MB
14.717
OSZK

Horváth János

A reformáció jegyében

MB
14.717
OSZK

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

HORVÁTH JÁNOS

A REFORMÁCIÓ JEGYÉBEN

A MOHÁCS UTÁNI FÉLSZÁZAD MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST
1953

Lektorok:

RÉVÉSZ IMRE
TRENCSÉNYI WALDAPFEL IMRE

Szerkesztő:

KLANICZAI TIBOR

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

MB 14717

Akadémiai kiadó (Budapest, V., Alkotmány-u. 21). Felelős: Mestyán János
Műszaki felelős: Fülöp Antal

Akadémiai nyomda, V., Gerlóczy-utca 2. — 21268/53 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

BEVEZETÉS

A kezdetben egynemű, vallási alapú és latin nyelven közvetített irodalmi műveltség már a középkor vége felé megoszlóban volt, a vallási mellett világi szellemű, a latin után magyar nyelvű ágat is sarjasztva magából. A haladó idővel e megoszlás többszerűvé és szembetűnőbbé vált.

A humanizmus, amaz első megoszlás legfőbb okozója, már világnézeti újság is volt, s ilyenül átöröklődve úttörője, akarva-akaratlan támogatója lett a belső forrásokból is táplálkozó reformációnak, közvetve tehát a valláson belüli megoszlásnak, sőt felekezeti szétszakadozásnak. Szent István óta most szűnt meg először igazán a vallásbeli egység, az irodalmi műveltségnek ez eladdig köz-fundamentuma, s a fokozódó felekezés e műveltség forrásait és színezetét is sokszor ellentétesen különfélésítette. Maguk a felekezetek közti súrlódások hozták létre a század irodalmának egy jelentékeny részét.

Megoszlott a nemzet is, országával együtt, politikaiakkal bonyolítván a vallási (világnézeti) meghasonlásokat. Az eddig egységes magyarságból, ha nem is két külön nemzet, de két műveltségi típus, két különtáji magyarság kezdett kifejlődni, egymástól s a hódoltságbelitől el nem zárva ugyan, mégis lehetőleg külön szervezkedésre kényszerülve.

A kettős királyság és az országszakadás következménye lett addigi irodalmi központjaink megbénulása. A kolostorok nagyrésze elpusztult, vagy csak tengődött, a kolostori irodalom szinte halálra ítéltetett. A királyi udvar Buda veszésével megszűnt; kettő lett helyette, de a Habsburg-király székhelye idegen földön volt, irodalmi jelentősége nemzeti szempontból kevés maradt; az erdélyi fejedelmi udvar csak az új állapotok megszilárdulásával válhatott irodalomnevelő központtá legalább a keleti országrész számára. A változott körülményekhez képest új központok létesültek: a nagybirtokosok udvarai, kik, kivált a nyugati részeken, maguk intézték a honvédelem és a műveltségápolás feladatait a maguk területén, elannyira, hogy a Mohács utáni évtizedek írói nagyrészt ily nagyúri központok körül csoportosulnak. Iskolák,

nyomdák az ő gondoskodásukból állottak fel, magyar ifjak külföldi tanulmányútjaira, könyvek megjelentetésére ők adtak költséget.

Megszűnt írók és közönség rendi egyneműsége is. Az írástudás terjedésével, humanizmus és reformáció összefogásával az egyházi rendnek szinte kizárólagos birtokából a laikus világ körébe is áthatott már az irodalmi műveltség, sőt maga a vallásos is laicizálódott bizonyos tekintetben, a világiak nyelvén szólván. Egyházi (tudós) és világi közönség, magasabb és alsóbb réteg más-más igényt jelentettek s nyelvileg is külön kezdtek válni egymástól, az egyik továbbra is a latint tartva meg irodalmi nyelvének, a másik a magyart emelgetve azzá. Voltak, kik mindkettőhöz kívánván szólni, két nyelven írtak.

Nem maradt meg korábbi egyneműségében az irodalmi közvetítés módja sem. A kéziratos terjesztés divatban maradt ugyan továbbra is ; szintúgy, sőt minden eddiginél erőteljesebben, az énekszó kultusza. De megindult, s hovatovább újszerű könyvkultúra és szélesebb, vegyesebb közönség kifejlődését hozta magával a könyvnyomtatás.

Csupa megoszlás, nyugtalan sokféleség, csupa küzdelem. Leguralkodóbb közöttük, mert ismétlődik minden töredékben, megvan mind a vallási, mind a világi ágban, mind a nyugati, mind a keleti tagban : a nyelvi kétféleség, elannyira, hogy a középkort a XIX. századtól elválasztó századokat bízvást az irodalmi kétnyelvűség korának nevezhetnők. De jelképesen a megoszlás többi nemeire is érthetjük ezt a »kétnyelvűséget«. Mindamellett, ez a sokszerű súrlódás és egyensúlybomlás jelölt ki lassanként új szellemi egységet az irodalom számára : a nemzeti eszme jegyében. A megoszlás gazdagodást is jelentett, s a megoszlás századai kincseket halmoztak fel a XIX. század nemzeti egységű irodalma számára.

Ami a XVI. század Magyarországában kialakult, azt Mátyás korához kell mérnünk : a Jagellók uralkodása csak baljóslatú nyitánya volt annak. Mátyás Magyarországa magával szabadon rendelkező nagyhatalom : a XVI. századé polgárháborúban megoszlott, töröktől megcsonkított, védekező, függő helyzetbe szorult, létéért vergődő ország volt. Közepe török hódoltság, szolgasorsban ; nyugati fele csak végvára egy idegen uralkodó saját tartományainak a török ellen ; keleti fele ideiglenesnek gondolt, lassanként véglegesedő új alakulat, szövetségi vagy hűbéresi viszonyban a törökkel. Középütt szolgaságban, nyugaton örökös harcban, keleten megalkuvásban : sehol egy magával szabadon rendelkező, független magyar hatalom. A töröknek érdeke volt, s megvolt a hatalma,

hogy ezt a helyzetet állandósítsa : a két magyar király pedig sem egymást legyőzni, sem a törököt kiűzni s lerázni nem tudta. Ferdinánd választói hasztalan reménykedtek családja nagy hatalmában ; V. Károlyt lekötötték a francia háborúk, s nem juttathatott döntő segítséget öccsének, sem az ellenkirály, sem a török ellen. Zápolyai még csak készült dinasztia-alapításra : rokoni segítségre nem támaszkodhatott. Mindkét fél csalódott, s a kettős királyság áldatlan következménye ország és nemzet tartós szétdaraboltsága maradt. A Habsburgoknak jobban szolgált a szerencse, mint Zápolyainak : ennek a családja már 1571-ben kihalt, s az ő országrészében a század végéig két család, hat uralkodó váltotta fel egymást (ő 1526—40, neje némi megszakítással 1541—59, fia 1559—71 ; Báthori István 1571—75, öccse, Kristóf 1576—81, ennek a fia, Zsigmond, megszakításokkal 1581—1602) ; Ferdinánd maga 24 évvel túlélte vetélytársát, s utána fia, majd unokája (Miksa 1564—76, Rudolf 1576—1608) biztosították dinasztiája gyökérverését a nyugati országcsonkban.

Idegent választani meg magyar királynak : nem volt újdonság, de az azelőttiek idejöttek, itt székeltek, s többnyire magyarrá is lettek. Ferdinándban is megvolt erre a hajlandóság, de Buda elestével végkép más tartományaiba költözött ki. Jórészt ennek lett következménye, ő alatta még nem eltökélten, utódai alatt már ellenséges érzületből a magyarság iránt, a nemzeti szuverénitás fokozatos megbénítása. Miksa és Rudolf már nem ismerték a régi Magyarországot, a korukbeli csak egy kis provincia volt nekik, bécsi udvari hatóságaiknak szabad befolyást engedtek magyar dolgokba, magyar urakkal nem barátkoztak. Új, tisztán családi érdekeket érvényesítő központi kormányszervezet, csupa németekből álló titkos tanács, udvari kancellária és kamara mellett lassanként elsorvadt a régi magyar hivatalszervezet, s a legsürgetőbb magyar feladat, a hadügy, a bécsi hadi tanács kezébe került. Mindez a segélyre rászoruló, segélyt váró magyar rendek komolyabb ellenállása nélkül ment végbe ; az 1569. 38. tc. egyenest szentesítette a visszaélést : elismerte közös ügyek (»mixta«) megvoltát, s a bécsi német hatóságok kizárólagos illetékességét azok intézésében. Tiltakozások, közjogi csatározások csak a 80-as években szaporodtak el. De felülről a gyanakvás, bizalmatlanság már korábban észrevehető volt. Minden igaz ok nélkül letartóztattak magyar urakat, 1569-ben Dobó Istvánt, s Balassa Jánost, a költő Bálint apját. Most már nemcsak a török ellen küldöttek Magyarországra német csapatokat német vezérek alatt, hanem a »rebellis« magyarság ellenőrzésére. Összeütközés, lázadás, felkelés Miksa és Rudolf uralmát nem zavarta, de falra volt már festve az ördög, s a magyar-

ság elidegenedése az uralkodó családtól, nyugtalansága és németgyűlölete növekedőben volt.

Mindezek ellenére az új helyzet állandósulásával szorosabb érintkezés fejlődött ki a nyugati országrész és az örökös tartományok úri körei közt. Több magyar úr hosszabb ideig élt a külföldi udvarban, indigenátust szerzett a védettebb Csehországban, Morva, Krajna, Stíria, Alsóausztria tartományaiban, némelyek Bécsben vettek házat, sokan külföldről nősültek, idegen urak meg magyar családokból. A német szó ismerete terjedt.

A keleti részeken kezdetben éppúgy tétováztak a két király közt, mint nyugaton ; a nemzet odaeső része nem szabad akaratából rendezkedett be önálló állami létre : Szolimán rendelete hívta létre 1541-ben Zápolyai fiának és özvegyének erdélyi hűbéres fejedelemségét. Maguk ez országrész urai, a Báthoriak is, több békében, egyezségben, nyíltan vagy titokban fenntartották elvileg az egység gondolatát. A Habsburg-uralomból való kóstolókat, Castaldo (1551), majd Básta uralmát (1598), Fráter Györgynek, majd Báthori Zsigmondnak a Habsburg-uralkodóval való megalkuvása szerezte meg a keleti rész számára, s a török akarata után leginkább azok tették szükségessé, hogy Erdély önálló állammá szervezkedjék. Castaldo kivonulása (1553), Izabella és fia visszatérése (1556) után kezdődött igazán Erdélynek, mint önálló fejedelemségnek az élete, s Bocskaynak Habsburg részről kihírt felkelésével végleges különszakadása.

Minthogy az új fejedelemséget nem a nemzet szabad akarata, hanem török parancsszó hívta létre, urai abszolút módon rendelkeztek vele. Izabella féltékenysége, országgyűlések, rendek nem korlátozták Fráter Györgyöt, Ferdinándnak is saját elhatározásából adta át Erdélyt. Izabella visszahozatala sem a rendek műve volt, hanem a portáé, s a visszahívott özvegy is egyeduralmat gyakorolt ; az országgyűlés utólag mindent helybenhagyott, Bebek és a két Kendy kivégzését is (1558). A székelységet, felkelése leverése (1562) után, János Zsigmond fosztotta meg ősi kiváltságaitól s szorította jobbágyi és nemesi, egyenlőtlen két osztályba. Báthori István 1576 elején öccsét, Kristófot választatta helyettesévé, majd a kiskorú Zsigmond mellé, már mint lengyel király, ő nevezte ki a kormányt, s nem az erdélyiek. Ez volt az az időpont, mikor Acsády észrevétele szerint a magyar állam mindhárom darabját kívülről kormányozták : Bécsből és Prágából, Varsóból, Konstantinápolyból.

A nemzetnek két országba, két királyságba való megoszlása részben pártoskodás következménye volt, részben okozója lett annak. A veszélyt azonban, mint Salamon Ferenc megállapítja,

nem a pártoskodás okozta ; ellenkezőleg : a veszély érzete osztotta meg a nemzetet. Merész dolog lett volna egy irányban indulni meg. A nemzet több irányban indult meg egyszerre az út föllelésére. Igaz, a pártoskodás előmozdította az erkölcstelenséget, s árulás sokszor nagyobb jutalmat nyert, mint az erény. De a nagyobb tömeget és kiválóbb pártosokat nem egyéni haszonlesés, hanem hazafias érzés, politikai tekintetek vezették, s nem könnyelműn, nem előrelátás nélkül jártak el. Önzés, magánérdek nagyrészben elválhatatlan volt a közérdektől : a török ellen megvédeni az országot egyszersmind legbiztosabb út volt kinek-kinek önmagát megvédeni és birtokait. S nemcsak fő-, hanem kisebb nemesek, városok is tömegesen álltak át hol egyik, hol másik pártra. A pártok ingadozásainak volt bizonyos politikai törvényük. A hazafiak nagy figyelemmel kísérték a külső eseményeket. V. Károly egy-egy győzelme, vagy világosabb ígérete az egyik pártnak szerzett túlsúlyt, a francia és vele a török politika felülkerekedése, s a német hadak egy-egy kudarca a másiknak. S az eredmény Salamon Ferenc szerint mindkettőt igazolta. Külön egyik sem tudott volna annyit megmenteni a töröktől, mint együtt. Bocskay, Bethlen, Rákóczi György alatt igazolta a végzet Erdély létezésének szükségét, a másik pártot végül is a török kiűzése igazolta. »A pártoskodás s a pártoknak a viszonyokhoz képesti hajlékonysága mentette meg mind az országot, mind szabadságait.«

A török hódoltságban, mely egyre vaskosodó ék gyanánt repesztette ketté ország és állam testét, semmiféle hatóság és hatalom részéről nem számíthatott kíméletre a magyarság. Mindössze egyházi és községi ügyekben gyakorolhatott valamelyes önkormányzatot. Földesura vagy az állam lett, vagy annak katonái, kegyencei, többnyire délszláv eredetű keresztyén zsoldosai, martalócai. A hódolt terület vilajetekre volt osztva, a budai 18, a temesvári 7 szandzsákra ; a vilajet (vagy pasalik, beglerbégség) élén a pasa, a szandzsák élén egy-egy bég állott, mint a terület katonai kapitánya, mellette a mufti, községi és bírói hatáskörben. A mohamedán lakosság leginkább a szandzsákok székhelyein tömörült, azok tehát, vagyis a városok, eltörökösödtek, a falvak a régiben maradtak. Magyarok (pl. Zay Ferenc, Méliusz) sok helyt megtanultak törökül, törökök magyarul. Magyar renegátok mint íródeákok álltak török szolgálatba, s magyar nyelven folytattak diplomáciai levelezést. Oroszlán basa egy 1565-i levelében felszólította Miksa királyt, hogy magyarul írasson neki, mert nálok deák írást nem igen tudnak. Török úr szolgálatában álló magyar hegedős (van olyanra is adat) új hangszert ismerhetett meg (tárogatót?), ritmusnemet, dallamot

tanulhatott el a törököktől, megismerhette énekműfajaikat, szerezhetett hasonlót magyarul (s van rá adat, hogy szerzett). Noha nem általánosan, bizonyos műveltségi hatások kétségkívül érvényesültek török részről, nemcsak a hódoltságban, hanem a végvárak magyar világában, s a magasabbrendű műköltészetben — Balassáéban — is.

A hódoltsági területen, hol sem földesúr, sem állam nem gondoskodott róluk, a keresztyén egyházak magukra voltak utalva. A vallás gyakorlatát nem tiltotta, de az egyházi vagyont elvette a török, s így a lelkészképzés megakadt. A katolikusok püspök nélkül maradtak. A szerzetesrendek pótolták a lehetőt, kivált a ferencesek, mert őket leginkább megtűrte a török. Kolostoraikból kijártak istentiszteletet tartani a falusi templomokba, s voltak iskoláik is. A protestánsok, mint Sztárai példája mutatja, csakhamar megtalálták az önerejükből való szervezkedés módját.

A török nem kedvezett jobban egyik felekezetnek, mint a másiknak, egyaránt megvetette őket. Ahol a török bentlakott, a keresztyén csak megtűrt felekezetnek számított ; templomaiban, ha el nem vette, megtiltotta a harangozást ; nyilvános processziók tiltva voltak, még a kereszt körülhordozása is. A katolikusok iránt több volt ugyan az ellenszenv (a Habsburgok német érzésű híveit látta bennök az azokkal harcban álló török), viszont vertek, tömlöcöztek, zsaroltak protestáns papokat is. A protestáns egyháznak nem a török türelmessége kedvezett, hanem némely, a török foglalás által előidézett viszonyok. Ott u. i. még inkább csökkent a katolikus klérus hatalma, mint hódolatlan helyen ; püspökök (nagybirtokú földesurak) nem maradhattak ott, nem volt, aki a papi succrescentiáról gondoskodjék, az egyház érdekeit szívén viselje. Egyes szerzetek, egyszerű plébánosok ottmaradhattak, de világi hatalom támogatása híján nem sokat tehettek felekezetükért, habár — érdekes, hogy ezt a függést a török megtűrte — folyvást a hódolatlanbeli püspök h tósága alatt álltak. A meghagyott templomokért sokszor — mint különösen Gyöngyösön, de Szegeden, Budán, Pécsett is — elkeseredett harc folyt katolikusok és protestánsok között. Bíró ily versenyekben a török volt, s engedte magát megvesztegetni. Még hitvitákon is nem egyszer török hatósági ember elnökölt és döntött. Hogy protestáns lelkészektől fentmaradt levelekben többször a török nagyobb rokonszenvéről olvashatunk értesítést, annak a mondott, s a helyzetből folyó általános okokon kívül más, esetleg helyi magyarázata is lehet. Abádi Benedek, mint Gyalui Torda Zsigmondnak Melanchtonhoz (1546. dec. 25-én) írt leveléből tudjuk, Szegeden a basa előtt nagy kedvességben volt ; egy vitán a basa erőszakkal elhallgattatta a

barátokat ; csak később, mikor Tóth Mihály 1552-ben elfoglalta a várost (miről Tinódi ír), űzettek ki onnan a prédikátorok. Ugyancsak Gy. Torda Zsigmond egy későbbi (1551. okt. 10-i) levelében azt közli Melanchtonnal, hogy a budai basa akkortájt felszólította a debrecenvidéki protestáns papságot : költözzenek át az ő kormányzása alatti vidékekre, ott oltalomban és jutalomban fognak részesülni. Némely falvakból elmenekült a megriadt lakosság, s a török igyekezett visszaédesgetni az elköltözött — adózó — népet. Engedte hát, hogy papjai szabadon mozogjanak, sőt hívta őket más területről is, minthogy a pap tartja össze a népet, különben pusztán hagynák a falvakat. Nem akadályozta a kerületi papi gyűléseket, nagyobb zsinatokat, egyházlátogatást, papszentelést sem. Megengedte pl., hogy Pécs vidékéről néhány tanuló az abaúji Szántóra menjen vallása megtanulásáért, s aztán szabadon visszatérhessen. Külföldre, Wittenbergbe is kiengedte őket. Ily kedvező helyi körülményeken kívül török hódoltságban az egyházi (katolikus) ellenfél gyöngesége is békésebb helyzetet és szabadabb terjeszkedhetést biztosított a protestáns félnek. Eszéki Imre (Tolnáról 1549-ben) nem a török, hanem a pápisták miatt panaszkodik. Fejérthóy János udvari kancelláriai titkár arról értesíti Melanchtont (Bécsből 1551), hogy Magyarországon csak ott nem hirdetik az evangéliumot, ahol a pápista püspökök uralkodnak, török területen szabadabban terjeszthetik. Huszár Gál a török kegyetlenségéről ír ugyan Bullingernek (Óvárról, 1557), de megjegyzi, hogy a római egyház üldözése elől a török hódoltságba lehet menekülni ; a török kedvez az evangélium szolgáinak ; sokszor csapatostul elmennek istentiszteletükre a beszédet meghallgatni, de az úrvacsora kezdetével eltávoznak. Magával a hittel nyilván nem sokat törődtek. De azon már megbotránkozott egy pasa, hogy a pap Korinthust és Thessalonikát emlegette : ne legyen — mondá — gondja arra, mert az a török császáré, ő csak Kiskocsordot, Nagykocsordot emlegesse! Protestáns papoknak a török alatti helyzetével, s arról adott jelentéseivel lesz még módunk közelebbről megismerkedni előadásom folyamán.

A három országrész határai többször változtak a század folyamán, mindannyiszor a török javára ; élesen elkülönítő szilárd vonalat azonban nem jelentettek. Kezdetben (1541—47) összefüggő török terület tulajdonképpen nem volt. A török csupán várakban telepedett meg, birtoka eszerint csak szórvány-jellegű volt, vékony földszalagokra terjedt ki a várak közvetlen hatókörében, közbeeső, olykor jelentékeny hézagokkal. Pétervárad, Eszék, Valpó, Siklós, Simontornya, Fehérvár, Esztergom e birtok főbb pontjai, s arrébb, a Tisza mellett, egészen elszigetelten, Szeged.

Az Alföldön kevés vár lévén, kevésbbé telepítette be a hódoltató, mint pl. a Dunántúlt. Hadjáratok alkalmával, egy-egy nagyobb vár bevételekor igyekeztek mennél több falut hódolásra kényszeríteni, a defterdárok (lajstromozók) beírták azok nevét, s a szandzsák határa odáig terjedt, ameddig a kard kíséretében a defterdár buzgalma. Amelyik falut egyszer az adólajstromba — defterbe — beírták, azt egyszersmindenkorra és visszavonhatatlanul hódoltnak és adófizetőnek tekintették. Viszont magyar részről is igyekeztek részint békés úton, részint erőszakkal a török területen is mennél beljebb terjeszteni, adószedéssel, a magyar földesurak és a magyar király hatóságát. A hódoltságban minden vár és palánk csupán a töröknek adózott, de ami kívül esett a várak keretén, azon, bizonyos távolságig, a magyar földesúr is osztozott. A várakkal jelölhető határvonalon innen és túl voltakép kétféle hódoltsági övezet fluctuált ekként : a töröknek is adót fizető magyar, s a magyarnak is adót fizető török terület, úgyhogy békekötéskor a statusquo megállapítása — a defterek ellenére — mindig nehézségekbe ütközött.

Míg Zápolyai János élt, 1527—28 kivételével az ország legnagyobb része az ő kormányzása alatt állt ; fővárosa 1529 óta folyvást Buda volt, a hagyományos udvartartással. Ferdinánd ezalatt csak a nyugati s az északi határszéli vármegyék egy részét bírta, s Buda felé csak Esztergomig tudta tartósan kiterjeszteni hatalmát. Az 1541-től fogva végbement változásokat, a három részre osztást, az 1547-ben megkötött béke szentesítette, János Zsigmondnak juttatva Erdélyt, Kassát, a Tiszántúl legtöbb vármegyéjét s a Temesközt, a töröknek a budai vilajetet, Ferdinándnak a fennmaradó vármegyéket, Szlavóniát s Horvátország egy tengermelléki darabját. A drinápolyi (1567-i) béke s az 1571-i erdélyi határrendezés után az erdélyi fejedelemé maradt Erdély, Mármaros, Bihar, Kraszna, Középszolnok, Kővár vidéke, Zaránd és Szörény egy darabja ; Miksa kizárólagos uralma alatt, feldúlva és megfogyott népséggel, csak 16 vármegye maradt, mert Tolna, Baranya, Somogy, Arad, Csanád, Békés, Középszolnok birtokáról lemondott, Nógrád, Veszprém, Esztergom pedig egészen, s hovatovább Vas, Győr, Nyitra, Bars, Hont, Zala kisebb-nagyobb része is hódoltsággá lett. Így a török uralom a 18 szandzsákból álló budai, s a 7-ből álló temesvári vilajetre terjedt ki.

Ez az állapot Mohács után Szolimán haláláig, négy évtizeden át megújuló, véres török hadjáratok eredménye volt. Idézzük fel a végzetes évek főbbjeit.

1521 : Nándorfehérvár eleste. — 1526 : Mohács. — 1529 és 1532 : Szolimán átvonulása a Dunántúl, Bécs ellen, az utóbbi

alkalommal Kőszeg sikertelen ostroma, Jurisics Miklós hősiessége.— 1541 : Buda veszése. — 1543 : a Buda visszavételére 1542-ben indított sikertelen német vállalkozás megtorlásául Szolimán újabb hadjárata : Pécs, Siklós, Tata, Székesfehérvár, Esztergom, Hatvan, Nógrád elestével a Buda körüli török védőöv kitágulása. — Az 1547-ben öt évre kötött, a statusquót fenntartó, Ferdinándot évi 30 000 arany adó fizetésére kötelező béke lejártával : 1552 a legvégzetesebb évek egyike. Ekkor esik el újból Szeged, esik el Lippa, Temesvár, Drégely, Fülek, Veszprém, Szolnok, de hősiesen ellenáll Eger. — 1556 : Sziget első, sikertelen ostroma. Nyolc évi béke után : 1566 : Gyula és Sziget elesése, Sziget alatt Szolimán halála. — 1567 : a drinápolyi (azután 8 évenként meg-megújított) béke, 25 évi szünet a nagyobb hadjáratokban, de folytonos álló harcok a végeken. — 1593-ban indult meg újra a háború, az ú. n. »tizenötéves«, melyet a zsitvatoroki béke fejezett be (1606) ; Magyarország évenkénti adófizetése megszűnt, Rudolf egyszersmindenkorra fizetett a szultánnak 300 000 aranyat. Annyi haszna meglett a hosszú, de a nyugati taktika döntő ütközeteket kerülő óvatossága miatt jelentős eredményeket el nem ért háborúnak, hogy a török is kimerült, s uralma Szolimán halála óta különben is hanyatlóban lévén, kénytelen lett vagy egy félszázadon át csendben maradni.

A kettős királyság miatt a század harcaiban a magyarság nem vonultathatta fel a maga teljes, egyesített erejét a török ellen. Erdély kompromisszumot kötött a törökkel ; a nyugati rész uralkodóinak, mint láttuk, nem volt saját ügyük a török kiszorítása. VII. Kelemen pápa igyekezete, hogy Rudolffal szövetségben Báthori Zsigmondot is bevonja a török-ellenes offenzívába (1595), ez utóbbinak következetlensége miatt sikertelen maradt.

A várőrségek többnyire magukra hagyatva vették fel a harcot. A Habsburgok segélyhadai rendszerint távol maradtak. Mikor 1532-ben Bécset veszélyeztette a török, V. Károly nagy hadat gyüjtött, a közvetlen veszély elmúltával (ami Kőszeg ellenállásának volt köszönhető) szétoszlatta. A végzetes 1552. évben Móric szász herceg hada, 1566-ban Miksa hatalmas serege sem mozdult Győr alól, míg sorra estek el a legfontosabb várak ; de mikor az utóbbi alkalommal Szent Mihály napján tűzvész pusztította el a várost, a német katonaság kirabolta a lakosságot. A magyarság adta a katonaság nagy részét, s a véráldozatot. A német katonaság tömegét jobb vidékeken helyezték el : a keleti végeken, hol jól élhettek, szemben a dunántúli végbeliek szűkös helyzetével. Az idegen (német, vallon, olasz, spanyol, néha francia) zsoldos hadak azt a keveset is felélték és elpusztították, amit itt találtak. Fizeté-

süket alig, vagy késve kapván meg, maguk gondoskodtak megélhetésükről a nép rovására. A töröknek kellemesebb volt idegen, mintsem magyar kapitányok vezetése alatt tudni a vele szemben álló, s őt még béke idején is folyvást nyugtalanító végbeli katonaságot. Musztafa basa 1575 decemberében írja Miksa királynak : »míg az végekben magyar kapitányokat tart fölségöd, kiknek sem éjjel, sem nappal csatájok, ragadozások, kóborlások, leselködésök és mindön ellenkező dolgai meg nem szűnnek : bizonnyal higgye fölségöd, hogy soha azok miatt az frigy állhatatosan meg nem tartattatik ; de ha azok helyében németöt kapitányokat és németöket választanátok, úgy elhinnők osztán, hogy mind az két fél békével maradna és az frigy is állhatatosan megmaradhatna.« Később is sürgeti »az végekből efféle kóborló, ragadozó magyarok kitisztítását«.

A hadvezetésben a magyarok háttérbe szorultak. A főkapitányok, vezérek idegenek voltak ; nekik a magyarság közömbös lett volna, de bécsi és prágai körök ellene hangolták őket. A kezdetben jóindulatú Básta Györgyöt egyenest Miksa és Mátyás főherceg idegenítette el a magyarságtól. Ez idegen főkapitányok, kivált a Felvidéken, többször elfoglaltak magyar birtokokat, különféle ürügyekkel fiskális pört indítva azok urai ellen. Így konfiskálták el 1603-ban a gazdag Illésházy István birtokait. Mikor azonban Barbiano, Bástának kassai utódja, az eredetileg Habsburg-párti Bocskay Istvánnak bihari várait támadta meg, betelt a pohár. A Felvidéken és a Tiszántúl adva volt minden feltétel a felkelésre, s Barbianót visszaverve, Bocskay 1604 nov. 12-én mint »erdélyi fejedelem« vonult be Kassára.

Érintettem a nagybirtokosok szerepét a védelemben s a nemzeti élet minden megnyilvánulásában. Elébb maguk, utóbb a királlyal együtt szervezték a végek védelmét. A kis- és középnemesség egyrésze is, mint servitor vagy familiáris, a nagybirtok hatalmi és védő körében élt, hadi szolgálatban, udvari, gazdasági, várnagyi hivatalban, ellátásért, zsoldért. A viszony servitor és dominus közt sokszor évtizedekig fennállt, sőt öröklődött is. A servitor-kisnemesség politikailag is a földesurával tartott, s a két király területe és alattvalói száma a földesurak állásfoglalása szerint nőtt vagy fogyott, szintúgy az egymással versengő felekezeteké. Néha nagy családok fiai, a rokonságból való ifjak (»atyafi-szolgák«) is servitori viszonyra ajánlkoztak. A dominus gondoskodott az ő nagy családja (»cselédsége«) minden szükségletéről, a gyermekek neveléséről is. Kezdték mint inasok, apródok, gyakoroltattak a fegyverforgatásban ; utóbb rendes tanítás folyt minden várudvarban. Az ott nevelt leányokat a dominus házasította ki.

A nagybirtokos csaknem korlátlan úr volt a maga területén. Ő szedte be az adót, egyházi tizedet, állított katonát, szervezte a védelmet, szabta meg jobbágyai vallását, tartott fenn egyházat, iskolát, plántált műveltséget, istápolt irodalmat.

A katonaság helyhez (várakhoz) lévén kötve, az uradalmak székhelyeiül szolgáló várak lettek a honvédelemnek is támpontjai. Valóságos erődökké váltak, s egyszersmind a hadfolytatáshoz szükséges élelmezésnek is központjaivá. Az uradalom csűrét, gabonását, pincéjét (a bástyák alatt) az erődök oltalmazták. A várbeli darabontok parancsnoka volt a birtok tiszttartója (prefectusa), a katonaság élelmezési biztosa pedig udvarbírája (provisora) volt az uradalomnak. A jobbágyság ide szolgáltatta be a földesúri pénz- vagy terményadót s a napszámosok nagyrésze a vár erődítéséhez és fenntartásához vétetett igénybe. Az ország fő védelmi ereje ekként a nemesség kezében volt. A nemes állandó, rendes katonát tartott a maga költségén, s az tartozott felülni az első parancsszóra ; a végvárbeli katonaságnak (a veteránoknak) ez volt a tartaléka. Ez a katonaság megyei hatóság alá volt rendelve, s feljebb országos kapitányok alá. Azt a változást, mely a régi bandériumok elenyészte s a védelmi erő helyhez kötöttsége folytán állt elő a mondott módon, Salamon Ferenc a »megyeiség« szóval gondolja legösszefoglalóbban jellemezhetni és meghatározhatni. A hódoltság népe nem szűnt meg egynek érezni magát az egész magyar nemzettel, politikai tekintetben is. Létezett magyar állam a török uralom ellenére is. Míg más részeiben a török birodalomnak csak nyelv- és népszokások maradtak meg, nálunk nem enyésztek el egészen a politikai intézmények sem. Szandzsák lett egész vármegye (Győr), s mégis tartott megyegyűlést és annak minden határozata a török alatti népet illette. A megye az uralkodás minden ágát megosztotta a törökkel, igazságszolgáltatásban el sem ismerte a török jogait ; bármily ügyben a törökhöz folyamodni, árulásnak, »törökösségnek« minősíttetett. Ez a magyarázata annak, hogy mihelyt a XVII. század végén a török kitette a lábát egy megyéből, könnyű volt a megyét visszaállítani, mert meg sem szűnt igazán. Ez egyszersmind történeti alapja annak, amit bevezetésem elején jeleztem, hogy t. i. a sokféle szempontú megoszlás ellenére egy új közösségi eszme, a nemzeti kezdett az addiginál összefoglalóbb és tudatosabb erőként jelentkezni e nehéz századokban.

Rendkívüli lett a nagybirtokosok befolyása a XVI. századot oly igen jellemző vallási kérdésekben. Érvényesülhetett ugyan egyesek meggyőződése, szabad választása a vallási irányok és felekezetek között, a tömeget azonban a nagybirtokos vitte magával. Ha udvari

papja meggyőzte, ha az ő felfogása a *religio* dolgában változott, azt egész birtoka, *regio*-ja megérezte. Mint maguk a reformátorok, a reformáltak sem szakadtak el azonnal a katolikus egyháztól, bizonyos dogmák és szertartások kérdésében eltávolodtak tőle, ingadoztak, (a trienti zsinat előtt még sokan hittek a szakadás elkerülhetésében), ha azonban végül döntöttek, hatalmukat a saját állásfoglalásuk mellett érvényesítették. Ez a magyarázata annak, hogy egész hatalmas területek (nagybirtokok) népe váltott hitet szinte egyszerre. A plébániákkal a földesúr rendelkezett; az uradalmi központok lassanként püspöki székhelyekké lettek, s püspökké legtöbbször az udvari papok. A nagyurak többsége, az ország nagyrésze a század folyamán protestáns lett s a katolicizmus csak szigetenként maradt meg, többnyire egy-egy egyházi földesúr területén.

Mindezt a magán kegyúri jog tette lehetővé, de csak a katolikus püspöki szervezetnek szinte teljes feloszlottsága miatt. A mohácsi csatában a püspökök közül csak öt-hat menekült meg. Elesett Szalkay, az esztergomi érsek is. Helyébe mindkét király Várdai Pált nevezte ki. Püspöki kinevezés sokáig nem volt; az üres egyházi várakat, javadalmakat az ellenkirályok hadvezérei foglalták el. Püspökségi javak világi kézre adása nem is volt egészen törvénytelen. Az 1521 : 34. t. c. kimondta: »mivel több nagy egyház üresedésbe jött s nincs főpapja, ki bandériumot tartson, ő felsége adja át és ossza az egyházi javadalmakat érdemes férfiaknak és nemeseknek, kik bandériumot tartsanak s e bandériumokat a végvárakba helyezzék«. A püspöki javak elvevője e törvény értelmében az állam lett, a világi urak pedig jogilag csak elfogadói az állam adományának. A világi urak a tizedet kiadták haszonbérbe, a birtokokat katonáiknak osztották ki zsold fejében: az országnak eszerint nem annyira vallásbeli, mint inkább honvédelmi állapota idézte elő a püspöki javak eldarabolását sokszor elfecsérelését.

Ily alapon laicizálódott hosszabb-rövidebb időre több püspökség: a nyitrai, a győri, a veszprémi, az egri. Más püspökségek (Kalocsa, Csanád, Pécs, Szerém, Vác, Várad) területei részben vagy egészen török kézre kerültek. Esztergom is, és Várdai Pál azért helyezte át érseksége székhelyét 1543-ban Nagyszombatba. Üres helyekre legtöbbször mindkét király nevezett ki püspököt, de a pápa halogatta a döntést, hogy egyiket se idegenítse el az egyháztól. A király, kegyúri jogon, világiaknak szolgáltatott ki egyházi birtokokat; később a főpapok (Eger, Győr) jövedelmeik egy részét az államnak voltak kénytelenek átadni. Ily okból nem töltötték be 1573-tól 96-ig, később más, alkalmi nehézségek

miatt, az esztergomi érseki széket. (Várdai után 1553—68 Oláh Miklós, 1569—73 Verancsics Antal töltötte be ; az említett hézag után 1596-ban Fejérkövi István ; Kutassy János 1597—1601, újabb hézag után Forgách Ferenc 1607—15, s azután Pázmány). A reformáció így a politikailag és anyagilag leromlott egyházban kevés ellenállásra talált, s a nagyurak segítségével aránylag békésen hódított. Városokban a városi tanácsnak volt a földesurakéhoz hasonló szerepe. A túlnyomólag protestánsokból álló német zsoldos hadak vezérei is (így Schwendi Lázár felsőmagyarországi főkapitány) támogatták a reformáció szabad terjedését. A két király, noha mindakettő katolikus volt, nem vethetett gátat e folyamatnak ; pártérdekből, hatalmi féltékenységből megalkudott a helyzettel, s az egyiktől a másikhoz átpártoló urak nemcsak anyagi, hanem vallásbeli háborítlanságukat is kikötötték hűségük feltételéül. »Annyira jutottak a magyarok — írja némi túlzással Zápolyai János káplánja, Szerémi György — hogy akinek két növendék fia volt, az egyiket Ferdinánd pártjára irányították, a másikat János királyéra.«

A középkori laikus mozgalmak, a husszitizmus utóhatásai, a humanista műveltség mélyebb filozófiai áramlásai, a II. Lajos udvarában már otthonos erasmizmus, mikkel irodalmunk korábbi történetei kapcsán ismerkedtünk volt meg: épp oly úttörői voltak a szellem világában a reformációnak, mint a vázolt köztörténeti viszonyok a gyakorlati téren.

Hazánk területén a wittenbergi reform legelébb a németajkú (felvidéki) városok polgárságához jutott el. Az ő fiaik s az erdélyi németekéi már 1522-től fogva jártak tanulni Wittenbergbe, csakhamar magyarok is, és inkább ezek munkája, mintsem a német polgárság példája terjesztette el magyar vidékeken is az új szellemet. Legalább az úttörés munkája országszerte végbement a század közepére ; a Felvidéken a 30-as, 40-es években a legtöbb helyen (Kassán, Eperjesen, Bártfán, Lőcsén) a nyílt állásfoglalás is megtörtént ; szintúgy nyugaton, Pozsony- és Sopronban. Magyar vidékek között Pápa az elsők egyike volt, követte csakhamar Debrecen, Békés, míg a Duna—Tisza-köze különösebben 1540 után. Erdélyben, lappangó kezdetek után, 1542—45 közt már az egész szászság Luther híve volt, s megkezdte önálló egyházi berendezkedését ; követték a vegyes ajkú városok (1544-től fogva Kolozsvár, aztán Enyed, Dézs, Torda), majd a székelyek.

Luther tanítása Melanchton tolmácsolásában, az ágostai hitvallás (1530) szerint fogadtatott be nálunk ; ez alapon álltak első egyházzá-tömörüléseik alkalmával az erdélyi szászok, a felső-

tiszavidéki és felsőmagyarországi magyar és német protestánsok. A reformáció első önálló hitvallási irata az öt felvidéki város (Kassa, Lőcse, Bártfa, Kisszeben, Eperjes) prédikátorainak nézetét megfogalmazó Confessio Pentapolitana (Ötvárosi hitvallás) lett (1549), a bártfai Stöckel Lénárd szerkesztésében.

Kezdetben veszélyeztette ez irányt az 1540-ben vértanúvá lett Fischer Andrástól hirdetett, de hatóságilag elfojtott anabaptizmus. Fischert, miután Katzianer János felsőmagyarországi főkapitánytól fogságot is szenvedett, Bebek Ferenc gömöri főispán fogta el újból s letaszíttatta Krasznahorka várfokáról a mélységbe. Nagyobb sikere lett, elsősorban szintén a Felvidéken, de aztán kivált Kálmáncsehi Sánta Márton buzgólkodásából magyar helyeken is (Debrecenben) Zwingli irányának, melyet úrvacsoratanán kívül a templomi képek, szobrok, oltár, sőt orgona elleni ellenszenve is jellemez. Ezt azonban visszaszorította, részben magábaolvasztotta a Kálvin-Bullinger-féle reformátori irány. Bullinger Henrik Zürichben Zwingli utóda volt, s annak és Kálvinnak egyeztetett teológiáját az ő közvetítésével vették át a magyar teológusok, nem állván személyes érintkezésben Kálvinnal, kire egyébként már Melanchton ráirányította magyar hívei figyelmét. E Kálvin-Bullingeri változatot nem volna helyes kálvinistának nevezni akkori mivoltában ; voltak inkább német-svájci árnyalatai (Szegedi Kis István, Huszár Gál), s inkább, tisztábban kálviniak (Méliusz), de ezek hitrendszerében is a francia-svájci csak alárendeltebb elem maradt. A predestinációt elfogadták, csakhogy nem Kálvin teljes tanrendszerével együtt. Hogy irányuk nem volt igazi kálvini, azt két fontos kérdésben eltérő álláspontjuk is bizonyítja. Nem vallották az Istentől küldött szabadítókra és az ellenállási jogra vonatkozó tanítását — az istentelen, zsarnok uralkodókkal szemben ; kihagyta azt a pedig egyenest Bézából fordított »Tarcal-Tordai« hitvallás (1562—63) is. Bocskay felkelése is a Tripartitum közjogi alapján áll, s épp a speciális Kálvin-féle indokolás hiányzik belőle. Hallgat arról Szegedi Kis, meg Méliusz egész teológiája. Ők megmaradtak a Luther-Melanchton-féle konzervatív patriarchális felfogásban. Úgyszintén a pénzüzlet jogosultságáról másképp vélekedtek, mint Kálvin, ki azt nem ítélte el kategórikusan ; ők megmaradtak a középkori »nummus nummum non parit« (pénz nem szül pénzt) álláspontján, uzsorának minősítve a legcsekélyebb kamatot is. Ez az irány minden magyar lakosságú vidéken gyökeret vert. Tanait az ú. n. »Debreceni vagy Egervölgyi Hitvallás« (»Confessio Catholica«, 1561—62) foglalta össze s még tisztábban a »Tarcal-Tordai« (1562—63), mert — mint említettem — az voltaképp Béza-fordítás. — Tudvalevő, hogy a

reformáció hullámzása ez utóbbi fokon is túlhaladt: 1568—76 közt önálló egyházzá szervezkedett Erdélyben az antitrinitárius (szentháromság-tagadó, hirdetőjéről socinianusnak, a XVII. század elejétől fogva unitáriusnak nevezett) irányzat, melynek Dávid Ferenc volt a fő szószólója; eljutott az Alfödre és a Dunántúlra is, főkép Baranyába. — Dávid maga még tovább haladt: 1578-ban a gyermekkeresztséget is elvetette, hívei azonban legnagyobbrészt meghátráltak a rájuk váró üldöztetés elől, némelyek az ú. n. szombatosság (zsidózás) szektájává fejlesztették Dávid utolsó irányát. E szekta, melynek későbbi vezetői közül Eössi András és Pécsi Simon vált ki, egy-két székely községben az újabb időkig fennmaradt; néhány udvarhelymegyei híve 1868-ban zsidó hitre tért át.

E felekezetek között több tekintetben, de főkép az úrvacsoratanra nézve voltak eltérések. Az átlényegülés katolikus tanát, melyet a IV. lateráni zsinat mondott ki 1215-ben, valamennyien elvetették. Luther tanítása szerint a kenyér és bor az úrvacsora szertartásában nem »lényegül«, nem változik át Krisztus testévé és vérévé, de Krisztus teste és vére — az ubiquitas: mindenütt jelenvalóság tényénél fogva — előttünk rejtve maradó módon egyesül a kenyérrel és borral. Zwingli csak emlékeztető és üdvözülésünk felől biztosító jeleket lát az úrvacsora tárgyaiban. Kálvin szerint sem történik átváltozás, de aki igaz hittel veszi az úrvacsorát, az spiritualiter veszi Krisztus testét és vérét. Az unitárius tan pusztán emlékeztető jeleket ismer. Valamennyi felekezet két szín alatt osztja az úrvacsorát, de az evangélikus kovásztalan kenyeret (ostyát), a kálvinista és az unitárius, valamint némi helyi és időbeli kivételekkel a zwingliánus, rendes kovászost használ. Különbségeiket részletesebben majd hitvitáik kapcsán fogjuk megismerni.

A magyarság körében tudvalevőleg a helvét (Kálvin-Bullinger-féle) irány hódított legtöbbet; a Lutherinek is ebbe áramlott át színmagyar hívei többsége; sőt egy azzal rokon irányzat, a Németországban Melanchton hatása alatt terjedt ú. n. kryptocalvinizmus is sokáig fenyegette. Melanchton ugyanis nem kárhoztatta merevül Kálvin úrvacsoratanát, s azzal könnyítette a helvét irány terjedését, noha a predestináció kálvini tanát határozottan nem tette magáévá. E »kryptocalvinizmus« ellen állították össze németországi lutheránus teológusok a tiszta lutheri tant tartalmazó ú. n. Formula Concordiae-t (1577), végleg határt vonva maguk s a Kálvin híveinek hitelvei között. Amazok ezt a határt már az 1567-i debreceni zsinaton megvonták a Bullinger

által összeállított s 1566-ban kiadott II. Helvét Hitvallás elfogadásával, mely a Bucer Márton-féle egyeztető irány ellenében véglegesítette a lutherivel való szakítást. Ez, meg (az Ursinus Zakariás és Olevianus Gáspár heidelbergi teológiai tanárok által szerkesztett, 1563-ban közrebocsátott, Huszár Dávid fordításában 1577-ben magyarul is megjelent) Heidelbergi Káté lett a magyar helvét-hitvallásúak kánonja. Erdélyben a helvét egyház végleges megszilárdulása 1577-től kezdődik. A két protestáns főirány szétválása legnyugatibb vármegyéinkben csak az 1591-i csepregi colloquium következtében történt meg; az északnyugati részeken a nyílt kiválást a katolikus egyházból és határozott felekezeti szervezkedést a Nagyszombatban székelő prímásság még sokáig késleltette. Az antitrinitárius irány önálló egyházzá való szervezése 1579-re mondható befejezettnek.

A nyugati országrészben az ellenreformáció szervezett megindulása előtt az államhatalom nem akadályozta nyomatékosabban, keleten pedig György barát, s még inkább Zabardy Mátyás váradi püspök (1553—56) halála után Petrovics Péter irányításával egyenest támogatta a reformációs mozgalmat: ott az 1557-i, 64-i, 71-i országgyűlések sorra recepta religiónak (bevett vallásnak) ismerték el a katolikus mellett az evangélikust, a kálvinit, végül 1576-ban az antitrinitáriust. Új, s Európaszerte kivételes dolog, ami Erdélyben ekként előállt: négy különböző egyháznak területileg összekevert fennállása. Elvi toleráncia, XIX. századi értelemben vett vallásszabadság természetesen itt sem lehetett még ekkor, de kénytelenek voltak a felekezetek, itt korábban, mint máshol, szoktatni, nevelni magukat a békés, egyenjogú együttéléshez.

A vázolt felekezeti elaprózódásból és versengésből végül is két fő irány állapodott meg: a kálvini, meg az amiatt sokat veszített lutheri. Amabba a magyar, ebbe leginkább a német anyanyelvű protestánsság tömörült. Hogy a magyarság könnyebben elhagyta, a német ajkúak szívósabban megtartották a lutheri irányt, annak főoka a hazai németségnek (kivált az erdélyi szászoknak, de kisebb mértékben a többieknek is), régi, kiváltságos politikai és egyházi szervezete; amellett, hogy nyelvüknél fogva is közelebb álltak a német reformhoz. E szervezet nélkül aligha tudtak volna oly tömören ellenállni a helvét eszméknek. Dávid és Heltai a lutheriből kiválva ezért váltak ki egyúttal népi és nyelvi közösségükből is: nem érezték otthonosan magukat annak politikai és egyházi zártságában. — A magyarságnál hiányzott efféle, a lutherizmushoz rögzítő gát; az ő körében szabadabban érvényesülhetett a reformációs rendszerek versenye.

A többrendbeli megoszlás ténye, melyet első lapjaimon megállapítottam, nemcsak különfélésedést eredményezett, hanem, főkép a török nyomás ellenében, a közösségi öntudatnak egy új változatát is, a nemzetit, s korábban, mint máshol. Nem most indult az meg, de a mostani szétszakítottság eszméltette tisztábban magára a magyarságot. Munkált rajta szűk körben és legfelsőbb rétegekben a humanizmus, a XVI. század történeti viszontagságai megerősítették s általánosították. A »nemzeti« nem vált még kizárólagos alapjává az irodalmi műveltségnek, de összekötő kapocs lehetett már a felekezeti ellentétek fölött, hogy majd azok csitultával a XVIII. század végétől fogva uralkodó helyzetbe jusson.

Hasonlókép a vallás területén. Megszűnt ugyan a régi vallásbeli egység, a középkori irodalmat világnézettel ihlető katolicizmus hátraszoríttatott : de magának a vallásnak életbeli jelentősége korántsem csökkent, sőt a harcok és viták hevétől nyilvánvalóbbá lett. Mint a nemzeti érzés, létkérdéssé vált a vallásos is. A vallásnak a humanizmus és a középkorvégi visszaélések folytán válságba jutott eszmei vezérszerepét a reformáció — új egyházakban, s változott dogmatikával — helyreállította, s ezzel a vallás uralmát a műveltség (és irodalom) világában évszázadokkal meghosszabbította, új szervezkedésre ösztönözve a katolicizmust is.

Nemcsak a vallás főuralmát biztosította további századok számára ; felszívta magába, Melanchtont követve, azt a műveltséget is, mely a középkor végén egyháznak, vallásnak ártani is tudott. Melanchton a hit kára nélkül ki tudta elégíteni a humanizmus által felébresztett műveltségi igényeket, tudományosan megalapozni a bibliai ős-szöveghez való visszatérést ; iskolákat, egyetemeket az új műveltség szellemében átrendezni, tankönyvekkel ellátni ; az oktatásban a skolasztikus hagyományokat : a dialektika egyeduralmát, az önmagáért való grammaticát hovatovább megszüntetni. A mi protestánsainknak is ő volt a »praeceptora«, s az általa átszervezett humanista iskolatípus honosodott meg nálunk is. Így nálunk sem ment veszendőbe a humanizmus műveltségi szerzeménye, sőt — bizonyos alászállással, mint deákosság — szélesebb rétegek tulajdonává válhatott. Maga az iskolaügy buzgó felkarolása is nevezetes ténye a reformációnak. Az írás-olvasás hatékonyabb terjesztésével a laikus világban is kiterjedtebb olvasó közönséget nevelt.

Nyelvhasználatát tekintve, mint láttuk, egyáltalán nem szakított a deákkal, de istentiszteletének nyelvéül a nemzetit tette meg, a Szentírás olvasását híveitől megkívánta, tehát magyarra fordításáról fokról-fokra gondoskodnia kellett, a gyülekezeti éneket nagy mértékben felkarolta. S tette mindezt oly időben,

mikor, mint mondtuk, a felekezeti ellentétek fölött a nemzeti közösség öntudata erősbödőben volt. Nemzeti nyelvűsége ez új közösségi eszmével harmonizált.

Nálunk, csekély előzményeket leszámítva, a reformációval kezdődik a nyomtatott irodalom kora, ami a korábbi kéziratossághoz képest nem puszta technikai változást jelent, hanem teljesebb megvalósítását a szöveg-rögzítésnek és hiteles sokszorosításnak, hatékonyabb biztosítását az író szándékának. Lényegét érinti hát az irodalomnak, s azt juttatja teljesebben érvényre. Olcsóbban, gyorsabban állítva elő nagy példányszámot, azzal megint az irodalmi élet másik részesének, az olvasó közönségnek fejlesztését szolgálja. A nyomdászat nálunk elég későn és szórványosan indult ; a nagyszebeni (1529?) nem, a brassói (1535) csak 40—50 évvel később nyomott magyar könyvet. Csak 1536 körül rendezte be Nádasdy az újszigeti nyomdát, főkép Sylvester Újtestamentuma kinyomtatására. Az első magyar könyveket Krakkóban (1527) és Bécsben (1536) nyomtatták. Első állandóan működő hazai nyomdánk, mely nagyobb számmal adott ki magyar nyelvű nyomtatványokat, a Hofgreff-Heltai-féle volt, mely Kolozsvárt egy félszázadon át (1550—600) működött. Debrecenben Huszár Gál alapított nyomdát (1561), melyet aztán a város vett át. Ezeken kívül csak ideiglenesen egy-egy író kiszolgálására ütötte fel tanyáját valahol egy-egy vándornyomdász, így pl. Kulcsár György műveinek kinyomtatására Alsólendván Hoffhalter Rafael. Katolikus érdekek szolgálatára csak Telegdi Miklós állított végre nyomdát, Nagyszombatban, 1577-ben. Török hódoltsági területen volt-e nyomda, bizonytalan. Van ugyan hiteles említés egy szegedi 1567-i nyomtatványról (Méliusz Újtestamentomáról), de nehéz volna megmagyarázni, miért nem helyben, Debrecenben nyomatta ki azt Méliusz.

Láthatni ezekből — mint már Szombathy János, a kitűnő sárospataki tanár megállapította — »mit dolgozott a 'Reformatio, ha szintén tsak oldalaslag is, a' Magyar Literatura körül, 's mitsoda bé-hatása vólt abban.« Valóban, a reformáció jelentékeny változásokat hozott az irodalom számára. Nem ugrásszerűleg, hanem korábbi kezdemények felvirágoztatásával, kiterjesztésével. Átvette a középkor hagyatékát s új szellemben fejlesztette tovább. Szellemi téren a vallás főuralmát fenntartva, a tudós deák nyelvet korántsem száműzte, hatalmas lépést tett az irodalom nemzeti és világias jellegének kibontása felé, a középkorvégi kezdeményeket újszerű energiákkal és gyorsabb ütemben növelte nagyra, elsősorban tulajdon érdekében. Nagy vitalitással kellett bírnia, hogy azon körülmények közt, melyeket fentebb futólag áttekintettünk, a szellemi életben akkora élénkséget volt képes kifejteni.

ELSŐ RÉSZ

AZ ÁTMENET ÉVTIZEDEI

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

1. A PERÉNYIEK CSOPORTJA

Mohács után körülbelül a század közepéig, vagy valamivel azon túl, csak előkészületei folytak egy új helyzetnek. Akkorára az ország területi veszteségeit mintegy betetőzte 1552-ben egész sereg vár elvesztése; Izabella visszatérésével 1556-ban megkezdődött Erdély állami különléte; a reformáció úttörése mindenütt végbement, de jóformán még az első, lutheri alapon, míg szervezkedése s majd felekezeti megoszlása a század második felére maradt. Végbement a humanisták szétoszlása kelet és nyugat közt; felléptek az iskola számára dolgozó erasmista tudósok és az első reformátorok; megindult a kor változó szükségleteihez igazodó, újszerű énekes költészet; s a világi műköltészet után a tudományos irodalomban is és nyomtatás útján is, megkezdte tejeszkedését a magyar nyelv. Első magyar nyelvű nyomtatványaink, néhányat kivéve, a Perényi-családdal állnak vonatkozásban, Krakkóban készültek, s egészben vagy részben í-ző nyelvjárásúak. E család tagjai közül a reformáció terjesztésében Péter a nevezetesebb, de Gábor és családja irodalmi kapcsolatai korábbiak.

Perényi Gábornak és nejének a humanizmussal való korábbi érintkezéseik biztosítottak folytatólagos pártfogó szerepet. Gábor ugocsai és mármarosi főispán volt; Nyalábvár (a Tisza balpartján, hol Királyházánál a folyó kilép az Alföldre) volt az ő vára, a család ugocsai hatalmának alapja. Ott látta vendégül, s tartotta családi papjaként 1508—9-ben a pestis elől odamenekült Paulus Crosnensis Ruthenus krakkói egyetemi tanárt, ki aztán verseit (1509) meg Janus Pannoniusunknak Guarino-panegyricusát (1512) neki ajánlva adta ki. Perényi Gábornak tehát korán kapcsolatai voltak a krakkói egyetemmel. Mohácsnál elesett, de özvegye, Frangepán Katalin (Ferenc kalocsai érseknek testvére) továbbra is Nyalábvárban maradt, s tudományok és tudósok pártfogója lett. Udvara, a krakkói nyomdász szerint valóságos iskola volt. Ferdinánd híve volt, s az maradt, bár mindenfelől Zápolyai híveitől volt körülvéve. Fia, János mellé hívta meg nevelőnek Komjáti Benedeket, Szent Pál leveleinek az ő megbízásából magyarra fordítóját.

A fordítás »Epistolae Pauli lingua hungarica donatae. Az zenth Paal leueley magyar nyeluen« címen jelent meg 1533-ben, a krakkói Vietoris-nyomda első, tisztán magyar nyelvű nyomtatványaként, az özvegynek ajánlva, címlevele hátlapján címerével, a kötet végén a Perényi-családéval is díszítve. Ajánlása 1532-ben kelt, a nyomtató latin nyelvű ajánlása 1533 februárjában.

Komjátiról keveset tudunk. A bécsi egyetem tanulói közt volt egy hasonló nevű, de ő volt-e az, bizonytalan. Ajánlása szerint a török elől bujdosott Huszt várába, s onnan hívatta fia mellé Perényiné. Huszt várát 1530-ban Nádasdy Tamás kapta János királytól, de három év mulva Jánost elhagyva, Ferdinándhoz ment át: kérdés, nincs-e összefüggés Nádasdy távozása, s Komjáti Nyalábvárba hívatása közt; nem Nádasdy szolgálatában állt-e előbb Komjáti? Perényinének egy 1543-ban Nádasdyhoz intézett leveléből (melyet Szilády közöl), az derül ki, hogy már régebben is jó viszony volt köztük, s Nádasdy támogatására az özvegy minden ügyében bízvást számíthatott. Testvére, Frangepán Ferenc kalocsai érsek, ki János király halála után szintén Ferdinándhoz állt át, ugyancsak benső barátságban állt Nádasdyval, s végrendeletében (1543) jóindulatába ajánlotta neki húga fiát, Komjáti tanítványát, Perényi Jánost. Perényiné és Nádasdy udvarának a műveltség ápolásában feltűnő hasonlóságára már Szilády rámutatott, s e részbeni egyezéseik talán szintén még Nádasdynak János-párti korszakából eredhetnek.

Komjáti egyébként, mint maga beszéli, csak némi habozás után vállalta az úrfi nevelését, mert ő már régen eltökélte, hogy tanítóságra adja magát, s az udvarbeli élet sem tetszett neki, az ott forgolódók különös erkölcsei miatt. Látva azonban, hogy a megyebeli urak és jobbágyok mily szeretettel övezik Perényinét és fiát, s hogy az ő udvarában istenfélő tudós embereket, birtokán jámbor egyházi népeket és szerzeteseket tart, belátta, hogy az úrfi tanításával sok jámbor gyermekének és sok jó keresztyénnek lesz hasznára: elfogadta hát a hívást s elment Nyalábvárba. Meddig maradt ott, mi lett vele utóbb, ő-e az a Komjáti Benedek, kinek neve 1556 ban a nagyszombati kalmárokéi közt említtetik: nem tudjuk. Azt is csak találgatjuk, nevéből kiindulva, hogy hovávaló lehetett. Nyitra-, Vas- és Ugocsa-megyében van Komját, Abaujban Komjáti nevű község. Nyalábvár kedvéért leginkább az ugocsaira gondolnánk; életrajzírója, Szilády Áron azonban nyitrainak tartja, mert onnan valóban »török elől« menekülhetett s Husztban joggal mondhatta magát »idegennek és jövevénynek«. De ha csakugyan ő az az 1529-i bécsi tanuló, akkor onnan is elbujdoshatott török veszedelem miatt, mert Bécset 1529 szept.

26-tól október 14-ig ostromolta a török ; a mármarosi Husztban pedig bízvást mondhatta magát idegennek, jövevénynek, ha az ugocsai Komját volt is a szülőhelye.

Műve létrejöttének körülményeiről ajánlásából értesülünk. Szent Pál levelei fordítására eszerint Perényiné szólította fel, minthogy az oly magyarázója az »új törvénynek«, mint a próféták az ónak. Volt már az özvegy tulajdonában Pál leveleinek egy magyar fordítása, s megkérdezte Komjátit : teljes, jó fordítás-e az a latinból. Ő, megnézvén, nem találta jónak ; nehéz volt nemcsak az »értelme«, hanem az »olvasása« is. Erre kérte aztán az özvegy, hogy fordítsa le ő. De ő vonakodott, tudományát, bölcseségét nem tartotta arra elegendőnek ; még a szent doctorok is nehéznek ítélték Sz. Pál »értelmét« ; hát még ő, ki a szentírást »jó módon tanulni el sem kezdette« ; lett volna arra Perényiné egyházi népei és szerzetesei közt alkalmasabb nála ; végre engedett, mert hallotta, hogy Perényiné már régóta unszolt ennek, sőt még több szent írásnak lefordítására másokat is ; munkája »magyarságára« »sok szent magyarázó doctorokat« olvasott, s amelyiknek magyarázatát jobbnak, igazabbnak találta, »azt írta s követte«. Némely igéket világosság kedvéért több magyar szóval is fordított, ezeket két »félhold« (zárójel) közé téve ; kéri Perényinét, vegye szívesen e kevés »első« ajándékát ; ha él, s e megnyomorodott országban békesség lesz, tovább is szolgál effélével.

Fordítása Erasmus szövegén alapszik ; Pálnak mindegyik levele elé lefordította az Erasmus-féle argumentumokat is, egy-egy hosszabb tanítást az illető levél »magyarsága és értelme« felől. Még amit magyarázatként maga told hozzá Sz. Pál szövegéhez olykor, azt is Erasmus parafrázisaiból veszi. De újabb megállapítás szerint a Vulgatát is figyelembe vette, s mikor egy igét több rokonértelmű szóval fordít, a félholdak közé tett szó nem egyszer a Vulgata-belit fordítja. Van, aki Komjáti fordítását, minthogy Szent Pált fő-fő tekintélyül ismeri el, már a reformáció gyümölcsének tartja ; de, mint Zoványi Jenő megjegyzi, ekkor már tudták Erasmusról, hogy végérvényesen szembe került a protestantizmussal s protestáns szándékú fordító nem az ő szövegét fordította volna. Hozzátehetjük, hogy protestáns fordító aligha így jelezte volna (Komjáthi u. i. így jelzi) munkája bevégzésének időpontját : »Szent Gergely pápa estín, nagy mise harangkor«. Perényiné sem mondható protestánsnak, noha — úgy látszik — Szilády hajlik ily nézet felé. Szembeállítja u. i. Komjáti támogatását Perényiné testvérének, Frangepán Ferencnek Luther-ellenes, a pápától is (1534-ben) elismert szolgálataival, s ehhez képest mintegy fel-

tünőnek látja kettejük állandó, meleg viszonyát. E meleg viszonynak azonban nyilván nem volt semmiféle vallásbeli akadálya Perényiné részéről. Ő, aki »szerzeteseket« tartott jószágán, mit Komjáti különös méltánylással említ, nem tekinthető protestáns hajlamúnak pusztán azért, mert egy Erasmus-féle Szent Pál-kiadás fordítására adott költséget. Ha maga Komjáti csak erasmista fokon álló fordító, semmi ok rá, hogy pártfogó úrnőjét a reformációban ő nála radikálisabb álláspontúnak minősítsük. Kétségtelen, hogy a kiadvány erasmista szellem jele, csak az nem bizonyos, hogy maga Komjáti választotta-e ki épp az Erasmus szövegét. Bizonyos nyelvi vizsgálatok u. i. nyelvjárási keveréket állapítottak meg a könyv magyarságában. Komjáthy ajánlása (tehát saját nyelvjárása) meg a fordításnak mintegy kétharmada e-ző típusú, a többi egy-két ö-ző lap kivételével í-ző ; az argumentumok egyike sem e-ző ; tehát eszerint azokat (vagyis éppen Erasmus saját szövegét) nem Komjáti fordította, hanem másnak a fordításából vette át. Ez ugyan az irodalmi nyelv akkori megállapodatlanságát ismerve, nem kétségtelen bizonyosságú következtetés, viszont óvatosságra int Komjáti személyes részének a kijelölésében, mind a könyv szellemét, mind szöveg-anyagát illetőleg. Hiszen magát a feladatot is Perényiné jelölte ki számára, nem ő választotta fordításra Szent Pál leveleit. Egyaránt lehetséges, hogy (ha ottjárt) már a bécsi egyetemen, vagy hogy csak Nyalábvárban szerzett tudomást az Erasmus-féle irányról. Hogy e várban az erasmista szellem otthonos volt, más jelekből is tudjuk.

Középkor és reformáció közt tehát átmeneti állapotot tüntet fel Az Zenth Paal leueley. Átmenetit, mert már erasmista szellemből eredt, de még egészen középkorit nyelve, stílusa tekintetében. Nem mutat semmi tudatos törekvést alaki erényekre : tömörségre, választékosságra, mint már pl. a Pesti Gáboré, sem latinosságok kerülésére. Folytatja a középkori fordítói szokást : szinte szavanként fordít, »magyaráz« ; ez egyik oka vagylagos szófordításainak, minők középkori kódexeinkben mindennapiak voltak ; pl. »Az éj (éjjeli idő) elmult« — »a mi testünknek megváltását (váltságát)« — »bűnössé (vétkessé) lészen«. Ajánlása szerint világosság kedvéért járt így el. De a középkorban sokszor a másolók szokták a másolt szöveg némely szavait rokonértelműekkel ekként világosabbá tenni, vagy variánsok kétféle szófordítását egyaránt átvenni. Említettem, hogy Komjáti efféle szóikerítései is bizonyos esetekben két alapszövegből erednek : Erasmuséból, meg a Vulgátából, sőt esetleg az utóbbinak valamely korábbi magyar fordításából.

Hogy Komjáti, még egészen középkori módon, nem kizárólag saját fordítását közli, hanem másol is régebbi magyar fordítást, azt hellyel-közzel a mondott módon világosabbá téve : hitelesen megállapítható. Fordítása u. i. sok helyt szószerint egyezik az 1508-ból való Döbrentei-kódex fordítás-részleteivel ; ily helyeken az ő hozzáadása mindössze egy-egy szinoníma, s vagy azt, vagy a Döbrentei-kódex szavát teszi zárójelbe. Előbb idézett példáim e kódexben így hangzanak : »éj elmult« — »mi testünknek váltságát« — »bűnös lészen«. Bertalan pap, a kódex másolója, tudjuk, a beregmegyei Halaborba való volt ; szülőhelye eszerint nem messze esett Nyalábvártól. Nincs kizárva, hogy a Perényiek »egyházi népeihez« tartozott, kiket Komjáti említ. Vagy a Döbrentei-kódex maga, vagy szövegének egy más kézirata Perényiné birtokában lehetett. E kódex csak részleteket tartalmaz Pál leveleiből, tehát nem ez volt a Perényiné tulajdonában levő (valószínűleg kéziratos) »nehéz olvasású« mű : de bizonyos, hogy említett szövegrészletei egy, Komjátitól használt régebbi magyar fordítás megfelelő részleteivel egyeznek, esetleg egyenest abból másolta ki Halabori Bertalan azokat. Szentírás-fordíttatás, mint Komjátitól tudjuk, Perényinének már régebben is gondjai közé tartozott : a Döbrentei-kódex többi szentírási részletei közül is több készülhetett eredetileg az ő »unszolására«. Különben a kódex némely humanista jelenségei (hexameteres és jámbusi fordítás-kísérletek, verses találós mese) is összeegyeztethetők a krakkói Paulus Crosnensist épp a kódex íratása évében is vendégül látó nyalábvári udvar humanista érdeklődésével.

Kétségtelen, hogy Az zenth Paal leueley nem mindenestől Komjáti munkája, hanem korábbi fordítás (vagy fordítások) kiaknázásával készült compilatio. Elődök művét némi módosítással átvenni megfelel a középkori gyakorlatnak, plágium névvel illetni anachronizmus volna. Mégis rásütötték Komjátira a plágium vádját s megtették »az első magyar plagiator«-nak, igaz, hogy nem a Döbrentei-kódex-szel való egyezései miatt, mert a plágiumvád elhangzásakor ez egyezések még nem voltak kiderítve. Igenis ismeretes volt azonban két nyomtatvány-töredék, melyek egy 1539-i zsoltárkönyv bekötési táblájáról választattak le, s melyek szövege szószerint egyezik a Komjáti-féle fordítás megfelelő részleteivel. E (krakkóinak elnevezett) töredékek egy ívrétű gótbetűs nyomtatvány 4-ik levelének részeit őrizték meg s a legkülönfélébb feltevésekre adtak okot. Látták bennük a Perényiné birtokában volt (talán éppen gót betűi miatt »nehéz olvasású«) régibb fordítás maradványait ; próbanyomást Komjáti könyvéhez (mely, mint legrégibb magyar nyelvű nyomtatványaink, a Sylvester

Újtestamentumát kivéve, latin betűs) ; annak egy feltett korábbi kiadásából való részletet ; Komjátinak oly feltett, korábbi művét, mely még csak a rómaiakhoz írt levél fordítását tartalmazta ; de láttak benne nem Komjátitól származó korábbi fordítást, Komjátiét pedig mindenestől ebből plagizáltnak jelentették ki. A krakkói töredékekről végül is nem tudunk egyebet megállapítani, mint hogy valóban a krakkói Vietor nyomdájából kerültek ki, mert betűtípusuk azonos az Ozorai ugyanonnan kikerült, egyébként latin betűs De Christo-ja deák nyelvű biblia-idézeteinek gót betűtípusával. Ha azonban Krakkóban nyomták, Vietor nem adhatta ki azt újra másnak (Komjátinak) a neve alatt, nem az elorzott kiadásban dicsekedett volna azzal, hogy íme magyarul adja a magyaroknak Szent Pált, s nem mondhatta volna »hoc in genere« (e nemben) zsengének a Komjátiét a közönséghez intézett latin nyelvű, a könyv elején olvasható ajánlásában, sőt utalt volna hasonló korábbi kiadványára. — Különben a vitás gótbetűs nyomtatványnak egy másik töredékéről is volt utóbb híradás : a krakkói 1928-i könyvkiállításon volt az kitéve, s a katalógus szerint Vietornál nyomatott az 1530-as évek vége felé. Nem vizsgálta meg senki sem.

Miféle »sok szent magyarázó doktorokat« olvasott és »követett« még Komjáti, nincs kiderítve, s kérdés, nagyon szószerint kell-e vennünk ezt az állítását.

Szent Pál leveleivel egy esztendőben, szintén Krakkóban, néhai Perényi István fiainak ajánlva jelent meg a magyar értelmezéssel ellátott Murmellius-féle lexicon (Lexicon Ioannis Murmelii, seu latina rerum vocabula . . . cum Germanica et Hungarica interpretatione), s némelyek azt is Komjáti munkájának tartották. Trócsányi Zoltán szerint azonban, ki a szerzőség kérdésével utoljára foglalkozott, sem helyesírási, sem nyelvi, sem tárgyi bizonyítékok nem támogatják azt a feltevést. Perényi István Gábornak volt a testvére, s az abaújmegyei Nagyidán lakó özvegye szintén Frangepán-leány volt (Erzsébet). Murmellius pedig erasmista német tanító volt (1480—1517) ; latin-német szójegyzékét (Köln, 1513) lengyel értelmezéssel megtoldva Krakkóban adták ki 1526-ban, majd 1533-ban a lengyel helyett magyar tolmácsolattal, s ez a szóbanforgó, névtelenül megjelent kiadvány.

A szótár magyarítója görögül is tudott, s hajlott a reformációhoz. Egyházi méltóságok, dolgok neveihez rosszaló megjegyzéseket fűzöget ; (ilyeneket : »diploma = oldozó levél, jó körösztyénnek nem kell vele élni« — »kóduló és pusztító barát«); de minthogy a »hét szentség«-hez nem, valószínű, hogy nyíltan nem szakított a katolikus egyházzal, hanem csak erasmusi fokon

maradt meg, mi újabb bizonyíték volna a Perényieknél otthonos erasmista, már-már a reformációval érintkező szellemről.

A Lexiconnak néhány, az irodalmi műnyelv körébe tartozó, s minket emiatt közelebbről érdeklő szava: penna, kalamáris, írótoll, ténta, réz penna (stylus), írótábla, viaszos tábla — jegy (litera), könyv, kis könyv, kézben viselő könyvecske, könyv levele (pagina); — levél (literae), oldozó-, menedék-, bizonyságlevél; levéltartó szekrény; — egy vers (versus, verssor), vers (carmen), verssel írt könyv (poema), beszéd (fabula), lett dolog (historia); versszerző mestör, versszerző tudomány; — nyomtató, könyvárus, képíró, íródeák (notarius), magyarázó (grammaticus), törvénytudó mestör, égbenéző (=csillagász), követ (orator). — Érdekes nevét — »isten keczkey« — őrizte meg a szivárványnak. Pesti Gábornak csakhamar az után megjelent Nomenclaturája szintén »Isten kecskéjé«-vel fordítja az *Iris*-t.

Vagy Perényi Gáborné vagy fia, János pártfogásával jelent meg, Perényiné címerével ellátva, szintén Krakkóban, 1535-ben, Ozorai Imre immár határozottan protestáns irányú műve, melynek csak címlaptalan példányai lévén ismeretesek, az irodalomtörténet adott, saját szövegéből kiszakított szavakkal, ilyen címet: «De Christo et eius ecclesia, item de Antichristo eiusque Ecclesia« (vagyis: Krisztusról és az ő egyházáról, meg az Antikrisztusról és annak az egyházáról). Szerzője neve is csak egy valamivel későbbi könytári katalógusból volt megállapítható. 1546-ban Krakkóban újra kiadták.

Szerzője, neve után ítélve, a tolnai Ozorán születhetett vagy lakhatott előbb, (mely Esztergommal, Tatával, Székesfehérvárral együtt 1543-ban került török kézre), s minthogy ott ferencrendi kolostor is volt, talán, mint több más reformátor, ő is szerzetesként kezdte pályáját, s a Dunántúlról talán a török veszély (esetleg Szolimán 1532-i átvonulása) miatt távozott, vagy mindjárt Perényiné, vagy a Drágfyak szatmári, vagy a Massay- és Nadányi-család békésmegyei birtokára. Mert hogy mind e helyeken megfordult, az bizonyos, de bizonytalan, hogy hol, mikor működött. A Perényiek rokonságban voltak a Drágfyakkal; egy Drágfy-leányt (Zsófiát) vett nőül a Komjáti neveltje, Perényi János; a két családot ez a házasság békítette össze; Perényi János Ugocsa és Máramaros főispánja lett, 1551-ben halt meg, nem sokkal anyja halála után; lutheránus volt, s végig az maradt, de végrendeletében misét rendelt el lelki üdvéért, s azt, hogy a kolostor barátai imádkozzanak érte. (Az ő fiának, Istvánnak ajánlta később Toldiját Ilosvai.) Szikszai Fabricius Balázs egy gyászbeszédében Ozorait a reformáció

úttörő hősei közt és Drágfy pártfogoltjaként említi ; minthogy Drágfy Gáspár, Kraszna és Középszolnok főspánja 1516-ban született, valószínű, hogy Ozorai csak pályája későbbi szakaszában élvezte az ő pártfogását. Ezenkívül még csak annyit tudunk róla, hogy 1530/31-ben egy-egy félévet töltött a krakkói meg a wittenbergi egyetemen.

Műve az első protestáns szellemű könyv a magyar nyelven nyomtatottak között. Ha Perényiné címere azt jelenti rajta, hogy költségén jelent meg, akkor ez érdekesen mutatja ez átmeneti idők irodalmi mecénásainak a vallás kérdésében még rögzítetlen álláspontját. Az erasmista Komjáti, s a már a katolikus egyház bűnlajstromát is közlő, lutherista reformátor Ozorai eszerint egyaránt élvezték Frangepán Katalin pártfogását. Igaz, hogy Ozorai, bár emleget »pápás keresztyéneket«, magát a pápát nem, s Rómát is csak mellékesen említi és tartózkodni látszik egyenest pápaellenes polémiától.

Bevezetésében azt fejtegeti, hogy csak a szentírásból tudhatni meg, mi az igaz anyaszentegyház ; ami abból nem bizonyítható, azt nem kell elfogadni. Ezután szól előbb röviden Krisztusról és az ő egyházáról, aztán aránytalanul bővebben az Antikrisztusról és annak egyházáról, s ez utóbbi az ő könyvének a nyomatékosabb és jellemzőbb része.

Az Antikrisztus-eszmében (szóljunk arról, minthogy a továbbiakban más, az Ozoraiénál fejlődöttebb változataival is találkozni fogunk) az iráni dualizmus és a babyloni teremtés-mítosz hatásai szövődtek össze bizonyos ószövetségi próféciák elemeivel. A későbbi próféták (Ezékiel, Zakariás) szerint a Messiási ország felállítását meg fogja előzni az isten-ellenes világhatalmak támadása az Isten népe ellen. Az ellenmessiás képének további kialakításában Dániel könyvének lett legnagyobb hatása. Az őskeresztyén irodalom a római birodalomban, annak egyik-másik császárában (Caligulában, Neróban) látta az ellenmessiást ; később istennek, Krisztus és szentjei ellen hadakozó misztikus hatalomnak képzelték el, a Sátán küldöttének, kiben annak hatalma és lényege e földön meg fog testesülni. János már Antikrisztus néven említi (1. János 2 :18,22). A középkori teológiai közvélemény és néphit befogadta ez elképzelést a hozzáfűződő váradalmakkal együtt, s nagy izgalmak közt várta különösen az első keresztyén évezred végén, a történendőket. E még középkori elképzelés szerint az Antikrisztus, értelmének feltűnő koraérettségével és ékesszólásával fogja ámulatba ejteni s magához csábítani még az egyháziakat is ; tudományával a legnagyobb mestereket és doktorokat meg fogja haladni, de isten-

káromlásra, gonoszságra fogja felhasználni éles elméjét és eloquentiáját. A magyar Bánffy Gergely, a római pálos kolostor priorja, aki egyebek közt Szt. Ágoston reguláinak Velencében, 1537-ben kiadott magyar fordításáról ismeretes, latin nyelvű Apokalypsis-magyarázatában (Collectanea in sacram Apocalypsin, melynek első kiadása valószínűleg a szintén Velencében nyomatott, 1547-i) már magyar történeti eseményeket hoz kapcsolatba az Antikrisztus-képzetekkel; az Antikrisztus (az Apokalypsis »sárkánya«, »oroszlánja«) maga a török; az ő műve a keresztyén magyarság pusztulása és szenvedése: Várna, Belgrád (1521), Mohács, s az ő csapásai közé tartozik az eretnekség jelenlegi terjedése is. Van rá adatunk, hogy ez a még középkori elképzelés a reformáció korában is talált terjesztőkre a nép között. Egy magyar gazdatiszt, Czeglédi István, írja tiszttartójának 1566-ban, hogy a tolnamegyei Potolyban egy olasz emberrel találkozott, aki már azt híresztelte, hogy három hónappal azelőtt, »Babilóniában egy szegényrendbeli asszonyállattul az Antikrisztus miraculose született volna, és nyolcadnapra az bölcsekkel disputált volna, és mindeneket az disputációban excedál« (felülmúl).

A XIII. századtól fogva fellépő eretnekségek aztán a pápát tették meg antikrisztusi hatalommá, de még nem annyira teológiai, mint etikai okból. Luther már a tiszta evangéliumtól, a teljes szentírástól való hitbeli eltévelyedésben látta az egyház legfőbb hibáját, s hovatovább a pápában az Antikrisztust, egészen közelre várva az ítélet napját, midőn a pápa-Antikrisztust a visszatérő Krisztus fogja megsemmisíteni.

Ozorai Antikrisztológiája nem eléggé szabatos; közel áll az egyházatyákéhoz s csak tartalmilag egyezik a Lutherével, de nem a pápában, hanem az ördögben látja a valódi, az ős Antikrisztust, aki az ő »tagjai által cselekszik«. Egyébként Antikrisztus szerinte Krisztusnak és egyházának minden ellensége, így azok, akik azt hirdetik, hogy bűnbocsánatot nyerhetünk a parancsolat megtartása, jó cselekedetek, misehallgatás és -mondás, meg böjtölés árán, Sz. Mária és a szentek érdeméért. 21 ellenvetés megcáfolásával erősíti álláspontját, kifejtve azonban, hogy a parancsolatot meg kell tartani, jót kell cselekedni, kell böjtölni, imádkozni, bár mindez nem szerez bűnbocsánatot. Az egyház bűnlajstromába iktatja be még egyebek közt a papi nőtlenséget, az egy szín alatti úrvacsorát, latin liturgiát. Deákul mondanak misét, »hogy a kösség semmit benne ne értsen«, deákul énekelnek zsoltárt, »kit sem akik mondják, sem akik hallják, nem értik«. Természetesen nemzeti nyelvű istentiszteletet kíván. Könyve vége felé cáfolja, hogy az ország nyomorúságának az új igehirdetés lenne az oka; oka, ellenkezőleg, az, hogy nem akarják

venni az Isten beszédét, s megmaradnak a gonoszságban, bálványimádásban és mindenféle bűnökben.

Ami teológiáját illeti, Ozorai abban, bár nem fejti ki rendszeresen, Luther és Melanchton tanítványának bizonyul. Van skolasztikus tanultsága, ismeri az egyházatyákat (hiszen valószínűleg katolikus pap vagy szerzetes volt előbb), de irányadónak csak a szentírást, az üdvözülés feltételének egyedül a hitet (»sola fides«!) ismeri el. Gyónást, poenitentiát, ódozatot (absolutiót), úgy látszik, még a sákramentumok közé sorol, de tulajdonképpeni szentségnek, mint Lutherék, a keresztséget és az oltáriszentséget vallja. Úrvacsoratana is a Lutheré: Krisztus teste és vére ott van a »kenyér személy« és a »bor személy« alatt. Sz. Mária és a szentek közbenjárását úgy értelmezi, hogy imádkozásuk »közönségesképpen« szól valamennyiünkért, de nem »kiváltképpen« egy-egy személyért; tiszteletüket nem ellenzi, de szeretettel, s nem szolgálattal valónak óhajtja azt; kövessük őket, mint példáinkat, s adjunk hálát értük Istennek.

Bizonyítékait a szentírásból meríti, mégpedig a Vulgatából; hol latinul, hol magyarul idéz; latin idézetei, mint már fentebb láttuk, gót betűkkel vannak nyomva; magyar idézetei Komjátinál talpraesettebb fordítónak mutatják.

Előadása közel áll az élőbeszédhez: e részben Heltai elődjének nézhetjük, de tökéletes magyarságú elődjének. Képekkel, hasonlatokkal bőven él, példáit szereti a mindennapi életből meríteni, számítva egyszerűbb olvasókra is. Egy helyt pl. azt akarva megértetni, hogy nem magunk, hanem csak Krisztus érdeméért üdvözülünk, elképzelteti ezt az esetet; a váci püspök jobbágyától a budai harmincadosok elvették a lovát; a püspök, panaszát meghallgatván, elküldi őt »kéncstartó uramhoz«, kérje meg, hogy ő érte (a püspök kedvéért) adassa vissza az elvett lovat a harmincadosokkal; s ha visszakapta, vajjon hiheti-e, hogy az ő kérésére kapta vissza, s nem az ura érdeméért és nevéért? ő maga estig is hiába kérte volna! A szentekhez (szent apostolokhoz, kik bíráink lesznek) közbenjárásért folyamodás ellen így érvel: »Mintha a váradi bíró énnekem bírám volna, azért nem következik abbul, hogy a váradi bíró mindent tudjon és mindent lásson, és valahol vagyok én, — vagy Püspökiben, Biharon — hogy én azokról a helyekről Váraddá szóljak a bírónak, mert csak héjába szólok én Biharrul Váraddá, mert nem hallja azt a váradi bíró; igaz azonképpen: a szentek menyországban vannak, te itt a földön vagy, azért most nem beszélhetsz üvelek; de az Isten mind mennyen és földön vagyon, ü vele mindenkor beszélhetsz, azért csak ü neki könyörögj és csak ü vele beszélj.« — Közkeletű hasonlattal érvel a deák liturgia

ellen: »akar a kűfalnak szóljanak deákul, akar a paraszt embernek, egyaránt értik mindketten«. Az élőbeszéd módjára, annak kifejező, megértető hangsúlyozásával olykor nagyon talpraesetten fogalmaz: »Az napfény, ha napfény, hát fénylik, ha nem napfény, nem fénylik«.

Helyesírásbeli különössége, hogy a névelőt mássalhangzós kezdetű szó előtt sokszor (de nem következetesen) *ah* alakban írja, a *h*-val nyilván a pótló nyujtást akarván éreztetni (»ah paraszt« = apparaszt), úgy, mint Farkas András. Dévai ily esetekre más megoldást keresett. Róluk alább lesz szó.

Az említetteken kívül más tudósok és reformátorok is kapcsolatba kerültek pályájuk egy-egy szakaszán Perényi Gábor családjával. De azoknak (mint Batizinak, Sylvesternek) inkább Perényi Péter, illetőleg Nádasdy Tamás pártfogoltjai közt ismerhetjük fel igazi helyüket.

Perényi Péter (1501—48), Imre nádor és Kanizsay Dorottya fia, a maga nemzetségének a XVI. században legjelentékenyebb tagja volt. Testvére volt Ferenc, a Mohácsnál elesett fiatal nagyváradi püspök, meg Orsolya, Balassa Ferencné, kitől Balassa Menyhárt, meg János, a költő apja származott.

A mohácsi csatában mint abaúji főispán és temesi gróf vett részt, vezetve a sereg jobbszárnyát. Megmenekült, egyelőre siklósi várában maradt, János királyhoz szegődött, az megtette erdélyi vajdává, koronaőrré, s neki adományozta a csatában elesett Pálóczy Antal várát, Sárospatakot. Ő azonban csakhamar Ferdinándnak adta át a siklósi várban őrzött koronát, annak híveként harcolt a török ellen, s került fogságba 1532-ben. János király kértére Szolimán szabadon bocsátotta, kis fiát, Ferencet követelve kezesül. Most már János haláláig annak szolgálatában maradt, többnyire Patakon lakván, melyet 1534-ben kezdett erősíteni. Ez évben kapta Jánostól Eger várát s az egri püspökség javadalmait. Országos főkapitány lett, részt vett a váradi (1538-i) béke létrehozásában, s 1539 elején ő vezette Krakkóba az Izabelláért menő küldöttséget. Amint Zápolyai meghalt, több előkelő úr — Báthori András, Drágfy Gáspár, Frangepán Ferenc, Bebek Ferenc, a Homonnaiak, Balassák, Ráskaiak — társaságában ő is Ferdinándhoz ment át, s még 1541-ben résztvett Buda ostromában. Csakhamar Ferdinánddal is elégedetlen lett, s 1542-ben szövetséget kötött több gazdag főúrral, kik részben vele együtt álltak volt át Ferdinándhoz. E szövetség, az ú. n. sárospataki liga, abba a gyanúba keverte, mintha maga akarna király lenni. Ferdinánd elfogatta, Bécsben, Bécsújhelyen tartotta elzárva, 1548-ban szabadon bocsátotta, de

Perényi néhány nap múlva meghalt. Fia, Gábor, később hazavitette holttestét Bécsből, s a pataki templom kriptájában temettette el.

Első volt a reformációt hathatósan támogató nagybirtokosok közt. Mint Siklós, Patak s az egri vár és püspökség birtoklója, több vidéken is segíthette terjedését.

Siklóson Siklósi Mihály volt az udvari papja, Baranya reformátora, szerzője egy ránkmaradt, igen szabályos ritmusú éneknek, melyben a pogánytól való szabadulásunkért könyörög. Ez, urával Patakra menvén, megnyerte a reformációnak Kopácsi Istvánt, az ottani ferences főnököt, Pálóczy volt udvari papját, meg a szintén ferences Sztárai Mihályt. Perényi a birtokain levő kolostorokat (a négy patakit, a tőketerebesi, meg sátoraljaújhelyi pálost) elfoglalta, a pataki klarisszákét átalakította protestáns iskolává, alapítvánnyal biztosítva jövőjét. Így vált általa Patak a reformáció egyik gócpontjává. Művét fia, Gábor folytatta : Kopácsit (ki időközben Wittenbergben is megfordult, Siklóson tanítóskodott, Drágfy szatmári birtokain egyházakat, iskolákat szervezett, Erdődön rektor, Nagybányán lelkész és rektor volt) visszahívta (1549), segítségével az iskolát továbbfejlesztette, a vártemplomnak apja által kezdett építését befejezte. Kopácsi 1567-ben gömör-kishonti egyházak egy részének esperese volt. Perényi Gábor halála (1567) után Patak a koronára szállt, de Miksa nem bántotta, sőt adománnyal növelte az iskola alapítványait, úgyszintén Dobó Ferenc is, az egri hős fia, ki 1576-ban szerezte meg Sárospatakot.

Az egri vár és püspökségi javadalom birtokában is a pataki példa szerint járt el Perényi Péter. Lefoglalta a káptalan javait, a kanonokokat elűzte, Varkócs Tamást tette meg kapitányának, s ez három prédikátort hívott be Egerbe. (Szalaházi Tamás, a kinevezett püspök, el sem foglalhatta székét). Nagy rokonsága — a Thurzók, Balassák, a Drugeth, Bebek, Széchy, Dobó, Serédi, Drágfy-nemzetség — révén más vidékeken, kivált az északkeleti részeken nagy területre sikerült kiterjesztenie befolyását. Ez a terület lett az általa pártfogolt papok és tanítók — Gálszécsi, Szkhárosi Horvát, Bencédi Székely, Batizi, Sztárai s valószínűleg Farkas András, és mások — munkássága folytán a magyar nyelvű protestáns irodalom, s kivált a protestáns énekköltészet igazi forrásvidéke.

Gálszécsi István, állítólag a Micbán-család sarja, Perényi Péter egy »szabadjának« a fia, énekeskönyvet és kátét szerzett. Tanult Bécsben, Krakkóban ; azután, 1529-ben, némely adatok szerint Kassán tanított s ott tanítványa volt Batizi András is. 1532-ben Wittenbergben járt Farkas Andrással együtt ; onnan

hazajövén, a zemplénmegyei Gálszécsen, Perényi birtokán, a Perényi alapította iskolában lett tanító. 1540 táján mehetett el Gyulára, a Massay-család birtokára prédikátornak. Tovább nincs hír róla. Batizitól tudjuk, hogy mikor ő kátéja előszavát írta (1542—45?), Gálszécsi már nem élt.

Mindkét könyvének csak töredéke ismeretes. A »Kegyes énekekrül és keresztyén hitrül rövid könyvecske« című Krakkóban 1536-ban jelent meg, s ez kezdi a nyomtatott énekeskönyvek sorát és első a hangjegyes kiadványok között. Egy könyvtáblából kiáztatott töredéke címlapon, ajánláson és az olvasóhoz írt előszón kívül mindössze három hangjegyes éneket tartalmaz, Luther énekeinek rímtelen verses fordítását; a két első a Tízparancsolat meg a Hiszekegy magyarázata, miket Luther középkori énekekből dolgozott át, a harmadik Krisztusnak vacsorájáról szól. A Tízparancsolat-magyarázatban Gálszécsi hozzáadása, Szt. Pálra való hivatkozással, hogy e parancsolatok nem azért adattak, mintha megtartásukból üdvözülhetnénk; ebben ő a »sola fides« tanát visszhangozza. A Credo-ének több későbbi énekeskönyvbe is átment. Szilády szerint nem lehetetlen, hogy ily énekeskönyvek más névtelen, kezdetleges verselésű darabjai közt is Gálszécsitől valók lappanganak. Az ő verselése csakugyan nem mutat kényesebb ritmusérzékre. Maga is tudta azt. Figyelmezteti u. i. az olvasót, hogy versében néha több az ige (a szó), mint a nóta szerint kellene, de az olyat »egy nótán« teljesítsék be. Bizonyára úgy érti, hogy egy hangjegyre több szótagot énekeljenek. Érdekes, hogy e legelső énekeskönyvben felbukkan ének és vers összeillésének a kérdése; időrendben csak az 1519-ből való Lányi-kódex ismert megjegyzése előzi meg. Feltűnő verseinek rímtelensége is; hiszen középkori katolikus énekköltészetünk termékei kevés kivétellel rímesek voltak. Mentegetőzik az Olvasó előtt azért is, ha a szavak írásába vétkezett, de, úgymond, »oka az, mert nincsen semmi könyv erről nálunk«. Dévai Ortographiája tudtunkkal még ekkor csakugyan nem jelent meg. — Könyvét Perényi Péternek, az ő »szerető nagyságos földes urának« ajánlja, mint »jámbor szabadjának hű fia«; jelenti neki, hogy néhány éneket szerzett »kössígnek tanításáírt«, mert Szent Pál mondja, hogy szükséges az egyházban cerimónia és ének, s hogy érthető nyelvvel kell élni; nem szidalmazandó tehát a »magyar nyelven való éneklís az szent egyházban«. E nyilatkozata, amily sarkalatos jelentőségű a protestáns istentisztelet —, épp oly figyelmet érdemel elsőségével a nemzeti nyelvű irodalom szempontjából. Másik könyvének címét — »A keresztyéni tudományról való rövid könyvecske,« Krakkó, 1538 — csak Bod Péter leírásából ismerjük; tőle tudjuk azt is, hogy hozzá volt »ragasztva« Farkas András (alább mindjárt

sorra kerülő) verse, s hogy a parancsolatokat, a Credót, imádságot, gyónást, sákramentumokat és a keresztyéni szabadságot tárgyalta, tehát káté volt. Ma már csak egy töredéke ismeretes ; az sem ad összefüggő szöveget. Menete nagyrészt Luther Kis kátéját követi, s tartalmilag is többször közel áll ahhoz ; lehet, hogy nem is eredeti műve Gálszécsinek.

Nyelve mindkét munkájában í-ző. Szt. Pálra, mint láttuk, hivatkozgatott ; nagyon valószínű, hogy ismerte Komjátit és fordítását.

Farkas András 1538 elején írt verses műve Gálszécsi kátéjával egy kiadványban jelent meg 1538-ban. Bod Péter szerint Farkas »egy kisded Krónikácskát *ragasztott*« Gálszécsinek Keresztyéni Tudományról írt munkájához : tehát »hozzáírta«, úgyhogy mintegy annak tartozékaként nyomatott ki. Gálszécsi még akkor Perényi Péter szolgálatában állt ; valószínűnek gondolható, hogy egymás közelében éltek Perényi birtokán. Perényi ezidőben János pártján volt s Farkas verse irányzatosan János-párti mű. Gálszécsivel talán Wittenbergben ismerkedett meg, hol ő 1531 őszén (Gálszécsinél egy évvel előbb) íratkozott be Andreas Lupus Strigoniensis néven. Eszerint az esztergomi főegyházmegye területéről származhatott.

Versének eredeti kiadása, melyet Bod Péter még látott, 1849-ben a nagyenyedi ref. kollégium könyvtárával tűzvész áldozata lett. Van az Akadémia birtokában egy valószínűleg még arról készült másolat, s közölte a verset a Hofgreff- és a Bornemisza-féle énekeskönyv, átvéve az eredetinek hangjegyelését is. Gálszécsi énekeskönyve után ez volt második hangjegyes nyomtatványunk a magyar nyelvűek közt.

»Kisded krónikácskáját« »A zsidó és magyar nemzetről« címen szokás emlegetni. Verselését igazságtalanul ócsárolják, sorfaját és strófaképletét hamisan szokták meghatározni. Pedig minden strófájában következetes a 12, 11, 12, 13, 12, 13 szótagú sorok rendje, s éppen ritmusérzékét dicséri e szomszédos sorfajok szabatos megkülönböztetése abban az időben. Fekete Imre, ki 1546-ban ugyane nótára írta »Sámuel, Saul és Dávid históriáját«, meg sem közelíti Farkas technikáját. S ha emennek sem valamennyi sora hibátlan, jusson eszünkbe, hogy nem az eredeti van előttünk. Bizonyára rímtelensége okozta máig elterjedt hamis megítélését.

Műfaját is tévesen szokták meghatározni, hol a bibliai epika, hol a históriás ének kategóriájába osztván be. Van ugyan mind bibliai, mind magyar történeti elbeszélő szakasza, de egyik sem öncélú, hanem tanulság levonását, intelem megalapozását célozza.

Lírai fogantatású irányzatos mű az, Toldy szavával »irányköltemény«, Zápolyai királysága és a reformáció érdekében. Egyébként már megtalálni benne a XVI. századi ének-költészet azon sablonossá válandó jegyét, hogy utolsó versszakában a szerző megnevezi magát. Sajnos, sem ott, sem a versfőkben nem közöl egyebet maga felől.

Merevül szabályos, racionális gondolatmenet és prédikáció módjára előre bejelentett világos tagoltság jellemzi. Szakaszonként veti össze a zsidó és a magyar nép történetét, sablonosan jelezgetve szempontváltozásait : »De immár hagyjuk el ah zsidó népeket« — »Vegyünk elő esmét ah zsidó népeket« stb. A két nép történetének párhuzamba állított szakaszai ezek : a zsidók kijövetele Egyiptomból Kánaánba, a miénk Scythiából Magyarországba ; jó királyok után a hálátlan zsidó nép hanyatlása és küszködése a Babiloni fogságig : a magyaroké Attilától, majd Szt. Istvántól a török pusztításig ; — haladék a megtérésre a zsidóknak, Istentől rendelt próféták és szent fia által, s ennek megölése után még 40 esztendeig, míg végre rájuk indítá a római császárt : nekünk tanítók által, kik hirdetik az igét, hogy Krisztus a mi egyetlen üdvösségünk. Ez utolsó szakasz párhuzamossága még nem teljes : tőlünk függ, ebben is a zsidókéhoz lesz-e sorsunk hasonlatos, vagy nem : ne háborgassuk tehát a tanítókat, ismerjük meg bűnös voltunkat, kövessük az Istent, ő megbocsát, s feltámasztja a jó Magyarországot. Világos, józan modorban adja elő ezeket, részleteken nem vesztegelve halad, tanítva, végcélja felé, lendület és költői színezés nélkül, igen fegyelmezetten.

A magyar történetre valamelyik kinyomtatott krónika, a Budai, vagy a Thuróczy-féle volt a forrása. Őstörténeti szakaszában kevés a figyelemre méltó elem. Nem rokonszenvez Istent és Megváltót még nem ismert eleinkkel, kik »barom módra«, nagy pogányságban éltek Scythiában, s bálványt imádtak. Két »kijövetelt« ismer, s a másodikról azt az írott kútfőkben nem található részletet is tudja, hogy a Tanaison átkelni akarván, a magyarok minden második lovukat megnyúzták, s bőréből »hólyagot« (tömlőt) készítettek. Lehet, hogy énekhagyományból merítette. De hogy a Csáti Demeter énekét ismerte s felhasználta volna, nem bizonyítható. — A királyaink koráról szóló szakaszban (»Isten győzi számát sok jámbor kerályoknak«) meglephetne a pogány Attila dicsőítése oly szerzőtől, aki szerint pogány eleink barom módra éltek ; szintúgy régi »szent« királyaink (Sz. István király, Sz. Imre herceg, s »dicső Sz. László király«) dicsőítése egy protestáns szerzőtől. Nyilvánvaló, hogy mindkét rendbeli dicsőítés és tiszteletadás meggyökerezett nemzeti hagyományként élt már és még ekkor

a magyar köztudatban. Farkas felfogásában azonban Mátyás uralkodása jelenti történetünk tetőpontját és fénykorát : ez pedig a humanizmustól kidolgozott történetszemlélet átvétele, melynek elemeit a »Néhai való jó Mátyás király«-ban sőt Apáti Cantiléná-jában is megtalálhatni már elébb, de ily részletezéssel magyar költeményben Farkasnál először. Íme, tehát a protestáns irányzatosságú énekszerző korántsem tagadja meg a Mohács előtti katolikus magyar királyságot, sőt nemzeti nagyságunk emlékét tiszteli benne. Ha eleinket elítélő szavai alapján elsőbbnek gondolhattuk vallási szolidaritását a nemzetinél, királyságtörténeti felfogása meggyőzhet ez utóbbinak is eleven voltáról.

Míg azonban a múlt megítélésében ekként aránylag elfogulatlannak bizonyul, saját kora állapotait felekezeti és párt-szempontból nézi, katolikus-ellenes és német-ellenes irányzatossággal. A török csapás okát abban látja, hogy bűneinkből nem akartunk kitérni ; kápolnáinkban voltak ugyan »éneklések«, de nem volt prédikálása a szentírásnak ; Isten tehát elveszté monostorainkat, s a török sok népet elhajtott nyugati tájainkról és a »széles« Alföldről. Akik megmaradtak, Jánost megkoronázták ; János, belátván, hogy nem győzhet a törökön, »Bölcsen cselekedék, frigyet vélek vete«. Viszont más urak »pártokat ütének« ellene, német királyt hoztak, a sok pártolással a Felföldet elveszték, s az ország még inkább megnyomorodék. Egy felől a pogány törökkel, más felől a némettel és a »pártolókkal« veret bennünket az Isten. Csak a »jámbor tanítók« szabad igehirdetésének biztosítása, s a magyar uraknak a »jámbor király« (János) mellé állása menthet meg bennünket. Világosan megfogalmazza a protestáns alaptételt is : Jézus Krisztus az »egy« üdvösség ; érdemünk, jó cselekedetünk nem üdvözíthet.

A magyar történetet Farkas, bár átvett bizonyos humanista hagyományt, a választott nép történetének bibliai mintája szerint fogja fel, s nem a Bonfini-féle római mintájú elképzelés szellemében. Ha az elrómaiasította, ő elbibliásítja a nemzeti történetet, s a zsidó nép történetében mintegy jóslatszerű előképét látja a magunkénak. Ez a vallásos szempontú nemzetiség,vallásnak és hazafiságnak ez a benső szövetkezése az egész századra jellemző marad. Kezdeményezőjét a hazafias költészet területén Farkas Andrásban kell látnunk. Katona Lajos úgy véli, verse, s kivált az ország »bőségét« hangoztató szakasza, még Kölcsey Himnuszát is inspirálhatta.

Nyelve már a maga korához képest is régies ; nem í-ző ; érdekes szava a »farizeus« megfelelőjeként használt »szerzetes zsidó«. Ő is él a nevelő azon helyesírási (»ah«) változatával, melyet

Ozorai könyvében (1535) találtunk először. Bizonyára ismerte azt, s magát Ozorait is.

Gálszécsi kassai tanítványa, a feltehetőleg Batizon, Drágfy szatmári birtokán született Batizi András, a protestáns énekköltészet legjelentékenyebb úttörői közé tartozik. Gálszécsi keze alól kikerülvén, 1530-tól fogva maga is Kassán tanított egy ideig, Dévai ottani papsága idején. Azután, vagy Bencédivel együtt, vagy ő utána, Szikszón, Perényi birtokán volt rektor. 1542-ben járt Wittenbergben, s Melanchton ajánló levelével jött haza Perényi Jánoshoz, Komjáti volt tanítványához. Tanított még Sátoraljaújhelyen, s 1545-ben mint a tokaji gyülekezet papja írta alá az erdődi zsinaton alkotott hitvallást.

Ő is írt — tartalmilag nagyrészt a Lutheréivel egyező — kátét, a Gálszécsiénél rendszeresebbet és kevésbbé polemizálót. Népszerűségére vall e művének, hogy három kiadást is megért, a két utolsót 1550 és 1555-ben. Első kiadása ismeretlen, de még tokaji papsága előtt megjelenhetett, mert az ismert kiadások előszavát Wittenbergben, tehát 1542—45 közt írta, megjegyezvén, hogy már előbb összeállította a kisded könyvecskét (hogy valahol scholában van, a szegény tudatlan gyermecskéknek eleikbe adná), s Wittenbergben adta át kéziratát egy magyar könyvárosnak, Bártfai Kristófnak. Megemlékszik káté-író elődeiről, köztük Gálszécsiről, az ő már Istenben nyugvó tisztelendő mesteréről, meg Dévairól, Krisztusnak igaz prédikátoráról.

Ránk maradt énekeit 1530 és 46 között szerzette, köztük elbeszélőket 1540-től fogva. A Hofgreff- és Bornemisza-féle énekeskönyvben mind feltalálhatók, bibliai históriái önálló nyomtatványokként igen későn, csak a század legvégétől fogva jelentek meg.

Mintegy tíz éneke minősíthető lírainak, bár oktató és elbeszélő elem is találkozik bennük. Különféle alkalmakra és ünnepekre szólnak, általában az Atya Isten vagy a Krisztus dicséretét zengik ; van egy a halálról, egy a házasságról. Csaknem ahány darab, annyi versalak. Egy-két legkorábbit leszámítva, mai követelményeink szerint is kitűnő, szabatos verselésűek. Úgy látszik, technikája egyre tökéletesedett, s mind következetesebben tudta versét a dallamhoz igazítani, még különnemű sorokból alakult versszakokban is. A »kommunikáláskor« éneklendő verse a Vásárhelyi András énekéből ismert tízesekben van írva, már-már nemcsak 4—6, hanem 4—3—3 szótag-megoszlással ; valószínűleg ismerte is ezt a szép katolikus éneket. Katolikus himnusz dallamára írta a Krisztus feltámadásáról szóló, valóban pompás ritmusú, refraines darabot ; kilencesekben a XLIV. psalmust, sapphikusokban a Házasságról

valót, különnemű sorokban a pünkösdről, meg a halálról szólót.

Imádság, himnusz, zsoltár, oktatás formájában természetesen protestáns tanokat és felfogást hirdet, igen határozottan a »sola fides«-t ; a zsoltárt pedig a magyar helyzetre is alkalmazza. Különösen két éneke érdemel figyelmet tartalmi és műfaji szempontból. Egyik a Kommunikáláskor : Krisztushoz intézett imádság formájában tekint végig Krisztus isteni s emberi létezésén egész a keresztfáig (olyformán, mint a Winkler-kódexbeli »Emlékezjél keresztyén«), elmondva, zavartalan logikus rendben s a hangvitel szép folytonosságával, mi mindenünk ő nekünk ; könyörgő záradékában akkori állapotainkra is célozva futólag. — Nevezetesebb a Házasságról való éneke (1546). A régi római epithalamiumnak, a humanisták elbeszélő jellegű panegyricusa után újabb, didaktikus jellegű hajtása lett a reformáció házaséneke, egészen Gyöngyösiig visszaszorítva ama humanista típust. Batizié nálunk alighanem első képviselője annak. Szép sor következett utána, a tisztán oktató és vallásos jelleget sokszor világiasabb, kedélyes, sőt játékos hanggal cserélve fel, mint pl. a XVI. századból legismertebb Adhortatio mulierum (asszonyok intése). A reformáció szerint a házasság nem szentség ugyan, de szent dolog, mert Isten rendelése ; ezért tartotta elvetendőnek a papi nőtlenséget. Batizi éneke Éva teremtésének elmondásával alapozza meg a házasságról való említett tételt ; kifejti, mi okból szerzé azt Isten, ismerteti a férfi és a nő tisztjét ; utal a kánai mennyegzőre, melyen Jézus első csudáját tette, azzal mutatván meg, hogy becsüli a házasokat ; ma is ő a mi segítőnk, s ha istenfélők vagyunk, megáld bennünket. — Utolsóelőtti versszaka olymódon van megfogalmazva, mintha a vers alkalomra készült volna, s talán a lakodalmas háznál, vagy a templomban mondaná el a pap, vagy énekelné együtt híveivel. Népszerűségére, mit kitűnő verselésének is köszönhet, jellemző, hogy még 1560 előttről másolatai ismeretesek.

Négy, bibliai tárgyú elbeszélő verset is szerzett. E műfaj első elődei már a középkorban feltűntek, a mi irodalmunkban azonban legfeljebb vallásos, legendai, de nem bibliai tárgyú epikára találhatunk példát a verses Katalin legendában, meg Pécsi Ferenc Szent Miklós-ában, a középkor legvégén. Lehetséges, hogy bibliai epikánk kezdeményezője maga Batizi volt, 1540-ből való Vitéz Gedeonjával. Legfeljebb talán Tinódi előzhette meg Judit históriájával, melyről csak azt tudjuk, hogy még Török Bálintnál laktában, tehát legkésőbb 1541-ben írta. Batizi azonban arról aligha tudhatott. A reformáció több okból is felkarolta ezt az ének-típust : bibliafordítás nem lévén, ez úton igyekezett az Ószövetségnek kép-

zeletre hatóbb történeteit ismertetni, erkölcsi oktatásra felhasználni, s a magyarok számára intő és vígasztaló történeti párhuzamként értékesíteni. Pótolták ily énekek egyelőre a nyomtatott szöveget is : mint Sz. Molnár Albert írja »az könyvnyomtatásnak szűk volta miatt ez eszközzel kellett gyakran élniek az tanítóknak, azkik a diákoknak szép lelki tanúsággal teljes énekeket írtak eleikben, mellyeket nemcsak házankint, hanem lakodalmakban is megénekeltenek«. Az Újszövetséget már Sylvester egészen lefordította (1541); az ótestamentomi történetek népszerűsítése egyelőre ily énekekre hárult, az Ószövetség fordítása csak Károlyiéval vált teljessé.

Batizi énekei Izsák házasságát, a vitéz Gedeon, Jónás próféta, s az istenfélő Zsuzsanna históriáját beszélik el az Ószövetség megfelelő könyvei szerint, többnyire szoros, Izsák házasságában csaknem szószerinti ragaszkodással azok szövegéhez. A most említettet egymással váltakozó 12-es és 13-as sorokban írta, melyekből négy alkot egy versszakot, úgyhogy a 13-asok többször összerímelnek ; a Vitéz Gedeon strófaképlete — 11, 13, 12, 11 — nem tűnik elő mindvégig elég szabatossággal ; a többiek alak-képlete a később katexochén epikai idommá megállapodott négyrímű tizenkettős. Ritmikai tökélyen kívül valami művészi szépre egyáltalán nem törekszik, részleteken profán érdeklődéssel nem időz ; célja a bibliai történet hű tolmácsolása, s általa protestáns célzatú oktatás erkölcsi szilárdságra, hitre. Izsák és Rebeka házassága az Istennek tetsző, Isten rendeléséből való házasság példája, mintegy történettel való példázása házaséneke tanításának : epikus epithalamium, egyik végső versszakából sejthetőleg éppoly alkalmi (s ugyancsak 1546-i) szerzemény, mint amaz. A 300 fegyveresével, mert Isten segítette, 135 000 pogány felett győzedelmes vitéz Gedeon története intelem : térjünk mi is Istenhez, szakadjunk el a »bálványimádástól«,s minket is megsegít. Az istenfélő Zsuzsanna bajba jutása a két vén gonosz bíró miatt, ártatlanságának kiderülése Isten akaratából : fölemelő oktatás az Istenbe vetett bizodalom megszabadító hatalmáról. Jónás próféta rideg, a bűnös Nínive pusztulását elváró elfogultsága — (inkább nem prédikál a niniveieknek, semhogy megtérjenek, s duzzog, mert az Úr megkönyörült rajtuk) — az Úr irgalmassága előtt szégyentvallva tanítja a leckét, hogy Isten különbségtevés nélkül minden megtérő bűnösnek megbocsát. Hűség a bibliához, okulás belőle : ez a Batizi gondja, s nem szórakoztatás és ékítgetés. Félszeg álláspont volna őt, s e nemben követőit mint epikus költőket ítélni meg. Csak azt várjuk tőle, amit maga akart ; értsük, érezzük meg vallásos és erkölcsi ihlete komolyságát, s legyen érzékünk a testetlen szépségek iránt is. — Költői veszteglésre kivált Izsák meg Zsuzsanna históriája

(amabban Rebeka kedves kút-jelenete, ebben Zsuzsanna szépsége) kínált volna kedvező alkalmat. De megvan varázsuk csupasz narratióban is az ily történeteknek, s Batizi előadása e helyeken mintha önkénytelenül a naiv költészet igénytelen ékességeit fogadná magába kedvesen, részben magából a bibliából fordítva olyakat. Rebeka a Genesis megfelelő helye szerint is »virgo pulcherrima« (igen szép szűz), Batizi szavával »felette szép ábrázatú vala«, »Rebeka szép leánnak nevezik vala«. Ugyancsak a naiv előadás szellemében ismétel Batizi bizonyos jellemzetes közléseket. Elébb ő beszéli el, hogy Eliézer, Ábrahám szolgája, elérvén a várost, a városon kívül egy kútnál állapodott meg tevéivel : »Estve az várasból kezdének kijőni Szűzek és virágok a kútra meríteni«, Eliézer pedig Istenhez fohászkodott, jelentené ki akaratát : »Ime — mondja most már ő — az várasból mostan el-kijőnek A szűzek, virágok az kútra meríteni« ; ezek közül jelentse ki az Úr, hogy melyiket rendelte feleségül Izsáknak : »Ha kinek azt mondom : adj innom szép lejány, És ő azt mondandja : Kész vagyok innod adnom, Sőt annak felette még az tevéket is Egyenként ingyen majd örömest megitatom«, az legyen a keresett ismeretlen ; jő aztán Rebeka is a kúthoz, vedret merít, Eliézer megszólítja : »Adj innom énnekem leány te vedredből«, Rebeka pedig feleli szószerint azt, amit ismertető jelül Eliézer gondolt ki az imént imádságában.

Zsuzsanna históriájában, bármily futólagos a női szépség rajza, úgy látszik, naiv költői terminológiából merít : »Kinek a virágnak az ő szépségéről, Nevet adtak vala ő ékességéről, És az liliomnak szép fejérségéről, Zsuzsannának mondják ő keresztnevéről.« »Erat delicata nimis et pulchra specie« — mondja a bibliai szöveg ; »Az Zsuzsánna pedig igen gyenge vala, Piros szép orcája csudálatos vala« — mondja Batizi. Ezek a keresetlen kedvességű jelzők és szavak a XVI. század későbbi énekeiben is otthonosak maradnak. Ilosvainak pl. a neveket magyarázó versében a női nevek értelmezésének gyakori tartozéka a *szép* jelző ; Zsuzsanna : »szép liliom, avagy ékes rózsa« — Magdolna : »szép torony« — Margit : »szép fényes gyöngy« — Klára : »szép világos«. Ennek a »műköltészetnek« ékes szókincse mindvégig közel marad a bibliai és népi naivhoz. S azon az anyagon ily lehelletszerű dísz is elég : megvan annak úgyis a maga érdekessége, sőt — Zsuzsánna esetében — regényessége. Ily történetek, mint e példákból látni, az olvasók profán érdeklődését, regényességszomját is nemesebb ösztönzések szellemében elégítették ki. — Olykor a hasonló tárgyakat feldolgozó képzőművészeti alkotások nyujthattak művészibb mintát az olyanokat ismerő énekszerző számára. Egyik kódexünk Szt. Anna-legendájában Katona Lajos valamely »mettertia«

(a gyermek Krisztust harmadmagával: Máriával és Szt. Annával együtt ábrázoló) kép hatását állapíthatta meg. Ugyanő figyelmeztet, hogy a Zsuzsannát megkísértő két gonosz vén bíró külső rajzában Batizi némileg függetlennek bizonyul forrásától, a Dániel könyvétől, s talán valamely művészi ábrázolás (festmény) befolyásolhatta. — Művészi nyomokról lévén szó, említést érdemel a Jónás históriája egyik mozzanatában, már az eredeti bibliai helyen is felcsillámló humor: Jónás a városon kívül lesi, elsüllyed-e hát Ninive; az Úr borostyánt szerez helye körül, s aztán, mikor Jónás már eleget élvezte annak árnyékát, elhervasztja; igen bánkódik Jónás a borostyán (ily csekélység) elvesztésén, azt azonban elvárná, hogy az Úr ne szánja olyan nagy városét. Úgy tetszik, Batizi is felfogta e részlet csendes humorát.

Nem bibliai história, hanem ismét új műfajt, bibliai alapú verses világkrónikát indít útnak Batizi legterjedelmesebb éneke, az 1544-ben, négyrímű 12-sökben írt »Meglött és megleendő dolgoknak teremtéstűl fogva mind az ítéletig való história« (históriája) c. versezet. Ez Bornemisza énekes könyvében maradt ránk. A világtörténetnek egy még középkori eredetű, de már protestáns szellemű típusát képviseli. Bibliai forrásokra támaszkodó kép az az emberiség eddigi és jövendő egész történetéről; ugyanolyan bibliailag protestáns szemlélete a világtörténet egészének, minő Farkas András verse volt a magyarnak. A jövendőt illetőleg az Antikrisztusra s a világvégre vonatkozó, Ozoraival kapcsolatban ismertetett jóslatokból és váradalmakból meríti anyagát. E bibliai történet-koncepcióra támaszkodó műfaj régi, még III. századbeli irodalmi ősökre tekinthet vissza; azok egyikére, a Szt. Methodius püspöknek tulajdonított jövendölésekre Batizi is hivatkozik. Az utolsó ítéletről szóló prédikáció-irodalom (Pelbárt, Érdy-kódex) ugyanazon hagyományokra támaszkodva, ébrentartotta és táplálta ezt a koncepciót, mely aztán különösen a világvég-váró időszakokban vált korszerűvé. Ilyenek voltak nálunk a Mohács utáni pusztulás, a töröktől való állandó félelem évtizedei. Kátéja előszavában Batizi is így nyilatkozott: »Semmit nem kételkedünk benne, hogy ez ne légyen az idő, amelyet Dániel próféta nevez keresztyén anyaszentegyháznak eloszlásának.«

Műve, mint mintaképei, voltaképen nem is annyira elbeszélő, eseményes történet, mint inkább bibliai forrású történetfilozófia: rendszer és keret, melybe minden lett és leendő emberi történet beilleszthető. E koncepció nagyarányúságától maga Batizi is meg volt illetődve. Míg többi énekének intonációja általában egyszerű felhívást tartalmazott éneke meghallgatására, (»Dániel ezt írja, minden meghallgassa«), s legfeljebb Jónás históriájáé ébresztett

nagyobb várakozást (»Nosza keresztyén nép, hallgass nagy dolgokra«) : ezúttal álmélkodtató közlésekre készülődik, nagy dolgokat ígér, jövendőt-múlandót, régit és újat :

> Az én beszédemet ti meghallgassátok,
> Hogy kik nagy dolgokat hallani kévántok,
> Jövendőt, mulandót érteni akartok:
> Régi és új dolgot ingyen majd hallotok.

Vörösmarty Tündérvölgye kezdődik ily ihletett nagyrakészüléssel : dalt ígér »világ hallatára, melynek égen földön ne légyen határa, Amit fül nem hallott, a szem meg nem jára.« A XVI. századi énekszerző inspirációja azonban csak az ének kezdetén szokta magát lírailag közölni, aztán legott tárgyát beszélteti.

A történet, Batizi előadásából kitetszőleg, Istennek előre kinyilatkoztatott akarata szerint halad. Már Illyés próféta megérté tőle »ez világ minden idejét« és három részre osztá, melyek mindegyike 2—2000 esztendőből (kettős chiliasmusból) áll s elseje a teremtéssel, másodika Mózes törvényével, harmadika Krisztus születésével kezdődik ; nem bizonyos azonban, hogy ez utolsó kiteljesedik, mert a világ bűnei siettethetik az ítéletet. E Szt. Illyéstől származó s Isten akaratát megvalósító »korszakolás« szerint tagolja anyagát Batizi is. Az első szakasszal (Ádám, Nóé, Ábrahám, Babylon) rövidebben végez. A másodikban a Mózes törvénye utáni királyságoknak (a »négy monarchiának«) Istentől megállapított rendjét ismerteti, — rendjét, nem pedig történetüket, eseménytartalmukat. Ezt a rendet is előre kinyilatkoztatta Isten Nabugodonozor álomlátásában, melyet Dániel fejtett meg. Nabugodonozor egy oszlop nagy embert látott álmában, feje annak arany volt, melle, karja ezüst, hasa, combja réz, lábszára vas, lábfeje félig sár, félig vas ; egy nagy kő gurult a hegyről lábafejére, porrá lőn az egész oszlopember, a kő nagy heggyé növekedett, betöltve mind e széles földet. Az arany Nabugodonozor birodalmát jelenti (a babyloniait), utána következik sorban egy-egy ezüst-, réz-, és vas-ország : a perzsiai (Cyrusszal és Dáriusszal), a görög (Nagy Sándorral), a római (Julius- és Augusztusszal), — de ez utolsónak már gyenge lesz az uralma vége. A harmadik szakasz anyaga alig egyéb az ítéletet megelőző jelek értelmezésénél, az antikrisztológia korszerű alkalmazásánál. Krisztus megszületik, de mint a próféták előre megmondták, két hatalmas ország támad ellene, a testi, meg a lelki Antikrisztus országa, Mahumeté fegyverrel, a pápáé hamis tudománnyal. Mahumet népe a törökök (mert mindent »törnek«) ; azelőtt a Kaukázus mögött laktak, sátrakban vagy sátoron kívül ; amazokat nevezi Ezechiel Gógnak, ezeket Magógnak ; Isten büntetésül használja őket, megjelenésük az ítéletnap köze-

ledtét jelenti ; de megveretnek, nem késik az Istennek fia, s végeztetik a világ. — A lelki Antikrisztust (kiről Dániel és Szt. Pál szólott), Batizi már nem habozik egyenest a pápában látni, Ozoraiénál élesebb fogalmazással ; felsorolja bűneit : a régi atyák istenét elhagyta, szenteket imád, bálványképekhez búcsút tart ; istene torok és gyomor, mennyországa pénz és gazdagság; tiltja a szent házasságot, a húsételt, Isten székébe helyezteti és földi istennek hívatja magát, misemondással kereskedik. Közel az ítélet : nyilván vannak a jegyek! Térjünk meg, várjuk a Krisztust!

Mindazon ének-fajtáknak, melyeket Batizi szerzeményei képviselnek, s részben kezdeményeztek, számos művelője akadt a század folyamán. Mindjárt Perényi Péter irodalmi családjában is. Bibliai történetet tanulság kedvéért ad elő Csikei (Cükei, Cikei, Csekei, Csíki?) Istvánnak Illyés prófétáról és Ácháb királyról szóló éneke (1542). Szereztetése helye, utolsó versszaka szerint, Nyigtótfalu. Ma ily nevű helység ismeretlen. Szilády felveti azt a lehetőséget, hogy talán a baranyai (Siklós-környéki) Nagytótfalu, vagy a borsodi Tótfalu értendő rajta. Ha az előbbi, akkor Perényi Péternek, ha az utóbbi, akkor Perényi Gábornak, Péter fiának a birtokán élt a vers szerzője. Mindössze ezen az alapon sorozhatjuk a most szóbanforgó csoportba, mert különben Csikeiről semmit sem tudunk. Jól folyó, felező tízesekben írt Éneke azt adja elő, mint gondoskodott Isten Illés próféta ételéről-italáról azon három esőtlen esztendő alatt, melyet az országra azért bocsátott, mert Ácháb király Bál istenhez pártolt és más nemből vett feleséget. Ugyane tárgyat Csikei versénél sokkal teljesebben feldolgozta utóbb Sztárai Mihály.

Batizi epikus házasénekéhez hasonlót írt »Erdőd vára mellett«, tehát Drágfy-birtokon, 1546-ban, a valószínűleg Erdődön tanítóskodó Székely Balázs, kinek neve az 1545-i erdődi zsinati cikkelyek aláírói közt is szerepel. 1527-ben Sylvesterrel, Gálszécsivel, s azzal a Gyulai Gáborral járt együtt Krakkóban, aki Bártfán Révay Ferenc nádori helytartó fiainak lett a nevelője. Szilády hozzávetése szerint az ottani nevelősködésben Székely Balázs lett volna Gyulai elődje. Farkas András énekét bizonyára ismerte : éneke első szavai (»Jersze emlékezzünk«), meg némely stereotíp szólamai (»No halljuk immáron« — »Halljuk meg immáron«) arra látszanak vallani. A Hofgreff-énekeskönyvben fentmaradt, egy 13-asból és három 12-esből álló strófákban írt éneke az öreg és az ifjú Tóbiás házaséletét beszéli el, hol bőszavúbban, hol szinte homályossá szorítva, a bibliai könyv szép lírai részleteit kiszárítva, s azzal a tanulsággal, hogy Isten szenvedések után is megvigasz-

talja a benne bízó házasokat. Dogmatikájában semmi felekezeti szempont, hazai viszonyokra csak egy fájdalmas célzás : vannak magyarok, kik Krisztust megtagadva pogány hitre térnek. Tóbiás históriáját Dézsi András és Munkácsi János is feldolgozta.

A világkrónika műfajában alább meg fogunk ismerkedni Bencédi Székely István prózai, s később a Török Bálint csoportjába tartozó Dézsi András verses művével. De e műfajnak előfutárai közé tartozott, mint mondtuk, az utolsó ítélet prédikációs irodalma, s e tárgykörből való verses mű Dobai András éneke : Az utolsó ítéletről. Ő Dévai távozása után, 1540-ben Perényi Péter udvari papja lett Sárospatakon, de már a következő évben távozott tőle bizonyos (talán az úrvacsorára vonatkozó) nézeteltérésük miatt, s Bártfára ment Gyulai Gábor és talán Székely Balázs utódjaként nevelőnek a Révay-fiúk mellé, akik Eck Bálintnál laktak és Stöckel Lénárt iskolájába jártak. Az utolsó ítéletről szóló éneke a Bornemisza-féle, s több kéziratos énekeskönyvben maradt fenn. Patakon írta 1540-ben, és Vas Mihálynak, Perényi siklósi várkapitányának ajánlta (ki a várat 3 év múlva a töröknek hitre feladta). Mint újszövetségi forrású (Máté XXV-re támaszkodó) vers a ritkábbak közé tartozik. Máté említett, s Márknak azzal párhuzamos (XIII.) fejezetét az ó-évet záró, s az újat kezdő vasárnapon volt szokás olvasni és magyarázni, s így váltak azok hatalmas prédikáció-irodalom forrásaivá. Énekek is gyakran merítettek belőlük és az említett prédikációkból, s innen ezek prédikációszerű beosztása. Dobaié a legegyszerűbbek közé tartozik, de Bornemiszáé, meg a Sarlóközi Névtelené, sok más forrásból merítvén, a legfejlettebb változatot képviselik. Dobai verse végig Krisztust beszélteti, mint valami drámai személyt ; előszámlálja Krisztus, mi mindent tett az emberért, mint gondoskodott, hogy higgyenek az emberek ; minden fáradsága hiábavalónak bizonyulván, most már megbizonyítja istenségét, ítéletet fog tartani, s elmondja, hogy fog az lefolyni. E beszéltetés olykor naívul emberivé stilizálja Krisztust : bizonyságul hívja maga mellé a mennyet, a földet ; szinte fogadkozik, hogy majd megbizonyítja most már istenségét.

A XVI. századi világkrónikák szerzői közt legjelentékenyebb, s Perényi csoportjában is a legkimagaslóbbak egyike az udvarhelymegyei Bencéd székely eredetű, de az északkeleti részekre átszármazott szülöttje, Bencédi Székely István. Mint ferencrendi szerzetes tanult Krakkóban 1529-ben, azután Perényi Péter birtokain, Szikszón, Liszkán tanított, végül gönci pap lett. 1563-ban még élt, s a bibliafordító Károlyi Gáspárnak volt lelkésztársa és már ekkor a helvét irány híve.

Munkáinak műfaji sokfélesége feltűnő. Írt kátét, kiadott énekeskönyvet, kalendáriumot, lefordította prózában a zsoltárok könyvét, s írt, szintén prózában, világkrónikát. Kátéja és Istenes énekei felől csak Bod Péter tájékoztat ; mindkét könyv az enyedi 1849-i tűzvésznek lett áldozata. Szikszón írta mindakettőt, s amazt a szikszói gyermekeknek, ezt Perényi Péternek ajánlva adta ki Krakkóban 1538-ban. Kátéja még két kiadást ért meg (1544, 46) s az utolsó, Bod Péter szerint, már bővebb tudós munka volt. Énekeskönyve azt az átmeneti állapotot képviselhette, melynek nyomaival Batizi énekeiben is találkoztunk, mikor t. i. a reformáció még a középkor katolikus énekkészletéből kezdte kielégíteni a maga szükségleteit. Istenes énekeit u. i. úgy jellemzi Bod Péter, hogy bennök »magyarra fordította az Ekklésiának régi deák hymnus nevezettel való énekeit.«

Korábban készítette ezeknél Calendárium magyar nyelven c., hely és év közlése nélkül, de bizonyára Krakkóban, s előszavából következtetve még 1538 előtt kinyomtatott könyvét, neki első művét, magyar nyelvű nyomtatott naptárainak ősét. Megírására krakkói hagyomány ösztönözhette. Ott u. i. a csillagászat tanárainak feladatuk volt évenként kalendáriumot szerkeszteni, s szokásukká vált évről-évre »Judiciumot« : jövendőlést terjeszteni az egyetem elé az év meteorológiai, politikai és egyéb eseményeiről. Székely maga mondja, hogy fordította (bizonyára latinból), mert látta, hogy minden nemzet szerez kalendáriumot a maga nyelvén. Típusa a középkorból ismeretes örök naptároké ; van benne »cisiojanos« is, még pedig két formában is : szótagonként szétosztva a hónapok egyes napjai mellé, meg folyamatos közlésben, hogy olvasói »könyv nélkül is az ünnepeket megvethetnék«, vagyis napjukat meghatározhatnák. E csízió, bár prózának látszik, itt-ott egyezik valamelyest a Peer- és a Thuróczy-kódexbeli ismert, verses jellegét világosan megőrzött csízióval, más helyeken azonban egészen eltér attól, s jobban előütközik tervezettnek gondolható ritmikus formája. »Szent Mihály havának« csíziós szakasza pl. így hangzik : »Egyed fával diót ver, Kisasszony szűle szent keresztet, Lamp (= Lampért!) ás vermet Máténak, Glert vonssza Kozmát, Mihályt«. Tudvalevő, hogy a csíziónak nincs szükségkép értelmes szövege, csak szótagjai vannak, s azok rendszáma a hónap ugyanolyan rendszámú napjára utal, egészen vagy rövidítve meg is nevezvén az aznapi ünnepet. (Szept. 1. = Egyed ; 8. = Kisasszony napja ; 17. = Lampért ; 24. = Gellért, stb.). Minden hónaphoz egy-egy, a hónap jellemét ismertető, bizonytalan ritmusú (de distichonnak nem minősíthető) kétsoros vers tartozik. A későbbi naptárainkban előforduló csíziók az említett középkorinak és

Székelyének, s főkép emezének, lényegtelen módosításai. Székelyét ifj. Heltai Gáspár módosította némileg 1590-ben, s az a változat terjedt el aztán leginkább.

Zsoltárkönyv-e 1548-i krakkói nyomtatvány. A Komjáti könyvéből ismert Frangepán-címer is benne lévén, valószínűleg Perényi Gáborné családjával lehet kapcsolatban. Szikszóról keltezett, Gávai Lukács nevű vitézlő nemes férfiúhoz intézett ajánlása szerint elméje ösztövér volta miatt csak sokak sürgetésére, s nehezen vette vállaira az zsoltárnak terhét ; de ígéri, hogy ha a nevezett férfiú ezt szívesen fogadja, »*hat* rövid napon« az egész bibliát kibocsátja. Talán nem is *hat* olvasandó a megjelölt helyen, hanem *hát* (*a* és *á* közt u. i. könyve helyesírása nem tesz különbséget), — de úgy értve is tanácstalanul állunk e fogadkozás előtt, hiszen eszerint már készen kellett lenni fiókjában szinte az egész magyar bibliának! Bármi legyen is az e mögött lappangó tény, méltán gondolkodóba ejthet, hogy Károlyi Gáspár majdani gönci lelkésztársa már 1548-ban az egész biblia kibocsátását merte ígérni. Kétségtelen is, hogy Károlyi merített az ő zsoltárfordításából, de Bencédi teljes bibliafordítására ebből nem következtethetni.

Ajánlása szerint Bencédi kiváltképpen a zsidó nyelvet követte fordításában. A fordítók ily állításait azonban nem kell szószerint vennünk ; átvehettek ilyet latin forrásuk előszavából is. Az ő fordítása tele van latinizmusokkal, a psalmusok rendjét feltüntető »táblá«-ja pedig a Vulgata szerint idézi azok kezdősorait. Használt még középkori, kéziratos magyar szöveget is. Gerézdi Rabán megállapította, hogy valamennyi zsoltár argumentumát szószerint az Apor-kódexből vette át, vagy egy azzal azonos szövegű kéziratból. Könyve két részből áll: elébb a zsoltárok (prózai) fordítását közli argumentumaikkal, azután pedig a nehezebb zsidó szólások és helyek magyarázatát, zsoltáronként. A 116. zsoltárbeli »megtartás poharát« magyarázva utal a magyarok azon szokására, hogy isznak egymás előmenetéért, s egymásnak jót kérnek Istentől. Más helyen (erről alább!) a barátok és a papok ellen kel ki.

Legnevezetesebb műve, a Chronica ez világnak jeles dolgairól, szintén krakkói nyomtatvány. 1559-ben jelent meg, Göncről 1558-ból keltezett, a zsoltárfordító Németi Ferenc tokaji tisztartóhoz intézett ajánlással. Ez a Németi Ferenc, mióta 1556-ban Ferdinándtól elpártolva átadta Tokajt Izabellának, nagy híve maradt nekik és János Zsigmondnak, s Tokaj védelmében esett el 1565-ben. Vilmányi Libecz (Libécz?) Mihálynak a Chronicában kinyomott üdvözlő verseiről alább, külön lesz illő szólanunk. Könyvtárainkban e műnek igen sok csonka, de kézírással kiegészített példánya található, jeléül annak, hogy kedvelt olvasmány volt.

Benne a Batizi énekével feltűnt történetbölcseleti keretben krónikás eseménytörténet helyezkedik el, s ez utóbbi a magyar történetet is felöleli. Történetkoncepciója ugyanaz a biblián alapuló protestáns szellemű világkép, mely Batizinak mindennemű eseményes történetet, a magyart is mellőző, meg Farkas Andrásnak csak a zsidó és magyar történet párhuzamos voltát mutogató versezetét jellemezte. De új benne a konkrét történettartalom, melyet az évkönyvek (annalesek) módjára évszámok szerint adagolva közölget.

Már ajánlása jelzi, hogy az említett bibliás történetfogalmat tette magáévá. Előrebocsátja alaptételét, hogy ez a világ nem szerencsétől bíratik, hanem a Gondviselés igazgatja. Elbeszélése elején a háromszor 2000 világidőt említi, a pusztaság, a törvény, s az Idvezítő 2—2000 esztendejét. Miután a teremtéstől az özönvízig előadta az őstörténetet, a bibliai jóslatok négy monarchiájának történetébe illeszti bele a zsidókét: a babyloniéba a babyloni fogságig és Dáriusig, a perzsáéba visszatérésükig, a Nagy Sándoréba sorsuk beteléséig terjedő szakaszát annak. Ezután kezdődik a római birodalom története, a német-rómait is beleértve; ennek anyaga: Julius Caesar, Krisztus születése, a keresztyénség elterjedése, a hatalom megoszlása Róma és Bizánc közt; a magyarok (hunok) története, mely most már, Nagy Károlyéval s a görög császárok jegyzékével csak ideiglenesen félbeszakítva, fő anyagává válik a Chronicának, háttérbe szorítva az európait; abból pedig hovatovább a reformáció — Husz, Luther — köti le érdeklődését, érintve közben Amerika felfedezését is.

Forrásai ki vannak mutatva. Általános ösztönzést e műveihez is Krakkóban kaphatott: ugyanaz a nyomdász adta ki, aki kevéssel előbb Bielski Márton lengyel világkrónikáját. (Utóbb az övét is lefordították lengyelre). Vázlatát, a középkori világtörténetek sablonos anyagát, Werner Rolewinck német karthauzinak először 1472-ben megjelent Fasciculus temporum-ából merítette; Nagy Sándor és utódai, Róma, a Krisztus születése körüli történet anyagát, s amit a pápákról tud, a protestáns Joh. Funccius (Funck) Chronologiájából (1545); a törökök eredetére, Mohamedre vonatkozó adatait, Nagy Károly történetét, tudós- és író-történeti adatokat a Melanchton baráti körébe tartozó Joh. Carionnak németről latinra lefordított Chronicájából. Amerika felfedezéséről, a konstanzi zsinatról, Husz Jánosról szintén német szerzők (Seb. Müller, Caspar Hedio) földrajzi, ill. egyháztörténeti műveiből szerezte ismeretét. A magyar történetben Thuróczy és Bonfini voltak a kalauzai. Forrásain kritikát csak érzelmi okokból gyakorolt: így tiltakozik Carion azon állítása ellen, hogy Nagy

Károly Pannóniában magyarokat semmisített volna meg, mert azok (a hunokra gondol!) »már akkor« nem voltak itt. Középkorias történetírói naivság bizonyos természeti »csodák« regisztrálása egy világkrónikában ; a 3759. évről pl. az a tudnivaló, hogy egy tehén emberi nyelven szólalt meg, egy gyermek elefántfővel született, fákon gabona termett.

Magyar történeti anyagát az egész mű kereteiből kivonva Toldy Ferenc tette közzé Székely István magyar krónikája címen 1854-ben, s e kiadványból az kényelmesebben áttekinthető. Minthogy Székely a hunokat is magyaroknak tartja, a 367. évnél kezdi adagolni történetünket. Előadása, az említendők kivételével, általában évkönyvszerűleg száraz : uralkodók regnálási idejének, hadainak, temetkezési helyének regisztrálására szorítkozik ; Bonfiniből kerül belé egy-egy színesebb részlet, vagy »beszéd« : Vak Béláé az aradi országgyűlésen, Hunyadié Nándorfehérvár ostroma előtt. Mondaféléket (Emese álma, Fehérló, Lehel, László és a leányrabló kun, Zách, Kont) úgy, mint forrásai, tényekként jegyez fel, észre sem véve költőibb jellegüket.

Bonfini nyomán, s ugyanazon okokból, mint Farkas András, Attilát meg a Hunyadiakat emeli ki mindenek felett, s róluk szól részletesebben. Az »első kijövetel« története jóformán Attila hadaiból áll. Hunyadi Jánosról, kivált Nándorfehérvár megvételéről, Hunyadi László sorsáról bővebben tájékoztat, de senkiről annyi jót nem mond, mint Mátyásról. Nagy Sándorhoz hasonlítja, s azt hiszi, ha tovább él, rövid időn az egész világot megzendíti vala ; említi tudománypártolását, egynéhány ezer könyvre rúgó bibliothecáját, s tervét : az egész világon páratlan iskola felállítását. Halálát is Nagy Sándor-, Caesar- és Attiláéhoz hasonlítja. Lelkesedése odáig megy, hogy versbeszedi azokat az örvendező kiáltásokat, melyeket Thuróczy latin idézése szerint Mátyás választásakor hangoztattak a gyermekek : »Mátyást mostan választotta Mindez ország királyságra, Mert őt adta Isten nékünk Menyországból oltalmunkra«. Oly szép, oly tiszta ritmusú, s oly, betűrimmel is ékes versike ez, hogy nem csoda, ha ezelőtt szívesen hitték Mátyáskorinak, tehát csaknem legrégibb ránk maradt verses emléknek, s még hozzá népi szerzeménynek, a magyar irodalomtörténészek. De ha Bencédi ilyet tudott írni, akkor visszamenőleg bizonyossá válik, hogy Calendáriuma versesnek tetsző szövegeit nem ő ütötte össze, hanem romlott állapotban vette át a csízió-hagyományból. — Különben még Mátyás »trufái« közül is elmond egyet.

Bár a »pártolást« hibáztatja, s mindkét királyról elmondja a tudottakat, inkább a Zápolyaiak mellett látszik állani, mintsem Ferdinánd pártján, ki »egynéhány uraktól hozaték be«. Vala-

hányszor emez győz Jánossal szemben, azt árulásnak tulajdonítja. Jó alap igazi gondolkodása megítélésére az 1558-beli történetek részrehajló előadása ; ez évben Ferdinánd vitézei feldúlták Tokaj vidékét, Izabella pedig kivégeztette Bebeket és a két Kendyt ; amazok eljárását »rettenetes és mennybe kiáltó dúlásnak« minősíti, melyet Isten, bosszúállásra emlékeztetőül »acél pennával adamáskűbe íra be« (ez Jeremiás-idézet : 17, 1), — Izabelláról viszont azt mondja, hogy »Istennek rendeléséből« három urat vágata le a mondott esztendőben. — Még határozottabb, s nyersebben nyilatkozik meg protestáns (katolikus-ellenes) álláspontja, sőt elfogultsága, mindjárt Fráter György »baráti« álnokságának a hangoztatásában, szemben az Izabella iránt tanúsított kímélettel. A középkor története szinte csak a pápák bűnlajstromában merül ki. A 605. évtől fogva, tehát I. (Nagy) Szent Gergely pápa halála (604) után a pápák mind antichristosok és Lucipernek helytartói. A pápától Szent Istvánnak küldött koronát a magyarok »a pápa hazugsága után« nevezék angyali koronának. Várnánál Julián bíbornok által a pápa bírta hitszegésre Ulászlót. László teste Váradon van máig »a papoknak nagy kereskedésökre, és Istennek bosszúságára«. Szent Erzsébet jámbor életét, mely szerinte is mind e világon fénylik, igen dícséri, hogy a pápákét állíthassa szembe vele : soha egy pápa sem tött a Krisztus felől olyan vallást, mint mikor Erzsébet egy aranyos feszületről azt mondta, hogy jobb lett volna, ha gazdája a szegényeknek adja azt az aranyat, és szívébe írja be inkább Krisztust. Remete Pál testét Nagy Lajos a szentlőrinci kolostorba viteté — »ha mi hasznát vötte volna«. Látni, hogy az ő vallási ellenszenve nem marad meg a jelen határai közt, mint Farkas Andrásé, s a régi katolikus királyság nagy alakjai iránti kegyelet éppúgy nem készti tartózkodásra, mint az őt e tekintetben tíz évvel megelőző Szkhárosi Horvát Andrást. Annál korláttalanabb rokonszenvvel emlegeti a husszíták vezéreit és dolgait : Ziska félszemű volt, de »az istennek segítségével« igen megveré Zsigmondot ; a konstanci zsinaton sok fejedelem és püspök volt jelen, egy sem a Krisztus pártjáról, hanem az ördögéről; részletesen elmondja, mint ölék meg »a szent Hussz Jánost és a prágai szent Jeronimost, a hamis az igazat, az ördög a Krisztust« ; közli Ziska epitaphiumát is, melyben kövér, kevély, fösvény római papokról is szó van.

Van Chronicájának két »tudós monda«-szerű közleménye : Csaba testamentumáról, meg Dézs város nevéről.

»Csaba testamentuma« a hun és a magyar történetet köti össze, s avatja ezt amannak szerves folytatásává. Csaba eszerint, a régi hazába való visszavonulás után, testamentumában a *Damasek*

istenre kényszerítette a magyarokat, hogy ha megint megsokasodnának, foglalják vissza Pannónia földjét, s álljanak bosszút atyjának, Attilának ellenségein. Ez lett főoka (a másik Emese álma volt), hogy a magyarok 888-ban ismét kiindultak Scítiából. Nem tudjuk, mi volt Székely forrása, s honnan vette a Magyarok Istenének e legkorábbi, különös, Damasek nevét. De átvették tőle későbbi történetírók: Heltai (1575), Petthő Gergely (1660) és mások. Gönczi György is (Félegyházi Tamás újszövetségfordításának ajánlásában) említi a magyar nemzet »régi szittyai bálvány Damasec istenét« (1586). Perecsényi Nagy László, Léta és Zamira c. verses regényében (1790) Damases alakban használja e nevet, s ő, meg Árpádjában Horvát Endre (1830), a Csaba testamentuma motívumát is értékesítik a maguk módján. A Damasek név azon magyarázata, hogy a krónikák Árpád-genealógiájának egy részletéből (»Damas ex Bora«) gyártotta volna Bencédi önkényesen, vagy hibás olvasatként, félreértésből: nem meggyőző.

A Dézs városnévnek azt a magyarázatát, hogy a magyarok ott háromszor Deust (Istent) kiáltának, nem Székely István eszelte ki. Megtalálható az már Csáti Demeternek Pannónia megvételéről szóló versében. Csáti pedig a krónikában találta a háromszori Deus-kiáltás nyomát s ő tette hozzá, hogy Dézst erről nevezték el. Székely István ismerte Csátit, a szigorúságáról híres ferences szerzetest, kiről majd, mint Tinódi egyik énekszerző elődjéről, alább fogok szólni. Zsoltárfordítása egyik, a 128. zsoltárhoz írt magyarázatában a barátokról és papokról mondja, hogy igen gyűlölik a házasságot, mert Lucifer parancsolatját tartják, mely a pokolban adatott ki, a Styx mellett, a Sisifos hegyén, s mely kisebb bűnnek mondja a paráznaságot a házasságnál: »Ez Luciper tábláját láttam, mondja végül, Csáti Demeternél és Váradon frater Gergelynél.« (Szegedi Gergelyt érti). A zsoltármagyarázat célzatos voltán kívül (mi más magyarázatos bibliafordításokban is megismétlődött még a század folyamán), ez a részlet arra jó most nekünk, hogy Székely István és Csáti személyes ismeretségét bizonyítja, s abban a Dézs-etimológia átvételének tárgyi lehetőségét jelöli meg. Tudnivaló azonban, hogy ez a névmagyarázat nem puszta tudákos találmány. *Deus* is, *Isten* is régi magyar személynév, személynévből nem egyszer vált helynév, s *Dézs* nevének régibb alakja valóban lehetett Deus; úgyhogy aki ezt az etimológiát forgalomba hozta (talán Csáti), az vagy írott emlékből, vagy hagyományból tudhatta úgy, hogy a városnak egykor *Deus* volt a neve.

Székely István bizonyára merített valamit a székely hagyományokból is. A székelyek rovásírását hún örökségnek tartja, s fel is jegyzi, hogy »Hunniabeli módra« mind a mai napig »székely

betűvel élnek«. Ez egyik korai bizonyítéka a rovásírás élő gyakorlatának. Nyelve csak kevéssé székelyes a mi szemünkben, de mindjárt a Világkrónikában közzétett egyik üdvözlő vers a székelység igaz magyar nyelvét magasztalja benne.

Ennek a versnek Vilmányi Libecz (vagy Libécz?) Mihály a szerzője. Öt distichonból áll, s Corrector pio lectori (a korrektor a jámbor olvasónak) címen van közölve Bencédi krónikájában, ugyancsak tőle való latin üdvözlőverssel együtt. Eszerint annak a könyvnek ez a minden bizonnyal Vilmányon, a gönci járásban született Libecz Mihály volt a nyomdai korrektora. Róla egyetlen hiteles adatunk annyi, hogy 1558 őszén Krakkóban tanult, s hogy ezt a verset is 1558-ból keltezte. Feltehető, hogy Göncön volt tanuló és Székely István pártfogásával jutott ki Krakkóba, talán ő vitte ki oda Székely könyvének a kéziratát is, azzal a megbízással, hogy majd vigyázzon a helyes szedésre.

Mint distichon-kísérlet, időrendben ez a tízsoros vers következik Sylvester 1541-i kezdeménye után. Technikája korántsem versenyezhet a Sylvesterével, de vannak egyéb figyelemre méltó oldalai. Örömmel hirdeti, hogy van immár magyar nyelvű krónikánk, s örvendezésre hív fel minden ezt olvasó magyart, »Hogy magyari nyelven az régi dolgok, idők is Írván vannak, igaz chronika rende szerint«. Anonymus még azzal kevélykedett, hogy írott történetet nyujthat Hungáriának ; versünk a nemzeti irodalom fejlődésének újabb szakaszát köszönti : nemzeti nyelvűséget az Anonymustól oly nagyra tartott »scripturában«. — Továbbmenőleg arra figyelmezteti az olvasót, hogy ha a krónika nyelvében szokatlan szavakat, szólásokat talál, tudja meg, hogy e nyelv a régi székelyek nyelve : »tiszta magyar nyelv maradéka« —, »És tőlük módot mostani írásra vegyen«. Első eset, hogy valaki a székelyek nyelvét legtisztábban megőrzött magyar nyelvnek vallja, sőt (az idézett sorban) valósággal irodalmi nyelvül ajánlja. Nagyon érdekes adat ez irodalmi nyelvünk történetéhez. Trócsányi Zoltán figyelmeztetett rá, hogy a Perényiek pártfogásával megjelent művek túlnyomólag í-ző nyelvjárásúak voltak, s általuk ez a nyelvjárás mintegy irodalmi nyelvvé kezdett felemelkedni, — bizonyára nem szándékoltan, csak mert ez író-csoportnak az volt a született nyelvjárása, s mert, mint már Szombathy János sárospataki tanár megírta Kazinczynak, a XVI. század közepe tájáig csaknem minden magyar könyv zemplénkörnyéki íróktól került ki. Libecz verse azonban tudatosan, megfontoltan ajánl irodalmi nyelvül — »mostani írásmódul« — egy másik nyelvjárást, Bencédi székely nyelvjárását, tisztán megőrzött magyarsága miatt. Bencédi

nyelve ugyan kevéssé volt székelyes: í-ző és ö-ző nyelvjárás rendszertelen keveréke állapítható meg benne, de alighanem tőle magától hallhatta versszerzőnk a székely nyelv magasztalását, s becsmérlését az abaúj-zempléni írók magyarságának. Más, messze vidékről közéjük vetődött írónak a nyelvét kellett a — hogy úgy mondjam — »helybeli« Libecz Mihálynak eleve is megvédenie a várható kifogások ellen. Nagyon hihető, hogy azt Bencédi ösztönzésére tette. Bodnár Zsigmond odáig megy, hogy egyenest Bencédit tartja a vers szerzőjének.

Perényi Péter csoportjához számíthatjuk Szkhárosi Horvát Andrást is, bár csak annyit tudunk róla bizonyosan, hogy 1542-től 49-ig Tállyán írt hét éneket, egy nyolcadikat pedig Váradon »az káptalan szerben«. Tállya szomszédos azzal az abaúj-zempléni-területtel, mely ez időben el volt lepve a Perényiek reformátor-csoportjától. Valóban egyik verse Farkas Andrásénak az ismeretére vall, egy másikat — ha a nótajelzése valóban tőle származik — Batizi szép házasénekének a nótájára szerzett. Némely versbeli nyilatkozatai azt gyaníttatják, hogy Tállyán a reformációnak még korántsem volt nyert ügye, s talán ő volt ott annak első bajnoka. Bizonyára pap volt, előbb talán katolikus pap, s valamikor Váradon működhetett. Egy énekében az ottani Szent László-kultusz jó ismerőjeként támadja a papokat, s a váradi Káptalanszeren mint régi ismerős tartózkodhatott említett verse írásakor.

A hiteles nyolcon kívül szellem-, modor- és technikabeli rokonság alapján még két éneket tulajdonítanak neki. Ha azok közül az »Emberi szerzésről« című csakugyan az övé (mi nagyon valószínű), akkor ennek szavaival »barátból lött papnak« tarthatjuk őt. — Különben mind e versek Bornemisza énekeskönyvében (1582) maradtak fenn, »Az átokról« című a Hofgreff-félében is.

A Perényi-csoport énekköltői közt a sort kezdő Batizi mellett Szkhárosi Horvát a legjelentékenyebb és legkiválóbb. Batizit, 1545-től fogva a közeli Tokaj papját, bizonyára személyesen ismerte. Fegyelmezett verselő volt Farkas András is, kinek legalább is a művét ismernie kellett Szkhárosinak. Hihető, hogy ők hárman nem puszta véletlenségből állnak formai szempontból oly, viszonylag magas színvonalon. Szkhárosi csaknem minden énekben más-más képletet használt: a neki tulajdonítottakkal együtt 10 énekben 9-félét! Ránk maradt állapotukban akad énekeiben egy-egy tökéletlen látszatú sor, de sorai nagy tömege igen szabatos, sokszor kitűnő, néha szinte pattogó ritmusú. Általában oly sorfajokat kedvelt, melyek záró sor-eleme hat szótagos (5 | 6, 6 | 6, 8 | 6, 5 | 5 | 6). Verselési tudatossága sok esetben

nyilvánvaló; így, mikor a szótagszám pontossága kedvéért töltelék-szóval él (»Ellenségnek *ő* kezében«, — »Fiaidnak, leányidnak az ő gyenge testét«, — »Ő könyvének huszonnyolcad jó nemes rendében«), vagy mikor szabatosabb ritmus (cezúra!) kedvéért szórendet bont (»de urozva | az férjektől | ezt is kezdik | tenni« — »Érccé tette | mert az eget | az mi gonosz | bűnünk«). Énekei verselésén ugyan, ha hiba lett volna bennük, Bornemisza — mint másokén — valószínűleg javított, de arra aligha volt szükség: a Hofgreff-énekeskönyvben (mely inkább rontott, mintsem javított a benne közölt énekek ritmusán), megíratása (1547) után alig néhány évvel jelent meg Szkhárosi legpattogóbb ritmusú verse (Az átokról című) s példát az imént csak abból idéztem.

Az énekköltés bizonyos ismert sablonjai (versfők és az utolsó versszakok személyi adatai) és kifejezései (hogy »egy jó kedvében« írta) nála is megvannak. Intonálásai a század legszebb, legkiválóbb énekkezdései közé tartoznak. A XVI. század prédikátor-verselői általában inkább prédikátorok, mint költők, s leginkább csak megszólamlásukban, versük megindításában mutatkoznak lírikusoknak. Ezért érzünk aztán versük tulajdonképpeni törzsében lehűlést és elprózaisodást. Szkhárosi versei kitartóbb indulattal lobognak, de azért kezdő sorai önálló nyomatékkal szoktak érvényesülni. Még mikor megállapítással kezdi is, benne van a megütközés, a felindultság hangja: »Mind ez világnak ím esze veszett Az igazságtól eltévelyedett«; »Rettenetes ez világnak mostan minden dolga« stb. Annál teljesebben lírai az aposztrofáló kezdésekben; leginkább Vígasztaló ének-e elején: »Semmit ne bánkódjál Krisztus szent serege, Mert nem árthat néked senki gyülölsége, Noha ez világnak rajtad dühössége, Nem hagy téged szégyenbe Krisztus ő felsége. — Királyi nemzet vagy, noha te kicsiny vagy, Az atya istennek bizony te kedves vagy, Ő szent fia által már te is fiú vagy, Minden dicsőségben higgyed, hogy részes vagy.« Ki bánja itt, ki veszi csak észre is a sok *vagy*-rímet? Az ily szép hangütéseket az akkori olvasók nótajelzésként tanulták meg és emlegették, s hatással voltak azok későbbi szerzők énekkezdéseire is. Szkhárosinak is egyik verskezdete, mely a fohászkodás lírai formájában szólal meg (»Szánjad úristen az te népednek ilyen nagy romlását, Te szent nevednek és szent ígédnek ily nagy káromlását«), kétség kívül hatott Szegedi Kis István ismert énekének intonálására, noha az (»Szánja az úristen híveinek romlását«) más ritmusban zeng. Nemcsak formát rögzítettek meg, s szolgáltak *ad notam*-utalásul (dallam-jelzésül) a sikerültebb intonálások, hanem egyúttal jellegzetes lírai típusok és költői stíl-változatok emlékét hagyományozták át ihletőül későbbi szerzők számára.

Horvát András nem írt epikus éneket, sem világi, sem bibliai tárgyút. Ő *csak* lírikus, de nem oly szelíd áhítatú, mint Batizi. Csupa támadó temperamentum ; nemcsak oktat és int, hanem fedd, csúfondárosan gúnyolódik, kíméletlenül sárba ránt és vaskosan profanizál mindent, mit hitbeli ellenfele szentnek, ő oktalanságnak tart. S mindezt kedvvel és tagadhatatlanul erőteljesen cselekszi, mintha nemcsak tanult ellenfelekre, hanem a modor iránt is fogékony tömegre számítana. Politikai álláspontját annyira nem érvényesítette verseiben, hogy arról nem is tudunk semmit. Abból, hogy a Fejedelemségről szóló énekében helyesli a Ferdinánd-párti Móré László vesztét, Jánospártiságára lehetne következtetni ; viszont abból, hogy a kétféle hitről szólóban kárhoztatja a »törökkel pajtáskodó« magyar urakat, János-ellenes magatartására. Csak török-ellenessége kétségtelen.

Feddés, támadás, gúny, harag csak egy énekéből hiányzik, a Vígasztaló ének címűből, melynek eréllyel zendülő kezdő sorait az imént idéztem. Ez nem bánt senkit, ellenségen »pogányokat« ért. Szépen, bátorítón harsan, erős hittel Krisztusban jelölve meg a most még bánkódó hívek egyetlen biztos oltalmát, vígasztaló szavai (»Királyi nemzet vagy«) szinte felmagasztalásként hatnak, győzelmi hite a hadakozó ember kész tapasztalataként. S mikor éneke második felében imádsággal magához Krisz ushoz fordul, ihlete hőforrásához tér meg voltaképp. Ez az éneke szerkezetileg is a legjobb lírai darabok egyike a maga századában.

Ez egyen kívül minden éneke többé-kevésbbé támadó modorú; néhánynak azonban inkább a közromlottság és hitbeli tévelygés megállapítása, feddés és moralizálás a közvetlen célja — így Az fejedelemségről, Az fösvénységről, Az átokról eímüeké, — a többieké azonban nyílt harc az amazokban rajzolt állapotok megváltoztatása végett : kemény hadakozás a katolicizmussal.

»Fejedelemség« mindenféle tisztet, feljebbvalót, főkép világi hatóságot jelent e kor szóhasználatában. Számtalanszor nyilatkoznak róla, a protestáns álláspontot magyarázva, a század prédikátorai. A fösvénység kérdése pedig a vagyonszerzés, a korai kapitalizmus megítélésével függ össze, s erről is megvolt a refomációnak saját véleménye. Szkhárosi az elsők közt foglalkozik e két korszerű kérdéssel. — A fejedelemség az ő verse szerint Isten szerzése : viselőire bízta, s ítélet napján számonkéri tőlük a világot. Az alattvalók viselkedését, mit mások többnyire meg szoktak határozni, ő nem érinti, csak a fejedelmek mulasztásait, gonoszságát tartja számon, s így verse szinte vádiratnak tűnik fel a rossz fejedelmek ellen. Utal a régi királyokra (kivált Salamonra), kik példát adtak rá, mint kell élni a hatalommal, Isten szerint bírták a népet, nem

parancsoltak »végtelenképen«, nem szolgáltak a Mammon ördögnek, a fösvénységnek. »De hol vagynak mostan az jó fejedelmek?« E maiak kegyetlenek, nem adnak helyt Isten beszédének, prédikációit utálják, bálványt imádnak, Luthernek mondják azt, aki javítaná őket. Példákkal láttatja, mint jártak a régi gonosz fejedelmek (Farahó, Holofernes, Nabugodonozor, Heródes), mint járt a mostaniak közül, török kézre jutva, Móré László, »az kegyetlen dúló«. Az ilyenek gonosz példa lőnek mind e világnak: »Mind eltanulák az nagy hamisságot, Urak, nemes népek, az szegény parasztok, Minémük az urak, olyak az parasztok, Az urakhoz képest mind keresik poklot. Nem tudjuk immár, mely felé hajoljunk, Urak, miattatok mind bolygóban vagyunk.«

A protestáns felfogás szerint pénzt szerezni szükségünkre, hozzánk-tartozóink ellátására, adakozására, Isten és a hit szolgálatára: nem bűn. Bűn azonban gyüjteni, mert az a pénzben való hitet, bízást jelent, holott a pénz semmivé válhat, s bízni csak Istenben lehet (Máté, 6, 19—25). Az fösvénységről c. versében tömérdek szentírási hivatkozással képviseli Szkhárosi ezt az álláspontot, bibliai példákkal mutatva be a fösvények, köztük Judás bűnhődését. Megszemélyesíti a fösvénységet, mintha egy korabeli, a szegény nép zsírján hízott gazdaggal állna szemben, hogy így egyenestebb támadhassa: »Azért fösvénység! bizony jaj teneked, ...Mind e világ látjuk, hogy takar (= arat, gyüjt) teneked, ...Mert nagyságos úr vagy, minden koboz neked... Útát megfogtad mindennek, fösvénység, Nem élhet tűled az nyomorult község, Mert teneked szolgál lám minden mesterség, Kalmárság, kmplárság, minden szekeresség, Vargaság, molnárság, hopp! mely szép tisztesség. — Néked fáradnak mind az szegény szántók, Nagy éhen szomjan te reád kiáltók, Neked verejteznek a szegény kapások, teneked fázódnak az szomjú halászok. ...Büdös boroddal az népet bosszantod, Elvesző marháddal őket sanyargatod, Férges szalonnádot mind reájok osztod.« A Fösvénység hozott közénk minden gonoszságot, bálványimádást, hamis mértéket, feneketlen zsákot, hódoltatott meg sok szent papokat, püspököket, pusztítá el Görögországot, dúlatta a sok pártolókkal az jó Magyarországot, mígnem Buda várát pogány kézbe adá. »Megvér az Isten az nagy hamisságért, (fenyegeti, folyvást szemtől-szembe), Az szegény gyászokért, özvegyek, árvákért, Kik reád kiáltnak az kegyetlenségért«.

Fejedelemség és vagyonszerzés dolgában »Isten szavát« hirdette két énekével, egy harmadikban (Az átokról) azon átkokat idézi, melyek Mózes V. könyve szerint beteljesülnek a népen, ha — mi t ma — nem fogadja meg Isten szavát. Az á'ok betetőzése, mi a zsidó népnek jósoltatott, a szolgaságba jutás. Egyiptomi

rabságba esék már Magyarország is. Afféle zsidó-magyar párhuzamos szemlélődés ez, minő elbeszélő formában a Farkas Andrásé volt. A bibiliai átkokat oly egyetértő felindultsággal idézi, mintha maga átkozódnék ; s a fenyegető szembeállásnak e leghevesebb lírai formája nagyon illik az ő szokásos vívó magatartásához. A rettentő jövő elképzelésében kifogyhatatlanul érzékletes tud lenni: »Érccé válik fejed felett a szép csillagos ég, Vassá válik talpad alatt az nagy jó zsíros föld, Port, harmatot, asszú hamut iszik az asszú föld, Megrepedez, úgy panaszol reád az szomjú föld.« Különösen az idegen uralom (szolgaság) alatt elkövetkezendő nyomort rajzolja elrettentő részletezéssel.

Katolikusok ellen hadakozó éneke négy van s olyan az a kettő is, melyet mint mondtam, neki tulajdonítanak. Ezek szerint a jövendölés betelt, a keresztyénség megromlott ; nem Krisztusban bíznak, hanem sósvízben, olajban, gyertyagyújtásban, böjtben ; szentektől (»sok istentől«) várnak segítséget, ellenzik a papok házasságát. *(Az Antikrisztus országa ellen).* — »Sokfelé eloszla ez világnak gondja, Ki némettel tartja, ki törökkel tartja : Ekképen hasonlék az hitnek ő dolga, Ki pápával tartja, Ki Krisztussal tartja.« Krisztusé az igaz hit, a pápáé a színvesztő, foltos (= toldott-foldott) hit *(Kétféle hitről).* — Háládatlanok vagyunk ; Isten gondoskodott megváltásunkról, de mi megátalkodtunk a gonoszságban. A magyari urak békét hagynak a tolvaj cigánynak, törökkel »pártoskodnak«, de üldözik az igaz hit tanítóit ; a hit által való üdvözülés hirdetését Lutherségnek szidalmazzák. »De megholt Luther, fel nem támadott, ő benne ne higyjünk. És amint halljuk, pápa is megholt, ő benne se bízzunk ; Az Krisztus megholt, de feltámadott, csak ő benne higyjünk.« E »kemény nyakó« magyar nemzeten semmi sem fog ; pedig nem mondhatja, hogy nem tudja Isten akaratját, »Mert mind pap, deák, gyermek, hegedős nagy nyilván kiáltják.« *(Az Istennek irgalmasságáról).* — Míg a pápa regnált, az ördög országa gazdagodott, mert nem ismerték a bibliát. Ma már megnyílhatott volna a szemük, mert Luther megjelenté és mind ez világnak elhirdeté Rómának vétkét. Vegyük elő a bibliát, s ne várjuk reánk Isten ostorát. *(Panasza Krisztusnak).*

Modora mindezekben rendkívül éles. Az elsőben a szentekben való hivést teszi nevetségessé különösen dévaj gúnnyal, profán racionalizmussal. A másodikban kész gúny maga a »foltos hit« részletezése ; papjait gonosz pénzlesőknek tünteti fel, szertartásaikat, sokszor csúfondárosan elferdített megnevezésekkel, ördögi dolognak, esztelenségnek, gyermekségnek, »sok apró bolondságnak«, mintha egész hitük abból állna, hogy Krisztus helyett jelképeit imádják. Egy helyt mintha önmagát is volt katolikus papnak,

s effélékben azelőtt részesnek vallaná : »Az veternyére, hogy húsvét napján juttunk, Az koporsó környül kerengve hazudtunk, Szú-öttö (= szúette) tőkéhez fejenként békélkedtünk.« A pápát a törökkel egyenlő ellenségnek nézi : »Oltalmazz úristen ez nagy foltos hittül, ...Oltalmazz pápától és az törököktül.« A farsang »csúf innepét«, mikor minden szabad, csak böjt legyen utána, különös nyomatékkal ítéli el, de egy igen érdekes versszakában talán valamely akkori farsangi szokásra, játékra is utal : »Ütközet nagy lesz mindenkor a farsangban, Mikor Cibere bán beszáll az Bánságban, Konc vajda haragszik, dúl-fúl haragjában, Mert nincs tisztessége az negyvenhat napban.« Konc vajda nyilván a farsang, Cibere bán a böjt megszemélyesítője itten. »Ütközetük«-ben azon régi, olasz-francia disputa-műfajnak sejthetnők valami hazai változatát, melynek a farsang és nagyböjt vetélkedése volt a tárgya, s melynek kései remek kivirágzását Csokonai Dorottyájában mutatta ki Binder Jenő. Úgy látszik, Szkhárosi korában nálunk is ismertek efféle játékot, »Carneval-csatát«, s annak emlékét őrzi az idézett versszak. Csíkrákoson ma is életben van némi nyoma valami hajdani farsangvégi játék-szokásnak ; az ottani néphit szerint u. i. »Cibre vajda« és »Konc király« húshagyó kedd éjszakáján minden esztendőben összeverekednek, s hamvazó szerdán korán reggel tréfás öregek ki szokták küldeni a gyermekeket a falu melletti, Csere nevű kishegyre, hogy összeszedjék a késeket, villákat, miket verekedés közben Cibre és Konc elhullatott. Különben magától Szkhárositól is kitelhetett volna ilyes költői lelemény, aminthogy az idézettre következő versszakban nyilván a saját leleményéből folytatja tovább a humoros megszemélyesítést (»Oh mely szemérem ez a sós szalonnának, Az disznó soldornak, hogy füstön hallgatnak« stb. — A harmadik költemény dereka egyike az ő legcsúfondárosabb szakaszainak, tele eltorzító travesztálásával az ellenfél hitének, cselekményeinek. — Negyedik hadakozó éneke Dávid király egy zsoltárának a szavait alkalmazza a jelen időkre, s az általános hibáztatások után a magyar nemzetet is »felébrölésre« sürgetvén, Váradot, a váradi papokat támadja meg, kiket egyébként már a Káptalanszerben írt (Kétféle hitről c.) verse végén megrótt. Az addigi magyar krónikás és költői hagyománnyal rideg ellentétben Szent László kultuszát is gúnnyal illeti. »Várad! nagy kárt téssz mind ez országnak, Hogy véget nem vetsz az sok vakságnak, Csak zabot pallasz (= rostálsz, tisztálsz) az nagy érc lónak (= Szent László lovas szobrának!), Hiszem, az Istent alítod (= véled) vaknak. — Olly igen féltem, az török császár Meg ne jargalná szent László lovát, Fogva ne vinné sok kövér papját, Azkik kerengik szíp koporsóját. — Mit pironkodtok váradi papok, Az kövérségtől

fénlik nyakatok, Nem kell Istennek ti szolosmátok, Misemondástok és kiáltástok. — Szent László fejét ti imádjátok, Szépen ezüstbe befoglaltátok, Olaj az teste! mind azt mondjátok, Evvel a nép közt ti komplárkodtok.« Egy évtizeddel elébb Farkas András még »*dicső* szent László kerált« mondott, egy évtizeddel Szkhárosi után már — mint láttuk — Bencédi Székely is a váradi papok »nagy kereskedését« látta jónak emlegetni Lászlóról szóltában. Még a humanista, korántsem vallásos költő, Janus Pannonius is mi más hangon búcsúzott ismert szép versében Szent László városától, szobrától és legendás sírjától: »Lovagkirály a sujtó alabárddal, Akinek fényt szór csillogó ruhája, Akinek teste illatos nektárral Az oszlopos sírboltot átbejárja: Segíts meg engem, óh segíts az útban! Előre társaim, vágtatva gyorsan!« (Hegedüs István fordítása.)

A Szkhárosinak tulajdonított versek egyike Várdai Pál érseknek 1548-ban püspökeihez intézett, ma már ismeretlen levelére felel. E feleletből következtetve az érsek levele arra intette híveit, hogy az egyháztól el ne szakadjanak, a szentírást ne az eretnekek vélekedése szerint magyarázzák, keresztelésnél tartsák meg az olaj, só gyertya, krizma használatát, misében a deákul éneklést; úrvacsorát egy szín alatt vegyenek, a papi nőtlenséget fel ne adják, s általában ragaszkodjanak a szokásokhoz. Szkhárosi (ha csakugyan ő írta a Feleletet) ezúttal határozott személyt támadhatott, a katolikus tanításokat a megtámadott személy téves tanításaiként ostromolhatta, mintha annak egyéni gyarlóságából, kiseszűségéből következnének. Mindjárt az érseknek (levelében kitett) titulusába beleköt. »Király képe«? — Szent Péter nem volt az! »Espán«? Szent Pál nem viselt espánságot! Azután megmagyarázza »rövideden« az ő (Pál érsek) »vén fejének«, mit is írt levelében voltaképp. Ő bezzeg iszik »az kelehből«, mikor »misécskét« mond, de híveit eltiltja tőle; »mise« nincs is a szentírásban; mise holtakért? — hát ki vendégelt valaha holtakat? — Deákul misézzenek? — hát a szentlélek miért szólt sokféle nyelven, s nem tud-e Isten mindeniken? — Szkhárosi ismert kifogásaival találkozunk a másik, neki tulajdonított versben, az Emberi szerzésről című-ben is, mely a szerzetességet támadja leghevesebben, mint a keresztyénség ellenségét. Találós mese formájában érteti meg, hogy a szerzetességről szól: »Ez nagy ellenséget nagy sokan szeretik, Nem tom minek hívják, kötélvel övedzik, Asszófába oltott (facipőjére céloz!), de két kézvel eszik. — Hosszó, ráncos ruhát és cafrangot visel. Alázatosan jár, de rakva míregvel. — Barlangban lakozik, bömböl éjjel-nappal... Barlangból ha kijő, alánézve kullog, Álnokságot gondol, de kétfelé hallgat...« Apáti Cantilenájára emlékeztetőleg festi tovább: »Édes, szép beszédő, hogy angyalnak vélnéd, De

végre ment (mint) megcsal! ha eszedbe vennéd, Bizon te vigyáznál, magad megőriznéd.« Vele ijesztik a kisgyermeket is. Vizitátoraik csak semmiségeken akadnak fenn : tudatlanság, részegség, parázna-ság miatt senkit meg nem feddnek : »Tevéket elnyelnek, szúnyogot megszűrnek, Keresztyén egyházról gondot nem viselnek.« — Írta pedig a szerzetesség ellen mindezeket egy volt szerzetes : »Ez éneket költé egy barátból lött pap, Bánta bolondságát, elrugta csuklyáját, Hitire fogadta : soha többet nem csal.« Szkhárosi volt-e az csakugyan? Modora, drasztikus humora reá vall. Némely sorai az ő verseire, mások, mint mondtam, Apátiéra emlékeztetnek. Bárki írta, az Apáti-féle hagyományt folytatta vele.

Sz. Molnár Albert, mikor Scultetus Ábrahámnak a reformáció évszázados jubileumakor Heidelbergben mondott beszédét magyar fordításban közzétette (»Secularis Concio Evangelica, azaz Jubileus esztendei prédikáció«, 1618), kötete végén több magyar éneket is közölt : »pápistaság esmertető, evangélium szerettető, és isteni hálaadásra indító énekeket, az mint elejénten... voltak kinyomatva«, s e valóságos kis ünnepi antológiába méltónak ítélte felvenni Horvát András négy darabját, a neki tulajdonított kettővel együtt (Az Istennek irgalmasságáról, Az Antichristus országa ellen, Emberi szerzésről, Pál érsek levelére, Panasza Christusnak, Kétféle hitről). Nem nevezte ugyan meg őt, de nevét az ő négy versének versfőiből éppúgy kiolvashatta, mint mi.

*

Perényi Péter csoportjához tartozik, de annak zempléni tömbjéből kiválva Perényi dunántúli birtokainak szomszédságában török hódoltsági területen fejtett ki nagyarányú tevékenységet Sztárai Mihály (Starinus), leghatározottabb reformátor-íróink egyike a Mohács-utániak között. Éppoly kétségtelenül túlhaladt Pesti Gábor erasmista álláspontján, mint Dévai a Sylvesterén, s éppúgy úttörő jelentőségű a hódoltsági magyar területen, mint Dévai a »két Pannoniában«.

Vagy a zempléni, vagy (inkább) a somogyi Sztárán születhetett ; amaz Homonnától délre, a Laborca mentén fekszik, ez Somogynak Baranyával szomszédos délkeleti csücskében, a Dráva mellett. Akármelyikből magával hozhatta egy szláv nyelv ismeretét, s azért reformálhatott drávántúli szláv lakosú területeket is ; és mindkét Sztára közelesett egy-egy későbbi működési helyéhez : amaz Sárospatakhoz, ez a délbaranyai Laskóhoz s egyúttal urának Perényi Péternek mindkét vármegyebeli birtokaihoz. Skaricza Máté állítása szerint Páduában tanult (Skaricza is járt ott). Sáros-

patakon volt ferencrendi szerzetes, Pálóczy Antal zempléni főispánnak udvari papja ; együtt vettek részt a mohácsi csatában. Pálóczy elesett, Patak ura Perényi Péter lett, papja, Siklósi Mihály megnyerte a refomációnak Sztárait, rendfőnökével, Kopácsi Istvánnal együtt. Hol volt ezután 1543-ig, Perényi fogságba kerüléséig, udvari papja volt-e neki, s aztán Sárospatak prédikátora? — nem bizonyos. 1544-ben Laskón találjuk.

Ez időben urának baranyai birtokai is török kézre kerültek, s nem tudni, mi késztette, hogy hódoltsági területen telepedjék meg. Vajjon nem menekülés volt-e az ugyanazon veszedelem elől, amely Perényit már utólérte? Ha a somogyi Sztárán született, most szülőföldje tájékára került vissza. Mintegy tíz évig maradt Laskón s öt évi tolnai papság után ismét visszatért oda, mert ottani egyik utóda, Szegedi Kis István, 1558-ban Kálmáncsehibe távozott. 1564-től 68 tavaszáig Sárospatakon lelkészkedett Kopácsi István örökében, azután Pápán, Huszár Gállal egyidőben. 1574-ben a soproni prédikátorságért folyamodott (tehát megmaradt a lutheri fokon), de a soproniak Beythe Istvánt választották meg. Halála éve bizonytalan. Azon az alapon, hogy Páduában, a szentháromságtagadó áramlatok egyik forráshelyén tanult, Genfben és Wittenbergben azonban nem, hogy továbbá az isteni tiszteletben az éneklésnek jelentős részt tulajdonított, Laskó pedig 1570-ben már unitárius vallásban volt : Jankovich Miklós »A Valdensisek és Anabaptisták módjaihoz alkalmazkodónak«, »Socin követőjének« gyanította Sztárait. Ezt a gyanítást azonban semmi hiteles adat nem igazolja.

Reformátori pályája a déldunántúli hódoltsági területen indult meg igazán. Azon vidék reformálása ő előtte alig kezdődött el, ő egyszerre nagy eredményekkel dicsekedhetett. Laskói papsága hetedik évében írta meg egy barátjának, hogy már 120 egyházat szervezett, sok összetűzése volt a pápa embereivel, de mindenütt legyőzte, Tiszán, Száván, sőt »a költő szava szerint a jeges Kaukázuson túlra« (»ultra glacialem Caucasum«) űzte őket, ez év pünkösdjén Valpó és Vukovár környékén két ütközetben (vitában) is győzedelmeskedett felettük, úgyhogy némelyek közülök kénytelenek voltak »a teknő alá bújni, melyen három asszony ült«, s innen ered a szlávoknak az a közmondása, hogy — Szilády fordítása szerint — »teknő alatt pap vagyon, három asszony űl azon«. Ehhez hasonló vitái máskor is voltak, így egy évvel előbb török parancsra a papi nőtlenségről, meg a böjtről, Vaskaszentmártonban. Voltak buzgó munkatársai is, mint különösen Ezéki (Zigericus) Imre, 1546-tól fogva a közeli Vörösmart papja. Eleinte azonban nehéz lehetett a helyzete Laskón. Térítő buzgalmáért sokan

gyűlölték, s leselkedtek rá, hogy elveszessék. Laskón még hatvan év mulva is emlegették, mint fogott ki az olyanokon : a kerítéséhez, belülről, egy karót támasztott, tököt szúrt rá, ellenségei azt az ő kopasz fejének vélték, s annak estek neki nagy vitézül. Ez azonban csak hatvan év alatt kiképződött anekdotikus adat lehet. — Tolnán már valamivel kedvezőbb helyzetet talált. Ott Moczer (Muceius, Tövisi) Mátyás alapította meg a protestáns gyülekezetet, s Sztárai idejében a két felekezet már felváltva használta a főtemplomot. Elébb a plébános, Józsa, Domonkos-rendi szerzetes misézett és prédikált benne, s olyankor Sztárai beküldött egy-egy tanulót, hogy jegyezze fel a beszéd velejét ; Józsa után ő ment be s mindjárt cáfolta is tanítását. De éppen talán indulatos, vitatkozó természete miatt, a tolnaiak — úgylátszik — nem nagyon melegedtek össze vele. Bornemisza írja róla, hogy »noha értelmes és tudós ember, ... őtet is megbírja níha az harag, níha az bor is.« S vajon nem Tolnából távozására céloz-e Bornemisza más helyt, oly méltatlanságot emlegetve, midőn »az urak, nemesek és polgárok elüldözik az efféle lelki pásztort, kik őket az bűnről untalan megszólítják és azok helyett hízelkedőket hoznak, mely dolog Sztárai Mihályon is, én rajtam is... sokaknak keserves sírására és nagy kárára lőn.« Ismét más helyt Huszár Gállal együtt említi Sztárait, mint akik »tenger, amit szenvedtek mind törökök, mind pápások miatt és csudaképpen meg is oltalmaztattak.«

Thury Farkas Pál írja a hódoltsági állapotokat jellemző Idea Christianorum-ában, hogy »püspök urunk« összekötözött kézzel háromszor állt lefejezés előtt, de Isten megoltalmazta. »Püspök urunkon« Thury Pál Sztárait érti. Valóban Sztárai már említett 1551-i levelében püspöknek — »episcopus de Laskó«-nak — írta magát. A protestáns papok u. i. püspök nemlétében kénytelenek voltak bizonyos püspöki funkciókat végezni, »paptevést«, egyházlátogatást, a középkori püspök teljes jogköre és neki alárendelt püspöki megye nélkül.

A protestáns egyház átvette a katolikustól az esperesi hivatalt, s püspök híján az espereseket (seniorokat) ruházta fel ordinátori joggal, s bízta meg általában a legszükségesebb püspöki teendők végzésével. Csak »episcopus című esperesnek« kell hát gondolnunk Zoványi Jenő meghatározása szerint Sztárait is ebben az időben. Elkerülhetetlenné vált azonban a püspöki tisztség és jogkör teljes kifejlesztése, s látni fogjuk, hogy Sztárai irodalmi úton is kedveltette annak eszméjét. Hódoltsági területen, hol sem állam, sem nagybirtok nem törődött az ő újonnan szervezett egyházaival, s hol már katolikus püspök sem volt, különösen sürgősnek érezhette terve megvalósítását : a reformátori munka után az egyházszervezőit.

Műveit Szilády Áron tette közzé a Régi Magyar Költők Tára V. kötetében, de ezekhez hozzáveendő még Az istenfélő Eleázár-ról szóló ének a II. kötetből, mert arról is bebizonyosodott Sztárai szerzősége. Sz. Molnár Albert szerint Postillát is írt s leírta a sákramentumok kiszolgáltatásának formáját eklézsiái számára ; más forrásból tudunk egy 1563-i vitairatáról, melyben Méliusszal szemben azt vitatta, hogy az elhalt kegyesek lelke nem a paradicsomban várja az utolsó ítéletet, hanem egyenest a mennyországba jut. Talán ezekre, valamint alább említendő egyháztörténeti énekeire és drámáira gondolva mondta őt Skaricza Máté (Sz. Kis István élterajzában) »századunk nagy teológusának«. Iménti említett művei elvesztek. 1563-i vitairata mutatja, hogy figyelemmel kísérte a tiszántúli protestantizmus dolgait, s hogy a helvét irányt — Méliusz említett tételét a Debreceni Hitvallás (1562) is hirdette — nem fogadta el. Egészben véve vagy 25 verses műve, s egy töredékes, meg egy teljes hitvitázó drámája maradt reánk : egy jó kötetet kitevő alkotás.

Zsoltárfordításai, s lírai és oktató jellegű versei keltét nem ismerjük, epikus énekeit 1546 és 60 közt szerzette. Mindezek legnagyobbrészt még XVI. századi énekeskönyvekben maradtak fenn, legtöbb a Bornemiszáéban ; némely epikus énekei csak önálló kiadásokban jelentek meg. Páduából komoly énekkultuszt hozhatott magával, s messze földön híres szép éneklése is egyike lehetett hatása eszközeinek. Nyári estéken magas, kerek dombon épült laskói temploma előtt, »hegedűje mellett szép hangos szóval, messze hallhatólag« énekelgette magafordította zsoltárait, s istentiszteleten is először maga szokta azokat elénekelni. A müezzinek Allah nagyságát hangoztató, s imára hívó, vontatott kiáltásai ellenében a Duna—Dráva-köze szegény magyarjai ezekből az ő esténként felhangzó énekléseiből lelket meríthettek nyomorúságukban : »Sok inségünkben hozzád kiáltunk felséges Úristen! Mert parancsoltad, hogy megkeressünk az mi szükségünkben... Végy ki immáron ez nagy inségből, ez idegen kézből, Hogy te szent neved magasztaltassék mi nemzetségünktől.« Az ellenséges pogány környezet kétségkívül ösztönzőleg hatott keresztyén szellemisége óvására és hangoztatására. Maga szerzette-e egyik-másik éneke dallamát, nem dönthetni el. Eleázár, meg Holofernes és Judit históriájának a Hofgreff-féle énekeskönyvben található dallamát Szilády neki tulajdonította, de ez a dallam ugyanazon énekeskönyvben korábbi szöveghez kapcsoltan is előfordul, tehát mástól is származhatott. E két énekének igen szép zeneiségű (13,13,12,7-szótagos sorokból alakuló) strófa-képletét Szegedi Kis István »Szánja az Úristen híveinek romlását« kezdetű, méltán híres éneké-

ben (1566) látjuk majd viszont. Sztárai epikus darabjaiban a tizenkettős sorfaj még nem állandósult, egy ízben negyed-, más ízben ötödmagával alkottat vele versszakot. A líraiakban legkedvesebb sorfaja a 4/7-re következetesen (de 4/4/3-ra még csak véletlenül) tagozódó tizenegyes : ennek ő első divatbahozói közé tartozik ; kedveli a Balassa-strófában majdan elaprózódó 19-est, s psalmusaiban felbukkan a »Szilágyi és Hajmási« majdani sorfaja, a már Szkhárositól kitűnően kezelt s Balassától szintén művészibben kiképzett 16-os (5/5/6). Ritmusa általában igen szabatos, a versből, kivált a tagoltabb, hosszabb sorokból önként kizengő; csak ha valami különös dallamhoz igazította (mint I. és III. karácsonyi énekében), tetszik akadékosnak, versül bizonytalannak. Szótagszámra, metszetre tudatosan ügyel, rímelése kortársai színvonalán áll ; epikus énekében egy-egy *vala*-sorozat nem feltűnő, viszont több ízben páros rím tarkáll a négysarkú versben. Második karácsonyi énekében (»Mi atyánk atya Isten«) meglepően sikerült egy akkor különösen nehéz verselési feladattal megbírkóznia : rövid hétszótagos sorokból hetet összefogni egy-egy versszakba azonos rímmel. Bőven, könnyen, a szív teltségéből látszanak előbuzogni a jól zengő sorok, néha e korban váratlanul tiszta, sőt teljes rímeikkel : »Ezt kiáltja szüntelen, Nincsen senki bűntelen.«

A zsoltáréneklés nagyobb szerepe protestánsaink istentiszteletében : alighanem ő vele kezdődik, bár van, aki az ő zsoltárkultuszát Szegedi Gergely hatására véli visszavezethetni. Zsoltárparafrázisai aránylag nagy számukkal tűnnek fel, míg elődei, Batizi, Siklósi és mások csak egy-egy darabot fordítottak. Az övéi (16 darab) jól folyó, de inkább terjengős tolmácsai, mintsem ihletett újraköltései az eredetieknek. Gondolatmenetükhöz többnyire pontosan ragaszkodik, de elnyújtja annak egyes mozzanatait, s így ami az eredetiekben szabad lírai fordulatosság volt, az övéiben szerkezethiánynak tűnik fel. Viszont ez az »elnyújtás« nem egyszer valódi lírai értékű megsokszorozása és színezgetése a gondolatnak ; így különösen — mire Bodnár Zsigmond figyelmeztet — a XXIII.-ban, ahol is az eredetinek »füves legelőre nyugtat engem és csendes vizekhez terelget« képét ily részletezéssel fejleszti tovább : »Az ő mezeinek szép zsíros füvein szépen legeltet engem . . . Anyaszentegyházban és az ő aklában szépen megnyugot engem, Lopótól, farkastól, hamis tanyítótól ott megotalmaz engem. Reggel hogy kiviszen, én előttem megyen igaz tudományával, Mindennapon kétszer engemet megitat ő lelki italával, Lelki folyóvíznek és élő kútfőnek szép tiszta folyásával, Evangéliomnak anyaszentegyházban ő prédikálásával.« Költői elképzelés társul ily helyeken a tanító értelmezés szándékához. Különben e

parafrázisok nem is olvasni való »költemények« elsősorban, hanem inkább oktató célú ismertetései Dávid zsoltárainak, s a vallásos érzésnek az énekszó támogatására számító táplálékai. Gyakori bennük az »ellenség«, a hitetlenek, a gonoszok elleni panasz, büntetésért, bosszúállásért kiáltás Istenhez, sokszor részletező jellemzésével mind a bántalmazó gonosznak, mind a szenvedő, bűntelen panaszosnak. Az elnyomott ember minden korszerűsítő magyarázat híján is, maga nevében énekelhette ezeket. Különben is a zsoltárokban — mint Bod Péter írja — »minden istenfélő ember úgy olvashatja a maga lelkének indulatit, mintha ugyan maga írta volna«, s különösen nyomorúságokban forgott emberek láthatják bennök »éppen a magok lelkek baját 's orvoslását.« Szó van Sztárai zsoltáraiban is egyebek közt a hatalmasok és szegények e században oly sokat emlegetett viszonyáról, különös nyomatékkal (a XCV-ben) a »főnépek« gonoszságáról, kik »Sok álnoksággal az szegényeket nyúzzák, ostorozzák.« Krisztus közbenjárásáról, az evangélium prédikálásáról is találni itt-ott emlékezést, mintha azt is Dávid mondta volna. Nem hiányzanak némelyikből a személyi ihletettség nyomai sem, az eredeti szép halmozásainak, auxesiseinek szerencsés tolmácsolásai. Legrövidebb, szerkezetileg is legegységesebb és tömörebb a LXXIV. psalmus ; ebben kivételkép nem is ragaszkodik az eredetihez, szinte független attól. Ebben találni legegyenesebb utalást a törökre (»Végy ki . . . . . ez idegen kézből«).

Magaszerzette (vagy legalább nem zsoltárból fordított) templomi énekei közül a karácsonyiakat már említettem. Penitenciáról és hitről oktat egy csendes folyású fejtegető verse, s ép gondolatmenettel, jól kikerekedett szerkezettel, tökéletes ritmusú tizenkettősökkel válik ki »Az Úristennek való hálaadás és könyörgés« című, melyet »prédikációra gyülekezéskor« kell énekelni.

Elbeszélő éneket ötöt szerzett : három bibliai, két egyháztörténeti tárgyút. Bibliai tárgyúakat már Batizi írt előtte (1540, 41.), Tinódi pedig, meg Csikei István, már az ő választott tárgyai közül is feldolgoztak kettőt : amaz Judit históriáját (legkésőbb 1541-ben), ez Illyését (1542.). Ismerhette ezeket, leginkább Batizi énekeit. Legelső darabja e nemben Eleázár históriája volt (1546.), példája az igaz hithez ragaszkodó embernek, kit a pogány királytól való kínzatása sem bírt rá, valamint hét fiát sem, hogy vallása tilalmát megszegve disznóhúst egyék. E tárgyat később Dézsi András, Bornemisza Miklós és Zombori Antal is feldolgozta. Terjedelmesebb és nehezen áttekinthető a Sz. Illyésnek és Ákháb királynak idejében lött dolgokról c. éneke, melyet 1549-ben írt

»tar papokkal való nagy itkezetiben.« Csikei átdolgozásától eltérőleg, ki csak egy mozzanatát ragadta ki a jelzett idő történetének, ő az egészet előadja a bibliai szöveg rendjében, megállapodás és taglalás nélkül, mert célja nem az, hogy szép, szerves költői egészt alkosson a bibliai történet anyagából, hanem, hogy a biblia egy könyvét megismertesse, s tanulságokat vonjon le belőle hívei számára. A történetben a hitetlen Ákháb, zsidó király, ki pogány nőt vett el és Bál istenhez és annak tar papjaihoz pártolt, állíttatik szembe az Isten emberével, Illyés profétával, a hamis hit az igaz hittel. Ákhábot azzal bünteti az Úr, hogy míg meg nem tér, nem bocsát földjére esőt ; Illyést azonban az ínség idején egy hollóval, majd csodás módon egy szegény özvegyasszonnyal táplálttatja, kinek pedig csak egy maréknyi lisztje volt. Ákháb csúfos vége, Illyés égberagadtatása a tüzes szekéren, s prófétautódjának, Elizéusnak a dolgai : sorrakerülnek az ének folyamán. Nem marad el a történet allegórikus és korszerű értelmezése sem : Illyés a világ kezdetétől mindig üldözött hív keresztyéneknek (Ábel is az volt!), az özvegy asszony az anyaszentegyháznak a megszemélyesítője, ki szálláson tartja a hív prédikátort. Korszerű irányzatosságát már címében jelzi, »ez mostani időbeli dolgokhoz igen hasonlatosak«-nak mondván a versben előadandókat. Ma is sok Ákháb van, ki tar (katolikus !) papokban bizakodik s bálványokat imádtat velök : az egyik Bécsben lakozik, a másik »barátból lött király« ; majd szégyent vallanak egyszer, mert ma is támadnak Illyések! Talán — »tar papokkal« lévén viszálya — Sztárai a maga helyzetét is példázva látta éneke tárgyában. Mikor ezt írta, élt még mindkét »Ákháb« : Ferdinánd is, György barát is ; azt a három versszakot, mely a reájok való célzást tartalmazza, nem is közölte egyetlen énekeskönyvbeli változata sem a versnek, csupán 1574-i, debreceni önálló kiadása. A hódoltságbeli prédikátor az »igaz hit — hamis hit« egyetlen osztályozó szempontjából nézte a végvárakon túlról a magyar haza állapotait, s urait. Polémikus célzata kedvéért, (Katona Lajos vette ezt észre), a bibliai szöveg önkényes megváltoztatását is megengedte magának. Ákháb u. i. a bibliai szöveg szerint Illyés próféciájától megrettenve bűnbánatot érzett, s ezért Isten elhalasztotta büntetését. Sztárai máskép mondja : »Ruháját szaggatá, fejét befedezé, Nagyokat bőjtöle, álnok szűvel jára, Kiért az Úristen néki nem bocsáta.« A külső jelekben megnyilatkozó bűnbánatot nem tartotta Sztárai igaznak és bocsánatra érdemesnek. A bibliai hely félreértése alig tehető fel róla. Nincs vitatkozó éle, sem felekezeti célzata, hanem csak vallási, az ő legkésőbbi bibliai epikumának, Az Holofernes és Judit asszony históriája címűnek (1552). Ez a legszebb a három közül, főkép a

történet érdeméből, melyet verse a Vulgata szerint híven tolmácsol. De az erőteljes beszéltetés, Judit imádságának és hálaadó énekének magyarban is lendületes kidolgozása, öltözetének — mikor Holoferneshez indul — igénytelen eszközökkel is pompázatos festése : a magyar verselőt dícséri.

Két éneke egyháztörténeti tárgyát egyenest a hitvitázó Sztárai választotta ki. Szent Athanasius alexandriai püspöknek Arius eretneksége — (»döge«) — elleni küzdelméről szól az egyik, s Cranmerus Tamásnak, az első protestáns canterbury érseknek vértanúhaláláról a másik. Amazt 1557-ben szerzette, (»Egy nyomorult ember ezt írta versekben«), ezt mindössze négy évvel a megénekelt esemény után, 1560-ban ; amazt egy XVI. századi, ismeretlen helyen készült, ezt egy 1582-i debreceni nyomtatvány tartotta fenn.

Athanasius a 325-i níceai zsinaton lépett fel Arius ellen, ki »Krisztus istenségét ő tagadja vala, Csak puszta embernek őtet vallja vala«, s tanítását elvető határozatot hozatott a zsinattal. Ezért az ariánusok minden követ megmozgattak ellene, elrágalmazták Nagy Konstantin császárnál is, aki aztán száműzte ; sorsa a császár utódai alatt is viszontagságosan alakult, végül is visszatérhetett Alexandriába. Sztárai ezeket igen részletesen ismerteti, mindent elmondva tudós forrásai alapján, nem törekedve nyomatékosabb kiemelésére a főbb dolgoknak. Latinnyelvű versfőszövege szerint a tolnai polgárok számára írta, s megmutatta benne, hogy — »si licet parva componere magnis« — ha szabad kis dolgot naggyal egybevetni — az ő sorsa is ugyanaz, mint Athanasiusé. Mennyiben azonos, kik volnának az ő ariánusai : nem tudhatjuk. Az antitrinitáriusokra még ekkor nem igen gondolhatott ; az a gyanítás, hogy Méliuszban látta volna a maga Ariusát, tarthatatlannak bizonyult. Talán általában csak hitvitázó ellenfeleire gondolt, hacsak hódoltságba kiköltözése és Athanasius »száműzetése« között nem érzett valami, előttünk rejtve maradó párhuzamot. A császártól »az Horvátországban Szárdika városban« tartott zsinat szintén rejthet valami személyes vonatkozást ; a »pártosok« itt olyformán jártak, mint Sztárainak ama Kaukázuson is túlkergetett ellenfelei : »Sőt ők egyenként mind elvakarodának, Mert mondják, hogy az dér nehéz a békának.« Aktuális vonatkozása különben is sok van e darabnak : ma is vannak oly káromlók, — meg is fognak lakolni érte, — »Jámbor Luther Mártont« is úgy oltalmazta Isten, mint Athanasiust, — a pápa ne adjon pénzen váltságot stb. Érdekesebb részletei : Arius tanítása két, a níceai hitvallás öt (ötsoros) strófában versbeszedve. Első sorai : »Mostan emlékezünk a régi időkről, Az régi időkben egy jámbor

pispekről« hagyományos kezdő formulának tetszenek ; ez a sora pedig : »Az próféták által ki szóltál régebben« — bár (mire Révész Imre figyelmeztet) bibliai eredetű kifejezés (Héberekhez írt levél I. 1.) — talán Sylvester János distichonainak ismeretére vall.

»Cranmerus Tamás érseknek az igaz hitben való állhatatosságáról« szól Sztárai utolsó verses históriája, elég ritka formájú, hatsoros, hatosrímű strófákban, melyek negyedik és hatodik sora hét szótagú, a többi pedig felező 14-es. Laskón írta »1560-ban, az nyomorult esztendőben.« Cranmerus előbb Erasmus, majd Luther híve volt, s királyát, VIII. Henriket (versünk Herkules királynak mondja) az anglikán egyház létrehívásában támogatta. Annak második utóda, Mária idejében börtönbe vettetett. Élete mentéséért többször megtagadta addigi tanításait, annak ellenére 1556-ban kivégezték máglyán. A címben említett »állhatatossága« tehát nem volt egészen feddhetetlen ; gyarlóságát Sztárai sem tagadja, de elmondja, hogy a máglya tüzére először is jobbkezét tartotta oda : azt, amellyel a »tagadó levelet« sok zaklatásra aláírta volt. Erasmusnak, Luthernek egy-egy versszakot szentel, pápáról, barátokról éles szavakat ejt. Szebb rész az érsek oratiója. Egy helyét (ahol Mária királyné biztatja a vitára felparancsolt tudósokat, hogy kiáltásokkal szóhoz se engedjék jutni Cranmerust) mintha a Debreceni Disputa szerzője ismerte volna (Méliusszal mondat hasonlót). Sztárai forrása egy 1559-ben megjelent könyv volt : Foxe latinnyelvű egyháztörténete. Ez teszi érthetővé, hogy ily egészen modern és földrajzilag távoli eseményt énekelt meg. Látni azonban, hogy a reformációs mozgalomnak nemcsak hazai (a két királyságbeli) fejleményeiről volt jól tájékozódva, hanem tudós szolidaritással figyelte messze külföldi jelenségeit is. A török hódoltsági magyar író nem volt fallal elrekesztve hazai és külföldi szellemi rokonaitól.

Két hitvitázó drámája talán minden más művénél nevezetesebb. Eredeti magyarnyelvű drámát nem ismerünk az övéi előtt. Az övéi sem mai értelemben vett, gyönyörködtetni óhajtó színművek, hanem gyakorlati eszközök a hitvitázó és egyházszervező reformátor kezében. Mik voltak mintái, hol ismerkedett meg ezzel a műfajjal, máig sincs tisztázva. Utaltak olasz példára, németre, egyebek közt a hazai német városok iskolai színjátékaira : de az övéivel egyező típusút nem jelöltek meg. Az övének lényege u. i. két ellenkező felfogás vitája egy vallási kérdésről, a szerző álláspontját tagadóknak csúfondáros bemutatásával és vereségével. Mindkét darabjának életbeli, mondhatni életrajzi alapja van ; az első egy valóban megtörtént vitatkozását »viszi színre«, a másik pedig a protestáns püspökség eszméjét, neki személyes ügyét,

kedvelteti, indokolja disputa formájában. A másodiknak némely utalásaiból következtetve valószínű, hogy több hasonlót is írt, s akkor vállalkozása nemcsak újdonságával, hanem arányaival is meglepőbbnek látszhat.

Az elsőnek nem tudjuk a címét ; néhány levélnyi töredéke maradt fenn ; abban a papok házasságáról vitatkoznak. Hogy Sztárai műve, az csak személyeinek a hitelesen Sztáraitól származott másik darabéval való azonosságából, s amannak világosan erre a darabra visszautaló célzásaiból állapítható meg. Colophonja szerint »Krakkóba, Kerekotzki Ferenc által, 1550«-ben nyomatott. Ily nevű krakkói nyomdászt azonban nem ismerünk, s így ez csak félrevezető nyomdai jelzés lehet. A töredék egyik szövegrészletében a protestáns Tamás pap, meg Borbás bíró bizonyítgatják a pápának, hogy a házasság Isten szerzése, s csak 553 esztendeje tiltják a papoknak.; a másik szövegrészletben a katolikus személyek : Bereck pap, Vikárius, meg Antal bíró már meggyőzettek, a két pap igyekszik is már jobb útra térni : megházasodni. Végül »Gyermek« szól a hallgatósághoz, összefoglalja a »veteködés« velejét, s hálát ad Istennek, hogy igazságát megjelentette. Eszerint tehát hallgatóság előtt eljátszandó veteködést, valóban színdarabot : »drámát« kell e darabban látnunk. Megjelenésekor Sztárai laskói pap volt, s ugyanazon év tavaszán ment végbe az ő nagy győzelmével a vaskaszentmártoni hitvita éppen a papok házasságáról (meg a böjtről). Valószínű, hogy a valóságos hitvitában kifejtett érveit óhajtotta terjeszteni irodalmias átköltésével. A papok házassága a niceai zsinatnak is tárgya volt, s Athanasius Históriájában Sztárai meg is említette ezt. Kérdés, ezúttal is gondolt-e már arra? Drámája elveszett részei adhatnák meg a feleletet.

Másik (teljes egészében ránk maradt) drámája — Comoedia lepidissima de sacerdotio, Az igaz papságnak tükre — Huszár Gálnak, »az óvári egyházi szolgának« Selmec-, Beszterce- és Körmöcbánya tanácsához, valamint »az egész Magyarország bányáin lakozó Krisztus hívei«-hez intézett ajánlásával jelent meg nyomtatásban, bizonyára Huszár Gál saját óvári nyomdája termékeként, s minthogy a darab egyik személye szerint most 1559-et írnak, legkorábban ekkor, legkésőbb 1560-ban, mert az év októberében Huszár Gál már fogságban ült Kassán.

A darabban ez történik. Antal bírót »ismég« nyugtalanítja valami : ezúttal a pappá szentelés hagyományos formáinak az elmaradása. Borbás bíró kioktatja, hogy (amint a prédikációban hallotta) az igaz papság nem afféle külsőségekben áll és hogy

mindnyájan lelki papok vagyunk. Antal nem éri be ennyivel; nagyobb bizonyosság kedvéért a Vikárius elé szeretné vinni a papokat, barátokat, hogy ott mondják meg, mi a való, s ne hitegessék a szegény községet. El is megy Böröck papért (a töredékben Bereck volt a neve), Borbás is a maga papjáért, Tamásért, négyen együtt Fráter Lukácsért, azzal együtt a Vikáriushoz, végül, a Vikáriussal nem boldogulván, valamennyien a pápához. A katolikusok ott előadják panaszukat, Tamás pap kifejti és bizonyítja a maga felfogását, végül is a pápát kapára igazítja, a Vikárius vargává, Bereck tímárrá, a fráter kováccsá, egy pispek pedig, ki a pápa környezetében volt, szénégetővé készül lenni. A két bíró hálát ad Istennek, hogy megszabadult ezektől, s eltökéli, hogy már ezután csak jámbor papokat és tudós prédikátorokat fog tartani.

Kétségtelen, hogy Sztárai előadásra szánta az Igaz papság tükörét. Elején fel vannak sorolva »a személyek, kik eléjőnek és beszélnek«; a Prológust mondó személy (vagy a megszemélyesített prológus) hálaadásra szólítja fel tisztelendő uraimékat, a polgárokat és polgárasszonyokat, kik itt összegyűltek az igaz papság tanúságára; jelenti, hogy elébök fog jőni Antal bíró »borzadt szakállával«, látja is már jőni »egy igen nagy bottal.« Mindez hallgató és néző közönséget, színrevitelt tesz fel. Actusokra (ötre), egyiknek scenákra osztása is színmű-tervre vall.

Személyei az előbbi darabéival azonosak, új szereplő csak fráter Lukács, meg Pispök. Ez a darab folytatása az előbbinek: ugyanazon község egyházi és világi vezetői közt támad újabb vita — a papok házasságának már elfogadása után — az »igaz papság« mivoltáról. Többször céloznak is a korábbi vitára, újabb nyugtalankodásnak mondják e mostanit; egyik azt hiszi, hogy »ismég« a papok házassága nem tetszik a másiknak; Böröck attól fél, hogy »ismég« fejére bizonyítanak a breviáriumból, a pápa azon méltatlankodik, hogy »minduntalan« ő reá futnak, s immár csak nyugodni sem hagyják. De mintha időközben történt változásokra is céloznának helyenként a darab szereplői; a protestáns bíró pl. azért nem engedi a Frátert a Vikáriushoz, mert fél, hogy »ismég« visszaköszörülné őtet, mint e »tegétlen«, vagyis ahogy a minap a már elhatározott megnősüléséről lebeszélte. E »visszaköszörülés« csak a töredékdarab meg az Igaz papság cselekvénye közt történhetett meg, tehát föl kell tennünk egy közbeeső drámát a ma ismeretes kettő között. Lehet igazság abban a feltevésben is, hogy Sztárai bizonyos vitás kérdéseket sorozatosan vetett fel és intézett el efféle drámai alakú költött hitvitákban, s ezek egyike került kéziratban Huszár Gál kezébe, ki aztán jónak látta, hogy »kinyomat-

tassék«. Sorozat föltevését indokolhatná Borbás bíró egy mondata, a harmadik actus elején ; Tamás papot értesíti azon a helyen, hogy új vita támadt, ismég a Vikárius elé kell vonniok a hamis tar papokat és barátokat, s ha az nem tesz benne törvényt, akkor a pápához kell menniök : »Váljék el immár ez is, hogyha az többinek vége vagyon« : vagyis intéztessék el ez az ügy is, hogyha már a többit elintéztük. Eszerint a papok házasságán kívül már több hasonló kérdést elintéztek. 1550-től 1559-ig valóban lehetett idő több hasonló darab írására. Akár csak egyet, akár több elveszettet teszünk fel, az egész sorozat főszereplői nyilván ugyanazok voltak : bírók, papok : a község egyházi és világi előljárói, úgy, mint a ránkmaradt kettőben. Fictiójuk tehát reális alapra, a vallásos élet községbeli formáira támaszkodott, melyek különösen a hódoltságban voltak döntő jelentőségűek. Földesúr ott nem lévén, a patrónusi jogok gyakorlását az előljáróságok, a bírók vették át ; az ő állásfoglalásuk szabta meg a községét, úgy, mint szabad területen a nagybirtokosé, vagy a városi tanácsoké. A »bíró« szó jelentett ugyan ebben az időben gazdát is, házbíró gazdát, de itt nyilván községi előljárót jelent (noha legutolsó szavaival »szomszéd«-nak szólítja társát Borbás) ; a két bíró jár végére a dolognak, tisztáztatja a vi ás kérdést és határoz végül a paptartás dolgában ; Borbás egy helyt ugyan »főbírót és esküdteket« említ előbb, mint akik nélkül nem lehet el a város, de csakhamar azután »bírákat és esküdteket« mond. Ugyancsak helyi viszonyok hozták magukkal e területen a vikárius jelentőségét az egyházi rendben : az volt a főesperes helyettese (vicearchidiakonus), a hierarchiának egyedüli, a hódoltságban vidéki plébánusként megmaradt képviselője. A régi szervezetből csak a vikáriusok képviselték a felsőbb egyházi hatalmat, s kísérelhették meg a reformáció elnyomását fegyelmi eszközökkel. Nemcsak helyszerű, hanem személyi realitású lehet a Fráter szerepe ; ez domonkosrendi barát, s tudjuk, hogy Tolnán a katolikusok papja, kivel Sztárai vitázni szokott, Józsa, szintén domonkosrendi szerzetes volt. Talán ennek az eltorzítása az Igaz papságbeli Lukács Fráter. Tolnára csak 1553-ban került Sztárai, s talán azért hiányzik a Fráter szerepe a még 1550-ben kinyomtatott töredékből, bár igaz, hogy a darab elveszett részeiben benne lehetett. A többi alak : a püspök, a pápa, természetesen csak képzeletbeli kiegészítése a hierarchiának, hogy a községből kiindult ügy a legfelsőbb fórum elé eljusson, s alantibbak után az is megszégyeníttessék. A valóság talajában gyökerező »cselekvény« ezzel a tiszta kitalálás világába megy át. Amiért azonban hódoltsági viszonyokból sarjadt, más vidékek, s kivált városi közösségek számára is világos értelmű volt Sztárai drámája. Nem hiába ajánl-

lotta Huszár Gál a bányavárosi bölcs tanácsoknak. Ama városok számára időszerűvé tehette kiadását az a körülmény, hogy az 1553 óta esztergomi érsek Oláh Miklós ellenreformációs tevékenysége — Huszár ajánlása szerint — a Mátyusföldé és Csallóköz után immár őket is fenyegette. Bullingerhez 1557-ben írt levelében is szóváteszi Huszár a protestánsoknak Oláhtól, a magyaroknak a töröktől szenvedett szorongattatásait. Levele a hódoltsági állapotokban is tájékozottnak mutatja: lehet, hogy már ekkor személyesen ismerte Sztárait.

Sztárai és kora szempontjából a darab főérdeke a teológiai elem volt, a tudomány, melyet terjeszteni kívánt a katolicizmus ellenében, vád és oktatás alakjában. A vádakat Tamás pappal mondatja szemébe a pápának. Nagyrészüket már Szkhárositól is hallottuk: az embereket tulajdon érdemükbe biztatják, tiltják a házasságot, böjtöt rendelnek, diákul mondják (ellopják) az igét, egy szín alatt áldoznak, az Úr testét-vérét pénzért árulják, pénzért mondanak misét, tesznek pappá tudatlanokat, a pápasággal eltulajdonítják a jámbor papok és püspökök tisztét stb. Ők viszont az egyetemes papság tételét hirdetik: azt magyarázza meg Borbás bíró Antalnak. Eszerint minden hív keresztyén lelki pap a maga házánál, mert áldoz dicsérettel és jó cselekedettel, prédikál, jóra tanítván háza népét, s imádkozik mindenkiért (a Miatyánk-kal). A polgári életben hasonlókép kiki bíró a maga házánál; de amint a város nem lehet főbíró és esküdtek nélkül, kik az Úr akaratját közlik, megtartatják, adóját beszolgáltatják, a keresztyén anyaszentegyház sem lehet papok és prédikátorok nélkül, kik az Úristen törvényét hirdetik, tartatják meg, »közönséggel prédikálnak«, keresztelnek, osztogatják az úrvacsorát. Ez a »kiűső avagy testi papság«, noha korántsem testi és ezvilági dolgokban forgolódik, hanem a lelkiekben, lelkipásztorságban. Tisztje prédikálás, a szentségek igazán való osztogatása, a megoldozat és az átkozás hatalma. Pappá pedig a püspök teszen. E szervezeti kérdés fejtegetésével pendíti meg Borbás bíró azt a gondolatot, mely Sztárainak e mű írásakor legidőszerűbb, s a darabnak igazi gyakorlati célzata lehetett. A keresztyének, így adja elő Borbás, »mindenütt választanak magoknak egy püspököt; ez megkérdezi, hogy aki pap akar lenni »csak sajtárul tud, avagy diákul« — (sajtárdeák = zsoltáros, zsoltáréneklő) — megkérdezi a hitágazatról, prédikáltat vele, pappá teszi és elküldi, ahol szükség van rá; nem keni fel szentelt olajjal, nem nyíri meg fejét. Tamás aztán a pápa előtt bizonyítja, hogy papszentelő szertartással kezdetben sem éltek, előadja, hogyan tette őket pappá az ő püspökük (úgy, mint Borbás mondta). »Hol ördögbe vagyon az ti pispektök?« — kérdi a pápa. »Nem

ördögben, hanem Erdélyben, — feleli Tamás; . . . Ett (itt) is lehet kedéglen, hogy ha a keresztyének akarják, és Isten szerint választják.« Különös, hogy az a katolikus »pispek«, aki a pápánál szintén ott van, nem szól hozzá érdemlegesen ehhez a kérdéshez, holott legegyenestebb ő volna érdekelve benne.

A paptevésnek ez a szokatlan, az őskeresztyén gyakorlathoz visszatérő, minden kánonjogi megkötés és szertatás nélküli egyszerű módja papszentelés helyett: egyik fontos akadálya lehetett a hívek szemében a protestánsokhoz való csatlakozásnak. Ez újszerű ordinálás valószínű elkezdőjének, Dévainak is szemére vetette azt vallatásakor, mint látni fogjuk, a bécsi érsek. Aggályosnak érezte Antal bíró is, míg Borbás meg nem győzte. Efféle ellenkezések elhárítása lehetett egyik célja Sztárai darabjának. Az a püspökség azonban, amelyre Tamás pap céloz, sőt amelyet Borbás is említ Antalnak, bizonyára többet akar jelenteni a puszta püspöki címnél, amely, mint láttuk, az ordinálással megbízott esperesnek kijárt. Ezt mondja Borbás: »mindenütt a keresztyének magoknak egy püspököt és főpapot választanak, hogy a több papokkal bírjon«: tehát hatalma legyen a többi felett. Még határozottabban szól Tamás. Az a püspökség, amely az ő tudomása szerint Erdélyben már megvan, igazi jogszerű püspöki tiszt és méltóság, melyet választással töltenek be; olyannak a lehetőségét veti fel a maga vidéke számára is, ha akarnák a hívek; »valaki — idézi Pál apostolból — pispökséget kíván, jó dolgot kíván«, azaz helyest, célszerűt.

Az Erdélyre utalás némiképp a darab íratása idejéről is tájékoztathat. Ott u. i. a lutheránusok először 1553-ban választottak püspököt (Wiener Pált), három év múlva a szászok és a magyarok külön-külön választottak maguknak: amazok Hebler Mátyást, ezek Dávid Ferencet. Erdélyhez Sztárai nyilván nem számította oda Szatmár vidékét (hol 54-ben Tordai Demeter, 55-ben Károlyi Boldi Sebestyén), s Debrecen-Nagyvárad vidékét (hol 56-ban a már helvét irányú Kálmáncsehi lett püspök): így tehát csak Wiener, Hebler és Dávid püspökségére célozhatott az idézett mondattal. Hogy aztán ezek egyike tette-e pappá Tamást, vagyis Sztárait (kinek a darabban nyilván Tamás az alterégója), vagy pedig csak mint az ő hitvallása szerinti püspököt említi meg az Erdélyben levőt, az nem egészen világos. Ezt a művét tehát, melyben már erdélyi püspökről tud, csak 1553 után írhatta, vagyis mindenesetre tolnai papsága (1553—58.) idején Szilády Áron 1556-ra, Miklós Ödön 57-re teszi a darab íratása idejét. (A szövegbeli »1559.« csak a kiadás időpontjához igazodó évszám!) Ha ez helyes, akkor csak Dávid Ferenc lehet a Tamás említette erdélyi püspök. A kérdés minden vonatkozása további tisztázást igényelne.

Tanító célzatán kívül költött eleme, művészi oldala is figyelmet érdemel a darabnak.

Cselekvénye voltakép alig van, van azonban szerkezeti rendje, mely mind több érdekelt személy bevonásával viszi fokról fokra feljebb, a legfelsőbb fórumig a vitatott kérdést, haladványosan nagyítva az egyik oldal szégyenét, a másik diadalát. Humor is van ebben a tömegesítésben — »a fejemen egy koppanás, szaladj te is pajtás«—, természetesen az ellenfél rovására menő. Jellemzése, a tendenciózus művek szokása szerint, csak jót és rosszat, ideált és gyarlót, igaz és hamis hitűt, protestánst és pápást ismer, s mint rendszerint, itt is a kinevetésre ítélt jellemek rajza a sikerültebb, a komolyan vett ideáloké azonban kevésbbé életszerű : elvont. Borbás bíró meg Tamás pap személyesítik meg az író ideálját ; Borbás azt adja tovább, amit Tamástól tanult, Tamás viszont láthatólag Sztárai szócsöve. Borbás csupa tanítás ; kész teológus ; úgy ismeri a bibliát, hogy lapszélen minden állításához odaírhatta Sztárai a szentírási helyre utaló jegyzetet ; a darab elején hamarosan értekező modorba megy át, s hosszan, folyamatosan fejtegeti most már nem is annyira Antalnak, mint a közönségnek, az igaz papság mibenlétét. Ő mozgatja az egész vitát, tereli össze fáradhatatlanul a személyeket, s nem nyugszik, míg ki nem mondhatja határozatként a maga igazságát. Ami némileg egyéníti lázas buzgóságát : az is voltakép példaadás a bírák számára. Borbás a megtestesült ügybuzgalom ; Tamás maga a szűntelen harckészség ; Borbás híradására azonnal indul, mert azt akarja, hogy »mindenek nyilván legyenek a keresztyénségben.« A pápánál megzavarhatatlan komolyság, ítélő, vádló, sőt nyers, bántalmazó, vagdalkozó fölény jellemzi : nyilván Sztáraiasan egyénítő vonások azok az ideál különben színtelen ábrázatán.

Változatosabb, s részben egyénibb alakokból áll az ellentábor. A püspök alig jöhet szóba, a pápa is kevéssé : tudatlannak, erőszakosnak, gyávának, az ideál fonákjának elképzelt szánalmas alak, kitalált ellenfél, könnyen legyőzhető. Hanem a falusiak : Böröck, meg — eleinte — Antal, annál életszerűbb alakok, noha szintén nevetséges színben ábrázoltatnak. Ők mutatkoznak még színészi alakításra is legalkalmasabbnak. Böröcköt nem puszta teológusi ellenszenv találta ki : voltakép emberi gyarlóságai teszik nevetségessé. A nagy elvi kérdések őt nem érdeklik, nem is tud semmit, s ezt az egyet tudva világért se gondolna vitára, magában el se merne oda menni, otthon hagyná a breviárját is, nehogy »esmég« fejére bizonyítsanak belőle valamit. Nem veszi komolyan még Antal sem, tudja, hogy csak erőszakkal viheti vitára : elővételi vele a breviárt, odatételi a szatyrába a palack mellé, mert hiszen

az az ő »serbitelő« könyve. Így felkészítve aztán kénytelen-kelletlen elindul Böröck, megvallva, hogy oly szívesen megy, mint az akasztófára. A pápánál, mikor Tamás a breviárt kéri tőle, mert abból akarna bizonyítani, eltagadja, hogy nála van, de Antal tudja a valót, s leleplezi. A nagy ügy intézésében egész része csak annyi, hogy levonja a konzekvenciát : tímár lesz, s a vargává válandó Vikáriussal egymás kezére fognak dolgozni. Őt is tehertételnek szánta Sztárai a túlsó fél számlájára, de mint bohózatos alakot szánta annak : afféle lógós személynek, aki csak arra való, hogy nevessenek rajta. — Feltűnőbb, hogy Tamás papnak félig-meddig már hívét, s a darab folyamán egészen azzá válandót, Antal bírót is komikus alaknak tünteti fel kezdetben. Komikus alakítása azonban így a tendenciától függetlenebb, spontánabb, bátrabb képzelő erőre vall. Laskón egy 1544-i defter szerint öt bíró volt, s egynek Varga Antal volt a neve. Minthogy Antal bíró már a Laskón írt töredékben is szerepel, gondolhatni arra, hogy élő személyről, erről a Varga Antalról van mintázva, mint Fr. Lukács talán Józsáról. Viszont lehet, hogy az Antal név jellemzetes névül van megválasztva ; a XVI. század második felétől kezdve u. i. szólásokban, közmondásokban már gyakran fordul elő köznév gyanánt, »együgyű« jelentéssel (»antalul felel« — »antal a fejed« — »antalkodás« — »megjött Antal Budáról«), s tudvalevőleg e névből származtatják végeredményben az »elandalodik« igét is. A Prológus eleve mint tudatlan embert konferálja be, sőt »tökfejű« Salamon bátyánk«-nak mondja. Mégis különbözik Böröck-től : őt (talán mint bírót is) igenis érdeklik a vallásbeli dolgok, nyugtalanítják a szokatlan jelenségek, nagy veszedelmeket sejt (»hamar elfordul immár ez világ!«). Hagyján a papok házassága, azt már igazlaná, de »nagyobb dolgok kezdenek annál lennyi!» — már mind pappá lesznek a diákok, nem szentelik fel Rómában, vagy a káptalanban, nem nyírik meg a fejeket, nem kenik meg szentelt olajjal az ujjokat. Mikor már enged, az az egy még fúrja az oldalát, hogy »de azért mégis pilist kellyene nyíretni« ; Borbás kijelentésére, hogy ők is papok, kétségbeesetten kiált fel : »Vesztegj, Istennek szent haláláért, lám, majd elsillyedsz!« — hisz ők iskolába se jártak! Idáig életből ellesett, jól megfigyelt, legalább élőnek elképzelhető alak. De amint Borbás hosszú tanításából megértette a dolog lényegét (elég csoda, hogy meg tudta érteni!), a vikárius előtt már fenyegetőzik, a pápának visszaszól, s végül a papok mesterségválasztása után ő, a »tudatlan«, a »tökfejű «Salamon bátyánk«, mondja ki rájok a szentenciát : »Ez ám dolgotok, ha nem tanultatok«, — s többé nem hajlandó »efféle néma ebeket« tartani. Komikus, igen sikerült komikus alakból az író szócsövévé lett : törés van

egyéniségében, mert itt már a tendencia fogta szolgálatába. Kétségtelen azonban, hogy Sztáraiban volt érzék a komikum iránt, s tehetség a komikus alakításra. Az ő Böröckje és Antal bírója előtt nem is tudnánk hasonló egyénített alakításra rámutatni, utána műfajbeli közeli követője, a Debreceni Disputa, már az ő hatását mutatja.

Nyelve természetesen nem az ú. n. »drámai nyelv« követelményeivel ítélendő meg. De van benne határozott kétféleség: egy értekező, fejtegető változat, mely logikus menetével, az elvontat foghatóvá tevő érzékletességével kétségkívül a század jobbjai közé tartozik, s egy másik, mely a beszélő személy jellemèhez kíván igazodni, maga is résztvevén annak jellemzésében. S ez utóbbi, ha csak kezdetleges fokon is, de drámainak mondható változatban ismét meglátszik Sztárai eredeti tehetsége. Antal bíró ijedten túlzó felkiáltásában már láttuk is egyik bizonyítványát. A beszéltetésben általában ügyes. Mielőtt Borbás bíró belekap hosszú értekezésébe, Antallal való dialógusa (a darab elején) igazán eleven és természetes; ott még ő is alkalmazkodik pártneréhez, ahhoz méri a szót; ugyanígy fejtegetése végeztével, mikor Antal aggályoskodó kérdéseire a maga száraz modorában felelget: »S nem kenyi-é meg (t. i. a püspök) szentelt olajjal az ujját és feje tetejét?« — kérdi Antal; »Nem kenyi« — feleli kurtán amaz, szinte hallható, száraz accentussal. Antal és Böröck rövid jelenete (a II. actusban) hasonló érdekű. Mennél életszerűbb ez a beszéltetés, annál színszerűbb is, játszhatóbb; olvasva szinte elképzelteti a beszélőt, és színészt kíván (a IV. actus eleje). Természetes, hogy a beszéltetés is tendenciózus: csúfondáros önjellemzése a képzelt alaknak: a Vikárius mindjárt tömlöcöt, a pápa szenet emleget; Böröck azonban hozzáillőbb módját választja a tagadásnak: Tamás hiába állítja, hogy Krisztus urunk is úgy tett apostolokat, Szent Péter is papokat, amint ők gyakorolják: »Eb higyje azt!« — intézi el Böröck. Beszédük általában erőteljes magyar nyelven folyik, néha ugyan szántszándékkal sérteni akaró durva szavakkal. De az már nem lep meg e vitatkozó korban, s nem gátolhat mű és tehetség méltányolásában.

Sztárai példája fokozott mértékben megerősíti azt az eddigi tapasztalatunkat, hogy az »átmenet« évtizedeiben a felekezeti megoszlás még csak készülőben volt, de nem ment igazán végbe. Ő nem erasmista már, mint Pesti, vagy Sylvester, hanem érvelő, vitázó reformátor. Annak ellenére nem látni nyomát még legreformátoribb célzatú művében, az Igaz papság tükörében sem, valami felekezeti különváltság tudatának. A két bíró a darab végén nem felekezet-változtatást határoz el, hanem csak papcserét;

az egyház ő szerintök ugyanaz marad ezután is, csak prédikátoruk lesz más, olyan, aki nem »hamisolja meg«, hanem tisztán vallja és hirdeti az igaz hitet. Az egész darabban nem Luther híveiről, nem evangélikusokról stb. van szó, hanem »a keresztyénekről«. Tamás pap, a darabban Sztárai szócsöve, még a pápát is meghagyná a római püspökségben, nem kergetné el, ha az a szerinte jogtalanul bitorolt pápai hatalomról, mellyel papokon és püspökökön mintegy császárként uralkodik, lemondana. Az kész is volna ily lemondásra, csak az a baj, hogy nem tud ám »prédikállanyi.«! Ezért utasíttatik aztán kapálásra.

*

Sztáraival egyidőben működhetett hódoltsági területen Kákonyi Péter, 1550 előtt a baranyai Hercegszőllős prédikátora, s valószínűleg első reformátora, ez időszak figyelemreméltóbb énekszerzőinek egyike.

1549-ben írt egy antik tárgyú éneket Astiagesről és Círusról; 1544-ben, »neves Szőllősben« — »veszteg ültében« — »csütörtökön az farsang végiben« szedte versbe Asvérus és Eszter —, majd meg nem jelölt időben »az erős vitéz Sámson« bibliai történetét. Astiagese a Csoma-kódexben és 1574-i nyomtatványban, a másik kettő Hofgreff, meg Bornemisza énekeskönyvében maradt fenn. Legkevésbbé sikerültnek Astiages-e mondható, mely a Krisztus születése körüli időkben élt Trogus Pompejus nyomán készült. Astiages Média királya volt; unokáját, Cirust, álomfejtők baljóslatától megijedve, kitétette Harpagus nevű főemberével, de az egy pásztornak engedte át, ki feleségestül szeretettel ápolta s felnevelte: Harpagus utóbb, engedékenysége kiderülvén, szörnyen lakolt a parancs tökéletlen teljesítéséért: a fiát főzette meg neki étkül Astiages, Círust pedig Perzsiába távolította el; ott az ifjúból hatalmas uralkodó lett, s a bosszúvágyó Harpagustól ingereltetve, haddal támadta meg s legyőzte Astiagest. E magában véve kerek, egész történetet Kákonyi Cirus hadakozásainak ismertetésével toldja meg fölöslegesen. Feltűnőbb részlet a pásztor feleségének aggódása a gyermekért: mikor a pásztortól elvette, s reátekintvén, a kis gyermek »édest mosolyodék«, szíve esék rajta, elannyira, hogy király gyermeke helyett a magukét vitette ki! Valami különös, fitogtató jellemzése ez az egyszerű ember királyhűségének: »Nem nézem halálát az ennen fiamnak, Csak lássam életét király magzatjának!« — mondja az asszony; s így aztán: »Tartá fel a pásztor gyermeket fiáért, ű fiát kiveté királ magzatjáért.«

Az említett két bibliai történet igen alkalmas volt, saját érdekén kívül, az asszonyról való akkori felfogás kielégítésére.

Az asszonyi engedetlenség példás büntetése olvasható az egyikben, az asszonyi hűtlenség katasztrofális következménye a másikban. Asvérus perzsa király u. i. azért űzte el feleségét, Vástit, mert mikor ő újudvart, nagy vendégséget tartott a főurakkal, hívására Vásti nem jelent meg köztük ; tanácsosai ezt nagy szégyennek tartották, s attól féltek, hogy Vásti engedetlenségének híre fut (»példa lészen az mű feleségünknek«), s asszonynépek nem fogadják majd urok parancsolatját. Miként árulta el Sámsont a felesége is, meg akit azután választott helyette, Dalila is, s mint állt bosszút rajtok és felbíztatóikon, eléggé ismeretes a bibliából : »Asszonyállat miatt Sámson így járt vala« — állapítja meg summásan az ének utolsó sora, nem vesztegelve annyit e tanulságon, mint Fekete Imre később említendő feldolgozása. A két történet közül az elsőt folyékonyabban beszéli el Kákonyi, mint a Sámsonét, mely az ő előadásában darabos egyvelegnek, epizódhalmaznak tetszik. — Mindkét történet egyszersmind az idegen uralom alá került zsidóság nemzeti önérzetét s jobb jövőben való hitét volt hívatva erősíteni. A hódoltsági területen író Kákonyi talán erre is gondolt tárgyválasztásában. Asvérus perzsa király főembere, Ámán, a birodalomban élő zsidóság kiirtását határozza el, napját is kitűzve már a vérengzésnek : a zsidó Eszter, ki Vásti helyébe került a király mellé, nevelő bátyjának, a szemes és okos Mardocheusnak sugalmazására a királlyal visszafordíttatja Ámán széndékát, a zsidók megmenekülnek, Ámán nemzetsége irtatik ki, s Mardocheus lesz helyette első ember a király után. Ekkori megszabadulásuk emlékére ülik a zsidók a purim ünnepét. Irodalomtörténeti érdekű mozzanatok is foglaltaknak az elbeszélés eme fő részében : a »krónika« megbecsülése, s az írásnak (deákmesterségnek) jutó fontos szerep, mit Kákonyi nyomatékosan hangoztat. Mardocheus u. i. már egyszer, régebben, leleplezett egy készülő összeesküvést, s azzal megmentette a király életét : »Lám azt király krónikába tétetté, Mardocheus hogy haláltól megmenté«, — de aztán megfeledkezett róla. Később egy éjjel nem nyughatván, krónikáit olvastatá szolgáival; sorra került az említett eset felolvasása is: »Krónika igazán mondja vala«, hogy Mardocheus jelentette volt fel az összeesküvőket : ez ösztönzi aztán a királyt Mardocheus felmagasztaló megjutalmazására. A diákok pedig Ámán parancsát írják meg levélben a király tartományainak s postákkal hordoztatják szét. — Sámson történetének nemzeti érdeke eléggé ismeretes : ő a magyarul jászoknak nevezett filiszteusokon áll bosszút a rajta esett sérelmekért, azok vetését gyujtja fel a rókák farkára kötött üszkökkel, azokat veri szét egy szamár-állal, azokra omlasztja rá a palotát, nem szánva ő vélek együtt holtát ; filiszteusok

közül való volt a felesége is. — Mindezeken kívül Eszter történetében a női szépség, Sámsonéban a férfierő szerepe köti le a figyelmet. A »szép«, a »gyenge« a »szép asszony Eszter« nagy hatással van a hatalmas uralkodóra ; mikor kérelmével a királyhoz indult, »ő asszonyi nagy szépsége megtetszék, Gyenge szűne, szép piros színe fénlék« ; két leány ment vele, az egyik »segít vala« neki, a másik ruhája alját fogta, hogy »port ne tenne« ; a király azonnal felkelt székéből, szép Eszternek eleibe ment, nagy szép szóval felelt neki, hogy meg ne rettenne, s kérelmét teljesítette : ily szemmel látható jelenettel, majd pedig szelíd, engedelmes beszédével teszi vonzóvá személyét az elbeszélő. Sámson erejének csudáltatásában Kákonyi elég ügyesnek bizonyul ; ez a Sámson mintegy bibliai párja a mi Toldinknak : éppoly nyers, faragatlan, önfejű, hirtelen, de méltán haragvó, rokonszenves és imponáló. Kákonyi maga is mint a világhírű »erős vitézek« — Hektor, Herkules, Akhilles — típusába tartozóról emlékezik róla. Leglenyűgözőbb erőmutatványa talán az, mikor Gáza városának, melynek lakói az ő tőrbeejtésére készülődtek, kapuját küszöböstűl vállára veszi s egy hegy tetején teszi le. A bibliai szöveg maga is ad példát az elbeszélés naiv formáira. Kákonyi azokat nem hagyja észrevétlen, s magyaros ízzel tolmácsolja. Így a király két ízben csaknem változatlanul a következő szavakkal biztatja a hozzáfolyamodó Esztert : »Valamit kérsz tőlem, Eszter, megadom, Azért te kérj kérőt tőlem, akarom, Országomnak felét tőled nem tartom, Ha kévánod, azt is te néked adom.« Hasonló periodikus ismétlésre Sámson történetében is ad példát a biblia szövege. Fekete Imrével, a tárgy másik feldolgozójával ellentétben, Kákonyi azt sem ejti el. Szilády a század legjobb elbeszélői közé sorolja őt ; dicséri természetes folyású nyelvét, az érzések és lelki állapotok nem bőbeszédű festését, s ritmus iránti érzékét. — Eszter történetét Kákonyi 11-esekben, a másik kettőt 12-sökben írta.

2. JÁNOS KIRÁLY KÖRÜL

A nagybirtokos családok sorában Jánosé akkor is a legelső lett volna, ha nem lesz király belőle. Viszont, bár király lett és királyi udvartartása volt, irodalmi-életbeli jelentősége mögötte maradt más, már említett, s más, még sorra kerülendő birtokos urakénak. Mindössze tizennégy évig ült a trónon, nehéz viszonyok közt, s mindig arra vigyázva, hogy szintén megkoronázott vetélytársa le ne taszíthassa róla. Amaz sem tett többet nála a műveltség ápolgatásában. Nem is volt udvara itthon: külföldi székhelyét — Innsbruck, Prága, Bécs — alkalomszerűleg váltogatta. A Habsburg-uralkodó majd az ellenreformáció időszakában jutott komolyabb intéző jelentőséghez, Jánosnak pedig majd csak a fia, a reformáció újabb mozdulatainak támogatásában. Mindamellett János királynál és környezeténél meg kell állapodnunk egyidőre, nemcsak némely írók és irodalmi művek kedvéért, hanem egyúttal az egész időszakaszt jellemző, s az irodalmi életet is befolyásoló állapotok jobb megértése és elképzelése végett.

II. Lajos halálakor Zápolyai János volt az ország leghatalmasabb birtokosa, a legtöbb vár ura. Apja, István, Mátyás hadaiban kitűnő szerepet vitt; Felsőmagyarország, majd Bécs kapitánya, Ausztria kormányzója lett, rendkívüli adományokban, jutalmakban részesült; Ulászló javára ő döntötte el a királyválasztást; nádor lett (1492); kölcsönös örökösödési szerződést kötött a gazdagságáról híres Ujlaki Lőrinc szerémi herceggel (1493); egy Homonnai-leányt vett el, annak halála után pedig Hedvig tescheni hercegnőt, a lengyel király rokonát. Attól született két fia (János és György) meg két leánya (Magdolna, Borbála). Egy anekdotikus adat szerint már Mátyás halálakor megfordult fejében a gondolat, hogy fiát, Jánost, ha nagyobb volna — akkor legfeljebb három éves lehetett — mindjárt királlyá tehetné. Hasonló becsvágy élt Hedvigben: 1505-ben gyermekeik (Anna és János) eljegyzését ajánlta Ulászlónak. Ulászló elutasító válasza egyik ösztönzője lett az azonévi rákosi országgyűlés ismert határozatának, hogy ugyanis trónüresedés esetén csak nemzeti királyt fognak választani. A nemzeti párt király-jelöltje már ekkor János

volt. Ő később ismételten megkérte Anna kezét, de eredménytelenül. Öccse, György, Korvin János árváját, Erzsébetet jegyezte el 1504-ben, de az nemsokára meghalt. Borbála, János húga, királyné lett ugyan — 1512-ben Zsigmond lengyel király vette feleségül — de már 1515-ben meghalt. Mint Istvánffy Miklós megjegyzi, János nagyralátó és uralkodási vágytól égő lelke a királyi rokonság által még ösztönöztetett, s reménysége magasabbra szárnyalt.

1511-ben erdélyi vajda lett, 14-ben ő verte le Dózsa hadát Temesvárnál, mi a nemesség körében növelte tekintélyét. Ulászló halála után az udvari párt alig tudta megakadályozni, hogy kormányzóvá tegyék a kiskorú II. Lajos mellé. Kárpótlásul az egyik koronaőri tisztet kapta, Perényi Imre nádor mellett. Annak halála után, 19-ben, mégsem ő, hanem Báthori István nyerte el a nádorságot; 21-ben Nándorfehérvár elestéért őt és Báthorit okolták, mint az elkésett felmentő sereg vezéreit. Az Ujlaki-féle örökséget 25-ben neki ítélték oda, de 26-ban elütötték kezéről a korona javára. A mohácsi ütközetben nem vehetett részt; seregével — az ellenmondó parancsok miatt — csak Szegedig jutott el. Helyette testvére, György, vállalta az egyik vezérséget s ott lelte halálát. Vádolják Jánost, hogy szándékosan késett el a csatából. Salamon Ferenc, épp ellenkező,eg, azt hiszi, a királypártiak igyekeztek szántszándékkal úgy intézni a dolgot, hogy ő ne víhasson ki valami sikert.

Apja és öccse halála után János 72 vár és uradalom örököse lett. Csak Felsőmagyarországon 27 vára s több mint egymillió kataszrális hold birtoka volt. Övé volt többek közt Dévény, Trencsén, Árva, Liptóújvár, Salgó, Boldogkő, Torna, Krasznahorka, Murány, Késmárk, Szepes, Tállya, Tokaj vára; az ország más vidékein még: Debrecen, Szatmárnémeti, Lippa, Solymos, Pápa, Újlak (Illok, a Szerémségben) stb. Családi ösztönzéseken, személyes becsvágyon, pártérdeken, s a látszólag kedvező körülményeken kívül leginkább kimagasló vagyoni helyzete juttatta a trónra.

1526. október 14-ére gyűlésre hítta Tokajba a magyar és erdélyi rendeket. Ott már megegyeztek megválasztásában. A főrendből egyedül Várdai Pál egri püspök ment el a gyűlésre; a többiek János közelebbi és távolabbi rokonai (Petrovics Péter, Homonnai Drugeth Ferenc, Drágfy Gáspár), Mohácsra el nem jutott sereg gének főemberei (Bodó Ferenc, Gerendi János, Pőstyéni Gergely stb.), a rákosi 1505-i határozatra esküt tett hívei (Szobi Mihály, Werbőczy), s általában régi párthívei táborából kerültek

ki. Ott volt Perényi Péter, Dóczy János kincstartó, Czibak Imre, Csáky László és Mihály, Tornallyai Jakab stb. Utóbb nagy jelentőségű lett Erdődi Simon zágrábi püspök és Frangepán Kristóf csatlakozása. Már 1527-ben szolgálatában állt Frangepán Ferenc, kit aztán kalocsai érsekségre emelt. Ez évben állt át hozzá Ferdinándtól Brodarics István, s két évvel utóbb Nádasdy Tamás. Viszont Frangepán Kristóf, kinek Erdődi Simonnal együtt nagy része volt a szlavon rendek megnyerésében, a Ferdinánd-párti Battyáni Ferencékkel folytatott harcok során megsebesülvén, még 1527 szeptember végén meghalt.

Maga a királyválasztás Székesfehérvárt történt meg, november 10-én, a koronázás pedig másnap, ugyanott. Az érseki székek Szalkay és Tomori halála óta üresek lévén, János esztergomi érseke, Várdai Pál pedig még nem lévén megerősítve, Podmaniczky István nyitrai, mint legidősebb jelenlevő püspök végezte a koronázási szertartást. János ezután bevonult a töröktől felperzselt Budára. Várdain és Frangepán Ferencen kívül főpapi kinevezettjei még (1530) : Czibak Imre (Várad), Brodarics István (Vác), Statileo János (Erdély), Sulyok György (Pécs), Homonnai Gábor (Győr) és Gervati János (Csanád). Erdődi Simont egri püspökké nevezte ki, de az el sem foglalhatta új székhelyét, s megmaradt zágrábi püspökségében. Mégis csak ő lehet az a »Simon egri püspök«, akinek Sylvester János ajánlta egyik Krakkóban nyomtatott könyvét 1527-ben. — Kinevezte továbbá János Perényi Péter abaúji főispánt erdélyi vajdának, Frangepán Kristófot a Ferdinánd-párti Battyáni Ferenc helyébe dalmát-horvát-tótországi bánnak, Werbőczyt titkos kancellárnak, Dóczi Jánost királyi udvarbírónak, s helyébe Tornallyai Jakabot kincstartónak. Ráskai Gáspárt, a Vitéz Franciskó majdani szerzőjét nógrádi főispánnak tette meg, a humanista Bekényi Benedeket, Werbőczy ismert pártfogoltját, királyi személynöknek. Nádorrá az 1530 februárjában tartott budai országgyűlés Bánffy Jánost választotta meg.

Amint eljutott vágyai célpontjára, közvetlenül szemben találta magát azzal, akivel voltaképen addig is versenytfutott a koronáért : Ferdinánddal. Annak Mária, II. Lajos özvegye, egyengette az útját. Első hívei közé tartoztak : Báthori István nádor, Szalaházi Tamás veszprémi, Brodarics szerémi püspök, Battyáni Ferenc horvát bán, Thurzó Elek tárnokmester, Oláh Miklós esztergomi főesperes, Nádasdy Tamás, a királyné titkára, Révay Ferenc kir. ítélőmester. Pozsonyban 1526 dec. 17-én megválasztották, de csak 1527 szept. 28-án koronázták meg, Székesfehérvárt, miután serege Jánost Budáról (aug. 20.) Hatvan, Eger,

Tokaj felé visszaszorította, s a koronázás előtt egy nappal Tokajnál megverte. 1528 tavaszán (márc. 8) János újonnan gyűjtött hadereje is csatát vesztett Szina mellett, mire ő Tarnovba menekült, Lengyelországba. A lengyel Laszky Jeromos, meg a Velence szolgálatában ügynökösködő Gritti diplomáciai közvetítésével szövetséget kötött Szolimánnal; újonnan gyűlt sereggel 1528 nov. 3-án hazaindult, Lippára ment, s ott szervezte következő évi hadjáratát Ferdinánd ellen. 1529 nyarán találkozott Szolimánnal Mohács mezején; hadaikkal felvonultak Buda ellen, Ferdinánd azt hamar feladta, János bevonult a várba, s 1530 őszén Roggendorf hiába próbálta azt visszavívni Ferdinánd számára. János ettől fogva haláláig birtokában maradt Budának s az ország nagy részének. De nem háborítlanul! Kölcsönös gyanakvás, titkolt s elárult alkukísérletek, fegyverszünetek és azok megszegése, árulások, belső zavarok, Gritti ellenséges visszatérése Konstantinápolyból, kivégzése 1534 szeptember végén: állandó bizonytalanság érzetével töltötték ki János számára azt a hét esztendőt, mely a visegrádi fegyverszünettől (1531 jan.) a váradi békéig (1538 febr.) eltelt. Amaz voltakép jogilag már kettéosztását jelentette az államterületnek János és Ferdinánd közt, ez János haláláig rögzítette mindkettejük tényleges birtokállományát, ítélte oda viszont az egészet Ferdinándnak még az esetre is, ha János örökösök hátrahagyásával találna meghalni.

Ekkor azonban már folytak azok a tervezgetések, melyek János nősüléséhez, s végeredményben a váradi béke felbontásához vezettek. Brodarics, János követe, már négy hónappal a váradi béke után megkérte Krakkóban Izabella kezét ura számára. Az esküvő 1539 március 2-án ment végbe Székesfehérvárt. Nem sokkal utóbb már szövögette Mailáth István (1534 óta Balassa Imrével, Menyhárt testvérével együtt erdélyi vajda) a János elleni összeesküvés szálait. János, arról tudomást szerezvén, 1540 március közepén elindult Budáról Erdélybe, betegen, a lehetőséghez képest rendet teremtett ottani dolgaiban, nagy örömme értesült a hírről, hogy Budán július 7-én fia született; július 21-én Szászsebesen meghalt. Augusztus 20-a táján indultak el holttestével Budára, nagyszámú kísérettel, melyben résztvett Fráter György, Petrovics, Török Bálint, Battyáni Orbán, s több más híve az elhunytnak.

Budán vagy tíz napig vesztegeltek a testtel, szept. 27-én végre Székesfehérvárt eltemették. Öt év mulva a Budán székelő török adóbehajtó a fehérvári székesegyháznak még rejtekeit is átkutatva, a királysírokból koronákat, királyi pálcákat, nyakláncokat s más drágaságokat kiszedve és Szolimán tárházába el-

szállítva, Jánosnak még holttestét is kivettette a koporsóból, s a székesfehérvári bíró temettette azt el a külvárosban, Szent Mihály templomában.

Kortársai, s a történetírók ítélete meglehetősen egyhangú felőle, s lehangoló. Erélyesebb vajdának, puha királynak festik, csaknem Dobzse-típusnak. Élete első fele a koronáért való esengésben, a második, megalázások árán is, a koronához ragaszkodás erőfeszítéseiben telt el. Nevezték Katalin királynak, s délszláv tanácsosai és származása miatt tót királynak. De ha Ferdinánddal összehasonlítjuk, az ország romlásában semmiképp sem tulajdoníthatunk neki súlyosabb részt, mint annak. Ferdinándnak önzése iskolázottabb, a magyarsághoz való viszonya ridegebb, fölényesebb és követelőzőbb volt. Magyar érzés ítéletében nem a »tót« király, hanem ő volt az idegen. A párt, mely megválasztotta, tökéletesen csalódott benne, valamint császári koronás bátyjában; ha segítséget hoztak, elkésve hozták; zsoldot, hűséget gyakran csak ígéretekkel fizettek. Jánosról, van, aki kedvezőbben ítél. Szilágyi Sándor — Salamon Ferencre támaszkodva — »ildomos és kockáztatni nem szerető« embernek jellemzi: lekötelezte a nemességet azzal, hogy soraiból választatott nádort (Werbőczyt, saját pártvezérét), de magát nem tette ki a versengő felek céltáblájának, úgyhogy Werbőczy letételével nem is vesztett semmit személyileg. Mohács előtt ő készült legkomolyabban a várható erőpróbára; nem rajta múlt, hogy készülete kárbaveszett; viszont a másik párt ugyanakkor teljesen kimutatta hitványságát s tehetetlenségét. Mohács után János nem ment neki a töröknek Buda mentésére, hová oly sokan várták: nem ment bele vakon egy diadalittas sereg elleni aránytalan ütközetbe. Államférfiai (Verancsics, Statileo, Frangepán Ferenc, Fráter György) megválogatásában tapintatosan járt el; Laszkynak és Grittinek sem tehetségében, hanem jellemében csalatkozott; Werbőczy, Athinai, Bánffy, Czibak, kitűnő emberek voltak ott, ahol alkalmazta őket; Nádasdy és Mailáth megnyeréséért jó okkal áldozott oly sokat. Szilágyi szerint még Fráter György is tőle tanult óvatosságot az eljárásban, s János halála után hasznát vette annak.

Szemére vetjük Jánosnak a törökkel való szövetkezését. S valóban fájdalmas, megalázó látvány Mohács után három esztendővel a mohácsi mezőn látni egy magyar királyt, aki pártfogó uraként üdvözli hódolattal Szolimánt. De nem János volt az első a keresztyén uralkodók közt, aki keresztyén országok és fejedelmek ellen a törökkel fogott össze. I. Ferenc francia király, meg Velence már megadták a példát. Velence a mohácsi győzelem alkalmából rendkívüli követség útján fejezte ki szerencsekívánatait

a portán. Ugyancsak Velence szinte önként kitervelte, Habsburg-ellenes érdekeiből diplomáciailag elő is készítette János török barátságát, sőt Ferdinánd követét éppen az ő közreműködésével előzhette meg Laszky Jeromos, János követe a portán. 1529-ben Ferdinánd már kész volt adót fizetni a szultánnak, ha átengedi neki Magyarországot; 32-ben felajánlta a töröknek, hogy lemond az egész országról, ha majd János után ugyanolyan feltétellel, mint most János, az egészet bírhatja. Közvetlen Buda elfoglalása után kérette Szolimántól, a budai táborba küldött követsége útján, Magyarország osztatlan birtokát Buda várával együtt; 1547-től fogva évenkénti 30 000 arannyal vásárolt békességet területe számára; tiszteletdíjnak nevezte ugyan, de csak adó volt az, éppúgy mint Erdély évenkénti 10 000 aranya. Nincs hát mit vetniök szemére egymásnak! Jánost és híveit a pápa egyházi átokkal sújtotta a törökkel való szövetkezés miatt, de azt V. Károly kívánságára tette, ki akkor (1529 februárjában) éppen békekötésről tárgyalt a pápával. Nem is késlekedett Ferdinánd a bulla kihirdetésével!

A török barátságnál egyébként csöppet sem keresztyénibb dolgot művelt Ferdinánd több ízben is, mikor a porta híre nélkül egyezséget kötve Jánossal a maga javára, elárultatta azt a portán, csakhogy ártson a másik félnek, felbőszítve ellene a szultánt. Ő hozta tudomására a portának a váradi békét Laszky Jeromos útján; majd meg 1551-ben, mikor a szultán már kötelességükké tette az erdélyi rendeknek János Zsigmond fejedelemsége változatlan elismerését, Ferdinánd követe jelentette július 18-án a portán, hogy ura Erdélyt a rendek beleegyezésével birtokába vette.

Azon másfél év alatt, míg János életében Magyarország királynéja volt, Izabellának s lengyel és olasz kíséretének kevés alkalma nyílt nyomot hagyni a magyar műveltség alakulásán. Özvegységének 19 éve pedig, melyből ötöt (1551—56) bújdosásban töltött, oly veszteségekkel, izgalmakkal, személyes akarata érvényesítéséért oly ideges és meddő küszködésekkel volt teljes, Fráter György rendkívüli erélye mögött annyira csak tehetetlen engedékenységre szorult, hogy műveltségét nem kamatoztathatta méltóságának megfelelő hatáskörben, pl. egy Beatrix módjára. Fráter György sem igyekezett neki — mintegy uralkodói becsvágya kárpótlásául — egy udvari szellemi központ létesítésében kezére járni s tevékenysége számára ott nyitni méltó pályatért. Izabellának és környezetének hatása évek során lassan és szervezetlenül érlelődött meg, s majdan fia, János Zsigmond uralkodásában termett látható gyümölcsöt.

Alig született meg kis fia, férjéért kellett gyászba öltöznie. Alig temették el emezt, kitaszíttatott Budából, s országának a török által meghagyott keleti csonkjába kellett árvájával visszahúzódnia. Fia sorsáról, nem sokkal megszületése után, egy rákosi országgyűlés határozott: királlyá választotta, nagykorúságáig Izabellára bízva a kormány vitelét, Fráter Györgyöt és Petrovics Pétert jelölve ki gyámtársául, Török Bálintot az ország védőjéül. Emez már nem kísérhette őt el új székhelyére: mikor ő 1541 szept. 5-én Budából kiindult, Bálint már útban volt Konstantinápoly felé. Legfőbb hívei egyike pedig, Werbőczy, török hivatalban, mint magyarok bírója, Budán marasztalva várta sorsa betelését. Izabella egyelőre Lippán vonult meg, azután hol Gyulafehérvárt, hol Gyalun töltött néhány hónapot, mígnem Statileo halálával (1542 ápr. 8.) az erdélyi püspökség megüresedvén, a gyulafehérvári püspöki palotát rendezték be számára állandó lakhelyül, eltartására pedig a püspökség jövedelmét utalták ki.

Uralma a szultán akaratán és pártfogásán nyugodott, az 1538-i váradi béke megtagadásával, tehát Ferdinánd ellenére létesült, sorsának további alakulása pedig elsősorban Fráter György politikájától és alkalmi taktizásaitól függött. Izabellának magának természetesen az volt főgondja, hogy maga és fia számára biztos uralmi helyzetet teremtsen. De politikai érzéke kevés volt; nem egyszer szeszély, türelmetlenség, sőt személyes bosszúvágy intézte — nem taktikázását, hanem praktikáit. A barátban kerékkötőjét látta szabad akaratának, s hol ellenkezett vele, hol sürgette, hol elárulta titkait, pl. a nyírbátori megállapodást a portának, 1550-ben. Fráter György, a szultán budai szószegése óta kétségtelenül a Ferdinánd alatt létesítendő egységet tűzte ki végcéljául, s törekedett is a felé, vissza-visszavonva csápjait, ha veszedelmet érzett. Izabella kénytelen volt utána haladni. Már a Gyalun, 1541 dec. 29-én kelt szerződéssel elfogadta, hogy az ország Ferdinándnak adassék át a váradi feltételek szerint. Azok közt azonban a Zápolyai-birtokok visszaadása is szerepelt, s a birtokok nagy része Ferdinánd hívei (Thurzó Elek, Serédi Gáspár) kezén lévén, visszaváltásukra Ferdinánd nehezen határozhatta el magát. Fráter György viszont ebben jó ürügyet látott a halasztásra. A halasztás azért is szükséges volt, hogy Ferdinánd — mit a barát nem győzött sürgetni — kellő erőt gyűjthessen az ország átadása után reá bizonyosan haddal támadandó szultán ellen. Ferdinánd 1546-ban özvegyen maradván, Izabella apja azt eszelte ki, hogy vegye el Izabellát vagy Ferdinánd, vagy a fia, Miksa. Izabella beleegyezett ebbe a tervbe, de nem lett a dologból semmi. Az alkudozások időközben tovább folytak a gyalui alapon, s végül is a

nyírbátori (1549 aug.), meg a diószegi értekezleten (1551 febr.) a bét fél biztosai megállapodtak az átadás feltételeiben és módozataikan, miket aztán a szászsebesi egyezségben (júl. 11) foglaltak össze. Még 1551-ben megtörtént Erdély átadása. Izabella, Gyulafehérvárról elindulva, július 21-én a felvinci mezőn átadta a koronát Ferdinánd fővezérének Castaldónak; aztán Kolozsvárra ment; ott megtörtént János Zsigmond jelképes eljegyzése Ferdinánd négy éves leányával, Johannával, minek azonban utóbb semmi következménye nem lett. A rendek jóváhagyták a Ferdinánddal való megállapodást, s most már a szívósan ellenkező Petrovics is hajlandó lett átadni temesvidéki várait. Augusztus 8-án indult tovább Izabella Kassa felé. Egy darabig elkísérte Castaldo és Fráter György; Kassáig vele ment többek közt Pathócsy Ferenc, Kendy Antal, Balassa Menyhárt, s utólérte a család leghívebb híve, Petrovics is. Kassán szintén hű ember fogadta: Czeczey Lénárd, a várkapitány. Vele volt orvosa, Blandrata, és titkára, Csáky Mihály. Kassáról 1552 január 27-én távozott Krakkóba.

Majdnem öt évig maradt Lengyelországban. Apja már nem élt. Anyja, az igen erélyes Sforza Bona, valamint annak fia, Zsigmond Ágost lengyel király, tanáccsal és anyagiakkal támogatták. A király a tudós Novicampianust, az ellenreformáció lengyel úttörőjét rendelte nevelőül János Zsigmond mellé, s az Csáky Mihállyal együtt erős hatást gyakorolt a bújdosó királyfira. Csakhamar ellátogatott Izabella Oppelnbe is, megnézni, miféle hercegséget kapott ő Ferdinándtól az elhagyott gazdag ország helyett. Elszorult a szíve azon, amit ott tapasztalt, s rászedettnek érezte magát. Erdélyben is ezalatt kiábrándultak Ferdinánd kormányából. A gyanakvó, gyáva és kincsvágyó Castaldo — Ferdinándtól ily eshetőségre is fel lévén hatalmazva — néhány hónappal Izabella távozása után, 1551 december 17-én, Fráter Györgyöt megölette; fegyelmezetlen zsoldosai dúltak, fosztogattak; Izabella és fia híveinek tábora, a töröktől is serkentgetve, egyre növekedett, s végül is hazahívta őket. Izabella erre készülődve, egyre közelebb tette lakhelyét a magyar határhoz, leginkább Sanokon tartózkodva. Ferdinánd eláltatása végett még Oppelnbe is ellátogatott közben, de 1556 szept. 23-án az értejött kísérettel elindult hazafelé. Erdély határán Báthori István (a majdani fejedelem) fogadta, s okt. 22-én Kolozsvárra érkezett. Kormányzóvá Petrovicsot, kancellárrá Csáky Mihályt nevezte ki, tanácsosaivá többek közt Perényi Gábort és Ferencet, Balassa Menyhártot, Kendy Ferencet és Antalt, Bebek Ferencet, somlyói Báthori Andrást és Györgyöt stb. Nem sok szerencséje lett velök. Petrovics, kire mindig legbiztosab-

ban számíthatott, egy év mulva, 71 éves korában meghalt, reá és fiára hagyva nagy vagyonát. Perényi Gábor 58-ban Ferdinándhoz pártolt. Balassa Menyhárt, ki csak most, 56-ban állt hozzá Ferdinándtól, kitartott ugyan mellette, János Zsigmondot azonban elég hamar (1562-ben) cserbenhagyta. Bebeket, meg a két Kendyt végül összeesküvés gyanúja miatt Izabella maga tétette el láb alól Balassa Menyhárttal (1558 aug. 31). Innenfogva, véletlenül meglátva a legyilkoltak hulláját, életkedve szemlátomást hanyatlott, sokat is betegeskedett. Régebben szívesen vett részt mulatságban, egy-egy udvarhölgye lakodalmán, sőt egy névtelen adat szerint György barátnál lévén vendégségben (még 1543-ban), vele is táncolt. Most, oly sok csalódás után, fia jövőjének biztosítása lett végső gondja, s Ferdinánddal evégből szövögetett egyezkedései fonalát szakította ketté korán, 1559 szept. 15-én bekövetkezett halála. A gyulafehérvári székesegyházban temették el.

*

János és Izabella alatt a Zápolyai-család délszláv hívei és rokonai előkelő szerephez jutottak. Délvidékiek áramlása a budai udvarba már régen megkezdődött. Maga a Hunyadi- és Szilágyi-család onnan emelkedett országos jelentőségre. Vitéz János, Janus Pannonius és rokonságuk a magyar humanizmus megalapítói voltak s díszei lettek. János korára és udvarába a megelőző korszak humanistái közül került át Werbőczyn kívül a szlavóniai születésű Brodarics István. Az 1525-ben elesett Beriszló Péter veszprémi püspök rokonságából állt szolgálatába Statileo János, 1534-től fogva erdélyi püspök, meg a későbbi esztergomi érsek, Verancsics Antal. A Frangepánok, Petrovics Péter, Perusith Gáspár és rokonai: a Pathócsyak, meg Czibak Imre nagyváradi püspök, e korszak katonai, politikai és műveltségi történetének jelentékeny tényezői voltak. Délszláv volt, s egyideig Jánost szolgálta az ő Iván cár vagy Fekete cár néven ismert, volt lovászlegénye, ki azonban csakhamar Ferdinándhoz pártolt át, török elől menekült délvidéki embereivel dúlta az Al-Duna vidékét, mígnem Czibak Imrétől levezetve életét vesztette.

Valamennyi délszláv híve közül tudvalevőleg a horvátországi (kamizaci) születésű Utyeszenics — anyja családi neve után Martinuzzinak is mondott — György barát jutott el legnagyobb, valóban történetintéző jelentőségre. Ő János családjával korán kapcsolatba került. Apja, ki Korvin János hadában szolgált volt a török ellen, őt nyolc éves korában ugyancsak Korvin Jánoshoz adta szolgálatba, Hunyad várába. Apját utóbb a törökök

ölték meg; testvére, Jakab, Nándorfehérvár védelmében (1521) halt hősi halált. Leánytestvére, Ilona, Draskovich Bertalanhoz ment nőül, s az ő unokája lett Draskovich Euzébia, a költő Zrínyi Miklós első felesége. György 1504-ben (talán Korvin János halála következtében) Hunyadról eltávozott és Zápolyai János özvegy édesanyjához, Hedvig hercegnőhöz került apródnak. Itt is, mint amott, alsóbbrendű teendőket végzett. Később, nem tudni mikor, a budaszentlőrinci kolostorba vétetett fel, pálos szerzetesnek, s csak ott kezdett végre, 25—26 éves korában, írást, olvasást tanulni. Feltűnő gyorsan haladt. Misés pappá avatták, majd a zárda gazdászati ügyeinek felügyelőjévé tették meg. Utóbb Censtochovóba, majd a borsodmegyei Sajóládra küldetett priornak. Mindkét helyen ráirányult az azonvidéki urak figyelme, s éltek tanácsaival. Zápolyai János is, ki talán még anyja udvarából emlékezett reá, a szinai csatavesztés után reá akarta bízni kincseit, de György, nem tartván klastromát elég biztos helynek, nem vállalta azt. 1528 tavaszán azonban ő is követte Jánost Lengyelországba, s onnan fogva nem vált meg tőle, legnélkülözhetetlenebb támasza, politikájának hovatovább voltaképpeni irányítója lett. Czibak Imre halála (1534) után ő lett váradi püspök és János kincstartója, ura halála után a kis János Zsigmondnak egyik gyámja, számadással senkinek nem tartozó kincstartó, majd Ferdinánd helytartója, s »Erdély főbírája« címmel voltaképen gubernátora. A váradi béke (1538), a nyírbátori egyezkedés (1549), az azt követő alkudozások, Erdély átadása Ferdinándnak (1551): mind az ő műve volt. Meggyilkolása Castaldo lelkét terheli, de Ferdinánd sem mentesíthető annak súlyától, mert, ha feltételesen is, de az ő utasítása alapján történt. Castaldo, hogy utólag igazolja magát, kínzással vallatta György titkárait, de semmi addig nem tudottat nem csikarhatott ki belőlük a maga mentségére. Ferdinánd kénytelen volt vállalni a felelősséget, nehogy akarata ellen eljártaknak tűnjenek fel Castaldo és cinkosai, s lázadás törjön ki hadaik ellen Erdélyben. Árulásnak hirdette hát a barát tetteit, mi halált érdemelt, csak a rendes igazságszolgáltatás mellőzésével végrehajthatót. Így nyilatkozott a császárhoz, pápához és másokhoz írt leveleiben, hivatkozva »a keresztyénség közüdvére«, mi ilyesminél nagyobb dologra is feljogosít. Izabella leplezetlen elégtétellel fogadta a gyilkosság hírét. A pápa azonban (III. Julius) nem volt megelégedve Ferdinánd magyarázatával, mert, ha oly gonosz ember volt a barát, miért ajánlották annyi buzgalommal a bíbornokságra? — avagy csak bíbornoksága óta, az utóbbi két hónap alatt vált olyan gonosszá? Az egyházi törvények szerint egyházi átokkal lett volna sújtandó Ferdinánd. Hogy annak elejét

vegye, az egyházi perfolyam megindítását kérte, mi 1553-ben meg is történt és számos tanú meghallgatása után, két év mulva, felmentő ítélettel zárult : sem a király, sem Castaldo, sem mások nem érdemelnek semmi büntetést!

A kortársak nagy része is aláírta volna ezt az ítéletet. Fráter Györgynek nem volt egy igazi barátja sem ; annál többen gyűlölték, kétszínű, megbízhatatlan embernek, sőt árulónak tartották. Castaldo azt írta róla Ferdinándnak : nem tudja, Judáshoz hasonlít-e inkább az árulásban, vagy Luciferhez a hálátlanságban. Pallavicini pedig (a barát gyilkosainak vezére) ezt : emberfeletti értelem sem fürkészheti ki jellemét ; egyszerre nevet és sír, ígér és tagad ; inkább török, mint keresztyén ; minden gyanús cselekedetét jóra irányzottnak tudja magyarázni ; úgy forgatja dolgát a király szolgálatában, hogy esze is elvész bele az embernek, s hinni kényszerül neki. Ferdinánd egy levele szerint »mindig alkudozik, sohase végez«. Ismeretes Tinódi kárhoztató véleménye, mely egyébként minden valószínűség szerint a Nádasdyéhoz alkalmazkodik ; csélcsapnak jellemzi : »mint víz tekenőben, állhatatlan módja« : szép, fejér sapkáját — pálos! — félre-félrecsapja a fején, hol erre, hol arra ; unja prédikálni az evangéliumot, pénz után eseng ; Castaldo »bölcs, okos« férfiú, Ferdinánd az ország érdekében ölette meg vele. Blandrata a pápa előtti perben azt vallotta, hogy természete volt Györgynek a gonoszságot mindig valami jó alá rejteni.

Elhitető képessége, ami Pallavicinit annyira kétségbeejtette, valóban rendkívüli lehetett. Nyilvánvaló ellenséges fordulatait is tudta, ha rábizonyították, barátság színében feltüntetni. Csudálni lehetne a török hiszékenységét is, ha nem tudnók, hogy a porta nem tartott állandó követeket az európai udvaroknál. Értesüléseit azok portai követeitől szerezte, kiket különben kémeknek tartott és nem egyszer börtönbe vetett, — meg szövetségeseitől, akik természetesen a maguk érdekei szerint tájékoztatták, s még veszteséggel — »ajándékozással« — is maguk javára billentették a serpenyőt. Különben nemcsak Fráter György alakoskodott, játszmafelei is azt csinálták : vállalt kötelezettséget, megállapodást nem tartottak meg, ígért segítséggel elkéstek, közös titkaikat elárulták, szorult helyzetben engedékenyek, ha jobbra fordult dolguk, fölényesek lettek. Csakhogy Fráter György mesteribben taktikázott, mint ők : taktikázott, sokszor fejével játszva, az erőviszonyok változásai szerint.

Kortársai ítélete nagyrészt átszármazott az utókorra. Kazinczy lelkesedése a »bíbort viselő hős pap«, a »nagy miniszter, nagy püspök, nagy generális«, a »szertelen erejű halandó« iránt :

szinte kivétel számba megy. Arany »Török Bálint«-ja úgy tünteti őt fel Buda ostromakor, mint aki — »gonosz barát« — postát, követet titkos üzenettel járat Szolimánhoz, s kinek »hitszegő tanácsa« miatt vész el Buda vára és jut kelepcébe Török Bálint. Más szemmel nézte őt Kemény Zsigmond, s a komolyabb történettudomány körülbelől egyetért felfogásával. Tanulmányban, regényében nagyarányú egyéniségnek rajzolja; életcélját Szent István koronája területének egy fő alatt egyesítésében látja; első regényében (Izabella királyné és a remete) a lángelme jogosultságával menti azért, hogy nagy célja érdekében átlépi az erkölcs korlátait; a Zord időben már tragikus hősnek fogja fel, ki nagy tervei romjain keres kiútat nemzete számára; tragikuma abban áll, hogy bár politikai céljához hű maradt, a törökben csalódva hűtlenné vált a Zápolyai-család iránt, melynek szolgálatára pedig erkölcsileg kötelezettnek érezte magát; a regény végső lapjai épp ez erkölcsi szempontból állítják szembe a végletekig hű Frangepán Orbánnal.

Történetírók — Horváth Mihály, Szilágyi Sándor, Szekfű Gyula — lényegileg nem térnek el Kemény felfogásától. Szerintök is, Fráter György politikája két cél egyesített szolgálatára irányult. Szolgálni kívánta Zápolyai Jánost, kihez hála érzete és délszláv származása kötötte, kinek esküvel fogadta meg, hogy árván maradó fia érdekeit biztosítani fogja; — szolgálni másfelől hazáját, helyreállítani annak régi egységét, meggátolva, hogy török tartománnyá váljék. Egyelőre török segítséggel biztosította János uralmát, de már a váradi békével a Ferdinánd alatti egyesítést készítette elő. Azt azonban nem hajthatta végre, míg Ferdinánd egyrészt az abban vállalt kötelezettségeit János, majd a csecsemő és Izabella iránt nem teljesíti, másrészt az egyesítendő országot a török ellen meg nem védheti. A törököt elébb baráttá változtatni, s látva, hogy ez nem sikerülhet, a hazát egyesülés által óvni meg a végsüllyedéstől: ezt tartotta ő, Horváth Mihály értelmezése szerint, főfeladatának, s »így fogva fel, — mondja Horváth Mihály — történelmünk alig mutathat fel az övénél következetesebb hosszú életpályát.« Csalódás volt számára Buda alattomos megszállása. Ferdinándnak a mondott okokból nem adhatta át, Szolimánnak kénytelen volt átadni, s innenfogva — minthogy az ellenkezett esküjével — lelkiismerete is bántotta. Kifelé azt nem mutathatta, s némán kellett tűrnie, hogy hamis színben lássák. Az utókor is Erdély önállósítását tekintette életművének, noha az az egységes magyar állam eszméjének, az ő életcéljának megvalósulását hosszú időre hátravetette. Hatalmának alapja nem is Erdély volt, hanem a Tiszántúl, a váradi gazdag püspökség és Kassa; az örökké

forrongó Erdélyt nem is szerette, s neki is kevés volt ott őszinte híve. Mély államférfiúi belátás mellett gyöngéi is voltak. Társat maga mellett nem tűrt, s őt, a nagy taktikust szintén lehetett félrevezetni. Budánál a szultán őt is léprecsalta : nem számolt eleve a szószegés lehetőségével. Szilágyi Sándor úgy véli, meggyilkolása sem történhetett volna meg szinte naiv gyanútlansága nélkül. Míg Castaldo folyvást vádolta Ferdinándnál, s meg is kapta már tőle a felhatalmazást — (ha máskép nem tehető ártalmatlanná) — meggyilkolására : Ferdinánd maga még csak árnyékát sem éreztette gyanakvásnak a hozzá írt levelekben ; épp ekkor árasztotta őt el »bizalmának legédesebb szavaival, mi aztán a bíbornokot mondhatni gondatlanná tette«. Horváth Mihály ugyan menti Ferdinándot, s felteszi róla, hogy helyesebben ítélte meg György barátot, mint a gyanakvó Castaldo ; de az a gyanútlanság, mellyel utolsó útján Castaldóval együtt Alvincen meghálva, szervitorai nagyrészét előre elküldte magától a másnapi állomásra, Szilágyi magyarázatával inkább érthető : »a király kegyei iránt csalódásba kelle őt ringatni.«. Feltűnő az is, amire Szekfű figyelmeztet : György jó emberének tartotta azt a Nádasdyt, aki mint a pápa előtti pör egyik tanúja eskü alatt vallotta, hogy nem volt a világon két oly nagy ellenség, mint ő, meg a barát.

Műveltsége, tanultsága bizonyára sokkal alatta maradt rendkívüli tehetségének, mely a gyakorlati életben fejtette ki, élesítette és szerelte fel magát a szükséges ismeretekkel. Tudós körökkel való érintkezéséről nincs adat. Horváth Mihály szerint csak az egy Vegedy Imrét, a tudós gyulafehérvári főesperest méltatta barátságára. Mint váradi püspök, ő adatta ki kéziratból 1550-ben Heltaival a XIII. századbeli Váradi regestrumot. Veress Endre úgyszólván írástudatlan embernek mondja : írni vén korában tanult meg, s így nem sokra vitte ; sajátkezű levele egy sincs az ő nevében írt sok száz között, aláírása is alig egynéhány ; »pennája« Literatus János volt : az írta a gyalui egyezség (1541. dec. 29.) összes iratait s György »szép leveleit« általában ; tudása nem terjedt a breviárium s a szentek élete ismeretén túl ; de természetes, találékony ész, ravaszság, erély, emberismeret, államügyekben jártasság ellensúlyozta tanultsága hiányos voltát. (Hogy sajátkezű levele egy sincs, az alig lehet kifogástalan állítás. Deák Farkas közöl a Magyar Hölgyek Levelei-ben egyet, melyről azt mondja, hogy egészen, még a címzése is, az ő írása!). Szekfű szerint, »bár egyházi pályáján megszerezte a rendes latinos műveltséget, s bár genialitásával elsajátította a politika fínomságait, csakúgy, mint a korabeli jogszolgáltatás furfangjait, lényegében mégis az alsóbb néposztályokhoz tartozott s azok közt érezte magát otthon«.

A nagyúri életformákat elhanyagolta, s hazulról hozott szokások szerint fesztelenebbül érintkezett alantasaival, huszárjait vendégelve együtt evett-ivott velök, résztvett fegyverjátékaikban is. Ösztönözte Ferdinándot a szegény, elnyomott földnépe felszabadítására (1551), hisz a török is a felszabadítás ígéretével csalogatja őket hódolásra, pedig ott még súlyosabb szolgaságba esnek; elszakadásukra magunk adunk okot nyomorgatásukkal, kifosztásukkal, mindenféle kegyetlenkedéssel. Ezzel szemben Tinódi azt írja, hogy »Kegyetlenségéért kegyetlen lőn halála«, s: »Innét példát vehettök ti kegyetlenök, Az köznépen ti ne kegyetlenködjetök, Imígy amúgy tőlök kincsöt se gyüjtsetök, Mert mind kincsötökkel testben lélökben vesztök«. Nyilván az adószedő, szigorú kincstartó barát híre támasztott Tinódiban ily ellenszenvet iránta. Felszentelt püspök nem volt: János király, mikor Váradra kinevezte, egyházi átok alatt állott, s a pápa csak évek múlva erősítette meg a kinevezést. Egyházmegyéjét helyettesekkel (egyebek közt Illosvay Istvánnal) igazgatta. Egyházi méltóságára azonban sokat tartott. Naponta misét hallgatott, gyakran prédikált, a bőjtöket tartotta. A papoktól tiszta életet követelt: Verancsicsnak (1544?) ledér életmódja miatt, lefoglalta papi javadalmait. A reformációt, ha csak politikai érdekek nem javalltak engedékenységet, gátolni igyekezett. Több országgyűléssel hozatott határozatokat ellene, de azok jórészt eredménytelenek maradtak. Az 1543-i országgyűlésre meghívattak a brassóiak is Honterrel; de ez, üldöztetéstől tartva, nem jelent meg, lelkésztársát, Glatz Mátyást küldte maga helyett. Félelme azonban indokolatlannak bizonyult; a gyűlés vallási ügyekben mitsem végzett, vagy mert Fráter Györgynek sem volt szándékában erőszakos rendszabályokat hozatni, vagy mert titkon már a reformációhoz szító Petrovics, Csáky Mihály és Battyáni Orbán megakadályozták abban. A 45-i tordai országgyűlés sem hozott vallásüldözésre jogosító végzéseket, csak megtiltotta az újítást a vallás dolgában. A 45-i debreceni már egyetemes irányú üldöző határozatot hozott, de végrehajtásával György barát mellett Petrovicsot is megbízta, mi természetesen korlátozta annak sikerét. 1538-ban Györgynek része volt, Statileo erdélyi püspökkel együtt, a »segesvári hitvita« megrendezésében. A vita János király előtt folyt le, a Kassáról fogva odahozatott Szántai István tanító, meg a ferencrendi Szegedi Gergely közt, Wolfhard Adorján, meg Kálmáncsehi Sánta Márton, akkor még gyulafehérvári káptalani tagok, döntőbírósága alatt, nyilván, ha nem is elismerten, Szántai javára. János nem engedte, hogy megindítsák ellene az inkvizíciós eljárást, sőt maga adott neki módot a menekülésre.

Van néhány adat Fráter Györgynek kíméletlen, sőt kegyetlen

fellépéséről is. Horváth Mihály írja, hogy a váradi templom egy egyházfiát az 1521-i »comburantur«-törvény alapján megégettette, mert arculcsapott egy nőt, ki térdepelve imádkozott a Szűz Mária képe előtt. Szegedi Kis Istvánt Csanádon megvesszőztette, kiűzette, könyveit elvétette. Battyáni Orbán holttestét, miután Izabella tisztességesen eltemettette, ő kiásatta, s a városon kívül egy szemétdombra vettette, honnan Werbőczy Imre vitette el utóbb egy templomi sírhelyre.

Voltak főemberek György baráton kívül is, akik nemcsak általában a közdolgok intézésében vettek részt, hanem szintén befolytak az irodalmi élet szempontjából e korban különösen fontos vallási viszonyok alakítására. Szóljunk néhány szót róluk is.

*

Fráter György mellett mind a reformációs törekvések gá'lásában, mind diplomáciai téren Statileo (Statilius) János, 1534-től fogva haláláig (1542-ig) erdélyi püspök, volt Jánosnak egyik legtevékenyebb híve. Ez Beriszló Péter nénjének volt a fia ; Mohács előtt II. Lajos, azután mindvégig János szolgálatában állt. 1528-ban ő kötötte meg János nevében I. Ferenc francia királlyal a Habsburg-ellenes fontainebleau-i egyezményt. Résztvett a váradi béke előkészítésében. 1538-ban Fráter Györggyel együtt rendezte az imént említett segesvári hitvitát Szántai István kassai tanítónak és a reformáció híveinek megfélemlítésére. Rokona volt neki, s udvarában nevelkedett, Verancsics Antal.

János király unokaöccsének, Czibak Imre (1527 óta) temesvári főispánnak és váradi püspöknek a reformációhoz való viszonyáról ellentmondó értesüléseink vannak. Szerémi György azt írja róla, hogy kedvelte Bácsi Ferenc királyi titkárt és más lutheránusokat. Istvánfi Miklós szerint azonban, bár a kisebb egyházi rendeket sem vette fel, a váradi püspökséget pontosan kormányozta, az új tanítást távoltartotta tőle. Szerémi különben is ellenszenvesen jellemzi őt, de Szerémi állításait, mint alább meglátjuk, nem mindig vehetni készpénznek. Czibak különben már fiatal kora óta szolgálta Jánost ; harcolt — Nagyvárad körül, Perényi Ferenc püspök társaságában — Dózsa kurucai ellen ; résztvett János hívására a tokaji gyűlésen : akkor kapta tőle püspökségét. »Iván cárt«, mint láttuk, ő vertette le (1527). Résztvett Buda védelmében (1530). Gritti kormányzóságát ellenezte. Gri'ti ezért meggyilkoltatta (1534), mire Czibak rokonai és hívei sereggel támadtak ellene, elfogták és kivégezték.

Fráter György és az említettek protestáns-ellenes törekvéseit főkép Petrovics Péter és Csáky Mihály ellensúlyozták.

A pozsegai származású Petrovics Péter anyai ágon volt rokonságban János királlyal. Már a Dózsa-lázadás leverésében együtt működött vele. Ott volt a tokaji királyválasztáson ; halálos ágyán őt tette meg fia gyámjává János, a baráttal és Török Bálinttal együtt ; Czibak halála után reábízta a temesvári bánságot is. 1541-ben együtt volt Budán Izabellával, vele ment Erdélybe, s vele távozott 1551-ben. Ekkor átadott várai — Lippa, Karánsebes, Lugos — helyett Munkácsot kapta Ferdinándtól. Izabella visszahozatalán teljes erejével fáradozott ; 1556-ban a szászsebesi diéta királyi helytartóvá tette meg Izabella visszatéréséig. Utolsó gondolata is a Zápolyai-családé volt: nőtelen lévén, minden jószágát a királyfira hagyta. 1557-ben halt meg, 71 éves korában. A vallás kérdéseiben, amint a maga helyén, az 1543- és 45-i országgyűléssel kapcsolatban már meg is emlékeztünk róla, Jánosra és Fráter Györgyre is mérséklőleg hatott. Amíg Temesvár az ő kezén volt, Lippay Kristóf és Szegedi Kis István az ő kívánságára terjesztették ott a reformációt, míg 1551-ben Temesvár új, Habsburg-párti kapitánya, Losonczi István, el nem űzte őket. Stancaro is, mind első (1548—49-i), mind második (1553-i) bejövetelekor élvezte az ő támogatását, bár némely merészebb nézeteivel hovatovább gyanakvóvá tette. Sokat köszönhetett neki Kálmáncsehi Sánta Márton zwingliánus (»sacramentarius«) szellemű térhódítása. Miután rátette kezét a csanádi püspökségre, az annak területén, Toronyban 1549- és 50-ben tartott zsinatokon megalakította az első magyarországi szuperintendenciát. Pártfogása alatt szervezkedett Debrecen és Nagyvárad vidékén az első helvét irányú szuperintendencia Kálmáncsehi püspökségével, s a beregi egyházmegye az ő akaratából lett e szuperintendencia részévé. 1552-ben az ő hatalma alatt álló Bereg megyében tartották Kálmáncsehiék a tudomásunk szerint Magyarországban első helvétszellemű zsinatokat. Bizonyos mérvű szekularizáció megindítása az ő királyi helytartósága idején történt Erdélyben, mikor u. i. Bornemisza Pál erdélyi püspök kényszerű eltávozása (1556) után a püspökség tizedei állami célra foglaltattak le. A visszatért Izabella, s még ekkor fia is, szilárdan ragaszkodott a katolikus hithez és nem szívesen engedett befolyást az államvezetésre Petrovics (Révész Imrével szólva :) »radikális, és olykor durva erőszakosságokban is megnyilatkozó protestantizmusának«. Mindamellett kénytelen volt hozzájárulni az összes egyházi javaknak a kolozsvári 1556 áprilisi országgyűlés által kimondott szekularizációjához. Zabardy Mátyás váradi püspök halálával (1556. aug.) egyik utolsó akadálya tűnt el a reformációs törekvéseknek ; Varkocs Tamás, Petrovics embere, csakhamar bevette Váradot, s ezzel ott is szabaddá vált az út a reformáció

berendezkedésére. Milyen támasza volt Petrovics a sacramentarius irányzatnak, mutatja az, hogy kidőltével az 1558-eleji tordai országgyűlés rögtön el is tiltotta azt, a szabad vallásgyakorlatot csak a »papistica«, meg a »lutherana« confessióra korlátozva.

Csáky Mihály, mint gyulafehérvári kanonok és esperes, fiatalabb korában az ottani, már többször említett humanista körhöz tartozott. De már 1543-ban védelmébe vette Luther híveit György barát ellenében, kivel — mint Budai Ferenc írja — »szűntelen üstökben volt«. Izabellát Lengyelországba is elkísérte; János Zsigmondra már ottan nagy hatással volt, Novicampianus halála (1558) után ő intézte nevelését, utóbb pedig kancellárja és kincstartója lett. Neje Nizovszki Emerencia volt: annak köszönhette, hogy a Bebek—Kendy-féle összeesküvés alkalmával megmenekült. Verancsics nagyrabecsülte, s érsek korában levelezett is vele; jellemre Cicero-, Cato-, Sokrates- és Pompeiushoz hasonló, keresztyén szellemű tudósnak tartotta. Heltait a biblia fordításában és kiadásában Csáky pénzzel támogatta. Öreg korára a sociniánus irányhoz hajlott, s János Zsigmondnak annyira meghitt embere volt, hogy betegágyához (1571-ben) rajta és Blandratán kívül alig bocsátottak be mást.

*

Az eddig említetteknek irodalmi szempontból közvetlen jelentőségük kevés. De nagy mértékben résztvettek azon politikai és vallásügyi viszonyok kialakításában, melyek az irodalom számára elhatározó befolyást gyakorolnak, létfeltételeit előteremtik, vagy korlátozzák. Magának Jánosnak tudósokhoz és írókhoz való kapcsolatairól alig maradt emlékezés. De a humanizmus történetéből tudjuk, hogy Mohács után a megelőző korszak jelentékeny szereplői — Werbőczy, Brodarics, Frangepán Ferenc — csatlakoztak hozzá, s képviselték a magyar humanizmus némely hagyományait továbbra is a budai udvarban. A gyulafehérvári káptalan tudós tagjai, Wolfhard Adorján, Kálmáncsehi Sánta Márton — mint a segesvári (1538-i) hitvita fentebb vázolt lefolyása is mutatja — némi hatással is lehettek állásfoglalására a vallásbeli ellentétek elsimításában. Az a Vegedy Imre főesperes, ki Fráter Györgynek szinte egyetlen tudós barátjaként említtetik, úgy látszik, Jánoshoz is őszintén vonzódott: az összeesküvés veszedelméről ő értesítette az akkor Budán tartózkodó királyt. János könyveiről, olvasmányairól alig van adatunk. Erasmus egy művének, az Institutio principis christiani-nak (»a keresztyén fejedelem oktatásá«-nak) egy 1516-i kiadása megvolt tulajdonában; a könyv bejegyzése — »sum Johannis electi regis Hungariae« (János választott királyé vagyok)

— tanúskodik arról. Valentinus Polidamus, 1535—36-ban Kassára kijött krakkói humanista, neki ajánlta a magyarok eredetéről és történetéről (De origine et rebus gestis Hungarorum) szóló, valószínűleg már Kassán írt művét. Annak, hogy a hit dolgában nem volt türelmetlen, lett a következménye a már eddig megismert protestáns írók némelyikének egyenest János-párti irányzatossága. Láttuk Farkas András ily értelmű állásfoglalását, ki János törökbarátságát is javallta (1538-ban). Minthogy Jánossal és a budai udvarral személyes kapcsolatairól nincsen tudomásunk, őt nem vonhattam ide, ebbe a fejezetbe. Bencédi Székely István már jóval János halála után, Izabella halála évében, 1559-ben adta ki Krónikáját, de protestáns létére ő is János és Izabella híveként mutatkozott be abban.

Az alábbiakban most már írókról lesz szó, kiket különféle személyi mozzanatok alapján csoportosítunk itt János körül.

*

Legelőbb is két, alkalminak mondható verses mű igényli figyelmünket: Pécsi Ferenc Szent Miklós-himnusza, meg Istvánfi Pál Volter és Grizeldisz-e. Megírásukra János király életének egy-egy örvendetes mozzanata szolgált ösztönzésül.

Pécsi Ferenc verse latin eredetijével együtt a gyöngyösi ferencesek könyvtárának egy gyűjtelékes kötetében maradt fenn, ugyanazon kötetben, mely a Tar Lőrinc zarándoklásáról szóló latin verset is (a Peregrinatio Laurentii Taar-t) tartalmazza. Ezt és a himnusz latinját egyazon kéz írta be oda 1521-ben. Pécsi verse 1529-ben kelt, s más kéz írta be, mint latinját. A latint az 1505-ben elhalt olasz Anthonius Mancinellus Veliternus szerzette. Szövege mi úton, s esetleg személyes közvetítéssel jutott-e el magyar fordítójához: nem tudjuk megállapítani. Pécsiről csak annyit tudunk, amennyit ő közöl magáról fordítmánya két utolsó versszakában, hogy t. i. kozári plébánus volt, s versét 1529-ben, mindszent octávaján, jó kedvében írta, mikor »János királ vala kéncses jó Budába Vígságába volna.« Szilády a nógrádi, Széchy Károly a baranyai Kozárra, vagy Kazárra gondol. A versnek Jánosra utaló záradékát tekintve, inkább a nógrádi Kazár plébánosát láthatjuk benne, mintsem a baranyaiét; a nógrádi u. i. Salgó vára közelében (a füleki járásban) fekszik, az a vár pedig János királyé volt, Kazár a várbirtokhoz tartozhatott, s Pécsi eszerint éppoly értelemben »familiárisa« lehetett Jánosnak, mint a fentebb ismertetett szerzők Perényi Péternek. Ugyane viszonyból érthető, hogy jó kedvvel vett részt ura valamelyes »vígságában«.

A vers kelte — 1529 november eleje — e vígság (örvendetes alkalom) mivoltáról is útbaigazíthat. A két évvel előbb Lengyelországba kimenekült János, hazatérvén, Szolimán jóvoltából 1529 szeptember 14-én vonulhatott be ismét Budára. Szolimán azután tovább ment Bécs megvívására, annak meddő ostromlását azonban nemsokára félbehagyva, visszajött, s október 25-én fogadta Jánost Óbudán. Némely kútfők szerint ekkori találkozásukkor adta vissza Jánosnak a szent koronát (mely néhány hónappal előbb, Perényi Péter foglyul-ejtésekor került volt birtokába), s nevezte őt ki magyar királynak, eskülevéllel fogadva támogatását ; más források szerint néhány nappal később Ibrahim vezér küldte vissza neki a koronát Grittivel, Perényi Péterrel és Várdai Pállal. Szerémi György úgy tudja, Szolimán óbudai találkozásukkor említette Jánosnak, hogy szeretné látni a magyar koronát, s most, október végén, mikor a török had már Budáról hazafelé indult és a szultán Rákos mezején ütött tábort, János maga vitte ki neki megmutatni, s ott hagyta nála ; a szultán aztán nem nagy értékűnek találva azt, Perényivel és Várdaival visszaküldte Jánosnak. Elég az hozzá, hogy János szeptember közepén visszatérhetett Budára, október utolsó hetében pedig a koronát is visszakapta a szultántól, amivel magyar királyul elismerése is teljessé vált. Ez októbervégi nevezetes eseményekről vett hát hírt Pécsi Ferenc s ezen örültében fordította le a szóbanforgó himnuszt.

Kérdés : a János király »vígságára« való utalás csak keltezés akart-e lenni, jelezve egyúttal énekszerzők szokásaként saját kedélyállapotát is a versírás idején : vagy pedig az ének rendeltetését is megjelöli általa Pécsi Ferenc ? Ő nem mondja ugyan azt, amivel — mint látni fogjuk — Istvánfi Pál zárja énekét : hogy t. i. jó kedvében »hertelen indula király örömében«, de nem lehetetlen, hogy ő is a királyhoz készülődve választotta ki lefordításra és fordította le az olasz szerző himnuszát. Szent Miklós ünnepe dec. 6-án van ; talán épp aznapra volt tervezve valami ünnepség (Budán, vagy máshol, talán Salgón) János visszatértének örömére, s arra az alkalomra készítette versét Pécsi november elején. Vagy oly templom (plébánia) ünnepére készült a vers, melynek Sz. Miklós volt a védőszentje? Avagy egyenest a domonkosrend budai híres Sz. Miklós-zárdájára kell gondolnunk? Ez a kérdés még tisztázandó volna! A himnusz első strófái arra vallanak, hogy tanuló ifjak számára írta olasz szerzője. Talán Pécsi választása is azért esett erre a himnuszra, mert tanuló ifjak tervezett ünnepét akarta fűszerezni vele. Az első versszak magyarja így hangzik : »Légy most segétség, szent Miklós, minekönk, Kik idnepedet és téged tisztelönk. Légy te, Szent Miklós, *tanuló ifjaknak*, Mi segedelmönk.«

A latin vers (Hymnus in divum Nicolaum«) 30 versszakból áll, a magyar — melynek versfői »Laus sancti Nicolai pontificis« (Sz. Miklós püspök dicsérete) címet adnak ki — 31-ből, mert elhagy, összevon, s hozzá is told versszakokat. Az egész költemény különben végig aposztrofáló modorban szól, mint pl. a mi középkori énekeink közül a Mátyást sirató, meg a Szent Lászlót magasztaló. A szentet segítségül hívó két első versszak után, folyvást Szent Miklóst szólítva, idézi emlékezetbe legendája népszerűbb részleteit : mindjárt születése után felállt lábára a feredőjében ; szerdán, pénteken, már csecsemő korában böjtöt tartott (csak egyszer szopott a mondott napokon) ; szegény embernek három szűz leányát megmentette a gyalázattól ; akarata ellen választották meg püspöknek Mirában ; hajósok, szükségben szenvedők különösen tisztelik ; két zsidó megtért, tapasztalva csodálatos segítségét ; gyermekeket ördögtől megmentett, feltámasztott. A fordítás nehézkes, több helyen csak a latin segítségével érthető, s nem is mindenkor hű. Eredetije sem tartozik a simább menetű és ihletettebb versezetek közé.

Pécsi Ferenc fordítmánya nem is tartalmi szempontból érdemel figyelmet. Egyik jelentősége az, amit már említettünk : megnyitja a János király személyéhez fűződő, kevés számú irodalmi emlékeink sorát, s hogy azok többségével együtt e már nyiladozó protestáns világban a középkorvégi katolikus szellem kihangzásai közé tartozik. Másik jelentősége verstörténeti, amennyiben eddigi tudomásunk szerint első hiteles példája a hangsúlyos sapphicus sorfajnak és strófaképletnek. Latin eredetijéhez, mely az antik sapphicus szerkezetnek elég jó képviselője, csak szótagszámával és sormetszetével alkalmazkodik : strófája három 5/6 (= 3/2//4/2) osztású sorból, meg egy ötszótagosból áll s ezzel hangsúlyos (ritmikus) alapon felismerhetőleg mímeli a 3 sapphói és 1 adonisi sorból álló, szótagmérő (metrikus) antik szerkezet keret-viszonyait. Strófaképletét minden esetre a latin vers szövege inspirálta, mikor hozzáfogott lefordításához. Mutatja ezt »Endecasyllabon« (= tizenegyes) címfelírása is. De bizonyítja az is, hogy első versszaka a mondott »ritmikus« alapon tisztán valósítja meg a formatervet (11, 11, 11, 5). A következő négy versszakban már megkezdődik e tiszta típus bomlása, amennyiben egy-egy soruk szótagszáma eltér a szabályostól. Mindamellett ezekben még határozottan érzik a »sapphicus« jelleg : utolsó soruk is következetesen ötszótagú marad. Oly tiszta képlet, minő az első versszaké, nem fordul elő több az egész műben. A hátralévő 26 versszak közül négy tiszta Apáti-típust (12, 12, 12, 6) képvisel, tizenkettő pedig Apáti-szerűt, vagyis olyat, melynek csak egy-egy sora tér el szótagszámban az

Apáti-félétől. Találni ezeken kívül néhány, még fokozottabban szaporázó sort: 7/6, 7/7, sőt 8/6 tagozódásút is. Nem valami gyámoltalan, s nem is »szabadszótagszámú« verselés ez, hanem egy négyütemű (3/2//4/2 taglalású) sorképletnek változatos kiképzése, más szótagszámú, de ritmikailag egyenértékű cserélő ütemek segítségével. Hasonló jelenségre már Szent László-énekünk kitűnő példákkal szolgált. Gyermekversikék máig gyakorolják.

A Szent Miklós-himnusz ritmusterve, mint mondottuk, az »endecasyllabon« volt. Verse kezdetén ragaszkodott is ahhoz, de e műfordítói fegyelme csakhamar meglazult és szívesen engedett rokonképletek csábításának, nyilván azért, mert azok ismerősebbek voltak neki, s gondolata megfogalmazásában szabadabb mozgást engedtek számára. Jellemző, hogy az alapképletet felváltó sorfajok között a tizenkettősé lett a vezérszerep: a fordítmány húsz tizenegyesével szemben ötven a tizenkettősök száma! A tizenkettős után leggyakoribb cserélő a tizenhármas (7/6, vagy 6/7 osztódással), aminthogy későbbi énekekben is az társul legtöbbször a tizenkettőshöz. Alighanem Pécsi Ferencnek is nagyobb gyakorlata lehetett már a tizenkettőssel (s alkalmilag annak cserélőjével, a tizenhármassal) való verselésben, mintsem e sapphicus mintájúban. Erre talán még nem is láthatott magyar mintát; amennyiben pedig sapphicus dallamot ismert, az az Apáti-féle szerkezetnek lehetett rokona. Nincs kizárva — s ez indokolja a versalak ily hosszas fejtegetését — hogy a Szent Miklós-himnusz fordításában nemcsak Pécsinek, hanem az egész régi magyar verselő gyakorlatnak első sapphicus-tervű kísérletét bírjuk, s egy idegen versminta meghonosítását érjük rajta tetten. Van ugyan említés egy »úrfelmutatási énekről«, mely egy 1524-i esztergomi breviárium hátlapján maradt fenn (»Itt jelen vagyon az Istennek fia, Itt jelen vagyon Istennek ereje« stb.), de a breviárium hátlapjára jóval később is ráírhatták (s helyesírása szerint később írták is rá) azt az éneket, maga a breviárium pedig ma már nincs meg, s így nincs mód az ének hitelét ellenőrizni. Pécsi után a XVI. század folyamán többször találkozunk még az ő strófa-képletével (legközelebb Baranyai Pál Tékozló fiú-jában, 1545-ben; azután Tinódi Dávid-jában, 1549-ben; A Batthyány-kódex hét himnuszfordításában az 1550-es évekből stb.), de azok már, kivált a Baranyaié, meg a Batthyány-kódexbeliek, csaknem hibátlan tökélyűek, csak a Tinódié zavaros némileg, főkép a sormetszet el-elhanyagolása miatt. Utólag visszagondolva Farkas András 1538-i énekére, meg Batizi 1540-i Gedeon-jára, melyek 11-es, 12-es és 13-as sorokat foglalnak strófába szigorúan megkötött sorrenddel: lehetetlen észre nem vennünk a különbséget Pécsi és a nevezettek ritmusérzéke, valamint verselői tudatos-

sága és fegyelme között. Pécsit feltett szándékától, az idegen minta követésétől csakhamar eltéríti saját spontán ritmusösztöne, és szabad játékot űz eltérő szótagszámú, de ritmikailag egyenértékűnek érzett sorfajokkal ; Farkas, meg Batizi ébren tartják a szomszédos sorképletek ritmikai egyediségének és a sorrendjük által megszabott magasabbrendű szerkezeti jellegzetességnek a tudatát, fegyelmezetten alárendelik magokat az eleve megadott ritmustervezetnek, s csaknem hibátlan következetességgel valósítják meg azt. Pécsi kezdetleges, félig még naiv, de éppen azért kedves, Farkas, meg Batizi fejlettebb, egészen tudatos és épp azért figyelmet érdemlő verselő.

Pécsinél magában véve is súlyosabb jelentőségű, következéseit tekintve nagyobb horderejű, Istvánfi Pál kezdeménye. Historia Regis Volter c. széphistóriáját utolsó versszaka szerint 1539-ben írta, »mikor vala jó kedvében, Hertelen indula király örömében«. Ez a meghatározás nagyon hasonlít a Pécsi Ferencéhez, s szintúgy János királynak valami örömünnepére céloz, amelyre verse megírása után Istvánfi éppen indulóban volt. Tudjuk, hogy János 1539 márc. 2-án tartotta esküvőjét Izabellával Székesfehérvárott. Valószínű tehát, hogy oda, vagy az azután rendezett lakodalmi ünnepségekre indult el hazulról Istvánfi s talán nászajándékul vitte énekét, mely házassági alkalomhoz már tárgya szerint is valóban illett.

Volter és Grizeldisz históriája mind formai, mind műfaji szempontból figyelmet érdemlő kezdemény.

Négyrímű tizenkettősökben van írva : hasonló formájú keltezett epikus énekeink között egy sincsen ennél korábbi ; (Batizi Zsuzsánnája és Jónása, melyek legközelebb következnek utána, 1541-ből valók ; a keltezetlenek közül legfeljebb Tinódi Józonja lehetne vele közel egykorú, de mint a maga helyén előadom, a koraiságára vonatkozó feltevés nem támaszkodik szilárd alapra. Nem állíthatni tehát igazolható módon, hogy a négyrímű tizenkettőst epikus énekre Istvánfi előtt más is alkalmazta volna. Hogy u. i. Geszti László 1525-beli éneke, a maga ma már ismeretlen teljességében, epikus mű lett volna, szintén csak feltevés.

Műfaji szempontból is, mint »széphistória« szerzője, Istvánfi látszik kezdeményezőnek. E tekintetben is csak Tinódi Józonja versenyezhetne vele, ha szereztetési ideje hitelesen ismeretes volna. Hogy »újudvar« rendezése mindkét műben előfordul, az véletlen egyezés is lehet, s az elsőség megállapítására alkalmatlan. Egy másik szöveg-egyezés azonban, melyre Tinódi-fejezetemben fogok rámutatni, igenis bizonyítja, hogy Tinódi ismerte Volter és Grizeldiszt. De hogy Istvánfi ismerhette-e műve megírásakor Tinódi vala-

melyik énekét, s írt-e Tinódi egyáltalán odáig bármit is : azt eldönteni nem tudjuk. Személy szerint bizonyára ismerték egymást. Istvánfinak háza volt Szigetvárt, hol Tinódi Török Bálint fogságbaeséséig (1541) szolgált. Baranyavár pedig, hol Tinódinak 1542-ben kelt egy éneke, Istvánfi Imrének, Pál testvérének volt a birtoka. Perényi Péterrel, kinek fogságáról Tinódi ott írt éneke szól, Pálunk szoros kapcsolatban állt.

Mindezek alapján, mind a versformát, mind a műfajt illetőleg, Istvánfi elsősége látszik bizonyíthatóbbnak. Későbbi széphistóriáink közül pedig épp a nevezetesebbek, Ráskai Vitéz Franciskója, meg a Szendrei Névtelen Szilágyi és Hajmásija tüntetnek fel közvetlenebb kapcsolatot Volter és Grizeldisz „kisded krónikájával«.

Az Istvánfiak birtokai Baranyában voltak, ősi kastélyuk Kisasszonyfán. Pál apja alispánja volt a vármegyének ; végrendeletében gyermekeit — heten voltak, Pál a legfiatalabb — Perényi Imre nádor gondjaiba ajánlotta. Pál Pécsett, s azután Páduában tanult. Ott 1519 és 28 közt hosszabb időt töltött, unokaöccsével, az énekszerző Battyáni Orbánnal valószínűleg együtt. Pádua a jogtudományban már ekkor túlszárnyalta Bolognát, s ott tanított ekkor (1520—24) Romulus Amasaeus, ki különben azelőtt, s utóbb megint, bolognai tanár volt és magyarokkal sűrű érintkezést tartott fenn. Páduából hazatérve, Pál — bizonyára Perényi Péternek (Imre nádor fiának) a befolyására — János királyhoz pártolt.

1532-ben, mikor Perényi, a két királytól függetleníteni akarva magát, hatalmi törekvéseihez a Mohácsra érkezett szultán helybenhagyását kérte, Istvánfi is elkísérte. János király gyanút fogott. Kérelmére a szultán elutasította Perényi tervét, sőt Istvánfival együtt el is fogatta őt ; Perényi, mint tudjuk, csak fia túszul-adásával, Istvánfi pedig csak nagy váltságdíj árán szabadulhatott meg, s birtokára tért vissza. Ezután barátjával együtt inkább Ferdinándhoz szított ugyan, de megmaradt János mellett annak haláláig.

János halála után őszinte híve lett Ferdinándnak. Egy ideig baranyai alispán volt, de 1543-ban, mikor a török azon a vidéken sok foglalást tett s az ő birtokait is kezére kerítette, népes családjával el kellett menekülnie hazulról, egy ideig otthontalanul maradva. Tinódi is akkortájt, a török terjeszkedése miatt hagyta ott Baranyát, s útjaik ekkoriban is többször találkozhattak. Istvánfi ezután különféle megbízatásokat kapott Ferdinándtól ; még a mondott év végén ő vette át számára Szigetvárt Pemfflinger Katá-

tól, s kezelte attól fogva a várhoz tartozó birtokokat ; 49-ben a nyírbátori értekezleten ő volt harmadmagával Ferdinánd biztosa. Ez évben kapott végre fizetéssel járó, s helyhez kötő hivatalt, mint királyi tanácsos a pozsonyi helytartó tanácsban. 1553-ban halt meg a nógrádmegyei Németiben. Szentgyörgyi Gábor, meg Tőke Ferenc versben siratták el. Felesége Gara Erzsébet volt, Zay Ferenc feleségének testvére. Fiai közül Miklós, a történetíró, 1538-ban született, Pál Szigetvárt esett el 1566-ban.

Páduában szép jogtudományi képzettségre tett szert, s általában humanista műveltségre. Janus Pannonius Marcellus-panegyrisének Wolfhard Adorján-féle, bolognai, 1522-i kiadásában két latin verse jelent meg : egy Wolfhardhoz, egy az olvasóhoz ; amabban Janust a világ első dicsőségének (»gloria prima soli«-nak), emebben Janus versét halhatatlan éneknek mondja. Bizonyára Páduában vette azt a Cicero-példányt, melynek címlapján neve olvasható, s melyet ma a Nemzeti Múzeum őríz. Megvolt könyvtárában Bonfini három első decas-ának a másolata, azt szívesen átengedte Brenner Mártonnak, ki aztán 1543-ban Bázelben kinyomatta. Ez lett Bonfini első (bár csonka) kiadása. Említett két latin versén kívül még egyet ismerünk ; egy hatsoros epigrammát, melyet Istvánfi István (neki unokaöccse) halálára írt, kit Nádasdy Pozsonynál embereivel 1542-ben a Dunába fojtatott. (»Perfida quem Thomas Nádasdy fraude necavit«). Nádasdyt ezért pörbe fogták ugyan, de a pört sohasem tárgyalták le. Ez a verse a sógorához, Zay Ferenchez 1545 nyarán Pozsonyból írt levelében maradt fenn.

De írt, s az teszi nevét emlékezetessé, magyar nyelven is éneket. Első ismert példája ő a két nyelven : latinul és magyarul verselő humanistának. Olaszországi tanultságának és humanista műveltségének a terméke Historia regis Volter c. magyar nyelvű verses elbeszélése is. Alapja Petrarca latin nyelvű elbeszélése, ki viszont Boccaccio Decameronjának utolsó, Griselda c. elbeszéléséből merítette, választékos latinságával humanizálta, másfelől azonban a középkori exemplumok módján szinte ellegendásította : az alázatosság erényének oly csodálatos képviselőjévé tette meg hősnőjét, hogy — Istvánfi szerint — »asszonyházastoknak példájul adhatjátok«. Ő Petrarca eredeti szövegét használta forrásul, nem pedig az ekkor már meglevő két német fordítás valamelyikét. Bár lehetett más forrása is Petrarcán kívül ; nehéz volna u. i. máskép megérteni, hogy a »comes de Panico« vagy »Panicius comes« (P. gróf) nevét miért fordítja Kende, vagy Konde Panitnak, Kondpanitnak, Kompanitnak verse variáns szövegeiben. Vagy ez a magyarításnak volna valamely neme? Egyik változata valóban még Kapitányt is mond Kompanit helyett, Bononiát

(Bolognát) pedig Pannóniára magyarítja. Nincs kizárva, hogy a név ily változatai a másolótól származó, vagy nyomdai ferdítések. A Volter név Petrarca Gualtherusának, a német fordítók Walther-jének, Walterius-ának felel meg.

Istvánfi éneke — »kisded krónikája« — 1539-ben kelt, de csak jóval későbbi (1574-, 1580-i) nyomtatott kiadásokban s a Széll Farkas féle kódex másolatában maradt fenn, ez utóbbiban igen önkényes változtatásokkal. Az ének a következő történetet beszéli el. Az ifjú Volter király jó ideig nőtelen élt, mert »szabad ember voltát félti vala«. Alattvalói kérelmére hajlandó lett megházasodni, ha elfogadják akit ő választ, akár szegény, akár gazdag lesz az. Megkéri kezét egy közeli falubeli szegény ember (Jankula) leányának, Grizeldisznek. Ez »reszket vala« »ilyen nagy csudában«, de nem tartóztatja meg szerencséjét, hă már ez a király akarata ; meg is fogadja neki, hogy még gondolatban sem fog soha akaratja és parancsolatja ellen cselekedni. Volter szép aranyos ruhába öltözteti fel, s fényes kísérettel viszi esküvőre palotájába. Grizeldisz mindenben okosan, kedvesen viselkedik, mindenki szereti, tiszteli. Kisleánya születik, s azzal kezdődnek megpróbáltatásai. Férje elvéteti tőle a kisleányt. Később, mikor fia születik, azt is. 12 esztendei házasélet után pedig, azt hírésztelve, hogy a pápa megengedte neki a válást és újranősülést, hazaküldi : »Nem állandó senki nám az szerencsében!« Grizeldisz egy zokszóval el nem árulja fájdalmát, sőt boldognak mondja magát ; leveti királynéi ruháját, csak azt kéri, hogy az egy szál ing maradhasson rajta. Maga Volter is meg van hatva ; elfordul, hogy titkolja könnyét, s »reszketeges szóval« adja beleegyezését. Grizeldisz hazamegy apjához, mezitláb, hajadonfőtt, »egy könyveesetlen száraz szemmel«. — Azt sem tudta, mi lett gyermekeivel ; el volt készülve arra is, hogy lemészároltatta őket Volter, vagy a vadaknak tette ki. Az azonban Bononiába vitette őket, nénjéhez, »az Kende Panitnéhoz«. — Nem sokkal elküldése után, Grizeldiszt felkereste Volter, s közölte vele, hogy menyasszonya másnap érkezik ; jöjjön a palotába, csak mostani szegény öltözetében, vendéget fogadni, gazdasszonykodni. Úgy is lett. A menyasszonnyal egy szép ifjú is jött, Grizeldisz fogadta őket a kapuban, s tisztét mindenek csodálkozására végezte. Egyszer csak megkérdi tőle Volter : mint tetszik neki az új menyasszony? Nagyon tetszik neki, s annak fog örülni, ha szeretik egymást : akkor könnyebb lesz halála ; csak arra kéri, ezt ne kesergesse (késértgesse?) meg bosszúságokkal, mert gyenge és ifjú : »Mert azmit én tűrtem, ez azt nem tűrheti.« Volter nem állja tovább, felfedi a valót : a leány és az ifjú az ő gyermekeik, s Grizeldisz marad ezután is az ő hű társa. »Ez szókat Grizeldisz hogy hallotta vala,

Ű nagy örömében csak meg nem holt vala«. Minden jórafordult ; a király még az öreg Jankulát is házába hozatta, s tisztességgel eltartotta halála napjáig.

Petrarca feszes irodalmiságán Istvánfi sokat lazított, egyszerűsített, de a fődologban, a történet képzeletet megragadó kiélezésében ragaszkodott eredetijéhez. Ez magyarázza népszerűségét. A Grizeldisz nevet bizonyára ő honosította meg nálunk. A magyar versformában szabadon, fesztelenül mozog, bár nem tudhatni, nem írható-e az ének kitűnő technikája, legalább részben, késői kiadója javára, aki talán eltűntette — mint pl. Bornemisza szokta — esetleges szabálytalanságait. Igaz, hogy a mű a maga egészében nem közönséges tehetségre vall. Szótagszámhibát alig követ el, sőt a Grizeldisz nevet, ahol az alkalmi szótagszámhelyzet úgy kívánja, Grizeld-re rövidíti. »Vala«-ríme elég sok van, de a ritmus jóságán az semmit sem változtat. Az eredeti szebb helyeit korántsem ejti el a vers kényszere miatt, sőt magától is tud szépet, kedvest szőni bele. Szép a latinban a napok gyors tovaröppenésére intő szakasz ; de szinte szebb a magyarban : »Mert az idők miként folyóvizek múlnak, Az ifjúságnak is virági elhullnak, Az vénség utána mint egy farkas ballag, Az halál pediglen legközelben hallgat«. A folyóvíz-, meg a farkas-hasonlat Istvánfié ; a szép ritmus, az első sor lágy alliterációi, a két elsőben a hangszín változatossága : Istvánfit dícsérik. Hasonló szép, magyaros átköltések még : Grizeldisz felöltöztetésének elmondása (»Az Grizeldisz leányt szépen felkészíték, Kézzel tapogatott haját ékesíték, Aranyszál hajakkal közösleg illeték, Szép gyöngykoszorókkal fejét ékesíték«), meg apjáról való gondoskodásának a rajza : »Kevés juhocskáját tóra hajtja vala, Rokkáját közösleg el nem hagyja vala. Onnat hazajővén parét aprít vala, Hozzájok illendő étket szerez vala, Kemény szalmaágyát rázogatja vala, Kegyességgel atyját elnyúgotja vala«. Ki bánja ily helyeken a *vala*-sorozatot? A latin eredetiben tóról, rokkáról, a szalmaágy rázogatásáról nincs szó. Kedvesebb, szemléletesebb, gyöngédebb a magyar. S lélekben, modorban mennyi vonzó magyar nyájasságot önt Grizeldisz üdvözlő szavaiba, melyekkel a latint (»bene venerit Domina mea«) visszhangoztatva fogadja a lakodalomra érkező új menyasszonyt és kíséretét : »Megáldá és monda : Isten hozza jóval Az én asszonyomat mind véle valókkal«. Mindez az eredetinek költői fogékonysággal való átélésére vall, magyar ízű nosztrifikálására, miben a vers otthonos ritmusa is résztvesz. Egy helyen az eredetiben jelzett lakodalmi ünnepségekhez olyan mulatságokat told hozzá, melyek — újudvar, futtatás, ütközetek — ily alkalmakkor magyar el kelők körében divatoztak. »El-felrakatja« az »udvarló vitéz néppel« a Szent Iván tüzét is.

Mint mondtam, Tinódi is »újudvart« rendeztet Józon tiszteletére a maga széphistóriájában.

A száraz, tárgyszerű históriás énekekhez képest Istvánfi más típust: epikus *költeményt* jelent. Ami amazokból elvszerűleg hiányzik: a költészet, itt vezérszerephez jut. Idegen költő érdeméből ugyan, de ihletett fordító fogékonyságával, szép-érzékével és előkelő ízlésével magyarítva. Nem tudjuk, Tinódi Józonja-e a korábbi, vagy Volter. Tinódi is érdekesebb abban a versében, mint újságoló énekeiben, s vannak szép sorai is. De csak nincs meg benne a költőibb kifejezés ösztöne oly mértékben, mint Istvánfiban. Emennek szép fordulatait (mint részben a Tinódiéit is) ma népi, naiv ízűnek érezzük, holott csak népszerűvé vált régi szépségek, magyar közízlés áthagyományozott, s az újabb irodalmihoz képest népiesnek tetsző értékei.

Széll Farkas még egy regényes éneket tulajdonít Istvánfinak, a Kolozsvárt 1578-ban megjelent Telamon-históriáját, a tárgy, a célzat (Isten előtti egyenlőség) rokonsága, s néhány szövegbeli egyezés alapján. Ez egyezések azonban nagyrészt csak Istvánfi hatását mutatják az ismeretlen szerzőre. Az érdekes ének egy már későbbi időszaknak, a széphistóriák virágkorának a terméke.

*

Nem egészen világos János udvarához való viszonya az újszövetségfordító Pesti Gábornak. De azon adatok, melyek szerint a Corvinába bejáratosnak kellett lennie, sógorának János szolgálatában állása, végül életének az az utolsó adata, mely szerint maga is Izabella szolgálatába lépett, feljogosítanak arra, hogy a budai udvarral érintkezésben álltak között keressük a helyét. Hogy pályája a budai udvarból indulhatott ki, azt helyesírási rendszere is valószínűsíti. Mert — mint Kniezsa István megállapította (A m. helyesírás története, 1952. 10. l.) — a korabeli nyomtatványok közül csak az ő munkái jelentek meg tiszta kancelláriai helyesírással.

Pesten születhetett. A város 1512-i esküdtjei közt van egy Mizsér Mihály nevű: talán annak volt a fia, mert Nouum Testamentumában »Pesthy Gabriel«-nek, »nemzetségéről Mysser nemzetből való«-nak nevezi magát. Családja eszerint — mint általában gondolják — miser, azaz tatár eredetű lehetett, s a Csallóközi Misér községből származhatott el Pestre. (Mikszáth Kálmán szülőfalujában, mint Az öregek c. elbeszélésében írja, élt egy Myzer János, kinek családja, »a reformáció idejében vette fel a Myser nevet a »Szegény«-ből.« E bizonytalan alapú közlés szerint a Mizsér névben a latin »miser« szó lappangana). Gábor anyja, 1538-i adat

szerint Pesten élt, Margit nevű testvére pedig Tordai Jánosnak volt a felesége.

Az ifjú még Mohács előtt budai humanista körökkel kerülhetett kapcsolatba, talán Peregi Albert (Lajos király főszállásmestere, később pécsi prépost) jóvoltából, kinek majdan tanulmányai végeztével is pártfogását kérte. Bejutott a Corvinába is és lemásolta Janus Pannonius verseinek ott őrzött, Váradi Pétertől összeállított kódexét. Ez időben járt Budán a bécsi jeles humanista tanár, Brassicanus, a Corvina egyik emlékezetes megdézsmálója, s lehet, hogy Pesti Gábor már ekkor megismerkedett vele. Ekkor-e, vagy később, a Janus-kódex másolatával kedveskedett neki : Brassicanus egy 1527-i művében említi, hogy a kódexet egy Gabriel Pannonius nevű adolescenstől kapta, ki a becses anyagot szinte a török kezéből mentette ki — a török 1526-ban járt a fővárosban! — s kitűnt erkölcseivel és tudományával.

Anyja papnak szánta, buzgón taníttatta, s Bécsbe küldte tanulni, talán még 1527-ben. De semmi nyoma, hogy ekkor beiratkozott volna az ottani egyetemre. A felől azonban lehetett tanítványa a latint, görögöt és polgári törvényt tanító Brassicanusnak, mert az a török miatti kétes helyzetben jobbára az egyetemen kívül irányította néhány ifjú humanista tanulmányait. Ehhez a tanítványi körhöz tartozhatott Pesti Gábor és tartozott Fábri Ulrik, a majdani orvos, ki Nagyszombati Márton Ad proceres-éhez (1521?) verset írt, meg a Sylvester »Vienna de se« című latin versében említett Lazius Farkas, kiből egyetemi tanár lett a bécsi filózófiai, majd pedig az orvosi karon, s ott reformáció-ellenes magatartása miatt némely kartársaitól üldöztetett. Brassicanus Pestinek mindhárom említendő művéhez írt ajánló verseket, az elsőhöz Fabri, meg Lazius is.

Bécsi tartózkodásának tartama, célja és részletei ismeretlenek. Csak az bizonyos, hogy 1536-ban ott volt, vagy újra ott volt (akkor íratkozott be az egyetemre), továbbá, hogy két művét 1536-ban, egy harmadikat 38-ban ott, Singrenius-nál nyomatott ki, meg hogy a papi hivatásról lemondott. Pereginek írt erről 1538 húsvétja előtt Bécsből, s pünkösdkor Budáról. Eszerint sokáig titkolta lemondását családja előtt, s most már, hogy közölte velük, nagy szomorúságot okozott vele anyjának. Nouum Testamentuma ajánlásában is úgy nyilatkozik, hogy a teológiába éppen csak hogy belekóstolt. (Bizonyosan tévedett hát Bod Péter, mikor őt 1537-re értve gyulafehérvári kanonoknak és ugocsai főesperesnek mondja). 1538 húsvétja után készült hazamenni Bécsből, miután szótárát Újlaki Ferenc győri püspök felszólítására és gondolhatólag anyagi támogatásával kiadta. E könyv ezer példányá-

ból ő csak tízet kapott, mit méltán minősít »mira ingratitudo«-nak, csodálatos hálátlanságnak, a kiadója részéről. Öt példányt küldött a püspöknek, egyet Pereginek, levélben is közbenjárásra kérve emezt a püspöknél. Nem tudni, miféle hivatalt kér, csak azt, hogy ekkor semmi állása nem volt, s végképp elcsüggedt volna, ha Krisztus »méznél édesebb szent ígéje« nem vígasztalja, s nincs egyetlenegy szelíd, jólelkű testvére, Margit. Eddigi pártfogói, Peregi és Újlaki, Ferdinánd hívei voltak ; néhány fennmaradt levelében említett jó emberei viszont János-pártiak. Ő maga talán csak akkor foglalt állást határozottan, mikor Peregi és Újlaki közvetítésével, Ferdinánd oldalán nem jutva álláshoz, Izabella szolgálatába lépett, minthogy sógora, Tordai is, János király híve volt. Buda veszése után valószínűleg Erdélybe követte Izabellát : egy 1542-i nyugtatványa szerint Czeczey Lénárd kassai kapitánytól Izabella részére vett át holmi elszállítandó ládákat. Ezután nincs hír többé róla.

Pap nem lett, de katolikusnak megmaradt. Erasmista volt, mint Brassicanus, ki eleinte hajlott Lutherhez, de hamar elfordult tőle, 1524-ben már az egyetem katolikus tanár-csoportjához csatlakozott, s Faber bécsi püspöknek, Dévai vallatójának, különös pártfogását élvezte. Erasmista volt Fabri és Lazius is.

1536 nyarán gyors egymásutánban jelent meg két nevezetes műve : a négy evangélium fordítását tartalmazó »Nouum Testamentum... Wy Testamentum magyar nyeluen«, meg »Aesopi phrygis fabulae... Esopus fabulay«, mindkettő az olvasóhoz intézett latin előszóval, két év múlva pedig hatnyelvű szótára, a Nomenclatura sex linguarum, Újlaki Ferenc püspöknek ajánlva. Erasmus híve, tisztelője mindenikben megnyilatkozik. Aesopus-át Kazinczy fel akarta venni »Régiségei« közé, kérte is lemásoltatását pesti barátaitól, de terve nem sikerült.

A Nouum Testamentum fordításához az Erasmus-féle kiadást használta alapszövegül. Erasmista volta már ajánlólevele egész szelleméből és stílusából is kitetszik ; a könyvéhez csatolt latin üdvözlő versek szerzői — Brassicanus, Fabri, Lazius — mind a Faber János körét alkotó Luther-ellenes, katolikus erasmista csoporthoz tartoztak. Használt a Vulgata alapján készült magyar fordítást is ; erre vallanak a Müncheni- és a Jordánszky-kódex szövegével való némely egyezései. Beledolgozta továbbá fordításába Erasmus jegyzeteit és parafrázisait is bizonyos helyeken, de nem különválasztható anyagként, hanem inkább értelmező gondolat gyanánt. Erasmushoz kapcsolódása kétségtelen ; idézi is előszavában »korunk e legtudósabb emberének« azt az óhaját, vajha az Újszövetség minden nyelvre le volna fordítva, hogy még a törö-

kök és a saracénusok is olvashatnák. Fordítása versekre nem, csak fejezetekre van osztva, s helyenként lapszéli rövid magyarázatok kísérik. Látni előszavából, hogy számított az ellenvetésre : mint merészeli Isten igéjét a község nyelvén olvasmányul adni laikusoknak? Tekintélyek idézésével védekezik, bizonyítva, hogy ez nem új, s nem szokatlan dolog ; ne csodálkozzék hát a keresztyén magyar olvasó, hogy megváltó Jézus Krisztusa tulajdon anyanyelvén szól itten hozzá. Tanárának s két tanuló társának az előszó után olvasható latin versei tele vannak a »patria«, a patriának tett szolgálat emlegetésével, egyik szerint Pesti e könyvben hun nyelven szólaltatja meg először Krisztust.

Fordítónk első azon magyar írók közt, kiknek humanista műveltsége (mint utána csakhamar a Dévaié) magyar stílusukon is nyomot hagyott. Újtestamentuma tömör, formás, sőt mondhatni választékos magyarságú. Latin szerkezetektől függetlenebb a középkori, sőt némely későbbi szentírásfordítókénál. Jól ismert szenvedő igés (irodalmias) változatokhoz képest meglephet ez az ő fesztelenebb magyarsága : »Immáran az szekercét is az fa gyökeréhez tötték. Azért minden fát, ki jó gyümölcsöt nem teremt, kivágnak, és az tűzre tesznek ;« — vagy : »Kérjetek és megadatik nektek ; keressetek, meglelitek ; zörgessetek, megnyitják nektek ; mert valaki kéri, az veszi, és az ki keresi, az megleli, a ki zörget, annak nyitják meg«. A tárgyas ragozás utaló képességét stilisztikailag hasznosítja : »Ne alítsátok, hogy jöttem az törvénynek elbontására, sőt jöttem, nem hogy elbontsam, de hogy beteljesítsem« (*azt* nélkül!). Nemcsak takarékosan, de az élőbeszéd természetes nyomatékával szól effélékben : »Az szövétneket is nem azért gyótják meg, hogy az kád alá tegyék, hanem hogy gyertyatartóba« — »hasonlom azt bölcs emberhez, ki az ő házát kőszálon építette ; rejáesék az záporeső, mosák az sebes vizek, fúvák az szelek, és a házra rohanának, s nem dőle el, mert kőszálon vala csinálva«. Jól ismeri, és szabatos éllel tudja érvényesíteni a hangsúly magyarázó erejét : »És mikoron egyiknek mondom, menj el, elmegyen ; az másiknak ha mondom, jőde, eljő ; avagy ha mondom, tedd imezt, megteszi.« Valóban nem volt rá szükség, hogy a magyar biblia nyelve idegenszerűségekkel váljék irodalmivá, s annyira eltávolodjék az élő köznyelvtől, mint későbbi fordításainkban. Nemzeti nyelvű első humanistáink : Pesti, Dévai, s a lazább Sylvester is, felhasználták az irodalmi fegyelmezés azon legeredetibb eszközeit, melyek különleges nyelvi formáinkban és hanghordozásunk értető nyomatékaiban takarékosság, csín, elevenség és választékosság előnyeiként készen állnak szolgálatunkra, s éltek azokkal ízlésesen, pedantéria nélkül.

Fabulái is erasmistára vallanak. Erasmus maga adott utasítást Aesopus iskolai felhasználására egyrészt a nyelvtani, stilisztikai és rhetorikai oktatásban, másrészt erkölcsi példatár gyanánt. A középkor bőséges aesopusi hagyományát Lorenzo Valla latin fordítása humanizálta (1440), csakhamar nemzeti nyelvű fordítások (Stainhöwel ulmi orvosé 1476 táján) népszerűsítették. Kedvezett neki a reformáció is; 1534-ben (a CI. zsoltár magyarázatában) maga Luther adott visszhangot az általános Aesopus-tiszteletnek. Ez az áramlat ragadta magával Pesti Gábort is. Talán valami nemzeti nyelvű Aesopust is látott, esetleg a Stainhöwelét. De nem abból, hanem latinból fordította, mégpedig az Erasmus legbensőbb baráti köréhez tartozó Martinus Dorpius lőweni teológiai tanár »Aesopi Phrygis fabulae« c. gyüjteményének valamelyik későbbi (1531-, vagy 33-i nürnbergi) kiadásából. E kiadásokban már együtt volt mindaz a vegyes eredetű mese-kincs, mellyel a törzsanyag idők során bővült, s bennük volt az a részletezőbb életrajza Aesopusnak, melyet fabulái elé Pesti is lefordított, s mely végeredményben Maximus Planudes XIV. századbeli konstantinápolyi szerzetesnek fölöttébb regényes, kétes hitelű művén alapszik. Aesopusról u. i. mindössze annyi a bizonyos, hogy Solon kortársa volt, tehát Kr. e. 600 körül élhetett; meséi előbb élőszóban terjedtek, később versbe foglalták, majd megint prózába írták át, s neki tulajdonított újabb és újabb anyaggal bővítették. Hogy Aesopus rabszolga volt-e: kétes; hogy púpos, bohóc-alak lett volna: kohoímány.

Némileg mintha Markalf adta volna a mintát alakításához: »És vala nem csak rab, de még az ő idejébe való emberek között mindeneknél rútabb és termeti szerint undokb. Mert neki feje csúcsos vala, orra lapos, nyaka rövid, ajakai szeretlen nagyok, fekete, törpe, hasa nagy, ő maga görbe és ...akadozva szóló; ... de elméje szerint gyors és okos, és csodálatos mindennemű okos tréfabeszédnek megtalálására« — mondja róla a Planudes-féle életrajz alapján Pesti Gábor. Alább, a Salamon és Markalf című népkönyv ismertetésében találkozni fogunk *ennek* az Aesopusnak testi-lelki atyjafiával.

A kötet összes készlete az a 185 mese, melyet a Dorpius-féle kiadvány Aesopuséinak jelzett. Csak a tanulság Pesti Gábor hozzáadása: háromsoros, csak ritka kivételkép hosszabb versekben. A mesék eredetijében semmi különösebb elbeszélő művészet: csak »tényeket« közölnek, történetvázlatkákat, kedélyi beavatkozás nélkül, s az állatok beszéltetésében is csak ritkán humorral; rövidek, szűkszavúak, savuk-borsuk kevés. Pesti híven fordít, nem élénkíti sajátjából az előadást, mint majd Heltai, kihez képest ő általá-

ban személytelenebb, tartózkodóbb, hűvösebb. Fordítását ezúttal is takarékos, racionalista tisztaság és világosság jellemzi. Valamicske latinosság itt sem hiányzik. Némi bátor magyarságra elég sok a példa : »öt az disznóláb!« (nem négy) — »az én kevesemet« — »az te sokadat« — megfoszták »a nem ő talljától« — »mondton mondja vala neki«. Közmondással ritkábban él, mint Heltai, de él, szinte kizárólag a tanulsá ban: saját szövegében: »szeget szeggel kell kiitni« — »más ember lovának vermét megásatta« — »mert ott hol fi nincsen, hejába kaszálnak«. Versben is tud szabatosan distingválni : »Az tevő és tetető egyaránt lakoljon«. Humoros a szóhasználata ezekben : az eb »imígyen ugata : nem vala módja« stb. — a farkas »kezde szólni kecskéül« a kis kecskeollóhoz (gödölyéhez), az viszont így felelt neki : »jóllehet az szód kecskézik, demaga a hasadékon farkast látok« — »ezt is megcsirippelék és zsibogák az madárfiak az anyjoknak«. Ily helyeken jó nyelvérzékkel rögtönöz. Versben fordul elő ez a humoros kifejezés : az istenek a hazugnak »visszahegedilnek«. Az »istenek«, »istenségek« emlegetése, meg a »Szerencse« tisztelete, védelme, verses tanulságaiban : némi csekély jeladása magáról a humanistának. Szándékosan-e, vagy nem, olykor névelőtlenül, csaknem szinte személynévként használja az állatnevet : »Kánya megbetegilvén« — »Róka az eszterágot eccer vacsorára hívá«; foglalkozásnevet is : »Képfaragónak mihelyébe«.

Versei elég gyámoltalanoknak tetszenek : mintha nem is ő írta volna ! Igaz, hogy szinte még a középkorban vagyunk, s Pesti, mint verselő a középkori latin és magyar hagyomány neveltje. Középkori verseink ritmusa általában csak hosszabb sorozatokból cseng ki világosan : Pesti tanulságai pedig mindössze 3 sornyi rímelések. Maga az is feltűnő, hogy sorai száma páratlan. Úgy tetszik, a rím vezet bennök : van több nehézkes (-ságos, -séges) ríme, de akad már keresett kínrím is, mint majd Rimaynál és Lisztinél, s akad csak a rím által kicsikart kép és gondolat is. Az összerímelt sorok főtörvényének a négyüteműség látszik ; leggyakoribb sorfaja a tizenkettős, meg a vágáns 13-as, kevesebb a sapphikus 11-es, meg a 14-es ; ezek második félsora általában hatszótagos, és — talán ezen a fogódzón — keverten is összerímelteti őket. Találni köztük néhány rímes-ritmusos hexametert, és nála fordul elő (az V. fabula Értelmében) első ízben a 4/7 osztású tizenegyes sor (»Társaságba hatalmassal ha ki jár, Amit kapnak, részt abból hiába vár«), — két évvel utóbb Farkas András strófáiban, de más sorfajokkal váltogatva. Verssorai összes száma 582, s ez elég tekintélyes mennyiség megelőzi időben a Régi Magyar Költők Tára egész XVI. századi (már nem középkori) anyagát.

Fabuláinak is előszavában nyilatkozik meg legegyenesebben a vállalkozása nyelvi és nemzeti, tartalmi és formai jelentőségének tiszta tudatával bíró humanista. Mint Újtestamentumával, Fabuláival is valami tagadó felfogás ellenében érzi magát úttörőnek. Újszerűnek érezte, hogy vulgáris nyelven nyujtja magyar keresztyéneknek a Szentírást : újszerűnek érzi most, hogy antik bölcsesség termésével díszesítheti nyelvünket ; a föld kerekségének majd minden nemzete bővelkedik ily fordítmányokkal, serényen gyarapítva velök a haza díszét-dicsőségét (decus patriae) : miért ne volna szabad neki is a régi bölcsek tanításaival ékesítni tehetsége szerint a mieinknek nyelvét, pallérozni elméjüket, s hazájának, melynek valamennyien adósai vagyunk, azzal kedvezni? Amire itt vállalkozik, az már, valószínűleg külföldi példák nyomán, újabb lépése a magyar humanizmusnak a Mátyás-kori után : nem vetekedés már a régiekkel a maguk klasszikus nyelvén, nem latinná-göröggé-válás nyelvben és stílusban : hanem áthozása nemzeti tulajdonunkba az antik műveltségnek s általa humanizálása nyelvünknek, elménknek. Hogy irodalommal, irodalmi műveltség szolgálatával hazánk tisztességét öregbítjük : a magyar írói önérzetnek ez a szép sugara is felvillan már Pesti szavaiban. A középkori író Isten dicsőségét szolgálta : emez a nyelv ékesítésével hazájának kedvez.

Nem ok nélkül választotta ki a fő-fő auctorok gazdag világából épp eme fabulákat : hihetetlen gyöngyörűséggel, incredibilis voluptas-szal hatnak azok — vallja — a lélekre, s jobban és kedvesebben ösztönöznek tisztes, hasznos cselekvésre, mint a filozófusok. Esztétikai és erkölcsi értékek forrásának tartja, s e kettősségnél fogva meri a szentírás példabeszédeinek a szomszédságába emelni : a »parabola« szépsége azokban is mintegy ráadás a »sententia« ajándékára : a költői forma a tartalomra. Élt azzal bölcs Salamon, élt maga Jézus, a mennyei dolgokat a földiekhez alkalmazva. A parabolák világában, mintegy mellék ösvényeken járva — mint Erasmus mondja — Krisztushoz jutunk el. Hivatkozik antik írókra, akik javallták a fabulát, s becsülték Aesopust. Pesti Gábornak ez a fejtegetése párhuzamos Sylvesternek a »nem tulajdonjegyzésben« vett igékről szóló, szintén stilisztikai érdekű fejtegetésével. A bibliában különben tudvalevőleg nemcsak elbeszélt példázatok olvashatók, hanem az ily beszédnek »parabola« neve is sokszor kimondatik. A Vulgata szerinti 48. psalmusban : »Inclinabo in parabolam aurem meam : aperiam in psalterio propositionem meam«, a 77.-ben : »Aperiam in parabolis os meum « ; Máté 13.34 : »Haec omnia locutus est Jesus in parabolis ad turbas«. Károlyi példabeszédnek, bölcs beszédeknek fordítja a parabolát ; a 48. psalmusból való fenti részlet nála (49. zsoltárában) így hangzik :

»Hajtom az én fülemet példabeszédre és kijelentem az én mesémet hegedűben«. Szenczi Molnár Albert ugyanezt így mondja : »E példára magam is figyelmezek, Hegedűszóban szép mesét jelentek«. Pesti, Újtestamentumában példát, példabeszédet, példa szerint szólást, s (mint később Méliusz is :) hasonlatos beszédet mondogat.

Egy Nürnbergben 1531-ben megjelent, a latin, olasz, francia, cseh és német nyelvre kiterjeszkedő szótárt egészített ki Újlaki püspök kívánságára a magyarral Nomenclatura sex linguarum című munkájában. Ajánlása szerint a püspök szeme előtt a hazaszeretet antik példái lebegtek. Az antiquitas, a valódi nemességnek ez egyedüli szülőanyja oktat u. i. a haza iránti kötelességeinkre, hogy félre ne álljunk, mikor meghasonlások nyugtalanítják, még ha nem segíthetünk is tökéletesen. Nyelvünket mások is máltányolják, nem szabad elhanyagolnunk : ezért csatoltatja hozzá a szótár öt nyelvéhez Újlaki püspök a magunkét. A magyar részt Pesti a latinból fordította, a latin hibáit ki is javította, a többit úgy hagyta, amint találta. A Murmellius-féle 1533-i után ez lett második, nyomtatásban megjelent szótárunk. Csakhamar újabb kiadásokban tették közzé Bécsben (1540, 50, 61, 68.), de Pesti bizonyára csak az elsőt gondozta maga. Használták iskolákban is, a mieinkben kevésbbé, mint cseh és német iskolákban, részint német betűi miatt, részint, mert szókincse nem a mi szükségleteinkhez volt szabva. Anyaga a hat nyelvnek megfelelően hat hasábban van egymás mellett elosztva ; ha kinyitjuk a könyvet, 3 hasáb a bal-, 3 a jobboldali lapra jut, német felírásokkal ilyen sorrendben: Lateinisch, Welsch (olasz), Französisch, Bohemisch, Hungerisch, Teütsch. Vagy kétlapnyi bevezető közlemény mind e nyelveken elmondja, mi a könyv célja, haszna, s némely betűk egyik vagy másik nyelven milyen hangot jelölnek. A szavak nem betűrendben sorakoznak egymás után, hanem tárgyi »fejezetek és rubrikák« szerint vannak elrendezve, nem valami átgondolt módon ; egy-egy fejezetet alkot a Tízparancsolat is, a Miatyánk szövege (a rövidebb változatban), az Ave Mária, meg némely, még a középkorból ismeretes lajstrom : a hét halálos bűn, a hét irgalmasság mívelkedeti, az öt érzékenység (érzék). A »tanuság, oskola« fejezetében egyebek közt (itt mai módon írva) a következő szavakat találjuk : deák, íródeák, hártya, oklevél (privilegium), hét tudomány, természettudomány (fizika) ; az egyháziakéban : egyházi ember (clericus), pilis, pap (presbyter), barát, szesztra. Egy vagy más szempontból érdekesebb szavai még : folyó, vagy folyó követ (futár), lalt (lant), lengyel hegedű (lyra, Geige) ; kőláb (oszlop), mennyütőkő (villám), »isten kechkeie« (szivárvány), s a denevérnek némely vidéken ma is élő (vagy hasonló, pl. »pupperegi« válto-

zatban élő) neve : »pupteneuere«. — A végső fejezetek már nemcsak szavakat, hanem közéjük rendszertelenül elvegyítve, szólásokat, rövid mondatokat is tartalmaznak, mintha afféle »gyermeki beszélgetések«-ből keveredtek volna ide ; pl. ilyeneket : nem tudom ; igazat mondok ; ki esmeri őtet? én nem esmerem ; mennyi ideje lehet ennek? szerelmes Jánosom, kérlek tégedet ; uram, jó út-e ez német ország felé? ; jó ; nem jó ; te senkit nem hagysz alunni ; miért? ; mert éten éjtszaka semmit nem míelsz, hanem csak hortyogsz.

*

Az eddig látottaknál közelebbi és állandóbb kapcsolatban állt János királlyal azon udvari embereinek egy csoportja, kik — latin vagy magyar nyelven — történeti műveket írtak, vagy történeti feljegyzéseket gyüjtögettek. Mindszenti Gábor és Szerémi György művei, s Verancsis kútfőgyüjteménye teszik e csoport irodalmi hagyatékát.

Mindszenti Gábor művének tárgya is maga János király. Emlékiratszerű naplóban örökítette meg a király utolsó öt hónapjának a történetét. Nyomtatásban 1837-ben tette közzé Gr. Kemény József és Nagyajtai Kovács József »Erdélyország történeti tára« I. kötetében, ilyen címen : »Mindszenti Gábor naplója I. János király élete végszakaszáról. 1540.« E kiadás nem eredeti kéziraton, hanem kései másolaton alapszik, melyet Benkő József, a Transsilvania szerzője készített egy tervezett kiadás számára. Az eredetit, Mindszenti tulajdon kéziratát, mely egy régi, erdélyi országgyűlési törvénycikkelyeket tartalmazó kötetnek volt a része, Gr. Teleki József közölte volt Benkővel 1789-ben. Ez a másolat megvan az Erdélyi Múzeum levéltárában, Benkő latin Praefatiojával, mely szerint az eredeti kéziratban a mű címe ez volt: »Mindszenti Gábor Diariuma Öregh János királi halálárul.« Maga az eredetit tartalmazó kötet ma ismeretlen helyen lappang. Pedig nagy szükség volna reá, mert Benkő másolata és Keményék kiadása nyilván nem egész híven tükrözi szövegét. A Napló nyelve, stílusa a korhoz képest kivételesen szép folyású, csínos, közvetlen és meleg. Csaknem azt mondhatni : Mikesig nem találni párját. Szinte kételkedünk, nem simított-e rajta jóval későbbi kéz. Vannak a kiadványban gyanút keltő szavak, kifejezések : »az ez iránti fájdalomból«, »örömhang«, »legszembetűnőleg«. A »kereszt*tény*« szó írása az akkor járatos »kereszt*tyén*« helyett, aligha hű az eredetihez ; a birtokos jelző -nak, -nek ragját sem hagyták ki következetesen a XVI. században. Mindszentiről, kit Benkő a király »udvari emberének« mond, s ki naplója szerint valóban János király belső, meghitt emberei közé tartozott, semmiféle híradás nem maradt fenn törté-

neti kútfőinkben, s történetíróink 1837 előtt nem ismerték, nem használták fel műve adatait. Nem említi őt Szerémi György, a király udvari káplánja sem, alább mindjárt ismertetendő művében. Nem említi Bethlen Farkas sem azon szerzők jegyzékében, kiket a XVI. század Mohács utáni történetének megírásához fel akart használni. Nem tehetünk mást, mint hogy a Kemény-féle kiadás alapján foglalkozunk vele.

Az emlékirat 1540 márciusával kezdi az elbeszélést s júl. 21-ig, János haláláig halad. Megjön Budára a két erdélyi vajda, Mailáth István és Balassa Imre összeesküvésének, Ferdinándhoz pártolásának a híre. A már betegeskedő király Török Bálintot és Petrovics Pétert küldi megfenyítésükre, s aztán utánuk indul maga is. Gyulán értesül, hogy Török és Petrovics már bevették és lerombolták Balassa várait (Diódot és Almást), s az összeesküvők Fogaras várában keresnek menedéket. Tordán gyűlést tart: megkegyelmez az eléje járuló elpártolt szászoknak és Balassa Imrének. Tovább megy, Gyulafehérvárra, majd — egyre betegebben — Szászsebesre. Itt kapja a hírt, hogy júl. 7-én fia született Nagy az öröm. Maga is kilovagol a táborba; Budára készülne, Mindszentit küldené előre izenettel, de betegsége ágyhoz szegezi, s néhány nap mulva Mindszenti már halála hírével indul Izabellához Budára.

Bizonyára nem sokkal az elbeszélt események után írta meg művecskéjét, a történteknek — mint a király hű embere — mély hatása alatt. Szomorúsága árnyékként vetődik rá egész elbeszélésére, kezdettől fogva a vég borongtató tudatával. E hangulati egyneműség kelti azt a látszatot, mintha művészi öntudat vezetné. Élmény-egység az, hangulat-egység, s nem mesterséges elrendezés.

Apró, mondhatni házias részletekkel rendkívül bensővé, meghitt hangulatúvá teszi előadását; így mikor a király ebédközbeni melancholikus tréfálkozásait idézgeti. A szomorú vég közeledtét baljóslatú jelek feljegyzésével sejteti: a budai misén a gyertyák maguktól kialusznak, viszont egy másik miséhez nem akarnak meggyulladni. A király maga is sejti közeli végét; jobb szeretné — beteg! — a békét, s mégis harcba kell mennie; rezignáltan, szelid humorral nyilatkozik erről. Ő is, Izabella is, mint a néptől általánosan szeretettek jelennek meg előadásában: a miséről kijövő Izabellát lelkes örömkiáltásokkal üdvözlik, magyar királyfit várva tőle; ebben is ottkísért a sejtelem, hogy nemsokára szükség lesz utódra. János, Budáról indulta előtt lóháton megjárja a várat, a nép körülveszi, hogy még láthassa. Mindszenti általában szelíd, jóságos embernek tünteti fel őt; ami hibát lelhetne benne, azt is jóságával menti: a porból emelte fel a barátot, s az már

hányszor meg nem csalta! Ellenségeivel kíméletes, nagylelkű, szomorún bölcs; sajnálja, hogy Balassa várát lerombolták, ő nem akarta annyira büntetni! Balassának s a szászoknak szép, fejedelmi szókkal bocsát meg: »Keljen fel te kegyelmed előttünk — szól a térdet hajtva engedelmet könyörgő Balassához — mert istenek nem vagyunk; lám kardot nem öltünk magunkra, miből ítélheti te kegyelmed, hogy az irgalomtól és kegyelemtől nem vagyunk idegenek; az áruláshoz hozzászoktunk már ugyan, amint te kegyelmed is tudhatja az multakról, de azért ne higgye te kegyelmed, hogy szívünk lelkünk az ez iránti fájdalomtól elszokott volna. Isten tölt ez órában balzsamot szívünkbe; kenje te kegyelmed keze azzal azután sebeinket, hogy az multról elfelejtkezvén, ez óráról kegyelmesen megemlékezhessünk.« — Bús reflexiója a szász pórnép ingatagságáról mint szép mondatszerkesztés is figyelmet érdemel: »Szász uramék is megszeppenének nagyon... és keresék vala újra királyunk ő felségének kegyelmét. Ilyen volt ezelőtt is ez az pórnép; odahajlik, amerre az szél fúv; ma jöjjön az török, és megcsókolja kaftánját; holnap jöjjön az magyar, annak hízelkedik; holnapután pedig jöjjön az német, azt áldja; örökké csak maga hasznát keresvén, hazáját, ha kell, el is tagadja. Ezek valának őfelsége szavai akkor, midőn ez hírek az táborba jövének«. — Mikor fia születését hírülveszi, felvillan reménye, erősködik, hogy felmegy Budára; ez a fellobbanás még elszomorítóbban hat, tudva menthetetlen voltát.

Mindszentiről semmi egyebet nem tudunk, mint mit művéből megtudhatni róla. Acsády valószínűnek tartja, hogy Verancsics ösztönzésére írta művecskéjét, éppúgy mint Szerémi György és az alább említendő többiek. Nem tartozha ott az udvar előkelőbbjei, tudományával, műveltségével sem a kimagaslóbbak közé, mert akkor nem maradt volna ennyire ismeretlen. Erdélyben volt egy Mindszenti nemes család: Ecsedi Báthori Bonaventura (vagy András), aki Ferdinánd pártján állt ugyan, de éppen 1540-ben János király híve volt s Török Bálinttal együtt ostromolta Mailáth István várát, Fogarast: egy Mindszenti Katalint bírt nőül. Az özvegyül maradván, 1569-ben Zay Ferencnek lett a felesége. Mindszenti Gábor egyszerűbb tanultságú, igénytelenebb, de hű embere lehetett János királynak; őszinte érzése azonban szinte művésszé emelte. Az ő példája is mutatja, hányféle s mily gazdag forrás nyílt meg az irodalom számára azzal, hogy világiak is tollat foghattak immár, s írhattak a maguk anyanyelvén.

Műve különben tárgyát s hangulatát nézve nemcsak Mikesnek Rákóczi halálát elmondó, megható levelével, hanem Bethlen Miklós önéletrajzának Zrínyi a költő halálát elbeszélő szakaszával

is párhuzamos és összehasonlítható. A magyarnyelvű emlékirodalom legelső és Mikesig felül nem mult szépségű terméke az. — Volt-e mintája? Nem tudni. De mintha Brodarics emlékirata a Mohácsi csatáról, inspirálhatta volna. A János udvarában élő Brodaricsot személyesen is ismernie kellett : az 1539-ben halt meg,

Szerémi György, János király udvari káplánja, szintén nem játszott nyomothagyó szerepet kora történetében, de sok nevezetes eseménynek közvetlen tanúja, s hírek, mendemondák, pletykák érdeklődő és hiszékeny felkarolója — hogy ne mondjam : felhabzsolója — volt. Emlékiratszerű művét levél gyanánt írta meg latinul, az 1540-es évek közepe táján (valószínűleg 1545 és 47 közt) »Antal erdélyi prépost« számára, aki nem más, mint Verancsics Antal, János diplomatája, a későbbi egri püspök, esztergomi érsek. Verancsics Antal tudvalevőleg meg akarta írni százada történetét, s ahhoz gyüjtött feljegyzéseket, adatokat a korban szereplő vagy sokat tapasztalt egyénektől. Így szólíthatta fel Szerémit is tapasztalatai s bármiféle értesülései összeírására, aki aztán némi történeti visszapillantással V. László koráig nyúlva vissza, írta meg saját, mintegy három évtizedet felölelő (1543-ig haladó) emlékezéseit. Címe e művének a kéziratban, mely valószínűleg nem tőle, hanem egy, nála is vulgárisabb latintudású másolótól származik, — nincs. Műve, mint Acsády megállapította, valóban Verancsics gyüjteményéhez tartozott és sokáig (legalább 1620-ig) az ő hagyatékának volt alkatrésze. Utóbb a bécsi udvari levéltárba került. Gévay Antal hívta fel rá a figyelmet 1840-ben, s Wenzel Gusztáv tette közzé Epistola de perditione regni Hungarorum (Levél Magyarország veszéséről) címmel 1857-ben a Magyar Történeti Emlékek sorozatában. Fejezetekre osztását is, mit Szerémi csak megkezdett, de aztán abbahagyott, ő vitte végig következetesen.

Szerémi, műve legkezdetén, Georgius Sirmiensis-nek nevezi magát, nyilván csak szerémségi — kamonci (kamenicai) — származását jelezve azzal. Családi nevét nem ismerjük. Anyanyelve bizonyára a magyar volt, de tudott rácul. Németül azonban nem. Úgy látszik, egy ideig Török Imre és (mint Fráter György is) Korvin János családjában szolgálhatott. Török Imre Nándorfehérvár parancsnoka volt, s oda berendelt emberei, — mint Szerémi beszéli — Kamoncban az ő apjánál szoktak megszállni, s nagy csapásnak mondták, ha az a vár el találna veszni. Korvin János abban az időben, melyre Szerémi gyermekkora esik, horvát-szlavon bán volt (1498—1504), s Szeréminek fiatalkorára való visszaemlékezései oly helyekre utalnak, melyek Korvin János

vagy özvegye birtokában voltak. A Duna déli partján fekvő Kamonchoz nem messze esik az átellenes parton Futtak, mely elébb Korvin Jánosé, aztán Török Imréé volt: Szerémi, mint deák, gyakran beszélt az ott Török Imre által klastromépítésre használt török foglyokkal, rácul. Feltűnő volna az a közlése, hogy Gyulán előénekes volt a parochiális egyházban, s Korvin János leánya, Erzsébet temetésekor (1507) zsoltárt énekelt több iskolással, ha nem tudnók, hogy Gyula Korvin János özvegyének (Frangepán Beatrixnak) birtoka volt (Török Imre engedte át neki). Az özvegy 1505-ben Brandenburgi Györgyhöz ment nőül; mikor 1513-ban meghalt, Szerémi ő érte is énekelt zsoltárt iskolásokkal; bár sok rosszat tud Györgyről, »jóságos urunk«-nak mondja. E hozzávetésekkel szemben már határozott adat, hogy káplánja volt Bánffy Jakab temesvári ispánnak, majd pedig Perényi Ferenc váradi püspöknek. Ezért emlékezik nyomatékosabban ez utóbbiról a Mohácsnál elesettek sorában: mikor — írja egyebek közt — a püspök felült pej lovára, kamarása látta, hogy fekete, kétszarvú kecske ül mögötte, s ekként lovagolva merültek el a Kis-Dunába. Erről az uráról is (mint a többiekről) tud rosszat mondani, mi magyarázatul szolgál a »fekete kecskéhez«: Perényi mindig sokat evett-ivott, fajtalan életet élt és gyilkos volt (!). — Perényitől Szerémi még Nándorfehérvár eleste (1521) előtt a királyi udvarba került: II. Lajosnak lett káplánja; egy ideig kanonok volt Aradon, de Lajos visszarendelte kápolnájához; Mohács felé ő is elindult a királlyal, de két hét mulva visszatért Budára. Onnan — miért, miért nem — Kassára került, s ott érte a tokaji gyűlés híre; elment oda is, és ott Dóczy János ajánlatára Zápolyai János (ki akkor már, úgy látszik, ismerte őt) megmarasztotta káplánjának. Kassa elpártolása után János más híveivel együtt neki is távoznia kellvén, több azonkörnyéki helyen megfordult; így Nagyidán Perényi István özvegyénél, Bodrogkőn Tomori Istvánnál, hol — mint mondja — az akkor buzgó katolikus, most fő-fő lutherista (»summus Lutterianus«) Dévaj Mátyás volt a káplán. Az udvari káplánságban — feljebb sohsem emelkedve — János haláláig megmaradt. Tanultsága csak alsóbbrendű lehetett; külföldi egyetemen — Bécsben — csak műve megírása után 1548-ban fordult meg. Hol s mint végződött pályája: semmi hírünk róla.

Verancsics, ha tervezett művét megírja, bizonyára alaposan megrostálta volna Szerémi közleményeit. Bizalmas és több kézen átment, hiteles és torz értesülés, rágalom és pletyka, monda és fontoskodó kitalálás, babona és tudákos tamáskodás, hiszékenység és gyanakvás egyvelege kavarog Epistolájában. Verancsics is, míg kihalászta volna belőle a használhatót, mosolyogva fogadta

volna a többit, s nem látott volna a derék káplánban afféle tudatos »mondagyüjtőt«, mint annak egyik különben kitűnő méltatója. Egész művéből az a benyomásunk, hogy talán a »mondát« is többször maga találja ki, mert azok közé a történetolvasók s a nagyok körében forgó kis műveltségű történetszemlélők közé tartozik, akik inkább hisznek képzeletüknek, mint olvasmányuknak, inkább a cselédség sugdolódásainak (miket maguk is új leleményekkel táplálnak), mintsem a közkeletű, természetes értelmezéseknek.

Fontos személynek tünteti fel magát, int, tanácsot osztogat. Jósol: előre tudja (utólag!), mi lesz a vége valaminek; kételkedik, jeleket lát, gyanakszik, mindenkiben árulót szimatol, latornak tartja legnevesebb kortársait, gazdáit, úrnőit. Már kis korában megjósolta hazája elveszését királyok, főemberek és mások előtt. Csak ő tudta, mily praktikával, pecsét-hamisítással jutott Móré László egy birtokhoz. Őt igazolta a szinai vereség is; még az ütközet előtt hibáztatta a tábor elrendezését: »igazán nem szeretem a dolgot« — mondta egy társának. Megmondta Jánosnak, hogy ne higgyen mindenkinek, ne bízza a koronát Perényire; hiába! mikor sürgősen be akart jutni hozzá, az ajtónállók nem engedték be, még ütlegelték is. 1541-ben Buda ostromakor, mikor a szultán győzelme már nyilvánvaló volt, Szerémi azt a ravasz tanácsot adta Fráter Györgynek, hogy hívja meg ebédre a szultánt, állítson tíz ágyút a vár kapujába, s mikor a vendég odaérkezik, süt esse rá mind a tízet; ha azonban nem jön el, mindjárt tudhatják, hogy meg fogja csalni őket. Fráter György megdicsérte tanácsát, megvitatta az urakkal, de azok »nem merték« megkísérelni.

Mindenütt árulót, esküszegőt, gyilkost szimatol. Neves emberekről szinte nem is tudja feltenni, hogy természetes halállal multak ki. V. Lászlót a Dunába fullasztotta Szilágyi Mihály. Mátyást, az újabb háborúba menéstől vonakodó urak megbízásából és segítségével Zápolyai István, a nádor ölte meg; azok legyűrték, asztalra fektették a királyt, s ő háromélű kardjával háta felől átdöfte; Mátyás három napig ordított kínjában, mielőtt kiszenvedett. II. Lajos a mohácsi mezőről Zápolyai Györgygyel, s Tomorival egy falusi plébániára menekült; ott éjtszakára vetkeződés közben — szintén háromélű karddal — leszúrta Zápolyai György, ezt meg a szobába épp akkor belépő Tomori. Korvin János gyermekeit Török Imre tette el láb alól. Magát János királyt Fráter György és Perényi Péter mérgeztették meg egy olasz orvossal. Tud ő ennél hitelesebb mérgezési esetet is. Ő maga is ottvolt Bánffy Jakab temesvári ispán asztalánál, mikor eléje tették neki a mérgezett

csukát ; de nem szólhatott, mivelhogy a mérgező igen bizalmas volt Bánffyval s nagy barátságban volt Báthori Istvánnal, ki Velencéből hozatta a mérget ; igaz, hogy már előzőleg figyelmeztette Bánffy famulus vitézeit a veszedelemre, mert hiszen ő Bánffynak hat hónapig káplánja, s az neki lelki fia is volt.

A magyar urak természete — így látja káplánunk — általában gyűlölség, káromkodás, gyilkosság. Az igazság ellenökre van. De szép szóval, ajándékkal rászedhetni őket : a szultán tudta már, mint örülnek aranybetűs képeknek, pergameneknek, s azzal csalta lépre őket. Pártoskodnak ; már annyira jutottak, hogy akinek két fia van, egyiket Ferdinánd pártjára, másikat Jánoséra irányítja. Azt tartják : új király, új törvény! Az ország királyai sem tartották meg elődeik törvényeit, noha megesküdtek rá ; esküszegők, hitetlenek voltak, Isten ezért idegen népeknek adta Pannóniát.

Mindjárt műve elején ötrendbeli árulást ismertet, miket Magyarország ellen, a török javára követtek el. Az elsővel Bakóczot vádolja ; a másodikkal egy budai klastrom barátait, kik lehetővé tették, hogy az úrnapi körmenetben a török császár résztvegyen és maga kémlelje ki Budát — ő, Szerémi, ezt észrevette! —; a többivel török és budai zsidókat, kevei rácokat, meg egy brassói kereskedőt, kinek ő, rácul beszélvén vele, minden titkát kitudta. Bakócz, Kinizsi, Báthori István : esküszegők voltak. II. Ulászló »ökör«, meg »szamár«. Török Imre, a fia, Bálint, Perényi Péter, Móré László, Czibak Imre, Várdai Pál, Nádasdy Tamás : mind »lator«, Perényi ráadásul »hittagadó lator«, »lator Iskariót«, Nádasdy meg »róka« is. Mária királyné : »a Mária nevű német leány«, a »kis latornő« ; Tomori Pál : »semmirekellő, sohasem volt szerencsés, miután klastromból ment a háborúba, ámbár napról napra kukullában járt, csuklyában« ; Fráter György : »az átkozott barát«, pecsétnyomót, levelet hamisít, pazarolja a szentkorona jövedelmeit, a királyt tetszése szerint hajlítja maga körül. — De a vitézséget elismeri : Mailáth István derék vitéz ; Török Bálint állhatatlan, de vitéz, második Hektor ; Werbőczy Imre a legkiválóbb, százszor jobb vitéz, mint az apja, ki ugyan »nagyon okos volt . . . nagyon tudta az ország cikkelyeit«, de »újabban megszerkesztette a magyarok dekrétumát, mely nagyon kedvezett az egyik pártnak.«

Az a párt tudvalevőleg a Zápolyai Jánosé volt, akinek szolgálatában Szerémi vagy másfél évtizedet töltött el. Nos, ő róla sem vonakodik (igaz, hogy már holta után!) éppoly kedvezőtlenül nyilatkozni, mint más urakról, János királygyilkos apjáról (Istvánról) és testvéréről (Györgyről). Dózsát hasze éssel adta át az uraknak ; árulással, a török szultán segítségével tett szert az

Újlaki Lőrinc-féle örökségre ; Mohács előtt összejátszott a szultánnal ; Tokaj felé vonulóban az egyházaktól kicsikart kincseken szerzett hadiszert, mi legnagyobb szégyenére és gyalázatára válik mind halálig ; több embert kivégeztetett, azért nem segítette Isten, míg élt ; inkább üldözvén az egyházakat, mint egyetlen pogányt, végül is aposztata lett a lutheristák által, s Kelemen pápa kiközösítette. Igazán nevezték el annak idején a végbeli vitézek Katalin-vajdának ; valóban Katalin-király lett belőle, napról-napra elasszonyosodott, már senki sem félt tőle, balsorsában síró-jajgató, semmit sem merő, reszketős uralkodó lett, pedig vajda korában vitéz volt, gondos és gyors. De tudott kegyetlen is lenni. Jován cárnak, a »fekete embernek«, levágott fejét korbáccsal verte, ebéd alatt az asztalra tétette maga mellé, s így szólongatta : »hol most a te hited?« Buda ostromakor is hét németpárti ellenfelének a fejét tétette asztalára, sűrűn rájok nézett, s meg nem borzadva evett, ivott tovább.

János török barátságát azonban némileg kénytelenségnek tünteti fel ; idézi sóhajtozásait : »átkozott az ember, ki pogányban bízik!«, meg hogy, ha Isten segítené, végül is keresztyén hitre vezetné át a törököket. Hogy maga mégis szolgálatába állt Jánosnak, azt azzal menti Szerémi, hogy Jánost törvényesen királlyá kenték fel Lajos halála után, s mikor ő hozzáment, János még nem mutatkozott nyilvánosan a török császárral.

Pap volt ; de úgy látszik, világi ruhában járt : Tomori Pál egy ízben szemrehányást tett neki amiatt. A világiakat azonban alsóbbrendűeknek tartotta, egyház és egyháziak sérelmét zokonvette, pogányt és lutheristát egyaránt gyűlölt (ezt még talán jobban, mint amazt), papok politikai gonoszságait még szigorúbban elítélte, mint másokét. Papnak szerinte nemcsak keresztyének, de még pogányok közt sem szabad árulást elkövetnie. Tisztelni kell az egyháziakat ; gonosz halállal vész, aki egyházi vagyont rabolt. Egyházi személyről polgári jog szerint ítélkezni beleavatkozás az egyházi —, a kánonjogba ; a budai polgárok egy György nevű barátot lefejeztek s négyfelé daraboltak, mert állítólag át akarta adni Budát a németeknek : ehhez azonban nem volt joguk, meg is büntette Isten őket : idegen nép kezére engedte Budát.

Nemcsak hívő, hanem, mint nála műveltebb kortársai közül is sokan, babonásan képzelődő ember volt. Sokat adott látomásokra, jósjelekre, képzeletet izgató csodás eseményekre. Szorgosan fel is jegyezte azokat. Kinizsi Pál sok kegyetlenséget követett el egyháziakon, a püspöki dézsmát eltulajdonította, s a kiközösítéssel semmit sem gondolt ; de aztán megnémult, s lelke,

holta után egy évig, felfüggesztésben volt, zörgetett, fazekakat tört, zúzott, és kerepelt. Báthori István, ugyancsak egyházellenes dolgaiért, meghülyült, erdőn-mezőn őrült dalolászással futkározott, s úgy halt meg. János királynak, kit, mint hallottuk, Fráter György és Perényi Péter megmérgeztettek, haláltusája nehéz volt, csuda dolgokat, ocsmány káromkodásokat hallottak szájából, láttak borzasztó látomásokat is; végül is, hiába próbálták eszméletre téríteni, gyónás nélkül halt meg. Különben már koronázása után észrevette Szerémi, hogy fején félrebillent a korona: nem érdemelte meg, mondták a körülötte állók, mert vérrel fertőzte meg kezét a kereszteseken (Dózsáékon), s hittel megcsalta őket. 1529-ben a szultán tábora felett látott oly jeleket, melyekből rögtön megjósolta, hogy Bécs alatt rosszul fog járni.

Luther tanítása, így tudja Szerémi, 1525-ben jött be diákok és udvariak által, kik már nyíltan hirdették Budán. Werbőczy hármat megöletett, birtokán pedig nyolcat, de a mozgalom tovább erősödött. Török Bálint felesége, a kis »latroncula«, a német udvarhölgy (»ancilla germanica«), végül »lutheri oroszlán« (»leona lutteriana«) lett. János kedvelte Bácsi Ferencet, s más lutheristákat. A szinai ütközetben Jánosnak egy emberét lövés találta, s mindjárt elaludt — az Úrban-e, azt nem tudja Szerémi, mert »lutheriánus« volt. János parancsára meghallgatta több híve gyónását — »mert akkor még nem voltak egészen lutheriánusok«. Laszki Jeromosról is, mikor János engedelmével a tömlöcben misézett neki, rögtön felismerte, hogy már lutheriánus, mert szofisztikus kérdésekkel zaklatta. Székesfehérvárra különösen neheztelt polgárai protestáns hajlandósága miatt. Mikor a török a várost ostromolta, már ott volt az ő lutherista prófétájok, Lajos diák (Szegedi Lajost érti!) s mind elszakította őket az igazi katolikus hittől; azt hirdették, hogy a pápa nem oldozhat fel, az oltári szentség bálvány, Szűz Mária közönséges asszony, akár a Lajos diák anyja, bőjtöt az evangélium nem parancsol, szent alamizsna nem használ a halál után. E hitetlenség miatt jött Isten haragja a városra. Az ostrom sokáig húzódott; párviadalok folytak, melyekben a magyarok győztek; de a város falán gyalogok és lutherista polgárok csúfondáros módon hetvenkedtek a törökkel és káromolták őket. A szultán, — meglepően hasonlít ehhez a Zrínyiász cselekvényének isteni elindítása — »Isten angyalától ihletve« megindította a hadat ellenök. A lator polgárok, a szentek szidalmazói, Szent Péter és Pál fából faragott, aranyozott szobrait rúdra akasztva kilógatták a falon: »no, segítsetek, latrok, ha hatalmatok van!« A város elfoglalása után a császár megparancsolta, hogy éjjel-nappal imádkozzanak érte és Jánosért. Felvilágosították, hogy ezek ugyan nem sokat

imádják már Istent, mert lutheránusok. Ez a Lajos próféta aztán nemsokára Váradra került. (Róla alább, Sylvester Jánossal s az erdélyiekkel kapcsolatban lesz szó.)

Természetes, hogy Szerémi Epistolája nem számít megbízható kútfőnek. Még évszám-adataiban is sok a hiba (Mátyás megválasztását 1440-re teszi!). De híven meg van benne örökítve ő maga, a politika cselédszobáiban forgolódó, kisműveltségű, Wenzel Gusztáv szavával »a litteraria plebs« osztályába sorolható ember, a »zivataros század« átlagemberének sok baltapasztalaton, de kellő ismeretek híján jobbára képzelődésen, gyanakváson és pletykán alapuló történet-konstrukciójával, a közéletről való felfogásával és ítéletével. S ez a mű érdeke. A nagy és fődolgokban sokszor ferdén lát és hamisan tájékoztat, de apró részletei, beszéltetései, megjelenítései az élet valóságába varázsolnak vissza, s rajtunk áll, hogy míg őt hallgatva beleéljük magunkat a korba, saját jobb tudomásunk szerint javítgassuk magunkban az ő téves és torz perspektívájú közleményeit. Epistoláját joggal mondja igazi élvezetes olvasmánynak Acsády : egymást érik benne a »mulattató részletek, sensatiós leleplezések, jóízű adomák és élénk korrajzi vonások. Elejétől végig minden érdekes benne, csak igaznak, megtörtént ténynek nem szabad venni belőle semmit, ami más forrásokkal nem igazolható. Regényképpen olvasva, valódi gyönyörűséget nyujt s mindenesetre megkönnyíti a XVI. század állami és társadalmi viszonyainak, egész szellemének megértését« . . . »A népies elbeszélő irodalomnak, bizonyos tekintetben a ponyva-irodalomnak egy a maga nemében ritka becsű termékével van itt dolgunk, melyből a történész is sokféle okulást meríthet.« Latinsága konyhalatinság, sokhelyt csak az érti meg, aki magyarul is tud. Latinista éppúgy mulathat magyarizmusain, mint fantasztikus adatain a képzett historikus. *Ostrum* = ostrom ; *de ponto ad pontum* = pontról pontra ; *in una camisia* = egy ingben ; *de Buda extra ire* = Budából kimenni ; *ego miror super te* csudálkozom rajtad ; *eris ab nobis, domine* = elleszel tőlünk, uram ; *nolle velle debet vobis ire* = akarva, nem akarva mennetek kell nektek ; *Quomodo ambulasti cum capellano Prini Petri ?* = hogy jártál Perényi Péter káplánjával? ; *sed Cesar caniter statim ambulabit* = de a császár mindjárt kutyául fog járni ; az *assari* igét, mely annyit jelent, mint tűzön sütni valamit (pl. kenyeret), ő a fegyver elsütése értelmében használja (»bombardam exassare«) ; az ő szótára szerint : menni = *allare* (meghalt = exalavit de mundo), leány = ancilla. Úgy bánik a magyar szóval, mintha latin volna : *tabulam boti* = boltja tábláját ; *bis koma* = kétszeres komája; unum *putton*. Bőven kever magyar szót a latin közé : az vízvár felől, elbúsula,

fuar, pince, palack, in insula Szent Margit, provinciam Borsodvármegyét, vén Bornemisza, atyafigyermek, guba, tábor, harc, cseri basa (Tomorit nevezték így); szólásokat is (te bestye ageb, korpázd az bestyét) s közmondásokat latinul, magyarul (»Tótoknak vadalma figéje«; »Tót pech[=kutya] nem mérgös«: ezt János királyra alkalmazza; »ebbel ebet marattatok«; ezt Ferdinánd szólásaként idézi). V. Lászlót Ladislaus Germanusnak, Gróf Salmot Grosanz-nak, Kelenföldet Kelemen földének, Óbudát Sicambriának is, a törököt agarénusnak is, a tősgyökeres magyart tiszta szittyának, szittya nemzetbelinek mondja. Feljegyzi, hogy Ferdinánd egy ágyúját, melyet 1527-ben Kassára vontatak be, Tar Margitnak, János király egy lovát Kopottnak hítták.

Emlékirata végén függelékként egy »siralmas levél« (Epistola flebilis) olvasható Lajos király haláláról. Wenzel ezt hiányosan adta ki. A nála hiányzó részt Szádeczky Lajos közölte, Szerémi emlékirata kiadásának hiányai c. tanulmányában, s érvelése szerint ez az Epistola is Szerémi műve, ki a benne előadottakat emlékezetből, Lajos egykori káplánjának, Tatai Miklósnak szóbeli közlése alapján írta meg. Elbeszélése a Mohácstól 1529-ig, Jánosnak Budába való újbóli bevonulásáig történteket öleli fel.

Hogy Mindszenti irata eredetileg Verancsics gyüjteményébe tartozhatott, az csak gyanítás; hogy Szerémi Epistolája ő hozzá intéztetett, s jó ideig az ő hagyatékával maradt együtt: bizonyítottnak vehető. Kétségkívül Verancsics hagyatékába tartoztak azonban, s az ő művei gyüjteményében vannak is kiadva, sőt sokáig saját szerzeményeinek számítottak az alább említendő latin és magyar nyelvű emlékiratok, történeti feljegyzések és töredékek. Ezekről korábban kell megemlékeznünk, mint magáról Verancsicsról. Ő u. i. azon állam- és egyházférfiak közé tartozik, kiknek pályája Mohács Magyarországából az ellenreformációs időkbe ível át, s kiket majd mint humanistákat, Ferdinánd híveit, s a katolikus reform első intézőit kellene külön könyvben ismertetnünk. 1504-től 73-ig élt, 1549-ig János és Izabella, azután Ferdinánd szolgálatában állt, s mint esztergomi érsek és királyi helytartó végezte pályáját. A neki tulajdonított történeti iratok közül alig valami bizonyult övének, az is mind latin nyelvű (Fráter György élete, a baráttól szerzett adatok alapján; Moldva, Oláhország és Erdély állapota a 40-es években; helyreigazító levele Jovius Pál történetíróhoz; 1553-i úti naplója Budáról Konstantinápolyig). A többi latin nyelvűek írói közül névszerint ismerjük öccsét, Mihályt, ki az 1536-i eseményeket jegyezte fel, s párbeszédeket írt maga és bátyja közt, annak 1553-i portai követségéről. A magyar nyelvűek közt

legterjedelmesebb az ú. n. »Verancsics-évkönyv«, mely nem tőle való, csak róla neveztetik; valószínűleg több — úgy látszik, Habsburg-párti — ember írta, az ő felszólítására; anyaga 1504-től 1566-ig terjed, s így későbbi keletű a most szemmel tartott időszaknál. Figyelemre méltóbb két másik emlékirat: Bornemisza Tamásé, Buda 1541-i, s egy Zay Ferencnek tulajdonított közlemény Nándorfehérvár 1521-i ostromáról.

Bornemisza Tamás budai polgár, tanácsbeli, 1540 és 41 nevezetesebb eseményeit jegyezte fel »örök emléközetért«, néhány lapon, magyar nyelven, pusztán a száraz tények közlésére törekedve. Magva és voltaképpeni érdeke azon »árulás« ismertetése, melyben az ostrom alatt ő maga is fontos szerepet játszott, de amelyet ő Izabella akaratából történtnek, Izabella menekülési kísérletének tüntet fel. Izabella eszerint végre akarja hajtani a Ferdinánddal korábban kötött megállapodást, s férje halála után most már átadná neki a királyságot. Az urak azonban — Fráter György, Petrovics, Werbőczy, Battyáni Orbán — megakadályozzák abban, sőt a két lengyel követet, kik Izabella és Roggendorf közt naponta fordulván tárgyalnak, csellel csúfosan »kitolják« a várból. Izabella haragra lobban, s kijelenti, hogy kimegy közülök, mert inkább akar fiával együtt holtig keresztyén fejedelem foglya lenni, hogysem fia király, ő királyné asszony a török császár kegyelméből legyen. Fráter György megfenyegeti, hogy hatalommal is visszatartják. Nagy sírást kezd tenni erre Izabella, de semmit sem szól. Másnap magához hívatja a bírót (Turkovityot), tizenkét tanácsbelivel, köztük Bornemiszával; megesketi őket a maga hűségére, s felszólítja, hogy szabadítsák ki innen, mert ő fogoly. Azok aztán megbízott ember útján titkon megállapodnak Roggendorffal, hogy 600 magyar puskást és német katonákat éjjel egy kijelölt kapun bebocsátanak; az azonban magyart nem küld, csak németet, azok zászlóvivője (Roggendorf fia) pedig a zászlóval kívül marad a kapun; erre a beeresztett németek, látván, hogy sem dobjuk, sem zászlajuk nincsen, senki nem őrzvén, mindjárt kifutamodnak. »Így veszté Roggendorff Budát el az magyaroktul és mind egész keresztyénségtül.« Fráter György a csíny részesein bosszút áll. Az urak pedig, a szultánhoz készülvén kimenni, ráküldik írónk házára Battyáni Orbánt, meg Markos Pétert, hogy ami aranyat, ezüstöt, selyem-marhát, aranyos atlacokat találnának, mind elvigyék, ajándékra valónak a szultán és környezete számára. Elvitték feleségét, gyermekét is, hogy rabságra adják a török császárnak. Annak azonban most oly nagy örömet szerzett Buda könnyű bevétele, hogy mindennek megkegyelmezett: Tamás feleségének és gyermekének is. — Hogy különben a belopózott

németeket senki se űzte volna, az nem egyezik más forrásokból való tudomásunkkal, amely szerint igenis Battyáni Orbán és Petrovics Péter űzték ki vagy kaszabolták össze őket.

Hogy »Az Landor Fejírvár elveszésének oka e vót és így esütt« c. munkát Zay Ferenc írta, az mind máig be nem bizonyított, puszta feltevés. Ha valóban ő írta, igen különleges helyzete van e »János körüli« szerzők sorában, mert ő János-párti sohasem volt, s valóban csak Verancsics révén kerülhet közéjük. Valkó vármegyei magyarnyelvű családból származott. 1505-ben született, hamar bekerült II. Lajos udvarába, s már ott barátságot kötött Battyáni Orbánnal. A mohácsi csatában résztvett, utána Ferdinándhoz állott, s holtig megmaradt annak hűségében. A 30-as években, mint huszárcsapat kapitánya őrizte a Dráva vonalát ; résztvett az 1541—43-i hadakozásokban. A Schmalkaldeni háborúban (1546.) egyike volt a magyar segélycsapatok hadnagyainak. Azután kapta Ferdinándtól a trencséni Ugrócot (»Zay-Ugróc«). 1548-ban Dobó tiszttársa lett Egerben, időközben a szolnoki vár építését vezette. Ott volt-e Eger védelménél, nem tudni : Tinódi nem említi. 1553-tól 57-ig Verancsics társa volt annak konstantinápolyi követségében ; törökül tudott, s keleti modorú fogalmazásban jó segítsége volt Verancsicsnak. Onnan hazatérve a naszádosok, majd Kassa főkapitánya lett, s maradt nyolc éven át (1560—68.). Itt történt, mindjárt 1560 októberében, hogy Verancsicsnak (akkor egri püspöknek) kívánságára elfogatta az eretnek Huszár Gált, mi nagy zavargásra adott okot annak hívei körében. Támogatta Heraclides (Basileus) Jakab Erdély-ellenes moldvai terveit, s 1562 elején maga is harcolt János Zsigmond vezérei, Báthori István és az énekszerző Németi Ferenc ellen, 65-ben pedig, Miksa uralkodása elején, Schwendi Lázár vezérlete alatt hadakozott újból János Zsigmond ellen. Meghalt 1570 októberében ; első felesége Garay Borbála, Istvánfi Pál feleségének a testvére volt ; az 69 elején elhalván, még azon év őszén Báthori Bonaventura (András) özvegyét, az erdélyi nemes családból való Mindszenti Katalint vette nőül. Életrajzát Thallóczy Lajos írta meg. Szalay László odavetett feltevését, hogy Az Landor Fejírvár Elveszését Zay írta, ő hangoztatta nyomatékosabban : egészen Zay stílusát, eszejárását, sőt kézírását véli felismerni benne. Különben könyvszerető embernek rajzolja ; anyja is (Kamarás Borbála) tudott írni ; ő pedig már az udvarban kezdett könyvet gyüjteni (Cicerót, Sallustiust, Ovidiust, Liviust) ; ismerte Erasmus, Melanchton munkái[1], olasz humanisták, hitújítók iratait. Reformbarát volt, de katolikus maradt : anyja, felesége és Verancsics hatása alatt.

Verancsicshoz való viszonya, valamint következetes Habsburg-pártisága — egyéb érvek híján — támogathatná azt a feltevést, hogy ő a szóbanforgó emlékirat szerzője. Mert azt olyan ember írta, aki Nándorfehérvár elveszéséért s az abból következett károkért végeredményben Zápolyai Jánost teszi felelőssé. Emlékirata nem puszta évkönyvszerű regisztrálása az eseményeknek, mint a Bornemiszáé volt (évszámokat nem is emlegetl) ; folyamatos, szerves egységű elbeszélés ugyan, mint a Mindszenti Gáboré, de egysége nem csupán tárgyi és hangulati, hanem történetet értelmező gondolati egység, okozati összefüggések láncolata. Mint címe megmondja, két ízületből áll : a vár elveszésének »okát« fejti ki elébb (ez valóságos lelki érdekű, oknyomozó szakasz), azután az ostrom lefolyását (—»így esött«—) beszéli el. A mű nagyobbik felét az oknyomozó rész foglalja el. (Az egész mintegy 70 nyomtatott lapot tesz ki).

Oknyomozó szemlélődése a török trónon Szelim szultán halálával (1520. szept. 21.) beállt változásnál veszi fel a fonalat, mi éppen fegyverszünet idején történt, mikor már mind magyar, mind török részről ki voltak küldve a követek a béke megújítása végett. Lajos, a »még igen ifjú és tudatlan, mert még ugyan gyermek« király, meg az urak, úgy értesülvén, hogy Szelim adót követel Magyarországtól, követeit őrizetbe vetették volt ; mikor pedig meghallják, hogy Szelim meghalt, megcsonkítva hazaeresztik őket. Az új szultán, Szolimán ezen »igen megbúsul«, s eredetileg más célra felkészített 300 000 emberével Magyarországra indul (1521 júliusában), a nála volt magyar követet előre küldi Lajoshoz azzal az üzenettel, hogy szándéka Nándorfehérvárát és Szabácsot megvenni, azután az egész országot elrontani. Megrettennek e hírre Lajos és az urak, jól tudván, mily végzetes következményű lehet Fehérvárnak, a keresztyénség e kapujának török kézre kerülése. Elhatározzák, hogy minden szükségessel felszerelik a várat s új tiszttartókat is rendelnek belé. Török Bálint, Fehérvár akkori tiszttartója és bánja, még gyermek volt ; egyik gyámja, Sulyok István, csak oly feltétellel volt hajlandó a várat Lajosnak és embereinek átadni, ha megfizetik, amivel Török Bálint apjának (Imrének) és Bálintnak szolgálatáért tartoznak ; anélkül halálig nem adják át senkinek, »vagy jű császár, vagy nem jű«. Sulyok azonban magától nem mert volna ily keménységgel beszélni ; Zápolyai János, az erdélyi vajda biztatta fel, nem Bálinthoz való jó szándékból, hanem hogy elgáncsolja a király és az urak akaratát, s a tiszttartók mind az ő pártján legyenek, mert ifjúságától fogva fejedelemségre törekedett. Ezért csatolt magához lehetőleg oly jeles embereket, kiknek szava országszerte foganatos volt (Wer-

bőczyt, Ártándy Pált stb.), viszont igyekezett eltávolítani mindenkit, aki útját állhatta, így különösen a »nádorispán« Báthori Istvánt.

Innen fogva e két vetélytárs viszonyát ismerteti írónk, visszanyúlva korábbi időkre, s előre tekintve későbbiekre is, úgyhogy nem eléggé figyelmes olvasó Nándorfehérvár és a többi vár elestét, miknek elbeszélése csak ezután következik, a valódinál (1521. aug.) később történtnek értheti. De épp ez elég terjedelmes közbevetés tanúskodik az emlékíró komoly szándékáról, hogy megértse és megértesse a történések lelki rúgóit. Zápolyai már csak irigységből is gyűlölte Báthorit, mert az vitézebb és »jobb szerencsájú« vezér volt, mint ő, kit a törökök mindig megvertek; de különösen nádorispánsága óta gyűlöli; mert mikor ő az akkor még temesvári ispán Báthorit Dózsa »körösztesei« ostromától megszabadította volt, compromissumot tettek egymás közt, hogy nádorságot vagy kormányzóságot egymás ellen nem vállalnak; Báthori annak ellenére János híre nélkül fogadta el a nádorságot (1519.), jól ismerve a vajda gonosz szándékait. Az most már minden áron ki akarta őt túrni tisztségéből, s pártosaival együtt mindent elkövetett, hogy országgyűlést kényszerítsen ki, melyen megbuktathassák. Ez végül sikerült nekik, — s itt kapjuk írónktól a hatvani országgyűlésnek (1525. jún. 24.), az ott Báthori ellen elhangzott vádaskodó beszédeknek, a vajda képmutató viselkedésének, Báthori levertségének, menekülésszerű eltávozásának, Werbőczy nádorrá választásának és tettetett vonakodásának részletes, lenyűgöző érdekű ismertetését, majd a rákosi országgyűlését (1526. ápr. 24.), mely Báthorit visszahelyezte a nádorságba.

E — nem közbevetés, hanem — motiváló vesztegelés után tér vissza most már az elbeszélés a török császár vállalkozásához. Szabács (júl. 7.), Zimony (aug. közepén) hősies védelem után elesik, Nándorfehérvár Oláh Balázs vicebán parancsa alatt két hónapig ellenáll; őrsége a városból a vízivárba, majd a felsővárba szorul vissza, de »nagy emberséggel« tartja magát; a vitézek »éltöket, hóttokat egybetévén átalmazzák mind a törést mind a fokot« jól tudva, hogy »Isten után a halálnál egyéb reménységük semmi immár« nem lehet; a császár már-már hazakészül a vár alól; de egy Morgay János nevű főlegény, nagy ajándokok reményében kiszökik hozzá, elárulja a várbeliek szorult helyzetét, s megjelöli, hol legvékonyabb a várfal; a császár marad, újból töreti a falat; ostromokat rendel el, de a folyvást apadó őrség kitart; a császár beküldi hozzájuk Morgayt, hogy meggyőzze őket az ellenállás hiábavalóságáról; Oláh Balázs ellenkezik, de emberei már érzik erőtlenségüket; erre Balázs hitlevelet (»fogadáslevelet«) követel a

császártól, azt megkapva, megmaradt 72 emberével kivonul, a császár elkísérteti őket a táborból, de a kíséret Zimonyon túl egy szálig levágja őket. A császár most hazaindul, magával viszi az előbb pazarul megajándékozott Morgayt, de az Szendrő előtt elvész, máig se tudni hogyan. Báthori — hogy mégegyszer szembeállíttassék a két vetélytárs — megtette, amit tehetett, nehezen összegyüjtött csapattal Ó-Péterváradjánál táborba szállt, s ezzel legalább megakadályozta, hogy a szerémi kisebb várak őrsége szétszaladjon, »s pusztán hagyja« várát. János vajdának több népe volt, Lippa táján szállt meg vele, de hiába kérték, nem csatlakozott a nádorhoz, sőt inkább »titkon a törökkel értelme vót, és barátságot tartott vele« : »az uraságnak kívánsága azt míveltette vele.«

Az Landor Fejírvár Elveszése nemcsak »kútfő«, hanem történetélmény tudatosítása, jeles irodalmi alkotás. Írójának nem ez volt egyetlen műve ; egy helyen u. i. említi, hogy »egyebött« nyilvábban megjelentette, mint vetett János az uraság kívánságáért »még az törökkel es kötelességet (= ligát) és barátságot.« Kár, hogy sem azt nem ismerjük, sem ennek a művének szereztetése idejéről és forrásairól nincsen biztos tudomásunk. Egyénisége azonban megnyerő komolysággal tükröződik előadásában. Sokatlátott, tapasztalt, lehiggadt szomorúságú hazafi ő ; jól tudja már, mily gonosz egyenetlenségek, mily könnyelmű »hozjá-látatlanság«, mily, a közönséges jót és a haza ótalmát hátrahagyó személyes becsvágyak és versengések idézték elő a helyrehozhatatlan veszteséget. »Kár vót, örök Isten, az régi magyar uraknak halála!« : azok tudták, hogy a végházak veszésével az ország is elvész, mindent megtettek hát azok védelmére s felszerelésére. Most sem kellett volna ily végre jutnia »az jó Landor Fejírvárnak, ki alatt annakelőtte való jó magyarok idejébe szántalan sok ezer pogánnak esött vót feje el, viszont esmég abbul sok jámbor keresztyénnek, mastani időbe.« Jóllehet ítélete kész a történtekről, indulat és szenvedély nélkül közli felfogását, egyszerű, tendenciátlan megnyilatkozásként. De érezhető átmelegedéssel szól a vitézekről, kik mind egy szálig levágatták magukat az egyenlőtlen küzdelemben. Nem dicséretet mond, hanem tényeket közöl, közli férfias nyilatkozataikat, kivált Oláh Balázséit. No, atyámfiai, vitézek — így szól embereihez, mikor Morgay megadásra szólította fel — »ha ekédig tisztösségönkre míveltönk mindent, mast es a végezetit végezzök tisztösségönkre el ; nem jobb-e nekönk immár ett (itt) tisztösségönkre meghalnunk, hogynem szégyenönkre ott kinn élnönk, holott még a gyermök es ujjal mutasson bennünk és azt mondják : amhol az árulók, akik jó Fejérvárát török császárnak megadták . . . Im én sebös vagyok, de hónap, ha akarjátok, jertök utánam, össönk ki

rejájok, és még csak egy fennáll bennönk, mindaddig vívjunk velök.« »Azt tudom én es — szól egy más alkalommal —, hogy nincsen neköm hova mennöm, mert soholt énneköm tisztösségöm nem leszön, hanem egy végvárba valahol bészorulok, és amég élök, ti ellenötök, a török ellen hadakozom, mindaddig, mégnem megöletöm magamat és a mastani kisebbségömet halálommal akarom elfödöznöm.« Báthori iránt is, kit nem egészen ment fel a felelősség alól, nem magyarázkodással, hanem megszólaltatásával ébreszt bennünk részvétet a rajta esett méltatlanság miatt. E beszédek, mint látni, az élőszó természetességével hangzanak. De mikor írónk a maga nevében szól, nagy terjedelmű, latinos kötésű körmondatokban szeret fogalmazni, szóban, szólásokban azonban a XVI. század kitűnő, gyökeres, szép magyarságával. Nyelve még megőrzött némely régiségeket (*aki* helyett *hogy ki*) ; egészében ö-ző típusú; a *-hoz* ragot változatlanul mélyhangú alakjában használja (kezéhoz, semmihoz, kihoz, őfelségéhoz), szóvégi *-é* rag helyett sokszor *-i*-t mond (belí, tenní, többí), atyámfia helyett atyémfiát. Kár, hogy kiadója néhol szemmelláthatólag újszerűsíti szóhasználatát (»rakvákat«-, »népkár«, »Románia«). Lehet, hogy az említett nyelvi különösségek némelyike nem a szerző, hanem a másoló nyelvét jellemzi. Landor Fejírvár Elveszését ugyanaz a kéz írta le, amely a »Verancsics-Évkönyv« legnagyobb részét ; emez ugyan nem ö-ző, inkább í-ző nyelvjárású szöveg, de egyezik a másikkal a szóvégi *é* rag *í*-s alakjában (mellí, elí, belí, tétetí, törekkí). Már pedig ez az Évkönyv, mint Acsády megállapította, legalább két, de esetleg három szerző műve, s így az említett nyelvi (s talán helyesírási) jelenségek inkább a másoló számlájára írandók.

*

Külön kell szólnunk végül két énekszerzőről, Battyáni Orbánról, meg Németi Ferencről, kik János és Izabella országrészében szereztek nevet magoknak a közszolgálat terén.

Battyáni Orbán több más címen is idetartozik. Olaszországi tanultsága révén megértő barátja volt Verancsicsnak, s unokaöccse Istvánfi Pálnak, kinek testvére, Katalin, neki édesanyja volt, s kivel egyidőben járhatott a páduai egyetemen. Apja, Benedek, II. Lajos kincstartója, s talán budai várnagy is volt. Páduában Romulus Amasaeusnál, magyar humanisták ismert kitűnő tanáránál lakott két magyar társával együtt, s talán magántanítója volt a Brodarics költségén ott tanuló Fortunatus Máté. Onnan 1523 tavaszán jött haza, s királyi titkár lett ; egyik páduai társa pedig, Budai László, aki Megyericsei epigráfia-gyüjteményét egy tervezett kiadás számára lemásolta volt, s a becses anyagot ezzel megmen-

tette, jegyző lett a kancelláriában. Battyáni részt vett-e a mohácsi csatában, nem tudjuk ; de megelőzőleg ő vitt II. Lajostól üzenetet Zápolyai Jánosnak a török elleni készülődés ügyében. Mohács után Ferdinándhoz csatlakozott. Megjelent az azt királlyá választó pozsonyi országgyűlésen is. Ekkori — bár nem szigorúan következetes — pártállása talán rokona, az erősen Ferdinánd-párti Battyáni Ferenc horvát bán hatásának tulajdonítható. Néhány év mulva János szolgálatában tűnt fel, s annak halála után Izabella hűségében is megmaradt, bár némely adatok szerint 1542-ben Ferdinánd megbízottjaként forgolódott, két év mulva pedig, úgy látszik, Bornemisza Pál veszprémi püspök közvetítésével alkudozott — eredménytelenül — visszapártolásáról. Grittivel jó, Czibak Imrével rossz viszonyban állt. Grittit, mikor az kormányzóvá lett, elkísérte Konstantinápolyba, vele jött haza, s az ő utasítására vezetett Dóczy Jánossal együtt egy csapatot a tőrbe csalt Czibak ellen. Annak gyalázatos meggyilkolásában személy szerint talán nem vett részt. Gritti sorsától azonban csak az mentette meg, hogy idejében átszökött tőle a gyilkosságot megtorolni készülő urak táborába. 1540-ben a János király holttestét Budára és Székesfehérvárra kísérő menetben ő is részt vett. Buda 41-i ostroma alatt — mint már érintettük — éberségével és vitézségével tüntette ki magát : neki volt főrésze abban, hogy a Bornemisza Tamás és társai által a várba loppal beengedett német katonák vállalkozása kudarcba fulladt. A kis János Zsigmondot ő is elkísérte a szultánhoz. A szultán számára vitt ajándékok közt ott voltak a Bornemiszától elvett drágaságok is, miknek elrekvirálásával Orbán bízatott volt meg. 43-ban Ulemán basa elfoglalta az ő várát, Athinát (Kőrös és Pozsega közt), de ugyanez évben érte az az öröm, hogy Kászon basa Nánát elfoglalván, öccsét, Farkast, kit ott Móré László fogva tartott, szabadon bocsátotta. Farkas túszul került volt oda Orbán helyett, kit Móré emberei egyszer egy csetepatéban elfogtak, de a váltságul követelt pénzt nem tudva azonnal kifizetni, öccsét adta túszul. Istvánfi, ki ezt elbeszéli, azt is megmondja, hogy Orbán Kászonnal még Budán kötött volt barátságot. Farkas különben Losonczival együtt Temesvár elvesztésekor halt hősi halált. — Fráter Györggyel hovatovább rossz viszonyba került ; amint u. i. annak nőtt hatalma, úgy csökkent az ő befolyása az ügyek intézésében, s azok közé tartozott, kik — élükön Petroviccsal — Izabellát szívesen ingerelték a barát ellen, s 1546-ban megszámoltatását követelték ; Fráter György azonban ekkor is föléjük kerekedett. Nem szerette Battyánit azért sem, mert ismerte protestáns hajlandóságát. Láttuk pl., mint vette elejét emez Petroviccsal és Csákyval, Luther hívei megfenyítésének a 43-i országgyűlésen. 1547-ben

halt meg. Izabella Gyulafehérvárt tisztességesen eltemettette, György barát azonban, mint több hiteles forrás vallja, ott sem hagyta nyugodni : kiásatta és szemétdombra vettette. A királyné tétette újból vissza sírhelyére. Hogy a barát mérgezte volna meg, nem igazolható. Említettem Verancsicsnak Orbánnal való barátságát. Az közös, olaszországi tanultságukon is alapulhatott. Verancsics annyira becsülte őt, hogy udvarába ajánlta apródnak egy olasz ismerőse fiát. Többször bonyos összeütközései elsimítására kérte fel, így 46-ban arra, hogy valami vétségért eszközölje ki számára Izabella bocsánatát.

Két énekét őrizte meg a Bártfai énekeskönyv, egyiket a Bornemisza-féle is. Emezt — A háborúságnak szenvedéséről — »kórágyában« írta, halála évében, Gyulafehérvárban, hittel, Isten irgalmasságába vetett reménységgel vállalva szenvedését, sőt a mostaninál is nagyobbat, csak kedvében lehetne az Úrnak. Jób felemelő példáját idézi, azt akarja követni a béketűrésben is. Saját nyomorúságán kívül mélyen érzi és panaszolja nemzetéét : magunk földjén, atyánktól maradott örökségben lakoztunk eddig ; most már »Reánk szállott ez világon az bujdosás, Egyik helyről másik helyre nagy futosás« ; ostoroz az Isten : »Jószáginkat töröknek elosztotta« ; mindezt azonban megérdemelten szenvedjük bűneinkért ; el is szenvedjük békével ; csak tekintsen az Úr — mint fogadta — Krisztus érdemére, mi pedig mondjunk neki dícséretet az szent Jóbbal. Ha azt a líraiságot, ami gondolatmenete e nyers anyagában rejtőzik, nyilvánvalóbban felszínre hozná, s a ritmus hullámzásának is teljesebben átendegné magát, Orbánnak ez az éneke a mai olvasó tetszését is jobban megnyerné. Így az érzés felemelkedése az egyéni körből az egyetemesebb nemzetibe nem történik meg azzal az eréllyel, amit erkölcsi szépsége megérdemelne. Az ő énekéből is, mint sok kortársáéból, hiányzik az önszemlélet mélyítő érlelése, a kivitelben pedig a műgond fegyelme. Életpályájára visszagondolva, feltűnhet itteni török-ellenessége ; de bizonyára ez volt az őszinte érzése neki is, mint annyi más, a törökkel politikai megfontolásból, vagy kénytelenségből szövetkező kortársának. Ami éneke formai részét illeti, versalakja úgy indul, mintha három, 4/4/4 osztású (harmadoló) tizenkettősből akarná megszerkeszteni strófáját, de csakhamar tizenegyesek váltogatják a tervbeli sorfajt, néhány esetben pedig tizenhármasok. E szótagszámban szomszédos sorfajok hasonló keveredését máshol (pl. Pécsinél) is tapasztaltuk már, s kezdetlegesebb technika jelének minősítettük. Nótajelzése nincs, így ritmusterve felismerésére szövegén kívül nincs más útmutatónk. Szilády szerint (RMK.T. VI. 377) az 50-es években író Pap Benedek Battyáni ezen énekének a

nótájára szerzette a maga »Bánat miatt mi szivünk meghervadott« kezdetű énekét. Battyáni éneke így kezdődik: »Bátor érted, uram Isten, kárt vallanék«; Pap Benedek nótajelzése így hangzik: »Bátran érted Uram etc.« Ha ez csakugyan Battyáni »nótájára« utal, akkor még nagyobb bizonytalanságba taszít, mert Pap Benedek strófája szintén háromsoros ugyan, de sorfaja kétségkívül a tizenegyes, mit csak elvétve vált fel egy-egy tizenkettős. Márpedig, hogy Battyáni ha akart, tudott tizenegyesekkel bánni, mutatja másik éneke, a XXXII-ik zsoltár parafrázisa. Ez tizenegyes sorokban van írva, mégpedig ha metszetre nem is, de szótagszámra egy sor híján tökéletesen. Mi az oka az előbbi ének alaki ingadozásaihoz képest ennek a szigorú következetességnek, mondhatni fegyelemnek? Alighanem oly dallam előzengése, mely afféle pongyolaságot nem tűrt meg. Nótájául a Bártfai-énekeskönyv egy ma már ismeretlen világi ének első sorát (»Árpád vala fő az kapitányságban«) jelöli meg, amely valóban tizenegyes képletre vall. Az ismert szép zsoltár Isten nevének dicsőítésére, hálaadó éneklésre hív fel mindeneket: »Tiszteljük az mi kegyes királyunkat, Lelkünk, szájunk, szívünk mondjon éneket, Orgonákban zöngessük dícséretit, Magasztalja minden föld áldott nevét.« S nem is egyéb aztán az erre következő ének, mint kifogyhatatlan magasztalása a tökéletes, igaz, szentséges, jóságos, hatalmas, mindent tehető, tudó és látó, erős, irgalmas Istennek.

Németi Ferenc, kit már Zayról szóltomban említettem tokaji kapitány volt, sógora Balassi Menyhártnak. Ferdinándtó, 1556-ban pártolt át Izabellához, e miatt Ferdinánd-pártiak fegyverrel támadtak rá, a harcokban megsebesült, várat, birtokot is vesztett: azután ő támadott, kifosztotta Szerencset, elfoglalta Hadadot; onnan azonban Zay és Balassi Menyhárt kiverték (1562); három év mulva pedig Schvendi Lázár és ugyancsak Menyhárt Tokajban támadták meg s ő golyótól homlokán találva, elesett. Holttestét Szentjobbra szállították. Híve és pártfogója volt a reformációnak; közbenjárt, Méliusszal együtt, Szegedi Kis István kiszabadítása végett a töröknél. Szegedi Gergely egy zsoltárfordítását, Méliusszal együtt a debreceni Confessiót (1562), Méliusz a Katechizmusát, neki ajánlta, egy másik művét Németi feleségének.

Három, a Vulgata alapján készült zsoltára maradt ránk a Váradi-, részben más énekeskönyvekben is. Neve bele van foglalva mindeniknek a versfőibe. Egyikéibe így: »Novum opus Francisci Németi» (N. F. új műve), ami műveinek számontartására vall, s talán azt is sejtetheti, hogy többet írt e ma ismert háromnál. Ezt a zsoltárt (a 144.-et) rabok számára írhatta; az eredetinek

azt a versét u. i., amely szerint az Úr az őt félőknek könyörgését meghallgatja és őket megszabadítja (»et salvos faciet eos«) ekként alakítja át: »Légy megszabadítónk, uram, most is, *minekünk, foglyoknak.*« Fogságban szenvedők számára szerzett hasonló énekekkel még találkozni fogunk. Németié szokatlan tagolódású (6/4//3/3) tizenhatos sorokban van írva, néha belső rímekkel is (»Örök dicsőségre, / tisztességre // hogy engem / hívatál«; — »Pecsétes gyűrűddel, / szent lelkeddel // magadnak / foglalál, Erős reménységgel, / igaz hittel // szépen fel- / ruházál«). Megadott dallamra bizonnyal jól volt énekelhető, olvasva sem akadékos ritmusú, csak szokatlan. Még szokatlanabb, s minthogy 3 különnemű sorból alakítja strófáját (nem egyneműekből, mint az előbbi), ritmikailag nehézkesebb és pontatlanabb is, a 44. zsoltár átköltése; feltehető ritmustervét (6/4/4; 6/4; 7/6) tisztán valósítja meg pl. ez a strófája: »Mert az te népedért / pogányokat / kikergetted, — Kanaán földéből / kivesztetted, — És helyekben plántáltad / az te népe- / idet«. (Ugyane zsoltárt szebben fordította volt Batizi András). Annál pompásabban perdül, a mi fülünknek is otthonos ritmusú, Németi harmadik éneke, a 77. psalmus. Négyesrímű nyolcasaiban, e rövid sorokban, erőltetés nélkül helyezkednek el a gondolat elemei, kapcsolatuk világos marad, nyelvi kifejezésük ép, könnyed, lendületes. A tokaji kapitánynak ez a műve legszebb zsoltárfordításainkkal vetekedik. Benne a bűnös ember idézi fel korábbi lelki állapotának emlékét, akkori rettegését, kétségeit, maga bátorítását az Isten irgalmába vetett hitével, mi egyetlen vigasztaló gondolata volt hányattatásai között; erős hittel vallja most már a Mindenható irgalmas voltát, híveiről való gondoskodását s nyugtatja meg háborgó lelkét. A biblia szellemét, erőteljes fokozású parallelizmusát valóban ihletetten fogja fel és visszhangoztatja a maga rugalmas futamodású ritmusával, gondolaterősítő csoportrímeivel. Él, szinte már nem is verstechnikai segítség, hanem költői dísz és ékítmény gyanánt, bőven és gyakorlott stílusérzékre vallón, egy már ekkor hagyományos versmondattani képlettel, a »közöléssel«. Íme néhány példája: »Istennek nagy esküvése, Fia által tött kötése, Egyszer való végezése — Elmulhatik-é beszéde?« »Erős Farahó erejét, Izraelnek ellenségét, — Mind elvesztéd nagy seregét«. »Néked uram félelemmel, — Mind szolgálnak nagy örömmel, Az vizek is sietségvel — Útat adnak rettegéssel.« »Kezeidben és markodban, — Élet s halál birtokodban.« Efféle zsoltárfordításaink, az övé is, rendszerint parafrázisok, körülírásai az eredeti zsoltár egyes gondolatainak; sokszor felhígítások, mint különösen Németi második helyen említett átköltése. De eme legutóbbi valóságos újraköltésszámba mehet: az eredetinek a tövéről sarjad

ugyan, de szabadon, maga erejéből ágazik és virágzik tovább. Az eredeti pl. ezt mondja: »megindult és megrendült a föld«. (»commota est et contremuit terra«); Németi ezt: »Erős hegyek indulának, Trombitaszók hallatának, Az hegy alatt kik valának, Mindnyájan megfutamának.« Itt különben, mint Révész Imre magánúton figyelmeztet, részben »Mózes« alapján (II. Mózes 19 : 16 és 20 : 18) bővíti a zsoltár szövegét Németi.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

3. NÁDASDY CSOPORTJA

Nádasdy Tamással (1498—1562) a Dunántúlra lépünk át. Emberei azonban nem mind odavalók: némelyek a Perényiek köréből kerültek át hozzá, mások a szintén dunántúli, de hatását a Tiszántúlra is átterjesztő Enyingi Török Bálintéból. Rokonságban volt ő a Perényiekkel és Drágfyakkal, s édesanyja Enyingi Török-leány lévén, az említett dunántúli úr családjával is. Brodarics Istvánnak unokaöccse volt, s nyilván az vitte be a királyi kancelláriába. Ott együtt szolgált a majdani érsek Oláh Miklóssal, s vele, meg Werbőczyvel, Szalkayval és másokkal együtt gyakran megfordult az Erasmust személyesen ismerő Piso Jakab házában, a budai humanizmus egyik kedvelt otthonában. Megelőzőleg Grácban, Bolognában, Rómában tanult. 1521-ben Werbőczy török elleni segélyért Rómában járván, a pénzsegélyt Kajetán bíbornok hozta el Budára, s annak kíséretében jött haza Nádasdy, hogy tolmácsa legyen a királynál. Ettől fogva egyik legkedvesebb embere lett II. Lajosnak. Lajos megbízásából járt, épp a mohácsi ütközet idején, segélykérés végett V. Károly császárnál s a német birodalmi rendeknél. Mária királynéhoz csatlakozott (mint Brodarics is), az elsők egyike lett, ki Ferdinánddal tárgyalt, 1527-ben pedig másokkal együtt Budára kísérte, hol Ferdinánd a vár kapitányává tette meg. Brodarics ez évben Zápolyaihoz állt át; unokaöccse nem követte őt, de két év múlva utána sodorta balsorsa. Buda elestekor u. i. Szolimán fogságába került, az átadta Zápolyainak, Zápolyai pedig megkegyelmezett neki hűségfogadalma árán. Meg is maradt nála 1533-ig, s hasznos szolgálataiért Fogarast és a sóaknákkal együtt Husztot kapta tőle jutalmul. Mint láttuk, Komjáti talán ez időben talált menedéket Huszton, s Nádasdytól mehetett át Perényi Gáborhoz. Fogaras felerészét húgának, Annának adta hozományul, mikor az Mailáth Istvánhoz ment férjhez. Ha Gritti kormányzóságát ellenezvén, magára nem vonja ennek haragját, talán végkép ott marad, így azonban 1533-ban, házasodása alkalmát használva ürügyül, átment Ferdinándhoz, s most már végig megmaradt annak hűségében. A nem mindig

szavahihető Szerémi György azt tünteti fel távozása okául, hogy Nádasdy ez év farsangján egy-két társával vacsora és ebéd közben nagy játékot mutatott be, kigúnyolva Gritti olasz udvarát ; azután pedig Gritti két emberét bántalmazták, megzsarolták, az egyiket foglyul is vitték Buda várába ; Gritti, hazatérve Törökországból, bosszút állt rajtok, egyiküket fel is akasztatta, Nádasdy azonban még idejében eltávozott Budáról. Két év múlva vette nőül a szinte még gyermek Kanizsay Orsolyát, Lászlónak (vasmegyei főispán és országbírónak, Kanizsay Dorottya testvérének) és Drágfy Katalinnak fiúsított leányát, az egész nagy Kanizsay-vagyon örökösét. Ferdinánddal kötött egyessége szerint mind e javakat megtarthatta, viszont János király ellen nem volt köteles harcolni. Pályája szakadatlan emelkedés képét mutatja: belső titkos tanácsos, horvát bán (Zrínyi Miklós előtt, 1542-ig), országbíró, báró, végül, vonakodása ellenére, 1554-ben nádor lett. Húga és Mailáth útján Erdély dolgaira is megtartotta befolyását, Ferdinánd érdekében ; azok gyermeke, Mailáth Margit, Somlyai Báthori Andráshoz ment nőül, így Nádasdy e fejedelmeket adandó családdal is rokonságba került. 1555-ben született egy fia, Ferenc ; ennek lett majdan felesége a hírhedt Báthory Erzsébet, s unokája az 1671-ben Bécsben lefejezett Nádasdy Ferenc országbíró.

Nádasdy Tamás birtokai a nyugati határ mentén feküdtek s Szlavóniába is átnyúltak. Kaposvár, Csepreg, Léka, Sárvár voltak főbb központjaik. Az egész birtok tartományokra volt felosztva, élükön praefectusokkal, kiknek udvarbírák, számtartó diákok, várnagyok, ispánok nagy száma állt rendelkezésükre. Ispán csaknem minden faluban volt. Nádasdy e nagy területen szétszórt személyzettel : familiárisaival, servitoraival — maga sokszor Bécshez lévén kötve — nem érintkezhetett folyvást személyesen : levelek egész tömegét írta hozzájuk, hogy közölje velük rendelkezéseit, tanácsait. Felesége a kerti gazdaság vezetője volt, kitűnő gyümölcsöt termelt, a királyi udvarnak is sokszor juttatva belőle. Nádasdy újító, korát messze meghaladó gazdálkodó volt. Nemcsak itthon, az akkori egész Európában alig tudják párját az ő racionális mezőgazdasági gyakorlatának. Jobb technikával, talajgondozással többtermelésre törekedett ; termésfölöslegre : eladásra is dolgozott. Állatot, gabonát külföldre is szállított, bécsi háza bornagykereskedésre is be volt rendezve. Mindez kapitalista szellemű gazdálkodásra vall : a gazdagodás, pénzgyüjtés vágya élénken élt benne. De sokat költött honvédelemre, »népe« eltartására, nevelésre, iskolára, nyomdára, közcélra. Udvarában sok tanulni vágyó ifjú gyült össze. Ismerünk pl. egy levelet, melyben az iskolából most kikerült ifjút ajánlanak neki deákjául,

akinek ugyan jó fundamentuma vagyon már a deákságban, de még» az perfoltha dolgot« kívánná tanulni és az »udvar folyását« Nádasdynál.

Vallásossága, örökös tevékenysége általános tiszteletet szerzett neki, Török rabjaival jól bánt, s mint Takáts Sándor írja: »nem egy rabja még kiszabadulása után is magasztalta emberségét és szelíd bánásmódját«. Nehezen tudjuk ily forrásokból megismert jellemével összeegyeztetni azt a már fentebb ismertetett vádat ellene, hogy Dunába fojtatta Istvánfi Pál unokaöccsét.

Az olasz kultúra vonzó körében mindvégig megmaradt. De magyarságára sokat adott; servitorai született magyarok voltak s pártfogoltjaitól magyar beszédet és írást kívánt. Felesége, kit valószínűleg ő tanított meg írni, a magyaron kívül nem is tudott más nyelven, németül sem, noha Bécsben az udvarnál is többször járt, s ott igen szerették. Hozzá, az ő »szerelmes Orsikájához« írt levelei kedves és tiszteletre hívó emlékei bensőséges családi életüknek. Orsolyára rábízhatta távolléte alatt a legnehezebb feladatokat is. »Most is azért — írja egyszer neki Pozsonyból — mindenfelől vigyáztass és emberkedjél és az végeknek viseld szorgalmatos gondját.« Bőkezűségét számos intézkedése igazolja; gyöngédségére vall, hogy egy esetben Ferkóval adatott ajándék-csizmácskát egy kis fiúnak, kinek anyja az ő volt deákja árvájának tartott szállást Bécsben. E kis fia nevelésére állandóan gondot fordított: már 4—5 éves korában írásra fogatta. Istenfélő, vallásos érzülete minden leveléből kitetszik, különös szépséggel abból, melyet nádorrá választása után (1554 ápr. 15-én) írt Orsolyának: »Adom tudtodra, hogy ez mai napon, délután öt és hat óra korba, király ű fölsége egész országával, az mindenható úr Istennek elvégezett akaratjából, nem az én érdememből, hanem csak az ű jó voltából és nagy irgalmas voltából Magyarországnak nándorispánjává és kúnoknak bírájává tőnek, ki legyen ű szent fölségének neve dícséretire, király ű felségének hívségére, az szegény országnak előmentére, nekem veled egyetembe üdvösségemre és tisztességemre amen.« Felesége ápr. 23-án így válaszolt erre: »Az én szolgálatomnak ajánlása után az hatalmas úr Istennek nagy hálákat adok minden mivelünk való sok jótéteményirül, ez mostanirúl is, kivel ű szent fölsége ajándékozott te Keddel egyetembe és üdvözlöm először te Kedet lélekbe, azután ez világ szerint is, hogy az örök mindenható úr Isten először lélekbe erősítsen meg az ő szent hütinek és ígéjének általa az igaz hitbe, hogy minden tévelygések távol legyenek mi tűlünk és legyünk mi szegény kis keresztyén anyaszentegyház egyesek mind lélekbe mind testbe, hogy az mi urunkat igaz hitbe, atyafiúi szeretetbe szolgálhassuk.«

Vajon melyik egyház értendő ezen a »szegény kis keresztyén anyaszentegyházon«, s melyik vallás az »igaz hiten«? Noha leveleik tele vannak hasonló mély, meghitten sugárzó vallásossággal, felekezeti színt még a legbizalmasabbakban sem fedezhetni fel. Máig nagy kérdés Nádasdy vallásbeli állásfoglalása.

Némely jelek arra látszanak vallani, hogy — legalább egy időben, vagy egy ideig — hajlott a protestáns — lutheri — »értelem« felé, de akkor is katolikusnak vallotta magát, mint sokan mások abban az időben. Dévai Bíró Mátyás, miután már mindkét király székvárosában, Bécsben is, Budán is fogságot szenvedett reformátori buzgalmáért, Sárváron, Nádasdy birtokán talált menedéket mintegy másfél esztendőre (1535/36); utóbb (1537) Melanchton ajánlta őt és Sylvestert Nádasdy figyelmébe. 1545-től fentmaradt András sárvári tanító levele egy barátjához, mely szerint úrnője (Orsolya) kívánságára naponta magyarul kell miséznie (»patria lingua decantare missam«). Tudomásunk van egy Mihály nevű, szintén sárvári iskolamester könyvéről, mely az evangéliumi mozgalom alapelveit foglalta össze, erősen hangsúlyozva Krisztus egyházfőségét; szó volt benne a pápáról, Oláh érsekről, mint Sz. Péternek aligha igaz követőjéről, anabaptista szellemben a gyermekkeresztségről, a böjtről, kérdés formájában: vajjon böjtöljön-e olyan ember, akinek úgyis kevés az ennivalója? E könyvet Somogyi Péter vágsellyei iskolamesternél foglalták le, miatta Somogyi került gyanúba, úgyhogy Oláh Miklós 1551 végén el is fogatta s Nagyszombatban 1558 közepéig börtönben tartotta. Mihályról és könyvéről csak Somogyi Péter egy kéziratban maradt munkájából van tudomásunk. — Említi Nádasdy, egy-egy levelében »praedicatorukat«, egyszer Bécsbe is maga után küldeti; más alkalommal arra inti Orsolyát, hogy karácsonykor négy napon hallgasson prédikációt. Mindez, s amit még fel szoktak hozni protestáns volta mellett, nem elég erős, vagy nem kétségtelen bizonyíték.

Viszont bizonyos, hogy tartott katolikus lelkészt, s neje 1548-ban Várdai érsektől kért prédikáló papot. Levelezéséből még ezek az adatok fejthetők ki: mikor fia született, régi barátja, Forgách Ferenc váradi püspök elküldte hozzá Bornemisza Menyhértet, hogy szép »szent isteni igékkel« áldja meg az újszülöttet; kéri nejét, hallgassa meg Bornemiszát és mutassa meg neki Ferkót, mikor ébren van, »hadd mondja reá az isteni ígéket püspök uram képébe.« Katolikus főpapok, a zágrábi püspök, meg még fiatalkori barátja, Oláh Miklós érsek, megfordultak házánál, ez utóbbinak fogadására külön intette Orsolyát. Fogadott leányát (Orsolya egy rokonát) Oláh Miklós unokaöccse vette el, s lakodalmukra (1559

végén, vagy 60 elején) 9 püspök, 8 apát és prépost volt hivatalos. 1560 végén nagy beteg volt, meglátogatta a császárnak egy főembere s a pápai követ is ; emez — írja nejének — »hitire, tisztességére azt mondta, hogy pápa én nékem ezt s ezt izente : Tudja ű szent atyasága, hogy nem vagyok én Luther, de meglátja ű szentsége, hogy az Lutherök ellen szolgálni akarok néki.« A levélbeli hiányos mondatkötés az idézet kétféle értelmezését engedi meg ; vagy a pápa üzente azt neki, s minthogy Nádasdy minden észrevétel nélkül közli Orsolyával, akkor nyilván egyetért a pápai üzenettel ; vagy pedig a maga nevében szól e helyen, s akkor katolikus volta mellett ez a legerősebb tanúságtétel. Alább, Sylvester Jánosról értekezve, lesz még alkalmam hasonló értelmű adatra utalni.

Bár alkalmazkodó képességét joggal emlegetik, nem hihető, hogy csak opportunitásból igyekezett volna jó viszonyt tartani fenn mindkét féllel, a reformáció kisebb-nagyobb mértékben nyílt megindítóival és híveivel, meg az ellenreformációt kezdő fiatalkori barátjával, Oláh esztergomi érsekkel, a katolikus püspöki karral, s követe útján magával a pápával is. Hogy nádorsága óta, mint állították, leplezni lett volna kénytelen protestáns meggyőződését, az teljességgel valószínűtlen. I. Ferdinánd némi mérsékelt reformációnak nem volt ellensége, Miksa pedig, kivel Nádasdy igen jó viszonyban volt, rokonszenvezett a Luther tanításával. Nádasdy bizonyára a katolikus egyházba tartozónak érezte és tudta magát, s ha birtokán szállást adott Dévainak, ha talán protestáns prédikátort is tartott otthoni környezetében, azt azért tette, mert »az egyházszakadást ő sem tekintette véglegesnek, az ágostai hitvallás és Róma álláspontja között még nem látott kibékíthetetlen ellentétet s remélte az újraegyesülést (ami egészen a trienti zsinat bezártáig — 1563-ig — nem is tartozott egészen a légvárak közé)«. Úgy látszik, udvarában csak az ő halála után jutott teljes és nyílt diadalra a protestantizmus : fia már a protestantizmus határozott híveinek a vezetése alatt tanult, s utóbb ő lett a lutheri álláspont egyik legeltökéltebb oltalmazója a Battyáni Boldizsár támogatását élvező helvét irány ellenében.

*

Nádasdy sárvári tanítómesterének és nyomdavezetőjének, Sylvester Jánosnak sem sokkal világosabb a felekezeti elhelyezkedése. A katolikus egyháztól bizonyára nem szakadt el soha ; néhány tekintetben közeledhetett a »protestáns értelemhez«, de újszövetségfordításáról protestáns teológus mondta ki a közelmúltban, hogy nem a reformáció gyümölcse, hanem inkább a humanizmusé, s nem sokkal a nevezetes fordítás megjelenése után Sylvester az akkori pápáról, III. Pálról, mint »szent atyánk«-ról

szólt egy levelében. Némely kijelentéseit lehet, s meg is kísérelték protestáns színezetűnek bizonyítgatni, teljességgel hiányzik azonban műveiből minden jele a különszakadottság, a szembenállás magatartásának, mi e korszak határozottan protestáns íróit nyomban felismerhetőkké teszi. Ő nem érvel, nem cáfol, nem támad, nem vitatkozik, nem térít, nem csúfol, nem »rútol« másokat; nem Antikrisztusnak, hanem sanctissimus paternek mondja a pápát. Ezért mondta őt (protestánsnak tartván) a felvilágosodott Kazinczy a század *csendes* díszének és jellemezte úgy, mint aki »a szeretetre méltó Melanchton és Erasmus nyomdokain indult s egész életét arra szentelte, hogy a Szépnek tudományát hazánkban virágzatba hozhassa...«. Nyilván kissé magához stilizálta őt; de Sylvester nem volt prédikátor, s Erasmus és Melanchton nyomdokain valóban inkább a tudomány és tanítás, mintsem a vallástisztogatás és térítés feladataira vállalkozott. Minden felekezeti szemponttól függetlenül rendkívüli dísze ő nemzeti művelődésünk történetének.

Nevét humanista szokás szerint latinosítottnak gondolván, Erdélyi, Erdődi, Erdősi családnevet véltek rejtőzni alatta. Kazinczy terjesztette el a legutóbbit. Ő magát latinul Joannes Sylvester-nek vagy Sylvestris-nek, magyar nyelvű művében pedig Sylvester Jánosnak írta, s e néven emlékezik róla később, ugyancsak magyar nyelvű munkájában Bornemisza Péter. Nekünk sincs jogunk a Sylvester néven kívül, vagy ahelyett, más névvel nevezni őt. Lehet, hogy (mint Pintér Jenő is gondolja) a Szilveszter keresztnév volt öröklött családi neve. A krakkói egyetemi anyakönyvbe, mint Melich János megállapította, »Joannes Ambrosij Siluestri« néven van bejegyezve. Ebből az következik, hogy apját Szilveszter Ambrusnak hívták, tehát már annak Szilveszter volt a vezetékneve. Az pedig talán a maga apjának, tehát a mi Sylvesterünk nagyapjának a keresztnevét tehette meg, vagy kaphatta vezetéknévül, amint annak idején az szokásban volt (Dávid Ferenc vezetékneve is apja keresztnevéből lett). E kérdésekről bővebben a könyvvégi jegyzetben szólok. Megjegyzendő azonban, hogy Sylvester a humanista nevek megmagyarításától sem vonakodott: Újszövetsége jegyzeteiben Oecolampadius János nevét Házvilágosító-ra magyarítja. E műve címlapján talán saját magyar nevét sem hallgatta volna hát el, ha az más lett volna, mint az ott valóban kitett »Sylvester János« név.

De a Sylvester név jelentésétől és származásától függetlenül is állíthatni, hogy ha nem volt is tagja a Bakócz Tamással felemelkedett Erdődi-családnak, lehetett valami közelebbi kapcsolata ahhoz. Nem azért, mert szülőhelye Szinyérváralja, Erdőd közelében van, s mert egy nyilatkozatából következtetve, jó módban szület-

hetett, hanem főkép azért, mert egy Rosarium című, 1527-ben kiadott művecskéjét Simon egri püspöknek ajánlta, aki pedig csak Erdődi Simon zágrábi, ez évben Zápolyai Jánostól egrivé kinevezett de új székhelyére át nem telepedett püspök lehetett. A horvát rendeket Simon püspök nyerte meg János pártjára, s 1527-ben, mikor János Tokaj felé vonult vissza, szintén vele tartott : innen János hálája iránta. Kinevezéséről, bár annak nem lett foganatja, Sylvester, ha csakugyan rokona volt Erdődi Simonnak, könnyen értesülhetett. Az a Geszti Mihály pedig, kihez egy ugyancsak 1527-ben megjelent könyve végén írt tanulásra serkentő verset, származhatott esetleg a zágrábi egyházmegye területén birtokos Geszti-nemzetségből, mi ismét Erdődi Simon felé jelentene kapcsolatot. Tudunk azonban egy szinyérváraljai Geszti-családról is, s e szerint Sylvesternek földije lehetett az említett tanuló. Simon püspök felé még egy nyom vezetne : Sylvester 1534-ben került Nádasdy udvarába, vagyis ugyanazon évben, melyben Simon püspök Ferdinándhoz pártolt át, s egyezményt kötött vele és Nádasdyval a horvát bánság elnyeréséről és a zágrábi püspökség területén levő Zápolyai-várak birtokbavételéről. Ezt az egyidejűséget talán szintén nem puszta véletlen intézte.

Sylvester János tehát, Ambrus fia, Szinyérváralján született, Perényi János birtokán, feltehetőleg 1504 körül. 1526—27-ben, s talán tovább is, Krakkóban tanult, Gálszécsi Istvánnal egyidőben, ott a magyar tanulók seniora lett s Vietor nyomdájában, úgy látszik, korrektorként működvén, nyomdászati ismeretekre tett szert. Tanára volt ott Cox Lénárd is ; a vers iránti érzéke bizonyára annak iskolájában csiszolódott ; a krakkói egyetemen különben is hagyománya volt a verstan tanításának ; Eck Bálint verstani műve már 1515-ben megjelent ott, majd 21-ben és 39-ben újra. Innen fogva 1534-ig, mikor Nádasdyhoz került, csak annyit tudunk róla, hogy megnősült, 1529-ben fia született (Theodor), anyagilag súlyosan károsult, javai, gyermeke öröksége mások — »gonosz polgárok, sőt presbyter névvel kérkedők« — kezére került : Fortuna — mint maga beszéli — oly mélyre taszította, hogy elemi fokú tanulók praeceptorává kellett lennie. Nádasdy fogadta gondoskodásába a budai várparancsnok korából ismerős városbíró, Turkowith Miklós ajánlatára. Mintegy 10 évig, 1534 májusától 43 végéig maradt Sylvester Újszigeten, tanított az ottani iskolában, lett vezetője az ő kedvéért Nádasdytól alapított nyomdának, s írta élete főműveit. Odaérkezése után néhány hónap mulva Wittenbergbe ment (hol valószínűleg már 1529-ben is megfordult) s 1536-ig maradt ottan. Melanchton a következő év októberében Dévaival együtt ajánlta őt, mint »tudós embert«, Nádasdy figyel-

mébe. Dévai már ekkor maga is élvezte volt Nádasdy pártfogását : Sylvester távolléte alatt került Sárvárra, 1536 őszén Németországba távozott s 1538-ban egyideig ismét Nádasdy közelében tartózkodott. Legkésőbb ekkor személyes érintkezésbe került vele Sylvester. Dévai nemsokára Perényi Péterhez ment tovább, Sylvester pedig, bizonyára Nádasdy ajánlásával, 1543 végén vagy 44 elején a héber majd a görög nyelv tanára lett a bécsi egyetemen ; 1551-ben még ott tanított (akkor már históriát), s azután végkép eltűnik szemünk elől. Volt oly feltevés, hogy Joh. Sylvanus Pannonius néven ő bukkant volna fel a következő években a csehek híres vallásos költőjeként ; ez a feltevés azonban megdőlt, valamint az is, hogy utóbb Debrecenben, vagy Lőcsén lett volna pap. Bécsi tanársága idejére vonatkozhat Bornemisza eme híradása : »Hallottam Bécsbe egy Sylvester Jánost, magyart, az ki először magyarra fordította az új Testamentomot, hogy feslett felesége miatt sokat szenvedett.« Nádasdyhoz való viszonyáról is van egy sajnálatos hírünk amaz 1551-ik esztendőből. Tíz évvel azelőtt, Újtestamentomfordítása után, Nádasdy házhelyet és telket adott volt neki a sopronmegyei Gógánfalván, minden bizonnyal csak haszonélvezetre. Ő azonban 1550-ben a birtokban való megerősíttetését kérte, s meg is kapta Ferdinánd királytól ; még ez év októberében beiktatta őt Gógánfalva birtokába a csornai premontrei konvent, Nádasdy uradalmi tisztjei azonban egy hét mulva a jobbágyokkal kiverették ottani házából, s a birtokot visszafoglalták uruk számára. Sylvester panaszára a király vizsgálatot indíttatott ez ügyben, de a vizsgálat kimeneteléről nincsenek adataink. Nádasdy tudott a dologról, mert jelentették neki tisztjei, de hogy Sylvester kiűzésében volt-e része, arról mitsem tudunk. Különben Gógánfalván született Sylvester második fia, János, még 1541-ben. Ottani gazdálkodása sem járt súlyos veszteségek nélkül : 1543 tavaszán, a háborús török világban jobbágyai veszni engedték minden vagyonát, jószágait, gabonáját. Egyéb bajairól, leánya betegségéről, a sors üldözéseiről ez időtájt sokat panaszkodott Nádasdyhoz írt leveleiben. Egy adat szerint valami lábbaj miatt is szenvedett, de hogy állandóan-e vagy csak az adatközlés évében, 1551-ben : nem tudjuk.

Krakkói diákoskodása idején, 1527-ben adta ki egy, ma már csak címe szerint ismert, nyilván katolikus szellemű művecskéjét, a »Rosarium celeste virginis Marie patrone regni Vngariae«-t, Simon egri püspöknek ajánlva. Két latin nyelvtanító könyvet pedig, melyek német és lengyel tolmácsolattal forogtak közkézen, bizonyára Vietornak, azok kiadójának a megbízásából magyar értelmezéssel egészített ki és tett közzé ugyanazon évben. Ezek a mi első, leg-

alább részben magyar nyelvű s egyszersmind már erasmista-szellemű nyomtatványaink. Mindkettő 1912-ben került elő a danzigi városi könyvtár egy gyüjtelékes kötetéből. Sylvester egyiknek a címlapján sincsen megnevezve, hanem csak mindkét kiadvány végén egy-egy latin vers címében, melyek egyike általában a tanuló ifjúsághoz, másika a már említett Geszti Mihályhoz (»ad Michaelem Geszthi puerum bonae spei«) szól.

Az egyik kiadvány latin nyelvtan, mely végsőfokon a Kr. u. IV. században élt római grammatikus, Donatus nyelvtanának »ars minor« — alsóbb művészet — nevű részén alapszik. Azt kivonatolta, műszavait és paradigmáit németül is tolmácsolva, Erasmus egy követője, Hegendorf Kristóf német teológus és adta ki Vietornál, Rudimenta Grammatices Donati — Donatus nyelvtanának elemei — címen. E szerkesztmény erasmista volta csak egy példamondatából derül ki, mely szerint századunkban Erasmus írt a legtudósabbul; egyébként csak mint példamondataival antikanyag (Cicero, Homér, Ovidius, Plautus stb.) közvetítője érdemel figyelmet. Ezt a Hegendorf-féle kivonatot látták el utóbb lengyel, s egészítette ki Sylvester magyar értelmezésekkel, a könyv végén a Pater noster és az Ave Maria magyar szövegét is közölve. A könyvecske ugyanolyan címen jelent meg, mint a Hegendorfé és szerzőül is az van megnevezve a címlapján; elején a nyomdász Ferdinánd lengyelországi követének ajánlja s a könyv végén látható címer is valószínűleg e követ (Logkschau György) címere.

A háromnyelvű értelmezés (»triplex interpretatio«) nem terjed ki, Sylvesteré sem, valamennyi latin műszóra, példára és meghatározásra. Sylvester tolmácsolatának azonban, mint grammatikai műnyelvünk első kísérletének, mégis megvan a jelentősége. Tulajdon név (nomen proprium), köznév (appellativum), magának álló név (substantivum), mással álló név (adjectivum): az ő e könyvbeli műszavai; a többi szófajt csak latinul emlegeti. Érdekesek igeragozásbeli következetes egyeztetései egy-egy latin múltidejű változattal. *Amabam* magyarja: szeretek vala; *amavi:* szeretek; *amaveram:* szerettem volt. Összetett jövőt (szeretni fogok) a magyarban nem ismer, jövőidőt csak jelennel fordít (*amabo:* szeretem; *amabor:* szerettetem). Kötőszóval kapcsolván a latin coniunctivusi alakokat, a mellékmondatbeli igék rég ellatinosodott használatát rögzíti meg paradimákban. *Utinam amarem:* akarnám hogy szeretnék; *cum amavissem:* szerettem volna; *cum amavero:* szeretendek. Teljességre törekedvén, némi erőszakkal múlt idejű infinitivust is alkot a latin másául (*amavisse:* szeretett lenni). Ne felejtsük el azonban, hogy latin nyelvtant ír, nem pedig magyart, s a magyar nyelvet csak kisegítőül használja a latin formák tanításához.

Fordít műszavakat, mint kódexíróink szöveget fordítottak, alárendelve a magyart a latinnak. De ily alárendeléssel szokott kezdődni a szabályozás, és az idegen szabály korlátai ellenére szokta utóbb saját, eladdig rejtve maradt szabályait juttatni szóhoz az idegen által öntudatára ébresztett anyanyelv. Sylvester is felért később a magasabb fokra. Most még a magyar határozott névelőt sem juttatta jogaihoz a kínálkozó helyeken. A declinatio magyar példáiban u. i. vagy csak a puszta főnevet emlegeti, így : »ábrázat« (= haec forma, die gestalt), vagy pedig a *hic, haec, hoc*ot fordítja a név elé, így: »ez Kovács« (= hic faber, der Schmit), holott az a latin szövegben névelő híján csak nyelvtani támasztékul, »docendi gratia» függesztetik oda. Pedig a német értelmezésekben ott láthatta volna a *der, die, das*-t figyelmeztetésül, s névelővel *(a* kovács) fordíthatta volna magyarra is. Még ekkor azonban bizonyára nem tudott németül, s értelmezéseiben csak a latint fordítgatta. Rudimentája végén a tanuló ifjúsághoz intézett latin versben a németet helvétnek mondja (»idioma Helveticum«-nak), talán mert svájci németektől hallotta. Némi német nyelvismeretet s magasabb rendű nyelvtani tudatosságot majd csak Wittenbergben, Melanchton oldalán és könyveiből szerzett, s akkor is nemzeti féltékenység vétette észre vele, hogy nemcsak a németnek, hanem a mi nyelvünknek is van határozott névelője.

Beszédben pedig, mondani sem kellene, használta ekkor is, hiszen a mutató névmásból ekkorára már a mi nyelvünk is kifejlesztette a névelői hivatású szófajt. Látni rá példát eleget Sylvester másik krakkói kiadványában, a szintén triplex interpretatiójú Puerilium colloquiorum formulae — Gyermeki beszélgetések — c. tankönyvben. Ennek a végén van a Geszti Mihályhoz szóló vers. A könyv latin beszélgetéseket német értelmezéssel tartalmazó alapszövege a címlapján is megnevezett. Heyden Sebald nürnbergi kántornak a műve elemi növendékek számára (»pro primis tyronibus«). Lengyel, és Sylvestertől magyar értelmezéssel ellátva, egyre újabb, javított és bővített kiadásokban jelent meg, s csaknem 200 évig egyik legnépszerűbb tankönyve lett a protestáns iskoláknak. Első kiadásából már 1912 előtt is ismeretes volt egy-egy ívnyi töredék (»krakkói töredék«), de nem tudták kellő biztonsággal meghatározni. Legközelebbi (1531-i és 1552-i) két krakkói kiadása alapján a latin és magyar szöveget Dézsi Lajos már az Irodalomtörténeti Közlemények 1897-i évfolyamában közzétette. A »gyermeki beszélgetések« két-két tanuló párbeszédei (27 fejezetben) az ő iskolai életükkel kapcsolatos dolgokról, különféle alkalmakkor. Köszönés a találkozáskor, reggeli, esti, éjtszakára való salutatiók ; lefekvés, felkelés, iskolábamenés körülményei ; az iskolában való

viselkedés, a »mester« várása, rettegett érkezése, vesszőzés, íróeszközök, absentia ; fölöstököm, ebédre való terítés, meghívás, ismerkedés, temetés : e beszélgetések anyaga, tárgyai és alkalmai, olykor (mint a salutatiók, meg a terítés fejezetében) némi illemtani célzattal is hasznosítva. Sylvester magyar értelmezései sokszor egészen latinos szerkezetűek ; viszont az akkor közkeletű magyar szólásokból, az iskolai és családi élet magyar társalgási nyelvéből és köznapi kifejezéseiből Dézsi Lajos megállapítása szerint sokkal többet megőrzött, mint azon kornak bármely más irodalmi terméke.

A Gyermeki beszélgetésekben Sylvester egyszersmind Plautus-részletek első magyar tolmácsoló a is. Heyden Sebald u. i. könyvecskéje nem egy fejezetében latin komikusokból (kivált Plautusból) vett dialógusokat alakított át iskolai célra, s azok így Sylvester fordításába is átkerültek. Különben már a Donatus-féle Rudimenta is közvetített Plautus-sententiakat.

E két művével oly tankönyveket adott a magyar tanulók kezébe, aminőket Erasmus ajánlott a latin (és görög) nyelv tanításához : csak a legszükségesebbre szorítkozó, kevés, de tökéletes példával megvilágított, könnyen megtanulható nyelvtant, meg beszélgetéseket (»dialogusokat«), hogy azok betanulásával latinul beszélgetni is mennél hamarább elkezdhessen a tanuló. Ismerte-e Sylvester már akkor Erasmus műveit, vagy pedig — mint említettük — a nyomdásznak, esetleg valamelyik Perényinek, Gesztinek a felszólítására vállalta a két erasmista tankönyv magyarra alkalmazását : bizonytalan. Különben Erasmustól való függésük nem oly mérvű, hogy valódi humanista műveket láthatnánk bennük. De Donatus átdolgozásai a XIII—XV. században használt, Alexander de Villa Dei-féle, leoninusokban írt Doctrinale (1199.) után már klasszikus jellegűeknek számítottak. A Sylvester-féle két nyelvtan is olyannak számít, példaidézetei alapján. A bibliából vett mondatok és a distichonba foglalt Tízparancsolat (»exempla sacra« — szent példák) mellett u. i. latin klasszikusokból is merít idézeteket (»exempla prophana« — profán példákat), egyebek közt Horatius két ódájából részletet : a »Rectius vives, Licini« kezdetűt az első versszak híján egészen idézi, a »Beatus illé«-nek pedig néhány első sorát.

E diákkori művei után 1539-ben és 41-ben adott ki sokkal nevezetesebbeket : nyelvtant és újszövetség-fordítást. Közben megjárta Wittenberget, s Melanchton lett a »praeceptora«. Annak, s más újabb német grammatikusoknak nyelvtanaival megismerkedvén, filológiai műveltsége sokat fejlődhetett. Bizonyára hatás-

sal volt rá az ottani teológiai atmoszféra is, és nem lehetetlen, hogy ott fogamzott meg lelkében az újszövetség magyarra fordításának a gondolata. Melanchton szerint azonban minden jó teológusnak előbb grammatikusnak kell lennie, s alighanem tőle tanulta ezt Sylvester is, és azért írta meg előbb nagy nyelvtanát. E nyelvtan ajánlólevele még 1536 novemberében kelt, s jelzi benne, hogy művét csak propaedeutikának tekinti újszövetségfordításához, (melynek tehát már ekkor legalább a terve felmerült), s azért tartja hasznosnak kiadását még ama fordítás megjelentetése előtt.

A kettős terv azonban csak évek múltával valósulhatott meg, bár Nádasdy Tamás Újszigeten nyomdát is állított a tervezett művek kinyomtatására. Magyar könyvet eddig csak Krakkóban nyomtak, meg (éppen most, 1536-ban, az újszigetinek előkészületei idején) Bécsben — amott Sylvester, Komjáti, Ozorai műveit, emitt Pesti Gáboréit. Nádasdy nyomdája tehát elsőségével a hazaiak között különös figyelmet érdemel, s minket azért is érdekelhet mostan, mert történetébe fonódik bele Sylvester könyveinek a sorsa.

Nyelvtanában Sylvester is megemlékezik róla, hogy a Sárvárhoz tartozó Újszigeten (melyet ő tudós modora szerint Neanesus-nak nevez) kezdték művelni Hungáriában először a nyomtatás isteni művészetét (»divinam hanc imprimendi artem«). A nyomda vezetője ő maga lett ; a felszerelés egy részét Bécsben, Singreniusnál vásárolták ; betűkészletüket azonban maguk állították elő, mert a magyar könyvhöz külön jelekre is volt szükség, s Nádasdy nem sajnálta a költséget betűmetszetéshez ; minthogy akkori elv szerint latin betűt csak latin és olasz szöveg szedésére használtak, profán nyelvekre pedig gót típust, Sylvester is fraktur betűket metszetett. (A latin betűs nyomást majd Heltai és Huszár Gál vitték keresztül, mert nem lévén költségük a Sylvester kitalálta jelek metszetésére, latin matricákat vásároltak.) A betűmetszés lehetett főfoglalkozása annak a Strutius nevű német nyomdavezetőnek, kivel eleinte próbálkoztak, akit azonban hanyagsága miatt a Grammatica elkészülte (1539. jún. 14.) után, az Újtestamentum nyomása közben, a valószínűleg Krakkóból odahívott Abádi Benedekkel váltottak fel. Ez azután 1541 legelejére elkészítette a Strutiustól félbenhagyott nyomtatványt. A szedő Sylvester öccse, Mihály volt, a nyomtató legényeket Németországból szerződtették. Sylvester a Strutius-okozta zavarok miatt attól félt, hogy — a vállalkozás már ki lévén hírestelve (a krakkói Vietor is tudott róla, sőt Strutius használhatatlanságáról is, s azért tett ekkor ajánlatot Sylvesternek a mű nyomtatására) — szégyenben maradnak az idegen nemzetek előtt, s hajlandó lett volna meg-

tanulni a nyomtatást, mert a betűmetszésben nem ügyetlennek ítélte magát. Az illusztrációk rajzolója és fametszője, valószínű is, hogy ő volt ; némelyiket neve kezdőbetűi jelölik ; s levelezéséből tudjuk, hogy birtokán időtöltésből festegetett is. Az elkészült könyveket elég nehezen tudták terjeszteni a háborús idők miatt. Hogy Grammaticája Nádasdynál a porban hever, elkallódik, borstakaró lesz belőle, arról a könyv megjelente után nyolc évvel is panaszkodik Sylvester. Nádasdy nem tartott számot a nyomda jövedelmére. Az Újtestamentum példányain Sylvester Abádival osztozott meg, csomagokban küldözte szét papoknak, tanítóknak ; több csomag elveszett. Abádi házalt velök, de nem nagy sikerrel : útiköltsége sem térült meg; egy elveszett csomagért 25 példánnyal kárpótolta magát ; ezeket azonban (melyek kinyomásában, úgy látszik, Sylvester Mihály is ludas volt) Nádasdy parancsára Sylvester elkobozta tőle. Több példányt Nádasdy küldözgetett szét rokonainak, címerüket is megfestetve hozzájuk. E címerekhez Sylvesterrel íratott hexastichonokat.

Tudjuk, hogy a nyomdából az Újtestamentum elkészülte után igen hamar egy Cantio is kikerült, mely a Genesis összefoglalása volt, meg valami énekek (»cantiunculae«), de Sylvester művein kívül a nyomdának semmi más terméke nem maradt reánk. Hogy Dévai Ortographiájának egy kiadása ott készült, az téves állítás. Abádi 1543 márciusában Wittenbergbe ment, s lelkésszé avattatván, utóbb Szegeden lett pap. Sylvester 1544-ben Bécsbe távozott, s legkésőbb akkortájt nyomdája végképpen megállott. A nyomda néhány dísze Huszár Gál birtokába, vele Debrecenbe került, utóbb Semptére, Bornemisza Péter tulajdonába.

Grammatica hungaro-latina című, latin nyelvű, nagy latin nyelvtana alak és szerkezet tekintetében a már krakkói művében alapul vett Donatust és a Konstantinápolyban élt, VI. századi Priscianust követi, de már Donatus újabb átdolgozói ismeretével. A hagyományos formula- és definícióanyagon felül azonban vannak neki eredeti fejtegetései is. Lehet, hogy műve nem maradt reánk teljes példányban. Az elején u. i. azt, aki a grammatica felosztásáról többet akarna tudni, felszólítja, hogy olvassa el a második részben előadottakat. Lehet azonban, hogy csak tervezett egy II. részt ; az valószínűleg Donatus III. könyvének (mondattan néven stilisztikának) felelt volna meg.

Ajánló levele szerint elemi fokú tanulók számára írta, de magasabb színvonala, görög és héber példái, Donatust bíráló megjegyzése nyilvánvalóvá teszik, hogy a tanítónak szánta. Még pedig magyar fiúk nyelvtanítójának : azért fordít gondot a latin

és a magyar nyelv eltérő szerkezeteinek számontartására, s használja kisegítő eszközül általában a magyar nyelvet. Mindezt oly mértékben teszi, hogy észrevétlen hova-tovább egy magyar nyelvtan körvonalai rajzolódnak ki a latin palástja alatt. Valóban ez volt első, a magyar nyelvvel is foglalkozó grammatikánk. Hogy u. i. Janus Pannonius lett volna első nyelvtanírónk, az ma már megvan cáfolva. Sylvester maga sem tudott az övénél korábbiról.

Címlapján s első levelein gyermekekhez szóló latin versek olvashatók, köztük egy endecasyllabum, mely hálára inti az újholdkor, új életre született, újonnan felállított iskolába újévkor belépő fiát, Theodort, Nádasdy iránt, ki — hogy az »új« szóval való játék teljes legyen — az új intézményt Újszigeten állította fel. Ugyancsak fiához intézi prózai ajánlását, mely egyebek közt anyagi romlásáról panaszkodik, de elvi kijelentést is tesz, mely szerint könyvét más nemzetek példájára írta, kik már a nyelvtan tanításában is sikeresen használják fel segítségül a tanuló anyanyelvét. Hogy előtanulmánynak is szánja újszövetségfordításához, azt már említettem.

Az idegen példákkal Wittenbergben ismerkedett meg. Közöttük legtekintélyesebb Melanchton Grammaticája (1525) és Syntaxisa (1526) volt, kit ő »Praeceptor noster« — tanítómesterünk — jelzővel említ egy helyt, görög nyelvtanára hivatkozva. Melanchton példatára különösen klasszikus idézetekben gazdagabb Donatusnak más, újabb átdolgozásainál, s szabályaiban görög és német analógiákra is utal. E könyvével Sylvester immár közelebb áll ő hozzá, mint Erasmushoz, bár egy helyen attól is (»ex Erasmi nostri interpretatione«) kölcsönöz bizonyítékot. A nemzeti nyelvnek azonban némely humanista grammatikusok nagyobb szerepet juttattak Melanchtonnál s azokban Sylvester bőven láthatott példát nemzeti nyelvtani terminológiára. Ha nem tudott volna is németül elég jól, magát a tényt tapasztalhatta a német tudósok nyelvtanaiban. Amiért egy helyen az ejtésnek az írástól való eltéréséről szólva így nyilatkozik: »Germanos nostros, audio ab illis, qui huius linguae periti sunt, idem facere« (németjeink is így cselekszenek, amint azoktól hallom, kik e nyelvet ismerik): abból alig következhet más, csak hogy (mint máshol is mondja), a *mi* németjeink, a magyarországi németek ejtéséről nincs saját tapasztalata. Az ő szülőföldjén még akkor nem voltak németek, Erdődre csak a XVIII. században telepítettek svábokat; Nagybányán már 1142 óta laktak szászok. Azt különben tudja, hogy a »mi németjeink« Nagybányát — ő mindjárt görögre fordítva mondja — Neapolisnak hívják, Ofen-nek Budát, de nem érti, miért (bizonyára tudja, hogy a német szó kemencét jelent, s azért nem érti, hogyan lehet

Budát így nevezni). Újszövetségfordítása jegyzeteiben a maláta szóról írja, hogy azt »az Németek ser seprűnek fordították«. Az az epigramma, melyet bécsi tanártársa írt róla (lábfájását is szóbahozva), a magyaron kívül görög, török, latin nyelvismeretét említi, a németet nem, de ily epigrammában érthető, ha a német szerző csak a neki is idegen nyelvekben való jártasságát írja javára kartársának. Egyébként nem volna példátlan eset, hogy német városban külföldi egyetemi hallgató (latin lévén a tanítás nyelve) egyáltalán nem tanulja meg a német nyelvet.

A nemzeti nyelvet Sylvesternek ez a nyelvtana sokkal nagyobb mértékben használja kisegítő eszközül, mint a krakkói. Magyar műszókészlete jelentékenyen megszaporodott, noha több esetben bizonyára nem műszót, csak értelmező (»sok szóval«. való) körülírást kívánt nyújtani. Igaz írásnak tudománya, íneklíshez való-, ígíknek igaz tulajdonságárul-, beszídnek egybeszerzésérül való tudomány : nem neve akar lenni a grammaticának, prosodiának, etymológiának, syntaxisnak, csak megértetése jelentésüknek. Műszóknak számíthatjuk azonban már az efféléket, mint : szótívő, (magánhangzó), mássalzengő, níma, elolvadó, bizonyos hangfajok, s : név, névírt való, íge, előlvető, — bizonyos szófajok neveként. A conjugatio szót, s az igeidők neveit nem fordítja le, az igemódokéit igen (mutató, parancsoló, kívánó, egybefoglaló) ; mond azonban üdőt, szemílt, s ismer gyakorló és kezdístívő verbumot. Definitiót, tételt többször megmond magyarul is ; a consonansok pl. »níha elől, níha utól vettetvén, az szótívővel egyetemben tísznek zengíst.«

De nemcsak grammatikai műnyelv kiképzését indította meg, hanem oly tudós figyelem tárgyává is megtette anyanyelvét, minőre addig csak a »szent« nyelveket, a latint, hébert, görögöt méltatták. Külföldi példák ösztönözték erre is, de hovatovább nemzeti érzése vette át a sugalló szerepet, s olykor szinte meg is feledkezett róla, hogy voltakép latin nyelvtant akar tanítani. Méltán nevezte hungaro-latinának Grammaticáját ; a nyelvi hungarisztika első úttörője, nemzeti nyelvkultúra útnak indítója volt az.

Ebbeli érdeklődését természetesen a latin grammatica szempontjai, cikkelyei irányítják. Azok keretében vesz észre bizonyos egyezéseket nyelvünk meg a latin, esetleg a görög és héber között, láthatólag örvendve, hogy nem maradunk hátra azok mögött ; hogy van nekünk is kicsinyítő fokozásunk (»nagyubbadka«), mi is tudunk kétfélekép fokozni : képzővel és határozóval (fejírb, inkább fejír), van tárgyas ragozásunk, ami se a latinnak, se a görögnek nincs, csak a hébernek, minélfogva nyelvünk rokonsága a

héberrel nyilvánvaló ; vannak, mint ma mondanók, elhomályosult összetételeink is (jámbor, üdnap), főkép pedig van articulusunk, mint a görögnek.

Látni való, hogy az egyezés az ő szemében egyenrangot, a különbözés igen könnyen fölényt jelent más nyelvekhez képest. A különbözések felismerése azonban mint puszta ténymegállapítás az igazán nevezetes. Nemcsak nyelvtudományi, hanem nemzeti szempontból ; mert azzal mintegy nemzeti tulajdonunkat kezdi számba venni, sőt biztosítani is, mint féltett értékeket szokás, idegen (latin) minták ellenében. Nyelvünk szerkezeti eredetiségének és autonómiájának a felismerését jelentik ily megállapításai : sokszor más casussal élünk, mint a latin ; számnév után nem használunk többest ; raggal fejezzük ki, amit a latin birtokos névmással, praepositióval (előlvetővel) ; mi így mondjuk : az embernek fia, a latin így : az emberé fiú ; a jelzőt nem ragozzuk együtt a főnévvel (»koldult eledelvel íl«), de ha akarjuk, latin módra azt is megtehetjük (»eledelvel íl, de koldulttal«) ; nem tudunk minden latin szóra magyart? — a latinnak sincs szava mindenre, amire nekünk van (pl. a kedig-re).

A különbözések közt legfontosabb, amit a névelőről ír. Ez annyira szívén fekszik, hogy »De articulo hungarici sermonis« címen tiszta magyar nyelvtani fejezetet ékel közbe a latinba s más fejezetekben is vissza-visszatér rá. A Rudimentában még nem volt nyelvtani tudata a magyar névelőről ; most már a csak »docendi gratia« segítségül hívott hic-et névelővel helyettesíti a magyarban (hic magister : az mester), mikor pedig névmásként tanít róla, amaz-zal, ez-zel fordítja. Tudja, hogy az *az* a magyarban névelő is, mutató névmás is lehet, de az első esetben változatlan marad, az utóbbiban declinálható. A magyar névelő észrevevése egyike az ő wittenbergi szerzeményeinek. Most már bizonyára tudott annyit németül, hogy német nyelvtanírók példáiban felismerte volna a *hic* meg a *der* közti különbséget, még ha nem olvassa is annak megállapítását Malanchton görög nyelvtanában. De e nyelvtannak egy, az ő nemzeti önérzetét kihívó állítása késztette igazán a magyar névelő kérdésének tisztázására. Melanchton szerint u. i. a görög articulus igazi jelentését nem lehet más nyelvből, csak a németből megérteni. Ez a *csak* lett a De articulo c. fejezet létrehívója. Sylvester absurdumnak mondja praeceptora kijelentését, s tiszteletteljesen mentegeti is őt, mert azt vonakodnék magyarázatául felhozni, hogy népe iránti elfogultságból (»studio, quod erga suam gentem habebat«) szólta el magát. Kimondja hát, hogy a magyarban is van articulus, a minden nemben és számban változatlan *az ;* apró kis szócska, de aki élni tud vele, maiestast vagy splen-

dort adhat általa a beszédnek. Szól helyesírásáról is a névelőnek, nem fogadva el a Dévai szabályát. Ekkor már ismerte Dévai Ortographia Ungarica-jának egy ma már lappangó korábbi kiadását ; Vietoris küldte meg neki annak egy példányát 1538 nyarán ; értesült u. i. Strutius sikeretlen működéséről, s ajánlatot tett az Újtestamentumnak a Dévai-féle könyv helyesírása szerinti kinyomtatására, de ha az nem tetszenék neki, akkor hajlandó volna utasításaihoz alkalmazkodni. Sylvester azt felelte Vietorisnak, hogy Nádasdy akarata nélkül ő semmit sem tehet, mert a kiadás egész gondját az vette magára, Dévai helyesírását pedig nem mindenben helyesli. Grammaticájában is, — »bár Dévai barátja neki« — helyteleníti az articulus írására vonatkozó szabályát. Dévai szerint *az az* »igécske« (ő nem mondja articulusnak!) *z*-je helyett mássalhangzós kezdetű név előtt annak kezdő mássalhangzója írandó (ab barát, ap pap). Dévai szabálya, tudjuk, a kiejtés valóságához igazodott, valamint Farkas András is a kiesett *z*-t pótló nyújtást akarta szuggerálni az *ah* írásmóddal. Sylvester azonban a tanulatlan nép — vulgus imperitum — ejtését nem fogadta el a helyesírás irányítójául ; ha a nép úgy ejti is, tévedését szerinte inkább orvosolni illik, mintsem pártolni. Minden nyelvben ingadozó lehet a kiejtés, de a helyesírás mindegyikben állandó, szilárd (»certa«). A mi articulusunk hát mindenkor *z*-vel írandó, hogy ortographiánk állandó legyen. Mert van *az*, de *ab*, *ap* stb., nincs, s nem is jelent semmit. Az ő helyesírási rendszere egyébként — mint Kniezsa István (A m. helyesírás története, 1952. 10. l.) megállapítja — tudatosan úgy van megszerkesztve, hogy minden ma yar hangnak külön jelt juttasson. — A névelőre vonatkozó, imént idézett nyilatkozatában már jelentkezik a korai grammatikák nyelvszabályozó törekvése, amely ki akarja javítani az élő nyelv látszólagos logikálatlanságát és következetlenségeit. Tudós, pedáns észszerűségnek hinnők ; valójában inkább az ébredő nyelvtudat túlbuzgalma, mely vétkesnek ítéli a nyelvről még nem gondolkozók — a köznép — beszédét. (Hasonlókép száműzné a *s*, meg az *is* alakokat is, melyekkel az egyedül helyes *és* — *es* — helyett, a *penig*-et, mellyel *kedig*, vagy *kediglen* helyett, a *holnap*-ot, mellyel *holdnap* helyett él vétkesen (»vitiose«) a vulgusimperitum).

Egyezés, különbözés egyaránt a klasszikus nyelvekkel vetekedni tudását jelenti a miénknek. Természetes, hogy nem köznépi, hanem grammatikai szabályokkal is dicsekedhető alakjában. Abban, hogy szintén vannak szabályai, s nem kevésbbé »regulatissima« amazoknál. Eddig rejtve volt ez a tény, ő ásta ki elsőül ; éljünk vele, úgymond, s szegényekből csakhamar gazdagokká leszünk. Más nemzetek szerényebb értékeikben is gyönyör-

ködnek, mi kitűnő sajátainkat is kevésbe vesszük. Sylvesternek és az ily humanista tudósoknak nemzeti jellegét nem értheti meg az, aki a nemzetit e korban is a köznépre korlátozza. Tudós magyarság ez, mely iskolázott gondolkozásával a vulgustól különbözni, más nemzetekkel azonban vetekedni óhajt és szolidaritást vállalni azok tudós formáival. Sylvester egyrészt magyar neveket ajánl a klasszikus szélnevek és »holdnap«-nevek helyett (Eurus, Zephyrus, Auster, Aquilo helyett : napkeleti, napesti, alszél, felszél ; fűhó, fagy-, fűhegy-, kinyíló, előgyümölcsű, kaszáló, hő-, vagy arató-, szőlőízlelő, szőlőszedő, borvető, borlátogató, víganlakó hó : a január stb. helyett), másfelől viszont magyar városneveket görögge l váltana fel (Újsziget : Neanesus ; Nagybánya : Arrugiae ; Szinyérváralja — az ő szülővárosa! — minthogy hét dombon fekszik — akárcsak Róma! —: Heptoropolis). Tudja, hogy lesznek, akik ezért kinevetik, de a vulgus ám éljen ezután is a maga adta nevekkel, mert nehéz eltörölni a bevett szokást, mások azonban miért ne élhetnének az ajánlott »jobb« nevekkel? Szómagyarítása nem purizmus, hanem nyelvünk képességeinek próbája, idegen névadása nem xenológia, csak alkalmazkodás a tudós divathoz, s azzal városaink rangemelése.

Nyelvi öntudatát nem is szavak és nevek magyarsága teszi és elégíti ki. A »vétkes« beszéd példái közt olyanokat is említ (pl. »fíllek tígedet«), melyek azért vétkesek, mert a latint másolják, holott más a mi mondattanunk, mint a latiné : alia enim est ratio syntaxeos nostrae linguae, alia latinae«. Alig lehet eléggé felbecsülni egy ily megállapítás történeti értékét. Teljességgel tévednek azok — úgymond —, akik semmi különbségről nem tudnak nyelvünknek s a latinnak szerkezete között, s tolmácsolásban a latin alakhoz való ragaszkodást követelik ; bármennyi egyezésünk van is azokkal, századrésze sincs annak amiben különbözünk tőlük. Ily tiltakozás, abban az időben, a nyelvszerkezet ellatinosítása ellen : egyike Sylvester legfeltűnőbb újdonságainak.

Folyó- és városnevek nevéről szólva, megemlékezik a mi nevezetesebb folyóinkról és városainkról, szülőföldjéről, a minden jóval bővelkedő Medgyesaljáról, szülővárosáról és annak uráról, Perényi Jánosról (Komjáti volt tanítványáról), Újszigetről és — hálája kifejezésével — Nádasdyról. Ez humanista szokás. Magyar humanistára vall, hogy éppen Guarinónak a mi Janus Pannoniusunkhoz intézett verséből idéz példát bizonyos licentiára, mit versben a metrum kényszere ment. Felekezeti álláspontjáról, e könyve nem tájékoztat ; de talán szerzetesek és papok némi kicsinybevételére vall, hogy az akkor használt, szerinte jobbakkal felváltandó hónapneveket (bűjt elő, bűjt más, Karácson hava stb.)

az ő újabb keletű találmányuknak gyanítja : »suspicior tamen aut monachorum aut sacrificulorum esse inventum«. Dévai is monachusokat és sacrificulusokat említ alább ismertetendő latin vitairatában ; kérdés, nem tőle veszi-e át e szavakat itten Sylvester. Tudjuk, hogy Dévait már ekkor ismerte. Talán az »Ortographiát« is a Dévai-féle »igaz írás módjáról való tudomány« mintájára fordította Grammaticájában »igaz írásnak tudománya«. műszóval.

Amit nyelvtanában a magyar nyelv saját mondattanáról s annak fordítás közben is tiszteletbentartásáról mondott, az voltaképen a nyelvhelyesség követelményének első hangoztatása irodalmunkban. Egy későbbi (1547-i) levelében pedig a nyelvhelyesség szempontjából legkorábbi kritikai nyilatkozatra találunk. Ludovicus Thegezinus (igazi nevén valószínűleg Szegedi Lajos) zsoltárfordításáról mond abban bírálatot Nádasdy kérelmére. Mindjárt a Nádasdyhoz intézett ajánlás első mondatát helytelenül fogalmazottnak ítéli. Az a mondat így hangzott : »Az tholmach istennek esmeretibe való nevelkedését kévánja az olvasónak«. Sylvester a kettős birtokviszony miatti zavart hibáztatja (méltán) ; *tolmács* szerinte csak az, aki élőszóval magyaráz, Thegezinus tehát nem mondhatja magát annak ; az *olvasó* szó pedig kétértelmű, mert a templomban használt olvasót is érthetni rajta (érdekes, hogy nyelvtanában sem fordítja olvasónak a »legens« participiumot, hanem következetesen írásolvasónak) A kifogásolt mondatot tehát nyelvünk régi szokásai s a fordításnak minden nyelvben érvényes elvei szerint (miket — úgymond — ő maga összeszedett egyházi és világi írókból) így tartaná javítandónak : »Az ki ez könyvet magyar nyelvre fordította, kívánja az istentől azoknak, kik ezt olvassák, hogy az ű esmeretiben nevekedjenek«. Ez ugyan négy mondatra oldja fel a Thegezinusét, s kissé bőbeszédű, de az ő elvei szerint »helyes«. Ebben a levélben panaszolja (mit fentebb említettem) Grammaticája sorsát, pedig abból, úgymond, mindazt meg lehetne tanulni, amiket mostani bírálatában kifejtett. Az itt elénk került Szegedi Lajos később a helvét, végül a szentháromságtagadó irány híve lett. A maga helyén még találkozunk vele.

Másik nevezetes műve, az »Új testamentum magyar nyelven, mellyet az görög és diák nyelvből újonnan fordítánk az magyar nípnek keresztyén hütben való ippülísire« : 1541 januárjában került ki a sajtó alól, Ferdinánd király fiainak ajánlva. Említettem, hogy a fordítás eszméje talán még wittenbergi eredetű. Bizonyos, hogy 1536-ban Szt. Pál leveleinek a fordításával foglalkozott, amiben tudomása szerint mások is fáradoztak ; talán Komjátira gondolva írta ezt akkor Nádasdynak (Komjátiról már Perényi

Jánostól is hallhatott!). Két év mulva Pesti Gábor evangéliumfordítását említi egy levelében. Nincs megállapítva, mennyiben támaszkodott magyar elődeire. Görög és héber szöveg alapján fordított, nem mellőzve a Vulgátát sem, s Erasmusnak, »a keresztyén világ kimagasló díszének« a paraphrasisait is követve, mert azokban, mint ajánlása mondja, purior és sincerior (tisztább és őszintébb) teológia tárgyaltatik.

Fordítása Komjátiénál sokkal világosabb, magyarosabb, érthetőbb. Pesti azonban fegyelmezettebb stiliszta mint ő : tömörebb, választékosabb, több érzéke van a szerkezet esztétikája iránt. Hozzá képest Sylvester fesztelenebb, az élőbeszéd formáihoz közelebb álló, bátran pongyola : egész sorozat *kediglen* vagy *vala* unalmát nem látszik érezni. Keveset bíz az olvasóra ; igyekszik biztosítani, ha körülményesebben is, a szöveg érthetőségét. Mintha átlagosabb »írásolvasóra« gondolna, mint Pesti. Érdekes volna alaposan megvizsgálni, mennyiben egyezik fordítói gyakorlata saját fentebb megismert elveivel. Nagyjában azt mondhatni, hogy az idegen mondattannak és szólásmódoknak kevésbbé enged, mint pl. Károlyi Gáspár. Elbeszélő részletei azonban latinosabb képűek a többieknél, mert mellékmondataiban többnyire követi a latin igemódok példáját. Néha latinos és magyaros módhasználat s a különféle multidejű ige-alakok némi csínnal váltakoznak szövegében, mert hangsúlyelosztása rendszerint ép, megnyugtató, magyar fület nem botránkoztató. Egy-egy rövidebb, nem-körmondatos mondatszerkezete e tekintetben igen jól hat (pl. »mert látók az ő csillagát napkeleten, és idejövénk, hogy imádjuk őtet«). Fejtegető szakaszainak stílusát (mire példa lehet a Rómabelieknek írt levél II. része, s annak »Értelme«) a megértetés szándéka olykor körülményessé, szőrszálhasogató jellegűvé teszi. Szókincse gazdag, felhasználása szabatos. A Komjáti-féle vagylagos fordítás neki már nem szokása. Az idegen szót lehetőleg kerüli ; amit nem kerülhet el, azt a kötet végén, mint »nehéz igét« megmagyarázza. A »fukar« szó (»publicanus« értelemben) nála fordul elő s minhogy nem magyarázza, közérthető szónak kellett lennie, és aligha származhatott a Fugger családnévből, mert az csak másfél évtizeddel előbb, a Fuggerek ellen 1524-ben megindult támadások folytán válhatott szélesebb körben ismertté.

Tisztán irodalmi szempontból nézve, járulékos szövegei, melyek a szentírási szöveget közrefogják, történetibb jelentőségűek, mint maga a fordítás, noha az, csak mint magyar nyelven első teljes újszövetség is komoly figyelmet érdemel.

Maga a szentírási szöveg két részre (mintegy két kötetre) oszlik, külön-külön levélszámozással ; az első rész a négy evangéliu-

mot és az Apostolok cselekedeteit foglalja magába, a második a Leveleket és a Jelenések könyvét. Az első rész előtt 4, a második után 12 számozatlan levélre vannak kinyomtatva az említett járulékos szövegek, s megállapítható, hogy nemcsak a könyvvégi, hanem a könyveleji számozatlanokat is a szentírási szöveg kinyomtatása után nyomták, s hogy e szerint az azokon olvasható szövegek is, legalább részben, utólag készültek. A könyveleji 4 számozatlan levelet a címlap, a Ferdinánd fiaihoz intézett latin nyelvű ajánlás, meg Az magyar népnek c. distichonos vers tölti ki. A latin ajánláson 1540 decemberében még dolgozott Sylvester, Nádasdy kívánságára változtatott is rajta, s csak az ő helybenhagyása után, tehát a legutolsó percben szedhették és nyomhatták ki. Természetes, hogy a distichonos verset sem hamarább. A második rész utolsó levelének hátlapján s az azután következő 12 számozatlan levélen már csupa magyar, verses és prózai szöveg olvasható. A versek distichonok, s Márké kivételével az evangéliumoknak, meg az Apostolok cselekedeteinek tömör kivonatai, az utolsó után a fordítónak ezzel a fontos megjegyzésével : »Ez summariumot, hogy helin nem vetők, az lűn oka, hogy kísén vivők eszünkbe az mű nyelvünknek mindenben való nagy nemes voltát«. Folytatólag aztán még magyarázatok (»tanuságok«) következnek a bibliának »nem tulajdon jegyzísben« (vagyis átvitt értelemben) vett igéiről ; a trópusokról, meg a fordításban előkerült »nehéz« (magyarázatra szoruló) igékről, úgymint mérőszerszámok, pénzek, betegségek neveiről. Végül Abádi Benedek, a könyvnyomtató intéz néhány szót ... nem az »olvasóhoz« (mert azt Sylvester nem tűrhette volna), hanem ahhoz, »azki ezt olvassa«, azzal mentve a nyomásban esett vétkeket, hogy nem ő kezdte a mű nyomtatását.

A summáriumok után olvasható megjegyzése Sylvesternek azt jelenti : későn vette észre, hogy magyarul is írhatni antik szabású verseket, s e miatt nem tehette, summáriumait a maguk helyére, vagyis a könyv első részébe, a megfelelő szentírási szakaszok elé. (A magyar néphez szóló ajánló verset azonban még kinyomathatta a különben is csak utólag kiszedett könyv-eleji számozatlan levelek végén.) A summáriumok e rendellenes elhelyezése arra mutat, hogy a szentírási szöveg már ki volt nyomva, mikor Sylvester észrevette (»későn«!), hogy magyarul is lehet distichonos verset írni. Ezt pedig — mint máshol kifejtettem, abból vehette észre, hogy saját újszövetségfordításának utolsó kinyomtatott ívét korrigálva, némely mondatából, mely véletlenül daktylusi lejtésűre sikerült, kihallotta azok hexameterszerű hangzását. Legutolsó mondatában pl. (»Az mü urunk Jézus Krisztusnak kedve legyen mind tűveletek«) tökéletes hexameter lappang a próza leple alatt.

A király fiainak (Miksának és Ferdinándnak) bizonyára Nádasdy utasítására ajánlta fordítását, az ajánlás szerint részben Erasmus példájára is, ki Károly császárnak ajánlta az Újszövetség paraphrasisát. Közli velök, hogy rég dolgozott rajta ura, Nádasdy biztatására, ki a nyomtatás költségeit is viselte. Vígaszul és lelki gyámolul szánta a magyar nemzetnek, mely ma az egyiptominál rosszabb szolgaságot szenved a töröktől, noha őseink régebben dicső győzelmet arattak fölötte, békét szerezve vérükkel a keresztyén világnak. A királyfiaknak ajánlja, mert a »nagy Erasmus« szerint is a fejedelmek tiszte gondoskodni alattvalóik üdvéről ; anyjuk (Anna) a mi nemzetünkből származott, jártas nyelvünkben, s úgy tudja, a királyfiak sem idegenkednek attól ; kell is, hogy a fejedelmek ismerjék alattvalóik nyelvét. Tegyék lehetővé, hogy e könyv eljusson a magyar nép kezébe. Ebben Krisztus maga szól, nem zsidóul, görögül, latinul, hanem magyarul. »In hoc enim sermo gratie, ac reconciliationis, in hoc verbum veritatis, in hoc cibus anime spiritualis, in hoc fons aquae viue, in hoc porro verbum vite eterne.« (Ebben van a malaszt és megengesztelés beszéde, ebben az igazság ígéje, ebben a lélek tápláló eledele, ebben az élő víz kútfeje, ebben az örök élet ígéje).

A könyvvégi magyarázatok mint a magyar tudományos műnyelv kísérletei is figyelmet érdemelnek. Tartalma miatt is különösen »Az olyan ígíkről való tanúság, melyek nem tulajdon jegyzísben vítettek«. Ez valóságos stilisztikai fejezet magyar nyelven a biblia példázatos beszédmodoráról. Középkori szerzők is értelmeztek már példákat, meséket »lélek szerént«, de nem írtak tanulmányt magyarul az így értelmező stílusról. Meséi előszavában (1536) Pesti Gábor hasonló tárgyról szólt, a »paraboláról«, de latinul. Magyar nyelven e részben is Sylvesteré az elsőség. A század folyamán aztán több utódja lett. Bibliafordítók és magyarázók, fejtegetéseiben különösen Dávid Ferenc, nem egyszer látták szükségét, hogy megmagyarázzák az átviteles, példázatos beszéd mibenlétét. Így vált ez a téma a magyar stilisztikai gondolkodás ébresztőjévé. Annyira magyar érdekűnek azonban később sem mutatkozott senkinél, mint e legelsőnél. Magyarázatai természetesen a bibliai stilisztika körében mozognak. Idézi pl. e bibliai kifejezéseket : »az fejsze az fára vettetett« — »te vad olajfa vagy s az igaz olajfába oltatál be«. »Kinek az ű szóró lapátja kezében vágyon és megtisztítja az ű szírűét, az búzát begyüjti, ... az polyvát ... megígeti«, — s kifejti, hogy ez utóbbiban a lapát nem lapát, a szérű nem szérű stb., hanem »csak valami hasonlatosságírt vettetnek az jegyzísben.« De mikor aztán a mi virágénekeink ugyanilyenfajta beszédmodorát meri felhozni példának, noha

tartalmukat mélyen megveti, akkor már a magyar költői nyelv stilisztikájának magasztalója, első méltányolója, az igazán nemzeti humanista szólamlik meg örökre emlékezetes módon, mondván: »Az ilyen beszídvel tele az szent írás, mellyhez hozzá kell szokni annak, az ki azt olvassa. Könnyű kediglen hozzászokni az mü nípünknek, mert nem idegen ennek az illyen beszídnek neme. Íl illyen beszídvel naponkíd való szólásában. Íl ínekekben, kiváltkíppen az virágínekekben, mellyekben csudálhatja minden níp az Magyar nípnek elmíjinek éles voltát az lelísben, melly nem egyéb, hanem Magyar poesis. Mikoron illyen felsíges dologban illyen alávaló pildával ílek, az ganéjban aranyt keresek, nem azon vagyok, hogy az hitságot dícsírjem. Nem dícsírem, az mirűl ez illyen ínekek vadnak, dícsírem az beszídnek nemesen való szerzísit.«

E nyilatkozat végét, míg Tolnai Vilmos nem hívta fel rá a figyelmet, nem volt szokás idézni, s ennélfogva az a vélekedés kapott lábra, mintha Sylvester a virágéneknek, mint afféle népi szerelmi költészetnek adózott volna, századát megelőzve, nagy elismeréssel. Éppen elég, hogy a kifejezés költői voltát tudta méltányolni benne, noha tartalmilag éppoly szennyesnek ítélte, mint bármely prédikátor. Nem is vulgus-t (köznépet) értett a népen, hanem gens-t (nemzetet), aminthogy a virágének sem jelentett szükségkép népi éneket: Rimay János a Balassa Bálintéit is virágénekeknek mondja. — E nyilatkozatánál nem csekélyebb érdekű az a megállapítása, hogy a képes beszéd, a »szólásnak módgya«, nem minden nyelvben egyforma. A kenyír szó minden nyelvben kenyeret jelent; de azt már nem mindenik mondja, amit mi, hogy »egy kenyeren vagyok vele«, »elvettík a kenyerit« valakinek, vagyis a tisztit, amiből él. Azok a szólások, melyekkel éppúgy élünk, mint a zsidó, a görög, a fordításban nekünk is kedvesek, a többi csak idővel válhat azzá, majd ha már megszoktuk.

E filológiainak mondható nyilatkozatoknál még nyilvánvalóbb humanista szellemre vall az említett versek antik versalakja. Ő nem ismert e nemben korábbi kísérleteket; azt az 1521-i írásban ránkmaradt egyetlen hexameteres sort sem ismerte (»Mely nagy volt Róma, az ő romlása jelenti«), amelyről ma tudomásunk van, úgyhogy felfedezőnek tudta magát. Hogy nyelvünk nemcsak szabályozottság és alaki gazdagság szempontjából, nemcsak költői kifejező képességben, hanem ritmusban is versenyezhet a klasszikus és bibliai nyelvekkel: e felfedezése csudálkozással töltötte el, s újabb bizonyítványát látta abban »az mü nyelvünk nagy nemes voltának«. Könyve elkészültekor levélben értesítette Nádasdyt e nagy felfedezéséről: nem mondhatják immár az idegenek, hogy csak nekünk nincs evangéliumunk a magunk

nyelvén ; sőt bízvást irigyeljhetik tőlünk ezt a nyelvet, mert még utánozni sem tudnák ; vajon melyikük ne csodálná, hogy ezen a nyelven görög és római mintára minden versnemben írhatni verset, s értekezhetni rajta trópusokról és mértékekről? Ő hozzácsatolta fordításához az evangéliumok versbe foglalt summáriumait, s szeretné, ha Nádasdy udvarában az ifjak és szűzek megtanulnák és énekelgetnék, mert e versek kelleme főképp akkor tűnik ki, ha lant mellé énekelik, vagy legalább skandálva mondják ; igen alkalmasak emlékeztetőnek is. Ritka szerény mértéktartás ez egy humanistától oly felfedezése ismertetésében, melyet ma rendkívülinek tudunk, s melyet Szilády Áron méltán mond a nyelv- és irodalomtörténet egyik legnevezetesebb eseményének.

Nemcsak felfedezte a lehetőséget, hanem meg is valósította oly tökéletességgel, melyhez foghatót követői sorában szinte a XVIII. század végéig alig találhatni. Distichonainak tiszta ritmusa, a hagyománytalan idegen idomban magát egycsapásra feltaláló verstechnikája nagy elismerést érdemel. A summáriumokban akad egy-egy erőltetett méretű szótag, töltelékszó, inverzió : »Az magyar nípnek« prozódiája hibátlan, nyelve fesztelen épségű, a metrikai taglalást híven átvevő, s egyszerűségében is ékes syntaxisú ; hangzata pedig zeneileg gazdag. De nemcsak vers az, hanem szép lírai költemény, kevés szavú, de erőteljes vallásos szózat. Latin ajánlásának fentebb idézett, prózában is szép gondolatai szárnyat kapnak a szállaló ritmustól. Az ihlet nyomatékával, ismételt erőteljes hangsúlyozással hirdeti, hogy Krisztus szól e könyvben a magyar néphez, ezt hallgassa, ezt kövesse, ez legyen prófétája, ez mestere ; hogy itt, ebben a könyvben vagyon a rejtek kincs, itt a kifolyó víz, itt az örök életet adó tudomány, itt a lelki kenyér, s nincs több bizodalom ezen az egyen kívül. A léleknek, a hitnek e tulajdon hangsúlya foglalja szerves egységbe a vers gondolatmenetét, s juttatja el a maga hullámain, egész bibliai kútfejű költői nyelvével is oly igen összeillő záradékhoz, magának Krisztusnak ítélő szavait idézve : »Bódogok eljövetek, vesszetek el gonoszok.« Ép stíl- és ritmusérzék, gondolatnak és kifejezésnek, lélektani és ritmikai súlyrendnek ritka szép harmóniája tünteti ki a kisded, de korszakos jelentőségű versezetet. A könyv második, 1574-i kiadása — elég különös! — kihagyta. A XVIII. században Marth Mátyás pozsonyi rector, majd lelkész, igen ügyesen latinra fordította »Adlocutio Siluestri ad gentem hungaricam« (Szózat a magyar nemzethez) címen. Bizonyára helyesen értelmezte gens-nek a címbeli »nép« szót, mert gondolhatni, hogy Sylvester nem a »köznépnek« írt ilyen, addig hallatlan, idegen versformában, hanem a valóban olvasni tudó egész magyarságnak.

A versnek *csak* Krisztusra, *csak* a bibliára utaló erős hangsúlyában s a summáriumok, valamint a »tanúságok« némely részleteiben hajlandók lehetnénk id. Révész Imre és mások példájára protestáns ismertető jeleket látni. De katolikus részről katolikus volta mellett sorakoztattak fel érveket, azt is hangoztatva, hogy az irodalmi hagyomány (Heltai, Czwittinger, Ember, Horányi), sem tartotta őt protestánsnak, sőt Bod Péter Kolozsvári János csanádi püspökkel a trienti zsinaton Ferdinánd követével azonosította. A summáriumok protestáns színezetű tételei pedig (»Emberi szerzéssel nem kell tisztelned az istent« — »Az házasságot szerzé mindennek az isten« benne vannak az evangéliumban, melyet az illető summáriumok kivonatolnak, s nincsenek kiélezve valamely más — katolikus — állásponttal szemben. Pál apostol Rómabeliekhez írt levelében is benne van, amit a *csak* hit által való megigazulásról, s nem érdemünkből, hanem istennek irgalmasságából való üdvözülésünkről mond Sylvester e levél értelmezésében ; s ezt sem hegyezi ki mások, e tanításhoz netalán hűtlenné váltak ellenében. Szintúgy megtalálni az Apostolok Cselekedeteiben (8. r. 18—23. v.) e sornak : »Szentségáruló! nincs helyed isten előtt« — forrását. Kétségtelen azonban, idézett nyilatkozataiból is, hogy Sylvester Erasmus tisztelője volt, s mint az, ő is eltávolodhatott bizonyos fokig az egyház hivatalos álláspontjától, de nem szakított vele, s nem támadt ellene. Ajánlásai szerint, mint már említettük, Erasmus paraphrasisait purior és sincerior (tisztább és őszintébb) teológiájuk miatt követte. Az Újtestamentum megjelenése után négy hónappal kelt levelében, már tudjuk, sanctissimus pater noster jelzővel említette III. Pál pápát, aki tudvalevőleg 3 évvel azelőtt kizárta az egyházból VIII. Henriket, 1540-ben pedig megerősítette a jezsuita rendet. (Ugyanez a pápa nyitotta meg majd 45-ben a trienti zsinatot).

Újszövetségfordításán kívül más, eddig nem említett művei, versei sem mutatnak protestáns szerzőre. Húsvéti énekében, melyet Bornemisza énekeskönyve tartott fenn (neki tulajdonítva), nincs semmi különleges protestáns elem. Wallaszky állítja, forrásra utalás nélkül, hogy Luther néhány énekét is lefordította ; azoknak semmi nyoma, s kár, hogy ez az adat nincs kritikailag hitelesítve, mert abban volna kimutatva Sylvester irodalmi munkásságának egyetlen kapcsolata Lutherrel.

Bécsi tanársága idején (1544—51) néhány latin, részben vallásos színezetű verset is írt. Azok pedig, amennyiben felekezetiségét jellemezhetik, inkább katolikus, mint protestáns szerzőre vallanak. Ha tehát korábban hajlott is esetleg a reformációs álláspont felé, ekkorára, úgy látszik, visszahúzódott.

E versek egyikében Bécs városa beszél, kiváló fiai közt

Laziust is magasztalva, egy másik egy előkelő ifjúnak, egy harmadik Anna királynénak a halálára íratott (1547). Ez utóbbi a búcsúztatók módján magát Annát beszélteti, amint búcsut vesz Bécstől, az iskolától, templomoktól, papok, s más hivatásbeliektől. Néhány sornyi görög gyászvers is járul hozzá.

Nevezetesebb a többi három, melyek mindenikét Ferdinándnak ajánlta. Ezek egyike a keresztyén fejedelmeket buzdítja harcra a török ellen (De bello turcis inferendo — a törökök ellen indítandó háborúról — 1544), leírva a pusztulást, utalva a Hunyadiak és Báthori példájára, s hivatkozva némely baljóslatú jelekre: földrengésre, üstökösre, a méhrajok menekülésére Székesfehérvár környékéről a város eleste előtt. Ajánlásában vallásosságra inti a királyt, idézi Salamont héberül, latinul, s Homért görögül, latinul is, többször. Hozzá van csatolva a vershez a 79. zsoltár (»Öröködbe pogányok jöttek«) szintén verses paraphrasisa, melyben mintegy jeremiádjaink latin elődjét láthatjuk. Versében egy helyt a hitbeli szakadás miatt panaszkodik, s az eretnekség dögleletes járványa miatt (»Pestiferae haereseos contagia« — »vera fidesque scinditur in partes Christe verende tua«). — Querela domini Jesu resurgentis (a feltámadott Jézus panasza) c. verse tisztán vallásos jellegű; az emberek bűneiről és hálátlanságáról panaszkodó feltámadott Jézust beszélteti benne. Vallásos és személyes jellegű a harmadik vers, a Querela Fidei (a Hit panasza; 1551). Személyes sérelmeit, birtokából (bizonyára a gógánfalviból) való kivettetését panaszolja el ajánlásában a királynak: el kellett hagynia feleségét, gyermekeit, javait, s még testi épségét is alig biztosíthatva kellett menekülnie; fájdalma enyhítésére írta ezt a querelát, mert mint a hit (Fides), ő is csak Ferdinándtól várhat oltalmat; gonosz eretnekségek szaggatják a keresztyén hitet, sőt dögletetes atheusok álltak elő, sokakat félrevezetve rettentő tévelygéseikkel; ámde cáfolja őket ebben az ő énekében is Krisztus maga, cáfolják az apostolok, és a »patres«; hallgassa meg Ferdinánd a Fides panaszát, s az övét is, ki a keresztyén hitnek a Ferdinánd iskolájában működő többi nevelővel együtt »sincerus cultor«-a, s védelmezze meg elnyomóival szemben; Erasmus szerint is a fejedelmek tisztje a hit védelme; a régiek közül kivált Mátyás volt az, ma Ferdinánd és Károly. (V. Károly császár értendő, aki tudvalevőleg ellensége volt a reformációnak!). Maga a Fides panasza meglehetős általánosságban szól; a termőfához hasonlítja magát: ágait tördelik, gyökere Krisztus, a haeresisek lehullandó száraz levelek rajta, gyümölcsei a jámbor cselekedetek. Emleget »hamis dogmákat« is, de közelebbi meghatározás nélkül. Elgondolja dicső multját, hálásan emlékezve az őt védelmező pannóniai királyokra, kivált Mátyásra.

A maga időszakának e »csendes, de nagy díszére« a XVIII. század vége felé fordult az őt méltán megillető figyelem. Elsősorban verstörténetileg nevezetes kezdeménye talált méltatókra az azt erőteljesen folytató »deákos« iskola, s kivált Virág Benedek, majd pedig, részben az ő hatása alatt, Kazinczy részéről, ki egyszersmind a nyelvtanírót is nagyra becsülte benne, mert nyelvünk tulajdonságait kilesve, törvényeit tudományos rendbe szedte. Grammaticáját Magyar régiségek és ritkaságok c. kötetében (1808) újból kiadta, meleg méltatás és oly jegyzetek kíséretében, melyekkel őt a maga álláspontja mellett igyekezett felhasználni az ortológusok ellenében. E kiadványa a nyelvújítási harc egyik kilobbantója lett, s általa Sylvester is eleven erőként vitetett bele a modern idők elvi küzdelmeibe. Még inkább igazoló elődjét látta ő, az újító versíró, a »szépnek tudományát« felvirágoztatni törekvő Sylvesterben, aki »a' tetrachordont (— négysarkú verset —) elvetvén, fülünket azon mennyei zengzethez szoktatta, mellyet a' szép-egű Hellász' boldog fijai az Istenek' magzatjaiktól tanultanak«, s aki már 200 éve kimutatta az utat, melyen Ráday, Molnár és Dayka borostyánt aratott. Ezért dicséri őt Berzsenyihez írt epistolájában is. »Nemzetünk legtiszteltebb héroszai egyikét« látja benne, mindaddig élendőt, »valamíg a Múzsák magyar hangon fognak énekelni.«

*

Dévai (a wittenbergi anyakönyv szerint Dévai Bíró) Mátyás, Sylvester barátja, 1534-ben került Sárvárra, Nádasdyhoz, kinél talán éppen Sylvesternek Wittenbergbe távozása következtében kaphatott valami alkalmazást. Akkorára már megfordult Krakkóban (1523-ban, Kálmáncsehi Sánta Mártonnal együtt) és Wittenbergben (1529—30-ban) ; közben káplánja volt Tomori Istvánnak Boldogkővárában, Kassa közelében ; ott találkozott vele 1527-ben, János király tokaji és szinai veresége közt Szerémi György, s Emlékiratában mint még nagyon buzgó katolikust, később főlutheránust nevezi meg. 1531 tavaszától fogva előbb Budán, csakhamar az akkor Ferdinánd uralma alá tartozó Kassán működött, ez utóbbi helyen mint »magyar prédikátor« (mert németül nem tudott), s itt már nyíltan a reformáció hívének mutatkozott. Emiatt Szalaházi Tamás egri püspök 1531 november elején elfogatta, Bécsbe vitette, hol aztán másfél évig ült fogságban, mialatt Fáber János bécsi püspök három ízben is hitvizsgálat alá vette, de eredménytelenül. A kassaiak segítségével valami módon kiszabadulván, Budára sietett. Ott pártfogója, Bebek Imre gyulafehérvári prépost házában továbbra is protestáns szellemben hirdette az igét, mi miatt most már Zápolyai János vetette fogságba

Bebekkel együtt. Abból való szabadulása után, ily »előélettel«, minekutána — mint mondja — »mindkét Pannoniában«, »Magyarország mindkét királyától« »haragot és rabláncot« szenvedett, talált menedéket Nádasdy udvarában, ki maga is nemrég jött át Zápolyaitól Ferdinándhoz, azelőtt, s most már mindvégig híven szolgált urához.

Nádasdynál mintegy két évig időzvén, Németországba ment szemét, gyomrát gyógyíttatni, s iratait kiadni. Nürnbergben megbetegedvén, néhány hónapot az ottani papnál, volt wittenbergi társánál, (Vitus Theodoricusnál), Veit Dietrichnél töltött, Melanchtonnak is egyik legjobb barátjánál. A város közelében lakó Brandenburgi Györgyöt is meglátogatta akkor. 1537 elejétől fogva Wittenbergben volt ; október elején írta kértére Melanchton az őt és Sylvestert Nádasdynak ajánló levelet. Megfordult-e Svájcban, Krakkóban némely gyanítások szerint : bizonytalan. Ha igen, amott talán latin, emitt magyar nyelvű munkái kiadása ügyében járhatott. 1538 tavaszára itthon volt : Újvárról írogatott Nádasdynak. 39/40-ben az északkeleti részeken találjuk : Perényi Péternél, majd, mikor attól az úrvacsora kérdésében való ellenkezéseik miatt megvált, Serédi Gáspárnál, a szikszói tanítóságban. Itt Révay Ferenc támogatását is élvezte.

Nemsokára menekülnie kellett, mert Frangepán Ferenc egri püspök rendeletet eszközölt ki ellene Ferdinándtól. Nem tudni, hova ment. 41 végén Brandenburgi Györgynek írt érdekében Melanchton ; 42 tavaszán Wittenbergben lehetett, mert egy levele szerint betegeskedése idején Melanchton látta el élelemmel. Utolsó éveiről már csak bolygófényszerű jeleink vannak. 43 közepe előtt ismét itthon volt, a miskolciak hívták meg, de onnan szerzetesek jóvoltából — »monachorum opera« — elűzetett. Drágfy Gáspár oltalma alá húzódhatott. Megfordult Erdélyben is. Még 1545 júniusa előtt meghalt, ha nem mint debreceni pap, lehet, hogy a külföldön valahol. Debrecen 1536 óta Török Bálinté volt, ekkor már Dévának, reformátorunk feltehető szülővárosának is birtokos uráé : érthető volna, hogy ennek Nádasdyval, Drágfyval rokon családja menedéket, lelkészi állást ad neki a maga városában. Török Bálintné, Pemfflinger Kata, férje fogsága óta Debrecenben lakott ; Brandenburgi Györgyöt még Budáról jól ismerte : az is ajánlhatta neki Dévait.

Ez a pálya már kétség nélkül reformátori, nem úgy, mint a Sylvesteré. Irataiban is már inkább Lutherre hivatkozik, mint Erasmusra és Melanchtonra. Luther jól ismerte és kedvelte őt ; ő pedig, mikor ama hitvizsgálat alkalmával Faber Wittenberget vádakkal illette, azzal felelt neki, hogy Luther mind kegyessége,

mind műveltsége szerint kitűnő férfiú, s ha minden erejöket megfeszítik sem lesznek képesek leverni ezt az egy embert ; tartsa is meg őt nekünk a jó Isten nestori évekig. Schesaeus írja ismert nagy latin költeményében, hogy Dévai Mátyást »a magyar Luther« néven emlegették közönségesen. Úgy látszik, magyar ének is szólt prédikátori munkásságáról : Bornemisza énekeskönyvében egy ének nótajelzése u. i. így hangzik : »Magyar nyelven Mátyás vala az prédikátor.«

Első ismert művei latin nyelvű hitvitázó iratok, melyeket a Faber-féle vizsgálat leírásával együtt adott ki (talán Bázelben) 1537-ben vagy 38-ban. Vitairatainak előzményei még 1531-i budai tartózkodása idejébe nyúlnak vissza. Akkor írt volt egy kis művet a szentek aluvásáról, s valószínűleg ugyanakkor állította össze 52 cikkelyben a keresztyén hit főtanait. Ezek Szegedi Gergely váradi minoritának is kezébe kerültek, s az »Censurae... in propositiones erroneas Matthiae Deuai« (D. M. téves tételeinek megvizsgálása) címen könyvet írt ellene. Szegedi Gergely azon kevesek egyike volt, kik katolikus részről már ekkor felvették a harcot irodalmi téren a reformációval, s említett (talán Bécsben kiadott) munkája sokáig egyetlen nyomtatott mű maradt a reformáció ellen. Ez a Szegedi Krakkóban és Párizsban tanult, az utóbbi helyen teológiai doktorátust szerzett ; Nagyváradon, mint provinciális, a reformációs törekvéseknek erős gátlója volt. 1550-ben halt meg. Bizonyára ő az a »fráter Gergely«, kinél Bencédi Székely István a »Lucifer tábláját« látta volt Váradon, s őt illeti »füntzes (= ferences?) csácsogó Fráter Gergel« névvel Heltai, mikor Szántai István kassai prédikátorral folytatott 1538-i hitvitáját Háló c. könyvében elbeszéli.

Szegedi Gergely támadásával szemben veszi védelmébe a szentek aluvásáról szóló művét, meg 52 cikkelyét az említett kiadványában Dévai, s minthogy Vitus Theodoricus felszólítására bécsi megvizsgáltatása lefolyását is megírta, azt is közzétette benne. Könyvének nem adott összefoglaló címet, hanem címlapján a bennefoglalt mindhárom művet külön-külön megnevezte, ekként : »Disputatio de statu in quo sint beatorum animae post hanc vitam, ante ultimi iudicii diem. Item de praecipuis articulis christianae doctrinae, per Math. Deuay Hungarum. His addita est Expositio examinis quomodo a Fabro in carcere sit examinatus.« (Azaz : Vita a boldogok lelkeinek állapotáról ez élet után, az utolsó ítélet napja előtt. Úgyszintén a keresztyéni tudomány főbb cikkelyeiről, Dévai M. által. Hozzájárul azon vizsgálat előadása, mellyel a börtönben Fabertől kikérdeztetett). Az egész kiadvány elé egy (valószínűleg külföldi) névtelen írt tájékoztatást az olvasóhoz, Dévait mint

az evangéliumnak nemzeti nyelven hirdetőjét méltatva, Szegedit esztelen barátnak, a pápát antichristusnak minősítve. Az első mű elé Bebek Imréhez, a második elé Bácsi Ferenc szepesi préposthoz, János király titkárához maga Dévai írt ajánlást, s ugyancsak Bácsihoz, a harmadik elé, Vitus Theodoricus. Az elsőben említi Dévai, hogy mindkét magyar királytól fogságot szenvedett.

Már ajánlásai más légkörbe vezetnek, mint Sylvester művei : a hitvitákéba, alig egy-két évvel Ozorainak e nemben elsőként emlegetett műve után. De amaz általában tanításokkal, Dévai személlyel vitatkozik, csakhogy utódainál, s az imént említett névtelennél és Vitus Theodoricusnál is enyhébb modorban, legfeljebb némi iróniát engedve meg magának.

A szentek aluvása kérdésében Szegedivel szemben az az álláspontja, hogy Isten előtt élnek ugyan a szentek lelkei, de reánk nézve »alusznak« : nem tudnak rólunk, nem segíthetnek rajtunk ; közbenjárónk csak Krisztus lehet; Faber azon érvére, hogy István első magyar király Szűz Máriának ajánlta az országot, s a pénznyomatok tanúsága szerint is Mária az ország pártfogója, ő azt feleli, hogy a király nem tudta, miben áll a hit ereje, mert a hit csak Istent hívja segítségül, s egyedül Krisztusra tekint. Az 52 tétel közül (melyeket Szegedi censurájával és saját védekezésével együtt közöl) említendő a fülbegyónásnak és a purgatórium hívésének elvetése (nem lévén alapjuk a szentírásban), meg a praedestinatióról szóló toldalék, mellyel sokaknak amiatti aggódását akarja eloszlatni, vajon az elválasztottak közt vannak-e ők, vagy nem.

A könyv harmadik darabja szerint Faber főbb vádjai ezek voltak Dévai ellen : Wittenbergben járt és hallgatta az ottani elvetemedett eretnekek tanítását ; hazajövén nem misézett, úrvacsorát két szín alatt vett ; azt tartja, hogy minden keresztyén ember pap ; nem hisz hét szentséget ; tagadja kenyér és bor mivoltának megváltozását az úrvacsorában ; szentek ereklyéit nem tiszteli ; azt tanítja, hogy az eredendő bűn Szűz Máriában is megvolt s az is csak Krisztus érdeméből üdvözülhet, Szűz Mária és a szentek nem közbenjárók, a római egyház nem egyház, purgatórium nincs, a fülbegyónás elvetendő, az úrvacsorát két szín alatt kell venni, nincs szabad akarat ; azt kívánja, hogy lelkipásztort a gyülekezetek válasszanak, a köznép nyelvén misézzenek, az igét nem hirdető püspöknek, papnak ne fizessenek adót. E vádakra sorra előadja a maga akkori feleleteit, a legutóbbiban foglalt állítást kereken tagadva, mert, ellenkezőleg, ő azt hirdette, hogy a botrány elkerülése végett fizetni kell, ám lássa kiki, mint adhat majd számot a méltatlanul behajtott adóról. Az a vád, hogy Dévai szerint lelkipásztor választására a gyülekezet jogosult, a protestáns egyházalkotmány

egy nevezetes újdonságára céloz, mely a papi »ordo«-t elvetette, a papszentelés szertartása helyett pedig minden szakramentális jelleg nélküli pappátevést (ordinációt) hozott be, mely bizonyos vizsgálat megtartása után egyszerű kézrátétellel (»impositio manuum«) történt, s a papi tisztségben való megerősítést jelentette. A protestáns ordináció így puszta egyházközigazgatási aktussá módosult, s így gyakorolta hazánkban először Dévai, mint a még reformáció előtti bihari archidiakonatus területének egyik seniora.

A lefolyt vizsgálatot Dévai híven ismerteti; leírása u. i. egyezik a püspök feljegyzéseivel, s így az ő magatartása a két forrás alapján hitelesen megállapítható. Előadásában csak a lényegre szorítkozik; nem jelenetez hatás kedvéért; fogságbeli szenvedéseire csak céloz, bátorságáról nem szól fitogtatva. Nem személyi oldalát nézi a vele történteknek, nem mártír-szerepben, hanem az igehirdetőében óhajt mutatkozni, s ha egy-egy feleletével szemlátomást föléje kerekedett Fabernek, nem kérkedik vele. Ő csak a vallással törődik, s nyugodt önérzettel áll ellenfele előtt. Reformátori magatartására jellemző a közlemény legvége. Midőn az első vizsgálat után visszavezették börtönébe, a püspök azt mondta neki, hogy megáldaná, ha keresztyén volna. Ő erre így felelt: «Nincs szükségem a te áldásodra; van Isten, aki megáldjon engem, s egykor majd könyörülni is fog rajtam.« Némely vitatkozó utódaival, pl. Szkhárosival összehasonlítva, mindenkép higgadtabb, méltóságosabb modorú.

Magyar nyelvű munkái: egy ének, egy ábéce, meg egy hittani kézikönyv. Éneke a (4 + 7 osztású) 11-es sorfaj legkorábbi példái közé tartozik; oktatóhangú vers az igaz hit által való üdvözülésnek módjáról (»Az hit nélkül senki nem idvözülhet, Mint az virág nap nélkül nem zöldülhet«); legvégén »nyomorult országunkért« is imádkozásra int. Egész reformátori igehirdetésének — ifj. Révész Imre szerint — mintegy összesűrítését láthatni benne. Több énekeskönyv felvette. Szerzője nevét versfői őrizték meg.

A gyermekek vallásos nevelésére szánt ábécés könyve, meg a felnőttebbek épülésére való kézikönyve (katechizmusa) — ugyancsak ifj. Révész szerint — egyazon terv egymásból folyó két részletének a megvalósítása, s valószínűleg rövid időközzel adta ki egymásután.

»Ortographia Vngarica, azaz igaz írás módjáról való tudomány« c. ábécés könyvének csak egy »újonnan megigazíttatott« 1549-i, tehát posthumus, krakkói kiadása ismeretes, melyen a szerző meg sincsen nevezve. Kazinczy, aki a Magyar régiségek és ritkaságok kötetében Sylvester Grammaticájával együtt 1808-ban újra kiadta,

nem is tudta még, ki írta, az ismeretlen szerzőt »a krakkói ortographus« néven emlegette és Szombathy János sárospataki tanár helyes érvelése ellenére katolikusnak tartotta. A szerzőség kérdését majd csak id. Révész Imrének sikerült megoldania, s ma már senki sem vonja kétségbe, hogy Dévai írta, valamint azt sem, hogy az említett 1549-i nem lehetett első kiadása a művecskének. Minthogy Sylvester már Grammaticája írása közben olvasta, s Dévainak két könyve közül valószínűleg ezt kapta meg Vietoristól 1538 nyarán, a korábbi (lehet, hogy nem első) kiadást legkésőbb 1538-inak és Krakkóban (semmiesetre sem Újszigeten) nyomtatottnak gondolhatjuk.

Az »újonnan megigazíttatott« kiadás Dévai halála után 4 évvel jelent meg, s amennyire megállapítható, inkább rontott, mintsem igazított az eredeti szövegen, hiszen helyesírásában sem ragaszkodik a könyvecskében magában közölt szabályhoz, a névelőnek Dévai-féle emlékezetes írásmódjához. Dévai szabálya szerint u. i. mint már Sylvester Grammaticájának erre vonatkozó megjegyzéséből tudjuk, az *az* »igécske« *z*-je helyett mássalhangzós kezdetű név előtt ennek kezdő mássalhangzója volna írandó (ab barát, ap pap, at Tízparancsolat stb); e kiadás azonban sokszor ily esetben is meghagyja a z-t. — A könyvecske az olvasóhoz intézett előszóval kezdődik, melyet egy B. A. névjegyű ismeretlen írt, s mely a betű ismeretét a szentírás olvashatása miatt mondja szükségesnek, levél írhatása miatt hasznosnak. Írójának az említett Szombathy János *B*atizi *A*ndrást gondolta, Kazinczy azonban sem Batizit, sem *B*eythe *A*ndrást, sem *A*bádit (*B*enedictus *A*bádit) nem ismerhette el annak, mert mindezek protestánsok voltak. Ma már (nem egészen vitathatatlan alapon ugyan) Abádi nevét értik a két betűn, aki Sylvester Újtestamentumának a nyomását fejezte be, valószínűleg Krakkóból hívattatván Újszigetre. Minthogy az Ortographia korábbi kiadását is krakkóinak kell gondolnunk, feltehető, hogy *B. A.* előszava abban is benne volt, az azonban már nehezen, hogy a hibás 1549-it Abádi »igazította« volna meg olyan hanyagul.

Az előszó után következik a tulajdonképpeni abéce, a nyomtatott *(csak* a nyomtatott!) nagy- és kisbetűk bemutatása, s ehhez magyarázat a vocalisok-, diphtongusok- és consonansokról. Az *az* és *ez* »igécske« írásáról a már ismert külön szabály (ab barát, ap pap stb.) következik soron, azután pedig vers, melybe minden, a deák nyelvben meg nem lévő betű bele van »szorítva.« Nem hexameteres vers az, mint Kanyaró Ferenc hitte, hanem inkább ötszótagos sorelemek kapcsolatából előállított, s egy-egy pihenőnél hat- vagy hétszótagos záradékúvá lassított szabad szerkezet. Egyes

elemeit gondolatjelekkel ízelve külön, így ritmizálható : »Az atya Isten — adá az ü szent — fiát üdvösségül — és váltságul nekünk, — hogy valamennyen — ű benne hiszönk, — Isten fiai legyünk — azért ha csak az — fiúhoz folyamsz — Istenhez juthatsz.« E helyen aztán a hagyományos kátéanyag csatlakozik az ábécéhez : Tízparancsolat, Hiszekegy, Miatyánk, Angyali üdvözlet, egy-egy reggeli és esti imádság, asztaláldás és étel utáni hálaadás ; még pedig — s ezek miatt tartotta Kazinczy »római rendtartású könyörgéses könyvnek« — a Miatyánk úgy, amint Lukács evangéliumában olvasható, vagyis a Máté evangéliumabeli »mert tiéd az ország« stb. záradék nélkül, s a reggeli és esti imádság előtt keresztvetést írva elő. Az Angyali üdvözlet puszta közléséből is katolikus jellegre következtetett. Pedig ez a szakasza a könyvecskének Luther kis kátéjának a hatása alatt készült, az pedig szintén előírja a keresztvetést, s ugyanúgy közli a Miatyánkot, mint az Ortographia. Az Angyali üdvözlet pedig, mint szentírásbeli szöveg, bátran ott lehetett protestáns könyvben is. Mindezek után az arabs és római számok táblázatával zárul a könyvecske.

Bár szövege magyar, antiqua betűkkel van szedve, nem góttal, mint az eddigi könyvek magyar szövegei. Kazinczy kiadásában tévedésből szedték ezt is »Schwabachi« betűkkel, s e nagy »botlásról« ő maga világosította fel az olvasót. Dévai betűjegyei különböző eredetűek. A latin *ae*-nak *e*-vel jelzése erasmista hagyomány ; az *ny* és *gy* hangnak *ń* és *ǵ*-vel, az *u* hangnak szó elején *v*-vel írása cseh hatás ; cseh vagy német hatás a hosszú *ú* hang *ů* jegye. Ismerte a középkori magyar kéziratokat is, a *cs* hangnak a Bécsi-, Müncheni-, Peer- és Nádor-kódexben használatos »L« jegyét, megjegyezvén róla, hogy az »nem deák betű, nem igen jó illik a nyomáshoz.« Ügyelt a betűk szépségére is ; a *k* hangot azért írta inkább *c* betűvel, mert »az *k* ollyan nagy ágas betű, megrútítja az nyomást«, már pedig neki az volna szándoka, hogy »ammennyire lehetne, meg ne rútulna az nyomás.« Más esetben is két lehető jegy közül azt választja, amelyik »szebbnek tetszik« XVI. századi írásmódunkra különben nem volt nagy befolyással. A névelő ismertetett írását sem Sylvester, sem más nem vette át ; a Gyöngyösi Szótártöredékben azonban találkozunk vele. Ortographiája egyébként egészben véve a krakkói magyar nyomtatványok helyesírási elveit foglalta szabályokba. (L. Kniezsa István, A m. helyesírás története, 1952. 13. l.).

Felnőttek oktatására szánt kézikönyve, »At tíz parancsolatnak, ah hit ágazatainak, am mi Atyánknak, és ah hit pecsétinek röviden való magyarázatja«, bár nem katechizáló formájú, lényege és gondolatmenetének láncolatosan deductív szövése szerint

katechizmus. Annak tekintette Batizi András is, mikor saját 1550-i katechizmusa előbeszédében elődeként említette Gálszécsi István mellett Dévait is, »Christusnak igaz predicatorát«. Mint mondtuk, valószínű, hogy e mű, Ortographiája után csakhamar, 1538-ban, Krakkóban jelenhetett meg. Úgy látszik, második kiadása is készült: abból volt egy-egy ívnyi töredék Szilády Áron birtokában. A Tízparancsolat és a hit ágazatai (a Hiszekegy) magyarázatát azért tartotta szükségesnek, mert azok mutatják meg az üdvösségre vezető útat, a Miatyánkét pedig, mert azzal könyörgünk, hogy eljuthassunk amaz út ismeretére. E magyarázatok előtt Istan parancsolatairól, utánuk pedig a hit pecsétiről (a sákramentumokról) közöl fejtegetést.

Bevezető fejtegetései szerint Isten az ő ismeretét s a magunkét parancsolja nekünk; ő csak jelből, igéből ismerhető meg; önnön ismeretünk alapja az eredendő bűnnek megismerése. Ádám u. i. szabad akarattal teremtetett, szabad akaratból vétkezék, s esék ennélfogva testi-lelki tökéletességből az eredendő bűnbe. Ártatlanság állapotjában nincs más, csak Krisztus; de Isten mi tőlünk is azt a tökéletes állapotot kívánja, melyben Ádám volt a bűnbeesés előtt; magunk érdeméből arra erőtlenek vagyunk, csak Krisztuséből »tökéllettethetünk«, üdvözülhetünk. Ádám eredendő tökéletességét a parancsolatokban kívánja tőlünk Isten, s az evangéliumban ígéri nekünk. Aki kétes a maga üdvösségében, az nem keresztyén; azt, hogy vajon más az üdvösség állapotában van-e, nem tudjuk; de e mondással gonoszul élnek a barátok és akik a községet kételkedtetik hitükben; Isten némelyeket üdvözít, vagy kárhoztat, önismeretre visz, vagy nem (praedestinatió!) »a fazokas szabad ugyanegy sárból edényt csinálni tisztességre, avagy gyalázatra.« — Csak hit által üdvözölhetünk; a jó cselekedet is hitből származik, de csak cégére, ismertető jele annak, hogy keresztyének vagyunk. Hamis állítás hát, hogy mi megtiltjuk a jó cselekedetet. Jó cselekedet, ha — mint Istennek a hittel — embernek a szeretettel szolgálunk, s ha minden rendbeli ember eljár az ő tisztében. »A fejedelmek ótalmaznának, igazán ítélnének, irgalmasságot esmernének, senkit ok nélkül meg ne bántanának, az Isten tisztességét keresnék; az egyházi rend prédikállana igazán, élne jámborul, a községnek volnának példái, ez volna az jó cselekedet.«

Ily alapvető tájékoztatás után fog hozzá a könyv címében említett három fő-szövegnek igénként való magyarázatához. Ismerünk hasonló magyarázatokat középkori irodalmunkban is. Dévai magyarázatainak főleg csak amazoktól eltérő, katolikusellenes részleteit emeljük ki. A Tízparancsolatot lehetőleg keresztyén

szellemben értelmezi át, Egyiptomon lelki Egyiptomot, a hitetlenség sötétségét érteti, Farahón az ördögöt, kinek fogságából Isten Jézus Krisztus által megszabadított bennünket. Ahol pedig lehet, a »keresztyén« értelmezést a katolikustól eltérőnek tünteti fel; a képek imádásának tilalmát a katolikusok szentképei ellen fordítja, az ünnep megszentelését sem a »pápai keresztyének« szokása szerint kívánja, mert a mostani baráti ünnepek isteni káromlások; a régi keresztyének nem is ünnepeltek; most van tobzódás, jó öltözet, mise, de hiányzik a legfőbb, a prédikáció. Efféle értelmezéseibe többször bizonyos társadalmi rendeket is belefoglal. — A szülőtisztelet parancsához fejedelmek és alattvalók viszonyáról fűz magyarázatot, nem értve fejedelmeken egyházi rendet, pápát, tisztjük a szolgálat lévén, mert üdvözítőnk tiltá nekik az uralkodást; tiszteljük előttünkjáróinkat, de ha parancsolatuk Isten és a hit ellen volna, ha pl. tiltanák az evangélium hallását, a szentírás olvasását, akkor az apostolok mondása legyen regulánk: »Istennek kell inkább engednönk, hogynem embereknek.« A »Ne ölj« szakaszában a tiszttartók kötelességeiről szól, s int, hogy még szándékkal, szívvel se öljünk. A »ne orozz« tilalmát mindenféle szép szín alatt való élelmességre kiterjeszti: fejedelmekére, papok, barátok, diákok, sőt koldusokéra is, mert dologkerülő orozó szegény is sok van, a cigány is »elorozza jószágodat.« Az alamizsnára méltóknak espotály kellene; de megvannak az espotálymesterek, s a szegények mégis éheznek, vagy koldulnak. »Az tolvaj eltolvajlja . . ., a fejedelem elvészi, elrója . . ., diák zsoltárért elvészi iszáhodat (!), a halottak miséjéért a pap, bűnöd bocsánatjának okáért a barát«, — immár lelkedet is orozzák. Végül az utolsó parancsolatok egyikénél a szűzességi fogadalomról szól; az üdvösségre annak semmi hasznát nem ismeri el. Egyébként egyetlen igazi durva szavát ezen a helyen ejti el, de papok és barátok mellett diákokat, katonákat is megbélyegezve általa.

A Credo magyarázatában leginkább a már latin műveiből s könyve eddigi szakaszaiból is ismeretes tételeket hangoztatja, főkép az üdvözülés tanára vonatkozókat. Limbos nincs, keresztyének nem hiszik a purgatóriumot; a szenteknek nincs nagyobb érdemük, mint nekünk, még Szűz Mária is csak szent fia által üdvözült. A Credót az írástudatlan parasztnak szerzeték, hogy megóhassák magokat a hamis prédikátoroktól, így pirítva rájok: »Nincs a Credóban, amit mondasz!« Ami benne van, hinnünk kell, ami nincs, nem tartozol vele. — A Miatyánk magyarázatában nincs semmi feltűnő; rövid fejtegetést bocsát eléje az imádságról.

A hitnek pecséti (jelei vagy bélyegei), melyekről könyvzáró fejtegetése szól, külső, látható megerősítései üdvösségünknek,

miről belső bizonyságunk a hit. Ezek egyike a keresztség (elég egyszer keresztelkedni!), másika a végvacsora, melyben Krisztus testét és vérét vesszük, de nem olyat, mint a miénk, hanem dicsőültet ; két »személy« (= szín) alatt kellene venni ; a kenyér és bor »nem változat szerint, de hitemnek bizonyossá tétele szerint, bizony Krisztusnak szent testét, szent vérét adja nekünk« ; a mise Krisztus testamentomának, melyet az utolsó vacsora idején szerzett, jele ; de az nem engesztelő, hanem csak hálaadó áldozat ; másért — halottért — misét nem mondhatni : Krisztus testét, vérét kiki csak maga veheti. Szól még az ódozatról is, noha csak az említett kettőt tartja hit jelinek — a pápák rende csinált hetet! — de szükségünk van reá ; lészen pedig az ódozat Isten igéje prédikálásából ; gyónás után bűnbocsánat hirdetése az értelme; a gyónás mondhatatlan szép dolog volna a régiek szokása szerint, de manapság szertelen elfajult.

Magyar Luthernek azért nevezték, mert ő volt az ágostai hitvallásnak első, vére szerint is magyar terjesztője. Kérdés azonban, megmaradt-e mindvégig e hitvallás mellett? Vannak u. i. 1544-ből híreink arról, hogy az úrvacsora dolgában felfogása változáson ment át. Stöckel Lénárd egy akkori levelében tesz arról említést, homályosan valamelyes »media sententiának« minősítve Dévai új álláspontját. Az eperjesi és eperjes-környéki lelkészek egyenest Lutherhez fordultak ebben az ügyben ; levelüket nem, csak Luther válaszát ismerjük : csodálkozik a vele közlötteken, de nehezen hihet írásuknak, mert Dévainak ott jó híre van ; bármi legyen is egyébként a való, a sacramentarius tant nem ő tőle vette (»certe a nobis non habet sacramentariorum doctrinam«). Luther tehát azt a tant, melyet az eperjesiek szerint Dévai ez időben vallott, sacramentarius tannak minősítette. Ez elhajlását jelentené Dévainak Zwingli, sőt Kálvin felé. Magyarázzák is úgy. Ifj. Révész Imre, Dévai tanításait végigtanulmányozva, azt állapítja meg róla, hogy valamennyi sarkalatos tankérdésben Melanchton volt előtte a főtekintély ; emellett a Luthertől és a svájciaktól nyert hatások jórészt kevésbbé lényeges pontokra szorítkoznak. Német-svájci reformátorokat követ a lelkek halál utáni állapotának a kérdésében, s ezzel kapcsolatban Krisztus pokolraszállásának a magyarázatában ; végül Kálvinhoz közeledik úrvacsoratanában, de csak abban. Ez utóbbira vonatkozólag ugyancsak Révész Imre, egy könyvbírálatában, teljesen hitelre méltónak mondja a Dévai 1544-i álláspontját ismertető egykorú és közelkori feljegyzéseket, s 1544-ben már »sacramentarius, tehát helvét irányú meggyőződésűnek« tartja őt. Magyar Református Egyháztörténetében (61.1.) azt tartja legvalószínűbbnek, hogy »a harmadik

wittenbergi tartózkodásából hazatért Dévai melanchton-buceri nyomokon már hajlott a svájci úrvacsoratan felé, de még mindenestül nem tette magáévá azt s valószínűleg még kevésbbé a svájci theológia egyéb sajátosságait.« Sólyom Jenő úgy véli, az eperjesiek levelének ismerete nélkül Luther válaszából nem dönthetni el a kérdést ; Luther ez időben ingerlékenyen sacramentariusnak bélyegezte a legcsekélyebb ellenkezést is a saját úrvacsoratanával ; nem is hiszi, hogy még akkor határozottan be lehetne osztani valakit ide, vagy oda, s nem is lehet Kálvin vagy Zwingli úrvacsoratanát egész teológiájukból kiszakítva, főleg christológiai felfogásuktól függetlenül elsajátítani ; Dévai különben már akkorában is eléggé önálló gondolkodónak mutatkozott.

Ismertetett művei alapján, s az eperjesiek és Luther levélváltását is figyelembevéve, Bucsay Mihály Dévait egy, a Lutherétől eltérő, s innenfogva hagyományosan továbböröklődő magyar úrvacsoratan megalapítójának tekinti. Nem csak a Lutherétől tér az el, hanem a svájciakétól is : valami közbülső meggyőződés — »media sententia« — a külföldi teológusok szélsőséges tételei között. Kenyér és bor az ő értelmezésében nem csupán jegyek, hanem közlik is velünk azt, aminek jegyei : Krisztus testét és vérét ; de nem a miénkhez hasonló testet és vért, hanem az ő keresztfán megtöretett : megdicsőült testét és ott kiontott : megdicsőült vérét ; közlik pedig nem átváltozván azzá (nem »mutatio«-val), hanem »sola fide« : a hit bizonyosságának erejéből. Ez a felfogás, lényegtelen elemei némi ingadozásával, a lényegeseknek, s egész spirituálisabb jellegének megőrzésével és részletezőbben kifejtve zsinatok végzéseiben és egyes reformátorok fogalmazásában egészen 1554-ig uralkodó maradt, akkor némi zavarok után Kálmáncsehi vitáiban újból erőre kapva, Méliusz hitvalló kiadványaiban jutott megállapodásra. Feltűnő, hogy a »magyar Luther« jelzett eltérését a lutheri alaptól csak 1544-ben, halála előtt egy évvel vették fontolóra az eperjesiek és Luthernek oly feddhetetlen híve, minő Stöckel Lénárd volt ; de érhető ; mert a római egyházzal szemben valóban irányadó reformgondolatokban Dévai mindvégig hű követője maradt Luthernek, az úrvacsoratanban csak exegétikai állásfoglalását látta a teológus Luthernek, mellyel ő, mint exegéta, nem egészen értett egyet.

Bucsay e fejtegetéseihez hozzátehetnők, hogy a lutherizmustól való elszakadás biztos jele csak a vele szemben felvetett vitató, támadó magatartása lenne. Dévai ily fellépésének nincsen kétségtelen írásbeli nyoma. Utóbb ismertetett művében egyébként van oly nyilatkozat, amely őt egyáltalán nem felekező hajlamúnak tünteti fel, sőt mellékes kérdésekben, ha a főkövetelményeknek

elég tétetett, engedékenynek : »az egyházi rend prédikálná igazán az penitenciát . . . nem gondolna osztán Isten vele, akár tar volnál, akár hajas, akár kápás, akár köntösös, akár ill színbe, akár másba.«

A mondottak alapján a »magyar *Melanchton*« elnevezés alighanem inkább megilletné őt, legalább teológiai vonatkozásban, mint közkeletűvé vált mellékneve. Jelezné az benne a humanistát is. Mert hogy az volt, azt a maga korában ritka stíl-fegyelme is mutatja. Időbeli szomszédságából csak a Pesti Gáboré fogható az övéhez ; de ő nem fordított, hanem eredetit írt, s így stílusa amazénál hangzatilag is gyökeresb épségű. Kazinczy csak ábécés könyvét ismerte, de a »krakkói ortographust«, az »áldott öreget« annak alapján is nagyrabecsülte, nyelv és stílus körüli harcaiban fegyvertársának választotta. Helyesírását, mely, mint az ortológusoké, a hangzást követi *(aggya)*, joggal következetesebbnek és igazabbnak lelte emezekénél *(adgya)*, s oly csínnal írónak őt magát, aminőt ezek még jó magyarságnak sem tartanak. A »jó öreg« falusi iskoláknak szánta kézikönyvét, nem is sejtette, hogy valaha stilisztikai szempontból bírálhatják, s mégis »melly csínnal írta«! : »kiugratja az articulusokat 's szólásai poétai dictiókként zengenek« ; a Credóban ma húsz articulust tenne a fordító ; azt tartjuk jó magyarság kritériumának, ha »a gubás auditorium is könnyen megérti, mert annál van letéve az igaz magyarság«. Tetszéssel idézi (három névelőtlen szava miatt) az Ortogpraphiának ezt a mondatát : »De az írásra ab betűnek ismerete és az olvasásnak tudása utonc«. Úgy érzi, szófűzésén »classicusok studiuma tetszik«.

A Tízparancsolat Magyarázatjának huzamos gondolatmenetű, nagy figyelmet kívánó fejtegetéseiben, e nagyrészt nem fordított, hanem eredeti szövegezésben, még inkább felismerhette volna úttörő elődje erényeit a stílus nagymestere. Nyelvében alig található valami irodalmi nyelvünk korábbi erőszakos latinosságaiból. Leginkább talán az igemódok használatában, de ott sem következetesen. Van latinos nominativus-használat, de igen szép tömör stílusértékkel : »Adjuk meg azért az ű tisztességét! bűnösök folyamjonk a bűntelenhez, rútak a tisztához : üdvözülönk« : a bűnösök, rútak, megszólításként hat, s figyelmet érdemel a kötőszótlan, pusztán gondolati kapcsolódás is (»akkor« nélkül) a két mondat között. Accusativus cum infinitivo szerkezetet alig, latin szót csak meghonosultat használ (penitencia, prédikátor, evangélium stb.) ; latin-magyar szó-ikerítései (»a donációrul, adományrul« »condiciók, módok«) a műveltek nyelvébe befogadott latin szavakhoz, mondhatni : műszavakhoz, mindjárt hozzátársítják magyar

jelentésüket, felvilágosításul a kevésbbé tanult olvasó számára. Rokonértelmű szavak azelőtt is szokásos halmozása itt nem tanácstalan találgatás jele: részletezés, megkülönböztető árnyalás, haladványosság a Dévai-féle szó-sorozatok célja és jellege: »mert az szent lélek Isten mondatik segétőnek, vígasztalónak, tanítónak, intőnek» — »az élő Istennek fia, az Jézus Christus nekünk urunk, elégtételönk, szószólónk, közbejárónk, procátorunk, esedezőnk az ű atyjának előtte« — »A víz nem csak víz immár teneked, hanem bizonnyal jeled, pecséted, bizonyságod, gyűrűd, hogy az Isten kétség nélkül megbocsátta bűnödet«. Humanistára vall a közmondás stilisztikai értékesítése, antik bölcseség, tanítómese igénybevétele keresztyén tanok és gondolatok megvilágítására: »Régi mondás: Esmerd meg magadat. Szükség üdvösségre magunknak esmerete«; — akik földi javakért elvesztik az örök életet, »nem különben cselekednek, mint az Esopos ebe, ki a koncnak árnyékáért elveté a koncot.« Legelső mondatával közmondásból indul ki: »Közbeszédben szoktuk mondani: nincs jobb, ki meghal és üdvözül«. Él nyilvánvaló köznépi szólásokkal is, de csínján, nem telhetetlenül: »a lágy kenyeret megszokták, nem fér fogokon«; ezt az evangéliumi helyet: non omnes capiunt verbum istud (nem mind fogadják be ezt az igét), — így fordítja: »nem minden fogára fér e dolog«. A végvacsora, fejtegeti máshol, láthatatlan ígéretnek (Krisztus dicsőült testének, vérének) látható jele; hinnünk kell ez ígéretben, mert »az cégért hiába nem nyujtják ki, ha bor nincsen a pincében.« Ez már kissé alrendűnek tetsző párhuzam; elvétve találni még ilyet nála, de pl. a »kezet csapni valakivel« szólás abban az időben nem lehetett oly profán mellékízű, mint ma, különben aligha élt volna vele Dévai ilyen kapcsolatban: »Ezenképen mi a keresztvíz felett kezet csaptonk az Istennel, békeséget töttünk vele«. Viszont a »zsenge« szó veszített abból a fínomságából, mellyel ebben a mondatban dicsekedhet: »ez élet az örök életnek csak zsengéje, előljárója«. Efféle szólások: »semmi isten fizesse nincs nálok« — »mind szegén, bódog« — »egy mákszemet se« — »egy szálat se« — »nem illy, amolly kedig,« — meg efféle közbevetések: »hogy úgy mondjam« — »mondok« — »mondom« stb.: amennyire az élőbeszéd ízére emlékeztetnek, oly jólesőleg éreztetik a magasabb műveltségű ember természetes szolidaritását a maga nyelvközösségével, ízléses élni tudását anyanyelve kész javaival. Tud bátor is lenni a nyelv szellemében, mikor pl. a »minden *ha* nélkül« (megszorítás, feltétel nélkül) és a »mindenkor *háv*al« (feltételesen) kifejezést párosítja ellentétesen. Szépen nevezi el »szűvi áldozatnak« a bűnre való kívánságok megölését szívünkben. S mily szerencsésen sűrít bele a »fogás« szóba négy különböző osztályozási kategóriát:

»minden testamentomtételbe négy fogás vagyon : aki tészi a testamentomot, akinek tészi, mi felől, mi jószágrul, mi végre hagyja«.

Szókötését csínos takarékosság jellemzi. Az élőbeszéd tömör, kihagyásos képleteit értékesíti az irodalmi nyelvben. Függő kérdésben nem tesz ki *hogy*-ot, vonatkozó mondat főmondatában rámutató *az*-t (»megesmeri, mi legyen az jó« — »aki engem lát, látja az én atyámat«), de bezzeg jól tudja érvényesíteni emezt hangsúlynövelőül : »nem természetnek erejéből esmered te ezt meg, hanem az én atyám, ki menyországban vagyon, *az* jelentette meg te neked« (az igétől külön szakított »én atyám« hangsúlyát pótolja ki vele). Nem ismétli a kérdező szót (a *mi*-t) : »Jaj, atyámfiai, bezzeg üdeje volna immár ... meglátnotok, mi a fejér, a fekete.« *Tudnia illik*-et *tudni mint*-et nélkülözni tud ; »irgalomban való« helyett »irgalombeli« bizodalmat mond. Kivált osztályozó felsorolásban tudja írásba rejteni a hangos beszéd formuláit, mely csak a fülre, a hangsúly megértető hatalmára számít : »két módon tehetünk kedég velek jót : lelkekbe, testekbe ; lelkekbe : tanítván, intvén, tanácsot adván, vígasztalván ; testekbe : ételt, italt, ruházatot adván« — »Két féle nép vagyon : keresztyén, nem keresztyén. A keresztyén is kettő : igaz, hamis«. Írásjelekkel nem is mindig fejezhető ki effajta mondatok belső rendje : csak a hangoztatás teszi világossá : »bírjon ű velönk, ne a bűn« *(ű*: hangsúlyozandó) — »eggyek vagyonk : ű mi bennünk, mi ű benne« — »ozton (= aztán) vagy ember által, vagy angyal által szabadít meg : tudja ű!« (Ezt a *tudja ű*-t csak hangsúly és hangmelódia különleges magyar szövetkezése láthatja el szabatos értelemmel s így fogalmazni csak született magyar tudhat és merhet!). Nem hiába támad kedvünk ily helyeken hangosan olvasni Dévait. Figyelemre méltó, mert előkelőbb ízlésre vall, hangidomának szép aránya, ép súlyrendje, kerek zárulása : »Üdvözíténknek feltámadása és mennybemenete nagy vígság minekönk ; feltámadt : mi is feltámadonk, menyországba ment : mi is oda megyönk«. A hangosan olvasó egyszerű embert a hangzatnak ez az értelmező hozzájárulása nagyban segíti a műveltebb fogalmazás világos megértésében, a művelt pedig századok távolából is örömmel ismer reá a hanghordozás testvéri magyarságára, tisztán reánköröklődött élő ritmusára.

Éltek Nádasdy birtokain Sylvesternél, Dévainál kisebb jelentőségű tanult emberek is. Bizonyára közülök való volt az a Szeremlyéni Mihály pap, aki a zsidóknak Egyiptomból való kijövetelét énekelte meg igen száraz modorú tizenegyes versekben, Kanizsa várában, 1544-ben. E várat Nádasdy kapta, mikor 1534 végén feleségül vette Kanizsay Orsolyát. A protestáns szerzőre

valló vers Bornemisza énekeskönyvében maradt fenn. A Túri György vitézségéről és haláláról szóló ének (1571) ennek a nótájára szereztetett.

Az említetteken kívül más szerzők is élvezték Nádasdy támogatását, köztük oly nevezetes egyén is, mint Tinódi. De ő Enyingi Török Bálint udvarában kezdte pályáját, s más csoport keretében fogunk emlékezni róla.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

4. AZ ENYINGI TÖRÖK-CSALÁD KÖTELÉKÉBEN

Az Enyingi Török-család Mátyás alatt jutott Enying és Szigetvár birtokába, s emelkedett fel a nagybirtokú nemesség közé. Bálint Imrét, az ő apját, követte a nándorfehérvári bánságban. A vár elestéért (1521) II. Lajos őt okolta, birtokaitól megfosztotta, mire ő Zápolyai János erdélyi vajdánál keresett menedéket. Visszanyerte azonban a király kegyét, mikor két év múlva nőül vette Mária királyné udvarhölgyét, Pemfflinger Katát, aki valószínűleg a szászok reformációjában nagy szerepet játszott, Mohács után Ferdinándhoz csatlakozott Márk szebeni grófnak volt a leánya vagy csak rokona. 1524-ben a királyi testőrség élére került, résztvett a mohácsi csatában, s a következő két évben hol egyik, hol másik királyhoz szegődött. 1527-től 36-ig egyhuzamban szolgálta Ferdinándot, azután meg Jánost és Izabellát 41-ig, amikor is Buda elvesztésekor török fogságba került. Ott végezte életét 1550-ben.

Nádasdyval, kinek anyja Török-leány volt, rokonságban állott. 1524-től fogva együtt szolgált vele a királyi udvarban, s 27-től 29-ig, meg 33-tól 36-ig azzal együtt Ferdinánd pártján volt. Mikor azonban Jánoshoz állt át, Nádasdy sógorának és erdélyi bizalmasának, Mailáth Istvánnak az összeesküvését kíméletlenül elfojtotta, s mindvégig ellenezte a Ferdinánddal való kibékülést. János halála után Fráter Györggyel és Petrovics Péterrel együtt a csecsemő János Zsigmondnak gyámja és gubernátor lett, Budát hősiesen védelmezte Ferdinánd ostromló serege ellen, elutasítva az akkor már Ferdinánd oldalán harcoló Perényi Péter alkuajánlatát is, míg a vár »felmentésére« érkező Szolimán a tudott módon lépre nem csalta.

Mint Nádasdy, ő is nagy birtokszerző volt. Mohács után egyházi birtokokat foglalt le : a nyitrai püspökséget, a Pannonhalmát megillető tizedeket, s foglalgatott Brodarics pécsi püspök és Oláh Miklós, ekkor még fehérvári őrkanonok jószágaiból. 1535-ben Ferdinánd mindent visszaadatott tulajdonosaiknak, s Bálintot Pápa városával kárpótolta. János is megerősítette Pápa birtokában, s neki adta Vajdahunyad várát, meg 1536 szept. 30-án Debre-

cent. Mindezeken, s Enyingen és Szigetváron kívül övé volt Ozora. Somogyvár, Sümeg, Szigliget, a Somogy, Veszprém, Zala, Tolna, Győrmegyei falvak nagy része, s a máig róla nevezett Törökbálint. Birtokos szomszédja volt Werbőczy István fia, Imre, meg leánya, Erzsébet, Dombai János tolnai főispán özvegye. Fogságbaesése után özvegyétől több jószágot az erdélyi országgyűlés koboztatott el ; Szigetvárt Istvánfi Pál vette át Ferdinánd számára. — Fogságbaesését, özvegye és árvái siralmát, szolgái »tétova bujdosását« Tinódi énekelte meg, ki szintén az ő udvarában élt odáig, de azután Werbőczy Imréhez szegődött, Török Bálintnak is kedves emberéhez, a hadi pályán valószínűleg neveltjéhez. Megmaradt az özvegy szolgálatában Martonfalvai Imre deák, s később meg is írta a Török-családnál eltöltött évei történetét.

Bálint birtokai közül két városa, Pápa, meg Debrecen, vált reformációs tűzhellyé. Pápát előtte 1529 óta Thurzó Elek bírta, s talán már tett is némi kezdeményeket a város reformálása felé ; iskolát 1531-ben állított. Török Bálintnak Bálint nevű papja folytatta Thurzó feltehető kezdeményét s indította meg Debrecen reformálását. Török Bálint még fogságában is szívén viselte birtokai népének vallási dolgait. Egy 1546-i adat szerint Konstantinápolyban naponként hallgatott evangéliumi tanításokat (egykori ellenfelével, ekkor már fogolytársával, Mailáth Istvánnal együtt), s levélben kérte feleségét, hogy engedje meg a birtokain levő egyházak reformálását. Családja Debrecenbe költözött. Nejét ott temették el. Említettük, hogy Dévai talán szintén ott töltötte élete utolsó éveit, a debreceni papságban, Török Bálintné közelében. Pemfflinger Kata, a »leona lutteriana«, fia, Ferenc, és unokája, István, sokat tettek a protestáns érdekek ápolására.

Martonfalvai (a vasmegyei Martonfán született) Imre deák tudtunkkal legalább 71 éven át szolgálta a Török-családot. Igen ifjúcska korában 1520-ban kezdte Bálintnál, folytatta annak Ferenc és János nevű fiainál, s 1591-ben még mint Török Istvánnak, Bálint unokájának »főember szolgája« említtetik. Meddig élt azontúl, nem tudjuk. 1585-ben, hogy valami jószág elnyerésére érdemes voltát urainak bebizonyítsa, megírta a családnál addig eltöltött évei és jó szolgálatai történetét, az önéletírás műfajának nyelvünkön e legkorábbi ismeretes képviselőjét. Felsőbüki Nagy Sándor sitkei (Vas megyei) levéltárában fedezte fel Szopori Nagy Imre 1866-ban, ismertette a Századok I. évfolyamában (1867), s tette közzé modern helyesírással a Monumenta Hung. Historica sorozatában, 1881-ben. A kiadásban a mű mintegy 60 lapot tölt ki. A kézirat néhány első lapja, s címe is — »Martonfalvay beteges

Imre deák szolgálatjárul rövidedön való emléközet« — idegen kéz írása, a többi Imre deáké.

Nagyjában a következőket mondja el magáról. Török Bálinthoz kerülve, Somogyvárban elébb számtartó, utóbb vice-udvarbíró lett ; résztvett szomszédos uraságok várainak — Bálint számára — megszállásában ; egyszer meg is sebesült ; Bálint akkor azt ígérte neki, hogy megaranyoztatja karját ; abból semmi sem lett, »de — mondja — ezután is várom gyermökinek kegyelmességöket érette holtom napjáig«. 1531-ben Szigetbe került, s ottani tisztségében is több várat, jószágot foglalt ura számára. 41-ben, Bálint életének e végzetes esztendejében, ő is jelen volt az ostromolt Budában, s Podmaniczky Jánossal, meg Battyáni Orbánnal együtt kész lett volna ellenszegülni a töröknek, de a barát nem engedte. Mikor ura kénytelen lett a kis János Zsigmond kíséretében kimenni a szultánhoz, ő is kiment vele ; az a többi urakkal a szultán sátorába ment, s ő hiába várt rá tíz napig ; közben a lovát is ellopták a törökök. Végül is »nagy keröngéssel« sikerült hazajutnia Somogyvárba. Házát kirabolva találta. Míg u. i. odajárt, elhíreszteltéк róla, hogy levágta a török, s ez elegendő ok volt a fosztogatóknak. Mikor a következő évben Ferdinánd elrendelte, hogy minden foglalt jószágot, amit »hatalmasul bírtanak azelőtt«, vissza kell adni igaz tulajdonosának, Pemfflinger Katalin is kénytelen volt lemondani férje jogtalan szerzeményeiről. Szolgái ekkor otthagyták, új gazda után néztek : ő, Imre deák, akkor is megmaradt és sokáig fizetetlen lakott nála ; 43-ban, asszonya kértére elvállalta a tiszttartóságot Pápán, amire senki más nem volt hajlandó. Fejét asszonyáért — mint mondja — »ím szerencsára vitte«, elhagyta érte feleségét, gyemekeit, de kérte, hogy gondoskodjék rólok, ha ő ott-hal. Pápa u. i. már akkor nagyon ki volt téve török támadásnak, s hamarosan része is lett benne. Ő azonban megvédte Ulomán bég ellen, megtartotta Török Bálintnénak minden értékét, barmát, ménesét, juhait, a magáét pedig azonközben mind elveszté. Asszonya egy ideig aztán maga is Pápán lakott, majd Debrecenbe költözött el »kis uraimékkal őnagyságokkal és minden népével egyetemben«, deákunkat Pápán hagyva »mint egy szedett szőlőt«. A deák ekkor hozzálátott Pápa tatarozásához : »palánkját fölállatá, fonatá és sároztatá gyorsasággal, azután az árokját is megásatá« — maroknyi népével. Ozorát is felmentette a török megszállás alól. Végül is Török János (Bálint fia) Pápára költözvén, ő Acsádra távozott, s különféle megbízatásokban forgolódott. Járt Erdélyben (1550), megkérni Kendy Ferenc leányát Török János részére, rendbehozni Hunyadvárát, hol a lakodalom volt tartandó, s előkészíteni magát a lakodalmat,

mi minden jel szerint igen nagy feladat lehetett. 51-ben Debrecenbe ment tiszttartónak. Több országgyűlésen jelen volt »ónagyságok képében« és számukra sok kedvezményt sikerült kivívnia ; így 56-ban három vármegye (Vas, Sopron, Veszprém) munkaerejét szerezte meg Pápa építésére az »országtól« és Ferdinándtól (kit ő mindig »az szent Ferdinándus király«-nak mondogat). A 60-as évek vége felé Török Ferenc leányáért, Zsuzsánnáért küldetett el Terebesre ; nagy kerülővel, hideg téli időben igyekezett oda ; Liptóban (»Rosenberg« közelében) fel is borult szekerével ; két jégpatkós cseri barát mentette meg ; nagynehezen célt érve végül, betegen kísérte Pápára kisasszonyát, minden éjjel — hóban, fagyban — ajtója előtt hálva hű őrizőjeként.

»Ez sok szolgálat kivől is — írja kérvénynek is minősíthető műve vége felé — egyéb helyökön is eleget szolgáltam az én kmes uraimnak, sok hasznot is szerzettem ő ngoknak szorgalmas gondviselésemmel, de nem mindenekről emléközhetem. Azokat csak az isten tudnája előszámlálni ; de mindazáltal eléggé megtetszett az több írásomból az én hűséges, hasznos és jámborul való sok szolgálatom etc., minémű helyeken, halál szerencsáján, vérem hullásával, veszödelmemmel és sok kárvallásommal az jó Terek Bálint kmes uramtól fogva ez ideiglen, Terek István kmes uramig, ki nekem egyik kmes uram. Az esztendő számokat pedig mind egybe számlálván, teszen 65 esztendőt. Ítélje az úristen és ti ngtok, ez kevés jószágot gyermekimmel egyetemben ennyi sok szolgálatomért ha megérdemlem-e, vagy nem. Azért mindezekből kegyelmes választ várok ngodtul... — Ngtok szolgája, betegös megfogyatkozott Imre deák Martonfalvay.« — Az iratában magáról közlötteken kívül Nagy Imrétől tudjuk, hogy elég sok birtokot szerzett életében ; feleségét Thuly Annának hívták ; volt három fia, két leánya.

Műfaji értékén kívül Imre deák művecskéjének különösebb irodalmi jelentősége nincs. Nem szánta nyilvánosság elé. De — bár alaki és kifejezésbeli szépségekre nem törekedik — bizalmas és tisztességtudó modora kedves olvasmánnyá, közleménye pedig több szempontból tanulságossá és érdekessé teszi. Nagy történeti események — Buda elveszése, Erdély 51-i megszállása — egy egyszerű magánéletre való kihatásaikban ; vármegerősítés technikai részletei ; birtokszerzés korszerű, erőszakos módjai : Martonfalvai előadásában adalék-értékűek laikus és történész számára egyaránt. Minket pedig a »deák« mesterség mivoltáról tájékoztat hitelesen az ő sokféle tevékenységének ismertetésével. A deák, kit mi csak *író*deáknak szeretünk elképzelni, valóságos factotuma volt gazdájának : hadakozásban, vagyonszerzésben, gazdaságban, köz- és magánügyekben jobbkeze, biztosa, helyettesítője a maga urának,

világban forgolódó ügyes, tanult végrehajtója terveinek és parancsainak.

Két debreceni énekszerzőt is találunk az Enyingi Török-család körében és pártfogoltjai közt. Debrecent 1536 szeptemberében kapta Török Bálint zálogba János királytól, s a hagyomány szerint az ő Pápáról odavitt Bálint nevű papja kezdte meg a város reformálását. Bálint pap közvetlen utódait nem ismerjük, de a legelsők egyike lehetett az a Radán (Zoványi szerint »eredetileg bizonyosan Rádai«) Balázs, aki 1549-ben írt egy könyörgő éneket, s debreceni iskolamester volt az a Dézsi András, aki hét ismeretes éneke közül egy, megállapíthatólag ugyanazon évben szerzettet Radánnak ajánlott.

Radán Balázsról debreceni papságán kívül annyit tudunk, hogy részt vett az 1552 végén tartott beregszászi zsinaton, s hogy ugyanott néhány év múlva (talán 1557-ben) meghalt : egy adat szerint egy szerzetes lőtte le. Éneke több énekeskönyvben fentmaradt. A sok bálványimádástól, eretnekségtől, Antikrisztus szerzetitől, pápának tévelgésétől való megszabadíttatásért könyörög, s a pogánytól szenvedett nyomorúságainkat panaszolja benne a Juste Judex nótáját nem eléggé szabatos ritmussal követve.

Dézsi András a termékenyebb, könnyedebb verselők közé tartozott. Énekei közül a keltezetteket 1549 és 50-ben írta ; egyet Radán Balázsnak, egyet »patronusának«, Török Jánosnak, egyet pedig Kádas György nevű férfiúnak ajánlott. Versfőszövegei, énekrész-címei latin nyelvűek. Hét darabja közül ötöt 11-es sorokban írt, egyet, az ifjú Tóbiás házasságáról valót, 12-sökben, egyet pedig, egyetlen lírai versét, egy temetési éneket, a »Conditor alme« nótájára, vagyis 5/3 osztású nyolcasokban. Elég jól, néhol ügyesen versel, a tizenkettőst kitűnően írja, a szótagszám pontossága kedvéért még elizióval is él (»Anna asszony« három ízben is »Ann' asszony« ejtéssel olvasandó az Ifjú Tóbiás házassága történetében!), rímelésében sokszor beéri az utolsó magánhangzó azonos vagy rokonvoltával, s ez némiképp megmenti a ragrímek örökös parallelizmusaitól. Rímelteti pl. a következő, egymástól itt kettősponttal elválasztott szavakat : »Intek : vittetek« ; — »hiszen : néztem« ; — »rontotta : változása : mondása : oldalára« ; — »jegye : véle : erszényébe« ; — volna : Tóbiásra : fia : leborúla :« — »neved : híveidet : téged : minket«). Nem példátlan nála az enjambement sem. (»Urának akaratját amely szolga — Jól érti, mégis tudván, elmulatja«). Könnyű verselése többnyire fegyelmezetlen gondolatmenetet kísér ; történet elbeszélését tanulságokkal, a tanítást újabb történetekre utalással szaggatja meg, keveri össze. Leg-

gondatlanabbul készültnek látszik a Világ kezdetitül lött dolgokról c. (Radánnak ajánlott, versfői szerint »ingenti sudore« írt) éneke (1549), mely a nálunk Batizitól kezdeményezett, Bencédi Székely Istvántól is művelt világkrónika műfajába tartozik, s éppúgy kétkétezer évnyi szakaszokra — »világokra«, »mundusokra« — osztja a hatezer esztendőt kiteendő egész emberi történetet, mint azok, az özönvizet és Krisztus születését vallván korhatárnak ; a másodikban ő is szól a négy monarchiáról (Babilónia, Perzsia, Macedónia, Róma »hatalmas császárságáról«) s az ítéletet, mellyel a harmadik mundus, a miénk, végződni fog, ő is közelinek tartja. Forrása nincs kimutatva ; elején a Genesis nyomán halad. Sem anyagbőség, sem világosság szempontjából nem közelíti meg Batizi énekét. Hosszas exhortatiót intéz záradékul a hív keresztyénekhez, (»erga pios«), vádolja a világi fejedelmeket, kik őket üldözik, s tiltják az ige hirdetését, azt hívén, hogy azzal már »kiszínlették« maguk közül a »lutherséget«. Istenhez intézett könyörgéssel (»Oratio ad Deum«) zárja énekét.

A bibliából öt énekéhez merített tárgyat. A bennük elbeszélt történetek nem egyaránt érdekesek. A makkabeusoké (melyet később Zombori Antal is feldolgozott) az ellenség ismételt legyőzéséből áll, a levitáké szinte csak utalásszerűleg említtetik, Mózes és Józsue hada pedig inkább kész tanulság, mint történet. »Izsák áldozatja« magában véve is lenyűgözőbb történet, s Dézsi igaz részvéttel adja elő ezt a szerinte »ékes históriát«, célozgatva a fiát feláldozni kész Ábrahám lelkiállapotára is, mert ő nem tud a föld kerekségében nagyobb örömet elképzelni azénál, »Kinek fia halálából kimenhet, Kik kóstolták, azok tudják, mi lehet«. Talán neki is adatott ily örömet kóstolnia. E tárgy más feldolgozásával még találkozni fogunk. — Legjobb az övéi közt, s általában a bibliai epika szebb darabjai közé sorozható »Az iffjú Tóbiásnak házasságáról« szóló, 1550-ben, tizenkettős sorokban írt éneke. Eseményesebb, meglepő fordulatokkal érdeklőbb maga a történet is, melyet — mint fentebb láttuk — négy évvel azelőtt Székely Balázs is feldolgozott. Melegebb hang ; világos narratio ; megjelenítő, nyájas bensőségű beszéltetések ; aggodalom, öröm közvetlen nyilatkozatai ; zavartalan folyású szép magyar ritmus ; a bibliai szöveg szabadabb tolmácsolása : tüntetik ki többi elbeszélő éneke fölött. — Alighanem ezt az éneket küldte meg mátkájának, Várday Katának, Telegdy Pál 1589 elején, ilyen utasítással: »ugyan igen kírlek, ne restelkedjél, hanem azt a Tóbiás könyvecskéit, az kit mutaték, olvasd nagy szíved szerint el, úgyhogy eszedbe vedd jól, az mi meg vagyon benne írva, mert higgyed, hogy gonoszra nem tanít, ugyan üdvösségen járó dolog«. Látni, hogy erkölcsi értékét is nagyrabecsülték

az ilyen éneknek. Van tanulság is, a »mostani időkre« célozgatás ebben is, de nem terheli túl, s nem tördeli szét vele az elbeszélést : hangja jobban összeolvad amazéval.

Dézsi szinte többre becsüli a leckét a történetnél : Makabeus-át a hallgatók korholásával kezdi, akik szívesen mondatnak istóriát, de csak csodálják, nem fordítják üdvösségükre. Az ifjú Tóbiás históriája elején is »szűve szerint« int minden embert, hogy úgy őrizze az Istentől vett szent igét, mint egy drágakövet : »Im, ha az erkölcsöt bennetek megnézem, — veti szemökre —, Csak nyelvvel valljátok, azt eszemben vészem« ; Ádám nagy vétke elrontotta lelkünket: »Úgyan nem fog rajtunk Istennek mondása, Mint töknek nem ragad tövis oldalára«. Tanulsága olykor terjedelemben is: vetekedik az istóriával ; szól a fejedelmek tisztéről, a szegény köznép iránti kötelességeikről, korhol bűnöket, rossz szokásokat : telhetetlenséget, részegséget, vendégszeretet hiányát, lakodalmi tobzódást és durva tréfákat ; int, Mózes és Józsue példájával, imádkozásra hadakozásaink előtt, mert mi csak azt kiáltjuk : »jer riá az bestiákra!« s azért nincs szerencsénk a hadban. Ugyanez énekben több népek (zsidó, cigány, görög, szerecsen) említése után, melyek elpusztultak, lehanyatlottak, Magyarország történetére kezdene áttérni (talán Farkas András példájára), mert Magyarország is Isten akaratából lett a miénk, s ha ő akarja, elveszíthetjük : de alig mond meg annyit, hogy 431-ben szállt ide a magyar nép, már is abbahagyja, »mert sok beszéd volna«. Különben nem tartja lehetetlennek, hogy mint mi, úgy a törökök is pogányokból keresztyénekké lehetnek még. Mások is ringatóztak akkor ilyen ábrándokban. — Említett temetési éneke életünk múlandó voltával szemben meggyőző hittel vallja a feltámadás bizonyosságát : »Istennek kegyelmes szava Híveket akkor béhívja Örökké való országra, Az angyali társaságra«. — Énekeit kéziratos és nyomtatott énekeskönyvek tartották fent, Bornemiszáéban valamennyi feltalálható, Tóbiás-a nyomtatásban külön is megjelent a XVI. század végén.

*

A Török Bálint és családja környezetéhez tartozott szerzők közül Tinódi Sebestyén a legnevezetesebb. Az ő műfaja a históriás ének. E műfaj egyik változatára, mely közelkori vagy egykorú történeti eseményt örökít meg, Szabács viadala volna a középkorvégi példa, ha hitele kétségtelen volna. A műfaj másik változatára, amely latin krónikákban megírt történeteket népszerűsít magyar énekszóval, Tinódi előtt csak Csáti Demeter adott példát az ő ú. n. Pannóniai énekében. Erről itt, közvetlen Tinódi méltatása előtt lesz célszerű szólnunk.

Ez éneknek minden ma ismert változata csak késői, XVIII. századi másolaton alapszik. Az eredeti kódex, melybe az ének gót betűkkel volt beírva, eltűnt, s a fennmaradt kéziratok és első nyomtatott kiadások (Révai: 1787; Dugonics: 1788 és 1805; Toldy: 1828) alapján a szöveg nem állítható helyre hitelesen. Dugonics pl. a másodszori közzétételkor már változtatott az elsőn. Pray György pedig, kinek másolatát Révai használta, elhagyta a 3 utolsó versszakot, melyben a szerzőről és a szereztetés időpontjáról is van némi közlés, s ezeket csak Toldy tette közzé Horvát István másolata szerint. E másolat szövegében pedig hézag van a 3 végső, s a megelőző versszakok között, úgyhogy az éneket sem teljesnek, sem tökéletes hűséggel megőrzött szövegűnek nem tekinthetjük.

A legutolsó versszak adatai: »Ezt szerzették Szilágyságban, Csáti Demeter nagy gondolatjában, Mikort nagy bú vala Magyarországban.« Csáti a század elején Krakkóban tanult, ferencrendi szerzetes, igen szigorúnak ismert rendfőnök volt. Rendszerint oly helyekre küldték, hol a hitújítás veszedelme fenyegetett: így kétízben is (1533—35 és 39—41) Sárospatakra, hol a Perényi-csoport tagjaival kerülhetett (s Bencédivel, tudjuk, került is) ismeretségbe. Megfordult még Ozorán, Pesten, Váradon (1535—36), Csanádon, Szécsényben, s ami verse miatt leginkább érdekelhet, a Szilágyságban, Kusalyon, 1526—27-ben, amikor csakugyan »nagy bú vala Magyarországban«. Lehet, hogy ott, s ekkor írta versét, bár rendi beosztásától függetlenül, tehát más években is megfordulhatott Kusalyon, vagy a Szilágyság más helységében. Nála, meg Váradon Szegedi Gergelynél látta Bencédi Székely István — mint már tudjuk — azt a bizonyos »Lucifer táblájá«. 1542-ben még élt (Szécsényben). Bencédi 1548-ban úgy beszél róla, mint élőről szokás, de 1542-n túl semmi hiteles közlés nincsen életbenlétéről.

Verse címtelen, csak mi emlegetjük Pannóniai (vagy Pannóniás) ének, vagy Pannónia Megvétele néven. Emlékezésre felhívó első versszaka után a Scythiából jött magyaroknak Erdélyben való letelepülését, kapitányválasztását beszéli el, azután pedig leghosszabban háromszori követküldésüket a Veszprémben lakó »herceghez«, kit lengyelnek mond, de nem nevez meg, s kinek földnépe mind német vala. Az első követség kér és visz haza Dunavizet, földet és füvet, a második viszi a hercegnek a fehér lovat, a harmadik Pannónia elhagyására szólítja fel. Pannónia megvétele most már gyorsan lezajlik. Árpádék átkelnek a Dunán, Százhalomnál megverik a herceget, az menekül s a Dunába szöktet. Árpád Székesvehérvár közelében egy hegyen megszáll; a némettől fegy-

verrel megvett országot Magyarországnak nevezik el. Itt, a három utolsó versszak előtt, hézag van az elbeszélésben. Azokban már Buda említtetik, ki Árpád után lett a kapitány, lakóhelyét Pest ellenében választotta egy hegyben, s kiről a dunamenti város Kincses Budavárnak neveztetik.

Forrása a Bécsi-, vagy mivel azokhoz nyomtatásban is hozzáférhetett, a Budai-, vagy Thuróczy-féle krónika lehetett: abból vette az Erdély felől való bejövetelt. De a hun krónikából vegyítette bele s tulajdonította Árpádnak a Dunán át Kelenföld, Tétény, Érd, Százhalom felé vívő hadi utat, meg a Buda személy- és városnevet, s hogy a lakosság német lett volna. Talán nem volt előtte a krónika szövege, s csak olvasmányemlékei alapján írta meg a kétféle krónika anyagát összekeverő énekét. Vagy joculatoroktól hallotta némely részleteit? Azon két versszakában, mely a hadi út helyneveit közli, betűrímei miatt (»Érden sokat ők értének«. stb.) Arany János óta népi eredetet gyanítanak. Ilyféle alliterációs játék nem is származhat latin szövegből; az mindenesetre eredeti magyar nyelvű szerzemény. De hogy népi-e, bizonytalan; több az betűrímnél: majdnem mesterkedő szójátéknak tetszik, s következetes, sorozatos halmozása szándékoltságot tesz fel. Ha joculator-hagyomány, akkor hun tárgyú énekből kellene származtatnunk. Amennyire u. i. ma látjuk, a népnek hun-mondája alig lehetett, s csak a joculatorok útján juthatott el hozzá egy és más a hun-hagyományból. — Míg ez alliterációs részletet népi eredetűnek, a Dézs városnév etimológiáját (a magyarok ottani »Deus«-kiáltásaiból) merő tudákos kitalálásnak minősítették. Hogy nem egészen az, arról már Bencédi Székely Istvánról szóltunkban beszámoltunk.

Csáti Demeter nemcsak annálfogva elődje Tinódinak, hogy történeti tárgyat énekel meg tudós forrás alapján: elődje krónikás, szinte prózai szárazságával is, minden szabad alakítástól tartózkodó, puszta közlő modorával. Minthogy az ének eredeti szövege nincs kezünkben, verseléséről nem ítélhetünk megbízhatón. Így, amint ismerjük, kétütemű sorokból áll, melyek négyesével fogódznak össze egyrímű strófákká. A sorok szótagszáma 8 körül hullámzik, s elég sokszor ad tiszta felező nyolcast. A későbbi históriás énekek elejtik a nyolcast, ahelyett a 11-es és a 12-es válik epikus sorfajjá. Csáti alighanem szerzetesi hagyományt követ: a nagy Katalin legenda is nyolcasokban volt írva (bár nem strófás csoportosítással, hanem szakozatlanul, páros rímeléssel), s szintén prózai latin szöveg van benne magyarra átverselve: »népszerűsítve«: latinul nem tudó apácák számára. Csáti versének ritmusa a tiszta nyolcasokban megfelel a hangsúlyos ritmus követelményeinek,

-s a magyar versmondattan kedvelt formáinak. Különösebben ismétlődik benne a mondatbővítésnek egy bizonyos ritmusos változata : mikor u. i. a sort kitöltő mondatot a következő sort végig kitöltő párhuzamos mondatrész egészít ki. Mindjárt első két sora példa erre. De van több hasonló (»Egy kevetet választának, Dunalátni bocsátának« stb.). A gondolatritmus ez egyszerű díszén kívül csak a már említett szójátékok, meg a »Feldedet adtad fehér lovon« kezdetű versszak alliterációiból áll az ének összes ornamentikája. Rímelése korszerű : azonos ragok, sok esetben (mi kezdetleges elbeszélő versben önként előállhat) azonos múltidejű igealakok és szerkezetek összecsendítésére szorítkozik. Van itt már vala- és volna- rím is. Az sem Tinódi »gyarlósága« tehát.

A históriás ének műfaja eszerint (akár számításba vesszük Szabács Viadalát, akár nem) már a középkor végén, a reformáció előtt, attól függetlenül felbukkant. A Pannóniai énekben egy szerzetestől származó korai példánya maradt reánk. Ilosvai Selymes Péter később ugyanott írta Ptolomeus c. versét, ahol Csáti a magáét : »Szerzé el-benn sován Szilágyországban, Kusalkőben, az egy havas oldalban, Egy cellában, azaz egy füstös házban, Elvégezte el-fenn egy sombokorban.« Ez a cella jelenthet-e egykori szerzetesi cellát, élhetett-e Csáti Demeter emléke még akkor (1 570-ben!) Kusalyban, s ezt vagy esetleg más énekét ismerhette-Ilosvai : bizonyára végkép felelet nélkül maradó tűnődések.

*

Tinódi Sebestyén valószínűleg a baranyai Tinódon született. Énekei versfőiben Sebestyén deáknak, Sebők Deáknak, Sebastianus literatus de Tinód-nak is nevezi magát, egyízben »lantos«-, egyízben »Tinódi lantos Sebestyén deák«-nak. A »lantos« jelző azonban csak mesterségére utal, s nem vezetékneve neki. Latinul tudott, zenei képzettsége is volt, de hogy hol tanult, nem tudjuk. Élete nevezetesebb fordulatairól többnyire csak a műveiben közölt személyi adatai tájékoztatnak vázlatosan. Egyik első, talán legkorábbi műve írásakor Dombóváron balkezén valami nehéz sebbel gyötrődött. Úgy gondolják, hogy talán harcban sebesült meg, s már akkor Török Bálint szolgálatában állt. Mert hogy egy időben »lutinistája« (lantosa) volt neki, azt maga jegyezte fel egy későbbi éneke versfőiben. E szolgálat kezdetéről nincs adatunk, csupán arról, hogy Török Bálint fogságba jutásával (1541) ért véget. Hogy azonban Buda elveszésekor ő is ott lett volna ura kíséretében, s tanúja lett volna az esetnek, melyet aztán énekben meg is örökített : az csak feltevés. Míg Török Bálint udvarában szolgált, urával együtt János-pártinak kellett lennie. Gazda nélkül

maradván, volt urának a jó embereihez szegődött el, legelőször valószínűleg Baranyavárra, Istvánfi Imréhez (az énekszerző Pál testvéréhez, kinek viszont Szigetvárt volt háza, hol eladdig, Török Bálint idejében Tinódi is élhetett, s hol Judit históriáját írta volt), majd Daruvárra, Werbőczy Imréhez, a Ferdinánd-párti tolnai főispánhoz s ott megénekelte (1543) annak egy győzelmes viadalát a törökkel. Bizonyára ettől fogva lett Ferdinánd híve maga is. 1544-ben már Nagyszombatban írt egy éneket : a november végére összehívott országgyűlés vonzhatta oda. Ha elébb nem, ekkor ismerhette meg Nádasdyt, bemutathatta neki addig szerzett énekeit, köztük azt, melyben Nádasdy sógorának, Mailáth Istvánnak a fogságát is megénekelte Perényi Péteré és Török Bálinté mellett. Nádasdy talán magával is vitte birtokaira. 1548-ban Nyírbátorban fordult meg, ecsedi Báthori Istvánnak, Ferdinánd hívének az udvarában. Országos jelentőségű alkalom késztette az odamenésre : ott készültek találkozni egymással, hogy Erdély átadásáról egyezkedjenek, Ferdinánd és Izabella emberei ; ha már ekkor csakugyan Nádasdy szolgálatában állt, az küldhette oda, hogy az ott történendőkről hírt vigyen majd neki. A tervezett összejövetel azonban elmaradt, s csak a következő év szeptemberében tartották meg. Erdélyi históriája első részében Tinódi ismerteti is röviden az ott kötött megállapodást. Még ez évben-e vagy utóbb, Kassán telepedett meg, hol Czeczey Lénárd, Izabella embere volt a kapitány. Erdélyi Históriájában oly magasztalással szól róla, mintha ő is sokat köszönhetne neki, s mintha talán egykori szeretett urát tisztelné benne. Nincs adat rá, hogy szolgálatában állott volna. A kapitány emberei közt volt ugyan egy »Lantos Sebestyén«, de az nem a mi Tinódink. Czeczeinek 1551-ben át kellett adnia a várat Ferdinánd részére ; azután csakhamar meg is halt. Tinódi Kassán maradt, s ott írta Eger viadaljáról szóló nevezetes nagy énekét. Háza is volt Kassán, s már ekkor rég családos ember lehetett : 1553-ban három fia és két leánya volt, s emezek oly korúak, hogy tíz év múlva már mindketten férjénél voltak.

Még kassai éveire esik nemesítése. Bizonyára valamelyik előkelő pártfogója (Nádasdy?) ösztönzésére folyamodott érte Ferdinándhoz. Nemeslevele Bécsben 1553 aug. 25-én kelt : az éneklés mesterségében való tehetségéért s históriáknak magyar ritmusokba való ékes foglalásáért fogadja be fiaival és leányaival együtt az ország valódi nemeseinek rendjébe ; címert is adományoz neki ; azt maga Tinódi tervezte ; rajza : paizsban kardot markolata felett fogó kéz, és lant. Bizonyára folyamodása támogatása végett küldte fel Eger viadaláról szóló énekét Ferdinándnak és másoknak (talán Oláh Miklósnak is, ki ekkor egri püspök volt, s mint

kancellár, a királyon kívül a nemeslevél aláírója) ; Zsámboki János u. i. latinra fordította azt a király és más urak számára, kikhez Tinódi eljuttatta. Lehet, hogy az Erdéli História első részét is felküldte Ferdinándnak kéziratban : versfőiben u. i. neki ajánlja.

Kassáról versei kinyomtatása végett még 1553-ban útnak indult Kolozsvár felé. Útközben két helyen tartott pihenőt. Előbb Debrecenbe tért be, volt ura fiához, neki »jó komájához«, Török Jánoshoz, ki egyideig Izabella udvarában maradt volt meg, de annak török barátsága miatt utóbb otthagyta. Két éneket írt az »aranylábú Debrecenben«, az egyiket éppen vendéglátó gazdája vitézségéről, atyja, Bálint halálán kesergő, de a fiú híre-nevén örvendező lélekkel. Elég jó kerülővel ment tovább a Kisküküllő melletti Bonyhára, Bethlen Farkashoz, kiről mindössze annyit tudunk, hogy öt évvel azelőtt Mailáthné Nádasdy Anna leányát akarta elvenni. Bonyhán is írt egy éneket : az udvarbírákról és kulcsárokról. Kolozsvárra érve befejezte Erdéli Históriáját s 1554 március végére kinyomatta Cronicáját Hofgreff nyomdájában, Ferdinánd királynak ajánlva. Ötven forint jutalmat kapott tőle. Ezután már csak annyit tudunk róla, hogy 1555-ben egy szolgájával együtt Egerben járt, 56 elején pedig Nádasdy birtokán, a Sárvár tőszomszédságában levő Sáron már el is temették. Az erről szóló híradás egyszersmind a legelső kétségtelen bizonyítéka Nádasdy és Tinódi valamelyes közvetlenebb viszonyának. Nádasdyt u. i. 1556. jan. 31-én (latinul írt levélben) így értesítette egy alkalmazottja Tinódi haláláról : »Tinódi Sebestyén, megvetvén ezt a halandó muzsikát, elment a mennybéliekhez, hogy ott az angyalok között sokkal jobbat tanuljon, akit e hónap utolsóelőtti napján a sári atyák (szerzetesek?) hamvai mellé helyeztem. Haldokolva rám parancsolt, hogy én sem maradjak itt soká, hanem gyorsan kövessem őt, hogy én is megtanulhassam az égi muzsikát.« Ily szeretetteljes módon, s a haldokló oly meghatóan kedves utolsó szavainak — »parancsának« — közlésével csak jól ismert énekesének az elhúnytáról értesíthette Nádasdyt otthoni megbízott embere. De van más bizonyítékunk is arról, hogy Nádasdy ismerte és becsülte őt. Fentmaradt u. i. egy levele, melyet 1559-ben a kassai bírónak és tanácsnak írt Tinódi özvegyének az érdekében, mert annak férje — mint írja — »véglehelletéig« (»ad ultimum vitae suae spiritum«) hű szolgálatokat tett ő neki. Sajnos, hogy e hű szolgálatok mibenlétére csak következtetni tudunk. Énekei méltatásakor azt meg is fogjuk tenni.

Művelte az énekes epika mindenik változatát, vagy az elsők között, vagy legelsőül : a regényest, a bibliai tárgyút, az újságolót

(híresztelőt), s a történet-népszerűsítőt. Ezeket a kor nem különböztette meg egymástól külön műfaj-névvel : vegyest használta jelölésükre a história, krónika, széphistória, históriás ének neveket. Mi a két utóbb említett változat nevéül foglaljuk le a históriás ének műszót, az elsőre a széphistória nevet, s mindezektől megkülönböztetjük a bibliai históriát, a bibliai epikát. Tinódi legsajátabb műfaja a históriás ének volt : arra tartogatjuk fő-figyelmünket ; művelte mellékesen a többit is : azokról szólunk előbb.

Józonról és Médeáról szerzett széphistóriája e nemben a legelsők közé tartozhat. Ezt írta Dombóváron, sebtől gyötört kézzel ; s minthogy egy 1541-ből való ének (a Tar Benedeké) a »Józon énekét« mondja nótájának, azt hiszik, hogy az övére céloz, s e szerint az övé legkésőbb 1541-ben kelt. Ez azonban egyáltalán nem bizonyos. Ez a nótajelzés nem okvetlenül Tar Benedektől származik, származhat a Bártfai énekeskönyvnek (1593), melyben Tar verse megjelent, a szerkesztőjétől is. Ha azonban az említett feltevés igaz, akkor elődje csak egy lehetett : Istvánfi Pálnak, kit ő Szigetvárról bizonyosan jól ismert, 1539-ben szerzett Volter és Grizeldisz-e. Az volt-e a példaadója, nem állapítható meg : mindössze annyi egyezést találni a két ének közt, hogy egy bizonyos alkalommal Volter is, Józon vendéglátó gazdája is »újudvart tétete«. Bizonyos azonban, hogy Volter-t ismerte : Egervár viadalja elején csaknem szó szerint átveszi annak kezdő sorait, s Erdéli Históriája öted részének az elején is egy sorát. Tinódi éneke 1565-i másolatban maradt fenn (a Csereyné-kódexben). Forrása Guido de Colunna 1287-ben befejezett Historia Troianá-jának (melyet a XVII. század végén Haller János egészen lefordított) a bevezető része. Lehet, hogy a többit is lefordította; mostani állapotában az elbeszélés egy helyen nyilván hézagos, a vége pedig hirtelen összeütöttnek látszik. Átdolgozása meglehetősen önálló : párbeszédeket megrövidít, tudós, komolykodó elmélkedéseket, érzékies színezéseket elhagy, csak a történet krónikás ismertetésére szorítkozik. Mindamellett Medea szerelemvágyát otthonos hangzással, sőt eredetijében nem található, de későbbi naiv költészetünkben ismerős, kedves képes beszéddel tudja megszólaltatni : »szerelmed óhajtom, Kit az én szívemben arannyal béírtam«. A »Szép leány Média« megnevezés is magyar szerelmi költészet igénytelen ékítményeire, állandó jelzőire emlékeztet. Egyáltalán nem ragaszkodik a történetben előforduló nevek eredeti idegen alakjához : Pelias, Medea, Aetes, Kolkis helyett Peleust, Mediát, Ohétest, Kolkost mond.

A bibliai epikában is az úttörők közé tartozott, bár ő nem a még hiányzó bibliafordítás részbeni pótlását célozta bibliai történetek énekbefoglalásával, mint ez énekváltozat papi művelői,

s az általános erkölcsi és vallási tanulságokon kívül nemzeti, katonai dolgokban való oktatásra is szorgosabban igyekezett amazoknál. Bizonyára ezért iktatta be Cronicájába két ily énekét : Judit aszszonyt, meg Dávid és Góliát históriáját. Judit históriáját még Török Bálint házánál éltében, az »Anthimus szigetben« (az építőjéről, Anthemius Oszvaldról így nevezett Szigetvárban) írta, tehát legkésőbb 1541-ben, s így tudomásunk szerint itt is csak egyetlen elődje lehetett, Batizi András Vitéz Gedeonja (1540), legfeljebb még ugyanannak szintén 1541-ből való Zsuzsánnája és Jónása. Már Kassán, 1549-ben írta »Dávid király mint az nagy Góliáttal megvíutt« c. énekét, a versfőkben (latinul) Török Bálint volt lantosának mondva magát. Neki tulajdonít még Szilády Áron egy Jónás prófétáról szólót, melynek csak néhány utolsó versszakát őrizte meg a Lugossy-kódex ; ennek versfői »de Ening«-et adnak ki, utolsó versszaka szerint pedig 1553-ban Debrecenben íratott, s szerzője akkor nagy bánatban volt »Erdélben való gondolkodásában«. Ez adatok találnának a Kolozsvárra menet Enyingi Török Jánosnál pihenőt tartó Tinódira.

A bibliai história tehát nemcsak pályája kezdetén érdekelte, mint a regényes, hanem utolsó éveiig vissza-visszatért hozzá, s mindannyiszor vagy a Török-család környezetében, vagy volt urára való emlékezéssel : vitézi példák közvetlen hatása alatt állva. Judit históriájának versfői közelebbről is megmondják, hogy magyar hadakozásokra gondolva fordította le a bibliából (»bellum hungaricum perscrutans«) ; Dávid királyának már első versszaka szép zendüléssel vallja célzatát : »Siess keresztyén lelki jót hallani, Ó törvénből hadakozni tanulni, Az igaz hit mellett mint kell bajt vívni, Krisztusban bízni«. Az ének végén pedig fejedelmek, bajvívó vitézek számára hosszas, gyakorlati intelmekkel fejti ki a történet tanulságát : »Sőt nem heába ezt az ó törvénbe, Próféták írták biblia könyvébe ; Szép tanúság ez mast az új törvénben Mi életünkben. — Az hatalmasok, császárok, királyok, Hercegök, urak, vitézök, hadnagyok, Ó törvénből tanulhatnak tiszttartók, Kik hadakozók.« Az a néhány versszak, mely a Góliát ellen induló Dávid szavait közli, mutatja a példát minden keresztyénnek, mily erős hittel kell a hatalmasabb ellenféllel is szembeszállani : »Az mi istenünk nevével elvesztlek, Semmié teszlek.« Ezek Tinódinak is ihletettebb strófái közé tartoznak. Dávid király egyébként mint »hegedős« is különösen kedvelt hőse neki. Saul gyalázatos halálával szemben őt halhatatlannak, mintegy ma is élőnek tartja : »Dávid hegedős mast es ez világban, Szép énök adásban«. — Az említett töredék, egy Jónásról szóló ének utolsó tíz versszaka, noha adatai Tinódira utalnak, kizárólagosabban vallásos tanulságú, mint a másik kettő,

s a szentháromságot dicsőítő versszaka (doxologia!) is inkább papszerzőt sejtetne. Mint Józon-ban, e bibliai tárgyú énekeiben is az események puszta közlése a főcélja. Ritkán állapodik meg egy-egy részleten nagyobb nyomatékkal, mint pl. Dávid és a »jász« (filiszteus) Góliát bajviadalán. Forrása líraibb elemeit — pl. Judit himnuszát — elhagyja, viszont Judit szépségét világi elképzelésre valló vonásokkal jelzi, s szépsége hatását a vitézekre a bibliai szövegnél közvetlenebbül érzékelteti: »Hamar öltözik drága ruháiba, Szép asszony vala nagy gyenge voltában. Csuda fejér-piros orcája vala, Szép sár haját megeresztötte vala, Ujját szép gyűrűkkel bérakta vala, Arantul, kövektől ő fénlik vala... A vitézök egymásnak ezt beszélték: Illik ily szépökért halált szönvednünk!« — A Tinóditól megénekelt bibliai történeteket, mint részben már láttuk, mások is feldolgozták: Juditét Sztárai (1552), Jónásét Batizi (1541), Dávidét Fekete Imre (1546). Őmaga más verseiben is int az ó törvényből való okulásra, prédikálást, meg éneket szinte egyenrangú tanításnak minősít, egyikben pedig Dávid és Góliát viadalát igen rövidre fogva újból felidézi a vitézek számára.

Epikus énekei két csoportjával, a bibliaival, meg a »históriás«-sal tartják a rokonságot, vagy azokkal vannak bizonyos gyakorlati kapcsolatban: oktató, feddő énekei. A Hadnagyoknak tanúság című, Tinódinak ez egyik legkölteményszerűbb éneke, szinte egy bibliai históriából önállósított tanulságnak tetszik: bibliai forrására — »példa néktök prófétáknak hadok« — csak utal, a tanulságot azonban nemcsak levonja, hanem oktatólag részletesen kifejti: A hadnagyoknak a próféták legyenek példáik, s csata előtt beszédet intézzenek a vitézekhez: intsék őket Istenben való bizakodásra, gyónásra, bűnbánatra, az ellenségnek is megbocsátásra; mondják el nekik, hogy e pogány török régtől fogva pusztítja nemzetöket, földjüket; de mondják meg azt is, hogy »Itt valaki közzülünk elesik, Az angyalok mennyországba viszik«, a megmaradó prédát nyer, s hálát ad a pogány romlásáért; senki meg ne fusson, Krisztus Jézust kiáltsanak, kérjék a szentlelket, imádkozzanak hadnagyukkal együtt. Mind a beszédet, mind az imádságot szószerint megírja a hadnagyok és seregük számára Tinódi. Az imádság ó-törvénybeli példákra is hivatkozik (Faraó, Judit, Nabugodonozor, Dávid történetére, melyekből hitet meríthetni, hogy Isten megrontja az ő népének ellenségeit), s harci kiáltással végződik, biztos tudatában a meghallgattatásnak. Az ének egész vallásos szelleme és bibliai példái mutatják, mily szoros lelki kapcsolat van bibliai és nemzeti tárgyú énekei között. Ezt Kassán írta, 1550-ben, talán, mint Szilády véli, ritmusában és az imádság részleteiben Vásárhelyi András ismert szép énekének is hatása alatt.

Énekmondói tapasztalataival kapcsolatos két másik, inkább feddő, mint oktató éneke. Mindakettőt vándorútján írta, idegen háznál : Nyírbátorban, 1548-ban a Sokféle részegösről —, Bonyhán 1553-ban Az Udvarbírákról és kulcsárokról címűt. Mindkettő a bor profán témája körül forog. Amaz bibliai históriának indul ; Mózes nyomán beszéli el Nóé megrészegedését és kisebb fiától megcsúfoltatását, szülő-tiszteletre intő tanulságot is levonva belőle ; de aztán mulattató hangnemre tér át : a részegesek rendjének ismertetésére a Gesta Romanorum egy elbeszélése alapján, mely szerint Nóé különféle állatok — oroszlán, majom, disznó, kecske — vérével öntözte meg a szőlő tövét, s a részegek azért viselkednek ki ez, ki amaz állathoz hasonlóan. De ő e főbb részegtípusokon kívül, szépen sorszámozva, még vagy húszat jellemez, amennyit forrásának egyetlen variánsa sem ismer. Szól többek közt a csélcsap udvari emberek, a jámbor házastársukat verő férjek, a bormegiszja bornemiszják, asszonyok, vénasszonyok, hopmesterek, lantosok, piaci árosok borkedveléséről, s végül józanságot, mértékletességet prédikál. Közben egy-egy kis jelenet villan fel a borivó társaságokról : csélcsap hízelgők pletykálkodásai asztalnál az úrasszony előtt, mik miatt az énekmondók háttérbe szorulnak : »Nem kell akkor hegedülni, lantot pengetni, Szép dolgokat krónikából nem kell zöngeni, Csalfa Bíró — (a másik énekében »csal bíró«, »csal udvarbíró«) — mert ott csácsog, azt kell hallgatni«. Az asszonyi rendről a század asszonycsúfoló irodalma szellemében szól, az énekmondókról természetesen rokonszenvvel : »Lantosok és hegedősök, kiknek bor lelkök, Csak borért is elzörgetnek néha szegényök«. Ő is »szomeházában« szörzé énekét, s minthogy »udvarbírák bort nem adnak, vannak átkjában«. — Tisztára személyes forrású kifakadás másik éneke, melyben a bonyhai urasághoz fordulva, annak hűtlen udvarbíráit és kulcsárait állítja pellengérre (kik »nem úr hírével, bödös bort adának« neki), — mégpedig a nyilvánosság előtt, mert Cronicája legvégén ki is nyomatta! Felhasználja az alkalmat a hamisan sáfárkodó, a szolgák és énekmondók rovására töltekező udvarbírák és kulcsárok általános jellemzésére. Ilyeneket eléggé módjában lehetett megismerni. Ez éneke végén is a bonyhain kívül egy hasonló álnokságú kulcsárt említ még, a nagyidait, ki ha fiát borért küldi hozzá, szitokkal illeti. Ha »úr híre nélkül« bántak is így Tinódival, mégis gondolkodóba kell esnünk e legmagasabb rendű, egy Nádasdytól is kétségkívül becsült énekmondónak tekintélye, társadalmi rangja és színvonala felől. Mihelyt idegen házban jelenik meg, úgy látszik, a szolgaszemélyzettel kerül egy sorba, s maga is mintha azzal vállalna szolidaritást, annak lenne szószólója

az uraság előtt, hamis tisztjeik ellenében. Feltűnhet az is, hogy Török János vitézségéről szóló versét az »aran lábú Debrecen várasában« »egy puszta kamorában« szerzette. Ott pedig egykori gazdája családjánál volt! Mintha ott is a cselédségnek lett volna kiszolgáltatva. Szóban forgó éneke a jó bort az énekes valódi testi-lelki szükségleteként követeli meg, mely nemcsak hangját erősíti, hanem ihleti, bátorítja. A boros víztől — úgymond — »kössebbödik gégém az Krónikában«; »No ha volna néköm csak mast jó borom, Fejem bátorodnék, hangos lenne szóm, Köz bortul megszorul, rozsdás én torkom, Kiből utálatos én horutásom«; ezért foglalta most magát oly nagy gondba: »Lefüggesztött fővel leszegik nyakam, Két szömöm világa vagyon homályban, Az én író kezem reszket az pennán, Fejem szédülögve nagy gondolkodván«. Ez idézetek mutatják, s egész verse is, hogy ő a rossz, a »közbor« ellen kel ki, s a jót mint mesterségében segítőjét követeli meg, Vörösmarty »Rossz bor«, meg »Jó bor« c. két versének távoli előfutáraként. Pipázó, cigarettázó, kávéivó modern írókat ismerve, bizonyára nem fogja »Sebők deákot« (mint ezúttal magát nevezi) e verse miatt senki a sokféle »részegösök« egyikének gondolni, s nem ítéli el »átkját«: »Kik nem adnak Bohnyán itt jó borokat, Magas part üssön meg udvarbírákat, Velök egyetömben az kulcsárokat, Kik akasztófára méltók, azokat.« — Ő nem szokott éneklés közben szomjúságára célozva bort kérni: afféle »ihatnám« célzásokkal jelezni egy-egy rész végét (mint Ilosvai még a septuaginta bibliafordítás történetét ismertető énekében is következetesen teszi). Egervár viadalja végén említi, hogy örömében »vígan iszik szikszai jó borában«, de ezt otthon, Kassán, verse befejeztével cselekszi, s a maga borát issza. Ugyane hosszú ének második részében, a várbeli főlegények lajstroma végén megnevezi a várbeli kulcsárt, ki ottjártában jó borral, a sáfárt, ki »eleven csukával« tartotta, a kovácsot, ki lovát megpatkolta, s a szakácsot is, ki »igaz aggeből« tartá. Az elsők nevét hálából örökíti meg, a szakácsét megbélyegzésül, mint a bonyhai udvarbíró és kulcsár méltó társáét. Az ő ismertetett két éneke tehát másként ítélendő meg, mint az énekesek éneklésközbeni célozgatásai: a maga eszközével, énekkel való megtorlásai azok a méltatlan bánásmódnak. Bonyhán különben vagy harmadfélszáz évvel Tinódi ottjárta után másképp becsültek meg egy énekest. Bonyha akkori úrnője, Gr. Bethlen Ádámné részesítette Berzsenyit oly megtisztelésben, amilyenben Berzsenyi szerint magyar költőnek még addig nem volt része: Melancholia című költeményét kőre vésette, s anglus kertje egy grottájában helyezte el. Ez lelkesítette a megtiszteltet A bonyhai grotta című, a grottát költő-áldásaival elhalmozó szép éneke megírására: »Légy temploma a szelíd Múzsának, S a sphaerák zengése ömledezzen körül.«

Énekei zöme »históriás ének«, éspedig a Zsigmond királyról írt kettő kivételével, melyek a Csáti Demeter történetnépszerűsítő énektípusát folytatják, a híresztelő, újságoló változat képviselője. Említettük, hogy ennek a változatnak csak a kétes korú Szabács Viadala lehetne az elődje. Összesen 15 ily énekét ismerjük, de némely célzásaiból bizonyos, hogy többet is írt. Az elsőt (Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról) 1541-ben írta, miután már a bibliás és talán a regényes nemben is kísérletet tett ; ezt s a következő négyet még Dunántúl, a többit csaknem mind Kassán szerzette ; az utolsót (Budai Ali basa históriáját) 1554-ben Kolozsvárt, már Cronicája nyomtatása közben fejezte be. Ez az ő legsajátosabb műfaja. Míg élt, hasonló éneket rajta kívül tudtunkkal senki sem szerzett, holta után pedig, a század végéig összesen sem írtak mások annyi eneműt, mint másfél évtized alatt egymaga. Az övéi »Az János király fiáról való szép krónika« kivételével, melyet a (XVII. század eleji) Decsy-kódex másolata tartott fenn, a Cronicában jelentek meg összegyüjtve. Azt az egyet azért hagyta ki, mert Erdéli Históriájában bővebben megírta, de meg az nehezen is illett volna bele egy Ferdinándnak ajánlott kiadványba.

Lényegileg már Kölcsey Ferenc helyesen határozta meg ez énekek jellegét : »nagy nevek ragyognak azokban — írja Nemzeti hagyományok c. tanulmányában — de Tinódi s egykorúi nem tevének egyebet, mint az tenne, ki újságleveleket foglalna versekbe.« Nevezhetjük is újságolónak ezt az énekfajtát, de csak bizonyos fenntartással, mert Tinódi másfél évtizedes gyakorlata többféle szempontból is változást, fejlődést mutat fel benne. A legelsők líraibb természetűek a későbbieknél ; tárgyaikkal azon család körében maradnak meg, melynek ő deákja, lutinistája : familiárisa volt. Nagyszombatban feltűntével kezdődik vándorlantosi korszaka : most már nem saját urainak, hanem másoknak a vitézségét írja meg, nem lírai részvéttel, hanem ismertetés, híresztelés, újságolás szándékával ; ezzel jár a költőibb elemek kiszorulása az énekből, s a száraz, értesítő, krónikás modor uralomra jutása. Végül állandóbb megtelepülése Kassán, 1551—52. nagy eseményei, s bizonyára Nádasdy eszmei irányítása érlelik meg históriás éneke utolsó változatát, az énekes krónikát, mely az utókor számára történeti kútfő óhajt lenni, kortársai számára pedig saját politikai meggyőződését propagáló tájékoztatás.

Históriás énekszerzésének e három szakasza, kivált az utolsó közelebbi figyelmet érdemel.

Az elsőbe tartozó énekeit 1541—42- és 43-ban írta, mint a Török-család, majd pedig Werbőczy Imre familiárisa. Tárgyuk : Buda veszésekor Török Bálint fogságba jutása, Perényi Péter,

Mailáth István és Török Bálint fogsága, Werbőczy Imrének egy török bégen a baranyai Kozár mellett aratott diadala. A török álnok hitét, megbízhatatlanságát példázza mindenik. Énekszerzése második szakasza a nagyszombati országgyűlés esztendejével (1544-gyel) kezdődik. Ez év nyarán Balassa Menyhárt más felvidéki urakkal Léván, s az Ipoly melletti szalkai mezőn vert meg némely portyázó törököket. Ez eseményről írta meg első igazi újságoló énekét bizonyára elsősorban a november végén megnyílt országgyűlés részvevői számára. Egyelőre nemigen kínálkozott több alkalom hasonlók szerzésére, mert 1545—52-ig »fegyverszünet« lévén, nagyobb hadakozások nem voltak. Írt tehát — szívós érdeklődéssel a veszedelmes ellenség iránt — tisztán török tárgyakról : a Budát bíró Szolimán császár nagy birodalmában történt dolgokról : a perzsa-török háborúnak egy még 1534-i részletéről (1546-ban) ; megírta (ő említi) a Török császárok krónikáját is, de az elveszett ; (nem lehetetlen, hogy ennek a kivonata egy »A törökökről és az ő végekről« szóló 1597-i töredék, melyet Lukinich Imre egy könyvtáblából áztatott ki) ; — Kassán hova 48-ban költözött, kisebb végvárkörnyéki csatározásokat énekelt meg, így az Egerkörnyékieket, melyek Varkucs Tamás kapitánysága idejében (1541—48.) »löttek« ; majd Balassi Menyhárt és más felvidéki rabló urak várainak (Szitnya, Léva, Csábrág és Murány várának) az országgyűlés rendelete folytán Ferdinánd számára történt »megvevését« (1549.) ; 1550-ben egy magyar-török bajviadalt, Kapitán György hollókői (Nógrád megyei) végvári vitézét, ki Hubiár agával egy rabért összeveszvén, egész a királyig felment engedélyt kérni, hogy megvívhasson vele. Elegendő hazai tárgyat nem találván, ugyanez évben magyar katonák külföldi vitéz szereplését írta meg, Károl császár hada Saxoniában címen. Ez a had a »schmalkaldeni háború« volt, melyet Károly császár indított 1546-ban a Schmalkalden türingiai városban egymással szövetkezett protestáns fejedelmek és városok ellen ; azok ugyanis vonakodtak megjelenni a trienti zsinaton ; kérésére öccse, Ferdinánd, magyar huszárokkal támogatta.

A nagy alkalmat, s vele Tinódi énekszerzésének végső szakaszát, tetőpontját, 1551 és 52 hozta meg. A béke lejártával megindult a török nagy támadása ; áldozatul esett Szeged, Lippa, Temesvár, Drégely, Fülek, Veszprém, Szolnok, de dicsőn megállt Eger. Tinódinak, ki akkor már a Czeczeytől jól őrizett Kassán, az ostromlott váraktól távol lakott, határozott cél-, sőt hivatástudatára vall szorgos érdeklődése e nagy események iránt. Lekötötték figyelmét a nem kisebb horderejű politikai változások is : az erdélyiek, hisz a török hadjárat részben azok folyománya volt. A fen-

tebb említett nyírbátori tanácskozáson Fráter György megegyezett Ferdinánd biztosaival; 51-ben Castaldo csapatai megszállták Erdélyt, bérencei az év végén megölték Fráter Györgyöt, Izabella Kassára költözött, s aztán Lengyelországba ment ki. Tinódi figyelmét Izabella kassai megjelenése is a keleti országrész történetére irányította — 1551. és 52.: a Mohács után kettészakadt ország egyesítésére irányuló, soha nem szünetelt törekvések válságos, bíztató, de kudarccal zárult esztendei voltak. Tinódi ekkor már a Ferdinánd alatt megvalósítandó egyesítésnek volt a híve. Első ura, Török Bálint, János híve volt, de példájából okulhatott a török barátság és fegyverszövetség értéke felől. Török Bálint fia, János, csak nemrég szakított Izabellával, minthogy az a töröknél keresett fegyveres segítséget, már pedig ő — mint Tinódi írja — »atyjáért holtig ellene« van a töröknek. Szintén atyja tragikus végére emlékezvén vált szenvedélyes törökgyűlölővé, s Ferdinánd hívévé Tinódi másik gazdája, Werbőczy Imre. A harmadik, kinek tudtunkkal szolgálatában állt, vagy szolgálatokat tett, Nádasdy Tamás, Ferdinánd oldalán a nemzeti egység legmagasabbrendű és legtevékenyebb munkálója volt. Legkorábban a nagyszombati országgyűlés, legkésőbben Kassa átadása időpontjára volna tehető szorosabb viszonyuk kezdete. Az előzmények után nem volt nehéz Tinódinak szívvel-lélekkel hozzácsatlakoznia. Kassán, Izabella városában írta a Varkucs Tamás idejében lött csatákról szóló énekét (1548.), mely először vall félreérthetetlen módon Ferdinánd-párti álláspontjára. Emberi részvéte Izabella és kisfia iránt nem befolyásolta politikai meggyőződését, Czeczey halála pedig a személyes hála esetleg feszélyező kötelme alól is feloldotta. Már Szilády megállapította politikai irányzatának a Nádasdyéval azonos voltát. Acsády egyenest »félhivatalos történelmű mű«-nek minősíti az Erdéli Históriát, s úgy gondolja, hogy Nádasdy íratta vele, mint a király egyik erdélyi biztosa, Martinuzzi-ellenes éllel, hogy mentse Castaldót a barát meggyilkoltatásáért; Tinódi — így véli Acsády — maga nem, de már a kezébe adott források, okmányok tendenciózusak voltak, s ő hitt bennök. Szilády is bizonyosnak tartja, hogy adatokkal Nádasdy látta el, s hivatalos íratokba is betekintést engedett neki. Így vélekednek Tinódi más életírói, Mészöly, Dézsi is. Bizonyos, hogy adatait nem szerezhette csupán magánértesülésekből; okíratokat is kivonatolt. Feltehető, hogy leginkább Nádasdy jóvoltából.

Pályája e legutóbbi szakaszában, s bizonyára Nádasdy vonzó és ható körében, nem költői szempontból tetőződött énekszerzése, hanem inkább gyakorlati, nemzeti jelentősége nőtt meg. Sajnálhatni, hogy nem eredeti líraibb irányában fejlődött tovább, de

lehetetlen föl nem ismerni emberi egyéniségének szép emelkedését, s krónikás énekeiben a nemzeti egység nagy gondolatának népszerűsítőit a politikai és vallási ellentétek és pártosságok ama válságos korában. Láttuk mindkét rendbeli pártosság és elfogultság képviselőit versben és prózában: eszmeileg, mint a nemzeti egységnek minden gyűlölködő visszavonástól mentes szószólója, Tinódi tiszteletre méltóan emelkedik ki közülök. Fitymálhatja »szárazságát« a csak magáról tudó ízlés, de kútfőértéke, s erkölcsi hitele előtt méltánylással hódol a legmodernebb történettudós is.

Ez utolsó időszakbeli nevezetesebb énekei és tárgyai a következők. Erdéli Históriája (1553.) a János király halálától Izabella kiköltözéséig terjedő 12 év történetét adja elő közel 1700 sorban: Izabella helyzetét a török felé hajló Petruit (Petrovics) Péter, s a német beavatkozást óhajtó Fráter György — a két gyám — között. Vérontás megelőzése végett hiába köt frigyet a két fél: a budai basa akkorára beül Lippába; Ferdinánd a barát kérelmére beküldi Castaldót, Izabella pedig a másik gyám kíséretében Kassára költözik ki. Szolimán haragra lobban a történtek miatt, ostrom alá véteti Temesvárt, de az ostromló seregnek Lippa felmentésére kell elvonulnia, melyet a barát vitat. Emez meggondolja magát, ismét a törökhöz hajlik, a török seregnek szabad elvonulást enged, s vissza akarná hívni Izabellát. Castaldo neszét veszi szándékának, s Ferdinánd tudtával és kívánságára megöleti: Izabella sírva indul ki kis fiával Kassáról Lengyelországba. — Adattal kevésbbé zsúfolt, olvashatóbb a Szegedi veszedelem, melyet az esemény évében, 1552-ben írt. Az egykori szegedi bíró, Tót Mihály, egy éjjel embereivel meglepetésszerűleg beoson a török bírta szegedi várba és sokakat leöl; budai Ali basa odasiet, s kiveri a városból Tótot és könnyelmű hajdúit. Ez ének egészben véve a hajdúknak szóló intelem; az ismertetett fő történeten kívül még egy szintén kudarccal végződött virtuskodásukat beszéli el. — Ugyanazon évből való a Temesvár elestét és Losonczi István vitézi halálát megéneklő verse. Budai Ali basa, kiről a következő éneke szól, míg Temesvárt ostromolják, Veszprém elfoglalása után több felvidéki várat vesz meg, köztük Drégelt, megveri Ördög (Tayfel) Mátyást is, (kit Ferdinánd küldött a végházak megszabadítására), Konstantinápolyba viteti, hol aztán zsákba varrva a Boszporuszba dobják. Megveszi Szolnok várát, s készül Eger alá . . . »szégyent vallania.« — Egervár viadalját 1553-ban írta meg. Ez legterjedelmesebb, még az Erdéli Históriánál is jó száz sorral hosszabb éneke. Négy részből áll; az elsőnek foglalata: a vár leírása, az ostromhoz készülődés, Amhát basa megadásra felszólító levele; a másodiké: a várőrség ismertetése, vitézek előszámlálása név szerint, kisebb kicsapások,

a várbeli munka, első derék ostrom ; a harmadiké : újabb levelek izengetések ; puskaporrobbanás, Gergel deák által készített tűzszerszámokkal a török visszaverése ; az utolsó rész ismerteti a második derék ostromot, a török elvonulását, űzését, Dobónak és társainak Ferdinándtól való megjutalmaztatását. A »vitéz asszonyok« részvételét a harcban éppen csak említi. E »nagy krónikának« summáját is megírta egy külön énekben, »rövid szóval«, hogy meg ne únják hallgatni. — Végül Enyingi Terek János vitézsége címen ifjú hősének egy rajtaütését beszéli el a Déva várába szállt törökön, meg Lippa ostromakor tanúsított vitézségét. Mint tudjuk, ezt az énekét Debrecenben írta 1553-ban ; tárgya nem oly országos jelentőségű, mint az előbb felsoroltaké, s némileg pályakezdése familiáris viszonyai közé látszik vele visszatérni. Illik azonban e korbeli énekei szelleméhez célzatának világos kiábrázolásával, amennyiben az ifjú vitéz maga fejti ki benne Izabella előtt, hogy török gyűlölete miatt válik meg szolgálatából.

Nem nyomatta ki Cronicájában, csak a Decsy-kódex tartotta fenn, Az János király fiáról való »szép krónikáját«. Az Erdéli Históriában előadottakat ismétli meg benne röviden: Buda veszését, Izabella helyzetét a két gyám között, s fiával Kassára kiköltözését. Néhány utosó versszaka ellenkezni látszik Tinódi Ferdinánd-pártiságával ; azokban szemrehányás foglaltatik a magyarok számára, hogy magyar fejedelmet nem uralnak, vendég királynak örülnek, pedig mikor magyar királyuk volt, jobban voltak. Némelyek ezt idegen betoldásnak gondolják, mert nem tehető fel Tinódiról ily kétszínűség. Jobban megnézve azonban, e korholásban nem az énekszerző szavait kell látnunk, hanem az országából távozni kénytelen magyar királyfi neheztelő búcsúszavait. Valkai András csaknem szó szerint átvette, s németellenes éllel alkalmazta Az magyar királyoknak eredetekről írt énekében Tinódinak az említett szemrehányást magábafoglaló két sorát.

A Tinódi-féle históriás ének tehát több változatot ismer Ezt a tényt akkor is számon kell tartanunk, ha műfaja eredete és előzményei iránt érdeklődünk. Nem mind »újságoló« ének az, nem mind rokonítható tehát a német Zeitungsgesanggal, vagy pláne vezethető le abból. Még a tulajdonképpeni újságolókról sincs elfogadhatón megállapítva valami német példának a szemmeltartása, annál kevésbbé a többiekről. Hogy történeti felfogásban, ábrázoló módban, dolgozási technikában a Zeitungsgesangtól nyert ösztönzést, ez az állítás nem tekinthető bizonyítottnak. Hogy a szász Pemfflinger Kata házában nem hiányozhattak a kor eseményeiről szóló »Fliegende Blätter«-ek, »Neue Zeitung«-ok, hogy Nagyszombatban a német császári követtel köthetett ismeret-

séget, s Nádasdy közvetítésével kapcsolatokat találhatott Bécs felé is, hol efféle újságlapok különösen kelendőek voltak, utóbb pedig a részben német kultúrájú Kassán lakott : mind meglehet, vagy éppen igaz, de nagyrészt csak feltevés, mely nem tesz különbséget időpontok és énekfajták között. Tinódi fejlődésének melyik szakaszában hatott rá irányítólag a német, s melyik és mikori német? — ez lenne a kérdés. Mert, hogy ének és ének, élőszóbeli közlés itt és ott hasonlít egymáshoz : az önként érthető. Nem adhat választ a mi kérdésünkre oly, különben jeles tanulmány sem, mely magyar és német hegedősök viszonyát vizsgálván, középkori magyar szövegek híján XVI. századiakat vet össze középkori német anyaggal. Amennyiben a középkori német spílmanok csakugyan hatottak a mi akkori énekeseinkre, azt a hatást Tinódi már a magyar énekhagyományból vehette át. Ha idegen hatásra gyanakszunk, nem kell kizárólag németet feltennünk. XVI. századi epikánkban délszláv eredetű széphistóriákat is ismerünk, a szerb »nép«-költészetben pedig magyar tárgyak feldolgozásait, mi bizonyos kölcsönhatásra mutat. Tinódi is említ egy hegedőst, Kármán Demetert, kinél »jobb nincs az rácz módban«, s magának is némely dallamai »német és szláv« egykorú dallamokkal tüntetnek fel rokonságot. Délszláv és magyar énekköltészet érintkezéseiről lesz még alkalmunk meggyőződni. Tinódival kapcsolatban csak mint a némettel egyenrangú lehetőséget vegyük számításba. Török hatásokra is joggal gondolhatni, legalább is műfaji szempontból. Török hegedősök és énekesek többször kerültek magyar fogságba, s ilyeneket a nagybirtokos urak szívesen használtak fel maguk és vendégeik szórakoztatására.

Idegen hatásokról nem tudván kézzelfoghatót mondani, tekintsünk körül a hazai énekhagyományban. Amint a bibliai tárgyú, meg a regényes históriában külön-külön megnevezhettük egy-egy valószínű elődjét (Batizit, Istvánfit), históriás énekei két típusához is utaltunk egy-egy korábbi párhuzamra : a kétes korú (tehát itt nem értékesíthető) Szabács Viadalára, meg Csáti Demeter énekére. Tinódinak Csáti-típusú énekeiről majd csak legvégül szólok ; a másik, s mint láttuk, három változatot is feltűntető típusúakhoz változatonként kellene előzményt keresnünk.

Első énekeihez találunk is olyat. Azok, mint láttuk, líraibb természetűek a későbbieknél s ura vesztét vagy veszedelmét siratja bennök az úr familiárisa. Nos, ilyet korábbról is tudunk : Gergely deák énekét ura veszéséről, e tisztára személyes fogantatású, első, talán még Mátyás-kori példáját a »veszedelem« műfajának. Ez az ő Török Bálintjával annyiban is párhuzamos, hogy mindkettejök urának a török »álnok hite« okozta vesztét. E műfaj

kelendőségét mutatja, hogy 1515-ből újabb példát idézhetni reá: Szabadkai Mihály szintén személyes fogantatású, líraiag hangolt Beriszló Péter-ét. Magát a »veszedelmet« Gergely csak nagyon vázlatosan beszélte el, Szabadkai csak utal reá, hiszen hallgatói jól tudják, miről van szó. Ezt a műfajt tette hát magáévá első énekeiben Tinódi, de legott nagyobb arányúvá fejlesztette, megnövesztve, veszteglőbben kiképezve mind lírai elemét (maga és mások kesergését vitéz ura sorsán), mind az elbeszélőt (a veszedelem mibenlétének vázolását). E növesztésnek egyik oka az lehet, hogy hallgatóságként nemcsak a családra gondolt, hamen más, nem eléggé tájékozott érdeklődőkre is; lehet, hogy hajlama volt a részletezés.De tett ő már akkor próbát az elbeszélő (bibliai és regényes) nemben is; azokban (Józon, Judit) forrásainak részletező elbeszélő modora szabta meg az övét. Úgy látszik, az effélékben szerzett elbeszélő gyakorlatát érvényesítette a veszedelemnek eladdig líraibb műfajában, mely egyébként tárgyánál fogva meg is adta arra a lehetőséget.

Geszti László 1525-ből való éneke, akár lírai típus, mint ránk maradt hézagos voltában látszik, akár, mint bizonyos jelekből Alszeghy Zsolt sejti, egy eredetileg epikus ének töredéke: Tinódi előzményei közé sorolandó. Ha lírai, akkor a Tinódi-féle intések őse, minőket az urakhoz szokott intézni, ha pedig eredeti mivoltában epikus törzsű volt, akkor a Tinódi-féle újságoló, s egyben intő, figyelmeztető, sőt politikailag irányzatos históriás változatnak láthatjuk benne első, ránkmaradt példáját.

Volt tehát oly magyar énekhagyomány, melyben Tinódi énektípusa gyökerezhetett. Az említett énekek már a humanizmus jegyében megindult világi műköltészet termékei. Ismerte-e Tinódi a Mátyás- és Jagellók-korabeli humanizmus latinnyelvű epikus panegyriseit, vagy adhortatióit, pl. a Nagyszombati Mártonét, mely 1521—23. közt nyomtatásban is megjelent: nem tudjuk. Latin nyelvtudása képesíthette annyira, noha az ő »deáksága« nyilvánvalóan alsóbbrendű és semmikép sem humanista kényességű. Cronicája elé is magyarnyelvű ajánlást írt Ferdinánd királyhoz . . . Ösztönzést nyerhetett azonban a humanista mintákban jártas Istvánfi Páltól és közvetlen a magyarnyelvű, de feltehetőleg latin eredetiekre támaszkodó énekmondásból. Kimondhatjuk, hogy magyar hagyományt folytat, fejleszt tovább, s állapodtat meg korszerű jelleggel. Afelől az énekes epika külföldi változataiból is eltanulhatott egyetmást.

Magyar hagyományt folytat és fejleszt tovább műfaja énekrészében is. E zenei oldala megvilágítása nélkül műfaja ismertetése hiányos maradna. Szövegeit nem úgy kell megítélnünk, mintha

»költemények« akarnának lenni. Poétának nem, legfeljebb »versszörzőnek« ha mondta magát ; versei azonban dallamban fogantattak s énekszóban képzelendők, még ha maga nem házalt is mindenik művével, pl. az Erdéli Históriával, vándorénekes módjára. Rendszerint maga gondolta ki a nótájukat, s Cronicájában hangjegyekkel tette közzé. E könyvének, mint hangjegyes kiadványnak magában véve is nagy a jelentősége a század kevés hasonló emléke közt. A magyar zenetörténet azonban Tinódit mint dallamszerzőt díszes helyen tartja számon. Invenciója, művészegyénisége zenei, s nem irodalmi oldalán keresendő. Mondhatni, ő e század zeneköltészetének Balassája. Dallamai — összesen 23-at ismerünk — strófás szerkezetek, de az előadásban a szöveghez is simulva nem voltak egyhangúak. Gazdagságukat, színességüket dícséri a zenetörténet. Népi gyökérből indult, s nyugati hatásokból nyert további ösztönzést. Ily impulzus első nyoma a Sokféle részegös (1548.) német és szláv rokonságra való dallamában mutatkozik. Dallamnemekben is változatos : a Hadnagyoknak tanúság himnusz-ritmusa mellett ott van a Dávid és Góliát első magyar metrumos melódiája, melyet méltatója »klaszszikus remeknek« mond. Hosszabb énekekhez részenként más-más dallamot költött :az Erdéli Históriához kettőt, Egervár viadaljához hármat, s külön egyet az Egri história summájához. Kor- és kartásai közül senki sem szerzett énekeket ily változatosságú dallamokra. Tinódi zenéje »a szorosan vett magyar muzsika egész későbbi fejlődésének, kibontakozásának egyik legfőbb közvetlen fundamentuma«. Strófánként ismétlődő dallamait hallgatósága könnyen eltanulhatta ; nem is annyira a nyomtatott kiadás, (melynek hangjegyelése tökéletlen, hibás és pontatlan), mint inkább az élőszóbeli hagyományozás örökítette tovább a dallamot ; így érthető, hogy Egri Históriája első dallama, valamint az Erdéli história első részéé máig él a nép közt : amaz a »Kifeküdtem én a magas tetőre« kezdetű népdalban, emez a Kádár Istvánról szóló koldus-énekben. »Nótáit« átvették más énekesek (Tar Benedek?) s egyházi énekek is ; Bogáti Fazekas zsoltáraiban, Illyés és Náray katolikus énekeskönyveiben több példát találni rá. Az Udvarbírák és kulcsárok dallama egy 1571-i cseh énekeskönyvbe ment át.

Versidoma is mint énekvers, mint nem a maga lábán járó, hanem énekdajkálta vers ítélendő meg, mely csak a legszükségesebb mértékig alkalmazkodik a dallam ritmuskövetelményeihez. Mind a szerző, mind a hallgató ritmusszükségletét a dallam elégítette ki. Tinódi nem »verselt«, hanem éneket szerzett, szövegének saját ritmusára (versritmusára) nem fordított különösebb gondot.

Szemmel láthatólag gyorsan is dolgozott. Oly sokat, mint ő 1552—53-ban írt, nem is írhatott volna, aki műgonddal versel. Annak ellenére nem rossz versek az övéi sem ; ritmusuk, énektől külön gondolva is, a legtöbb esetben kellő szabatossággal előtünteti magát. Csak a rímelés egészen primitív. Kisebb gondja is nagyobb volt annál, semhogy kényesebb válogatással keresse a rímet. Ő »elbeszélt«, legtöbbnyire tehát multidejű igékkel élt, s azok közt *vala*-összetételűekkel is ; az ő fülét éppúgy nem bántotta a sok »vala« a sorok végén, mintha az csak ragja lett volna az ígének s ahogy semmiféle más ragrím sem úntatta sem őt, sem hallgatóit, sem versszerző kortársait. Az Erdéli história harmadik részében a »jöve« szó rímként 12-szer ismétlődik egyvégtében! Ő nem a verset, hanem a műzenét fejlesztette, mely hivatva volt átörökíteni a maga ritmusrendszerét a majdan önállósulandó magyar versre. A további lépést az epikában Gyöngyösi tette meg. Tinódi verselése nem is mutat fejlődést pályája folyamán, zenei inventiója igen. Összesen hétféle soralkatot találni énekeiben. Legtöbb a (4/7 tagozódású) 11-es, körülbelől feleannyi a 12-es. Emez még akkor nem állapodott meg epikus sorfajnak ; ő jobbára csak eleinte kedvelte, 1546-tól fogva túlnyomólag tizenegyessel élt. Néhány más sorfaj : tízes (4, 3, 3 ; 4, 4, 2 ; 5, 5), tizenhármas (4, 4, 4, 1), tizenhatos (5, 5, 6) ritkábban, csak egy-egy énekében fordul elő.

Cronicájának Ferdinándhoz intézett ajánlásában »tudományát« — hivatását — jellemezve voltaképp műfaját is meghatározza, csaknem ugyanazon szavakkal, amelyekkel nemesi levele indokolja kérése teljesítését : »fejedelmeknek, császároknak, herczegöknek hadokat, viadaljokat ritmus szerént magyar nyelvön énökbe szép nótákval énökleni tudom szörzeni.« Tehát hadi história, versben írva, nótával ellátva, éneklésre szánva : ez körülbelől egyezik az imént kifejtettekkel. Ugyanez ajánlásában, s az olvasóhoz szóló előszavában más oldalról is jellemzi műfaját : »újságnak írása« az s a bölcs fejedelmek örömest olvassák, mert »vagy nyereség avagy veszteség, de róla megemlékezni gyönyörűség« ; tanúság továbbá magyar vitézeknek, de egyúttal »végemléközet« az utókor számára, mert senkit sem hallott, aki a szegény Magyarországban megindult veszedelmes hadak megírására vállalkozott volna, őt pedig urai és barátai (talán Nádasdyt is odaérthetjük közéjük) gyakorta intették arra. Sokat fáradt-futosott, tudakozott, sokat is költött ennek munkájába. Igazmondó jámbor vitézektől, kik e dolgokban jelen voltak, értekezett : »sem adományért, sem barátságért, sem félelemért« (hozzátehetjük : sem művészibb alakítás kedvéért) hamisat nem írt, — ami keveset írt, igazat írt. Ezután is ajánlja magát, míg Isten élteti, hasonló munkára.

Műfajkörüli vizsgálódásainkat ekként saját nyilatkozataival is megerősítve, most már szövegére fordítsuk figyelmünket, mindenekelőtt a szöveg szabványos, sablonosan ismétlődő elemeire, melyek nyilván az élőszóbeli előadás tartozékai és jegyei, s nemcsak Tinódi énekeit jellemzik, hanem a század egész énekköltészetét.

A »versfő«, »versfeje«, »verskezdése« műszó minden versszak első betűjét jelenti. E betűk összeolvasva a versfőszöveget adják, mely latinul vagy magyarul, vagy mindkét nyelven, prózában, olykor versben a szerző nevét, műve íratásának idejére, helyére, a mű forrására, a szerző akkori állapotára, tárgyához való személyi, érzelmi viszonyára vonatkozó adatokat, s ajánlást tartalmazhat. A versfőszöveg adalékait megismétli, esetleg megpótolja, int és tanulságot von le az utolsó vagy egy-két utolsó versszak szövege, az ének záradéka. Zsigmond krónikája végén pl. azt is megmondja Tinódi, hogy »nótáját is csak ő maga gondolá« ; máshol figyelmeztet, hogy »Nevét versfőben megjelentötte« ; közöl afféléket is, hogy »egy puszta kamorában« szerzette, »egy hideg szobában, Gyakran fú körmébe, mert nincs pénz tarsolyában.« E legutóbbi közlését más énekeseknél is viszontlátjuk. Neki alighanem ez az utolsó szava hozzánk (Budai Ali basa históriája végén) : ezt már Kolozsvárt írta, Cronicája nyomtatása közben. Versfőszöveg és záradék e közlései részben az énekes szerzői jogát hivatottak biztosítani, s nem egyszer egyedüli forrásaink a szerző életrajzához. Másolás megronthatja a versfőszöveget, de néha már a szerző kezéből tökéletlenül kerül az ki ; Tinódi pl. Szitnya, Léva stb. c. éneke végén maga mondja : »Nem csuda, ha vétök vagyon versfűbe.« Többször olvassuk a század énekeiben, hogy nagyböjtben, vagy Szent György ünnepén (ápr. 24.) szerzették : vagyis vígalmaktól csendes, ráérő időben, vagy kikeletkor, a viadalokra készülődés idejében. Sablonos megjegyzés a záradékban, hogy »egy kedvében«, »egy nagy jó kedvében«, »ő víg kedvében« szerezte valaki az éneket, olykor pedig szomorú tartalmút is ; ez a kijelentés azonban aligha akar egyebet jelenteni, mint írásra való kedvet, hangoltságot. Bornemisza Péter pl. világosan kimondja egy helyt, hogy »nagy jó kedve volt az írásra« egy bizonyos időben.

Az ének kezdő soraiban rendszerint megnevezi tárgyát, rendkívüli (»csuda«) voltát hangoztatja, s meghallgatására hívja fel közönségét, olykor részvételre, siralomra, örömre, okulásra is. Ez a szóbeli közlés velejárója, hagyománya. Terjedelmesebb énekek egyes részeinek elején, vagy ha ének közben pihenőt tart, vagy más tárgyra tér át, kisebb arányokban újból intonál. Ez énekkezdetek, intonálások sokszor szövegszerűleg is hasonlítanak egy-

máshoz ; egy-egy népszerűbb ének kezdő sorait némi változtatással más szerzők is átveszik, mint maga Tinódi is egy fentebb említett esetben a Volter és Grizeldiszéit. Legterjedelmesebb, az ének tartalmát legteljesebben bejelentő intonációi az Erdéli História, Losonczi, meg Egervár viadalja kezdő szakaszai.

Az énekköltészetben az első sornak, a rázendítésnek különösen nagy jelentősége van : emlékeztető az az ének dallamára (nótájára), s aki a dallamra akar utalni, az első sor idézésével utal reá. Aki egy bizonyos ének dallamára írja s akarja énekeltetni a magáét, éneke elejére odaírja azon ének első sorát nótajelzésül, mint pl. Balassa Bálint egyszer így : »ad notam Csak búbánat.« Tinódi nem ír oda adnotam-okat, mert maga szerezte dallamait. (A »Historia Zsigmond fogságáról« nótajelzése bizonyára kiadójától való). Az övéire azonban, mint jeleztük, támaszkodtak mások. Az első sor jelentőségét ő is jól érezte : Cronicája »táblája« (tartalomjegyzéke) minden ének, sőt néha ének-rész címe mellett annak első sorát is idézi. A nótajelzés nem egy esetben kormeghatározó értékű lehet, ha csakugyan a szerzőtől származik. Sokszor azonban az énekeskönyvek összeállítói jelölik ki a nótát. Az első sor nótajelző szerepe esztétikai szempontból is rendszerint indokolt. Tapasztalni fogjuk egy következő fejezetben, hogy az énekeknek szinte szabályszerűleg az elejük a legszebb, érzéssel, ihlettel legteltebb, a dalrafakadás lírai önkénytelenségét legközvetlenebbül őrző, s mindez okoknál fogva ott versalakjuk is többnyire tiszta, a dallammal ritmusosan együtt zendülő. Azután már közlő, értesítő, magyarázó, oktató hangnembe mennek át, s versfegyelmük is ernyed. A század adnotamjaiban buggyan ki legspontánabb módon lírai ihlete. Igen szép énekkezdetekkel, lírai nyitányokkal lep meg Tinódi is, akár okulásra hív fel, (»Siess, keresztyén, lelki jót hallani« stb., mint fentebb idéztük), akár örvendezésre (»Ti magyarok már istent imádjatok, És őnéki nagy hálákat adjatok«), akár pedig veszteségekről ad hírt (»Sírva veszíköl mast szegin Magyarország«, »Siralom adaték sok rendbéli népnek, Ki hírével lészön föld kerekségének«). Jóllehet költői inspirációja a legtöbb esetben véget is ér e szép hangütésekkel, énekei mégis csak irodalmi művek, a magyar epikus költészetnek bizonyos kezdeti típusát, alapvetését képviselik, Zrínyi és Gyöngyösi előzményeit : illő lesz bensőbb tulajdonságaikat is számba vennünk.

Költőietlenségük, szerzőjük célját tekintve, csaknem erény számba megy, mert azt jelenti, hogy alakítás nélkül, híven értesít a történetekről. Krónikásként jár el : válogatás, kiemelés, szerkesztés nélkül elmond mindent, ami tudomására jutott : a harcosok, elesettek névsorát, számát, vár és terep, csatarend, ostrom és

párviadal részleteit, fontos és jelentéktelen eseményeket időrendben, tagolatlanul, olykor szinte kábító adattárként, mint az Erdéli Históriában, mely szerkezetileg teljesen szétesik, vagy Egervár viadaljában, mely monoton (bár igen becses) részletek halmaza. Kerekebb, nem annyira zsúfolt a Szegedi veszedelem, Buda veszése, János király fia. Némelyikben a személy (Losonczi, Terek János) azonossága miatt íratik le több, egymást nem motiváló harc, viszont olykor az egésznek rovására kerekedik külön egy-egy részlete (Drégel, Szolnok ostroma Ali históriájából). Érdekes, hogy Cronicája I. részében (mely az 1540 és 52 közt nem a Dunántúl történetekről szóló énekeket foglalja magában) legalább egy-egy utalással igyekszik egyes énekeket egymáshoz kapcsolni : ez amazzal egyidőben történt, emennek végeztével a következőkre készülődtek stb. Néhol más énekére utasít, melyben arról a tárgyról bővebben szólt ; Egervár viadalja elején felsorolja az azelőtt történt (s énekeiben már ismertetett) jeles »csudákat«, »veszedelmeket« ; e nagy éneke tartalmát egy másikban summásan kivonatolja. A II. részben még ennyi szerkezeti gond sincs : ennek darabjai sem idő, sem helyszín, sem műfaj szempontjából nem egyneműek: ezek »külömb külömb időkbe és országokba lött dolgok, istóriák«.

Reális érzéke, tárgyismerete bőven kiszolgálhatná egy művész érzékeltetési ösztönét. Ő legtöbbször felsorolásra szorítkozik, s inkább a nyelvtörténeti szótárt gazdagíthatja, semmint szemléleti érdeklődésünket. Előljáró, utóljáró, száguldó ; vég ostrom ; szállott (ostromolt) ház ; tárgy (fedezék) ; jargalni, kopját törni, falat vítatni ; várat, bástyát töretni, rontani ; tábort járni, szárnyul állni, kapdosni (katonát fogni), kiütni, szót béadni (beüzenni a várba), szót kiadni, hitit ajánlani stb., — nem szólva a tömérdek tárgynévről (drága szkófiák, patyolatok, aranyos szablyák, bársonyok, posztók), fegyvernemek nevéről : — csupa becses zsákmány a nyelvbúvár számára. Elbeszélő modora is afféle felsorolás, előszámlálás ; ritkán zökken ki a puszta közlés ridegségéből, átadva a szót a történet szereplőjének, parancsát, gondolatát, ítéletét, levelét, szó szerint közölve; kérdéssel, vagy aposztroffal törve meg a narratív modor egyhangúságát (»Késérőbe terekkel akkort ki vala?« — »Nagy fogadások lőnek ti köztetök, urak, hogy egymást ti megsegélitök«).

Egy esetben azonban, a heves harci összecsapások érzékeltetésében kiválóan szemléletes tud lenni. Efféle leírásai talán régibb énekhagyományokból merítenek. »Nagy sok dob, trombiták oly igen harsognak, Nagy rettenetösen üvöltnek, kiáltnak, Nagy szép festett lovak az mezőn jargalnak, Kikről fő terekek elestek.

megholtanak«: a Szegedi Veszedelem e versszaka jelentős érzéklletek költői kiragadásával teszi elképzelhetővé a hirtelen lezajló jelenetet. Valóságos remeklés e nemben Lippa hirtelen megrohanásának a felidézése az Erdéli Históriában: »Ebélnek az urak, sivalkodást hallnak, Mind felszökdösének, lóra ragadának, Hamar száguldának, ostromhoz jutának, Kik leszökdösének, kik lovon forgódának. Lajtrákat nagy sokat falhoz támogatnak, Sok helen vitézek kőfalon béhágnak, Belől terekekkel nagy vïadalt tartnak, Az álló seregek mind helyökön állának. Zönög az ég Lippán nagy sivalkodástul, Jézust, Alláht nagy felszóval kiáltástul, Sok puska hányástul, sok kard csattogástul, Az ég homályosult mind az kétféle portul.« A riadalmas hangbenyomások, az égig kevergő por rendszerinti érzéklet-elemei az ily képeknek, s úgy tetszik, Zrínyiig követhetni költői divatjukat. De nem hiányzik belőlük Tinódi alkalmi elképzeltető ügyessége sem. Különösen Losonczi Temesvárból való kivonulásának az elbeszélése válik ki e tekintetben. Kint, a vár előtt, a török had: »Egy szekér útat hattak Losonczinak, Szájok tátva áll, mint éh farkasoknak«; kiindul a városi nép, azt a török balkézre állítja, jő a lovag nép a szekerekkel, azt jobbra állítják; kijő Losonczi, gyalogjaival: »Beglerbék Kászonval ottan közből fogá, Mint két kőfal között vélök indula«; amint a gyalogja kijutott a kapun, — »No az terekek szorítani kezdék, Iffiát népének ragadozni kezdék: Jó Losonczinak hamar megjelenték, Önnön apródját Tomorit elnyerék. Ottan az úrfi veszedelmét érté. Ő vitézinek felszóval üvölté: Az terek hiti, látjuk, itt elveszte, De vitéz módra legyen fejünk veszte! Dob és trombiták zengeni kezdének, Magyar vitézek mind fegyvert vevének, Az terekekkel viadalt kezdének, Sűrű terek közt hamar elveszének.« Ez már valódi költészet: lélekkel való jelenlét a döntő pillanatban, s érzelmi egyesülés a történetnek tőrbecsalt, s férfias felháborodással vitézi halálba rohanó, tündökletes magyar hősével. — Ily kitűnő részletek mellett, melyek egy-egy harci jelenetnek avatnak szem- és fültanúivá, méltó a figyelemre az az életképszerű rajz a »végvárakban lakozók« kedvteléséről és sorsáról, mely a Kapitán György bajviadalának elbeszélését vezeti be, tagadhatatlan gyönyörködéssel: »Bátor szívvel az vitézséghöz vannak. Ha ellenségöt hallnak, megvidúlnak, Gyorsan ő jó lovakra felfordúlnak, Az ellenségnek hamar arcúl állnak . . . Terekeken ha diadalmat vesznek, Nagy hálákat adnak ők az Istennek, Örülnek, vígadnak az nyereségnek . . . Jó legínyök vitézök végházakban, Vannak gyakran terekkel bajvívásban, Az körösztyén hitért gyakor harcokban, És jó hírért, névért sok országokban.« Nem méltatlan históriás előfutára ez Balassa híres szép énekének.

Kifejező mozdulatot ritkán, s akkor is többnyire stereotíp módon jelez, ilyenformán : a basa »főhajtván« kiméne, — a török császár »az ő szép bajuszját, mondják, hogy szaggatta«, — ugyanaz »feje hajtogatásával« álmélkodik Fráter György csélcsapságán, — egy egri vitéz valami nem várt gúnyos válaszra »nyelvét harapá«. Bizonyára közkeletű képet variál, mikor Fráter György pálfordulásait ekként érzékelteti : »félön tevé (= félrecsapta) szép fejér sapkáját« — »az ő sapkáját meg (= megint) félen hajtotta« (t. i. pálos szerzetes lévén, fejér sapkája volt). Egyszer-egyszer »paraszt példát« (közmondást) idéz (»Hogy beléje ejtse, gyakran ás nagy vermet«), népi szólást szed versbe (»Azért ha az koncával jól laktatok, Az levét is reá ti megigyátok«), s némely hasonlatait is — pl. ezt : »Mint víz tekenőben, állhatatlan módja« — bizonyára közajakról veszi, olykor részletezőbben kiképezve : »Népét Ulimán bék oly igen őrizi, Miként az fias tik szárnya alá veszi, Az héjával megvív, fiát úgy megmenti«. — A barát megölése, még Tinódi előadásában is nagy, megrendítő jelenet, de csak tényszerűségénél fogva, mert ő maga korántsem aknázza ki hatásra, mint modern elbeszélő tenné. — Ami a lélekben történik, előkészítve, vagy követve a tettet, az nem tárgya a históriás éneknek. De hogy a puszta tett is tele lehet lélekkel, azt Losonczi idézett, elragadó szavai az énekes magyarázgatása nélkül is meggyőzően éreztetik. A lélektani rugók láttatása Fráter György történetében egészen hiányzik, csak egy-egy szó — »sokat gondolkodék«, ezt s azt »mind elgondolá« — jelzi töprengését. Pedig volt fogékonysága Tinódinak a lelki vívódás ténye és látható tünetei iránt, s ábrázolni is tudta azt a maga igénytelen, tömör modorában. Egyetlenegy, de kitűnő példa van rá Budai Ali basa históriájában : Nyári Lőrinc szolnoki porkoláb lelki tusájának a rajza, ki embereitől magára hagyva utánok maga is kimegy a várból, de tette szégyenletes voltát meggondolva, visszatér, s viadalra áll ki a vár kapujába : »Ott eszébe vevé Nyári Lőrinc magát, Hogy mind pusztán hagyták jó Szolnoknak várát, Azon megijede, ő sem bízá magát, Ő es pusztán hagyá az Szolnoknak kapuját. Keserög magában, megálla útában, Gondolkodni kezde az ő nagy búvában, Jobb néki meghalni Szolnoknak várában, Hogy nem szégyönére élni itt ez világban. Eltére, beméne Szolnok kapujába, Halálát végezé nagy bátorságában«. — Hajnalban a török ostromra indult, nem tudva, hogy már védtelen a vár : »Vár kapuját Nyári Lőrinc megállotta, Vitéz módra vélök ott viadalt tarta, Sok török elbomla, ő foglylyá akada.« Kár volna ezt modern költőnek feldolgozni! Így szép ez igazán, a maga cifrázatlan egyszerűségében. De ez a példa is int arra, hogy igazsággal ítéljünk e kor énekeseiről. Ők nem költeményt akartak írni, de azért lehe-

tett bennök szikrája a költő tehetségnek : prózaiak lehettek előadásukban, de nem érzéketlenek tárgyuk erkölcsi szépsége iránt.

Egy lelkiállapotnak, az elhagyatottság és veszteség érzetének, özvegyek, árvák, hű cselédek fájdalmának a rajza kivételesen gyakori Tinódi énekeiben, aminthogy tárgya sokszor is ad alkalmat arra. E »siralmak« éppoly rokon jellegűek egymás közt, mint a harci összecsapások rajzai, s talán ezekben is hagyományt örökölt és folytatott Tinódi, de éppúgy személyes alkalomszerűséggel (itt megilletődéssel) színezve a stereotíp mintát, mint amazokban. Legvázlatosabb köztük Izabella siralma, mikor megtudja a Ferdinánddal kötött egyességet : »Csuda nagy siralma királné asszonynak, Lefőggesztött feje az királ fiának, Sok könyhullatása minden udvarának, Sírás, nagy ohítás lőn az Erdélországnak«, s folytatódik ez szétszórtan az énekrész hátralevő szakaszaiban : »Siet az Meszesen asszon ohításval, Szekerit vontatja ökrökön sírásval« ; majd később Kassán : »Siralma nagy vala az tisztös asszonnak, És ő véle öszve az kisded fiának, Hogy más ura lészen az erős Kassának, Jó Magyarországnak, kincsös Erdélországnak« stb. — A legismertebbek egyike Losoncziné siralma. Tinódi előadásának kérdő fordulata is jelzi élénkülő részvételét abban : »Mondjam az Pökri Annának csudáját, Vitéz Losonczi szép társa sírását, Öt árvájával özveggyé maradtát, Mikort megérté urának halálát?« Fölösleges idéznem, mint bocsátá magát szinte halni, mint apolgatá szép gyermökit sírva, mint nem óhajtá világban élését, »Mert elvösztette édes szeretőjét«, mint nem kellett neki többé semmi vígasság, s mint öltözék be holtig »az fekete gyászba«. Emlékszik mindenki a megható sorokra. Egyike ez nemcsak a legszebb, hanem a legteljesebb részletezésű, már-már a »búcsúztató« műfajához közeledő siralmaknak ; név szerint felsorolja u. o. azokat akik Losonczi halálát siratják : »ohítják«. Talán még szebb a Prini Péter és társai fogságáról szóló ének siralom-szakasza. Itt narratív modorát szintén félbeszakítva, mintegy önfeledt líraisággal szólítja meg magát Török Bálintot, az ő siratott urát, s neki beszéli elő családja, barátai, szolgái kesergését, gyászát : »Fohászkodik mostan sok gyakor sírásval Asszony-feleségöd az két szép fiadval, Mert ők élnek mostan az nagy árvaságval, Nagy sok bosszúságval, gyámoltalanságval. Örömök soholt nincs te jó szolgáidnak, Kik szívvel szeretnek, gyakran fohászkodnak, Egynéhán közülök tétova búdosnak, Ha megszabadulnál mégis sokan várnak. Csuda mint ohítnak az te jó barátid, Még azok is hogy kik voltak ellenségid, Lennének nagy somma kincscsel segétségid, Csak kiválthatnának az te szeretőid.« Ez egyébként is személyesebb érdekű, korai énekeiben igen helyén valók ily lírai szakaszok ; a gyászolók

siralmához az övé is hozzáömlik, mint különösen a Buda veszésében, melyet »vitéz urán való nagy kesergésében« szerzett. Ebben így ír Török Bálintnéról : »Csudaképen töri, fárasztja ő magát, Sírva apolgatja futosó két fiát... Így en éjjel-nappal hallják kesergését, Immár nem alítja világban élését, Hallja meg az Isten az ő könyörgését, Hogy hamar láthassa ura megjövését. Ti jó keresztyénök! tegyünk áldozatot, Hogy Isten hallgasson tőlünk imádságot, És megszabadítsa jó Terek Bálintot, Hívön szolgálhassa ez szegín országot.« — Részvétét, mint láttuk, Izabellától sem tagadta meg, s meleg együttérzéssel terjesztette át a Lengyelországba útnak induló árva kis magyar királyfira, János Zsigmondra is, némi meghatottsággal idézve a kibujdosó gyermek búcsúsóhajtását : »Bánkódik királfi, jó lován ől vala, Kassát nézi vala, szép sokat szól vala, Vajjon mikor lészen Kassába szállása, Jó Magyarországban és Erdélben lakása?« Bornemisza »Siralmas énneköm« kezdetű ismert szép búcsúénekének refrainje — »Vajon s mikor lészen jó Budában lakásom?« — talán nem független Tinódi most hallott soraitól.

Énekszerzésének alanyi alapja nem csupán ily személy és alkalmi érdekeltségből áll. Vannak elvi, állandó : vallásos és politikai elemei. Vallásossága egész érzelmi életét áthatja, s közvetlen, vagy tárgyán át folyvást sugárzik és már Cronicája ajánlásából melegen árad olvasója felé. Láttuk példáit nem egy alkalommal. Imádságra, Istenben való bizalomra, hálára inti a vitézeket, s nem mulasztja el bemutatni a várnép jámborságát sem az ostrom alatt : az egriek »Éjjel-nappal istenhöz fohászkodnak, Sírnak, ohítnak, csak hozzá kiáltnak, Bőjtölnek és szinetlen imádkoznak«. Történeteiben lépten-nyomon érezteti az Úr hatalmát : a szegedieket, mert elfelejtkeztek róla, megbünteti (mint majdan a Zrínyiász istene a magyar népet) ; érzik jelenlétét a pogányok is : Ali emberei eltakarodnak Eger alól : »Nem embertől való ő nagy féltökben, Csak hatalmas istentől rettenésben«. Nemcsak intette reá a hadnagyokat ; az egriekről fel is jegyezte, prédikátor nemlétében mint bátorították vitézeiket ők magok isten igéjével. Losonczi végső útja előtt »az istennek lelkét ajánlotta, Irgalmasságát csak ő néki várta, Az vitézeket ily szókkal bíztatta : Jutalma annak lészön mennyországba«. Maga Tinódi is említi, a vitézekhez szólván, Istentől is végre megkoronáztatásukat, a hadnagyok ajkára adott beszédben pedig, emlékezhetünk rá, mint biztatja őket: »Itt valaki közzülünk elesik, Az angyalok menyországba viszik.« Tudjuk, hogy Zrínyi a Szigeti veszedelem zárójelenetében meg is valósítja ezt az ígéretet : a bán már nyitva látja Istennek országát, látja ott a számára elkészített koronát, lelkét Gábriel, vitézeit

angyali légió viszi fel a földről hangos muzsikával. Zrínyi eposzt írt, s a csodás elemet a kifejlésben is teljes költőiséggel érvényesítette: Tinódi históriás éneket, s abban a majdani eposzi csodás elemnek még csak hitbeli csírája él. Zrínyi eposza még a maga korában is szokatlannak tűnt fel, Tinódi értesítő modorával, céljával még kevésbbé fért volna össze a vitéz-típus ily heroizálása. Lassan-lassan, s látni fogjuk, már a históriás ének világában megindult az is: jelentkezéseit számon fogjuk tartani a következőkben.

Katolikus maradt-e, vagy hajlott a reformáció felé: nem tűnik ki verseiből. Nincs bennök semmi felekezeti íz. A Nádasdyhoz való tartozás felekezet-meghatározásra alkalmatlan jegy. Eger viadaljában szót ejt prédikátorokról, böjtölésről, misemondásról, Kapitán György bajviadalában gyónásról, helyeslés, gyűlölet s általában felekezeti állásfoglalás nélkül. Elmondja, hogy a szegedi hajdúkra egyebek közt azért is megbosszankodék Isten, mert »Nagy isten ígéjét ők bizon nem vevék, Jámbor prédikátort városból kiküldték«: de prédikátor nem okvetlen protestáns lelkész. Török Bálintról és Jánosról, vagy Varkocs Tamásról (Perényi Péter emberéről) szóltában módjában lett volna éreztetni protestáns hajlandóságot, (hiszen első ura, Török Bálint, köztudomásúlag barátja volt a reformációnak) — de nem látni nyomát. Viszont Oláh Miklóst, az egri püspököt »az jó püspök« néven, nagy tisztelettel emlegeti s élteti Egervára végén. Lehet, hogy helyzete, mint sokféle úrnál megforduló énekszerzőé, késztette tapintatra, az ellentétek ki nem élezésére. Egyedül a Károl császár hada Saxoniában című, 1550-ben írt éneke vall valamit, mégpedig azt, hogy helyeselte V. Károlynak a protestáns fejedelmek ellen 1546-ban viselt, schmalkaldeni háborúját, s büszke volt a protestáns fejedelmek elleni harcban a katolikus császárt támogató magyar huszárok vitézségére. Protestáns, vagy a protestáns érdekkel rokonszenvező ember ezt az éneket nem írhatta volna így. Az nem mondta volna, hogy »Az isten sőt másképen végezte volt«, mint ahogy a protestáns fejedelmek tervezték (hogy t. i. a pápa hitét semmivé teszik, császárt, királyt, pápát mást emelnek), s aligha írta volna a protestáns-ellenes táborban vitézkedő huszárainkról, hogy »Példa lehet ez az több magyaroknak.« Ha protestáns voltát kénytelenségből rejtette el, egyszerűbb lett volna az egész históriát meg sem írnia. Idézem azonban azt a részletet, amelyet némelyek ugyan protestáns színezetűnek tudnak magyarázni, amelyet azonban protestáns értelmezéssel nem is mert volna leírni Tinódi ily tárgyú, s ily személyeket érintő énekben: »Idő vala akkort bolond vakságba, Nagy tévölygés vala az hit dolgában, Luter Márton hirdetni kezdte vala, Az az jó hit! mind azt kiáltja vala. Az pápa ellen kezde prédikálni,

Az emböri szerzés ellen szóllani, Evangéliomot kezdé hirdetni, Sokan kezdének ő mellé támadni... Vala ellene ez az jó császárnak« stb. A kérdés az: Luther hirdette-e, hogy nagy tévelygés van a hit dolgában, vagy Tinódi mondja, hogy tévelygés volt a hit dolgában és hogy azt a tévelygést Luther kezdte hirdetni? Eltekintve attól, hogy melyik a természetesebb értelmezése a szövegnek, s melyik az erőltetett: nehéz elképzelni, hogy éppen egy Ferdinándnak, Károly császár öccsének ajánlott könyvben, s éppen az ő hitöket, melynek védelmében magyar huszárok is résztvettek, minősítse tévelygésnek Lutherrel egyetértve egy szerény magyar énekes, aki különben minden felekezeties nyerseségtől óvakodni szokott, annyira, hogy felekezeti hovatartozása fel sem ismerhető. — Budai Ferenc, Polgári Lexiconának Martinuzzi György c. cikkelyében egyebek között oly versszakot is idéz Tinódiból, melyből szerinte »azt lehet kihozni, hogy Tinódi protestáns volt.« E versszak így hangzik: »Kolozsváriak nyughatatlanok miatta« — — (t. i. a barát miatt) — »Csépli, rójja, kergeti és nyomorgatja, Bűnes csak Krisztusnak evangélioma, Ezért szegény prédikátorokat fogatja.« Nos, ez a versszak Tinódi Cronicájának általa rendezett eredeti kiadásában nincs meg: Heltai Cancionaléja toldotta azt bele az Erdéli História öted részének 30. és 31. versszaka közé. Akármit következtet hát ki valaki abból a versszakból, az Tinódira nézve semmit sem jelent.

Nem! Tinódi nem katolikust és protestánst akart egymás ellen ingerelni, hanem az egész keresztyén magyarságot a pogány török kiűzésére egyesíteni, kit a Szegedi veszedelemben »isten ostorának« mond. Magyarsága, honszeretete magától értetődő, természetes dolog, azt külön hangoztatnia szükségtelen. E természetes érzés korszerűségét állandó katonai öntudata adja meg: az ő magyarsága a folytonos veszélyeztetettség tudatával és a védekezés elemi kötelezettségének érzetével társul, csaknem azonos velök. Ha van magyar erény, amelyre büszke, s amelyet jó célra kíván hasznosítani: a vitézség az. Annak a példáit figyelte, híresztelte énekeiben, annak idegenektől való elismertetését tartotta számon, kész örömmel, alkalomadtán. Salmról feljegyzi, hogy halálát sok magyar szánta, »mert szereti vala magyar vitézi voltát«. Károly császárral megdicsérteti a hadában résztvett magyar huszárokat, de maga is hozzáteszi: »Jobb vitéz magyarnál bizony nem volna... Csak az igaz szeretet köztök volna, És jó vitéz vezér előttök volna.« Ezt a vitézséget szeretné ő teljességgel a török ellen vetni latba; az említett magyar huszárok az ő lelkéből szóltak — megajándékoztatásuk után — V. Károly császárhoz, kérve őt, hogy most már ő jöjjön el hozzánk teljes erejével: abban a hadban — a török ellen —

fejenként vele lesznek. A pogány elleni egyetértés, a szétdarabolt ország egyesítése egy fő alatt : szinte alapgondolata énekköltészetének. Láttuk már, mi tapasztalatok miatt vonakodott minden törökbarátságtól, s mily meggyőződéses szószólója lett — talán Nádasdy hatása alatt is — a Ferdinánd körül való egyesülésnek. Ebben az értelemben énekköltészete politikailag célzatossá vált, úgy mondhatni : Nádasdy-pártivá Fráter György ellen. Ennek »csélcsapságát« nyílt ellenszenvvel rosszalja, s jellemzésében bizonyára elfogult ; amannak, bár politikai szerepben többször láttatja, nem hízeleg, mindössze Lippa idézett ostromakor tanusított példaadó viselkedését ismerteti örömmel, mint másokét is szokta : »Bátor szíve vala Nádasdi Tamásnak, Régi hív szolgája Ferdinánd királnak, Hívségét mutatá ott ő ez országnak ; Látá futamását törésről gyalagoknak, Ezen megbúsula, lováról leszálla, Ő jó szolgáival lovát elbocsátá, Az köz magyarokkal törésnek indula, Bátorsággal községet kezdé bíztatnia. Község előtt kezde törésre felfutni, Kezde mindeneknek ő jó példát adni, Szömben terekekkel kezde igen víni, Ki miatt sok terek kezde igen hullani.« (Ennek folytatása a fentebb idézett szép, szemléletes szakasz : »Ebélnek az urak, sivalkodást hallnak« stb.). Ferdinánd emberei közül a Nyírbátorban tárgyaló Gróf Salm Miklóst említi nagy tisztelettel, talán mint személyes jóakaróját is : »Jámbor tanács vala király hűvségében, Magyarokhoz vala oly nagy szeretetben, Halálát ohűtja (siratja) ez versszörző éltében.« Láttuk, hogy Izabella hű kassai kapitányát, Czeczey Lénárdot is hasonló meleg szavakkal tisztelte meg. Nem volt oly elfogult, hogy a másik fél jeles embereit ne tudta volna becsülni és nyíltan magasztalni. A hűséget mindenkiben nagyra becsülte : nemcsak Czeczeyben, hanem a kis királyfi egyik gyámjában, Petruit Péterben is : »Nagy hüvségét jó Petruit megmutatta, Csélcsapását néki lám senki sem látta« — nem úgy, mint a barátét : Kassára, Lengyelországba is elkísérte Izabellát. Tud valami jót mondani a barátról is (halálán »lőn nagy siralmok sok jó szolgáinak«). Viszont Castaldót, Erdélyben a »királ képét«, a barát meggyilkoltatóját sem kíméli : végére ment az a barát kincsének : »Felséges királnak kincsben sokat külde, de azért ő magát abból sem feledé, Mert csak három kucsival Erdélbe méne, Öt társzekér kincscsel Erdélből elkiméne«. — Izabella, vagy Ferdinánd : e kettő között kellett választania. Ferdinánd mellé állván (ki »felesége után lött törvénből királ«), Izabella kisebbítésére semmit sem tett, sőt — mint láttuk — a nő és anya iránt mély részvéttel, helyzetének tiszteletteljes megértésével nézte sorsát s kisfiáét, csaknem pártállását is láthatatlanná téve. De úgy tudta, s úgy tünteti is fel Erdéli Históriájában, hogy Izabella a barátnak

tulajdonította egész balsorsát, a királyra nem neheztelt, sőt »nagy sok jót monda neki« ; fia is Isten után csak Ferdinándban reménykedett, mint édesatyjában. A dolgok ilyetén színezésén talán érzik a sugalmazottság. Úgyszintén a Károl császár hadá-ban, mikor a császár a magyar huszárok kérelmére, hogy most már ő jöjjön segítségükre, menti magát eddigi tétlensége miatt : sokszor akart ő segítséget hozni, már-már el is indult, de odahaza »ez árulók« (a protestáns fejedelmek!) ellene támadtak, s jó szándékát abbahagyatták ; ígéri azonban, hogy ha élhet ez világban, megsegélli őket országukban, jó készülettel megy hozzájuk, élni, halni ő köztük akar. Szavait az ének szerint Oláh Miklós, a kancellár tolmácsolta a huszároknak, s feltehetjük, hogy nemcsak Nádasdy, hanem Oláh Miklós is irányítólag hatott Tinódira. — Még inkább érezni a sugalmazottságot Fráter György meggyilkolásának mentegetésén, mert azt mégis csak Ferdinánd rendelte el! E szerint a barátnak Izabellát, szultánt, Ferdinándot félrevezető hitszegései, újabb és újabb köpönyegforgatásai ejtették gondolkodóba a királyt ; félteni kezdte erdélyi hadát, aggódni, hogy Erdély, s vele Magyarország törökké leszen ; »nagy búába« meggondolta, hogy jobb, ha egy ember elvész, mint egész ország, sok nép, s jobb, ha a fráter még e föld színén lerakja, megfizeti bűnét ; íratott hát Castaldónak, hogy »mint hamarább lehet, az barát meghalna«, — nehogy amaz ejtse őt tőrbe ; Castaldónak is nehezen esett a dolog, mert a barátnak hitet adott volt ; viszont esküt tett a királynak is, meg »ő maga éltét es igen szereti vala«. — Ferdinánd-pártisága ily kivételes helyeken válik rikítón érezhetővé, mert egyébként inkább azt mondhatni, hogy nem mindig tünteti ki elég szabatosan a saját álláspontját, mikor pedig azt az előadottak világos mérlegelése végett jó volna ismernünk. Része van abban versbeli fogalmazása pongyolaságainak is, fő oka azonban alighanem az csak, hogy ő nem személyeket gyűlöl, hanem a törököt, s nem személyek, hanem a török ellen izgat.

Nagy gyakorlati eredménye az ő egységre buzdító énekeinek tudvalevőleg nem lett. »Végemléközet«-nek azonban nem hiába szánta őket : az idő ebbeli reményeit váltotta be legteljesebben. Énekei a történetírók számára máiglan kútfőkké váltak, költőknek ihlető anyaggal szolgáltak. Istvánfi Miklós — tíz évvel Tinódi halála után — oly epigrammával ismerte el ebbeli érdemeit, aminőt igazi nagyok is ritkán kapnak : ti pannon hősök, — körülbelül ezt mondja benne — Tinódinak, ki tetteiteket megénekelte, nem kevesebbet köszönhettek, mint a görög hősök Homerosnak : az irigy sors betelte után is mindnyájan éltek az ő műveiben. Ha a jeles humanista történetíró, az énekszerző Pálnak a fia, így meg-

becsülte, talán a mi szemünkben is többnek fognak látszani énekei együgyű rímek lelőhelyeinél.

Külön válfajként említettem történetnépszerűsítő énekeit, vagyis azokat, melyek már a maguk kora szempontjából is történeti, multbeli tárgyat dolgoztak fel, latin nyelvű krónika alapján. Ennek a válfajnak ismertük meg egyetlen korábbi képviselőjét Csáti Demeter énekében. Tinódi kettőt írt e nembe tartozót: egyet Zsigmond király és császárnak krónikája címen 1552-ben, egyet pedig Historia Zsigmond császárnak fogságáról és szabadulásáról címen bizonytalan időben. Amaz Heltai Cancionaléjában (1574), s abból készült különlenyomatban, emez még szintén XVI. századi kiadványban jelent meg. Cronicájából mindkettőt kihagyta. Petrovay Miklós verseskönyvében (a XVII. század második feléből) megvan az elsőnek teljes, a másiknak csonka másolata. Mindkettő Thuróczyból, az elsőnek egy kisebb részlete Bonfiniből való fordítás. Versfőikben megnevezi magát, az elsőnek, mint már tudjuk, » nótáját is csak ő maga gondolá«, a másiknak — énekei közt egyedüli kivételkép — adnotam-ja van, de az kiadójától származhat.

A másodiknak — arról van kevesebb mondanivalónk — tárgya Zsigmond 1401-i fogsága a Garaiak siklósi várában. Az aránylag rövidebb, hevenyészett előadású éneknek középső része a legkidolgozottabb: Zsigmond kiszabadítása története, mely némiképp a Szilágyi és Hajmásiéval tüntet fel rokon mozzanatokat; versalakja is azéval egyezik. A tömlöcben sínylődő, sóhajtozó, síró Zsigmondot megszánja özvegy Garainé, s fiai és családja jövőjének az érdekében (mire nézve Zsigmonddal fogadalmat tétet) kiszabadítja. Beszéde fiaihoz, majd a tömlöcben Zsigmondhoz, s emennek hálálkodásban kitörő válasza: megjelenítő hatású. Egyike ez azon ritkább helyeknek, hol a históriás ének balladai modorba átfejlése érhető tetten.

A nagy terjedelmű (1200-egynéhány) sorból álló »Zsigmond krónikája« a Nagy Lajos halálától Zsigmond haláláig történteket adja elő, több helyen Heltai nyilvánvaló toldásaival, vagy elhagyásával, mikre a megfelelő pontokon a versszöveg megzavarodása is figyelmeztet. Ezek egytől egyig felekezetieskedő változtatások Tinódi eredeti szövegén. A konstanzi zsinat említéséhez két versszakot toldott hozzá (673—680. sor), tanulságul az urak számára, hogy »ne higyjenek római pápának«; viszont alább elhagyott két (a Petrovay-féle másolatból megismerhető) versszakot (805—812. sor), melyben valami legendaszerű, a halál előtti gyónás megkönnyebbítő hatását is példázó történet volt elbeszélve;

betoldás (de nem tudni kié) a »husztok«-kal való megbéküles elbeszélése is (993—1016. sor), melyben pap- és barátellenes megjegyzés olvasható, s mely kevesebb hűséggel követi Thuróczyt, mint az ének többi része. Legnevezetesebb azonban, s Tinódi ismert tapintatával feltűnő módon ellenkezik az a 11 versszaknyi részlet az ének két legutolsó versszaka előtt, amely a Zsigmond temetésén szorgoskodó »kövér nyakú«, arany forintokért »verítező« papokról szól, kételyét fejezve ki, hogy folytonos imádságaik is égbe vihetik-e a megholtat, azután pedig Tar Lőrinc ismert pokoljárását beszéli el »Énekben hallottam, vagy volt, vagy nem volt« nyitánnyal. E 11 versszak versfői félbeszakítják, a két utolsóié közvetlenül kiegészítik a megelőző versfőszöveget. Épp azért idegen kéztől származó betoldásnak kell tekintenünk az egészet. Szilády is megjegyzi, hogy ezt a részletet »más hang« jellemzi, mint melyen az ének írva van ; de azt hiszi, ez azon ének humora, amelyből Tinódi hallotta volt Tar Lőrinc pokoljárását. Tinódi azonban nem szokott mások énekéből meríteni, sőt, Kont esetét említve, ezúttal is szinte lenézőleg szól bizonyos hegedősökről (»Vitézek ott harmincketten valának, Kiket sokszor hegedősek csácsogtak«), holott forrása, Thuróczy, csak konstatálja, hogy Kontról ma is énekelnek. A krónikából dolgozó Tinódi afféle csácsogó éneket aligha foglalt volna bele a maga szövegébe, az ő modorával annyira ellenkezőt, változatlanul, semmiesetre sem.

Bár ránkmaradt alakjában nem ismerhetjük el Tinódi szövegezésének, de minthogy az ő éneke őrizte meg, itt kell közölnünk, a Tar-mondára vonatkozó tudnivalókat. Annak »énekből hallott« anyaga a Zsigmond-krónika szerint ez volt : Tar Lőrinc bement a pokolba, ott látta többek közt Zsigmond császárt egy tüzes nyoszolyában, melynek négy szegletinél egy-egy tüzes ember állt : egy érsek, ki hamis dézsmáért, egy püspök (kancellár), ki levélváltságért, s két parasztúr (nemes), ki dúlásért, vámszörzésért kárhozott ; ott forgolódott Mária királyné is ; látta Tar Lőrinc Zsigmondot egy tüzes kádferedőben is, meg párta nélkül való leányokat, menyecskéket, kikkel éltében szeretkezett ; megmondta ezt Zsigmondnak ; az megnyugtatta, hogy lesz rá gondja, mint iktassa ki ágyát pokolból s igazgassa menyországra : elzálogosított 13 várost, Budán Szent Zsigmond templomát abból rakatá, bele gazdagságot, papokat szörze, nagy sok jószágot adományozott neki — »hanemha (ha ugyan) ágyát avval kivethette.«

Ma már elég jól követhetjük az utat, melyen e monda kialakult s egy XVI. századi énekbe, abból pedig a Tinódiéba eljutott. Tar vagy Tari Lőrinc nem más, mint Pásztói Rátholdi Lőrinc, Zsigmond király vitéze, pincemestere, főétekfogója, ki őt trónraléptétől

fogva híven szolgálta, 1401-ben, mikor elfogták, védelmére kardot rántva meg is sebesült, úgyhogy az akkor orrára kapott vágás örökre elcsúfította arcát. Megmaradt hűségében Zsigmond kiszabadulása után is, s az különféle kedvezésekben részesítette őt, fiát és jobbágyait. 1408 elején adott neki útlevelet Szt. Jakab compostellai sírjának és Szt. Patrik írországi »purgatóriumának« meglátogatására. Úgy látszik, valami nyomta a lelkét, súlyos megrázkódtatáson mehetett át, s enyhületet, bocsánatot kereshetett : vezekelt a híres búcsújáró helyeken. Maga vallotta írországi útján, hogy vallási kételyek is bántották : kételkedni kezdett a láthatatlan, tapinthatatlan lélek létezésében, s hallotta, olvasta hogy a Szt. Patrick barlangjába ellátogatónak megszűnnek a kételyei : azért ment el oda. Zsigmond udvarában az averroizmus valóban otthonos volt, maga a királyné, Borbála, nem hitt a másvilágban, a testtel együtt pusztulandónak tartotta a lelket, s ezért az életet, míg lehet, kiélvezendőnek. Olvasták Zsigmond udvarában Dantét is, latin fordításban, s talán Dante és az averroizmus éles ellentéte nyugtalanította és bírta elhatározására Tar Lőrincet.

Szt. Patrick purgatóriumában ő előtte már mások is jártak, többek közt egy magyar, Krizsafán fia György, Nagy Lajos korában. Annak vezeklése, víziója sem lehetett ismeretlen Tar Lőrinc előtt. Ulster tartományban, Donegal grófságban, az ú. n. Vörös tó egy szigetén van a világhírű barlang, mely a hagyomány szerint az írek térítőjének, Szt. Patricknak a könyörgésére támadt, mert pokol létezését az írek csak úgy voltak hajlandók elhinni, ha látják. Többen fordultak meg benne bűnbánattal, s minthogy sokan azután megjavultak, purgatórium nevet kapott a barlang. Közelébe templomot épített a szent, s ágostonrendiekre bízta. Nagy víziós irodalom fűződik a helyhez, s abból való egyebek közt a mi középkori példánk »egy fráterről, ki gyakorta mevet (nevet) vala.« Tar Lőrinc ottani látogatásáról : »pokoljárásáról« egykorú hiteles okmány — Memoriale — tanúskodik, melyet barlangbeli tapasztalatairól az ő közlése alapján állított ki latin nyelven Yonge dublini közjegyző. Eszerint Tar 1411-ben érkezett Dublinbe ; a prímás ajánlásával jelentkezett a barlang melletti kolostor perjelénél, s bőjttel és imádsággal készült a továbbiakra. Egy éjjel megjelent neki Szt. Patrick s útjához sikert jósolt. Krisztus öt sebének emlékezésére még öt napig bőjtölvén, november 11- vagy 12-én papok kíséretében a barlanghoz indult ; ereklyékkel, élelemmel látta el magát, meg kilenc darabra osztott viaszgyertyával. Fohászkodott s bement. Bent két gonosz szellem ráncigálta volna vissza : fohász, keresztvetés előzte őket. Azután ördög kísértette meg tisztes ősz embernek, majd egy szép előkelő hölgynek

a képében, kit ő otthon valóban ismert és szeretett. Végül Mihály arkangyal sötét csigalépcsőn nagy zöld mezőre vezette s megmutatta neki a purgatóriumot ; láthatta, mint sanyargatják ott az ördögök sok még élő ember lelkét ; ott látta néhai szüleit, rokonok, ismerősök lelkét, de valakié, akit szeretett volt, rejtve maradt előtte. Az arkangyal megnyugtatta, hogy mindezek büntetése csak ideiglenes ; azután titkos üzeneteket és nyilatkozatokat bízott rá, miket Tar a jegyzőnek nem mondhatott meg.

A dublini közjegyző Memoriáléja és a Tinódi-féle ének között még egy írott emlék regél Tar Lőrincről. A gyöngyösi ferencesek könyvtárának egy XVI. század-eleji latin könyvébe 14 hexameterből álló latin vers van beírva Peregrinatio Laurentii Taar (Tar Lőrinc zarándoklása) címen. Ez valami emléktábla felíratának lehet a másolata, vagy talán kivonata egy terjedelmesebb latin versnek, középkori lovagi epikánk feltehető, elveszett darabjának. A Peregrinatio már valóságos világkörüli csodás útjáról tud Tar Lőrincnek : bejárta a föld kerekségét, tengeren, szárazon a szentek helyeit ; ismerte őt Ázsia, Afrika, Európa, India ; járt Odesszában, onnan a Nóé bárkájához ment a Sinai hegy, s Jeruzsálem közelében ; megfordult Szt Antal, Péter, Pál, Jakab helyein ; az óceánon hajózva megismerte Szt Patrick titkait — »Navigans oceanum novit secreta Patrici« — szigeteket, tájakat, melyektől Apolló megtagadta a világosságot. — Ez az irat már a Tar-monda jelentékeny gyarapodásáról tanúskodik. Útirajzának több eleme a XIV. századi John Mandeville Útazásaival egyezik. Ebből a forrásból talán a gyöngyösi ferences Pécsváradi Gábor gazdagította, ki 1514-i szentföldi útjáról (melyen egy Pászthói János nevű pap volt útitársa) szintén készített (Mandeville-nyomokat mutató) leírást. E leírás kézirata ugyanazon könyvben olvasható, mint a Peregrinatio.

Sorrendben az az »ének« következnék, melyre a Tinódi-féle Tar-változat szövegezője utal mint forrására. Kérdés, mi volt annak a forrása ; kérdés, mi minden volt még abban az énekben azonkívül, amit reá hivatkozva a Tinódi-féle versezet Zsigmondról elmond, mint az ő tárgyához belőle egyedül tartozót ; kérdés, az átvevő nem alakított-e tovább még azon is. Bizonyos csak annyi, hogy a Zsigmondra vonatkozó látomás-elemek sem a közjegyzői iratban, sem a Peregrinatióban nem találhatók fel, hanem csupán a Tinódinak tulajdonított szövegben, amely viszont egy ismeretlen énekből merítette. Az a szöveg pedig a pokoljárás mondai hagyományát már Zsigmond rovására aknázza ki, s vagy a föltett, elveszett latin vers humanista iróniáját, vagy annak legendafoszlató, csúfondáros énekmondói alászállítását kell benne látnunk. Zsig-

mond-ellenes célzatának valószínűleg csak Zsigmond életében lehetett értelme, s így ez okból is Zsigmond-korabeli humanista szerzemény feltevése látszik indokoltnak.

E Tinódiénak nem tekinthető részlettel hosszabban kellett foglalkoznunk, mintsem egész krónikás énekével; de a már jelzett okon kívül Tinódi egyéniségének tisztább látása végett is meg kellett ezt tennünk. Egy-két más részlet is külön kerekedik még krónikájából, különösebb költőiség nélkül ugyan, de némi önálló érdekkel: Kont és társai ismert története, Herbolya boszniai herceg megfenyítése, és Péterfi Miklós temesközi vitézkedése. A török támogatásával Zsigmond magyarjai ellen harcoló hűtlen Herbolya sok magyar vitézt elfog, többek közt Csupor Pál bánt, ki őt régente, mikor az udvarban együtt szolgáltak volt, barom módra való éte-ita és rútsága miatt ökörbőgést utánzó hanggal szokta köszönteni; most, hogy elfogta, ökörbőrbe dugva vetteti egy tóba: »Éltedben szólasz vala te ökörszóval, Immár te szólj most ökör ábrázattal!« Különben e részlet csataleírása is a szemléletesebbek egyike (»Köztek dobot, trombitát rihasztának, A tevéken sok harangok kongának« stb.). A másik történet hősének, Péterfi Miklósnak, miután a Temesközbe betört törököt megverte, másodízben már nincs elég vitéze, hogy viadalra keljen, cselt gondol ki: csordákat tereltet össze, sípost, dobost, föld népét rendel mindenikhez, s éjtszaka nagy üvöltéssel és sivalkodással hajtatja neki a megrémült töröknek.

5. TINÓDI ÉS ISTVÁNFI NYOMÁBAN

A megismert csoportok tagjai közül némelyeknek a kezdeménye — mondhatni — iskolát, irodalmi, műfaji hagyományt teremtett. Ily kivételes jelentőségűvé vált a históriás ének újságoló (híresztelő) típusában Tinódi példaadása; a regényes epika terén, a »széphistóriában« pedig Istvánfi Pálé. Nincs kizárva ugyan, hogy ez utóbbi nemben is a legkorábbiak közt tett kísérletet Tinódi, de mint kifejtettük, bizonyossággal csak Istvánfi széphistóriájának állapítható meg az időpontja.

Tekintsük át — most is csak az »átmenet évtizedeire« szorítkozva — a két műfaj sorsát a kezdeményezők nyomában.

Oly értelemben, mint kifejtettük, históriás éneket Tinódin kívül az ő életében más, tudtunkra, nem írt. A fentmaradt énekek közt nem találni, névszerint ismert énekmondók ismeretlen énekei közt viszont alig tehetni fel olyat. Lássuk az utóbbiakra vonatkozó gyér adatainkat.

Bornemisza említi »Thurzó régi vak lantosát«, kitől az Ádám-Éva legendát hallotta; amit elmond belőle, az a Teleki-kódexbeli ismert legendára emlékeztet, bizonyságául annak, hogy e tárgy a kolostorokon kívül is népszerű volt. — Van továbbá hírünk egy kassai »lantos, vagy hegedűs Sebestyénről«, ki már akkor Kassán lakott, mikor Tinódi odaköltözött, s bizonyos »eretnek« Gall papról (Huszár Gálról) szerzett pamfletszerű éneket és terjesztette azt kéziratban, vagy névtelen nyomtatványban. Pörre került a sor (1561-ben), s az aktákból kiderül, hogy Sebestyén evangéliumot is magyarázott alkalmilag. Az ítélet szerint énekét ki kellett tépnie »a könyvből«, s többé nem volt szabad azt énekelnie. Úgy látszik, az efféle énekesek könyvbe írták össze szerzeményeiket. Tinódi záradékaiban is találni erre való (»könyvébe ő beírá« — »szörzötte.. könyvében«) kitételeket. (Arany is, »A jóságos özvegynek c. költeményében él e kitétellel: »Ne hagyjon el engem a múzsa kegyelme, Ne fogyjon el addig ez a vékony elme, Míg rólad is egy dalt könyvembe nem írok.« Ő valóban könyvbe, a »kapcsos könyvbe« írta e versét, az Őszikék egyikét). Érdekes, hogy az egyik kihallgatott tanú »kordén« (könyvnélkül) is tudott valamennyit Sebestyén

énekéből. — Kármán Demetert, kinél Tinódi szerint »a rác módban« jobb hegedűs nem volt, már fentebb említettük ; Lippa várában egy török bégnek állt be szolgálatába, ki igen gazdag ajándékokkal biztatta, de aztán megcsalta, úgyhogy Kármán nagy koldusságra jutott. Semmi ok rá, hogy e hegedőst ne tartsuk magyarnak. — Kérdés végül, hogy azon »deákok«, kiket Tinódi említ, nem voltak-e énekszerzők is egyúttal. Egerben Bornemisza Gergelyen, meg András deákon kívül egy Hegedős Istvánt is említ ; ez hajlott a bekiáltozó törökök csábításaira, s »feleit« Dobó ellen izgatta, úgyhogy — mondja Tinódi — »egy hegedős miá« csaknem elvész vala Eger. Szilády e megjegyzést csak a névvel való szójátéknak tartja. Lehet ; de nem bizonyos. Az egri viadal Summájában Tinódi gyalog hadnagynak mondja ezt a Hegedőst. — A Dobók alumnusa volt az a Csabai (Chiabai) Mátyás, ki 1555-ben a wittenbergi egyetemre íratkozott be s 1557—61 közt kassai tanító volt ; 56-ban (Tinódi halála évében) Dobónak ajánlva egy Encomium arcis Agriae c. distichonos latin versezetet adott ki. Nem bizonyos, ismerte-e Tinódi énekét. Őt, minthogy latinul írt, nem tekinthetjük históriás énekesnek. Az a három »hegedős« ének pedig (Moldvai Mihály deáké, egyNévtelené, meg Hegedős Mártoné), melyet Szilády közölt a Századok 1882-i évfolyamában, minden bizonnyal későbbi Tinódi halála événél, s nem is »históriás ének« egyik sem, hanem valami alacsonyabbrendű (bár igen érdekes) mulattató, nevettető típust képvisel.

Ekként valóban nem találunk senkit, aki Tinódi életében az ő »újságoló« típusú énekműfaját művelte volna. Más, ismertebb énekszerzők vagy már az ő halála után követték példáját, vagy másfajta énekek szerzésében gyakorolták magukat.

Egyetlen oly kortársáról van tudomásunk, aki újságoló éneket is írt, de az is már csak Tinódi halála után. Ez Tőke Ferenc, ki valószínűleg protestáns pap volt, Alsólendván, Bánffy István zalai főispán birtokán. Szigetvár első ostromát énekelte meg, mely 1556 nyarán (tehát már Tinódi halála után néhány hónappal) ment végbe s 77 napig tartott. A vár kapitánya ekkor Horvát Márk volt, kudarcot vallott ostromlója pedig a »vén Ali basa«. Tőke Ferenc még az ostrom évében megírta énekét (mi maga is az újságoló válfaj jellemzője), de nem adta ki. Kéziratban maradt fenn Tinódi Cronicájának egy példányához kötve. Modora teljesen a Tinódié, nemcsak a fent ismertetett stereotíp helyeken, hanem a vár, a vezérek ismertetésében, az ostrom részleteinek hű, kútfő-értékű elbeszélésében, az elesettek jegyzékének közlésében, az Istenben való bizakodás hangoztatásában. De tömörebb, csak »summa szerint« való előadásra törekedett (— »a sok szóval hogy embert ne untassunk«) ; valamivel talán simábban versel ; felmelegedésre is hajlan-

dóbb (szép részlet a várbeliek kitörő örömének rajza, egy hosszas ostrom visszaverése után) ; s mintha a »hős«-fogalom tisztázása felé is jobban közelednék : a sebesülteket, holtakat azért tartja dicséretre méltóknak, mert *érettünk* hullatták véröket, szaggatták testöket ; »Fizettenek ezek mind halálokkal, De megnyerik az életet Krisztussal« ; a várbeliek »országokért, magokért fáradának«, Horvát Márk »Ott áldozni halálával kész vala«. Tinódit, ki egy időben Szigetvárt lakott, Tőke híréből is, személyesen is ismerhette ; énekeit mindenesetre olvasta, kivált az Egervár viadaljáť. Versalakja is azéval egyezik, s valamelyes szövegbeli találkozás sem hiányzik a két ének között.

Három évvel előbb írt egy egyháztörténeti tárgyú éneket »Az istennek röttenetes haragjáról«, melyben Spira (Spiera) Ferenc olasz jogtudós »újonnan lött csodáját« adja elő latin eredeti nyomán. Spira 1542 körül a reformációhoz csatlakozott, majd tettét megbánva Velencében a pápai követnél jelentkezett : az nyilvános megbánást követelt, mit Spira meg is tett, de azután szörnyű betegségbe esett, s Isten irgalmában minden hitét elveszítve halt meg Páduában 1549 végén. Betegsége alatt sokan látogatták ; egyebek között az akkor Itáliában tanuló Gyalui Torda Zsigmond ; a látogatók leírták tapasztalataikat, s azok egyrésze Bázelben nyomtatásban is megjelent 1550-ben. Ezt használta forrásul Tőke is ; többek között éppen Gyalui Torda közléséből merítette énekének egyik érdekes részletét, Spira lelkének és testének egymással való vitáját, mikor Velencébe menet lelke kitartásra, teste (ördögtől sugalmazva) lemondásra akarta rábírni. Tőke szerint Spira esetével Isten a »szentséges pápán« tőn szégyent. Verse, mint modern egyháztörténeti tárgyú ének, párhuzamba állítható Sztárai Cranmerus Tamás-ával, s mint »újonnan lött« rendkívüli esemény elbeszélése, Tinódi újságoló énekeivel is. Igen jó tizenkettősökben van írva. Bornemisza énekeskönyve tartotta fenn. Ugyancsak 1553-ban írt egy latin epitaphiumot, melyben Istvánfi Pál halálát siratja el. Tehát ismerte a Volter és Grizeldisz szerzőjét, éppúgy mint Tinódit.

Mint »nemrégen lött dolgokról« szerzett ének, a Tinódi utániak közt a legkorábbiak egyike egy névtelen 1566-i műve Szigetvár második, ugyanazon évi ostromáról, »veszéséről«. Kéziratos énekes könyvekben maradt fenn, megjelent nyomtatásban is, de annak csak két levélnyi töredéke iesmeretes. Szerzője Dézsi sejtése szerint alighanem maga Tőke Ferenc volt. Feltűnő azonban, hogy nem utal az általa már megénekelt első ostromra, mikor Sziget oly diadalmasan megállta a helyét. Az ének kissé hevenyészett mű ; szerzője nem járt utána közelebbi adatoknak úgy, mint Tinódi szokott, s mint Tőke Ferenc is tette ; kilenc, egymást követő

ostromról szól, melyekben török részről egyre tekintélyesebb sereg vesz részt ; a császár egyre bosszúsabb lesz, szidja azt is, aki legelőször fundálta ezt a várat, megbetegszik, s a nyolcadik sikertelen ostrom után meghal ; halálát eltitkolják, s úgy indulnak az utolsó, most már sikeres ostromra ; Zrínyi, kiről az ének alig is szól, abban már nem vesz részt, sebesülten halálos ágyán fekszik, s az ostrom után harmadnapra meghal, a törökök levágják fejét, Budára küldik, ottani táborukban tartják kitűzve három napig, azután a királynak küldik el okulásul. (Ehhez megjegyzendő, hogy Musztafa budai basa küldte el Miksának Zrínyi fejét, hogy — mint levelében írta — »az ű feje karóba ne álljon«; testét pedig eltemettette, mert »kár volna ollyan vitézlő úrnak testét hogy az madarak ennék«). Az ének szerzője Tinódival ellentétben inkább epizódok, mintsem a valódi harci tények iránt érdeklődött ; azokat igazán krónikás szárazsággal és csak vázlatosan sorolja elő ; a várbeliekről azonban négy »röttenetös dolgot« beszél el az utolsó ostrom előtti időről : a vitézek szerződnek, hogy egymás feleségét megölik ; egy vitéz maga öli meg a magáét ; egy »fő németöt« deákokat és minden asszony-embört bezár egy boltba magával együtt, s a boltot puskaporral felrobbantja; egy asszony nem engedi meg, hogy urának egy megbízott társa megölje, hanem urával résztvesz a harcban, s ottvész vele együtt. A névtelen énekének nevezetessége, hogy közvetve egy és más átment belőle Zrínyi hőskölteményébe, az ostrom több részletén kívül épp az utóbb említett hős asszony alakja, kiből ott Deli Vid neje lett. A közvetítő Schesaeus Keresztély erdélyi szász humanistának hexameteres epikus verse volt (»De capto Zigetho«) mely 1571-ben került nyomtatásban világ elé, s éppoly száraz krónikás mű, akár a Névtelené, csak fel van cicomázva latin epikus frazeológiával és antik reminiscentiákkal.

Tinódihoz még közel eső korból, talán a 60-as évek végéről való a »Cantio de militibus pulchra« (vitézekről szép ének) című, ismeretlen szerzőjű, igen érdekes ének, mely a Kuun-kódex 1621-ben írt részében maradt fenn. A gyulai vitézeknek egy kalandját beszéli el, mely Kerecsényi László kapitánysága idejében (tehát 1561—66 közt) történt. Kerecsényi előbb, 1556-ig, (Horvát Márk előtt), Szigetvár kapitánya volt. Kapzsi, harácsoló ember volt, katonái jólétével nem sokat törődött. Forgách Ferenc szerint alig két esztendei gyulai kapitányság után a ragadományból már meg tudta venni Nikolsburg városát. Gyulát 1566-ban átadta a töröknek, holott eléb János Zsigmond kérte tőle, hogy a vár, ha Szolimán ellen már úgysem tarthatja magát, legalább keresztyén kézen maradjon. Póruljárt, mert a törökök elfogták, Belgrádba vitték, s ott utóbb eltették láb alól. Zrínyi szerint a »kapitán nevet nagy

gyalázatosan Hordozta, Gyula várát hitre megadván, Magát is, nemzetünket is meggyalázván.«

A szóbanforgó ének azzal kezdődik, hogy a gyulai vitézek hópénzüket követelik Kerecsényitől, mert már hat hónapja nem kapták meg ; ő azonban kurtán bánik el velök, még szemükre is veti, hogy hiába eszik a király cipóját, jó ideje csak egy török fejet se tettek karóba. A vitézek, önérzetükben sértve, Kerecsényinek mitsem szólnak, hanem vagy százötvenen lóra kapnak, s »lobogókat megeresztvén« elindulnak szerencsét próbálni ; átkelnek a Tiszán ; Bogac-homok táján, Kecskemét pusztáján végre egy 5—600 főnyi török csapatot látnak közeledni. Beke Pál, kinek biztatására keltek útra, nem tanácsolja a támadást a túlerő ellen ; Hegedűs János azonban (ki viszont otthon a kapitány ellen lovalta volt fel őket) gúnyolni kezdi őt »ijedtségiért«, s addig-addig versengenek egymással, hogy a török sereg odaér. Összeroppannak, sok magyar elesik, a többi megfutamodik, a török üldözi őket, de egy falka barmot felmentő magyar seregnek alítván, visszavonul. A magyarok szekereket kerítenek, felrakják elesett társaik (75 vitéz) holttestét, több török fejet, meg egy sebesült török vajdát is, s így térnek vissza Gyulába. A vajdát Kerecsényinek adják. »Igen örülsz te az gazdag prédának — lobbantja szemére Hegedűs — de nem szánod sok jó vitéz halálát. Mert te azzal egy szálat sem gondolnál. Ha mindnyájan mi oda vesztünk volna, Csak tenéked gazdag prédát hozhatnánk!« Halottaikat eltemetik — »magyar módra, szépen«, »fejekhez kópiákat ásva«, a török fejekkel pedig az karókat rakják meg.

Megmutatták hát a kapitánynak, hogy nem volt igaza! Virtuskodás dacból, sértett önérzetből ; megtorlás — nem »ökleléssel«, mint először tervezték, hanem — vitézi vállalkozással, életük kockáztatásával, feláldozásával : hogy aztán meg is mondhassák a kapitánynak, hogy nem volt igaza : lelkiismeretére pirítsanak rá a bántalmazónak. Nem viszonozzák a méltatlan bántalmat, hanem igaztalanságát bizonyítják be, a maguk kárával is, sőt még meg is ajándékozzák a bántalmazót (a rab török vajdát u. i. majd jó váltságdíjért bocsáthatta szabadon Kerecsényi!) ; ez a lélektani : jellembeli érdekesség — igazi magyar különlegesség — lappang az elbeszélt történetben. XIX. századi költő bizonyára annál fogva ragadta volna meg. XVI. századi énekest azonban az esemény érdekli, nem a lelki rúgók, melyeket úgyis érez, s e hősi század költészetének nincsen hőskultusza. De, bár énekünk modora a históriás éneké, nem eseménysorozatot ad elő, hanem önálló érdekű, egységes, egyetlen *cselekményt*, melynek saját lélektana van, ha nem fitogtatja is modern költők módján. Hőse a vég-

vári vitézeknek egy csoportja, kikről annyi ének zengett magánügyeik emlegetése nélkül. Cselekvény, mely lelki nyugtalanságból támad, s e nyugtalanság feloldásával zárul : már magában véve is kiemeli énekünket a krónikás nemből, s elbeszélő költemény rangjára emeli. Megérzik az műfaji technikáján is, mely rokon ugyan a Tinódiéval, de sablonjai elevenebbek, kevésbbé merevek ; intonálása egyenest népköltészeti (a tárgyat fokozatosan megközelítő) formulákra emlékeztet (»Emlékezzünk az király végházárul, Körös mellett az Vég-Gyula várárul, Vég-Gyulában gyulai vitézekrül«). Narratio alig van benne, nem úgy, mint a históriás énekben, mely jóformán abból áll ; eseményt gyorsan, szűkszavúan közöl ; inkább beszélteti embereit, egyénítő, drámai módon, mintegy azzal pótolva a lélektani tudatosítást, a motiválást. Kitűnő e nemben Hegedűs és a kapitány szóváltása az ének elején (»Meghallgassad te gyulai kapitány« stb.), meg Beke és Hegedűs említett versengése egymással. Több ízben az a benyomásunk, mintha az ének már keresztül ment volna a szájhagyomány alakításán, megindult volna már azon az úton, mely a históriás énekből balladát varázsol. Erre valló jelek : bizonyos szólamok (»Azt is bizony jó bizonnyal tudjátok« — »Törököket messze nem űzték vala«) ismétlése, olykor nyomatékosítólag, közel egymásután ; az őrálló jelentése (»Imhol látok egy szép veres zászlót, Zászló alatt egy fekete sereget«), szemléletének fokozatos megvilágításával ; kérdésre a feleletnek szöveg szerinti visszhangja (a holttestek közt társát kereső Beke Pál kiáltja nagy felszóval : »Hol vagy mostan vitéz Hegedűs János, *Hol vagy mostan én édes atyámfia, Élsz-e még* ez világon vagy megholtál? Testek közül ottan megszólalt vala : *Imhol vagyok én édes atyámfia, Im még élek*, de már csak alig vagyok«).

Az ének szerzője és szereztetése éve ismeretlen. Minthogy az elején a kalandban részt vett vitézek közül tizenkettő meg is van nevezve, hihető, hogy nem sokkal az előadott esemény után kelt, s a történtekről jól tájékozott, sőt (Kerecsényi-ellenes hangnemből ítélve) érdekelt ember szerzette. E szempontból találónak látszanék az a feltevés, mely a megnevezett vitézek egyikében, Balázsdeák Mártonban sejti a szerzőt, s azzal a »Balás deiák Békési« gyulai hadnaggyal tartja egynek, aki 1559-ben Sodoma és Gomora veszödelméről írt éneket. Ez csak feltevés ; ennyi joggal akár Hegedűs (hegedős)! Jánosra is gondolhatnánk. Annyi azonban nagyon valószínűnek látszik, hogy aki írta, Kerecsényi környezetéhez tartozott. Nem ok nélkül fordul hát figyelmünk az ú. n. Nikolsburgi Névtelennek a kenyérmezei diadalról 1568-ban, Nikolsburgban írt éneke felé. Nikolsburg Kerecsényié volt, s ez a névtelen az ő ottlakó családjának — (Kerecsényi leánya, Judit, rendszerint

ott lakott) — állhatott szolgálatában. Éneke tárgyát Bonfiniból vette. A Cantio pulchrának az a néhány versszaka, melyből imént a társát kereső Beke Pál, meg a holttestek közt fekvő Hegedűs párbeszédét idéztem, Bonfini azon részletének ismeretére vall, mely Kinizsi Pál és Bátori István hasonló jelenetét adja elő. Szövege azonban oly egyezéseket mutat a Nikolsburgi megfelelő helyével, hogy azt kell hinnünk, nem egyenest Bonfiniból, hanem e magyar énekből ismerte szerzőnk azt a híres jelenetet. Akárki volt hát a Cantio pulchra szerzője, alig lehet kétes, hogy ismerte a Nikolsburgi Névtelen versét, s annak a hatása alatt jelenetezte meg Beke és Hegedűs viadal utáni egymáskeresését. Ez annál is valószínűbb, mert azzal a Beke Pállal keresteti nagy aggodalmasan az ő »édes atyja fiát«, Hegedűst, akit emez a viadal előtt ijedtséggel vádolt és gúnyolt. Látni, hogy ez a részlet minta után készült, kölcsönzött »betét«. Ez pedig már a történet alakítását jelenti, a feldolgozásnak a Tinódiénál szabadabb, költőibb jellegét. Ha megállapításunk helyes, akkor a Cantio pulchra nem készülhetett 1568 előtt, vagy ez a részlet nem kerülhetett bele előbb. Azon mintegy ötven év alatt, mely után a Kuun-kódexbe beírták, egyéb tekintetben is átalakulhatott. Hogy maga a Nikolsburgi Névtelen írta volna ezt is, az csak bizonyíthatatlan feltevés, puszta kombináció volna. Modora is más-más a két éneknek. Az egyik Bonfinit fordít versben, a másik naiv magyar eredetiséggel közli a magáét.

Az újságoló históriás ének a látottak szerint Tinódinak a maga életében kizárólagos műfaji sajátja maradt, holta után pedig egy ideig alig akadt követője ebben a nemben. Mégis, úgy látszik, példája, melyet magyar tárgyú históriás énekeiben adott, áthatott egy szomszédos epikai változatra, a nem éppen bibliai alapú, de zsidó történetet tárgyul vevő ének-típusra is. Ennek sejthetni bizonyítékát Szegedi Andrásnak Jeruzsálem pusztulásáról írt énekében, mely még Tinódi életében, 1553-ban, s így még Cronicája megjelenése előtt kelt. A Csereyné-kódexben maradt fent legrégibb (1565-ben leírt) szövege, nyomtatásban 1574 és 82 közt négyszer, de lehet, hogy már előbb, s többször is megjelent. Szegedi, verséből sejthetőleg, vándor énekes lehetett ; versét Telegden írta, a Sebes Körös mentén, »Egy úrfinak az ő nagy örömében, Szerelmes társát már hon helyhetésben«, s nem tudva, innen merre fogja venni útját : tehát a Telegdiek családjában történt mennyegző alkalmával, vagy utána. Minthogy Tinódi 1553-ban ment Kassáról Debrecenen át Kolozsvárra, feltehető, hogy Szegedi talán éppen Telegden találkozott vele, s így volna érthető, hogy énekeit még nyomtatásban megjelentük előtt megismerhette, ámbár annak sok más módja is lehetett, hiszen Szegedi életútjának csak ez a

telegdi állomása ismeretes. Szegediről Szilády Áron ezeket írja: »dictiója, színezése elárulja, hogy a korabeli, sőt régibb verses irodalmat is ismerte s palétáján mind megvolt az a festék, mellyel lantos elődei s kortársai a harcok, viadalok képeit írták, énekelték.« Harcok, viadalok képeit azonban még ekkorig tudomásunk szerint csak Tinódi énekeiből ismerhette, legalább is csak azokkal van módunkban az övét egybevetni. Szilády is megjegyzi, hogy a zsidók példáján való okulást Szegedi egészen úgy köti lelkére a magyar nemzetnek, mint Tinódi szokta, s hogy éneke e részében »némely sor mintha csak azoknak az énekeiből volna átvéve.« De más egyezéseket is találni köztük. Kapitán György bajviadala (1550) végén írja Tinódi magáról: »Bánkódik, hogy kevés pínz ű taslyába«, s Szegedi András is »Bánkódik mert nincsen pénz tassolyában«. (Tinódi a már Kolozsvárt befejezett Budai Ali basá-jában megismételte ezt az utalást: »Gyakran fú körmébe, mert nincs pénz tassolyában«). Leginkább azonban Tinódi Egervár-a (Kassa, 1553), mint szintén várostrom elbeszélése állítható párhuzamba Szegedi énekével. Emez ugyan nagyban és egészben idegen forrást követ (Jos. Flaviust, illetőleg annak Rufinus-féle latin tolmácsolását), de a »harcok, viadalok« képeiben mintha egri reminiscentiák is részt vennének, különösen a hirtelen összecsapások tömör érzékeltetésében. Efféle csataképek: »Erős zendülésekvel készülének, Két fél sok sivalkodással üvöltének, Nagy erősen az törésnek menének,... Retteneseten ők egymást ott vágják, Zászlókat töréseken lobogtatják, Holt testeken harcolnak, esnek, vínak, Két félben ott nagy sokan meghalának«, — vagy: »Két fél mind egy mezőn öszveérének, Dob, trombiták mindenfelől zöngének, Zászlókval futnak és ők igen mennek. Kegyetlenül ők egymást vágják vala,« stb.: nagyobb számmal fordulnak elő Szegedi hosszú (majdnem 1100 sornyi) énekében, s egymás közt is hasonlóságokat tüntetnek fel, együttvéve pedig a Tinódi-féle sablonra emlékeztetnek, melynek példáit a maga helyén már megismertük. »Csudák«, vagyis különös, rettenetes, baljós (»szenzációs«) események ismertetésével szintúgy találkozunk Szegedi, mint Tinódi énekében; egy csudája elbeszéléséhez e szavakkal fog hozzá Szegedi: »Ez dolog közt mondok rettenetes csudát, kinek soha nem hallottátok mását«; Tinódi pedig így vezeti be egri énekét: »Im egy krónikát mondok, meghalljátok, Talám mását soha nem hallottátok.« Tudjuk, hogy Tinódi Istvánfitól örökölte az idézett formulát, s tőlük az másokhoz is tovább származott; Szegedihez, az eddig látottakból ítélve inkább Tinóditól, mint Istvánfitól. »Röttenetös dolgokat« a Szigetvár veszéséről szóló gazdátlan énekben is láttunk, de »csudák«-nak Tinódi nevezte az ilyeneket.

Szegedi éneke különben az említett forrás alapján aprólékos részletezéssel beszéli el Jeruzsálem ostromát, Titus hadaitól Kr. u. 70-ben elpusztíttatását, majd pedig ismeretlen forrást követve a város utótörténetét, sorsát a török szultánok uralma alatt, s újraépíttetését »Godfridus király« (Bouilloni Godofréd) által. Közbül is elszórtan, végül pedig hosszasabban, levonja mindebből a korsze ű tanulságot : hogy az országok elromlásának a pártolás, a visszavonás az oka, az intések, jelek semmibevevése, két fejedelem alatti megoszlás ; »Nagy példa lehet ez sok országoknak, Mindennél feljebb az Magyarországnak« ; hagyjuk el a pártolást, csak egy fejedelmünk legyen, gyakran urat ne váltsunk, mert különben mi is Jeruzsálem és a zsidó nép sorsára jutunk. Ehhez képest Titus iránt inkább rokon-, mint ellenszenvet érez, mert Isten haragjának eszközét, megérdemelt büntetés végrehajtóját, a profeciák betöltőjét látja benne. Forrását követve kegyelmesnek, a nyomorultakon, ártatlan áldozatokon szánokozónak, sőt könnyezőnek festi. Viszont a két pártos urat, kik az ostromolt városban az ostrom szünetei közben egymás táborát pusztítják, a kilátástalan ostrom folytatására kényszerítik a várost, s Titus kegyelmet ígérő beszédére szidalommal, kihívó bosszantásokkal válaszolnak : kegyetleneknek, balgatagoknak. Modora, mint Tinódié, szinte megállapodás nélküli krónikás elbeszélés, az ostrom lefolyásának részleteket válogatás nélkül lepergető ismertetése, számok, időpontok közlésével. Viszonylag nagyobb megállapodás benne Jeruzsálem erősségének és gazdag városának jobban is sikerült, pompázatos leírása. Mindez természetesen elsősorban forrásának tulajdonítandó, s szinte az az érzésünk, mintha Tinódi maga is ebből a forrásból vette volna a mintát várostrom nagyobb arányú krónikájához. Szegedi elbeszélése elég jó folyékonyságú, verselése a kor átlagos színvonalán áll. Tárgyát ő előtte vagy két évvel Mádai Mihály (szabolcsmegyei jegyző, vagy ügyvéd) is feldolgozta, vagy csak kezdte feldolgozni, ugyanazon forrásból, szintén 11-es sorokban, de énekéből mindössze 16 versszak ismeretes. Tudvalevőleg a Bánk bán szerzője is feldolgozta Jos. Flavius alapján egy tragédiában »Jeruzsálem pusztulását« ; benne egyebek közt merészül színre vitte azt a Szegedi énekében is olvasható »rettenetes csudát«, mely az ostromlott városbeli szörnyű éhínséget példázza egy Mária nevű nő kétségbeesett tettével, aki fiát sütötte meg eledelül. Az a 12 versszak, melyben Szegedi ezt elbeszéli, az ő igénytelen modorában is lélektani érdekű, megrázó hatású részlet.

*

A »széphistória« műfajára térve át, két nevezetes ének sorakozik elénk Istvánfi nyomában : Ráskai Gáspár Vitéz Franciskója,

meg a Szendrői Névtelen Szilágyi és Hajmásija. Ezeknek már intonációjuk rokonsága figyelmeztet rá, hogy közvetlen utódai a Volter és Grizeldisznek. Emennek első versszaka így hangzik:

Egy krónikát mondok, urak, hallgassátok!
Kinek talám mássát ti nem hallottátok,
Egy olasz leánrul, kin csudálkozhattok,
Asszony-házastoknak példájul adhatjátok.

Ráskai éneke így:

Egy régi dologról szép krónikát mondok,
Kinek talán mássát tü nem hallottátok;
Egy ifjú vitézről, kin csudálkozhattok,
Szerelmes társárul, kin gondolkozhattok.

Szilágyi és Hajmásié így:

Egy szép dologról én emléközném, ha meghallgatnátok,
Azkinek mását, nyilván jól tudom, ti nem hallottátok,
Török császárnak szép leányáról, kin csudálkozhattok.

Ráskai Gáspár jelzett éneke: Egy szép história az vitéz Franciskórul és az ő feleségéről: szintúgy alkalomra készült, mint Istvánfi verse, s ugyancsak a hitvesi hűség példáját mutatja fel tanulság végett. Három nyomtatott kiadá a (1574, 79, 1601), s ugyanennyi kéziratos változata ismeretes. Versfőszövege az alsólindvai Bánffy Istvánt élteti feleségével, meglévő és várt gyermekükkel együtt. Bánffyék várt, harmadik gyermeke 1551 végén született: akkortájt, s arra az alkalomra írhatta énekét Ráskai. Ő Ráskai Balázsnak, Fülek vára urának volt a fia. 1525-ben temesi főispán volt s a király meghagyásából Werbőczy Istvánnal résztvett a besztercebánya-vidéki mozgalom elnyomásában. A mohácsi csatában reá, Török Bálintra és Kállai Jánosra volt bízva a király közvetlen őrízete. Azután János híve, s nógrádi főispán lett. A Bánffyak rokonai voltak. Az Alsólindván verselgető Tőke Ferencet minden bizonnyal ismerte.

Hőse, Vitéz Franciskó, Zebernik fiatal ura, Béla királynak régi, hű, a »pogány ellen« sokat viaskodott vitéze, a király hívására Budán részt vesz a vitézi játékokban, s legyőzi a mindenki fölött győzelmes Kasszándert. Ez bosszút forral ellene. Mikor lakoma közben a bortól hevült, kérkedő vitézek közt Franciskó is dicsekszik várával, vitézségével, jámbor feleségével, Kasszánder kétségbe vonja neje jámborságát. Franciskó bizonyítékot, jelt követel tőle: nyerje meg és hozza el feleségétől arany gyűrűjét és aranyos handzsárját egy bizonyos napra, s ha nem lesz ura szavának, az ő kezétől várhatja halálát. Kasszánder elmegy; addig ólálkodik Zebernik vára körül, hogy a »vénasszony« (kulcsárné) segítségével, házassá-

got ígérve neki, hozzájut a kívánt jelekhez, s azokat Budán felmutatva, fejét követeli Franciskónak. De Béla király nem hajlandó ily jó vitézének fejét vétetni, s meghagyja, hogy Kasszánder egyezkedjék (»megigyenesedjék«) Franciskóval; Kasszánder tehát azt köti ki, hogy Franciskó a király udvarát elhagyja, várába vissza ne mehessen, s elbujdosson idegen országba. Franciskó megtörten távozik az udvarból, s apródját hazaküldi, neheztelő üzenettel feleségéhez. Az megdöbben, de nem nyugszik bele a hamis helyzetbe: elindul apródjával — mindketten barát öltözetben — férje keresésére. Egy esztendei hasztalan keresés után, férfiruhában, magát Lorán néven indiai gazdag vitéznek adva ki, Budára megy.

Béla király szívesen látja, fiának fogadja. Egy újudvar alkalmával valami szénanyalábot cipelő katonában felismeri egykori férjét, Franciskót. Kilétét el nem árulva, szóba elegyedik vele. Rábeszélésére a »nyalábos« viadalra jelentkezik, legyőzi az addigi győztest, majd vele (Loránnal) áll ki, s legyőze i magát általa. Lorán becsülete most még jobban megnő, a király neki adja leányát. Meg is tartják a fényes kézfogót, de Lorán elbúcsúzik az udvartól. Közben u. i. Kasszánder »nádrispán« lett, a »vénasszonyt« elvette, beült Zebernik várába, s most látogatóba hívta meg oda a jeles vitézt (most már »ifjú királyt«), Loránt. Ez, a meghívásnak engedve, a kézfogóról el is megy Zebernik várába, de magával viszi a fegyverhordozójává szegődtetett nyalábost. Kérdésére asztalnál Kasszánder gyanútlan elmondja, mi módon jutott a vár birtokába; erre a jelenlevő urak hozzájárulásával halálra ítéli őt, s fegyverhordozójával neki is, vénasszony-feleségének is fejét vétetni. Feltárja titkát, megismerteti magát Franciskóval, értesíti a királyt, az csudálkozással fogadja »okossága« és »hűsége« hírét, s örökösévé rendeli. Leányáról, a vélt Lorán otthagyott jegyeséről, ő is, az elbeszélés is teljességgel megfeledkezik.

A történet szórakoztató célzatú regény, de tanulságos voltát — talán, hogy komoly litteratúra számba menjen — nyomatékosan hangoztatja: ilyen az ember állapotja — vegyen róla példát kiki — el ne higgye magát jó szerencséjében — ne okosságában, csak Isten kegyelmében bízzék — becsülje meg, ha hű emberre talál. Az erkölcsi tanulság lobogója alatt efféle hívságos világi történet sem volt aztán kifogásolható. Ráskai előadása nem elég világos; bár verselése magában véve nem rossz, mondanivalójával csak botorkál a vers korlátai között; szereplőit bőven beszélteti, de pongyola és határozatlan. A kérkedő és fitymáló hangot azonban — Franciskóét és Kasszánderét — jól eltalálja; szép líraisággal beszélteti a házastársakat a felismerés végjelenetében, Franciskót apródjához, (»Oh én édes fiam, kicsinded apródom«),

mikor Zebernikbe küldi ; az apród odaérkezése pedig megjelenítő élénkséggel van rajzolva : látták jönni az asszonyok, s »futának tornácban apród eleiben«, Franciskó felesége pedig nagy édes beszéddel kezdé kérdezgetni szerelmes ura felől : egészséges-e, megjön-e ebédre?

Az ének tárgya más széphistóriákéval is rokon. Hellyelközzel Toldi Miklós alakjára és viselt dolgaira emlékeztet. Hűség próbája, mint Volter, s ebben is van végbe nem vitt lakodalom ; egy Béla király hívja Budára a vitézeket, s leány öltözik vitéznek itt is, mint a Béla király és Bankó leánya című̈ben. Hogy Voltert ismerte Ráskai, azt már énekkezdése azonos voltából következtettük ; de e sorai is : »Keserűségében...«, meg : »Ű nagy örömében csak meg nem holt vala« : Istvánfi fentebb idézett sorának átvételei. Bankó leányát nem ismerhette : az későbbi az övénél. Egyébként irodalomban, népköltésztben (magyar mesékben is) Európaszerte számos rokona van a Franciskó-mesének. Egy változatát, mely részben nagyon közeli egyezéseket tüntet fel a Ráskaiéval, más részletekben viszont eltér attól, Cserei Mihály, a XVIII. századeleji történetíró is ismerte, s a derék, bátor magyar asszonyok jellemzésére beszélte el röviden. Külföldi feldolgozásai közül Shakespeare Cymbelineje, Musset Barbarine-ja az ismertebbek. Egyeztették Boccaccio egy elbeszélésével, Bandello egy novellájával, mely Mátyás korában játszik s magyar hősöket szerepeltet. Honnan vette Ráskai : nincsen kiderítve. Utaltak Boccaccio novellájára, s délszláv énekekre, amennyiben a Vitéz Franciskónak a nyugateurópai forrásokból ki nem mutatható némely motívumai ez utóbbiakban feltalálhatók. De közvetlen forrása nem állapítható meg. Érdekes, hogy Franciskó a feleségét urának, szerelmes urának szólítja : törököknél szokás az asszonyt efendim-nek, bég-em, kán-omnak szólítani. Ez mintha török nyom lenne az énekben, s török hatás alatt álló délszláv énekre vallana. A délszláv nép-epikának Dalmácia, majd Bosznia és Hercegovina lett a hazája, s ott — mint Bajza József fejtegeti — ugyanazon nyelven zengte dalait a keresztyén és a muzulmán horvát népénekes. Hogy török énekesek magyar urak udvaraiban is voltak, azt már Tinódival kapcsolatban említettük. Délszláv hatásért különben nem kellett már ekkor magyar énekesnek okvetlen a régi délszláv területre mennie, Ráskainak sem, mint feltették, a boszniai Zebernikben (mely 1520-ban török kézre került) megfordulnia. A török terjeszkedés elől, mint tudjuk, a horvátok a Kulpától és Unnától délre fekvő ősi hazájukból északabbra húzódtak fel, Zágráb, Kőrös, Varasd megyébe, az addigi Szlavóniába. A horvát grófokkal, Zrínyiek- és Keglevichekkel, s a Horvátországban is birtokos

magyar urakkal, Nádasdyval, községeik is feljebb vonultak, leginkább azon magyar területekre, melyek az 1529 és 32-i török hadjárat alatt elpusztultak. Így keletkeztek horvát települések Kőszeg, Fraknó, Kismarton uradalmain, s létesült Vasban és Sopronban vagy 50, Mosonban 13, Zalában, Győrben és Pozsonyban egy-két horvát község; sőt a Duna fölött, Pozsony, Nagyszombat és Szakolca közt is egész sereg horvát telep keletkezett. S e telepes, magyarországi horvátságtól is lehetett délszláv mondát, éneket hallani, átvenni: a Sopron megyei horvátok körében még a XIX. században is lejegyezhettek egy Bankó leánya históriájához hasonló románcot. A mi Bankó-históriánkat tudvalevőleg »horváttul magyarra« Sempte várában fordította le valaki; a Nyitrában fekvő Sempte pedig egészen körül volt fogva horvát telepekkel.

Bármely idegen változat volt Ráskai végső forrása, megmagyarította: Budára és valamely magyar- vagy társországi Zebernikre lokalizálta, s magyar királlyal tette kapcsolatba. Franciskó várának többnyire a boszniai Zreberniket gondolják, Széll Farkas a nyitrai Zobor várát sejti benne, IV. Béla idejében Bánffy István egyik ősének birtokát, Pintér Jenő pedig az Alvinc-környéki Zebernyiket. Ráskai valóban mintha ez utóbbira gondolt volna; mikor u. i. Franciskó apródjával, kit várába készül hazaküldeni, Budáról elindul, a Duna révén átmegy vele, vagyis, ha jól értem, a mai pesti partra kel át, ami Alvinc felé elfogadható, Bosznia felé azonban erőszakolt útirány volna. Nemcsak magyar földre tette át a történet színhelyét Ráskai, hanem kedveskedésül legalább a nevek erejéig családjához is hozzákötötte. Családjában a Lorán nevet többen viselték, éppen saját családi őse is. Négy sógora volt: mindnek Ferenc volt a neve; e név Francisco alakja nemcsak olasz lehet, a horvátban is megvan Francisko alakban. A versfőszöveg, melyben rokonait, Bánffy Istvánékat élteti, ugyancsak családias vonzalmaira vall. Bánffyék viszont Gáspárnak keresztelték azt az újszülöttjüket, kit Ráskai Gáspár még csak mint vártat, eljövendőt éltetett éneke versfőiben.

A Szendrői Névtelen Szilágyi és Hajmási-ja két, XVII. századi kéziratban maradt fenn: a Csoma-, meg a Vasady-kódexben; amaz 1571-ből, ez 1561-ből keltezi; amannak utolsó versszaka szerint »Egy ifjú szörzé vala ültében Szöndörő várában, Egy poétának ő verseiből szomorú szívében«; emezé szerint »Egy ifjú szörzé veszteg ültében Szöndörő várában, Egy poétának az ű versében, szomorú kedvében.« Tehát úgy érthetni, Szendrő várában egy (latin) poétának a verséből fordította egy ifjú. Ismerjük a benne előadott történetnek néhány népi változatát, meg két székely népballadát. Ezek formában, tartalomban annyira eltérnek a Névtelen

versétől, hogy aligha származhattak abból. Előkerült két felvidéki, nem magyar nyelvű változat is ; az egyikről kiderült, hogy a Csomakódexbelinek a fordítása, a másikról pedig, mely állítólag 1560-ból keltezi magát, megállapíthatni, hogy szintén magyar szövegen alapszik, ha tehát keltezése helyes, akkor a Szendrői Névtelen énekét a Vasady-kódexben megadott 1561. évnél is korábbi szerezteteésűnek kell tartanunk. Kimutatták a tárgy mondai rokonságát a délszláv és a cigány népköltészetben is. — Az ének szerzőjéről csak annyit tudunk, hogy Szendrőben írta versét »veszteg ültében«. Némelyek ez utóbbi kifejezésen fogságban ülést értettek, holott énekzáradékokban máshol is előfordul, s ráérő időt jelent. Szendrőt kettőt ismerünk ; egyet Galambóc közelében, az Alduna mentén (s Toldy arra gondolt), egyet Borsodban, s ezt tarthatjuk a szerezteteés valószínűbb helyének. Ez a Szendrő ez időben Ráskai Gáspár sógorának, Bebek Ferencnek a tulajdona volt, ott tehát ismerhették Ráskai Vitéz Franciskóját, s egy ottani énekes átvehette annak kezdő sorait. A Bebek-család érdeklődése énekünk tárgya iránt szintén érthető volna. A család ősei közül 1448-ban kettő is résztvett s elesett a rigómezei ütközetben, hol az ének egyik hőse, Szilágyi Mihály, fogságba esett. Ráskai szerzőségére azért nem gondolhatni, mert ő 1560 körül már nem mondhatta magát »ifjúnak«.

Az ének szerint a két vitéz úrfi rabbá esett. Konstáncinápolyban vannak elzárva, a császári palota közelében. Egyszer, pünkösd napján, Szilágyi, kinézdegélve a tömlöc rostélyán, keserves nótát ver kobzán, felsóhajtva, hogy ma egy éve szüleivel s húgával még vígan lakott otthon. Meghallja ezt ablakából a császár leánya, szíve felgerjed Szilágyi »termetére«, titokban egyszer felkeresi, s megígéri neki, hogy kiszabadítja, ha elviszi magával s feleségül veszi. Az ifjú felfogadja, hogy elviszi lakóhelyére. A leány megvesztegeti a tömlöctartót, egy-egy aranyos szablyát ad az úrfiaknak, drága szép ruhába öltöztetteti őket ; azok fejét veszik lovászmesternek, lovászoknak, három lovat felnyergelnek magoknak, a többinek elcsapkodják a nyakát, s elvágtatnak a leánnyal. Reggelre kiderül szökésük, a császár vajdákat futtat utánuk, azok felriasztják a harmincadokat, vámokat. Hiába ; az úrfiak nagy viadallal átvágják magukat. A vajdák tovább űzik, egy szép szigetnél utólérik a szökevényeket, de az úrfiak őket is legyőzik. Előbb azonban a szigeten rejtették el a leányt, s az nagy siralommal várta, mi lesz vele. Most már kihozza a szigetből Szilágyi, s tovább indulnak Magyarország felé. A határt átlépve, Hajmási felszólítja társát, vívjanak meg a leányért. Hasztalan inti Szilágyi, hogy hiszen neki van már felesége, hiába tiltakozik a leány is, amaz nem tágít. Megvívnak : Szilágyi »bokában« elcsapja Hajmási

kezét. Az megérdemeltnek érezve büntetését, bocsánatot kér, s búcsút vesz tőlük. Szilágyi pedig hazaviszi a leányt, s megesküszik vele.

Lovagvilági, szép, érdekes történet : regényes rabszabadítás, némi erkölcsi tanulsággal : a házas ember megbüntetésével megtévelyedéséért. A történetnek ezt az erkölcsi színezetét teszi még nyomatékosabbá a Vasady-kódex, melyben Szilágyi tömlöcbeli sóhajtozása (monológja) 17 versszakkal bővebb a Csoma-kódexbelinél. Szilágyi e változatban maga is bűneivel megérdemeltnek vallja mostani nyomorúságát ; mégis, kéri Istent, szabadítsa meg, hogy teljes életében neki szolgálhasson, példaadásul a bűnösöknek, kik — mint ő — uraságukban, gazdag, víg életükben elhitték magokat. Lehet, hogy ez a részlet utólagos toldás : talán protestáns prédikátorra vall, ki ekként Szilágyi szerencsés szabadulását őszinte megtérése, s Istenbe vetett bizalma jutalmául tünteti fel. Bizonyos erkölcsi érzék egyébként is részt vett a mese alakításában : nemcsak az úrfiak kerülnek menekülés közben veszedelmes helyzetekbe, hanem a leány is, mintegy bűntetésízelítőül merészségéért. Először, mikor a szigetben tanácstalanul várja, hogyan dől el az úrfiak viadala a vajdákkal ; ekkori szép siralma erkölcsi jelentésében is párja Szilágyiénak : »Császár leánya azt mondja vala gyönge siralmában : »Kegyelmes Isten! im el-kijövék vitéz úrfiakkal, Jaj hová legyek vadon erdőben nagy keserűséggel? Szánom magamat, de sokkal inkább vitéz úrfiakat, Szablyára hánták nagy kegyötlenül vajdák szegényöket, Szörnyű halálra ezönnel adom éröttük magamat. Ez vadon erdő temető helyöm leszön mast énnéköm, Vadak, madarak és az farkasok lesznek siratóim, Csak te kezedben édös Istenöm ajánlom lelkömet!« Másodízben, mikor bajt vívnak érte, s ki van téve annak, hogy Szilágyi vész oda, kit szeret, s a másik ragadja magához ; esedezik nekik : »Nem illik értem ily vitézöknek az ű veszedelmök, Hányjatok engöm inkább szablyára, hogynemmint ez legyön!« Erre következik aztán a nagy megkönnyebbülés, a megnyugtató vég, az igazságszolgáltatás mindenkinek. Az aránylag rövid ének csupa regényes helyzet és fordulat (— kobzát verő rab a tömlöc rostélya mögött — a császár leánya ablakában könyökölve nézi s hallgatja amazt — leszökése hozzá — a szabadítás készületei — a menekvés és üldözés izgalmas, gyorsan pergő mozzanatai) : de e regényesség a vázolt erkölcsi háttértől nyer lélektani mélyebb érdeket. E lélektani függésű regényessége emeli föléje más, tisztán eseményes széphistóriáknak, s vonzotta magához múlt századbeli költőinket, Vörösmartyt, Gyulait, Jakab Ödönt, kik újra feldolgozták. A Vasady-kódexbeli hosszas monológtól eltekintve, gyors és drámai fordulatokkal érdeklő, jelenetező,

beszéltető előadásmódja ugyanazon fokán mutatja a balladamodor felé való átfejlődésnek, amelyen találtuk a Cantio de militibus pulchrát, s legalább szakaszonként egy-két más darabot. Élénk, szép ritmusa, a vers kényszerét egyáltalán nem éreztető, szabad, ép, világos mondatfűzése, itt gyöngéd, ott erőteljes, üde magyar nyelve ma is lebilincselőn hat. A rímmel keveset törődik, a *való*-któl, ha szükség van rájok, nem riad vissza, viszont rímtelen, vagy csak nagyjában rímelő sora is elég sok van : beszédét nem a rímhez, hanem a ritmushoz igazítja. Sorfaja más, mint az említett Cantio-é, de versszaka szintén háromsoros, mi élénkebb, fordulatosabb gondolatmenetre ösztönöz a négysarkúnál.

A tárgy nemzetközi rokonsága és elterjedtsége arra vall, hogy aki e történetet először rögzítette az énekünkben ránk-örökített szerkezetbe : tehát a Szendrői Névtelen latin (Dézsi szerint talán horvát) forrásának a szerzője : valamely mondai vagy irodalmi hagyományra támaszkodhatott, s vagy az a hagyomány, vagy ő — a »poéta« — kötötte a történetet magyar-török viszonyokhoz és magyar személyekhez. Thury József kimutatta azt a történeti alapot, mely magában véve is alkalmat szolgáltathatott mondaképződésre, vagy — valószínűbben — vándor mondai vagy irodalmi hagyományok magyar keretű rögzítésére. Megállapította u. i., hogy a történeti Szilágyi Mihály (Hunyadi sógora), meg egy Hagymási László nevű temesi főispán szomszéd birtokosok voltak, s birtokos szomszédja volt Szilágyinak egy száműzött, s megvakított török herceg is, ki 1432 körül költözött oda nejével, két fiával, meg a keresztségben Katalin nevet nyert leányával, kit itt Császár Katalinnak nevezgettek. Ez a leány 1453 és 56 közt Hunyadinak egy udvarnokához, később egy régi bajtársához ment nőül. Szilágyi pedig csakugyan volt úgy török fogságban, 1448-ban, hogy megszabadult onnan. (Második fogságából, az 1460-i-ból tudvalevőleg nem tért többé vissza, mert a szultán lefejeztette). »Konstáncinápolyi« fogságáról persze (mit az ének állít) nem lehetett szó 1448-ban, mert akkor Konstantinápoly még nem volt török kézen, s a szultánok még Drinápolyban székeltek. De ez az anachronizmus legfeljebb arra vall, hogy a monda kialakulása, vagy irodalmi megszövegezése később történt meg, mikor az említ tt tény már feledésbe ment.

Talán Mátyás korában, s bizonyos politikai célzattal foglalta először versbe valamely humanista poéta. Oly poéma szerzése u. i., mely Mátyás nagybátyját egy török császárleánnyal házasítja össze, indokolt lehetett Mátyásnak a bizánci császárság elnyerését célzó politikája népszerűsítése szempontjából. Tudvalévő, mint versengtek az európai udvarok az 1480-as évek elején, hogy saját

érdekükben használhassák fel II. Bajazed öccsét, a hazulról elmenekült, trónkövetelő Dsemet. Mátyás azt híresztelte (a pápai legátusnak beszélte), hogy ez a Dsem neki unokatestvére, mert az ő nagyanyjának egy testvére II. Muradnak lett a neje, s így Dsemnek nagyanyja. Hogy Dsem birtokában Mátyás keleti hadjáratra, s a keletrómai császárságra törekedett, azt Callimachus is állítja, ki Lengyelország követe volt Mátyás udvarában. Amint Bonfini a nyugatrómai császárságra törekvő Mátyást római császári családból származtatta, úgy, török (bizánci) aspirációi szolgálatában egy másik humanistája Szilágyi Mihályról, az ő anyai nagybátyjáról híresztelhetett török császári atyafiságot, azzal is nyomatékosítva Mátyás állítólagos Dsem-rokonságának politikai értékét. Hitték-e, vagy sem : az éppoly mellékes volt, mint a Bonfini-féle genealógia esetében, amelyet különben oly rendkívüli elme is, mint a költő Zrínyi, hajlandó volt hitelesnek elfogadni. A gyér támaszpontok megengedik ilyes elképzelését énekünk eredetének, bizonyítani azonban természetesen nem bizonyítanak semmit. Valószínű azonban, hogy mint a Tar- és Toldi-monda esetében, lovagi epika korábbi latin nyelvű termékében kell feltennünk a Szendrői Névtelen énekének végső hazai forrását. Nem magyar nyelvű előzményre vall az is, hogy az úrfiak a harmincadosok kérdésére Nagyszombatot vallják útjok céljának (»Nagyszombat felé az farkasokkal szerencsét késértnek, Hogyha az Isten szerencsét adna, oda igyeköznek«). Török határon a távoli magyar Nagyszombat ily emlegetése nehezen tehető fel, kivált magyar szökevények részéről. Nagyszombat idegen neve azonban Tyrnau, meg Trnava, s ilyen nevű hely Galambóccal szemben is van egy, s énekünk forrása bizonyára azt értette Tyrnaun, nem Nagyszombatot. E fordítási hiba talán azt a vélekedést is megerősítheti, hogy Névtelenünk a borsodi Szendrőben írta énekét, nem pedig az aldunamenti, szintén Galambóc közelében levő Semendriában, Vég-Szendrőben. Ha ott írta volna, nem véti össze az azonvidéki Tyrnaut Nagyszombattal.

Istvánfival nincs oly közvetlen kapcsolatban, mint az előbbiek, de részint tárgyában, részint feltehető származásában rokon emezekkel : a Semptei Névtelen széphistóriája Béla királyról és Bankó leányáról. A Széll Farkas-kódex őrizte meg. Szerzője csak annyit közöl magáról, hogy Sempte városában, 1570-ben fordította »horváttul magyarra«. A következő történetet beszéli el. Béla király az udvarba rendeli az urakat. A vén Bankó nem mehet, fia nincs, csak leánya van, kilenc ; a legkisebb (és legszebb) megy fel helyette Budára, fiú-ruhában. Béla gyanakszik ; próbára téteti ;

de leány-volta csak nem derül ki ; a piacon nem orsó, meg rokka után kapkod, s célbalövésben, kővetésben, pályafutásban mind legyőzi a többi vitézeket. Utóljára fürdőbe rendeli a király valamennyiöket. A leány azonban félreáll, apja levelével menti magát, aki őt hazahívja, mert török, tatár égeti, rabolja várait. Még maga a király biztatja, hogy csak siessen. Megy is, könnyű gályába száll, a folyó közepére érve kikapcsolja kamoka-dolmányát, kimutatja mellét, a király sajkán üldözi embereivel, de nem érheti utól. A vén Bankó odahaza »nagy fenn hahotával« nevet a történteken. — Az ének négyesrímű 12-sökben van írva. Gyors, könnyed előadása, a leány viselkedésének eleven rajza, a történetnek cselekvésben megnyilatkozó anekdotikus csattanója : kedvesen érdekessé teszi. — Hogy horvát énekért Semptén nem kellett messzire menni, azt már tudjuk. Sempte vára Thurzó Eleké volt; az 1569-ben egy Zrínyi-leányt vett nőül ; a Sempte-környéki horvátokon kívül a vár úrnője és kísérete is közvetíthetett délszláv énekhagyományt.

A horvát eredetit, melyből Névtelenünk fordított, szöveg szerint nem ismerjük. De mondaként több változata élt a délszlávoknál ; Szilády Áron, Szegedy Rezső, Pável Ágoston mutattak ki ilyeneket ; egész anyagában azok egyike sem egyezik a Sempteiével. Egy sopronmegyei változatát (egy 48 rímtelen sorból álló horvát románcot) Kurelac Ferenc adta ki 1851-ben, magyar fordítását pedig Bajza József tette közzé az Irodalomtörténet 1934-i folyamában. Ez is csak részleges egyezést tüntet fel a miénkkel ; a vén Bankó hahotázása, meg a versenyivás sem ebben, sem a többi horvát változatban nincs meg. Bajza azonban bizonyosnak veszi, hogy ez a soproni románc volt a Sempteinek horvát mintája ; a versbeli király ő szerinte IV. Béla, ki öccsével, Kálmánnal együtt igen népszerű, a »leghorvátabb Árpádházi herceg« volt Horvátországban ; Bankó pedig (a Benedek név horvát becéző alakja szerint : Benkó) nem volna más, mint a Katona tragédiájának hőse, Bánk bán, ki két ízben is volt horvát bán, s kinek történetét Valkai András 1567-ben foglalta énekbe. E névvel az énekszerző a széphistória korhűségét akarta volna emelni. Efféle anekdotikus történet azonban egyáltalán nem kíván »korhűséget«, érdeke, kortól függetlenül, önmagában van. Bajza különben is nagyon tanult és tudatos költőnek tartja a Semptei Névtelent, holott az fordító volt, s nem tudni, mi írandó énekéből a horvát eredeti-, s mi az ő javára.

6. A TÖBBI ÉNEKSZERZŐ

Az eddigiek során az írók és énekszerzők táborában többnyire nagy urak familiárisaival, pártfogoltjaival találkoztunk ; olyanokkal tehát, kiket a kor vezető urai méltóknak ítéltek arra, hogy a szellemiekben munkatársaik, szócsöveik, sőt tanácsadóik legyenek : akik eszerint átmentek a gyakorlati élet selectióján. Néhány esetben egy-egy előkelőbb közéleti szereplőt is találtunk közöttük. A vázolt kép azonban még hézagos. Az eddig megismerteken kívül vannak névtelen maradt énekszerzők, kiket adatok híján nem tudunk hová helyezni, s mások, névszerint is ismeretes városi papok, tanítók, vagy világiak, kiknek a fentiekéhez hasonló esetleges függő helyzetéről nincsen tudomásunk. Mindezek az előbbiek mögött mintegy az átlagtömeget képviselik, bár közöttük is vannak figyelmet érdemlőbb egyének. Most ezekről a »többiekről« lesz szó, kiegészítésül a fentiekhez.

E »többiek« az ország egész területén szétszórva bukkannak elénk. A már ismert központok — Zemplén vidéke, Kassa, Baranya, Tolna, Debrecen, Gyula — hatókörén kívül énekszerzőt mutathat fel a hódoltságbeli Székesfehérvár, a katolikus Nagyszombat és Csallóköz, a Duna—Tisza-közi Kecskemét, Tiszántúl, a Szamosmente, Temesvár, keletebbre Kolozsvár és általában Erdély, s végül nagy kivételkép a Habsburg királyi udvar : Bécs. A középkori udvari központ elsorvadása után egy széltében kiterjedő áramlásnak, a reformációval karöltve járó irodalmi mozgalomnak bizonysága ez. S tudnunk kell, hogy a valóban megírtnak csak töredéke (leginkább elnépszerűsödött része) maradt reánk, gyüjtelékes, vagy magányos kéziratokban és protestáns énekeskönyvekben. Szerzőik közt feltűnik a világiak elég jelentékeny száma. Városi bíró volt Valkai Kelemen (Gyulán), Végkecskeméti Mihály (Kecskeméten) ; városi polgárok : Paniti János (Nagyszombatban), Pap Benedek (Kassán), Barát István (Kolozsvárt) ; városi tisztséget viselt Sziráki Balázs (Besztercén) ; deák : Nagyfalvi György (Bánffyhunyadon), Békési Balázsdeák (Gyulán) ; kancelláriai tisztviselő Ormpuszt (Armbrust) Kristóf Bécsben. Lehet világi

a tizennégy névtelen közt is: az Adhortatio Mulierum szerzője minden bizonnyal az.

Epikus és lírai énekekben egyaránt első pillantásra feltűnik a formák változatossága, mely sok esetben a már megismert szerzőkéire támaszkodik. Legnépszerűbbnek látszik a négy 11-es (4, 7 osztású) sorból alkotott strófa; hozzá képest szinte csak félannyi a 12-sök, s még kevesebb az ú. n. ősi nyolcasok hasonlóképp négyesfogatú képlete, meg a Szilágyi és Hajmási szép 16-os sorfajának kettesével, vagy hármasával versszakká csoportosulása. Van példa a középkori eredetű »hosszú« (13-as, 14-es, 15-ös) sorképletekre, s a 19-esre, mely középrímekkel még nem taglalódik Balassa módján apróbb (6, 6, 7 szótagos) egységekre. Szeretik, mint már Arany János megállapította, némely sorfajt a maga megnövesztett változatával kombinálni: 12-sökből szerkesztett strófát 13-assal, felező 10-esekből szerkesztettet sapphikus (5, 6 osztású) 11-essel lezárni, sőt kivételesen e két utóbbit a strófán belül váltogatni is (10, 11, 10, 11 elrendezéssel). Mind e sorfajok dallamhoz voltak kötve, de dallamuktól megváltan, versnek is általában jól, sokszor kitűnően megállják helyüket. Akad egy-egy egyenetlen verselésű, kivált az 1551 és 53 közt megjelent Hofgreff-féle énekeskönyv darabjai közt; de az aligha írható e versek viszonylagos koraiságának rovására, hiszen húsz-harminc esztendővel korábbi verseink általában tisztább ritmusúak e néhány darabnál. Szilády alighanem joggal okolja némely esetben (pl. Biai Gáspárében) az említett énekeskönyv szerkesztőjének, vagy korrektorának a hanyagságát. A ritka, szokatlan sortársítás (pl. A három istenfélő férfiakról c. gazdátlan ének 12, 12, 10 szótagos sorokból összerótt strófája) különösen áldozatul eshetett ily hanyagságnak. De ez énekek szerzői többnyire csak kivételkép írtak verset, technikájukat állandó gyakorlattal nem fejlesztették, némelyiküknek a vers kényszerzubbony volt, esetleg — mint Szilády az előbbi ének szerzőjéről véli — versből, s hozzátehetjük: nálunk újszerű, különös szerkezetű versből fordítottak. Volt (Armbruszt), aki idegen anyanyelvűsége miatt maradt alatta az átlagnak. Végül minden jel szerint nem is versnek szánták azt, amiben mi semmi versszerű következetességet nem találunk. Ilyen egy névtelen ének (Az babilóniai Bél és Sárkány bálványistenekről) töredéke. Ha ez vers akart lenni, akkor kétségtelenül rossz ritmusérzéke volt a szerzőjének; mert aki, mint ő, 105 sorral egyvégtében nem tudja reánk szuggerálni a maga ritmustervét, amit pedig a század verseinek leggyarlóbb átlaga is elér: azt vers-szerzőnek nem nevezhetni. Ezt csak azért szükséges hangoztatnunk, mert verstörténeti vizsgálatok (jobban mondva: hipotézisek) olykor épp ily különc esete-

ket általánosítnak szabályos és »ősi« gyanánt, egynek a tanúságára esküdvén sok száz és ezer ellenében. Ismétlem, amit Arany János is vallott, hogy ez énekek átlagának éppen a ritmus a fényoldala. Alig van köztük olyan, melynek ritmusterve puszta olvasásra, dallama ismerete nélkül, mai vershez szokott ritmusérzék előtt is ki ne nyilatkoztatná magát, viszont sok a következetesen, tudatosan szabályos ritmusú. Néhány következetlenség a szótagszámban, a metszet olykori áthágása : a verselést még nem bélyegzi rosszá : nem is mind a szerzőtől származik az, hanem sokszor csak a gondatlan átörökítőktől. S nem is volt még akkor mindenik sorfaj kiképezve mai megkötöttségéig. A mai harmadoló (4, 4, 3 osztású) tizenegyes többnyire még csak *egy* metszetes (4, 7 tagolódású) volt : nyilván úgy is elénekelhették rajta a tervezett dallamot. A felező (6, 6 osztású) tizenkettős egyik vagy másik félsora minden nagyobb veszedelem nélkül megrövidülhetett, vagy megnyúlhatott egy-egy szótaggal : ritmusérzékünk ma is könnyen ki tudja elégíteni, íly feltételek közt is, a két félsor időbeli egyenlőségének követelményét, az ének pedig egy hangjegyre két szótagot, kettőre egyet, könnyen ráoszthatott. De különben ez a sorfaj, legelső feltűnésétől fogva már végleges megkötöttségűnek mutatkozik, s szebbnél szebb példákkal dicsekedhet. A felező tízes (5, 5), a sapphikus tizenegyes (5, 6), mind a 8, 5, mind a 6, 7 osztású 13-as, valamint a középkori eredetű, említett »hosszú sorok«, az ekkor feltünedező 16-ossal (5, 5, 6) és 19-essel (6, 6 ,7) együtt szeplőtlen tökélyűeknek mondhatók : technikai vétséget művelőik alig követnek el. Általában hamis a XVI. századi verselés gyöngeségét hangoztató közvélemény, s legfőkép a rímelés kezdetleges voltával igazolhatná magát, — ha azok műversek, nem pedig énekelt versek akartak volna lenni. Hátul, az e laphoz tartozó jegyzetben megnevezem, sorfajok rendjében, az itt szóbajöhető legjobb verselőket, nem téve különbséget elbeszélők és líraiak között.

Már fentebb megismert énekek népszerűségére vall, hogy emez újabbak azok nótájára szerzik a magukét, vagy a gyűjtemények szerkesztői azokra énekeltetik. Farkas András, Tinódi, Batizi, Sztárai, Szkhárosi darabjai részesülnek ily megtiszteltetésben ; az utóbbinak pattogó verselése mintha iskolát teremtett volna. Van, aki (bizonyára a kiadó, Bornemisza) az olvasóra bízza : »Nótáját keress, avagy szabjad erre : Laknak vala régenten.« Van rá eset, hogy az adnotam (Manasses és Nabugodonozor-é) egyáltalán nem megfelelő, vagy későbbi keletű, mint a reáutaló vers; ily esetben nem a szerző, hanem a kiadó »keresett nótáját«. Óvatosságra van hát szükség az adnotam alapján való kormeghatározásban. Olykor a forma azonossága sejtet kapcsolatot egyes

énekek (pl. Sziráki házasénekc, meg Nyilas Névtelenéé) között. Intonálás, versfők, záradék dolgában új jelenséget a látottakhoz képest nemigen találni, de szépet az intonálások közt többet is. Érdekes egy névtelen („Az három istenfélő férfiakról" szerzője) neve-elhallgatásának középkorias indokolása: „Ezt a szent írásból az ki fordította, Az ő nevét jelenteni az meg nem akarta, Dicsüretit mert Istennek adta." — Az „Emlékezzél, mi történék" kezdetű, idézet jerémiád különös összetétele a kölcsönzött és eredeti részeknek: minden strófájának két első sora Jerémiás egy-egy versének a fordítása, másik két sora pedig önálló hozzáadása a névtelen szerzőnek.

Versmondattanuk különlegességei a metszet, a szótagszám és a rím követelményeihez igazodnak. Megváltoztatják a prózai szórendet, hogy sor, félsor, ütem elejére nyomatékos szótag essék, hogy a ritmikai szakaszokat megfelelő szótagszámmal s lehetőleg (legalább a kezdő ütemet, félsort) összefüggő mondattani egységekkel tölthessék ki, vagy hogy rímelő szót juttathassanak a mondat a sor végére. Mondattani (mondatszerkezeti) párhuzamosság, meg ragrím egymás függvényeiként mint kölcsönös lendítő erők járnak kezére egymásnak. Innen bizonyos egyhangúság, s a gondolatmenet vontatott lépkedése kivált a négysarkú versszakokban. A csak háromsorú (s háromrímű) szakaszok e tekintetben élénkebbek is; oly ritka szerkezetek pedig, melyek két rímelő sort rímtelen refrainnel zárnak le, vagy éppen rímtelenek (legfeljebb elvétve rímelnek): sokkal szabadabb mozgásúak a többieknél, anélkül, hogy ritmusuk bármit is veszítene határozottságából. Egy, már a középkorban feltűnt versmondattani képlet, a »közölés«, most rendkívül elszaporodik, s vázlatos, sokszor eredeti alkalmi alakulatokkal lep meg és gyönyörködtet. A párhuzamosság és ragrím említett együttjárása oly mérvű, hogy sokszor ugyanaz a szó (nemcsak a »vala«) ismétlődik rímként három-négy sorban, s olykor több strófában is egyvégtében. Már a különben kitűnő verselésű Batizi egy énekének (a Szentegyházbéli dícséret-nek) 24, háromsoros versszaka közül 5-ben rímelt egy-egy szó önmagával. A mostani csoport tagjai közül a Sallóközi Névtelen énekében (De extremo iudicio) efféle, hogy úgy mondjam: önrímeket találunk: »Tönnön gonoszságod lészön vádolód, Az te titkos bünöd lészön vádolód«, stb. Nyilas Névtelenének kedves házasénekében (»Sokszor kértem én az Istent nagy szívem szerint«) 3 versszak használja rímül a »szerint« szót, s az »ez világ szerint« szólás mind a háromban előfordul egyszer. De a párhuzamosság maga is ritmikai tény, a teljes azonosság pedig a legkönnyebb, de egyszersmind legnyilvánvalóbb rím. A rím esztétikája e verselőket még nem érdekelte, csupán ritmus-

határt jelölő szerepe, kattanása. S láttunk már rá példát (Istvánfinál), hogy ha egyébként a ritmus szabatos, a gondolat vonzó, akkor a rím egyhangúsága (a »vala«) korántsem törli el azok szépható sát. Itt is, pl. Gyulai István Hymnusában kit ne ragadna meg erőteljességével, rímszakasza szinte változatlan ismétlődése ellenére, ez a két sor : »Felséges Isten míg szenveded ezt el, Az nagy káromlást de míg szenveded el?«, — hozzávéve folytatását is, melyben az első sor eleje ismétlődik rímül a másik sor végén : »Támadj fel immár és minket emelj fel, Nékünk is támadj fel.« Ne híréből ítéljük hát meg ezt a verselést, hanem alárendelve magunkat az ekkori mód szerint megverselt szövegek közvetlen hatásának. S ne is későbbi, tapasztaltabb, vagy kényesebb ízlés (Sz. Molnár, Kazinczy) ítéletét tegyük magunkévá, hanem az egész századét, mely versen azt értette, amit az énekszerzők adtak eléje, s versül be is érte azzal.

Formáik megismerése után lássuk közelebbről ez énekek főbbjeit, elébb az elbeszélőket, azután a líraiakat.

Bibliai tárgyú énekeken kívül csak Nagybánkai Mátyás szerzett másneműeket : széphistóriát, s krónikás éneket is. Róla ezért külön fogunk szólni. A többiek — négy névtelen, hét név szerint is ismert szerző — valamennyien egy-egy bibliai tárgyat dolgoztak fel, krónikás szárazsággal, erkölcsi, vallási, vagy nyíltan katolikusellenes tanulság levonásával, olykor azonban a tárgy szépségétől ihletett benső részvéttel, s egy-egy részleten szívesen elveszteglő odaadással. Némely bibliai történet esemény-bősége szerzőinket önként csábítja a semmit ki nem emelő, mindent, de tagolatlanul elmondó krónikás modorra, más, kevés mozzanatú, de lelkibb érdekű történetek viszont (Jób, a tékozló fiú, Ábrahám és Izsák története) önként melegebb előadásra késztetik. A Hofgreff-énekeskönyv darabjai (Biai Gáspár, Fekete Imre deák, meg négy Névtelen szerzeményei) jól mutatják amaz első típustól a második felé haladó fokozatosságot. Biai a maga Dávid és Betsabéjával, Fekete Imre Sámson-, meg Sámuel, Saul és Dávid históriájával, egy névtelen a Bél és Sárkány bálványistenekről szóló töredékével körülbelül a legmélyebb színvonalat, a kopár narratiót képviselik. A három istenfélő férfiakról szerzett névtelen éneknek már van emelkedettebb részlete (a három ifjú éneke a tüzes kemencében). A Manasses és Nabugodonozor felfuvalkodását és bűnhődését elbeszélő szintén névtelen szerzemény már jobb verselésével is különbözik az előbbiektől ; szép benne Manasses tömlöcbeli hosszas, de buzgó líraiságú könyörgése ; pedig azt nem a bibliából vette. Ezt a tárgyat később Ilosvai is feldolgozta egy ma már ismeretlen énekében.

A Hofgreff-énekeskönyv e viszonylag kisebb érdekű darabjaival csoportosítható együvé Békési Balázs deáknak, meg Nagyfalvi György deáknak egy-egy múzeumi kéziratban, s Fráter Gáspárnak nyomtatott kiadásokban fentmaradt éneke. Az első Sodoma és Gomorra veszedelme címen (1559) világosan össze nem fűzött külön történeteket mond el az agg Ábrahámnak gyermeket ígérő angyali jóslatról, meg a két város pusztulásáról, figyelem nélkül a részletek fontosság szerinti arányára, de a beszéltetésben (mikor Ábrahám a két ifjút nyájas szavakkal fogadja) szerencsésebben, s nem rossz metszetű 12-es sorokban. De hogy az ének szerzője az egészen más modorú, kitűnő Cantio pulchráéval egy személy lett volna, mint feltették, alig hihető. A másik két ének kevés eseményű. Nagyfalvi, a bánffyhunyadi verselő, ismétlésekkel beszéli el Kain és Ábel történetét (1557), — tanulságul a gyilkosoknak — ő is csak a beszéltetésben tanúsítva némi talpraesettséget. »Szegény Fráter Gáspár« végül Nagyszombatban, 1560-ban, egy csaknem eseménytelen történetet írt meg, közben is, éneke végén is bőséges oktatással, a pogány Antiochusról, ki csak készült Jeruzsálem ellen, s azért is nehéz betegséggel bűnhődött, melyből elkésett megtérése s imádsága sem szabadította ki többé. Verselése nem rossz, az említett imádság szép folyamatú.

A tékozló fiú, meg Jób, s a fiát feláldozni készülő Ábrahám története, mint említettem, lelkibb érdekével inkább megihleti énekbe foglalójukat, mint a puszta eseményes, vagy — bár kevés mozzanatú, de csak — tanulságos bibliai történetek és példák. Lehet ugyan, hogy Baranyai Pált, Tolnai Györgyöt, s az Ábrahám pátriárkáról író ismeretlent éppen költőibb fogékonyságuk vezette jelzett tárgyukhoz. Baranyai Székesfehérvárt, szép sapphikus strófákban írt Tékozló fiú-ja (1545) éppen fordítottja a Biai és Fekete krónikás modorának. A történet alig lép egyet-kettőt, folytonos beszéltetés, magánbeszéd, sőt ének is tartóztatja figyelmünket, mind érzést, lelki állapotot juttatva szóhoz, kifejezéshez. A »hámot elvetni« kívánó, s vidám, szabad életre vágyó fiú elképzelései, hangulatai, ujjongása, hetvenkedése, majd megbánása: a jellemhez, a kedély fordulataihoz biztos hangütéssel alkalmazkodni tudó tolmácsolóra találtak Baranyaiban. Igazi lelki történet ez, szerves, egyöntetű egész. Tanulsága sem külön oktató, hanem inkább lírai záradék, meggyőződés, melyet tárgya szemlélete sugall az énekszerzőnek. Nyelve kifejező képessége figyelemre méltó, s ritmusa fesztelen; a hetyke ifjú ily hasonlattal felel őt visszatartani törekvő apjának: »Ugy vagyon nálam mostan te kérésed, Miként malomnak hallják zörgését, Lantnak zöngését.« Az említett »beszédek«, melyek annyira elevenítik Baranyai előadását, nincsenek

meg forrásában (Lukács evangéliuma 15. részében). Az ő javára írandók-e ezek, vagy valamely közvetítő feldolgozóéra, nem tudjuk ; de a kifejező készség, a nyelvi ihlet mindenkép az övé. Efféle bibliai történetek több esetben támaszkodhattak közvetett forrásra, talán egy-egy iskolai drámára, kivált ha — mint Baranyai Pálé — oly tág teret juttatnak a beszéltetésnek, sőt énekét is idézik hősüknek. — Az Ábrahám pátriárkáról szóló, emlékezetre szintén méltóbb éneket 1555-ben írta névtelen szerzője, maga biztatására, sok baja között, miután a »földében lakó nép megnyomorítá«, s a pogány is megfosztá édös hazájától. A szűkszavú bibliai szöveget ő nem tudja részvéte kifejezésre juttatása nélkül tolmácsolni (mint Dézsi András sem, e tárgy fentebb megismert énekese). Belenéz a történet részeseinek lelkébe ; festi Ábrahám elálmélkodását az igaz Isten beszédén, ki ivadékai megszaporodását ígérte volt, s most mégis azt parancsolja neki, hogy ölje meg, s áldozati tűzre vesse »egyetlen egy édös magzatát«, »az víg kedvű Izsákot« ; kér mindeneket a mi elbeszélőnk, gondolják meg, mily sanyarú dolog volt ez ; nem is kétli, hogy a sátán is, az okosság is kísértéssel meg ne környékezték volna az édesapát ; nemcsak engedelmességét rajzolja, keserűségét is érezteti Ábrahámnak ; Izsákot is fáradtnaklankadtnak, mérhetetlenül csudálkozónak sajnáltatja, a megöléséhez való készülődést szinte ijesztően részletezi : »Atyjától hirtelen íme megragadtaték, ... Atyja ellensége? — nem tudja, kihöz bízzék... Az szent pátriárkha fiát ám földre ejté, Kezét lábát neki erősen megkötözé«, stb. A biblia tiszta narratiójával szemben ő a történet hatása alá került, s egyúttal olvasóját is a maga hangulatába beleképzelő és belevonó lírai elbeszélő. »Versöcskéi«-nek több mint egy harmada az ő lírai toldása. — Tolnai (Nagy Tolnai) György viszont némi kihagyásokkal szedte versbe, valószínűleg 1550 előtt, Szent Jóbnak, az »együgyű és nagy hív embernek«, ki »Isten oskolájában tanult vala«, próbakőre vettetését az »ördög markában«, állhatatosságát a szenvedésben, majd nagy szentségének »visszafordítását«, pörölését a teremtő istennel, végül belátó, alázatos megnyugvását. Istennel való »pörölését« Tolnai szűkszavúan ismerteti : Jób három barátjának korholó beszédét, s Jóbnak azokra adott, szívósan ellenszegülő válaszait elhagyja, csak jelzi megtörténtüket, s mindössze Jób keserű átkait idézi (bibliabeli megrázó erejüket nem méltatlanul kísérelve meg követni), azután pedig az Urat megengesztelő fohászát. Ezzel az utóbbinak indokoltságát, s az egész »tusakodás«-nak mélyebb bölcseleti és hittani jelentőségét elsenyvesztette. Ahhoz képest tanulsága is nemcsak rövid fogalmazású, de sekélyesebb lett : se gazdag, se szegény ne zúgolódjék marhája elvesztése miatt. Előadása külön-

ben folyamatos ; kifakadása a sátán ellen pillanatnyi, de hű bizonyítéka részvétének. Jób történetének ez időszakban tudtunkkal ő volt egyetlen megéneklője ; jóval később Bogáti Fazekas is feldolgozta.

Az említettek mind csak bibliai históriát énekeltek meg, s — Fekete kivételével bizonyára a névtelenek is — csak egyet-egyet. Több elbeszélő éneket és bibliain kívül más tárgyút is Nagybánkai Mátyás szerzett.

Nagybánkai Mátyás nagyszombati lakos (pap, tanító, polgár?) két epikus éneket írt : egy bibliai tárgyút, Józsefről (1556), s még ekkor nagy ritkaságként egy magyar történeti tárgyút, Hunyadi Jánosról (1560). Ismeretes két lírai darabja is. A magyar tárgyú kivételével mind megvan Bornemisza gyűjteményében, Józsefe önálló nyomtatványként is megjelent 1580-ban, Hunyadija pedig Debrecenben 1574-ben, s Heltai Cancionaléjában is, önkényes toldással. Józsefről szóló éneke, bár a részletekben semmi szokatlant nem tüntet fel, mint egész (terjedelmesebb volta ellenére is) a legjobban folyó, legértelmesebb szövésű elbeszélő énekek közé tartozik. Nyelvében és verselésében, gondolatmenetében és elbeszélő magatartásában semmi nyűg, semmi akadék. — Az vitéz Hunyadi János vajdáról írt históriáját »az vitézlő népnek ajánlá, kik vadnak környül az végházakban«. Hunyadi János dicső tetteit ismerteti benne Ulászló (szerinte : László, Lengyel László) megválasztásától hőse haláláig a szokott krónikás rendben, semmi mozzanaton nyomatékkal meg nem állapodva, de fegyelmezett folyamatossággal, Bonfini, Thuróczy, s főkép — úgy látszik — Bencédi Székely előadása alapján. Ha nem vesztegel is részleten, tud hanggal, melegséggel kiemelni, nyomatékosítni. Hunyadi, látva hogy Meczet bék sok népet hurcol el magával, »nagy szíve-szakadva« siet utána, s száll vele viadalra ; a szegény rabok ekkori fohásza Hunyadi győzelméért, Hunyadi nagy öröme a viadal után, s a lovakról most már sietve leszökdeső, a rabokat ódozó vitézek buzgalma : emlékezetes szakaszai ennek a krónikának. Szintúgy a Nándorfehérvárból sebesülten kimenekített Mahumet császár aggodalmas kérdezősködése basáitól a vár sorsáról, s a valóság megtudása után halált kívánó elkeseredése. Egy-egy hirtelen összecsapás leírása mintha Tinódias hagyományt követne. Némely felötlőbb részletek, mint Hunyadi beszéde Nándorfehérvárban, vagy az arcképének mondható leírás, mint Szilády megállapította, csaknem szószerint Bencédi szövegén alapulnak, valamint a hollós címer magyarázata is. Hogy a várnai veszedelmet Nagybánkai szerint is Eugenius pápa szerzé a magyar királynak : ennek kiemelése Nagybánkai protestáns voltára mutat. Csáti Demeter éneke és Tinódi Zsigmond-krónikája

után ő adott először példát magyar történetet népszerűsítő énekre, egyszersmind arra is, hogy a maga korának vitézeit történetünk nagy alakjainak — Hunyadinak és »két szép vitéz fiának« — példájával igyekszik lelkesíteni: »Támasszon az Isten ilyen hadnagyokat az nyomorult országnak.«

Lírai énekei közül az egyik (A nyomorúságokban való vígasztalásról) a sokat szenvedett Jób tűrésére hivatkozva remél és reméltet jobb időket. Közelebbről megnézve bizonyosnak látszik, hogy rabságban szenvedők számára szerzette, nem pedig maga ült fogságban ennek írásakor, mint Szilády értelmezi. Éneket is, imádságot is szokás volt a legkülönfélébb helyzetben levők használatára előre készíteni. Ezt 1540-ben (vagy a körül) írta. Meglepő távolságra esik ettől 1575-ben szerzett Könyörgése, mely — mint az előbbi is — szép ritmusával, meleg meggyőződésével egyaránt kiváló. Van emennek egy versszaka — »Gyermekségemtől fogva úristen mind ez ideiglen, Téged hívtalak én segítségől minden szükségemben. Mostan is nincsen több bizodalmam sem földön sem mennyen« — mely úgy tetszik, Balassa Bálintra is vonzólag hatott: Kegyelmes Isten kezdetű versében olvassuk: »Gyermekségemtül fogván egyedül Csak te tőled vártam, ... Most is csak benned Reménységemet Uram helyheztetem«. Bornemisza, ki énekeskönyvébe Nagybánkaiét felvette, tudjuk, mily közeli viszonyban volt a költő Balassával. Az ő közvetítésével más énekgyüjtemények is hathattak a század leendő legnagyobb költőjére.

Szilády nem tartja lehetetlennek, hogy Nagybánkainak más énekei is voltak, s esetleg egy-egy Névtelennek a szerzeményei közt lappanganak. Ilyennek gondolja a Nyilas Névtelene »nevén« emlegetett Házasok Énekit. Erről alább, műfaj szerinti társai közt fogunk szólani.

A nem-epikus énekek körébe lépve át, legközelebb bizonyos oktató (részben szatirikus), azután pedig egy mennyiségével is jelentékeny lírai énekcsoport köti le figyelmünket.

Az oktatók egyike, a Sarlóközi Névtelennek 1552-ben kelt éneke, egy, már Dobai András által feldolgozott témáról, az utolsó ítéletről szól, elég jó verselésű 11-es sorokban. Dobaié, tisztán bibliai alapon, Krisztust beszéltette, vele mondatva el, mint fog ítélkezni. A Sarlóközié a bibliain kívül más, középkori forrásokra is támaszkodva, az Érdy-kódex egy ismert prédikációjával tüntet fel rokonságot: maga ismerteti a világvég közelségére való, képzeletmegragadó »csudákat«, az ítélet megrendítő körülményeit és szertartását. A Lugossy-kódexben maradt fenn.

Korholó, vagy éppen csúfondárosan szatírikus változatot képvisel a debreceni (tanító?) Gregoriusnak, ~~meg~~ a bécsi kancelláriában hivatalnokoskodó Armbruszt Kristófnak egy-egy, Szkhárosi Horvát András modorára emlékeztető éneke.

Gregoriusénak még a tárgya is — »Micsodás az fesvény ember« — Szkhárosinak egy tíz évvel azelőtti (1545-i) énekére emlékeztet. Sorfaja, a 14-es, Szkhárosinak is kedvelt képlete volt. Mint ellenfeleit Szkhárosi szokta, ő is képszerűleg mutatja be, valami torz, vad, szörnyetegnek festi, s úgy aposztrofálja a fösvény embert. Talán festmény után írja le. Teste lágy, szeme macskáé vagy bagolyé, szája tátva, nyelve tüzes kénkő, foga éles tőr, lába szárnyas (röpíti a haszon felé), hasa, mint struccé a vasat, úgy emészti az embereket ; örökké fut ; legnagyobb ellensége a szegénység ; »csak fának levelétől is megijed mindjárást« ; enni a magáéból nem mer, vendégségben három helyett is eszik ; munkája zsírjával más telik ; haszna csak annyi, amennyit halála hajt papnak, diáknak, barátnak ; Tantalus kínjával büntesse Isten az ilyeneket! — Úgy látszik, Gregorius társaság előtt való éneklésre (felolvasásra) szánta énekét, mert megjegyzi végül, hogy »itten«, bár jól ismeri, nem mutatja ki a fösvényeket, másszor azonban, ha a »sobrágságot« el nem hagyják, meg fogja őket nevezni. Van, aki ezt a Gregoriust a Debrecenben tanítóskodó, majd lelkészkedő Szegedi Gergellyel véli azonosíthatónak.

Armbruszt Kristóf a »gonosz asszony-emberekről« írt szatirikus jellemzést. Nőbecsmérlés, asszonygyűlölet mind a középkori, mind a humanista költészetnek kedvelt indítéka volt. Középkori gondolat, hogy a férfi minden bajának az asszony (Éva!) az oka, s ezt régi híres asszonyok példájával bizonyítgatták. A *mulier* szó jelentette a jó, a *femina* a rossz asszonyt ; amaz azért is, mert szintén *m* betűvel kezdődik, mint Mária neve, kit Évával állítottak szembe ideálként. Egy himnusz az *Ave* üdvözlésben is az *Éva* fordítottját látta. A mi Teleki-kódexünk Ádám—Éva-legendája »anyánk, a gonosz agnő« néven emlegeti Évát. Asszonyellenes felfogásra láttunk példát fentebb Kákonyi Péter, meg Fekete Imre Sámsonjában.

Armbruszt versének egyetlen példánya a Nemzeti Múzeum könyvtárában van. Év nélkül jelent meg Bécsben. Szövegéből kideríthetőleg Augsburgban írta 1550-ben. A »szebeni Ormprust Kristóf« — mint verse címében nevezi magát — erdélyi szász volt. Szebenben, Bécsben, Páduában tanult. Azután a királyi udvarban, Bécsben nyert valami alkalmazást, s kísérte különböző útjain a királyt ; egyúttal a magyar kancelláriában Oláh Miklós mellett teljesített szolgálatot, s e minőségében jelent meg a birodalmi

gyűlésen Augsburgban, hol énekét szerzette. Jó barátja volt Verancsics Antalnak és Forgách Ferencnek. Utóbb főszámvevő lett a kamarában, s az maradt 1600 végén bekövetkezett haláláig. Felesége, Wetteli Mária, angol nő volt.

Versét eredetileg nem magyarul írta meg, hanem valószínűleg németül, s egy barátja kérésére fordította le aztán magyarra. Első versszakaiban elmondja, hogy az említett gyűlés alkalmával egy vén asszonynál volt szálláson, ki »magyarokat csudaképen igen gyűlöl vala«, s csalárdsággal, lopással, meg azzal, hogy nem fűtött be szobájába és nem adott neki magyar étket, sok bosszúságot okozott neki. Ez a »m gvénhedt, megkopott agnéja« férjével is rosszul bánt (»Sim n bíró nagy botjával igen veri vala«). Így kezdett aztán gondolkozni Arml ru zt az asszonyok gonosz erkölcseiről s írta meg énekét a »kopott ebagnének bosszúságára«. Bizonyára otthagyta hát neki emlékül a vers német eredetijét. Érdekes, hogy erdélyi szász ember magyargyűlölő német nő bosszantását tűzi ki irodalmi céljául, magát magyarnak mondja, s elvárná, hogy a német nő magyar étket főzzön neki. Verse elején még nevét is magyarra fordítja (»ki neveztetik szegén mellőnek«). Nyelvében akad egy-két németesség, s a 14-est, Szkhárosi kedvelt sorfaját is, talán idegen nyelvű ége miatt írja oly tökéletlenül.

Érvei, történeti példái, anekdotái, melyekkel asszonyócsárló felfogását támogatja, közhelyszerű elemei e műfaj középkori készletének, közvetlen forrásuk azonban nincsen kimutatva. »Érvei« közül ezek a főbbek : az angyalok közt nincs asszonyember ; Krisztus, feltámadása után, Magdolnának nem engedte meg, hogy őt megérintse, de Tamásnak igen ; Isten a férfit teremtette elsőül, a maga »személyére« (hasonlatosságára), a nőt csak azután, a férfiéra, mégpedig csontból, miből legfeljebb kárhozatos játékra való kockákat készíthetni ; minthogy az ítéletkor minden oda tér vissza, ahonnan vétetett, az asszony (a csont!) a férfi oldalába térend vissza, úgyhogy az ítéletkor egy asszony se lesz ; nyelvök a nőknek azért oly »sebes«, mert bakfarkból lett, »ki mindenkor mozogna«. Mennyi gonosz származott a földön asszony miatt, azt egy sereg történeti példa bizonyítja : asszony vétke miatt halt meg Krisztus, pusztult el Trója, veszett el Páris ; Jázon és Medea esete, Orpheusnak thrák asszonyoktól szétszaggattatása, Keresztelő Szt. Jánosnak Heródes felesége miatt történt vértanúsága, s egyebek közt még az asszony-pápa, Joanna papissa hitelesként előadott mondája : mind Armbruszt tételét illusztrálja. Ez utóbbi monda a XIII. század folyamán bukkant fel s a következő századokban hitelre talált. Egy állítólag Ágnes nevű német nő lett volna ez a »papissa« ; férfiruhában kolostorba vétette fel magát, Róma-

ban Johannes Anglicus néven filozófiai előadásokat tartott, bíbornok, majd VIII. János néven pápa lett, több mint két évig uralkodott, egy körmenet alkalmával lebetegedett, s abba belahalt — vagy agyonverték. Néhány anekdota fűszerezi végül Armbruszt tanítását: egy képíró a vásár lármáját (»sokadalombéli számtalan sok zajgást«) három asszony lefestésével ábrázolta; a pápa a gyóntatni akaró apácák titoktartásra képtelen voltát a Cornides-kódex egy példájából is ismeretes módon leplezte le; Augsburgban csak mostanában »ültetett fel« egy »leányzó hitvány ember« többeket, fejedelmeket is. Intelem zárja a verset: minden ember megoltalmazza magát ezek álnokságától. Nagy ajándék Istentől a jámbor asszonyember, de ritka is, mert az ördög az asszonyok által cselekszik.

Egy (1560 előtt lejegyzett) epigrammaszerű, négysoros (következetlen ritmusú, talán 13-as sorfajú) versikét csatolhatunk még a szatira-jellegűekhez. A Zay-ugróci levéltárból került elő. Értelme: angyalnak tetszik az ember, pedig ravasz, változandó, s kuvaszként titkon megmar.

Az oktatóval rokon lírai csoport a házasénekeké. Ezek komoly változatára, mint fentebb láttuk, Batizi éneke adott példát, egy parodisztikus, dévaj változatra az alább megismerendő Tar Benedek. A Batizi-féle komoly változatot folytatják: Nyilas Névtelene, Sziráki Balázs és Paniti János, a Tar Benedekét ez időszakban csak a Szamosmenti Névtelen, később azonban mások is, sokan. A komolyakat gyülekezeti énekeskönyvek is felvették, a Bornemisza-féle mind a három imént említettet.

Nyilas Névtelene (Szilády szerint talán Nagybánkai Mátyás) 1548-ban szerzette énekét, Nagyszombatban, Nyilas István ottani polgár, a reformáció híve, utóbb a város bírája, meg Zsámboki Anna (talán a tudós Sambucus János húga) lakodalmára. Két részből áll; úgy mondhatni: egy »kísztő«, meg egy »felelő« énekből; amazt a vőlegény mondja, ezt a menyasszony; mindkettejük neve kiolvasható a maga részének a versfőiből. Tiszta vallásos szellem sugárzik a duettszerű kedves énekből, modorából pedig valami nyájas világiság. Vőlegény, menyasszony magukévá tették a prédikátori tanításokat a házasság szentségéről, s a férfi tisztes szerelemvallás és intelem —, a nő fogadalom formájában ismétli meg azokat: nagyjában a Batizi-féle ének főbb gondolatait. Asszonyi engedelmesség, kölcsönös szeretet. Isten segítségének várása, s annálfogva, boldog élet, gyermekáldás, jószágban gyarapodás: e kötelességekre és reményekre utalva ajánlja az egyik, s fogadja és viszonozza szerelmét a másik, ígérve, hogy vígasztalója

és gyámolító társa lesz férjének. Batizi paposabb tanításai (pl. a házasság szereztetéséről) hiányzanak ugyan e »házasok éneki«-ből, de egészben véve a szerelem érzésének (a virágénekbelinek is) megtisztítása, vallásos szellemű felemelése valósul meg benne. Általános vallásos hangneméhez szépen hozzásimulnak némely világi költészeti szólások (»Piros gyenge szép orcád« — »Az te két szép szemeiddel gyakran rám tekints«), mik azonban csak a vőlegény szakaszában kerülnek elő, a menyasszonyéban (kit a szerző »virág« néven említ), nem ; bizonyára azért, mert leány ajkára ily szólások nem illenének. — Sziráki Balázs (besztercei praefectus?) fohászszerű énekben kéri Istent (egy helyt Nyilas Névtelene szövegére emlékeztetőn), hogy mutasson társat neki, kivel Isten kedveként élhessen (»Lehessen kedvedként, Úristen, életem«), majd pedig már »szerelmes társával« együtt könyörög áldásért. Verse 1550-ben kelt. Egy évvel későbbi a Paniti Jánosé, mely egyike legszebb házasénekeinknek. Intonációját — »Istennek szent lelke illette szívemet, . . . Mikor társul ada énnekem tégedet« — már fentebb kiemeltem. Ez is hálaadás és könyörgés, de már házas emberé, ki feleségében Istentől eleve neki rendelt társat szeret : »Hiszem, hogy sem a menny, sem a föld még nem volt, Mikor az én dolgom nálad tökélvén volt, Az szent házasságra társat szerzettél volt, Kivel szent felséged mostan öszvehozott.« Kéri Istent, erősítse meg őket egymás szerelmében, hogy — úgymond — »Az mi házasságunk az keresztyéneknek, Tükör és jó példa legyen mindeneknek.« Paniti nagyszombati lakos volt, mint Nyilas Névtelene. Verselése ezidőtájt amazéval együtt a legjobbak közé tartozik. Jól folynak Sziráki tizenkettősei is.

Más típusra adott példát, még Batizi előtt, 1541-ben, Mezőszegeden szerzett énekével, Tar (a versfőszöveg szerint Thaarar) Benedek. A Bártfai (1593-i) énekeskönyv közölte »Az Józon éneke nótájára«. Apáti Cantilénájára emlékeztető csipkelődő, dévaj hangon ad tanácsot házastársat kereső embernek s a »menyeknek.« Féllábbal az asszonybecsmérlő irodalomban áll : ajánlgatja a sompálcát, óv a »Simon bíró« asszonytól, a hozzánk nem illő társtól : a gazdag csak szamarának alítja a szegényebb férjet, ifjú és agg úgy illenek össze, mint sólyom és bagoly, bárány és farkas. — Bizonyára e vers ismeretével készült — (az »asszony szamara«, a »pálca«, a »Simon bíró« motívumait is megismétli) — a Szamosmenti Névtelen »Adhortatio mulierum« (Asszonyok intése) című verse, a Lugossy-kódex ez egyik legbecsesebb darabja. Ebben a férfi nem Nyilas István nyájas komolyságával tanítja fiatal házastársát, hanem — bár »asszony, szép társam és szép virágom«-nak szólítja — a férjnek biztosított fölény teljes kiélé-

sével s bizonyos nyers humorral. Mintha féligmeddig paródiája akarna lenni a házasénéknek, valamint mókás záradéka is az énekvégek szokásos adatközléseinek : »Ez tanóságot taval kilelék. Szamos vizének magas az partja. Akkor fejszével vágták az vizet. Az énekszörzőt mondják jó embörnek.« Talán vőfélynek való tréfás lakodalmi vers. Bizonyára világi ember szerzeménye. Igen ügyes, játékos ritmusa kitűnően alkalmazkodik a gondolatmenetnek strófánként ismétlődő mozdulataihoz : bizonyos alkalmakkor így meg így viselkedjék — mert ha nem így viselkedik — ifjak, kik látják, csak megcsúfolják — s ennek, meg ennek nevezik. Viselkedjék pedig ekként : őt édös urának mondja, vendégnek vidámságot mutasson, vendégségben csak kérdve szóljon, úton ne járjon ő előtte, palástját ne adja az ő hátára, követeknek ne maga feleljen, új ruhát megbecsüljön, piacon ne késsen, marhájokat ne tékozolja, bort otthon ám igyon, de a korcsomát ne gyakorolja, a házat tisztán tartsa ; — mert ha nem így cselekeszik, megcsúfolják az ifjak, s azt mondják róla, hogy : szólhatatlan társ, hogy ebül készült, hogy csácsogó szajkó, kabalavezér, Simon bíró, puhán kötött rokka, feneketlen kas, jeles borcsiszár, rusnya cundora, — férjéről pedig, hogy asszony szamara. Ha megfogadja tanításait, mindenét neki adja, ifjak, kik látják, meg nem csúfolják, férjét pedig nagy boldog embörnek mondják ; de ha nem, Isten ne mentse — így fenyegeti — »Bottul pálcátul az te hátadat, Piros orcádat szégyenvallástul, Hátadnak hosszát szép sudár pálcátul.« Intonálását és záradékát nem számítva, mindenik versszak két első sora új tanítás, a többi három pedig refrainszerűleg ismétlődő, csak némileg a tanításhoz igazodva variált fenyegetés. A sorok felező tízesek (csak a versszakot zárja tizenegyes) ; rímtelenek, vagy csak tervszerűtlenül rímelnek össze. A refrainbeli megbélyegző metaforák nem értéktelen hagyományai akkori népi ízű költői nyelvünknek. Sziládynak igaza van : »valóban e gúnyolódva tanító alkalmi ének egyik legnevezetesebb darabja XVI. századbeli versirodalmunknak.« Ugyancsak ő mutat rá hatására a műfaj XVII. századi képviselőiben.

A házasénekekben nem egyszer sejthettük világi énekek visszhangját, s valóban a szerelmi műköltészet első, a naivból is merítő termékeit kell látnunk bennük. Középkorunk ilyet nem ismert ; a humanizmusnak voltak »epithalamiumai«, de azok epikus panegyrisek voltak, s voltak, mint J. Pannoniusnak, nőcsúfoló, ledér epigrammái. A reformáció a szerelem érzését is bevonta uralma alá az általa szentesített formában, s költői nyelvébe átvett valamit a profán szerelmi líráéból, melynek, sajnos, csak parányi emlékét ismerhetjük a Soproni Virágének jóvoltából. Fölemelte,

megszentelte a szerelem érzését, s a nőnek is méltóbb helyet jelölt ki a férfi oldalán. De, részben bizonyára humanista örökségként is, legott jelentkezett a komoly változat mellett annak dévaj paródiája, tréfás mímelése, mely a nőnek akkor még általánosan vallott alsóbbrendűségét aknázta ki nevettető célból. A magyarnyelvű profán költészetben a Körmöcbányai Táncszó képviselheti e változat korábbi hagyományát. Az Adhortatio mulierum körülbelől úgy viszonylik a Nyilas Névtelen énekéhez, mint a Soproni Virágénekhez a virágének paródiájának tekinthető körmöcbányai Táncszó. Különben a komoly házasének sem a nőnek való hódolásban látja a szerelmet, csak a házaséletbelit szentesíti Isten törvénye szerint, Isten dicsőségének szolgálatára való társulást becsülve benne. »Istennek szent lelke illette szívemet, . . . Mikor társul ada énnekem tégedet«, — hallottuk Paniti János áhítattal átitatott hálás szavait, s szebb megtisztelését a szeretett nőnek alig képzelhetni ennél.

A másik világi érzést, a nemzetit is maga szelleméhez igazította hozzá a reformáció. Ebben már több előzményre támaszkodhatott. A középkor ugyan az egész földi életben — nemzetekre való tekintet nélkül — Isten országára való előkészülést látott, adminisztrációjában mégis ismert nemzeti önállóságokat : volt »magyar egyház«, s az különös tisztelettel hódolt a keresztyénség magyar hősei, szentjei előtt, történetírása pedig valóságos nemzeti történetté vált ; »nemzeti« műköltészete, latinul, magyarul, szent vagy nagy királyainkat (Szt. Lászlót, Mátyást) magasztalta a himnusz műfaji mintája szerint. A humanizmus elrómaiasította a magyar történetet, a nemzeti érzést a római pat iotizmus sablonjaihoz, műköltészetében római irodalmi mintákhoz hasonította, a korszak vége felé főkép az ősi dicsőség (»maiorum gloria«) s a »romlás« és »elfajultság« motívumait ragadta ki. Ez utóbbit színezi át a reformáció a maga ideológiája értelmében, az igaz vallástól való elszakadást értve rajta, s nemzet- és történetszemléletéhez Róma helyett Jeruzsálemben keresve párhuzamot. Epikában, tanító és intő műfajokban már több példáját láttuk a mintakép e megváltozásának. Lírában Jeremiás siralmai, meg Dávid zsoltárai (kivált a panaszkodók és bűnbánók) kínálkoztak ihlető mintákul, s puszta fordításaik is kielégíthették a nemzeti érzés korszerű kifejezésvágyát, nemkülönben, mint annak idején a himnuszok köznyelvi tolmácsolatai. A 44. psalmus fordításával jó mintát adott Batizi András : mind híven tolmácsolt részletei, mind önálló módosításai találóan, szépen, költőileg fejezték ki az ország pusztulásán érzett nemzeti fájdalmat. Ő is, mint követői, szerét ejtette

oly célzás közbeszövésének, mely szerint mindez az ínség és pusztulás Isten és az igaz vallás elleni vétkezéseinkből következik.

Az e korból való, s még 1553. előtti három jerémiád közül kettő Jerémiás siralmaiból van fordítva, és pedig az egyik (»Emlékezzél, mü történék uram mi rajtunk«) akként, hogy a strófái első, Jerémiásnak megfelelő két sorához két befejező sort a maga emberségéből told hozzá a fordítója. Hogy ily siralmak változtatás nélkül is mennyire rá voltak érthetők saját viszonyainkra, arra nézve jellemzők a másik fordított darab kezdő sorai: »Keserves szívvel Magyarországban mondhatjuk magunkról, Az nagy siralmat, kit Jerémiás régen írt zsidókról.« A nem fordított harmadik darab (»Tekénts reánk immár, nagy úristen, az mennyekből«) jerémiási és zsoltári elemekből szabadon van összeszerkesztve. Efféle énekek a »pogányon« rendszerint a törököt értik, olykor bizonyára a katolikust is.

Zsoltárfordítások és parafrázisok nagyobb számmal vannak, s ez utóbbiak nem sokban térnek el az eredeti lírai szerzeményektől, minthogy azok is sokat merítenek Dávid zsoltáraiból, a zsoltárparafrázisokban pedig sok a szabad, nem egyszer keresztyén szellemű és dogmatikai hozzátoldás és egyéni átszövegezés. Fordítások és parafrázisok rendszerint megmondják, mikor, mily alkalommal szerzette az eredetit Dávid, s hányadik zsoltára az neki. Ez énekek nem a korábbi, még középkori prózai zsoltárfordításokból merítettek, hanem a Vulgatából s részben a héber eredetiből. Számozásukból is többnyire felismerhetni, ha a Vulgatát használták; annak a számozása u. i. két zsoltár összevonása, kettőnek kettészakítása folytán csak a 10. zsoltárig, meg a 148-tól fogva egyezik a héber eredetivel, e két határ közt azonban eggyel elmarad mögötte. (A protestánsoknál használt 9—10. és 114—115. számozású zsoltárokat a Vulgata egybeolvasztja, a 116. és 147. számozásút viszont két részre szakítja). Az énekek protestáns jellege nem mindenkor állapítható meg határozottan; az pedig, hogy egyenest gyülekezeti (s nem pusztán magánérdekű) éneknek készült, csak akkor bizonyos, ha szertartási rendeltetésű, pl. communicáláskor, vagy prédikáció után való stb. A tanító szándék legtöbbször nyilvánvaló, de csak ritkán érvényesül kirívóbb prózaisággal, s ha igen, legott menti a meggyőződés hő líraisága. Egy Névtelen 1559-i szép dicsérete Isten irgalmát magasztalva, szinte megijed, hogy az üdvösség elnyerését nagyon is könnyűnek gondolhatják ez alapon némelyek, s ezért merőben prózailag tisztázza tanító szándékát előttünk: »Ezt nem azért írtam nektek, Hogy az bűnbe merüljetek, Vagy biztatnálak tüteket, Hogy az bűnért el nem vesztek.« De folytatása megmutatja, hogy a tanító szándék korántsem

jelentett kisiklást, ihlet-csappanást : »Mert jobb volna nem születni, Hogynem Istent nem tisztelni, Jóvoltáról feledkezni, Szent igéjét megutálni«, stb. E korban a vallásos érzés nemcsak megnyilatkozni óhajt, hanem meggyőzni, s tanítása is lírai forrású. Különben pedig tévedés volna e vallásos költészetben csak mai értelemben vett »költeményeket«, arányos, szépen megszerkesztett műegészeket keresni ; igenis várhatni azonban tőlük ihleterejű vallásos érzést, hitet, leginkább pedig őszinte bűntudatot, s rendíthetetlen bizodalmat Isten irgalmában. Ezekre gondolva írta Arany a Tamburás öreg úr-ban : »Olykor egy-egy ének nyújt neki vígaszt, A hitújítás kora szülte még azt : Benne a tört szív bűnt vallva, leverve, Vagy erős hittel Istenhez emelve.«

Feltűnő, hogy szerzőik csaknem mind világiak. Csak az egy Gyulai Istvánról, egy panaszos Himnusz szerzőjéről (1553) tudjuk bizonyosan, hogy nem világi ember volt, hanem prédikátor ; mások (Szepetneki János, Thordai Benedek, meg a névtelenek) hovátartozása bizonytalan, Kolozsvári Fodor Bálint tordai protestáns pap szerzősége csak feltevés. A többieknek : Végkecskeméti Mihálynak, Barát Istvánnak, Valkai Kelemennek, Pap Benedeknek világi jellegéről már fentebb, e fejezet elején emlékeztünk.

Verselésük általában megnyerő szépségű, némelyiké (Végkecskeméti Mihályé, Barát Istváné, Gyulai Istváné, Fodor Bálinté, a refraint is alkalmazó Thordai Benedeké) kitűnő ritmusú. Mint az epikus énekek szerzői, ők is a rákezdésben vagy a záradékban ütnek meg személyesebb hangot, megmondva, mily körülmények közt, mily lelkiállapotban szerezték versüket. Szétszórtan sok szépet találni énekeikben. Ismert gondolatot, benső tulajdonukká avatva, erővel és hathatósan tudnak kiröpíteni a ritmus szárnyán : »Ha Isten vélünk, Krisztus mellettünk, Akarnám látni, ki volna ellenünk?« — mondja egy névtelen ; s mesterkéletlenül, mégis hatalmasan egy másik : »Én felemelém én szemeimet, Az nagy hegyekre és az nagy völgyekre, Hogy segedelmet honnat kell várnom, De nem találék többet az Istennél.« Kiváló szépségű szakaszok követik egymást a szamosmenti Szepetneki János halál ellen bátorító énekében (1553) : »Por, hamu csak itt az én szegény testem, Egy kevéssé az föld alá röjtezem, Az Krisztussal vagyon azért én lelkem, Ezen kézzel lábbal isméglen felöltözöm. Erősb leszek mind az széles világnál, Gyorsabb leszek vadaknál, madaraknál, Fényesb leszek én az szép fényes napnál, Drágalátosb leszek minden szép sár arannál«, stb. S mily megrendítő erővel és állhatatossággal kéri, esdekli, ostromolja Isten irgalmát Pap Benedek a maga két zsoltárból összerótt dicséretében : »Megfoglak tégedet az én igaz hitemmel, Reád támaszkodom erős remén-

ségemmel, És el nem eresztlek, míglen meg nem hallgatsz, Az én lelki kezemmel. Felindítlak téged sok nyomorúságimmal, Az én bűneimnek számtalan sokságával, Mindaddig kiáltok, míg bé nem kötsz engem Nagy irgalmasságoddal.« E szép dicséret eleje Szegedi Kis István ismert híres énekének kezdő soraira emlékeztet (»Bánja az úristen az sok nyomorúságot, — Noha most eltűri, de el nem szenvedi A sok méltatlanságot«), viszont mintha némely részleteivel, kivált lelkét reménységgel biztató végső szakaszaival Balassa Bálint figyelmét ragadta volna meg. Barát István (Dávid Ferenc apósa) psalmus-fordításának földi és mennyei életet szembeállító szakasza válik ki szépségével a többiek közül : »Világi életem csak árnyék énnekem, Mint az szép folyóvíz elmúlik én tőlem, De az te országod örök lakóhelyem, Melybe Jézus Krisztus által helyheztetem.« Egy Névtelennek 127-ik psalmusában a szakonként rímtelenül felhangzó erőteljes refrain, mint egy rendíthetetlen meggyőződés hirdetője hat kölönös eréllyel az olvasó lelkére : »Mindenek meghallják és jól megtanulják, Kik segedelmeket Istentől nem várják : Nincsen Isten nélkül segítség és üdvösség. Csak hijába lészen reggel felkeléstek, Nektek kik erőssen Istenbe nem hisztek : Nincsen Isten nélkül segítség és üdvösség« stb.

A maga egészében legmegragadóbb azonban és legegyenletesebb szépségű Végkecskeméti (Kecskeméti Vég?) Mihály 55. (a Vulgata szerint 54.) psalmusa. Ellenségeit, álnok barátait jellemzi benne a zsoltár szavaival, búsultan panaszolva, mint bántalmazták őt ; átkozza is őket, de főkép az Úr segítségéért könyörög, mert csak abban bízik. Szebb, erőteljesebb fordítás ez, mint akár a Szenczi Molnáré. Elég szabadon mozog, s az eredetinek nem egy részletét más, zengőbb és líraibb modulatióval tudja kifejezni. Az eredeti csak ezt mondja : »Veniat mors super illos (a halál vegye környül őket) ; ő így magyarítja : »Keserű halál szálljon fejére.« Különös szépséggel fejezi ki a menekvés vágyát, a Vulgata szövegének ezt a részletét : »et dixi : Quis dabit mihi pennas, sicut columbae, et volabo, et requiescam?« (Mondék : Vajha valaki nékem szárnyat adna, mint a galambnak! Elrepülnék és nyúgodnám) így : »Hogyha énnékem szárnyam lett volna, Mint az galamb elröpültem volna.« A négyes rím párhuzamos szaporításra csábítja ugyan, de leleményre is készti, érzékletes, variáló halmozásokra. A zsoltár ennyit mond : »Molliti sunt sermones eius super oleum ; et ipsi sunt jacuta« (a vajnál lágyabbak az ő beszédi ; pedig éles szablyák): ő ily szép szabadsággal és magyar ízzel többszöröz és különfélésít : »Ezeknek szájok zsírosb az vajnál, Síkosb ajakok az faolajnál, Élesb az nyelvek az éles kardnál, Szájokban nincsen egyéb álnokságnál.« Verselése a legszebbek közé tartozik ;

látszik, hogy nem másol, hanem lelkéből önti, könnyen, szabadon, hagyományos ritmus kész mondatformáiba, így egy helyt igen szépen az ú. n. »közölés« alakzatába : »Te azért lelkem gondolatodat, Istenben vessed bizodalmadat.« Nem csoda, hogy megihlette a zeneköltőt is : ez a szövege Kodály Zoltán Psalmus Hungaricusának. Végkecskeméti-e a neve vagy Vég : nem dönthetni el. Psalmusa versfőiből »Michael Végkecskeméti« jő ki, de a »kecskeméti« lehet pusztán származására vagy lakóhelyére utaló jelző. 1521-ben Krakkóban tanult egy Kecskeméti Mihály, 1564-ben Kecskemétnek egy Vég Mihály nevű főbírója volt : zsoltárfordítónk személyének meghatározásához e két adaton kivül semmi fogódzónk sincs, ezek pedig, kérdés, ő reá vonatkoznak-e

A megismert epikus és lírai énekek a következő évtizedek kéziratos vagy nyomtatott gyüjteményeiben maradtak fenn. Azokat a maguk időrendi helyén fogjuk ismertetni. A most tárgyalt korszak legkorábbi két gyüjteményéről Gálszécsi István 1536-i, Bencédi Székely István 1538-i krakkói kiadványáról fentebb már megemlékeztünk : amaz Luther énekeiből, ez a katolikus himnusz-kincsből merített. Az elsőből csak néhány levélnyi töredék maradt fenn, a másiknak csak a hírét tartotta fenn Bod Péter. Van hírünk egy harmadik nyomtatott gyüjteményről, Kálmáncsehi Sánta Márton gradualéjáról ; de mindössze annyit tudunk róla (Újfalvi Imre 1602-i énekeskönyve előbeszédéből), hogy nagy mértékben katolikus eredetű anyagot tartalmazhatott : »primákat« (reggeli énekeket) a psalmusokkal egyetemben, himnuszokat, antiphonákat, responsoriumokat, benedicamus-t stb. Zsoltárfordítása bizonyára prózai volt, mint a Bencédié, mert különben több nyoma maradt volna.

Minthogy ez »átmeneti« időszak nyomtatott gyüjteményei csaknem teljesen elvesztek, különös figyelmet érdemel a ránkmaradt egyetlen kéziratos protestáns graduál, az ú. n. Batthyánykódex. Ez is csonka ugyan, de így is tekintélyes terjedelmű, énekanyaga pedig valóban bő. Minthogy a Nyelvemléktárban, a középkori emlékek ez ismert sorozatában tették közzé, irodalomtörténeteink szinte kifelejtették a XVI. századközepi protestáns vallásos líra emlékei közül, holott ez annak egyetlen gyüjteményes tanúja. Érdekes az is, hogy szövegének tekintélyes része hangjegyelve van. A kódex a XVIII. század végén került a gyulafehérvári Batthyánykönyvtár tulajdonába, gr. Batthyány Ignác püspök jóvoltából. Íratása idejét Horváth Cyrill 1556 és 63 közé teszi. Hogy már törökvilágbeli, azt litániája ezen kérése is vallja : »az mi nyomorult országunkat az pogány kéztől megszabadítsad.« Tartalma, azt

mondhatni, breviáriumi, általában katolikus anyag : himnuszok nagy számmal, litania maior, Szt. Ambrus és Ágo ton Canticum sanctorum-a, több reggeli ének, vasárnapi és vegyes énekek, invocatiók, versiculusok, antiphonák, psalmusok, introitusok, »prosák«, invitatoriumok, passio, lamentatiók. Ezek közt sok a verses szöveg ; a legelső adventi himnusz versfői Uekei (Vékei?), a »Sok nyavalyánkban Atyánkhoz kiáltunk« kezdetű énekéi pedig Stipanus nevet adnak ki.

Himnuszai, s nagyrészt többi énekei is középkori latin eredetieknek a fordításai, vagy parafrázisai. Ezek szövegét (öss esen 29-ét) az eredetiekkel párhuzamosan közölte Horváth Cyrill, a kódexről szóló tanulmányában. A magyar fordítás dogmatikailag a protestáns felfogáshoz alkalmazta az eredetiek szövegét. A szentek ünnepeire szóló énekek teljességgel hiányzanak kódexünkből ; a felvett énekekből ki vannak hagyva a böjttel való engesztelés vonatkozásai ; viszont toldások találhatók bennök, új strófák, melyek az »emberi szerzés« ellen szólnak, a sola fides-t, Krisztus egyedüli közbenjáró voltát hangoztatják. Forrásaik egy része ma már ismeretlen, olykor egy-egy versszakuk bizonyul valamely himnuszból kiragadottnak, néha egy-egy egész ének compiláltnak tetszik. Bizonyos azonban, hogy legnagyobb részük új, dogmatizálni szerető, a himnuszt az evangéliummal is ellenőrző fordítás. Többnek már a középkorból ismerünk magyar fordítását, de technikájuk általában már fejlettebb az akkorinál. A középkoriakat azonban nem énekelték ; breviárkódexeink himnuszfordításait egy-két kivétellel nem is látjuk viszont a későbbi katolikus énekeskönyvekben. A régi breviáriumi és rituális költészetet a reformáció népszerűsítette magyar énekszóban, s avatta annak termékeit igazi »népénekek«é«. Hiába mondta ki az 1562-i debreceni zsinat a pápista énekek elvetését, az 1567-i pedig a mise, mint »emberi szerzés« maradv nyainak száműzését : dogmatikailag megigazítva ez énekek továbbra, némelyek máig is, megmaradtak protestáns használatban.

A kódex zsoltárfordításai nem énekek, nincs is kottájuk. Nem tudhatni, új fordítások-e, vagy valami régebbin alapulnak ; ismert régebbiek egyikével sem egyeznek ; túlnyomóbban használják forrásul a héber és görög szöveget, mint a Vulgatát, de számozásuk nem követi következetesen a hébert. Határozott hebraizáló irányzatuk protestáns kézre vall.

A verstörténet is becses anyagot találhat a Batthyány-kódexben. Himnuszai nagy része az ambróziánus (5/3 osztású) nyolcas formáját veszi át eredetijétől, jeléül annak, hogy e középkori jövevény-formánk az ének szárnyain elindult a népszerűség

útjára ; közülök hatot már a Döbrentei-kódex himnuszfordításai közt feltalálunk. E jövevény sorfaj azonban könnyen összezavarodhatott a szótagszámban vele egyező, magyar felező nyolcassal. Így a Vexilla regis fordítása, mely a Döbrentei-kódexben is csak tökéletlenül és ingadozva mímelte az eredeti latin soralakot, itt határozottan a felező nyolcas képletébe megy át. Egyébként ily átsiklásokon kívül alig találni felező (ősi) nyolcast kódexünk sorfajai között ; találni egy érdekes esetet, a »Jer dícsérjük keresztyének« kezdetű énekét, melynek versszaka öt nyolcas és egy hetes sorból áll. Feltűnő, hogy a teremtésről szóló hét himnusz eredeti ambróziánus sorképletét a Batthyány-kódexbeli fordítások nem tartják meg — ez teljesen ellenkezik a középkori gyakorlattal! — hanem ú. n. sapphikus (három 11-es és egy 6-os sorból álló) strófa idomába öntik át. Ezek bizonyára újabb fordítások. Rajtuk kívül még néhány ének tünteti fel ezt a formát, így az említett »Stipanus« verse is. Figyelmet érdemel még az Abélard-féle »Mittit ad Virginem« magyarja (»Bocsátá a szűzhöz«), a maga szemmel látható törekvésével eredetije hatszótagos egységeinek visszhangoztatására. E »prosa« különben tartalmilag a Königsbergi Töredék egyes részleteivel rokon. Bizonyos ritmusos taglalást a kódex némely prózalátszatú darabjaiban is sejteni. Verseiben több szép példájára bukkanunk a közölés nevű alakzatnak. (»Ez mai nap fényes ködben Ki felmenél magas mennyben, Hatalmas győzedelemben Uralkodol dicsőségben.« — »Setétségünknek világa, Mi szívünknek nyájassága, Lelkünknek légy bódogsága.« — »Hogy az nagy vizek mind az egész földet El ne borulnák az szép szigeteket.« — »Lelkünket és mi testünket, Neked ajánljuk magunkat.«) Van példa refraines versszakra is. A kódexnek egy újesztendei, meg egy virágvasárnapi énekét a reformátusok máig énekelik. Amaz így kezdődik : »Ez esztendőt megáldod«, ez így : »Örvendezzen már ez világ«.

E csupa lírai vallásos énekeket tartalmazó kéziratos gyüjteményt jól egészíti ki bibliai tárgyú elbeszélő énekek közlésével a kolozsvári nyomdának egy 1553 körül megjelent hangjegyes kiadványa, az ú. n. Hofgreff-énekeskönyv. Farkas András, Batizi, Csikei, Biai, Kákonyi, Sztárai, s néhány névtelen fentebb ismertetett, 1538 és 1552 közt szerzett énekei teszik főtartalmát. Teljes plédánya nem ismeretes. Dallamait külön kiadta Szabolcsi Bence az 1931-i Irodalomtörténeti Közlemények kótamelléketeként.

MÁSODIK RÉSZ

A REFORMÁCIÓ FELEKEZETI MEGOSZLÁSA

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A REFORMÁCIÓ FELEKEZETI MEGOSZLÁSA

Míg az erasmista úttörés nyomán a Luther értelmében vett reformáció mintegy három évtized alatt országszerte elterjedt és megszilárdult, megvetve egy új irodalmiság alapjait : a reformációnak egyéb, nyugaton már hódítani kezdő változatai is bebeszivárogtak hozzánk, s egyeseket megingattak tiszta lutheri meggyőződésükben, kivált az úrvacsora tanát illetőleg. Mint a lutherizmus térfoglalása kezdetén, egyik-másik tanirány befogadása és vallása nem jelentett azonnali és határozott szakítást a katolicizmussal, úgy e most kísérletező újabbak elfogadása sem jelentett kilépést a lutheri közösségből, nem jelentett rögtön új felekezetiséget. Részleteikben eltérő, egyéni meggyőződések még ekkor nem vezettek igazi szakadásra : »felekezésre«. Hullámzóban, erjedőben volt még minden, s majd csak egy-egy hatalmasabb egyéniség szervező harciassága, vagy hódító példája szilárdította meg az elválasztó vonalakat. Mint elébb sokan megmenthetőnek gondolták a katolikus egységet az egyház bizonyos megreformálásával, most sokan a lutherizmusét vélték biztosíthatónak. Amint elébb sok esetben nem mondhattuk meg határozottan, katolikus-e még valaki, vagy már lutherista, úgy most sem mindenkiről bizonyos : helvét protestáns-e már vagy még lutheri, unitárius-e már, vagy még »kálvinista«. Többen végigjárták mind e változatokat, de nem különböztették meg névvel felekezetiségüket. Inkább ellenfeleik ragasztottak rájuk csúfneveket (»sacramentarius«-t, »kálvinistá«-t), s nem egyszer azok maradtak meg. Méliusz 1562-i hitvallása »confessio *catholica*«! Ő és társai még az 1568-i gyulafehérvári szentháromságvitán is katolikusoknak mondták magukat, ellenfeleik — Dávidék — pedig magukat evangélikusoknak. Luther maga káromlóknak minősítette azokat, kik az ő tanítását lutherisch-nek bélyegezték, mert nem új vallást alapított ő, hanem a régit állította helyre az evangélium szerint. A »kálvinista« elnevezés ellen még a XVII. században is tiltakoztak Kálvin magyar követői : nem Kálvin nevében keresztelkedtek ők meg! Jóval később is előfordul, hogy csúfnév ragad meg, s a megnevezett utóbb büszkén fogadja azt magáévá. Így a »kálvi-

nista Róma« — először talán 1864-ben — gúnyos árnyalattal bukkan fel Debrecen nevéül ; Genfet is gúnyosan hívták úgy azelőtt. De már a Debreceni Disputában Rómának csúfolja Debrecent az unitárius szerző, Méliuszt pedig Péter pápának.

Tiszta képet csak az egyes felekezeti egyházak megszervezkedése s hitvallásaik cikkelyekbe foglalása teremtett. Addig azonban tovább folyt az egyénekben a lelkiismereti vívódás, tartott a meggyőződések súrlódása, nyilvános és irodalmi vitatkozások voltak napirenden, s mikor már a további szétszakadozás elkerülhetetlennek látszott, felekezeti és személyi támadások, cáfolatok, gúnyiratok élezték, fokozták az ellentéteket. Azelőtt a lutheril reform a katolicizmussal vítt bajt, most azzal kevesebbet törődve, de lehetőleg feléje is sújtva egyet-egyet, egymással hadakoztak a protestáns felekezetek.

A vallás vezérszerepe a szellemi életben, mit a humanizmus ideiglen megingatott volt, állandósult tehát. Csakhogy más vallásos szellem volt ez, mint a középkori. Az őszinte hit mellett nagy szerepe volt benne az egyéni észszerű meggyőződésnek és bírálatnak. Egyik-másik kiváló képviselőjében szinte fanatikusa állt elő a vallásbeli racionalizmusnak. Énekköltészetükben is sokszor ott van a hit líraisága mellett a logikus, olykor rideg dogmatizálás. Legracionálisabb a sociniánus irány lett, mely egyenest az olasz renaissance-ból sarjadt.

A reformáció ez újabb szakaszában is megmaradt a nagybirtokos családok jelentősége, de — kevés kivétellel, minő Perényi Gábor szilárd ellenállása — önállóbb szerephez jut a hittudós, a prédikátor. Az egyházszervezések időszaka ez, s a szervezés túlhaladja egy-egy nagyúr birtokainak a határát, sőt átlép országhatáron is: Habsburgi és erdélyi területeket kapcsol össze a maga fennhatósága alá. Az első időszak meggyőződéses, de kevés hatalmú, s uraiktól függő íróprédikátorai után most nagytekintélyű püspökök nyomulnak az előtérbe, s megnyerve világi hatalmak (urak, erdélyi fejedelem, országgyűlési végzések) támogatását, terjesztik, szervezik, harciasan szilárdítják felekezetüket, formulázzák, zsinatokkal fogadtatják el hitcikkelyeiket. Korántsem vetik el a tollat, de most már — a korábbi időszaknak szinte naivul meggyőződéses, rábeszélő, magyarázgató lelkessége után — hatalmi, felekezeti érdeket is szolgálnak vele. A trienti zsinat eloszlatta a reményt, hogy az egyház régi egysége még helyreállítható. Megindult a szilárdulás folyamata, mely egyúttal ridegedés is volt. E merevebb, szerzett pozicióit féltékenyen őrző, magát győztesnek tudó reformáció került aztán szembe a feléledő katholicizmussal: nem csoda, hogy az összeütközés nagy csattanással járt.

Másfelől ez az állapot jelölte ki eleve az ellentámadás formáit és eszközeit : csak nagyhatalmú, erős hit mellett éles logikájú, kimagasló egyéniség, katolikus főpásztor, s az is világi hatalom igénybevételével, vehette fel a harcot ez ellen a protestánsság ellen.

A felekezés jelzett folyamata a század hatvanas és hetvenes éveiben ment végbe, Ferdinánd (+ 1564) uralkodásának végén és Miksa uralkodása (1564—76) alatt ; Erdélyben Izabella (+ 1559) uralkodása végén, János Zsigmond (1559—71) és részben Báthori István uralkodása (1571—75) alatt. A felekezeti meghasonlás elsőrendű tényén kívül jellemzi ez időszakaszt a Habsburgoktól való fokozatos elidegenedés, Erdély fokozódó önállósulása, nagyobb török hadjáratok szünetelése, hivatalosan fegyverszünet és béke a törökkel, de örök csatározás a végeken, — s mindezek folytán a nemzeti érzés további öntudatosodása.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

1. HELVÉT VÁLTOZATOK SZÓSZÓLÓI

A lutheri iránynak, mely a század közepéig szinte egyedül uralkodó képviselője volt a reformációnak, hovatovább győzelmes ellenfele támadt a helvét reformációs rendszerekben. Már német földön is kikezdték ezek a tiszta lutheri ortodoxiát, s Melanchton és a strasszburgi Bucer Márton magyar ismerői már hajlamossá váltak befogadásukra. Mint bevezető fejezetemben előadtam, nálunk főkép a német-svájci változatok : Zwinglié, meg a Zwingli és Kálvin tanítását egyeztető Bullinger Henriké hódítottak, de azok is magyar teológusok válogató (eklektikus) áttételében, — míg Kálvin saját rendszerének tanulmányozója alig akadt, egész, szerves összefüggésében pedig egyetlen reformátorunk sem vette át és honosította meg. Kálvinnal személyes érintkezésbe egyik ismert nevű reformátorunk sem került ; az egy Belényesi Gergely pedig, kinek ily érintkezéséről hiteles adataink vannak, a magyar reformáció történetében ismeretlen név, s csak egy jelzett, de még eddig ki nem fejtett feltevés azonosítja őt Szegedi Gergellyel. Jóllehet azonban, a helvét változatok, kivált eleinte, nemcsak szerzőik, hanem átvevőik fogalmazásában is egyéni ingadozásokat tüntetnek fel, történetileg egyek a lutheri irányzat visszaszorításában, majd pedig a szentháromságtagadó (unitárius) szélsőség késleltetésében, védekezve feltartóztatásában. Ez egyfelől támadó, másfelől védekező magatartásuk során és következtében szilárdul meg aztán az a közbülső reformációs rendszer, melyet reformátusnak, vagy — az akkori időkre értve nem elegendő okkal — kálvinistának szoktunk nevezni. A XVI. században mindazon, akár zwingliánus, akár kálvini helvét változatok vallóit, melyek az úrvacsora értelmezésében eltértek a wittenbergiektől, s tagadták Krisztus test szerinti vételét : katolikusok és lutheristák sacramentariusoknak nevezték. E szónak megbélyegző (»szentségtörő«) jelentést tulajdonítottak, s e minősítés annál súlyosabb volt, mert »Krisztus testi vételének tagadását úgy lehetett feltüntetni, mint támadást a Szentháromság második személyének mindenhatósága és Isten-volta ellen«, szintúgy az ostyát őrző oltárok

lerombolását, s az oltárkép eltávolítását »a teljes Szentháromság vagy a Szűz Anya elleni támadásnak is lehetett minősíteni«.

Luther és a svájciak közt még határozatlan elhelyezkedésű, s talán tanácstalanabb, vagy óvatosabb : Huszár Gál, ki 1554-ben, mint Oláh Miklós üldözése elől — valószínűleg a Mátyusföldről vagy a Csallóközből — elmenekült magyar lelkész és tanító tűnik fel Magyaróváron. A következő évben az ottani templomban már vitát állott a győri és pozsonyi káptalan négy tagjával, s attól fogva a győri várőrség többször meghívta prédikálni. Emiatt zaklatásoknak volt kitéve. Jóakaróitól felvett kölcsönpénzen 1558-ban nyomtató szerszámokat szerzett be Bécsben Hoffhalter Rafaelnél. Ott ismerkedhetett meg Bornemisza Péterrel, ki nemsokára szintén Hoffhalternél nyomatta ki Elektráját, azután pedig Óvárra ment, s az ott Huszártól felállított nyomda körül segédkezett, talán mint korrektor. Még ez évben Ferdinánd megtiltotta Huszárnak az eretnek tanok hirdetését és könyvek nyomtatását. A következő évben Kassára hívták meg. Bornemisza oda is vele ment. Júliusban résztvett az ötváros zsinatán, Kisszebenben. Kassai viszontagságait már korábbi fejezeteinkben érintettük : éspedig gúnyos megénekeltetését egy Sebestyén nevű lantostól, meg Verancsics egri püspök rendeletére Zay Ferenc kassai főkapitánytól való elfogatását. Ez 1560 október elején történt ; Mágócsy Gáspár tornai, Perényi Gábor abaúji főispán hiába folyamodtak fel érte ; karácsony után azonban a nép és a magyar katonaság emiatt háborogni kezdett, s Huszár Gál a zűrzavarban, a betört kályhán át, valószínűleg Bornemisza segítségével, megszökött. 1562 őszéig Debrecenben élt. Sok nyugalomnak ezután sem örvendhetett : 63-ban már Komáromban van, onnan Oláh elől ismeretlen helyre menekül, 65 elején Nagyszombatban bukkan fel, a következő évek egy részét a nyitramegyei Komjátban éli át, B. Forgách Imre főispán pártfogása alatt, 74-ben már Pápán találjuk. Ott hal meg pestisben 75 őszén.

Egyike volt a század legnevezetesebb vándornyomdászainak. Magyaróváron saját prédikációs kötetét nyomta ki, meg a lutherista Sztárai drámáját, az Igaz papság tükörét ; Debrecenben a már helvét irányú Méliusz első műveit és saját énekeskönyvét, Nyitramegyében (Semptén) a lutherista Bornemisza prédikációinak első részét és saját újabb énekeskönyvét. Debreceni nyomdáját a város vette át, s az máig él és működik. Lutherista és helvét hitnézetű szerzők nyomdai kiszolgálására egyaránt tanúsított készsége maga is rögzítetlen állásfoglalásra vall : határozottra ugyan a katolicizmus ellenében, engedékenyre a reformációs változatok iránt.

Pedig még prédikációi és Sztárai darabja kiadása előtt, 1557-ben, levéllel kereste fel Bullingert ; ismeretségben volt annak Bécsben tanuló fiával is, mert amit levelében meg nem írt, azt ennek útján közölte vele. Általában azt hiszik, hogy Miksa főherceg miatt volt kénytelen palástolni sacramentarius hajlandóságát. Miksa volt Magyaróvár ura, s ő a lutherizmusnak nem, de a sacramentárizmusnak ellensége volt. »Az Úr Jézus Krisztusnak szent vacsorájáról, kínszenvedéséről és dicsőséges feltámadásáról való prédikációk« című, Miksának ajánlott kötete (1558) nem mutat végképpen eldöntött hitfelekezeti álláspontot. Épp az úrvacsoráról szóló fejtegetése korántsem helvét, hanem — Révész Imre meghatározása szerint — csak melanchton-buceri formulázású. 1559-ben aztán részben Huszár kívánságának is eleget téve, megjelent Bullinger Libellus Epistolaris-a, mely a magyar egyházak számára a hit minden ágazataira kiterjedő tájékoztatást nyujt. Az is csak a katolikus tanítás ellen intéz támadást, a protestáns felekezetek közt felmerült vitás kérdéseket azonban — bizonyára az egység érdekében — nem bolygatja, s így határozott választásra azok között Huszárt sem ösztönözte. Kassai tartózkodása alatt, láttuk, Huszár résztvett az »ötváros« zsinatán, mi pedig lutherista egyetértésre vall. Debrecenben töltött két éve bizonyára erős befolyással volt rá. Méliusz, kinek ajánlta ott megjelent (elveszett) énekeskönyvét, már akkor, Szegedi Kis Istvánnal folytatott levélbeli vitája után, a zwingli-bullingeri úrvacsorai tanítás táborába ment át, s bizonnyal maga után vonta művei nyomtatóját, Huszár Gált is. Ez azonban, a felvidékre kerülvén, a lutherizmus erős bajnokával, Bornemiszával munkálkodott együtt. Ott különben is, a Nagyszombatban székelő prímásság közelében, még több oka lehetett óvatosságra, mint előbb Óváron. Annak ellenére Verancsics prímás, mikor Huszár Dávid eltávolítását hagyja meg Nagyszombat polgárainak, a »sacramentarius eretnek« Gál fiaként említi azt. Ő fogatta el Gált Kassán, s most fiát is nyomdokaiba látván lépni, bizonyára erős megbélyegzésül használta rávonatkoztatva a sacramentarius minősítést. Révész, e későbbi időkre értve hajlandó is Huszárt a helvét álláspontjuk miatt üldözöttek közé sorozni. Érdekes, az eszmék és meggyőződések ingadozó átmenetiségét jellemző, egyébként pedig szolgálatai folytán igen emlékezetes alakja ő a reformációnak. Egyéni természete és életkörülményei egyaránt okozhatták reformációs iránya határozatlanságát. Bennünket pedig talán az írott adatok elégtelensége hagy kétségben afelől.

Debrecenben nyomtatott énekeskönyvéből nem maradt ránk példány. Újfalvi Imre szerint Isteni dícséretek és Psalmusok volt a címe, s 1560-ban jelent meg, Méliusz Péterhez intézett

ajánló levéllel. Ez az évszám nem okvetlenül helyes, hiszen Debrecenben 1561 előtt aligha nyomtathatott, mert csak 1560 legvégén szökött meg kassai fogságából. Újabb énekeskönyvet adott ki Komjátiban, 1574-ben ; éspedig, mint Dézsi Lajos valószínűsíti, előbb csak annak I. részét magában, majd, mihelyt a II. rész is elkészült, két részből álló teljes példányok formájában. Sokáig csak az I. rész volt ismeretes, utóbb azonban előkerült egy kétrészből álló példány is, de II. részében hiányosan. A kiadvány címe : A keresztyén gyülekezetekben való isteni dícséretek és imádságok. Első része : graduale, hangjegyekkel, a második : gyülekezeti énekeskönyv (cantionale). Amabban benne van, amit az akkori, jórészt még a katolikus egyháztól örökölt liturgia szerint a papnak, a községnek, a kórusnak kell énekelni : himnuszok, zsoltárok, antiphonák, responsoriumok stb., s közebeiktatva imádságok is. A zsoltárokat, mint maga megjegyzi, a zsidó textusból fordította ; a himnuszokat, antiphonákat és »egyéb lelki énekeket« pedig »abban hagyta, amiben találta«, vagyis tehát korábbi forrásból változatlanul vette át. Feltűnő, hogy Kálmáncsehi graduáljára nem hivatkozik. A II. rész valószínűleg csak bővített kiadása a még Debrecenben kiadott Isteni Dícséretek és Psalmusoknak ; »prédikáció után való-, a psalmusokból való- és halott-temetéskor való isteni dícséreteket« tartalmaz. Amennyi az említett csonka példányban ezekből megismerhető, azt Bornemisza énekeskönyvében szinte teljes egészében viszontlátjuk ; Bornemisza tehát átvette a Huszár-féle II. rész anyagát ; a csonka példányban alig hiányozhat egy ívnél több, s annak anyaga kiegészíthető a Bornemisza-féléből a Huszártól átvettnek bizonyult sorozatot folytató néhány énekkel. Kiadványa előszavában védi a nemzeti nyelven való templomi éneklést, s tiltakozik az ellen, hogy eretneknek nevezzék őket, amiért — mint mondja — »nem értelem nélkül, sem idegen nyelven, hanem mind nyelvünkkel, szívünkkel, értelmünkkel, teljes lelkünkből dícsérjük és magasztaljuk az Úr Istent«. Gúnyosan mondja : »Igen illik magyar paraszt ember előtt olasz vagy diák nyelven énekelni : nagy hasznát veszik az idegen nyelven való dúdolásnak az asszonynépek!« Amennyire katolikus-ellenes éle van e nyilatkozatnak, annyira összeférhetetlen »a zürichieknek a gyülekezeti éneklést egészen a XVI. század végéig kiküszöbölő magatartásával«, mit Méliusz is erősen helytelenített. Míg azonban Huszár szívvel-lélekkel szószólója a gyülekezeti éneklésnek, súlyosan elítéli — ami épp az énekek nemzeti nyelvűsége miatt mehetett szokásba — a dicséreteknek profán helyeken és alkalmakkor való éneklését : »nem illik tehát minden gaz korcsomán, virágénekek között és a részeg disznók előtt az Istennek szent dícséretit énekleni «

— Imádságai közt egyet »a budai csonka toronyban való raboknak« írt ; ebben arra kéri Istent, hogy a »tolvajképpen« határainkba bejött, kegyetlen, pusztító, rabló, istenkáromló idegen népek ellen adjon fegyvert ő maga a mi keresztyén császárunknak jobb kezébe és adjon elémenetet neki az ő munkáiban, hogy oltalmazza az anyaszentegyházat és a mi házacskáinkat, kikben az ő nevének szózatja »zöngdögél«.

Több énekeskönyvben fennmaradt, s talán már az ő első kiadványában is benne volt egy »Könyörögjünk az Istennek szent lelkének« kezdetű éneke. Hogy ő szerezte, azt Bornemisza Pétertől tudjuk. A református énekeskönyvekben máig benne van. Prédikáció előtti éneklésre szánta : világosságért, szent akaratá megérthetéséért könyörög benne Istenhez, az árvák atyjához, bűnösök bátorítójához, hitben elesettek gyámolához, lelkünk édes vendégéhez, ki régente a próféták nyelvét, írását igazgatta, s bölccsé tette az apostolokat. Halmozott magasztalásaiban erő, kitartó esedezéseiben alázat, bizalom : igaz líraiság nyilatkozik. Versalakja azonban szokatlan, s dallama nélkül, mint puszta szövegvers, prózailag formátlannak tetszik és tartalma iránt is közönyösen hagyhat. Pedig ritka következetességgel váltogatja strófánként — dallamához igazodva — ugyanazon sorfajokat :

Válassz minket | magadnak || élő templo- | mul,
Vegyed mi kö- | nyörgésünket || szent áldoza- | tul,
Vedd ki mindez | világot || az kárhozat- | ból,
Engedj igaz | hitből való | kimúlást ez |világból.

Dícsértessék | felséges || atya | Úris- | ten,
Legyen áldott | az te neved || fiú Úris- | ten,
Ezekkel e- | gyetemben || szent lélek Is- | ten,
Maradjon az | te áldásod || az te bűnös | népeden.

Ha ritmusát így felismerve, s lelkünkben félig ébren tartva olvassuk végig, tisztábban kimutatja belső szépségét az ének.

Bullingerhez intézett levelére visszatérve, az nemcsak teológiai érdekű : érint az a török világban felvetődött gyakorlati kérdéseket is. Teológiai szempontból érdekes az a — bizonyára kedveskedésből túlzó — közlése, hogy a mi protestáns egyházaink általában Bullinger és Kálvin műveit követik ; szertartásaikban azonban nem lévén egységesek, tőle kér erre nézve utasítást ; kéri továbbá, hogy sürgesse Melanchtont az úrvacsoráról való felfogása közzétételére, mert hallgatásából már is sok veszély származott Krisztus egyházaira. Török-magyar viszonylatban ugyanazon kérdésben kér tanácsot, melyet már hat évvel előbb Fejértói is megírt Bullingernek. Többször előfordult u. i., hogy a törökök nőket is elhurcoltak rabszolgáknak, azok gyermekei anya nélkül

maradtak, a férj pedig, hogy nevelésükről gondoskodhasson, újra megnősült: mi a teendő, ha az elhurcolt nő — mint megtörtént — visszatér? Kényszerítendő-e a férj, hogy őt visszafogadja, második nejét pedig, kitől már szintén születtek gyermekei, elhagyja? Bullinger Libellus Epistolarisában erre a kérdésre nincsen felelet; talán más úton adott arra nézve tanácsot Huszárnak. Emez azt is megírta neki, hogy a magyar nép a töröktől, a protestánsság Oláh Miklóstól szenved: a török senkit sem bánt vallása miatt.

Huszárnak külföldi reformátorokkal személyes érintkezéséről nincsen tudomásunk. Úgy látszik, nem is járt künn, külföldi egyetemeken nem tanult. Nem is becsülte túl magát. Neve mellé azt szokta írni: Anaxius (méltatlan); a kassaiaknak azt írta, hogy csak paraszt népnek való prédikálásra alkalmas. Mindamellett nemcsak egyszerűbb hívei, előkelőbb pártfogói is ragaszkodtak hozzá. B. Forgách Imre nagyrabecsülte, második apjának, mindeneknél kedvesebb barátjának, tudós teológusnak vallotta.

*

A »sacramentarius« tanirányok terjeszkedése elég korán megindult. Ferdinánd 1534-ben már egyenest a Zwingliánus eretnekség ellen adott ki rendeletet, az 1548: XI. t. c. pedig száműzte a sacramentariusokat. 1527-ben Kisszebenből, csakhamar a bányavárosokból van hír valami mozgalomról az úrvacsora kérdésében; Pozsonyban a század közepén már sok zwingliánus lehetett; az egri várba még 1555 előtt sacramentarius prédikátort vitt be az azonvidéki földesúr, Figedi János. Révay Ferenc nádori helytartót, a Forgách-testvéreket hasonló érzülettel vádolták; amaz egyenest Luthertől kért véleményt az úrvacsora-vita kérdésében, de válaszai nem tudták megnyugtatni. Dévai feltehető elhajlásáról már megemlékeztünk. Levélben vagy közvetlenül többen is érintkezésbe léptek a helvét reformátorokkal: a pesti Macarius József (Mailáth István erdélyi vajda fiának, Gábornak nevelője), Bullingerrel, Belényesi Gergely Kálvinnal, Fejértói János magyar kancelláriai titkár több helvét tekintéllyel. Irodalmi téren lutherista részről Heltai lépett fel (1551, 1553) a sacramentarizmus ellen, katolikus részről Draskovich György páduai egyetemi hallgató (Fráter György unokaöccse, később pécsi, zágrábi, győri püspök és bíbornok, a trienti zsinaton Ferdinánd követe) adott ki 1551-ben egy polémikus művet ellene, sacramentariuson már magát Kálvint értve. Draskovich a következő évben mint nagyváradi kanonok és prépost jelentette az udvari kancelláriának, hogy a nagyváradi egyházmegyében erősen terjed a sacramentarius tévelygés, főhirdetője pedig Márton, a debreceni plébános; ez azt tanítja,

hogy Krisztus teste mennybemenetele után, a mennyben helyezkedett el, nem lehet hát jelen az oltári szentségben ; ennélfogva ő nem viseltetik tisztelettel a szentség iránt, oltár helyett egyszerű faasztalt is elegendőnek mond ; megveti a papi öltözeteket, még istentiszteletlhez is beéri a hétköznapival.

Ez a Márton plébános nem más, mint Kálmáncsehi Sánta Márton, s vele, mint a helvét reformáció első jelentékeny képviselőjével kell foglalkoznunk a többiek előtt.

Egyike ő azon reformátoroknak, kiket öröklött katolikus hitükben a humanizmus ingatott meg. Pályáját az ismert gyulafehérvári humanista központban kezdte, mint kanonok, Statileo püspöksége alatt. Kanonoktársai közül részben a humanizmus történetéből, részben a fennebb előadottakból ismerjük már Wolfhard Adorjánt, Janus Pannonius némely műveinek kiadóját, élete végén lutheránus papot ; továbbá a szintén lutheránus pappá lett Brenner Mártont, Bonfini kiadóját ; Csáky Mihályt, Izabella és János Zsigmond alatt a protestánsok támogatóját, az utóbbinak kancellárját ; kanonoktársa volt az alább ismertetendő Károlyi Boldi Sebestyén lutheristá püspök is. 1535-ben Verancsics lett a káptalan nagyprépostja, s egyelőre ő sem idegenkedett bizonyos reformgondolatok képviselőitől, pl. Honter Jánostól. Statileo püspök halála (1542) után az említettek némileg szabadabban is színt vallhattak már. Tudjuk, hogy az 1538-ban János rendeletére Szántai István, meg a váradi Szegedi Gergely és társai közt rendezett dispután Wolfhard, meg Kálmáncsehi (Heltai szerint akkor gyulafehérvári iskolamester) voltak az arbiterek.

Az egyko i gyulafehérvári kanonok, a lutherizmuson áthaladva, 1552-ben — mint Draskovichtól hallottuk — már sacramentarius nézeteket vallott. Borsos Sebestyén krónikája szerint sikereit olcsóságának köszönhette, azzal kelletve magát a tudatlan népnél, hogy apostoli embernek olcsó köntös és csak annyi fizetés kell, ami ételére, italára elég. Pályafutásának egyébként csak a Draskovich említette debreceni plébánosságától haláláig terjedő utolsó öt esztendőjéről vannak részletesebb adataink. Az azelőttiről annyit tudunk, hogy megfordult Krakkóban (Dévaival együtt), s Gyulafehárvárt tanítója volt Gyalui Torda Zsigmondnak, ki aztán 1551-ben neki ajánlotta Euri des Orestesének- latin fordítását : némely adatok szerint Németországban is megfordult. Kanonoksága után Mezőtúron, Sátoraljaújhelyen volt ap. Alighogy feltűnik a debreceni plébánosságban (51 febr. elején már ott volt), a ladányi (püspök- vagy kőrös-ladányi?) zsinat (1552), melyet konzervatív lutheristá elkésztársai rendeztek, eretneknek nyilvánította őt, ő meg egy maga elnöklete alatti zsinaton viszonzásul kiátkozta a

ladányinak a tagjait, s Beregszászra vagy Munkácsra vonult el, Petrovics Péter védelme alá. Legott részt vett azon a beregszászi zsinaton (1552. dec. 1.), mely helvét szellemben foglalt állást az úrvacsora kérdésében. Egyre merészebb lett, hír szerint már az imádkozást is szükségtelennek mondta (úgysem hallgat rá az Isten!), az oltárokat eltávolította a templomból. Báthori András országbíró már halálra kerestette ezek miatt. Mikor Izabella visszatért, Petrovicscsal ő is bement Erdélybe, ott Heltaival, Dáviddal írásban vitatkozott; ugyancsak Petrovics még azon évben (1556) visszafogadtatta őt Debrecennel, sőt (alkalomul használva a nagyváradi kat. püspöki széknek Zabardy Mátyás halálával történt megüresedését) superintendentiát szervezett számára, mely a Nagyvárad—Debrecen-vidéki s valószínűleg mindjárt a beregi egyházmegyéből is állt. Ez lett az első helvét egyházkerület. A szatmárvidéki egyházak Zoványi szerint már 1557-ben egybeolvadtak vele. Miklós Ödön szerint csak 1576-ban, a csengeri zsinat alkalmából. Ez valószínűleg úgy értendő, hogy a gyakorlatban már megindult egyesülést szentesítették hivatalosan az utóbbi időpontban. Petrovics halála (1557 okt.) nagy veszteséget jelentett kivált Erdélyben, a sacramentarius iránynak. Felszabadulván befolyása alól, Izabella most már másként bánt ez irány híveivel, s a következő évi országgyűlés el is tiltotta felekezetüket. Kálmáncsehi két hónappal pártfogója után maga is meghalt.

Irodalmi műveiről, sajnos, csak szűkszavú híradásból, vagy ellenfeleli közléséből van tudomásunk. Újfalvi Imre említi 1602-i Énekeskönyvében, hogy szerkesztett egy graduálét. Amit mond róla — »vagynak ebben hymnusok, antiphonák, responsoriumok, versiculi seu collectae et Benedicamus« — abból az következik, hogy nagy mértékben katolikus eredetű készlet volt benne összegyüjtve. Szereztetése éve ismeretlen, s így nem tudhatni, lutheránus, vagy már helvét álláspontja idejében szerkesztette-e.

Erdélyi vitairatai nem maradtak reánk. Tanítása ennélfogva csak Draskovich említett jelentéséből, az ellene hozott zsinati végzésekből, s a kolozsvári papoknak az ő vitairataira 1556-ban összesítve adott válaszából állapítható meg főbb vonásaiban. Révész azok alapján kétségtelenül erős zwinglianizmusnak minősíti, ami nála »főként a szertartási radikálizmusban, a sákramentumok jelképi jellegének nyomatékos hangsúlyozásában, s a nép, sőt teológiai ellenfelei által is könnyen félreérthető következetes predestináció-hitben és determinizmusban állhatott«; úrvacsoratana már túlhaladhatott a Zwinglién, helyt adva (Bullinger módjára) a Krisztussal való közösség gondolatának: »sajátos kálvini elemek azonban még egyáltalában nincsenek benne s így azok a későbbi

feljegyzések, amelyek őt a magyarországi »kálvinizmus« úttörőjének emlegetik, alaptalanok.«

Ez időszak sacramentarius vezéralakjai közt a legbecsültebbek egyike a tudósnak, költőnek egyaránt kiváló Szegedi Kis István (1502—72). Viszontagságos élete során az ország legkülönbözőbb részeiben szerzett magának tisztelőket, tanításának híveket. Működése jelentékeny része török hódoltsági területen folyt le. Előbb a Luther-Melanchtoni-irány követője volt, az ötvenes évek vége felé a németsvájcié lett, s írásbeli vitatkozás útján Méliuszt is annak nyerte meg. Latin nyelven írt teológiai munkái csak holta után, s külföldön jelentek meg, életében mindössze néhány énekét láthatta nyomtatásban, Szegedi Gergely énekeskönyve lapjain. Nagy sikereit mint tanító, pap és püspök gyakorlati úton aratta, tanítványokkal, hívekkel és kartársakkal való közvetlen érintkezés útján. Durvább polémiáktól tartózkodó modora sok akadályt hárított el útjából. A helvét irányt, melynek közelebb állt Zwinglimint Kálvin-féle változatához — Zoványi szerint (Lex. 440) »határozottan zwingliánus felfogású« volt —, erőszak nélkül, tapintatosan terjesztette. Az üldöztetés, mely mind magyar, mind török részről érte, még fokozta hívei ragaszkodását hozzá.

Szegeden született ; tanult ott, s Lippán, Gyulán. Krakkóban öt évet töltött (1537—42), Ozorai és Gálszécsi munkáinak ottani nyomtatása idején, s talán azok irányították figyelmét a reformációra. 43-ban a wittenbergi egyetemen töltött egy félévet Luther és Melanchton különösen kedvelt tanítványaként. Hazajövén, csaknem évenként más-más helyre került tanítónak, ellátva egyúttal a templomi szolgálatot is : Csanádra, Gyulára, Ceglédre, Makóra, 48-ban Petrovics Pétertől meghívatván, Temesvárra. Ittléte alatt az 1550-i toronyi (Torontálmegyei ?) zsinat állítólag püspökké tette. Csanádról Fráter György űzette el sógorával Perusics Gáspár kapitánnyal, ki agyba-főbe verte, félholtra taposta, s mintegy 200 darab könyvétől is megfosztotta. Temesvárról pedig a várkapitányságban Petrovicsot felváltó Losonczi István távolította el társaival együtt. Túrra, Belényesre (vagy Békésre) ment : Losonczi emberei onnan is elűzték, fogságba vetették. Megszökvén, Tolnán lett tanító az ott lelkészkedő Sztárai oldalán (1552). Itt — mint Skaricza Máté feljegyezte — Sztárai buzdítására végre beleegyezett lelkésszé szentelésébe, letette a »mester« (tanító) szép nevet, s most doctornak neveztetett. Csakhamar Laskóra távozott, onnan 58-ban Kálmáncsára. Laskón az egész Baranya »generális szuperintendensévé« (vagyis az esperesek fölött álló püspökké) választották meg ; az ottaniak igen megszerették, s Horváth Márk vár-

kapitány kívánságára Szigetre is át-átment prédikálni, mit a törökök nem néztek jó szemmel. Kálmáncsán érte élete egyik legsúlyosabb csapása ; 1561-ben az új pécsi bég, minthogy nem siettek vajdája megajándékozásával, elfogatta több más hívével együtt ; ottani börtönében hónapokon át Perviz vajda kegyetlenkedett vele, azután Szolnokra szállították tovább. Ott járt közben érdekében János Zsigmond útasítására Németi Ferenc, Méliusz, meg Czeglédi György váradi pap. Végül is egy átutazó kereskedő (Mező Ferenc) váltotta ki ráckevei születésű neje végakarata szerint, azzal a feltétellel, hogy elfogadja a ráckevei papságot. Innen fogva haláláig (1563—72) ráckevei pap volt és püspöki functiókat teljesítő esperes, utoljára esperesek fölötti püspök. Utóda Skarica Máté ottani tanító, neki nagy tisztelője és hű tanítványa lett. — Háromszor nősült. Sok gyermeke közül csak az egy Istvánról tudunk továbbit, ki 1584-ben a bázeli egyetemre íratkozott be, egy töröktől, valószínűleg ugyanazon Perviz vajdától segélyezve, ki a pécsi börtönben kegyetlenkedett volt atyjával, de megbánva tettét, utóbb bocsánatot kért tőle.

Teológiai munkáival tudós körökben európai hírnévre tett szert, de azok csak holta után, éspedig az első kivételével csak a század két utolsó évtizedében kerültek nyilvánosság elé. Az elsőt, egy Assertio vera de trinitate — igaz bizonyítása a Szentháromságnak — címűt, Béza Tivadar adta ki Genfben 1573-ban, azon kézirat alapján, melyet még szerzője életében Skaricza Máté vitt volt ki magával. E műve a »servetianusok« ellen szól, kik azért tagadják a Háromságot, mert ez a szó nincs a szentírásban. De nincs benne a »liberum arbitrium« vagy a »sacramentum« sem, s mégse veti el senki azokat. Ha nincs Háromság, kire vonatkoznak az Írásban előforduló Atya, Fiú és Szentlélek nevek? Ágoston is azt mondja, hogy három személyt kell vallanunk, nem mert az Írás e szavakkal mondja, hanem mert nem mond ellent ennek. Külön fejezetekben szól aztán, bibliai utalásokkal, az ellenfél érveinek cáfolásával : Isten egységéről, állapotjáról, a személyről, a Háromságról, az Atya, a Fiú és a Szentlélek megkülönböztetéséről, a »homoousios« (= egylényegű) nevezetről, Krisztus kettős természetéről, az igéről azaz Istennek fiáról, az Isten szóról és Krisztus igaz istenségéről, a Szentlélekről. »Táblázatok« (»tabulae«) zárják a kötetet, melyek szemléltető elrendezéssel tárják elénk a főbb kérdésekről való tudnivalók osztályait és alosztályait, a szerkesztéstan skolasztikus hagyományai szerint. Ily táblázatok összeállítását Szegedi — más művei tanúsága szerint is — nagy kedvvel gyakorolta. Ez itteniek a könyv néhány lényeges tételén kívül a jelzett dispositiós módszer szerint fejtegetik a »Krisztus misztériumára«

vonatkozó fontosabb szentírási helyeket is: a Kolossabeliekhez, meg a Zsidókhoz írt epistola, valamint János evangéliuma első-első fejezetét.

Szegedi második művének, a pápaság-ellenes »Speculum romanorum pontificum«-nak (a római pápák tükörének) kéziratát az egyetemre kimenő fia vitte s adta ki Bázelben 1584-ben, Kádas János deák kevi polgárnak ajánlva. Első sorban a pápai »imperium« kezdetét és egyes pápák által növekedését ismerteti, közben doctorokból bizonyítva, hogy a pápa Antikrisztus, s különösen hosszú fejezetet szentelve a pápai mise kialakulása történetének. Idéz nyilatkozatokat, szövegeket, melyekkel pápák önmagukat bélyegzik meg, leplezik le. Különösen súlyos vádakkal illeti őket — zsarnokok, sodomiták, atheusok, a török cselédjei stb. — a De vita papali c. szakaszban. Felsorolja, mely pápa alatt mily baljóslatú »csodák« (csillaghullás, földrengés, pestis stb.) fordultak elő. Közöl — többnyire szerzőjük megnevezése nélkül — a pápákról írt csípős epigrammákat, epitaphiumokat; hármat ezek közül Ulrich von Hutten-től, egyet Janus Pannoniustól (De Paparum creandorum ritu immutato«); közli a II. Julius pápa, Szent Péter és a Genius közti híres dialógust, melyet régebbi feltevés szerint a humanista Balbi Jeromos írt volna Budán, 1513-ban, s egy másik Dialógust VII. Kelemen, X. Leó és II. Pál közt. Kétségkívül tudós tájékozottsággal szemeli ki történetből és irodalomból a pápaság rovására felhasználható adatokat és szövegeket s élel szól némely pápai dogmákról.

Ugyancsak fia, ugyancsak Bázelben jelentette meg a következő évben főművét Skaricza Mátétól származó életrajzával és arcképével Theologiae sincerae loci communes — vagyis, szószerint fordítva: az őszinte (hamisítatlan) teológia közhelyei — címen. A mű Praefatiojából (melyet Joann. Jac. Grynaeus bázeli teológiai tanár írt) kiderül, hogy az »őszintén« oly teológia értendő, mely bibliai kútfőkön alapul, igaz és szilárd (»vera theologia« — »solida doctrina«— »sanae doctrinae forma«), s azért őszinte valóban, mert őszintén kegyes (»sincere pius«) teológusnak a hittana; ennek folytán számíthatni rá, hogy a műben híven és módszeresen közölt tanok mindazok szívében, kik az őszinteségben és igazságban gyönyörködnek, a legbecsültebb és szentebb helyet foglalandják el. A »közhelyek« pedig, melyek a kötetben »pie, solide et docte« fejtegettetnek, alapvető dogmatikai, erkölcsi és egyházjogi tételek, az Istenről és az Emberről című két nagy szakaszba szétosztva. Az előbbiben szó van egyebek közt Isten mindenhatóságáról, irgalmasságáról, az ó- és újszövetség megkülönböztetéséről, Krisztus kettős természetéről, Krisztusról mint egyedüli közbenjárónkról, az utolsó

ítéletről, a keresztségről, az úrvacsoráról, a csodákról, apostolokról, püspökökről stb. A másikban a szabadakaratról, engedelmességről, igazságról, a pápista miséről, az Antikrisztusról, a házasságról, böjtről, józanságról, egyházi éneklésről stb. Mindezek külön-külön (egy-egy ívlapot elfoglaló) »tabulák«-ban tárgyaltatnak, definíciókkal, felosztásokkal, nagy tudás-anyaggal, lehetőleg szentírási helyekre való utalással, skolasztikus modorban, nem folyamatos előadásban, hanem valóban »táblázatos« felvázolásával az illető kérdésre tartozó tudnivalóknak. Megannyi értekezés-vázlatok e nagyszámú »tabulák«, az előszó szerint tanuló ifjaknak kiváltkép hasznosak. Az egyház-szervezetről szóló fejezetei alapján némelyek hajlandók ő benne látni a presbiteri szervezet hazai úttörőjét. Nevezetesebbek a protestáns házassági jogra, meg a lutheri és a helvét irány közti, főkép az úrvacsorai és predestinációs tanbeli eltérésekre vonatkozó fejtegetései. Az úrvacsoráról külön művet is írt (Questiones de verbis coenae Domini, 1584), mely egy zürichi tudóséval egy kötetben jelent meg.

A Loci Communes későbbi kiadásainak — így már a bázeli 1593-inak — függelékeként (folytatólagos lapszámozással) még két munkája került nyilvánosság elé. Egyik a »Doctrinae papisticae summa« (a pápai tanítás summája), melyet különféle skolasztikus doctorok írásaiból szedegetett ki és szokása szerint táblázatokba rendezett el, hasznosnak vélvén annak megismerését a vele ellenkező, igazi tan szempontjából. A pápai tudomány egyes tételeit olykor cáfolva ismerteti, s van tabulája egyenest ama tan s a pápa primátusa ellen (Contra papistarum doctrinam, de primatu papae). Sokkal nagyobb terjedelmű a függelékként közzétett másik mű, a Confessio verae fidei : igaz hitvallás az egy igaz Istenről, Atyáról, Fiúról és Szentlélekről. Ebben a Szentháromságot tagadó eretnekség ellen vonultatja fel — szintén táblázatos elrendezéssel — a maga érveit. Van fejezete, mely a tagadást erőtlenítő argumentumokat veszi sorra, s olyan, mely kimutatja, mennyi képtelenség következnék Krisztus öröktől való istenségének tagadásából. Ismerteti a különböző időbeli eretnekségeket és azok hirdetőit : az unionitákat (Noebus Aphricanust, Sabelliust, Hermogenest, Paulus Samosatenust), a tritheitákat (kik a három személy helyett három substantiát vesznek fel), s a homuncionitákat (Ariust, Photiust és követőiket). Az itt felsoroltak közül többet, mint meg fogjuk látni, Dávid Ferenc büszkén sorol a maga úttörői közé. E művében különben már Dávidot is célba veszi Szegedi, Sutor (varga) néven is említve őt ; Dávidnak saját irataiból szed ki szentírási igéket, hogy kitűnjék, mily Istentől elfordult elmétől származtak magyarázata szörnyetegségei, s külön fejezetet szentel azon ellenmondások

leleplezésének, melyek Dávid és társai irataiban találhatók. Ugyane műve második részében azon szentírási helyekkel (»igékkel«) ismertet meg, melyek kellő értelmezése hasznos és szükséges a Szentháromság, s főkép a Fiú és a Szentlélek istenvoltának igazolására. — Tabulae analyticae című munkája (Bázel, 1592) afféle prédikációvázlatok gyüjteménye. Zsoltárokra, prófétákra, Máté és János evangélistára, apostoli levelekre (Pál valamennyi levelére) és az Apokalypsisra írt elemzéseket és tárgyalásokat tartalmaz, a tőle már megszokott táblázatos mód szerint. E vázlatok gyors segítséget nyujthatnak — mint a typographus jelzi — a prédikátoroknak ; lemásolva a szószékre is felvihetik, hogy a beszéd rendjét el ne hibázzák. Szegedi maga is (az Olvasóhoz szólva) hangsúlyozza a rend fontosságát, mert az teszi világossá a beszédet ; de a rendet fel is kell tüntetni, s ezt szolgálják az ő tabulái. Vázlatait a szobrász első mintázásaihoz hasonlítja, melyeket aztán később csiszolhat ki. Főbb művei több kiadást értek meg : a Speculum, meg a Tabulae négyet-négyet, a Loci communes ötöt ; a Tabulae második (1563-i) kiadása Londonban jelent meg ; a Speculumot 1586-ban németre is lefordították.

Írt latin verseket, epigrammákat. A Loci Communes ilynemű betétei közül több bizonyára saját szerzeménye. Skaricza közli (említett életrajzában), hogy Tolnán Josephus barát (monachus) ellen írogatott epigrammákat. Ez a Josephus bizonyára egy azzal a Józsa domonkosrendi fráterrel, akivel ott Sztárai szokott vitatkozni prédikációiban. Skaricza Szegedinek pápista-ellenes latin ritmusaiból közöl is vagy tíz sort ; az első kettő így hangzik : »Papistarum ordinis dicam vobis leges Quas obtrusit Pontifex Daemonis cohaeres.«

Tisztábban irodalmi érdekűek magyar énekei. Öt éneke olvasható Szegedi Gergely, Huszár Pál és Bornemisza énekeskönyveiben, s legtöbbjüket a következő két századéi is átvették, egyet pünkösdi énekként a református gyülekezetekben máig énekelnek. Egy kivételével már mérsékelt terjedelmük megkülönbözteti őket korukbeli terjengős, szerkezetlen társaiktól ; az az egy pedig mind mostanig egyik legsúlyosabb költői emléke e nehéz időknek. Van köztük könyörgés, hálaadás, panasz. A könyörgések egyike, az említett pünkösdi ének, a legtakarékosabb szerkezetű ; az átlaghoz viszonyítva szinte csinosnak mondható ; öt versszak az egész ; élénk ritmusú rövid (hetes) sorai megannyi kérő mondatok s a szokásos doxológia nemcsak lezárja, hanem óhajtott lírai végcéljukba futtatja be őket. »Jövel Szentlélek Isten! Tarts meg minket igédben, Ne légyünk setétségben, Maradjunk igaz hitben« : így indul a kérelmek sorozata ; zárul pedig ekként : »Hogy téged

az atyával És az ő szent fiával, Dícsérhessünk mindnyájan A fényes menyországban«. Másik könyörgése, mint ez is, a hívek ajkára van adva, s bűnbocsánatért és a gonosz ellen oltalomért esedezik a Mindenhatóhoz. Szerkezetben, belső formában alig áll mögötte az előbbinek, de nehezebb, bonyolult ritmusú és rímtelen lévén, látszatra prózaibb. Szintén szokatlanabb, különleges dallamra készült »török rabságából kiszabadulásáért való hálaéneke« ; de érdeke személyes jellegében van, mire a vallásos költészet terén leginkább csak Balassa Bálintnál találunk számosabb példát. Nagy örömben van most — írja a szép énekben : megszabadította tömlöcéből az Úr, kivevé lábait vas nehézségéből, kihozta az ellenség hatalmából, meghallgatta fohászkodásait, siralmát örömre fordítá ; vétkezett az Úr ellen, viselnie kellett bűnei terhét ; vádolták ugyan bűnei, de ő bízott Istene kegyelmében ; így szokott cselekedni Isten : akiket szeret, megveri, hogy ne magától, hanem Tőle várja megszabadítását ; példát vehet most róla mindenki ; dícsértessék az Úr, segítsen bennünket, hogy dícsérhessük jó szűben, lélekben, s hogy őneki új éneket mondjunk szép versekben. — Siralmas éneke kettő van ; az egyikben az anyaszentegyház panaszkodik Krisztus előtt ellenségei ellen, a másik a magyarok siralmas éneke a tatár rablásáról, — bár ezt némelyek nem neki, hanem Szegedi Gergelynek tulajdonítják. Amaz tizenkettősökben, háromsoros versszakolásban, állapotrajz és kérelem kettős mozzanatával, tömör egyszerűséggel zeng ; emez nagyobb terjedelmű — 50 versszaknyi — költemény, de nagy ihletű is és súlyos, reális tartalmú. Végső versszaka szerint ez utóbbiban is Isten egyházának könyörgését kell látnunk. Valóban a nemzetivel társult vallásos érzésnek, magyar siralom és erős hit szövetkezésének kiemelkedő monumentuma a nagyarányú vers. Nem művészi öntudat és fegyelem intézi gondolatmenetét és belső arányait, hanem a vallásos magyar ember érzésének szabad áradása csüggedett levertségtől a reméltető, vígasztaló hitnek révpartjáig :

Szánja az úristen híveinek romlását,
Az ő fiainak, leányinak rablását,
Noha most eltűri, de el nem szenvedi
Nagy szidalomvallását :

— jelzi, mindjárt megszólamlásával, lírai hullámzása szélső határait. Azután a híveket szólaltatja meg, kik már csaknem kétségbeestek, »mert mind veszni szegény országunkat« szemeikkel jól látják, úgyhogy már hinni sem merik szabadulásukat ; ők már megismerték, megbánták bűneiket, kérik Istent, vessen véget már a büntetésnek s fordítsa haragját a pogány nemzetre. Ezek — s itt következik

az ének legmegrázóbb szakasza — nem hisznek Istenben, bálványnak szolgálnak, Krisztus halálát nevetik, szent igéjét csúfolják ; jámbor véneket nem tisztelnek, csecsemőket kegyetlenül szablyára hánynak, gyermekágybeli asszonyokat lóhátra felvonnak, gyenge szép szűzeket megrontanak, mi miatt szegények nagy szégyenletökben meghalnak ; a rabokról lehúzzák a ruhát, s mint egy sereg csordát ostorral hajtják magok előtt ; éhség, szomjúság miatt sokan elpusztulnak, —

Nagy sírván anyjoknak az gyermekek kiáltnak :
»Adnál vizet innom, édesanyám « — azt mondják,
Ő édes anyjoknak csaknem hasad szívek,
Hogy csak azt sem adhatják.

Fővetlen lóhússal etetik, csitkók vérével, kacolák tejével itatják a rabokat;

Meg nem keseredne az kisebb gyermekeken,
Kettősével őket ültetik az nyeregben,
Az ártatlanoknak csak sírni sem hagynak
Fejek összeverésén ;

mint a férget nem szánják úton-útfélen széjjel hajigálni őket ; az útközben született gyermekeket a Tiszába vetik : »Kőszívnek mondhatjuk, kinek szíve rajta Nem keseredik vala.« Pedig ezek a rabok behódoltak volt a pogánynak, nem futottak el előle, bíztak benne! — Újabb szakasz indul, a hívek újabb könyörgése ; bocsássa meg nekik az Úr, amit keseredett szívből szóltak (»Sárok vagyunk, Uram, veled nem pörölhetünk«), de könyörüljön már rajtok, amint régen is megbüntette a híres kegyetleneket (Olofernest, Nabugodonozort, Heródest stb.). E példák végre megerősítik reménységüket (»Azért keresztyének! ne essünk most kétségbe, Erős bizodalmunk legyen az egy Istenbe«) : Isten ismét fel fogja emelni őket, megszabadítja a nyomorult foglyokat, meglátjuk még elszakasztott fiainkat, megérjük nagy veszedelmét ellenségeinknek :

»Sírván így könyörge az Istennek egyháza,
Mikor tatár miatt felföldnek lőn rablása,
Ezerötszázhatvan és hat esztendőben
Mikoron írnak vala.

Kétségbeesés ; bűnbánat ; panasz ; esedezés ; példák meggondolásából újraéledő, most már nem kételkedő, a kétségbeesetteket is biztatni merő hit lírai fordulatain ekként halad végig a gazdag modulációjú ének, éppúgy lenyűgözve bennünket megdöbbentő tárgyiasságával, mint fölemelve szárnyaló hitével. Verselése, mint idézeteinkből is látható, méltó a tartalomhoz. Strófaalkata a legszebbek közé tartozik ; visszatérő rímképlete — minőt Szegedi

Gergelynél láttunk — a legritkábbak közé. »Tartalmánál fogva — mint Szilády Áron megállapította — a jeremiádokkal rokon, számos sora egyez azoknak egyik-másik sorával.« Kezdete Szkhárosi egyik énekének első sorára — »szánjad úristen az te népednek ilyen nagy romlását« — emlékeztet. Viszont szövege és egész strófaképlete szerint az ő hatását mutatja Pap Benedek egyik dicséretének az eleje: »Bánja az úristen az sok nyomorúságot, A keresztyéneken esett nagy bosszúságot, Noha most eltűri, de el nem szenvedi A sok méltatlanságot«. Így fonódik be a nagy vers vallásosan nemzeti líránk szép folyamatába, elődeitől is merítve ihletet, s ihletve az utána jövőket.

Szegedi Gergely sacramentarius volta mindjárt első feltüntekor kétségtelen. Wittenbergből, hol Petrovics és Kálmáncsehi támogatásával, Méliusz és Károlyi Gáspár ottlétekor tanult, 1557 nyarán hazatérvén, földije, az énekszerző Pap Benedek kassai polgár kieszközölte számára a tanács engedélyét, hogy Kassán prédikálhasson, aztán mint Kálmáncsehi embere, oly nyílt sacramentarius szellemben prédikált, hogy nagy zúgolódás támadt ellene Luther ottani követői között. Stöckel Lénárd szerint egész tana két tételből állott: angyalok képmásai ne legyenek a templomban, s ne higgyük, hogy az úrvacsorában Krisztus testét-vérét vesszük. A tanács, a zajgások ellenére, ott akarta marasztani magyar prédikátornak. Kálmáncsehi hívására azonban Debrecenbe ment, hol már wittenbergi útja előtt több éven át iskolaigazgató volt. Kálmáncsehi még azon év végén meghalván, a megürült plébánosságot Szegedivel töltötték be. Paptársa 58-tól fogva Méliusz lett. A 62-i Confessio Catholicát együtt írták alá. Pályája több más részletét homály borítja. Ő-e az a »Mizsér Gergely« nevű pap, kit a város 1567-i jegyzőkönyve említ, s e szerint Szegedi Mizsér Gergely lett volna-e a teljes neve; ő-e — mint egy tanulmány írója egyelőre csak feltevésként állítja — az a Belényesi Gergely, ki magyar protestánsok közül egyedül lépett személyes érintkezésbe Kálvinnal; végül: ő-e az a Szegedi Gergely, kit 1569-ben Verancsics egri püspök fogva tartott: bizonytalan. Minthogy 1563-ban Debrecenből hívták — sikertelenül — Kolozsvárra, Énekeskönyvét pedig 1569-ben szintén Debrecenben adta ki, hihető, hogy haláláig (1570?) ugyanott működött.

Az általa szerkesztett Énekeskönyvön kívül, melyről részletesebben szólunk, egy latin nyelven, Petrovics Péterhez intézett, még Wittenbergben (1557) kinyomtatott Epistolája maradt fenn. Köszöni ebben Petrovics mecenási jóságát, ki tanulmányaiban már addig is, legutóbb pedig Kálmáncsehi közbenjárására támogatta.

Énekeskönyve — mint címének némely kitételei (»újobban egybeszedegettetött« és megöregbíttetött, Z. G. által megemendáltatott«) sejtetik — régebbi kiadványon alapulhat, másén vagy a magáén, melyet ezúttal bővítve és javítva adott ki. A korábbi gyüjteményeket jól ismerte. A Gálszécsiéből (1536) szószerint átvette annak első énekét; többet a Huszár Gáléból (1560), melyet, mint láttuk, mi csak 1574-i kiadványa II. részéből ismerünk; a Váradinak (1566), melynek már címében is feltűnő egyezések vannak az övével, 15 darab híján egész anyagát átvette, csak másként rendezte el, külön csoportosítva elől a zsoltárokat. Emezt egy L. F. jelzésű szerkesztő »öregbítette újonnan« és »emendálta«, akiben Literatus Ferencet, Méliusz sógorát sejtik. Ezek alapján a Szegediét a Váradi bővítésének, amazt pedig Méliusz 1562-ben megjelent, ma már ismeretlen énekeskönyve bővítésének tartják. Szegedié még többször is megjelent, Szilády Áron pedig hasonmás kiadásban tette közzé 1893-ban, a megelőző évben a boroszlói egyetemi könyvtárból előkerült egyetlen teljes példánya alapján.

A gyüjtemény a psalmusokból való isteni dicséretekkel kezdődik. E szakasz a Váradi énekeskönyv egész zsoltáranyagát átvette, de azonkívül tíz újat is közöl, köztük Szegedi Gergelyéit. A zsoltárfordítók közt Szegedi Lőrinc, Tessini Imre, Hartyáni Imre, Németi Ferenc, Pap Benedek nevével találkozunk. Egészen a Váradiból való a Krisztusról szóló dicséretek csoportja. Erre különféle szertartási, azután dogmatikus jellegű és temetési énekek következnek, végül a hívek életkörülményeihez alkalmazkodó »közönséges dícséretek« zárják a sorozatot. Sok jeles régebbi és újabb énekszerzővel találkozunk e szakaszokban; szerepel köztük Batizi, Dévai, Dávid, Radán Balázs, Dézsi András, Szkhárosi Horvát, Battyáni Orbán, Szerémi Illés, Méliusz, Szegedi Kis István, s maga Szegedi Gergely. Itt olvasható a két szép névtelen jerémiád (»Tekints reánk immár«; »Keserves szívvel Magyarországban«). A gyüjtemény helvét iránya több darabból kitűnik, főleg az úrvacsoraiakból, Szegediéből is. Soknak latin ének a nótája; egyé a középkori »Ó kegyes Szűz Mária«, mely a Peer-kódexből ismeretes. A szöveg próza-módra van szedve, de négy darab (köztük egy a Méliuszé) verssorok szerint tördelten. Mint verstani műszó érdekes a »ritmus« szónak »verssor« értelmében használata egy bizonyos tájékoztató közlésben.

Mint énekszerző, Szegedi fölötte áll a XVI. századi átlagnak. Nem csuda, ha énekei nemcsak az övét nyomban követő gyüjteményekben, hanem a következő két századon át is benne maradtak a református énekeskönyvekben. Tíz zsoltár, négy eredeti szerzemény az ő énekhagyatéka. Egy ötödiket — a tatárok rablásáról

való Siralmas éneket — melyet az irodalomtörténet Szegedi Kis István szerzeményeként tart számon, némelyek — elégtelen érveléssel — szintén neki tulajdonítanak. Neki egy máig énekelt dicséretet is (az »Örül mi szívünk« kezdetűt), mely csak a Bornemisza énekeskönyvében jelent meg először. Saját szerzeményei közül egy Magyarország szenvedéseiről szól, némi ismétlésekkel hangoztatva, hogy Isten, mint gyermekét az atya, szeretetből, bűneink megismerése végett ostoroz bennünket; más kettő karácsony és pünkösd ünnepére való, egy pedig az úrvacsoráról szól. Ez utóbbi inkább hitvalló meggyőződés nyilatkozása, semmint dogma-formulázás, noha természetesen az is van benne, még pedig fesztelenül illeszkedve bele a vers ritmusába (»És lelkünknek kenyere lőn nekünk az ő szent teste« — »Szörze azért vacsorát, testéről hogy emlékezzünk, Ő kiontott véréről hogy el ne feledkezzünk«). Zsoltárfordításait Szenczi Molnár Albert a Sztárai Mihályéival együtt legszebbeknek ítélte az addig készültek közt. Méltán, mert Szilády Áron velős és igen szabatos jellemzése szerint »bennök gondolat és nyelv darabosság nélkül nyilatkozik, a nyugodt s mély vallásos érzület tartalmas érthetőséggel párosul; a zsoltárok szépségei nem válnak semmivé, sőt igen sokszor híven s megközelítő szépséggel és erővel csendülnek meg. A versalakok nemcsak sokféleséget mutatnak, hanem arról is meggyőznek, hogy a szerző azokat egyforma könnyűséggel használja.« Hogy Sztárainak az ő zsoltárfordításai szolgáltak volna mintául és ösztönzésül és hogy Sztárai csak az 1560-as években kezdett volna hasonlókat írni, mikor u. i. a debreceni énekes központhoz közelebb eső helyen működött: egyelőre csak feltevés, melyet meggyőző módon nem bizonyíthatni. Ennélfogva azt sem, hogy a »debreceni hitvallásnak a zsoltárok különösen alkalmas voltáról szóló megállapítása« — »ez a sajátosan bucer—kálvini-elv«, Szegedi Gergelynél jelentkezett először hazánkban. Sztárai lutheránus volt, s végig az maradt, mégis több zsoltár-éneket szerzett, mint Szegedi.

Egyik legszebb darabja a 29. zsoltár, mely számtalan jótéteményéről megemlékezve magasztalja Istent. Valódi konkrét líraiság szól belőle, mely a maga tárgyi alapjait — Isten irgalmasságának tapasztalt bizonyítékait — szemlélve indokolja és erősíti magát; higgadt, szívből jövő lírai elmélkedés, értelem és érzés egyensúlya, szép rend, tiszta ritmus: megnyerő tulajdonai. Méltó párja a 112. zsoltár, a boldog embernek — a »beatus vir qui timet dominum«-nak —: a hite, istenfélelme következtében boldog embernek e szemléletes, veleérző, benne gyönyörködő jellemzése. Lassúbb lépésekkel, mindeniknél nyomatékos vesztegléssel halad, de a gondolatkapcsolás lazítása nélkül, a 38-ik:

a bűneit megismerő ember könyörgése bocsánatért és irgalmas ítéletért. Rokontartalmú ezzel, de tökéletesebb ritmusával jobban kedvelteti magát a 6. zsoltár ; nem erőtlen körülírása az igen tömör eredetinek, s figyelmet érdemel talán Balassa Bálint miatt is, kinek Bocsásd meg Úristen kezdetű éneke egy helyt rokonságot mutat Szegedi zsoltárának következő, az eredetiben nem található részletével :

Háborúsága az én lelkemnek oly igen nagy vagyon,
Minemő szélvész és nagy háború az tengeren vagyon, . . .
Térj hozzám Uram és szabadítsd meg elbúsult lelkemet.

Formagazdagsága, ritmusérzéke, verselésbeli fegyelme, s mindezekben megnyilvánuló ízlése a század legjobb zsoltárosai közé emelik. A szokványos négysoros strófákon kívül két-, három- és ötsorosokat is alkot, hol azonos, hol külön képletű sorfajokból. Pünkösdi éneke ötsoros strófájának mindenik sora más-más képletű ; *egy* szerkezetbe összekapcsolásuk szokatlan is nekünk, de kétségtelen, hogy dallam-mintájához szigorú pontossággal igazodik. A 71. psalmus négy különnemű (8, 10, 9, 7 szótagú) sorfajból az »Örül mi szívünk« — ha ő írta — háromból (10, 6, 11), imént idézett úrvacsorai éneke kettőből (15, 14) szerkeszti össze a maga strófáját. A kétsorosak (a karácsonyi, meg az úrvacsorai ének) a párosrím fehér hollói közé tartoznak és az ú. n. csoportrímekkel szemben jól éreztetik a folytonos rímváltoztatás gondolatserkentő hatását, s fürgébbé és fordulatosabbá teszik a gondolatmenetet. A különben nagyobb terjedelmű karácsonyi éneket az élénkebb változatosság kedvelteti, nem szólva jól futamodó tizenhatosainak (5, 5, 6) makulátlan ritmusáról. Még a páros rímnél is ritkább jelenség ez időben az ú. n. visszatérő rímmel való sikerült kísérlete. A 71. psalmusnak említett heterogén sorfajúságán kívül ebben rejlik formatörténeti érdeke :

Ne hagyj azért vénségünkben
Nám soha nem hagytál szükségünkben,
Hogy megtessék hatalmasságod
Nagy erőtlenségünkben.

Legtöbbször bizonytalan osztású (4/7 alaptervű) 11-esekkel él, át-átcsúszva még a 12-esbe ; kedveli és igen jól írja az 5/6 osztású, meg a 16-ost (5, 5, 6) ; 12-est csak a fent első helyen kiemelt zsoltárában használ, de tökéletes szabatossággal. Bizonyítni lehet, hogy szótagszámra, metszetre tudatosan ügyel (ugyanazon énekben egyszer jótétemény-t, másszor jótét-et mond stb.). Úrvacsorai énekében a közölés nevű alakzatnak érdekes példái találhatók

(inverzióval komplikálva : »Teljes azért életünk csak háladás légyen dolgunk« = azért teljes életünk, dolgunk csak háladás légyen). Többször ő is versfőkbe rejti nevét, egyszer meg Németi Ferencét, egyszer Mágócsy Gáspár egri kapitányét. Ezen alapult az a feltevés, hogy a két utóbbi vers írásakor (1563, 1564-ben) talán a megnevezettek szolgálatában állt. Szerzett egyet Szegedi Lőrinc, egyet Pap Benedek nevére. Kérdés : ami ezekben személyes megnyilatkozásnak tetszik (minthogy a zsoltár eredetijében nincs meg) : az-e valóban, s ha az, kire vonatkozik : Szegedi Gergelyre-e vagy arra, kinek nevét a versfőkbe foglalta? Életrajzi adat kikövetkeztetésére az ily betoldások nem alkalmasak : lehetnek puszta párhuzamos továbbfejlesztői a zsoltár indítékainak. Szegedi gyüjteménye egyik (A testi jókról való hálaadás című) énekének versfő szövege : »ögo ipse feci« (én magam — ego — csináltam) ; talán ez is övé lehet, bár nem a legjobbak közé tartozik.

Kálmáncsehinek a debreceni püspökségben legközelebbi utóda, Szegedi Gergelynek lelkésztársa, Huszár Gál nyomdájának legfáradhatatlanabb táplálója, Szegedi Kis Istvánnak : tanítványa : a »legdebrecenibb« Méliusz Juhász Péter : nem Debrecenben, hanem a Somogy vármegyei Horhiban született, ezért nevezi magát Somogyi, máskor Horhi Juhász (vagy Ihász) Péternek is. (A »Melius« vagy »Melios« név a »Juhász« görögösített változata). Némely források szerint 1536-ban, de bizonyosan az 1530-as évek valamelyikében született, s minthogy 1572 végén már meghalt, rövid életpályáját meglepően tartalmasnak és ritka sikerűnek kell tekintenünk, noha legnagyobb részét harcban töltötte el, s életében saját hitfelei és polgártársai közt sem lett általánosan elismert tekintély. Itthon hol tanult, hol tett szert gazdag nyelvismeretére (tudott latinul, görögül, zsidóul, németül s ha igaz, törökül) : nem tudni. Szegedi Kisnek valószínűleg már a tolnai iskolában (1553—54-ben), s nem csupán utóbb (írásbeli közvetítéssel), tanítványa volt. Zigericus (Ezéki) Imrének szintén. 56-ban Wittenbergben tanult, mikor Károlyi Gáspár is ott járt. 58-ban került Debrecenbe, Enyingi Török János hívására, talán előbb udvari papjául, s azután választotta meg papjává a város ; 1561 végén már »plébános püspök« címet viselt. Ekkorára Szegedi Kissel folytatott levélbeli vitái során mesterétől meggyőzetve, s annak példájára, az úrvacsora kérdésében már eltávollodott korábbi lutheri álláspontjától, és a Zwingli-bullingeri tanítást tette magáévá. Ennek folytán egész lelkészi és írói pályája csupa küzdelem és hadakozás lett a már meghaladott katolikus és lutheri, meg a nálánál tovább haladt, szentháromságtagadó irányok és szekták ellen, a helvét változat

biztosítására és rögzítése végett. Nem fejtegető és rendszerező, hanem gyakorlati szervező, támadó és védekező teológus lett belőle. Debrecent ő fejlesztette a helvét reformáció székhelyévé, de nem akadálytalanul, hanem mind a városi tanácstól, mind földesurától nem egyszer gátoltan s mégis mindkettő támogatását biztosítni kényszerülve a maga számára. Tiszántúl, Erdély, a Felső-Tisza és Eger vidéke : egyaránt érezték nagy energiája hatását, de nem mind és nem mindenben igazodtak hozzá. A tarcali zsinat (1562) nem az ő ugyanazon évi »Debreceni« hitvallását, hanem annál kálvinibbat, a Béza Tivadarét fogadta el ; úgyszintén az erdélyiek is (1563). Főúri pártfogásban sem mindenütt volt része. Debrecenben Török János, távolabbi vidékeken Németi Ferenc tokaji kapitány, Mágócsy Gáspár tornai főispán (1563-tól fogva az egri várkapitányságban Forgách Simon utóda) : támogatták ; ellenben Perényi Gábor (1563) eltávolította birtokairól az ő hozzá szító papokat. A hatvanas évek sokféle veszedelmei és örvényei közt azonban ő vezette át a helvét változatot, s az unitárizmus hullámverései ellen ő keményítette bástyává Debrecent.

Szuperintendenciájának törzse a bihari archidiakonátus volt, a debreceni, váradi és diószegi (érmelléki) három tractussal, de fokról fokra nagyobb területeket olvasztott magába. 1569 táján Szegedi Lőrinc békési pap széniorsága alatt a Kőrös—Marosköz egyházvidékével is megnövekedett. A szabolcsi archidiakonátus 1570 táján egész terjedelmében beolvadt Méliusz szervezetébe. A szatmárvidékiek egyesülése a debreceniekkel — mint Kálmáncsehiről szólva fentebb említettük — gyakorlatilag csakhamar megindulhatott.

Ami teológiai álláspontját illeti, Révész Imre megállapítása szerint »kálvinista« teológusnak nem nevezhető. Tanulmányozta ugyan Kálvin egyes iratait (az Institutiót még nem eléggé alaposan), s úrvacsoratanában és néhány másodrendű kérdésben gyaníthatni annak némi hatását, de egész gondolatrendszerét, teológiai szemléletét és tanításmódját nem tette elhatározólag magáévá. Legközvetlenebb mestere mindvégig Szegedi Kis István maradhatott, s a zwingli-bullingeri szellemet is az közvetítette hozzá. Az 1559 tavaszán Nagyváradon tartott összejövetel, melyen Dáviddal, Heltaival, Kopácsi Istvánnal együtt ő is résztvett, már igen határozottan szembeállította a helvét úrvacsoratant a lutherivel s a zwingliánust is elítélte, nem puszta vallásos emlékünnepélyt látva az úrvacsorában, hanem lelki táplálkozást is a Krisztussal. Kálvin hatása azonban sem az akkori, sem az ugyanazon év őszén Marosvásárhelyen tartott összejövetelen nem vált tanításukban uralkodóvá. Végső megállapodásra az úrvacsora kérdésében nem

is közvetlenül Kálvin tanításának, hanem a Kálvin hatása alatt Bullingertől (1562-ben) megfogalmazott »Második Helvét Hitvallásnak« elfogadásával jutott el Méliusz s azt fogadtatta el az 1567 februári debreceni zsinattal. E zürichi (bullingeri) eredetű hitvallást a genfi egyház lelkipásztorai is aláírták, mi a helvét (német- és francia-svájci, bullingeri és kálvini) irányok szerencsés összeegyeztetését bizonyította. Mikor az 1567-i nagy zsinat ezt elfogadta, a svájcihoz hasonló hazai ellentéteknek (minő az 1562-i debreceni, meg az ugyanazonévi tarcali hitvallás közt is megnyilatkozott) szintén szerencsés elsimításához tette meg a döntő lépést. Ez a zsinat tekintendő a »református«-(helvét hitvallású) egyház igazi megszervezőjének. »A magyar református egyház teológiai gerincének kialakulására tehát — így foglalja össze megállapításait Révész Imre — Kálvinnak személyes hatása nem volt ugyan, de e gerinc megszilárdulásában mégis már a hatvanas évekből folyvást növekvő része van az ő tanításának és szellemének, bár maga a két legnagyobb magyar református egyházalkotó: a theoretikus Szegedi és a praktikus Méliusz még nem viselik magukon, mondanivalóikon és műveiken e tanítás és e szellem uralkodó bélyegét.«

Pályafutása kész egyháztörténet: egy válságokkal teljes másfél évtized zsinati, hitvitázó, hitcikkelyező története. Irodalmi alkotásai nagyrésze tisztán gyakorlati jelentőségű. Legnagyobb tömegük hadakozás az egyes egyházakkal, felekezetekkel és szektákkal: katolikusok és lutheránusokkal, szentháromság-tagadó szektáriusokkal, majd Dávid Ferenccel, meg saját, ahhoz átpártolt társaival. Lássuk, ellenfelei szerint elrendezve, hadakozásait.

A már ellenreformációnak számítható katolikus visszahatás ellenében vette védelmébe egri és egerkörnyéki hitfeleit. Ennek a beavatkozásának emléke az ú. n. Debrecen—Egervölgyi Hitvallás, mely valószínűleg néhány korábbi (váradi, egri, debreceni) zsinat közös vallástételét foglalja magába. Két kiadást tettek közzé belőle 1562-ben; egyet a debreceni egyház hitvallásaként (Confessio Ecclesiae Debreciensis), Méliusz és Szegedi előszavával, Németi Ferencnek ajánlva; egy másikat az egervölgyi katonák és nemesek hitvallásaként (Confessio Catholica címen), az egrieknek Ferdinándhoz és Miksához, Méliusznak és Szegedinek, majd külön Czeglédi Györgynek, az olvasóhoz intézett ajánlásával. Az egervölgyiek u. i. hitükben püspöküktől, Verancsicstől fenyegettetvén, ezzel a debreceniektől elkért hitnyilatkozattal kívánták Ferdinánd és Miksa előtt bizonyítani, hogy ők valójában katolikusok. A Confessio nagyrészt kétségtelenül Méliusz műve. Meglehetősen vegyes, rendszertelen, sok helyt pallérozatlan latinságú, sietős munka;

teológiai problémák mellett a gyakorlati élet kérdéseivel is foglalkozik szőrszálhasogató, skolasztikus módon, s heves kifakadásokkal a római egyház ellen. Közjogi jelentőségre sem akkor, sem később nem emelkedett. Bod Péter fedezte fel újból, s méltatta túlzón. Bennünket azonban egy-két legjellemzőbb dogmatikai megállapítása és korszerű kérdésekben elfoglalt álláspontja mégis csak érdekelhet, ha másért nem, a hitnézeti árnyalatok kézzelfoghatóbb, s Méliusz hívebb megismerése végett.

A Confessio szerint tehát: *szabadakarat:* volt a bűnbeesés előtt, az eset után megszűnt, de az újjászületés után Isten kegyelme által a választottakban ismét van. *A predestináció értelme:* a választottaknak az örök életre, a megvetetteknek az örök kárhozatra eleve elrendeltetése. Isten előtt u. i. multak, jövendők mind jelen vannak; előretudásánál (praescientia!) fogva az eset folytán bűnössé vált emberek tömegéből »a maga jó tetszése szerint önmagában kiválasztott és előrendelt, akiket akart, az örök halálból az örök életre; de úgy intézkedett az előrendelésben, hogy az istenben mind az igazságnak, mind a kegyelemnek, elég tétessék«; hamisan tanítják, hogy azért választatott el valaki, mert hisz, jót cselekszik, hallgatja az igét; sőt: azért hisz, hallgat és él szentül, mert öröktől fogva el van választva. *Szentség* kettő van: keresztség, úrvacsora. Az *úrvacsorában* átlényegülés nincs: a jegyek (kenyér és bor) csak nevét veszik fel a jegyeztetett dolgoknak (testnek és vérnek), nem lényegét; Krisztus teste és vére lelkünk előtt az ígéretnél fogva hit által szellemileg (in promissione per fidem, spiritualiter) valósággal jelen van és adatik a választott híveknek; ők a jegyet együtt veszik a jegyeztetett dolgokkal, mert testnek és léleknek szájával (hittel) veszik; a gonoszok, nem lévén hitük, csupán a jegyeket veszik. A *Szentek tisztelete* csak becsülésüket jelenti, nem segélyül hívásukat; elfogadjuk, amit az Úrban mondottak, írtak, s követjük hitbeli erényeiket; de nem közbenjárók, Szűz Mária sem az, csak Krisztus, mégpedig mindkét természete szerint. — A *fülbegyónás* elvetendő, mert csak bizonyos időhöz (úrvacsora előttihez), a bűnök megbocsátása pedig csak előszámlálásukhoz volt kötve, s lehetetlen is azokat előszámlálni; az Úr sem parancsolja sehol, hogy felsoroljuk a pap előtt. — A *házasság* a természet és Isten törvénye; papoknak azt megtiltani gonoszság, a níceai zsinat még a pápának is megengedte. A házasságkötés megtörténhet eskü nélkül is, és a házasokat nemcsak papok köthetik össze, hanem közegyetértéssel választott tisztességes emberek; mindamellett Krisztus példája szerint, ki hittel és esküvel jegyezte el magának az egyházat, a házastársak hittel összeköttetése is helyes, úgyszintén az oktatás és nyilvántartás végett —

hogy lelkész kösse össze őket. *Püspökök* a néptől és az egyház tanítóitól választassanak és vizsgáltassanak meg s a fejedelmek beleegyezésével tétessenek. *Egyházi éneklés*, mint az istentisztelet része, helyeslendő ; de az énekek a szentírásból merítsenek, s a jelenlevő nép nyelvén szóljanak ; idegen nyelven, sztentori hanggal, magasan harsogó éneklés rút balgatagság. *Orgonáról* nincs emlékezet az újtestamentomban ; Salamon templomában a hangszerek használata megvolt, Krisztus eljövetelével megszűnt, a pápák hozták be újból a színészies misével együtt. *Temetéskor* a harangoknak pápista szokás szerint való babonás zúgatása kerülendő ; elég, jeladásul, egy harangnak igen rövid meghúzása ; semmi lakoma ; kegyes énekek, rövid oktatás, s le kell tenni a port a porhoz. — A *hatóság* : Isten rendelése a jók védelmére és a rosszak irtására ; engedelmességgel, adóval tartozunk neki ; csak ha a természeti törvény s Isten dicsősége és törvénye ellen parancsol valamit, tagadhatni meg az engedelmességet. — Szabad a *törökkel* együtt harcolni az ország igazságos és törvényes védelmében, rablások, árulók, pártütők ellen, mikor a hatóságnak nincs elég serege erre a célra, de nem szabad az isteni és emberi törvények ellen hadakozni, s velük más ország határait ok nélkül pusztítani. — Az *uzsora* csak akkor engedhető meg, ha a kölcsönvett pénzből nyereség származott, s abból a kölcsönadó is részesedik ; az az uzsora azonban, melyet nyereséggel nem járó kölcsön után az arra rászorult embertől szednek : valóságos lopás, ínségre juttatása a szűkölködőknek. — *Játékok*, látványosságok, szemtelen táncok kárhoztatandók ; a tisztességes, nem szemtelen játék és szemérmes tánc nem. — *Paráználkodó* férfi és nő *halállal bűntetendő*. — *Boszorkányság*, szemfényvesztés, varázslat stb., a sátán szerzéséből származik ; midőn Isten a gonoszokat átadja a sátán kezébe, a sátán sokat tehet bennök az Úrtól vett hatalommal ; ő igazgatja a boszorkányokat, kísérteteket, kóborló lelkeket, megnyomókat, bejuttatja testbe, házba, erődökbe ; jövendőlés, kézből való jóslás : sátán szerzése ; sorsvetés, kétes dologban való döntés végett, meg van engedve, de varázslás és babona nélkül ; madárjóslás, bűvölés tilos ; a lidérc az Úr ostora, ki a bujaság bűnét a bujaság kívánásával bünteti ; igézés, mint betegség, lehető, de kisdedeket és másokat ránézéssel megrontani nem lehet.

Feltűnő a Confessióban, e voltakép római katolikus-ellenes szövegben a patrisztikai, zsinati idézetek nagy száma, bár azok többnyire felületes, sokszor csak találomra való utalások. Vannak benne hivatkozások egyenest a trienti zsinatra is, mely épp 1562 elején újra összeült. Szerzői ismerték Ferdinánd türelmes álláspontját, s az egységet illetőleg a trienti zsinatba vetett remény-

ségeit. Magukat is állandóan katolikusoknak mondják. Része volt ebben az egriek érdekeire való tekintetnek. De van e jelenségnek más oka is. Méliusz, mint teológus, a szélsőséges traditionalismus híve volt. Míg u. i. az első reformátorok, s majd Dávidék is, szigorúan a Szentírás alapján álltak, ő és a hozzá hasonlók — noha ők sem fogadtak el semmit, mi az Írással ellenkezett — hovatovább annak bizonyítására törekedtek, hogy nem újat tanítanak, csak egyházatyák, zsinatok régi hitelveit hangoztatják. Ez is mutatja, hogy még nem mentek át Kálvin iskoláján.

Kevesebbet mondhatni Méliusznak lutheránusokkal folytatott vitáiról. Közvetve tudjuk, hogy 1563-ban Sztáraival volt ellenkezése egy másodrendű kérdésben, melyet imént ismertetett Confessiójában is érintett, mondván, hogy a kegyesek lelke, mikor a testtől elválik, a paradicsomba vitetik, a nyugalom helyére, s ott várja az ítéletet és az örök életet. Ezt fejtegette A halál könyve c. elveszett művében is. Sztárai ezzel a maga felfogását szegezte szembe, mely szerint az elhalt kegyesek lelke egyenest a mennyországba, az örök életbe jut. Méliusz újabb könyvet írt e nézet cáfolására. — Egyéb vitáit mellőzve, említsük a Hebler Mátyás erdélyi szász szuperintendens úrvacsorai Confessiójára írt cáfolatát (Refutatio confessionis de Coena Domini, 1564), s annak függelékét (Apologia et abstersio Ecclesiae Debreciensis a calumniis«: a debreceni egyház védelme és megtisztítása a rágalmaktól), melyben a debreceni egyházról s általában a helvét irányról ellenfeleitől királyok, zsinatok és a közönség körében terjesztett ráfogásokat utasítja vissza; ilyeneket: hogy ők Arius és Stancaro eretnekségét követik — lerombolandónak hirdetik a templomot — azt tanítják, hogy a nőknek nincs lelkök, nők nem támadnak fel — hét feleségiglen elfogadják a soknejűséget stb. A vádak egy része láthatólag a Debrecen-Egervölgyi Hitvallás tételeiből van, olykor ferdítéssel, vagy abszurd elforgatásukkal kipécézve, ami különösen a predestináció kérdésében nem is okozhatott valami nagy fejtörést a botránkoztatni kívánó ellenfélnek.

A római egyház és a lutherizmus, e már elhagyott hitállások elleni hadakozását jóformán még meg sem kezdte, mikor az olasz Stancaro és a Magyar Arany Tamás tanításaival egy még csak eljövendő ellenfél — a szentháromságtagadó irányzat — első fenyegetései tűntek fel a láthatáron. Stancaro, a mantuai humanista orvos, kit gyanús hitelvei miatt hazulról, s Középeurópa több egyetemének tanszékéről, Bécsből, Krakkóból stb. elűztek, ki 1549-ben, majd 53-tól 59-ig (Petrovics haláláig annak pártfogása alatt) nálunk is megfordult, több zsinaton elítéltetett, vitán megtámadtatott: távozása után, úgy látszik, jelentékeny számú híveket

hagyott itt írmagul, s e »Stancaristák« ellen adta ki egyik első könyvét Méliusz, a Krisztus közbenjárásáról való prédikációkat, latinul és magyarul, 1561-ben. Stancaro nem támadta egyenesen a szentháromság tanát, sőt annak féltésével indokolta felfogását, melyet még bizonyára Páduából hozott magával. Szerinte, ha a Fiú Istennek részt tulajdonítnak a közbenjárásban, az annyi, mintha nem tartanák egyenrangúnak (egylényegűnek) az Atyával. Ő tehát Krisztust csak emberi természete szerint tartotta közbenjárónknak. A Debreceni Hitvallásból tudjuk, hogy Méliusz »mindkét természete szerint« vallotta annak Krisztust. Említett prédikációs kötetének latin kiadása elveszett, magyarja, mely Fitz József szerint »talán a debreceni vásáron eszközölt nyilvános gyüjtés eredményeként jelent meg«, »a magyarországi kereskedő és áros népeknek« van ajánlva, mint akik által terjeszti Isten oly hamar az evangéliumot ; ők sokfelé forogván másoknál hamarább hallották, s előbb beszélhették másoknak az igaz tudományt. Nem ok nélkül ajánlta kereskedőknek ezt a könyvét, s mint alább látni fogjuk, egy másikat is. Azok a hódoltsági területen is meglehetős szabadon mozogtak, s legtöbbjük iskolai tanultságú ember volt ; nemcsak előbb »hallhatta«, hanem előbb »olvashatta« is az »igaz tudományt«. Takáts Sándor írja : »Az iskolákon forgott ifjaink jelentékeny része a kereskedői pályára lépett. A XVI. és XVII. század magyar tőzséreinek és kereskedőinek nevei mellett majdnem kivétel nélkül ott találjuk a *deák* szót«. Méliusz szóbanforgó kötete hét rövid, textustalan, inkább értekező, mintsem szónoki jellegű prédikációt tartalmaz. Vitatkozás nincs bennük : inkább a maga álláspontját fejtegeti, mintsem a másét cáfolja ; s ha cáfol is, erőteljesen ugyan, de nem heveskedve teszi. Higgadt gondolatmenete minden lépésénél írásra, doctorokra utal : ugyanazokra, mint a Debreceni Hitvallásban. Érveit számozza. Némely tételeket ismételten kifejt, vagy előrebocsátva, vagy »summa szerént« legvégül fogalmazva meg. Az utóbbi módon elrendezett prédikációit mondja Ravasz László »valósággal fordított bibliamagyarázatoknak«, mert nem alapigeként, hanem a fejtegetés végső bizonyságául használják fel a »textust«. Mily körültekintőn fogalmaz, mutassa ez a II. prédikáció elején olvasható tétele : »A közbenjáró : Istentől rendeltetett személy, ki Isten és ember, hogy az ő egyszer való áldozatjával Isten igazságának eleget tégyen és Isten irgalmassága szerént megbékéltesse az embereket Istenvel, megigazítván, újonnan szűlvén minket, szószólónk és esedezőnk legyen az ő Atyjának jobbján a hívekért, egyszer való áldozatjának erejével és érdemével.« Ily tételekben szinte minden szónak dogmatikai súlya van ; fogalmazásuk épp azért zsúfolt lehet ugyan (mint ezé is),

de kényes árnyalatokat is éber különbségtudattal számontartó. Hittani terminológiája, mint általában társaié, magyar : meg tud lenni idegen (latin) műszók nélkül. Egyébként alaptétele végig ugyanaz a Stancaróéval szemben álló nézet, hogy Krisztus, valamint a választásban és a teremtésben istensége szerint volt eszköze a Szentháromságnak, úgy a közbenjárásban is eszköz lehet istensége szerint ; engesztelő volt ő eleitől fogva, még a megtestesülés előtt.

Stancarónak némely tanait másokéival keverten hirdette, s Méliuszt közvetlen beavatkozásra késztette Arany Tamás, valószínűleg köröspeterdi pap. Alighanem Felső-Olaszországban tanult. Ott u. i. és a szomszédos svájci részeken, kivált az 1550-i velencei zsinat alkalmával, szervezkedett az antitrinitárizmusnak egy radikális, korai változata, s Arany hittételeinek egy része azzal látszik összefüggeni. Nem tudni, kinek a kezdeményére, közte és Méliusz közt még 1561 őszén (nov. végétől megszakítással december közepéig) Debrecenben hitvita folyt le, mely Arany visszavonó s a jövőre hűséget fogadó nyilatkozatával zárult. Aláírta azt : Méliusz, Szegedi Gergely, Huszár Gál, Török János udvarbírája, a debreceni főbíró és több világi úr. Méliusz, még 1562-ben, könyvet is bocsátott ki Arany Tamás ellen, s abban más, nyilván Debrecenben felbukkant eretnek eszméket is sorra cáfolt. A könyv »Az Aran Tamás hamis és eretnek tévelygésinek . . . meghamisítási« címmel jelent meg ; előszavát Huszár Gál, »a kassai lelkipásztor, exul« írta, Enyingi Török Jánosnak és Ferencnek ajánlva a könyvet, kiknek városa »Istentől bizonnyal megáldott város, és a mennyei tudományban mind az egész Magyarországnak és Erdélységnek s több helyeknek világosító lámpása.« Arany Tamásnak a könyvben feljegyzett és cáfolt főbb tételei a következők voltak : Krisztus nem isten, hanem Isten fia és ember fia ; a Szentlélek sem az, csak Istennek szerelme ; Krisztus nem mindkét természetében közbenjáró ; nem volt teremtett lelke, mert ember volt, s az embernek teste is. lelke is ember nemzése ; Ádám bűne megvolt Ádám esete előtt is, a jó és gonosz tudásának fáján, mert Isten tudta a bűnt : »a bűn, hogy legyen, Isten oka« ; viszont Ádám épp az esetkor találta meg az ártatlanságot és szentséget : azelőtt u. i. nem volt »ígéreti« ; ördög csak egy, a bűn ; a törvényt, minthogy igazhitű keresztyénnek már nincs rá szüksége, nem kell hirdetni és tanítani ; nem kell kérni bűneink bocsánatját : Isten már egyszer megbocsátotta ; testi jót (kenyeret) sem kell : az mind ördög, elvonssza embert Istentől ; a »hoc est corpus meum« (ez az én testem) mondásakor Krisztus saját testére mutatott, nincs hát azon mit magyarázni. — »Egyéb tévelygések« (nem az Arany Tamáséi), miket Méliusz

szintén cáfol: fattyak nem üdvözülhetnek; nem jó énekelni a gyülekezetekben; házassági eskü lelkipásztor által: nincs az írásban, nem kell; hitlen és pogány fejedelemnek nem kell engedni és szolgálni; szabad a keresztyéneknek a pogányt a keresztyénekre hozni; fejedelem törvényen felül is szedhet adót; szabad uzsorálkodni. Összesen 36 tévelygés ellen kel ki Méliusz; fele Aranyé, fele másoké. Egy azonban hiányzik közülök: a gyermekkeresztség elvetése, a keresztségnek felnőttekre korlátozása. Ez lett volna u. i. a régi és az új egyházaktól egyaránt üldözött radikális vallási forradalomnak legbizonyosabb ismertető jele. A »tévelygők« ezt jónak látták elhallgatni. Ezzel Debrecent sem vádolták volt lutherista ellenfelei. Méliusz modora nyers és rideg ugyan a tévelygőkkel szemben — elveti a fölösleges »salamonkodást« (okoskodást) a nyilvánvaló igazság ellen »fortélyozást« — de nem szenvedélyesen gyalázkodó. Szerét ejti azonban, hogy egy-egy élesebb vágást mérjen a pápistákra, s kétségbe is vonja meggyőződésük őszinteségét: némely udvarnépei — úgymond — és egyéb, színnelvaló keresztyének, Oláh Miklós kedvéért — hogy a fejedelemnél tisztet szerezzen nekik, vagy alafájokat el ne vegye — misét hallgatnak. (Az »alafa« török szó, hivatalt, fizetést jelent.) Szereti az elvontat népszerű példálózással világosítani, s eközben egy-egy néprajzi érdekű adatot is megörökít. Így mikor azt akarja megértetni, hogy Isten már az eset előtt készített orvosságot (a majdani megváltást) a bűn ellen, de azzal nem okozója lett a bűnnek: a borbélyra utal, ki tudja, hogy a hadban sebesek lesznek, s előre elkészíti az »íret«; azután meg egy alszerűbb példát említ: »A Szalaiak a zsebben hordozzák a sós kenyérbélt, mert tudják, hogy a korcsomán betörik a fejét avagy arcul vágják«. Hogy hadban és korcsomán seb lesz, annak nem az ír az oka, sem a sós kenyérbél!

Kevésbbé személyes műve volt az Egri Lukács elleni küzdelem. Ez igen korán (1522) Wittenbergben tanult, 53 körül egri pap, 58-ban a kolozsvári magyar egyház prédikátora volt, 65-ben Egré visszatérve unitárius-ízű tanokat hirdetett. Több zsinaton: Göncön (1566), Szikszón (1567), Kassán (1568), harcoltak ellene, Göncön Károlyi Gáspár, Szikszón Méliusz is; Egri azonban nem tágított, Szádváron fogságba vetették, utóbb aláírt valami enyhébb formulát, de kiszabadulásáról s további sorsáról semmi bizonyos hír.

Arany Tamás letűntével sem szűntek meg Debrecenben a Szentháromság-ellenes kísérletezések, sőt erőt merítettek az 1566/67-i erdélyi példából, mikor a Blandrata—Dávid-féle, antitrinitárizmus János Zsigmond pártfogásával nyíltan kezdett szervezkedni. Nyomot hagyhattak Dávid és Méliusz debreceni, 1568-i

hitvitái (mikről keveset tudunk), valamint János Zsigmond 1569-i látogatása Debrecenben, mikor Dávid állítólag keményen prédikált Méliusz ellen. De főkép Méliusz paptársának, Somogyi Mátének áthajlása, mi már 1568-ban megkezdődött, s 71-re nyilvánvalóvá lett, bátoríthatta az efféle mozgalmakat. Őt az »áros nép«-ből való Patkó Mihály, gazdag kereskedő támogatta. Méliusz ezt bevádolta a tanács előtt, Patkó bocsánatot kért és javulást fogadott. Somogyi ellen (ki talán földije volt) külön iratot adott ki 1571-ben (Theses contra anathemata), melynek csak egy későbbi, kéziratos másolata ismeretes. Ez a Somogyi különben konzervatívabb unitárius »ditheista« volt ; szerinte isten csak kettő : az Atya és a Fiú (ez kisebb amannál), a Szentlélek csak ereje e kettőnek, s nem imádandó ; tagadta a fattyak üdvözülhetését, de a gyermekkeresztség elvetését sem sürgette. — Ugyanakkortájt Félegyházi Tamással, a debreceni iskola rektorával is meggyűlt a baja Méliusznak. Ez a kolozsváriak hívásának engedve átvette az ottani iskola vezetését, deákjai nagyrésze vele ment, úgyhogy az 1570—71-i tanévben a debreceni iskola kiürült. Félegyházi azonban, a helyszínén közelebbről megismerkedve új hitfelei belső egyenetlenségeivel, meg talán János Zsigmond halála után reménytelennek ítélve Dávidék helyzetét, visszatért Debrecenbe, Méliusszal kibékült, s annak kívánságához híven ő lett a papságban utóda.

»Debrecen lelki válsága« — mint Révész Imre nevezi, ezzel még nem ért véget. A nagybányai vagy szilágysági származású Karácsony György, a »fekete ember« a maga fanatizált híveivel igazán is megrohanta a várost. Isten küldöttének hirdette magát s úgy látszik, valami paraszturalomra berendezendő anabaptista »Sion-királyság« volt a rejtett célja. Elébb szegény parasztemberekből álló kisebb kísérettel ment be Debrecenbe (1569), majd hívei számának több ezerre növekedtével a városon kívül ütött tábort ; 1570 áprilisában nekiindította a népet a törökszentmiklósi török palánknak, elhitetve velök, hogy annak falai puszta trombitaszóra le fognak omlani ; serege felét a török ágyúk megsemmisítették, másik része szétszaladt ; maradék csapatával betört Debrecenbe, élelmet követelt, fel akarta akasztatni a főbírót, de a polgárság fegyverre kapott, Karácsony György katonáit leverte, őt pedig hóhérral végeztette ki. Szentmiklós alatti és debreceni kudarcát tudvalevőleg Tompa Mihály énekelte meg A fekete ember c. versében, hősét Karácsondinak nevezve.

Míg Stancaro, Arany Tamás, Egri Lukács, Somogyi Máté, Félegyházi Tamás, végül Karácsony György : csekély megszakítással szinte egy évtizeden át veszélyeztették elért eredményeit, 1566 óta Méliusz egy nagyobb szabású egyéniséggel került össze-

ütközésbe, a fejedelmi támogatásban is részesülő Dávid Ferenccel. Az 59-i nagyváradi értekezleten találkozott vele először, nem egy tekintetben befolyása alá is kerítette, utóbb pedig egyesített erővel értek el eredményeket a helvét irány javára Erdélyben. Mikor azonban Dávid, már mint helvét püspök, az unitárius irányhoz tért át, ellene is megindította a harcot : Erdélyre nézve nem nagy eredménnyel, de Debrecen védelmében végül is sikerrel. Első összecsapásuk az 1566 tavaszán Tordán kezdett, majd Gyulafehérvárt már a fejedelem jelenlétében folytatott vitában eredménytelenül végződött, a második (Gyulafehérvárt 1568) Dávid javára dőlt el annyiban, hogy tanait János Zsigmond elfogadta. A harmadikat (Nagyvárad 1569 okt.) János Zsigmond meddőnek ítélte, s Méliuszt rendre is utasítván, véget vetett neki. Méliusz — így szólt — »a mi birodalmunkban nem pápálkodik«, s ő, János Zsigmond, »mint e szegelet földnek választott fejedelme«, azt akarja, hogy itt »szabadság legyen«. Méliuszék pedig neheztelve mondogatták egymás közt : »akinek ura pöresse, annak Isten orvossa«.

Az említetteken kívül több zsinatot is tartottak az ellenfelek, de csak maguk közt, minthogy vagy meg sem hívták a másik félt, vagy az maradt távol szándékosan. A zsinatok (viták) némelyikéről, (így a váradiról Dávid), ismertető leírást tettek közzé, s kiadták a zsinaton elfogadott hitcikkelyeket. Méliusz három ilyet adott ki az 1567-i debreceni zsinatról, melyre az erdélyiek nem mentek volt el. Egyet latinul, Brevis Confessio (»rövid hitvallás«) címen, II. János királynak ajánlva (erre Dávid adott ki egy Refutatiót) ; egyet — A Debrecenbe összegyűlt keresztyén prédikátoroknak igaz és szentírás szerint való vallások címen — magyarul ; meg — Articuli ex verbo Dei (»cikkelyek Isten ígéjéből«) címen — latinul egy valóságos egyházi rendtartás- és törvénykönyvet, a 74 cikkelyből álló ú. n. Méliusz-féle kánonokat. Mindezek, (a latin nyelvűek magyarra fordítva), megtalálhatók Kiss Áron kiadványában. Itt csak a két utóbbiról valamit. A magyar nyelvű hitvallás ajánlása »a magyarországi jámbor keresztyén áros népnek« szól, »akik Debrecenben, Szombatban, Kassán és Váradon laknak«, s felszólítja őket : olvassák és tanulják az itt előadottakat, hogy tétova járván, be tudják dugni az eretnekek száját, kik a Szentháromságot tagadják ; egyszersmind kifejti az igaz, isten szerint való meg a hitlen, csalárd kalmárság közti különbséget ; amaz kedves az Úrnak is, ezt az Írás is szidalmazza, mert ennek a pénz az istene, tanítóra, könyvnyomtatásra, szegényekre nem költ. Maga a Hitvallás nagyban és egészben a Credo mintájára van ugyan elgondolva (»Valljuk és hisszük a Credo és a Szentírás szerint, hogy . . . «), de folyvást bizonyit is a bibliából, s egy-egy éles szóval meg-meg-

bélyegzi az ellenvéleményt (»Hazud a tudatlan szamár, aki azt mondja . . . «, — »átkozottak, valakik a Szentháromságot tagadják«, — »Hazudnak a Servetus vargái« : vargán Dávid Ferencet értve!). Különösen éles a pápa ellen. Mint a Debrecen—Egervölgyi, ez sem csupa hittételből áll ; rendelkezik gyakorlati dolgokban is ; pl. tanító, pap ne hordjon udvar módra, deli módra cifra ruhát : »feleségednek is hánt (hányt) aljú garádicsos szoknyát ne csináltass« stb. — A 74 articulus természetesen még gyakorlatibb érdekű, lévén az, a főbb dogmákat rögzítő cikkelyeken kívül, voltakép az egyházi rendtartást előíró szabályzat. Főbb utasításai : milyenek legyenek az egyházi beszédek ; a mise maradványai kiirtandók ; pap és családja egyszerűen öltözködjék ; a gyülekezetekben anyanyelvükön énekeljenek ; papvizsgálat és avatás hogyan történjék ; seniorok, superintendensek tisztje mi, lelkipásztorok fegyelme, erkölcse megélhetése milyen legyen ; legyen bibliájok, a tudósabbaknak latin nyelvű is ; vasárnap ne legyen esketés, lakodalom ; házassági eskü fenntartandó ; a házassági kötelék érvényben maradjon, ha fogságba esett is az egyik fél ; ha semmi hír róla, vőlegény és menyasszony négy, férj és feleség 6 évig várjon rá ; ha visszatér, akkor a másik, mással egybekelt házastárs térjen vissza hozzá, az idegen férjtől született gyermekeket az vigye magával, vagy osztozzanak rajtok ; mit tanítsanak az iskolában (latint, görögöt, ahol lehet, zsidót is, logikát, retorikát, teológiát, szentírást görög és latin nyelven) ; emberölés, paráznaság, házasságtörés, vérfertőzés, istenkáromlás megcáfolt eretnekség : halállal büntetendő ; fejedelmek, bírák kötelessége megölni a gonosztevőket ; lelkipásztorok feddjék meg a fejedelmek bűneit ; mi a kötelességök fejedelmeknek, alattvalóknak ; királyok nemcsak a polgári, hanem az isteni törvényekre is megesketendők ; pápista templomot, temetőt nem kell használni. A hitcikkelyek közül a Szentháromságra vonatkozók érthetőleg nyomatékosabbak ; e ponton Servet is megkapja a kárhoztató ítéletet. Dogmákban, rendtartásban, gyakorati élet és jogviszonyok területén is egyetlen irányítójuk ez articulusoknak a Szentírás ; innen egyebek közt a büntetések ótestamentomi szigora, s a világi fejedelmeknek is a hit szolgálatára kötelezése. De mint a legutolsó cikkely vallja, az atyák írásait is elfogadják, Ignáctól Bernátig, valamint az újabb tudósoknak igaz, az apostoli hitformával és a szent könyvekkel megegyező hű magyarázatait, ellentétben Servet műveletlen és tudákos követőivel, kik a magok balga véleményét többre becsülik az atyáknak, az akadémiák tanítóinak, a helvét, genfi és szász egyházak lelkipásztorainak és tudósainak ítéleténél. Méliusnak már említett tradicionalizmusa nyilatkozik meg e kijelentésekben. A könyv záradéka közli, hogy elfogadták

a Zürichben 1566-ban kiadott helvét hitvallást, melyet a genfi egyház lelkészei is aláírtak.

E »vallás«-műfaj körébe sorozható még 1562-ben kiadott (Németi Ferencnek ajánlott) Catekismusa »Calvinus Janus írása szerint« ; ez a káté azonban Kálvin sajátos nézeteiből — mint Révész Imre megállapítja — kifejezetten semmit sem foglal magába.

Prédikációi is alig jelentenek más műfajt, mint hadakozó teológiájának eddig áttekintett nyilatkozatai. Értekezik ezekben is, vitat, magyaráz (szöveget, szentírást), oly könyvmodorban, oly szinte tudós tüzetességgel, amilyennek prédikációt elképzelni ma már nem tudunk.

Első prédikációi (A Krisztus közbenjárásáról), ha nem voltak is szónoki művek, olvasmánynak zavartalanabb folyásúak voltak, mint azon többiek, melyeket Mágócsy Gáspárnak ajánlva Magyar prédikációk — , s Mágócsynénak ajánlva Válogatott prédikációk címen adott ki 1563-ban. Úgy prédikált, amint az Articulusok X. cikkelyében bizonyára ő maga utasította lelkésztársait : »A szentírást úgy hirdessék, hogy a próféták és apostolok írásait tanítsák és az egész tudományt rendben előadják . . . Össze nem férő dolgokat, a bibliából felvett szöveg mellőzésével, ne tanítsanak, hanem a *szöveg rendjével, a vonások, pontok és versek sorrendi szerint tárgyaljanak és magyarázzanak ;* és midőn a szöveget (t. i. a bibliait) felvették, adják elő a beszédnek *summáját,* azután rendben *magyarázzák meg a szöveget* és nyujtsanak a népnek a szövegből *hasznos tanúságokat.* És egy órán túl ne nyujtsák a beszédet, nehogy unalmat szűljön«. Mindez a legridegebb értelemben vett exegézis, írásmagyarázat. »Vette a bibliáit, s magyarázta végig« : jellemzi Ravasz László. Ő előtte magyar exegétikai műnek, mint Zoványi megállapítja, csak Bencédi Székely Zsoltárkönyve tekinthető, s az is tisztára gyakorlati célzattal készült ; Méliusz viszont százada exegétái közt a legmunkásabb volt ; azt az exegézist űzte, amit kora ismert ; célja a dogma igazolása volt a bibliából, szőrszálhasogató, s nem egyszer erőltetett fejtegetésekkel ; az exegézist, mint tudományt előre vinni nem kívánta ; célja neki is gyakorlati volt : éleszteni óhajtotta a népben a dogmákhoz ragaszkodó vallásos érzületet, s gyűlöletet akart kelteni a más hitűek ellen : kimutatni minden református dogma bibliai eredetét, tehát igazságát. De ez az exegézis, mint Révész Imre értékeli, az eredeti nyelvek beható ismeretén alapul, igen gondos és a kor legmagasabb színvonalán áll : »erős és biztos, a Szentírásból igazolt« dogmatizmusa »külsőleg gyakran elég merev skolasztikus formalizmussal jár együtt, de a gyakorlatiasságra is nagy gondot fordít ; a sokszor szinte elbírha-

tatlanul tudóskodó, allegorizáló és formalisztikus Méliusz átmenet nélkül csap át minduntalan a legszemélyesebb és legszenvedélyesebb hangba«. Tudós apparátusa zsúfolttá, akadékos folyásúvá teszi. Vitát, támadást itt sem kerül ; katolikust, unitáriust egyaránt sebez, vaskos, megbélyegző szavakkal, csúfondáros névtorzítással is (»kárcsinálók« : kardinálok helyett). Oláh Miklóst személy szerint is többször célbaveszi. Példái, hasonlatai sokszor stíl- és helyszerűtlenek. A hitvallás tisztázása, elkerítése, védelme és egyházi rendtartásban megkötése : állandó gondja ezúttal is. Válogatott prédikációi végén a keresztelés, úrvacsoraosztás, esketés stb. rendjére vonatkozókat is közöl.

Nemcsak bibliai szövegrészleteket, hanem egész szentírási könyveket is végigmagyaráz sorozatos prédikációkkal, mégpedig úgy, hogy egészen le is fordítja azokat, s aztán alapigékre szaggatva szakaszonként fejtegeti. Ily bibliafordítással kapcsolatos prédikációk : Pál apostol Colossabeliekhez írt levelének (1561), meg az Apokalypsisnek (Az Sz. Jánosnak tött jelenésnek) »prédikáció szerént való magyarázatja« (1568). Emennek bevezetésül szolgáló imádság-szövegében felsorolja a reformációt támogató előkelő házastársakat : Mágócsy Gáspárt Massai Euláliával, Balassa Jánost Sulyok Annával, Bebek Györgyöt Pathócsy Zsófiával ; dicsérettel említi továbbá Forgács Simont, Bornemisza Farkast, Török Ferencet, Gyulafi Lászlót. — Ily, alapigékre szétszabdalt fordításokon kívül vannak neki folyamatos, mondhatni öncélú bibliafordítmányai is : Sámuel és a Királyok két-két könyve (1565, Bebeknének és Mágócsynénak), meg a Szent Jób könyve (1565, Mágócsynak és nejének ajánlva). Van hír Szegeden nyomtatott Újtestamentum-fordításáról, 1567-ből, de példánya ismeretlen. Az ótestamentumi könyvek fordításával a Heltai-féle fordítás kiegészítését célozta, nem sejtve, hogy Sámuel és a Királyok fordítása benne lesz a Heltai-féle Biblia Második Részének ugyanazon évben megjelenendő kötetében. Általában a zsidó eredetiből fordított, használva azonban a görög szövegeket is. Néhol (Sámuel, Királyok) egy-egy szót vagylagosan fordít, afféle zárójeles technikával, amilyet Komjáti Benedek fordításában találtunk. E fordításait sem hagyta magyarázatok nélkül, csakhogy ezúttal nem prédikáció formájában, hanem lapszélen és fejezetek végén közli azokat, azt célozva velök, hogy olvasója mindjárt az ő szellemében értelmezze a biblia szövegét. Mind ama prédikációs, mind eme jegyzetes és magyarázatos bibliafordításoknak tőle származó észrevételeiben természetesen túlnyomó a teológiai elem, sok — mint egyéb munkáiban is — a más értelműeket, főkép a pápistákat támadó és gyalázó, de vannak köztük a laikus olvasót, a mait is érdekelők.

Prédikáció-jellegű bibliamagyarázatait valóban el is prédikálta előbb saját gyülekezete előtt. De minthogy másokhoz is, sőt minden atyafiakhoz kívánt szólani, s kívánt nem csak életében, hanem e világból való kimúlása után is, közzétette nyomtatásban. Megmondta ezt már a Colossabeliekhez írt levél magyarázatának ajánlásában (melyet a »döbrötzöni tanács«-hoz intézett), s ismételten megokolta eljárását az Apokalypsis magyarázatában ; ott átkozottnak mondaná azt, aki amit tud, meg nem írná a maradéknak : »vessünk, hadd jusson a maradékoknak is!«, azzal több hasznot teszünk, hogysem a kiáltó szóval, mely »csak a jelenvalóknak használ«. Az irodalomtörténet, mely az írásbeliségben múlt, jelen és jövendő nemzedékek lelki szolidarításának eszközét becsüli és tanulmányozza, méltán jegyzi fel az »avult« hitvitázónak hasonló, a maga korában »modern« nyilatkozatait.

A prédikálást szent feladatnak tartotta. A Colossabeliekhez írt levél magyarázatában megvetőleg szól holmi »bokorból szököllött, hajdú trágár prédikátorokról«, akik »választás, próbálás és hivatal nélkül csácsognak«. Ő a »belső prédikátornak,« a Szentléleknek jóvoltából szól és tanít. »Nagy fennszóval, nem súgva, hanem mint egy trombita, minden hallatára« prédikálja az evangéliumot, próféták és apostolok írásait, úgy, amint a Jelenések könyve magyarázatában a hű tanítótól kívánta.

De lássuk közelebbről Szent Pált magyarázó prédikációit! Hangoztatja, hogy nem új hit az, amit ők prédikálnak ; annak sarkalatos tételei mind feltalálhatók az evangéliumban. Ilyenek : Krisztus isteni és emberi természetére, isteni mivoltában is közbenjárásra, emberi testének mennyországba felvitelére, az úrvacsorára, a predestinációra, a jó cselekedetek üdvtani értékére, Krisztusra mint — pápa és Mahumet kizárásával — az anyaszentegyház egyetlen fejére vonatkozók. Gondja van rá, hogy saját hitvallását élesen elhatárolja, nemcsak a pápáétól, hanem Mózes-, Mahumet-, sőt már Stancarusétól is. Pápát, Mózest, Mahumetet egyaránt emberi szerzések vallóiként emleget ; a pápát egy helyt, bizonyos ceremóniák gyakoroltatása miatt, egyenest »Mózes majomának« mondja. A köztünk élő sok pápistákkal, zsidókkal és törökökkel külső dolgokban (áruban és szolgálatban) közösködhetünk, de a lelkiekben különüljünk el tőlük ; csak akkor szóljunk nekik a hit dolgairól, ha hajlandóságot mutatnak a megtérésre. Magyarázata különböző helyein egész légióját sorakoztatja fel az emberi szerzéseknek, vagyis az Írásból nem igazolható tételeknek. Ilyenek többek közt, hogy : Szűz Mária testestől mennyégbe ment ; megholt emberek (szentek) imádkozhatnak érettünk ; van purgatórium ; a kenyér Krisztus húsos testévé változik stb. Mise, pápai és pogány

böjt, bulla, szentelt víz és gyertya, só, olaj, korosma, zarándokjárás, zsolozsma ; oltár, aranyos kehely, csengetés, orgonák, sok discantok, »csengő-bongó pillangó ruha« : mindezekről egy ige sincs az Írásban. Ezekről, valamint a pápáról, barátokról és apácákról rendszerint tiszteletlenül, sokszor éles, megvető, az utóbbiakról durván sértő szóval emlékezik. Ismétlődő szólamai : »Hazudik hát a pápa« — »hazugság a pápának minden bullája, miséje« stb. — »minden bűn, halál pápa által származik ördögtől a népre ;« A barátok közül, úgy látszik, a ferenceseket gyűlöli leginkább, a »csalárd, cseri fakók«-at ; magát Szent Ferencet nem vonakodik »fatalpú kuklya Ferenc« néven említeni. »Azt hazudja Ferencbarát, írja egy helyt róla, hogy a megfeszült Krisztus jelent meg neki ; hazud mint eretnek, mert ha jelent is, az ördög jelent meg neki«. »Emberi szerzés« a filozófia is, mely világi tudománnyal akar a mennyeiekhez és lelkiekhez jutni. Plato, Aristoteles — mind bolondok tehát és megholtak. »Minden tudomány és bölcseség, ki csak a földi ember okosságából vagyon, . . . bolondság és csalárdság Isten előtt.« Az egyházatyák bölcseségét azonban nem veti meg ; egy helyen utal Ágostonra, az ő már ismert »traditionalismusa« szellemében. — Vannak megjegyzései az egyházi rendtartásra vonatkozólag is ; ezek nagy részét már a Confesssióból ismerjük. Kikel az istentisztelet idegennyelvűsége ellen. Az éneklést mind a gyülekezetben, mind egyebütt megengedi — »vígasságtevő szerszám (hangszer) mellett, mondó és éneklő dicsérettel«, — »mint a hegedősök« szokták. Énekelhetni ily módon akárhol, hegedő, virginál vagy orgona mellett. — Érint társadalmi kérdéseket is : úr és szolga viszonyát és tisztit. Aki testi urának igazán szolgál, oly kedves, mintha a mennyeinek szolgálna. A szolgatartó viszont igazán adja meg bérét, étkét a maga szolgájának s emberséggel bánjon vele, »mert méltó az béres az ő étére és itára«. — Hogy a »fajtalan«, parázna, csúf énekeket tiltja, köztük a virágénekeket is, az magától értetődik. De ő nemcsak tiltja, hanem meg is nevez, részben idézettel, részben címével hármat. Magyarázatai közben u. i. egy helyt ezt mondja : »Itt megtiltja Pál a parázna, híságos, csúf és trágár beszédet, virágéneket, lator dúdolást. Úgymint imezek : Péter férjem etc. A zöldvári éneket. Az aggnőnek, az aggebnek annak mind egy ára etc.« E legutóbbi idézet, meg a »Péter férjem« egy-egy virágéneknek a kezdő sora, szava ; a »zöldvári ének« : címe, neve egy nyilván közismertnek, valami betyárénekfélének, mert a »zöld vár« erdőt, bújdosók, bújkálók jól védhető rejtekhelyét jelentette. Aki tudja, hogy ezeknél korábbi virág-, és általában szerelem-éneket legfeljebb hármat ismerünk hitelest, az megbecsüli ezt a törmeléket is. — Magyarázatai különben meg-

lehetősen dramatizált jellegűek, s bizonyos sablonokra vezethetők vissza. »Azaz,« »mintha mondaná«, »azt akarja azért itt mondani a szent Pál« ; legszokásosabb értelmező formulái. Az olvasó feltehető kérdéseit efféle bevezetésekkel előzi meg : »mondhatnád«, »de mondhadd vala Pálnak«, »kérdenéd«, s megadja a feleletet. Néha az olvasót magát szólaltatja meg : »De ki kért rá, jó Pál?« — s ő mondja meg aztán, hogy ki kérte rá Pált. Egy-egy *hát*, *tehát* vezeti be a következtetést egy-egy *bezzeg tehát* az ellenfél rovására kiütő sententiát. »Szép dolog ez!« — kiált fel néha lelkesülten, igaza érzetében. — Magyaráz ugyan folyvást, néha fölöslegesen, máskor nem egészen megnyugtatón, de nem állítja, hogy mindent meg tudna magyarázni ; beéri azzal is, ha Isten úgytetszését találja egyedüli magyarázó oknak, vagy ha két magyarázat közül az egyiket inkább javallhatja a másiknál. Szent Pál szövegét magyarul bocsátja ugyan előre, de látni, hogy előtte volt a görög szöveg is, mert többször annak igyekszik pontosan értelmezni egyik-másik szavát.

Nyelve, írásban megkötve is megtartotta eredeti élőszójellegét. Semmi körmondatosság, alig egy-egy szemernyi, irodalmias latinosság (»tégedet, jót, szentet, ártatlant«). Gondolatai, elvont fejtegetései lehetnek nehezek a laikusnak, de nem nyelve miatt. Mondatszerkezeteit ha nem is éppen humanista fegyelem, de a hangidom iránt is fogékony érzék igazgatja. Lépten-nyomon hathatós, szép, sőt csinos szerkezetekre bukkanunk stíljében, melyek némileg kárpótolnak szokványos kíméletlen modoráért. Élőbeszédét bizonyára szívesen hallgatták. Kérdések és feleletek párossága, párhuzamos értelmű mondatok sorozatossága sokszor a nyelv minden egyszerűsége ellenére a páthosz erejével hat. (»Elidegenedtél-e Istentől a bűnért? Ne félj, megtérít ő! Az ördög útán vagy-é? Az ő útára hoz ő!« stb. — »Krisztus igazságával rontom el az ördög országát. Az Úr hatalmával győzöm meg az ördög hatalmát. Az én Uramnak életével rontom el az ördögnek halálon való hatalmát . . . A Szentlélek fegyverével, az ígével rontom az ördög fegyverit. Ő csalárdsággal vág engem, s én igazsággal vágom őtet« stb.). Ily sorozatok néha (mint az idézettek is) oly huzamos következetességűek, hogy formai szépségüket véletlennek, tudattalannak alig gondolhatni. Kisebb terjedelemben is erőteljesen hat a mondatképletek ritmusos ismétlődése (»Téríts hozzád s megtérek, fordíts meg s megfordulok, gyógyíts meg s meggyógyulok, fordíts meg és élünk«). Hasonló egyszerű eszközökkel egész kis mozgalmas lírai organizmusokat állít elő (»Mit árt hát neked az ördög, az halál, az bűn az fegyver? Semmit nem! Miért? Mert megbírta az Úr Jézus ezeket is, s én is megbírtam s te is őbenne« ; — »A törvény igazságot kér : énbennem csak bűn vagyon ; életet kér : énbennem

pedig Istennek gyülölete ; engedelmet kér : énbennem pedig engedetlenség vagyon«). A hangzat szép aránya mellett a kapcsolás ökonómiája, szinte csak gondolatbelisége is figyelemre méltó ; Istenről és az ő titkos dolgairól mondja : »Megnyitja : senki be nem zárja ; bezárja : senki meg nem nyitja«. Ez ugyan idézet a Jelenések könyvéből (3 : 7), de az *és*-t (»*és* senki«) Méliusz hagyja ki mindkét mondatban. Ily tömör szépségekért egy Kazinczy is megbocsátott volna Debrecennek ! Ma pedig stilisztikák kaphatnának rajtok! Sokszor az élő szó legközönségesebb, szinte hallható fordulatait hasznosítja hasonló stilisztikai célra ; Isten tészen-e vakká? — teszi fel a kérdést : »Nem! — Hát?« — folytatja a két, erélyesen ejtendő szócskával. Ezt a *hát* kérdőszócskát az irodalmi nyelv azóta csaknem elejtette, Méliusz, aki — úgy mondhatni — a hangos beszédet köti meg írásban, szívesen használja (»Mint támadhat fel? Nem testi támadással! Hát?«).

Stilisztikai tudatossága, mint más szövegmagyarázóké (Sylvesteré, Dávid Ferencé) a biblia nyelvéből táplálkozik, s a hasonlatok, példázatok korlátai közt marad meg,melyeket lépten-nyomon értelmeznie kell. De értékeli, magasztalja is azokat! »Igen szép«, »nagy szép« hasonlatosságokat talál Szent Pál szövegében. Képet és jelentést, mint más társai, ő is árnyék és test viszonyában képzel ; »lakozik« Isten a hívekben, »lakozott« Mózes szekrényében, de ott »csak árnyékkal, példázattal lakozott«; az ótörvény ceremóniái a mennyei dolgokat példázták, csak árnyékai voltak a jövendőnek, melyek most már, hogy Krisztus (a példázott valóság, a »test«) eljött, megszűntek, elmúltak. Ő maga sűrűn él talpraesett hasonlatokkal, szemléltető képekkel, közkeletű érzékletes szólásokkal (»ne szántsanak az ő nyakokon« — »ne bocsásd szájára«, stb.), nem riadva vissza alrendűektől sem (az emberi szerzés csak látszik szépnek, mint egy vén kofa, ki »festékkel felkeni magát, de azért odabé ugyan agg töpörtű« ; vagy mint az agg bába, ki kenőcsével ifjú színt mutat, de azért »ugyan agg dötze, vén kopitor és olyan, mint egy reves fa«).

A Jelenések könyve magyarázataiból szép gyüjteményt állított össze Horváth Cyrill, kivált feddőzéseiből, melyekkel az iskolára, könyvnyomtatásra nem áldozó gazdagokat, a hitetlen nemeseket és agarászó-nyúlászó katonákat, a hosszúhajú, rövideszű, semmit jól meg nem értő, csak szemmel-szájjal csaló asszonyállatokat korholja, de a magyarokat általában is, kik egymás ellen fenekednek, noha két oroszlán kétfelől szaggatja őket. Alig van lapja a könyvnek, mely pápát, kardinálokat, barátokat ne támadna, s »plebanos uramat«, ki »addig incselkedik, komplárkordik, hogy

amit tudott is, elfeledte.« A pápa híveit »a pápa lova farkát tartóknak« csúfolja, s bizonyára ferencesekre gondol, mikor arra int, hogy »cserifakó eretnek szónak ne higgyünk«. Az Apokalypsis két bestiája közül szerinte egyik a testi Antikrisztus, a római császárság ; másik a lelki, a római pápa, ki most is öli a keresztyéneket a spanyolokkal, Filep királlyal. Támadja azonban Dávidékat is. Már bevezető imádságában arra kéri Istent, szabadítsa ki azokat, kiket a Sabellius, Samosatenus, Arius, Fotinus, Servetus és Dávid Ferenc eretnekségével megkötözött a sátán, mentse meg az ifjú Dávidot a Saul álnok hálóiból : »az kis királt (János Zsigmondot!) Abimelek tőréből«, ne hagyja megnyomorítani a Servetus »dögleletes tudományától«, hozza vissza a keresztyén fejedelmeket Servetus és Dávid eretnekségéből. »Szekták, pártos tanítók, Stancaristák« ellen magyarázatai folyamán is többször kikel. Inti azonban saját papjait : a »tanítókat« is : ne legyenek ingó-bingó nádak, hanem kősziklán erős ház, ne berzenkedjenek előljárók, püspökök ellen ; hirdessék hitüket bátran, hangosan : »Isten nem súgva szól, nem titkon, hanem nyilván, hát ti is, tanítók, mint egy trombita, úgy kiáltsatok!« — A törököt »Mohácsi ördög«-nek is mondja, bár a magyarral közös eredetűnek tudja : »A Magóg a magyarok atyja, második fia Jáfetnek : a törökkel a magyarok ősi egy ember gyermeki«, — a törökök u. i. Jáfet második fiától Tirastól származtak.

A Sámuel és a Királyok könyvei fordításában efféle jegyzetek olvashatók : Sába királyné »nem ihagott vihagott a Salamon praedicatióján, mint a mostani magaúnt népek«, több száz mérföldre is elment tanulni : »ti pedig az nagy röst és átkozott cifraság miatt csak egy hajításnyira is rösteltök a praedicatióra menni, hanem kártyát játszol, vagy táncolsz akkor«. — »Istennek mondják a ládát (t. i. az ereklyetartót a papisták), az holt állatot, abba bíznak. Azt mondják, hozzuk ide a ládát, idvözítsen minket. Mint Mohácson a vak barát a Crucipillet hordozta, de ugyan elvesztek« (a vak baráton nyilván Tomorit érti). — »Sámuel azt kívánja, hogy Isten az ű igaz törvénye szerént tegyen ítéletet és törvényt. Most a Verbőczi decretoma beszél, hallgat az Istené a pad alatt«. (Megjegyzendő, hogy ugyanez évben, 1565-ben jelent meg adebreceni nyomdában a Tripartitum Weres Balázs-féle kivonatos magyar fordítása). Modorát jellemezze ez a (ne felejtsük : bibliafordításhoz írt!) lapszéli jegyzete : »Mint most a Papisták mesével (értsd : misével!), szentelt vízzel, gyertyával, orgonával űzik a sátánt, de nem elűzik tőlük, hanem ezzel beléjek hívják, mint a hajdut a bordósíp az hajdutáncra hívja és indétja«, — meg ez a másik : »Könnyű kopaszt borotválni«.

Tanítani kívánt énekszóval is. Négy énekében Christológiájának — mondhatni — minden lényeges eleme benne van ; a két elsőben (a Krisztus születéséről, meg a Kínszenvedése és feltámadásáról szólókban) annyira felekezeti él nélkül, hogy nem csak a ref. énekeskönyvek vették fel 1566-tól (a Váraditól) fogva, hanem a katolikusok is : egyiket Náray Lyra Coelestis-e (1695), a másiknak mintegy felét Kájoni Cantionaléja (1719). Harmadik éneke (az Úrvacsoráról) már tisztán felekezeti értelemben dogmatikus jellegű ; ezt vagy később szerezte az előbbieknél, vagy nagy terjedelme — egy híján 100 strófa — miatt nem vette fel a Váradi énekeskönyv s a későbbiek nagy része sem. Negyedik éneke — Igaz szentírásból kiszedett ének — önálló nyomtatványként jelent meg 1570-ben Mágócsynak és nejének ajánlva ; ez már egyenest harci riadó a szentháromságtagadók ellen, s valamennyi közt a legnagyobb terjedelmű. Második éneke kivételével nevét is belefoglalta a versfőkbe, nyilván nemcsak tulajdonjoga biztosítása végett, hanem kezességül is az ének tartalmáért ; utolsó önállóan megjelent éneke végére még azt is odanyomatta latinul, hogy az egész mű versszakainak száma 165. — Szinte mindenik éneke teljes rendszert ad ; ha Krisztus születése a témája, fejtegetésével a váltság dogmatikus értékeléséig jut el ; ha viszont a kínszenvedés és a feltámadás jelentőségét akarja megérteni, azt mint még a Teremtés előtt szerzett orvosságot kezdi magyarázni ; amott Krisztus kettős természetének hangoztatátásán, emitt a kínszenvedés érzékeltetésén állapodik meg nyomatékosabban, de megszólaltatja a megváltott ember örömét, a halálon vett diadal ujjongását is. Az úrvacsora osztogatása idején éneklendő dicsérete valóságos versbe foglalt »üdvtan«, mely a maga szenvedélyes racionalizmusát a szent titkokat elfogadott hitnek állítja szolgálatába, bele nem fáradva a jobbnál jobb, logikusnál logikusabb formulázások keresésébe. Hézagtalan gondolatmenettel halad a teremtés előtti »elválasztás« kezdő mozzanatától, a szabad akarattal teremtett, de törvényszegésével azt megrontó első ember büntetésén, Krisztus érdeméért a testet öltött fiú által irgalomból való megváltásán át a »vacsora« értelmezéséig, mely a kereszttséggel együtt szent jegye megváltásunk ígéretének. A vacsorát Krisztus a maga testéből és véréből szerzé, annak nevét a kenyérre, ezét a borra adta ; de nem adta testét rágnunk, vérét szájunkkal rontanunk ; lelket ad lelkünknek az ígéretben : azért hát lelki kézzel vegyük ; teste a mennyben van, csak egy helyen : a kenyérben nincs, sem mellette ; ami lelki a testben, azt veszi hittel a mi lelkünk ; a hitetlen csak puszta jegyet vesz ; magunkat is kötözzük e jeggyel, hogy Krisztuson kívül idvességet nem ismerünk, az egy Istenen kívül többet nem tisztelünk ;

milyen legyen kenyér és bor — asztalon, kövön, fán tegyék-e elénk : azt »hitünk nem forgatja«. — Az Igaz szentírásból kiszedett ének már ajánlásában kifakad a »vadkanok«, antitrinitáriusok ellen, kik a Krisztust új, idegen istenné teszik, az egy Istent »tohu bohu Ephes«-sé : formátlan, semmi ábrázatú, új, hamis istenné ; az ő istenük »zarr, nekar« : idegen, kent-fent, ittkezdett, csináltatott isten ; végül hálával említi Ugnot (Ungnad) Kristóf egri kapitányt, aki üldözi az ilyeneket ; tegyék azt Mágócsyék is. Az ének maga, mint versfői mondják : »a Krisztus Jézusnak az élő Jehova-Isten fiának, atyjához egyenlő Jehova-Istennek panaszolkodása ez átkozott világnak ellene«. Maga Krisztus beszél tehát benne ; kijelenti, hogy ő öröktől született, magára esküvő, mindenható isten ; bizonyítja fiúságát és jehovaságát ; nincs kezdött istensége ; »íge-Isten örök fiúsága« minden idők előtt volt. Egészen teológus módra beszél ; cáfolja Blandrata »bolondságát«, híveit »Bland-franciskóknak« mondja, a servetianusokat hitlen pápistáknál förtelmesb embereknek ; Ariust, Servetust, Blandratát, Dávidot, Basilius Istvánt káromlóknak és antikrisztusoknak. Hívatkozik a Szentírásra (»nem olvassuk írásban« ; — »Az Szent Pál, Szent János és az egész Írás szól én fiúságomról, Én istenségömről, Jehovaságomról, mindenhatóságomról«) ; interpretálja a hazugul értelmezett igét (»Hazud mint eretnek, hogy ott szent Jánosnál a *kezdés* az újulást jedzi«, stb.). Ellenfeleiről azt is mondja, hogy »kákognak«. A versnek csaknem minden sorához bibliai utalás függeszkedik a lapszélen.

Nem »költészet« ez ! Éppúgy nem akart az lenni, mint a Tinódié. Tinódi tényeket, Méliusz tant köt meg énekszóval. És pedig — minden tanszerűsége ellenére »szép énekszóval« : jó ritmusérzékkel. S nem is a legközönségesebb formákat választja ; úrvacsorai éneke sapphikus strófákban van írva ; legutolsó, nagy éneke négy 19-es, első éneke két (6/5 osztású) 11-es sorból állókban ; a Kínszenvedésről szólónak a strófái 3 nyolcasból meg egy refrainként ismétlődő hetesből állanak. Rímelésre nem sokat ad, de a metszetre ösztönszerűleg vigyáz, sőt kedvéért tudatosan változtat szórendet (»Oly igen nagy sok / jóllehet jótéte«) ; a 6/5 osztásút az 5/6 osztásúval korántsem zavarja össze. Rövid, könnyed folyású sorokban elég sűrűn él a közölés nevű alakzattal (»Bizonnyal immár Krisztusban — Feltámadtunk mi urunkban«), ügyesen még akkor is, ha dogmatikus súlya van a szövegnek (»Csak ígérettel, Isten szerzésével — Öszvekötöttek jegyek jegyzendőkkel« : itt a két utolsó szó névelőtlensége is verstani fegyelem műve!). Példa mutassa, mint jár karöltve Méliusz verselésében dogmarögzítő elmeél, meg spontán ritmusösztön ; Krisztus mondja : »Mert én születtettem az én

szent atyámtul, mint nap szűli ű fényét, És ű állatjából (lényéből) örökké kijüttem, szűlt engöm mint ű képét. Velág kezdetinek előtte szűlt és bírt engem az én szent atyám, Az ű szent szájából íge Isten vagyok, formájában én voltam, Tündöklő fény vagyok, bölcseség, hatalom, olyan Isten mint atyám, Istenhöz egyenlő az egy istenségben, mindönön birodalmam.« E hosszú sorokban bizonyára mindenki felismeri a Balassa-strófa (6/6/7 tagolású) periódusainak belső rímekkel még meg nem szaggatott ritmikai ősét.

Írt, Herbarium címen, egy orvosi könyvet is, melyben fák és füvek természetét, belső és külső hasznát ismerteti, több helyen megnevezett tudósok nyomán. Heltai Gáspárné adta ki Kolozsvárt 1578-ban, kérvén Előljáró beszédében, hogy ezt tőle, »ilyen szegény özvegy asszonytól az magyar nemzet jó neven vegye.« Méliusz valószínűleg Wittenbergből hozta természetszeretetét és botanikai érdeklődését, éppúgy, mint ott vele tanuló társa, Purkircher György, a későbbi neves pozsonyi orvos-botanikus. Herbariuma 233 cikkben 627 növényfajt ismertet, s mintegy 2000 magyar növénynevet őrzött meg számunkra. Hazai forrása nem volt. Kortársának, Lonitzer (Lonicerus) Ádám mainzi orvostanárnak a 60-as évek vége felé megjelent természetrajzi művére támaszkodott ; eleinte kivonatolta, később fordította, végül, sorrendjét követve, más forrásokból kiegészítette. Használta a középkori orvostudomány híres forrásait : a Kr. u. I. századbeli Dioskoridest és Pliniust, a II. századbeli Galenust, továbbá a XVI. századi olasz orvosnak Matthiolusnak Dioskorides-magyarázatait, melyek 1548-tól fogva latinul is megjelentek, valamint Fuchs Lénárd tübingai orvostanárnak szintén az 1540-es években közzétett munkáját. A növények külső-belső hasznai meghatározásában némileg önállóbb, többször saját tapasztalatából merít ; meg-megjelöl, bár ritkán, hazai lelőhelyeket is, főkép Debrecen-környékieket, s ezek a magyar flóra első pozitív adatai. A magyar botanika története kegyelettel tartja számon Méliusz magyar nyelvű kezdeményét. Műve csakhamar elterjedt, s a legközelebb következő »Füves könyv«, a Beythe Andrásé (1595), jó részében alig egyéb az ő Herbariumának szó szerinti átvételénél.

*

Vitáiban Méliusz, mint láttuk, több lelkésztársától támogatásban részesült. Azok legtöbbje híven kitartott mellette, s vele együtt elszakadt Dávid Ferenctől a kritikus pillanatban.

Mikor ő debreceni pap lett, már vagy négy-öt éve Nagyváradon lelkészkedett a Wittenberget szintén megjárt Czeglédi György. Társa volt már az 1562-i Hitvallás előmunkálataiban,

résztvett az 1567-i debreceni zsinaton, a következő évi szikszóin és gyulafehérvárin, majd az 1569-i nagyváradin, e két utóbbi alkalommal vele együtt hadakozván Dávid és Blandrata ellen. Együtt tárgyaltak a szolnoki béggel Szegedi Kis István kiszabadítása érdekében ; együtt gúnyolta ki őket a Debreceni Disputa : Méliuszt »Péter pápa«, őt »György kardinál« néven. Méliuszt túlélte ; 1577-ben még élt, mint a borsod-gömör-kishonti egyházmegye esperese. Irodalmi műve csak az az egy ismeretes, melyet Károlyi Péter nagyváradi tanítóval együtt írt 1569-ben, az unitáriusok ellen, mintegy a gyulafehérvári zsinati vitatkozás folytatásaként »Az egész világon való keresztyéneknek vallások az egy igaz Isten felől« címen.

A most említett, ifjan elhalt, szelidebb lelkű Károlyi Péter (1543—76) wittenbergi tanulás után az akkor helvét irányú Dávid Ferenc kolozsvári iskolájában lett tanító. Nem követte azt újabb hitnézeti fordulatában, sokat vitatkozott vele, s végül is elhagyta Kolozsvárt. A gyulafehérvári és nagyváradi zsinaton már mint nagyváradi iskolaigazgató és lelkipásztor vett részt. Méliusz halála után őt választották meg püspöknek. Rövid pályáján aránylag elég sokat írt. Egy latin nyelven írt görög nyelvtana (1567) nyolcvan év alatt négy újabb kiadást ért meg. A szentháromságtagadók ellen a Czeglédivel közösen szerzett munkáján kívül prédikációkkal is fellépett (Az egy igaz Istenről, 1570) meg egy Wittenbergben 1571-ben kiadott latin művével (»Brevis . . . explicatio orthodoxae fidei« = az igaz hit rövid magyarázata). Említett prédikációi közt egy a már unitárius Heltaival vitatkozik, aki az ugyanez évben megjelent Háló c. könyve előbeszédében élesen kikelt a szentháromságtan és hirdetői ellen. A Háló névtelenül jelent meg, s épp Károlyinak ez a prédikációja nevezi meg szerzőjéül Heltait : »egy Midast, ki nevét eltitkolta« ; ellenben védi Méliuszt, akit Heltai ugyanott Péter bíró néven említett. Halála után jelent meg a Credónak prédikációkban való magyarázata (1584). Legszemélyesebb jellegű műve : Az halálról, feltámadásról és örök életről (1575). Hosszas betegsége késztette e »vígasztaló könyv« megírására. Fejtegetése feltett kérdések szerint halad : szükséges-e keresztyénnek erről gondolkodni ; kicsoda oka az halálnak ; hányféle halálról szól a szentírás (meghalás a bűnben, örök halál, testi halál) ; a lélek is meghal-e a testtel ; miért kell mindenkinek meghalnia ; szabad-e orvossággal élni a halál ellen ; szabad-e a döghalál elől elmenni (szabad) ; hogy kell a halálhoz készülni ; miért rejté el Isten a halál óráját minden embertől ; mivel kell magunkat vígasztalni a halál ellen ; mint kell testamentumot tenni ; hová kerül a lélek a halál után (a mennybe, de még várja a tökéletes megdicsőülést ; itt a

»pápai tudomány« : a purgatorium ellen szól, s ezen a helyen említi Méliusz és Sztárai erre vonatkozó vitáját). Szól még a temetésről, halottsiratásról, a feltámadásról, s az örök életről. Végül közli az olvasóval, hogy rövid napon »nagyobbat« bocsát ki mind deák, mind magyar nyelven. A következő évben meghalt. Végrendeletében Váradi Kalmár Mihályt kérte fel ama nagyobb mű, Credo-magyarázó prédikációs kötete kiadására, s így jelent az meg nyolc évvel halála után a könyvnyomtató Hoffhalternek a magyar nyelven való írás szükséges voltát hangoztató előszavával. Bár kevésbbé heves természetű volt Méliusznál, tudott alkalomadtán éles is lenni, így mikor Heltait azzal vádolja, hogy anyagi érdekből lett unitáriussá.

1569-től fogva rövid ideig lelkésztársa volt Nagyváradon Sásvári Gergely ; ez azután Mezőtelegdre került. Egy 1570-ben megjelent művét (A szent vallásnak igaz titka címűt) csak híréből ismerjük ; a nagyenyedi ref. kollégium könyvtárában megvolt, de a 49-i tűzvészben elpusztult. — Károlyi Péter utóda Beregszászi Pál lett, ki Nagyváradon tanítványa is volt. Alkalmi latin és görög verseket írt (egyebek közt Károlyi Péter és Beregdi Anna lakodalmára, 1569 ; Balsaráti Vitus János sárospataki tanár halálára, 1576), meg latinul egy Apológiát a reformált egyházak mellett (1585), s más, a hitviták körébe tartozó munkákat. — Még egy nagyváradi tanitót említhetünk a század végéről : Gyulafi Jánost, ki, mint Hárfák hárfája című, három énekét is közlő imádságos könyve előszavában (1599) maga mondja, Svájcban is tanult. Erről a könyvről is csak másodkézből van tudomásunk ; nagyenyedi példánya Sásvári könyvének a sorsában osztozott.

Félegyházi Tamással, Méliusznak egy időben megtántorodott iskolaigazgatójával, majd a lelkészségben utódával már találkoztunk. Debrecenben született, s ő a debreceni iskolának első, név szerint ismert tanulója. Wittenbergben három évet töltött (1864—67), onnan küldte meg Méliusznak, kit már akkor bizonyára személyesen ismert, Béza »De haereticis«-ét, mely a keresztyén világi hatóságnak a jus gladii igénybevételét is megengedi az eretnekek ellen. Egy évi mezőtúri rektorság után a debreceni iskola élére került, 1570/71-ben Kolozsvárt működött, onnan visszatért Debrecenbe, Méliusznak, mint tudjuk, utóda lett a lelkészszégben, s hosszas betegeskedés után 1586 elején halt meg. Gyulai János, akkori debreceni rektor, Threnos Ecclesiae Debrecinae címen egy halálát siratő kiadványt tett közzé (1586), mely életrajzi részletekről is tájékoztat, s az elhunytnak öccse, Félegyházi István adott ki, némely társaival együtt, szintén őt siratő énekeket Wittenbergben (Epicedion stb., 1587). Görögből lefordította (kis híján)

az Újtestamentumot, s fordítását a hiányzó résszel kiegészítve még 1586-ban kinyomatta Gönczi György, az ő lelkésztársa. 1609-ben e mű második kiadásban is megjelent. Előszavában, mellyel Gönczi a debreceni tanácsnak ajánlja, ismerteti a hazai reformáció eredetét, s felsorolja az intézésében részt vett tudósok, papok, tanítók, pártfogók nevét. Itt írja egyebek közt — mint a maga helyén jeleztük — Bencédi Székely István és Heltai nyomán, hogy immár 600 esztendeje hagyta el a magyar nemzet az ő szittyai bálvány Damasec istenét. Maga a fordítás — mint a Méliuszéi — lapszéli, de a szöveget sokszor lapaljára is átkaroló magyarázatokkal van ellátva, különösen Máté evangéliuma, az Apostolok cselekedetei, meg a Levelek, főkép a Páléi. Márkhoz és a Jelenésekhez írt magyarázatot. Sokkal higgadtabb magyarázó, mint Meliusz; de abban a részben (Júdás apostol levelében), melyet Gönczi pótolt hozzá, már találni pápaellenes részleteket. A kiadáshoz az imént említett Gyulai János, meg Félegyházi István írtak latin üdvözlő verseket. — Írt egy kátét is (Az keresztyéni igaz hitnek részeiről), mely 1579-től 1601-ig öt kiadást ért meg ; az ötödik Loci Communes Theologiae előcímmel jelent meg, egy gyermekeknek való rövidebb Catechesissel megpótolva. Tanítása általában egyezik ugyan Méliuszéval, meg a Szegedi Kis Istvánéval, de a Szentháromság tanát, mi Méliusznak főgondja volt, röviden intézi el, az azt tagadó tanításokra nem is célozva. Gátolta abban talán kolozsvári múltja is ; bár visszatért a helvét alapra, a Szentháromság tanából csak azt tartotta meg, ami a bibliában is megvan : későbbi filozófiai kiképzését nem. Az unitárizmus különben már ekkor Erdélyben is gyengült, nem kellett az ellen már Méliusz módjára riadót fújni. Modora is szelídebb amazénál. De mint a kátéírók többsége, ő is inkább az elmélet, mint a gyakorlat, inkább a szentírás, mint a gyermek világában mozog.

Debreceni papsága kezdetén (1573—75) lelkésztársa volt Szikszai Hellopoeus Bálint, a wittenbergi és a genfi egyetem volt hallgatója, az utóbbi helyen Béza tanítványa. Több évi egri lelkészkedés után hívták meg Debrecenbe. Ottani papsága kezdetén (1574) nyomatta ki az egri egyháznak szánt rövid Katechismusát, meg egy könyvecskéjét Az mi keresztyéni hitönknek . . . három fő articulussáról, t. i. az igaz istenről, a választásról, meg az úrvacsorájáról. Halála után jelent meg Genfben (1585) De Sacramentis c. latin munkája, s a két elsőnek is egy-egy újabb kiadása (1587, 1632). Kátéja a gyermeknek, egyszerű embernek nehéz, elvont ; szentháromságtana szükségtelenül részletes és szőrszálhasogató. Kátéja végéhez néhány »könyörgéseknek és hálaadásoknak for-

máit« (reggeli, esteli, asztali áldást, étel utánit) függesztett. Az egriekhez intézett ajánlásában emlékezteti őket, mily sok szidalmat szenvedett köztük való tanításáért, s inti, hogy kivált attól el ne álljanak, amit az úrvacsoráról és a választásról tanított nekik. — Ismeretes négy latin verse is. Mind Zrínyiről, a szigetvári hősről szól. Két epigrammaszerű distichonos versben, meg egy terjedelmesebb, vegyes sorfajúban Zrínyi nagy lelkét magasztalja; elmondja, mit tettek fejével a barbárok, s mint esett el boldogan a keresztyénség védelmében. Legterjedelmesebb (105 distichonból áll) a negyedik: Zrinius de se ad Proceres Ungariae. Ebben a már elesett Zrínyi (mondhatni: szelleme) szól a magyar urakhoz, afféle lírai történetét adva elő Sziget ostromának, saját, rohamra lelkesítő beszédét is közölve vázlatosan; a kirohanást, maga és vitézei elestét is elbeszélve inti végül az urakat, harcoljanak ők is Krisztus nevéért, a nyáj üdvéért, s engeszteljék meg a haragvó istent; ne keressenek segítséget, ne bízzanak másban, szövetségesekben. A költő Zrínyi bizonyára olvasta, egy és más ihlethette is belőle. Igy Zrínyi beszédéből az a rész, mely lelküknek angyaloktól égbevitetésére céloz (bár ezt a gondolatot már Tinóditól is hallottuk). A Török áfiumnak pedig tudvalevőleg alapvető gondolata, hogy idegen segítségben ne bízzunk, nem bízhatunk. E versek más hasonlókkal együtt (miket többnyire wittenbergi magyar tanulók írtak) egy De Sigetho Hungariae propugnaculo (»Szigetről, Magyarország védőbástyájáról«) stb. című kötetben jelentek meg Wittenbergben 1586-ban, bizonyára a szigeti hős vejének, Forgách Imrének a költségén.

Hellopoeus utóda a debreceni lelkészségben (1575), Károlyi Péteré a tiszántúli püspökségben (1576) Gönczi (Fabricius, Kovács) György lett, nyolc esztendeig tartott wittenbergi, német-, olasz- és franciaországi tanulmányút, s négy esztendei nagyváradi papság után. Meghalt 1595-ben. Mint már tudjuk, ő fejezte be és adta ki Félegyházi Újtestamentumát a reformáció hazai multjára visszatekintő előszóval. Az ő tevékenysége már arra az időre esik, mikor a helvét irány mind a lutheritől elvált, mind az unitárizmus felé megépítette a maga kerítését. Ezért foglalkozott elsősorban a maga egyháza belső ügyeivel. Püspöksége első évében ő elnökölt azon a nagyváradi zsinaton, mely újból átvizsgálta és megerősítette a Méliusz-féle articulusokat. Azokból készített aztán Gönczi a közhasználatra alkalmas kivonatot (De disciplina Ecclesiastica, — az egyházi fegyelemről, 1577), mely világos és egyszerű szabályokat nyujt az istentisztelet, egyházkormányzat és fegyelem minden ágában, összesen 26 cikkben. E cikkeket nevezik a Méliusz-féle

articuli maiores-szel szemben minores-nek. Kihagyott minden hosszas dogmatizálást, kihagyta a fejedelem és felsőbbség elleni zúgolódásra feljogosító cikket, valamint a »játékokra« vonatkozó tilalmat is. Új benne, hogy a pap hagyja ott a vendégséget, mihelyt a zenészek és cimbalmosok megjelennek. Általában pedig Méliusz cikkelyeit, annak egyéni modorából kitisztítva, törvényszerűbb alakba fogalmazta át. Könyve mintegy hetven év alatt még négy kiadásban fogyott el. — Nevezetesebb munkája az először Debrecenben, 1592-ben kiadott énekeskönyve, a »Kis graduál« —, meg (minthogy zsoltárokkal kezdődött) a Szenczi Molnárétól megkülönböztetésül »Debreceni psalterium« néven emlegetett, nem hangjegyes Keresztyéni Énekek. Eredeti alakjában többször nem, egyre növekvő énekanyaggal azonban a XVII. század folyamán 14 újabb kiadásban jelent meg. Már második kiadásától (1602) fogva állandó tartozéka lett a Szilvás-Újfalvi Imre-féle Halottas Énekek, az ötödiktől (1635) fogva pedig Szenczi Molnár zsoltárai is csaknem rendszeresen. Anyaga egyébként is változott ; egyik (1642-i) kiadásában pl. sok himnusznak ott van a latinja is. Az énekeskönyvnek csaknem felét a »psalmusokból vett isteni dícséretek« töltik meg ; azután szakaszonként »innepekre való«, »prédikáció előtt való«, »az Catechesisből való«, végül »Külömb-Külömbféle énekek« következnek. »Catechesisből valók« a Tízparancsolatot, Hiszekegyet, Miatyánkot, meg az Úrvacsora-tant énekbe foglaló darabok ; »külömb-külömbfélék« : az idvességnek igaz módjáról való ének, Jerémiás panaszolkodása, Siralmas könyörgése Magyarországnak, meg más könyörgések : ördög ellen, háborúság idején, templomba menéskor, prédikáció után, Te Deum, reggeli, esti dicséret stb. Rendje nagyjában egyezik a Szegedi Gergely-féle énekeskönyvével. Abból van átvéve anyagának tekintélyes, mintegy fele-része is. Amit Szegediéből átvesz, azon nem, vagy csak jelentéktelen mértékben változtat. Dogmatikus szempontból megrostálta az anyagot, úgyhogy vele kezdődik a már határozottan helvét (s nem egyszersmind lutheri) irányú énekeskönyvek sorozata. A máig használatos énekek közül benne van : Örül mi szivünk, El bemegyünk nagy örömmel, Szent vagy örökké.

Szilvás-Újfalvi Imre, kinek halottasének-gyüjteménye, mint mondtuk, szinte állandó kiegészítőjévé vált Gönczi énekeskönyvének, svájci, hollandi, francia- és angolországi utazás, sárospataki és nagybányai tanítóság után a Gönczi halálát követő évben (1596) került Debrecenbe tanítónak, rektornak. Utóbb ugyanott pap (1599), majd esperes (1604), s aztán nagyváradi pap lett (1607). Ott összeütközésbe került Hodászi Lukács debreceni püspökkel.

A nagyváradi zsinaton (1610 novemberében) összegyűlt lelkészek állást foglaltak vele szemben, s papságától megfosztották. Minthogy Hodászit azután is sértegette, világi hatóságnak adták át. Végül Bethlen Gábor 1614-ben száműzte. Énekeskönyvének (In exequiis defunctorum. Halott temetéskorra való énekek) első, 1598-i kiadásából nem ismerünk példányt, később a Gönczi-ének állandó tartozékaként jelent meg számos kiadásban, elhagyva néhány oly darabot, mely amabban is megvolt. Kiszedte régebbi énekeskönyvekből a temetéskor való énekelésre alkalmas darabokat (harmincegynéhányat) — Szegedi Gergelyében, meg a Huszár Gálé II. részében az ilyenek már külön voltak csoportosítva — s három csoportra : a halottas ház előtt, a halott kivitelekor, s a sír fölött éneklendőkre osztva iktatta be énekeskönyvébe. Szerzőik nevét — mint maga mondja — ő is csak akkor tudta, ha a versfőkben megtalálta. Ismertebb nevűek köztük : Dézsi András, Siderius János. Két latin éneket is közöl, magyarjukkal együtt : Prudentius Carmen in exequiis-ét, meg a Dies irae-t. Kár, hogy nem tudjuk, kitől származik ez utóbbinak erőteljes, szép fordítása. Előljáró beszédében mintha halványan megmutatkoznék a vetélkedni szerető, s amiatt már póruljárt ember. Azt mondja egyebek közt : nemzetünk nagy része a pápistasággal együtt sok ceremóniát letett, némelyeket azonban megtartott, így pl. néhol a harangozást, alamizsnaosztást, tort, prédikálást, nagy koporsóemeléseket ; jók-e azok, nem-e : ő nem vizsgálja : »Az emberek — úgymond — semmit nehezebben nem szenvednek, mint ha valami szokott dolgot, ha az szintén nem jó is, valaki improbál.« — Gönczi énekeskönyvének 1602-i kiadásához ő írt Praefatiót, s abban a korábbi énekeskönyvekről — mint már több ízben láttuk — becses tudnivalókat őrzött meg számunkra.

Hodászi Pap Lukács, kivel oly végzetes ellenkezésbe került, a Szatmár megyei Hodászon születhetett, négy évi wittenbergi és heidelbergi tanulás után (1585-ben) Ecsedi Báthori Istvánnak lett udvari papja, 1596-ban debreceni pap és esperes, azután néhány évig ecsedi pap volt, s 1604-től fogva ismét debreceni pap és tiszántúli püspök. 1613-ban a szószéken halt meg hirtelen. Nyomtatásban csak Ecsedi Báthori István felett tartott Halotti beszéde jelent meg Debrecenben, s ugyanott az 1610-i nagyváradi zsinatra előterjesztett tételei (Assertiones orthodoxae de potestate ecclesiastica, 1611), melyek a lelkészi állás érdekeinek megóvását és erősítését célozták. Újra kiadta, előbeszéddel, Károlyi Péter Credo-magyarázatát (1600-ban), s egy adat szerint »szép magyarázatokkal megöregbítette« Félegyházi Tamás Újtestamentumának egy 1609-i (ma ismeretlen) kiadását.

Méliuszhoz való személyes viszonyát nem ismerjük, de tudva, azt, hogy a Körös—Marosköz egyházvidéke az ő békési széniorsága alatt csatlakozott Méliusz superintendentiájához, e tiszántúli csoportban szólhatunk legindokoltabban Szegedi Lőrincről, a Theophania szerzőjéről. Nevére már Szegedi Gergely egyik énekének versfőiből is emlékezhetünk. A wittenbergi egyetemre néhány szegedi polgár támogatásával ment ki 1562-ben ; ott 64-ben két zsoltárnak latin verses átdolgozását adta ki (Psalmi LI. et CXXVIII.... redditi elegiaco carmine). Hogy onnan hazajövén, egyideig Tolna-Baranya vidékén működött, az nem eléggé megokolt feltevés. 1567-ben Békésen lett pap (aztán senior is) ; három év mulva Tóth Miklós ottani unitárius lelkészt elébb elzáratta, majd kénytelen volt tűrni szabadlábra helyezését ; köztük, meg Basilius, és talán Méliusz közt folyt le a békési hitvita 1570 nyara táján. 1575-ben Szatmárra ment iskolaigazgatónak, majd élete utolsó tíz évében (1584—94) ugyanott működött, mint lelkész és esperes. Bizonyára még Wittenbergben került kezébe Selnecker Miklós drezdai udvari lelkész, utóbb jénai egyetemi tanár —, végül superintendensnek két évvel azelőtt (1560-ban) ugyanott megjelent latin nyelvű verses iskolai drámája, a Theophania. Ezt némi összevonással lefordította prózában, s kiadta Debrecenben 1575-ben. E kiadásnak egyetlen, a végén csonkult példánya ismeretes. Báthori Miklóshoz és feleségéhez, Losonczi Frusinához szóló ajánlásában egyebek közt amiatt kesereg, hogy »a földnek szinén sehol nem láthatunk immár az igaz magyar nemzetből és vérből való királt és közönséges országnak fejedelmét«. Ez a panasz csak a János Zsigmond halála utáni és Báthori István megválasztása előtti idő, tehát az 1571 márc. 14 és május 25 közti időben lehetett indokolt. Ajánlását tehát akkor írhatta ; fordítani azonban a darabot korábban is fordíthatta. Miért adta ki csak 75-ben, azt nem tudhatjuk ; talán mert akkor ment Szatmárba iskolaigazgatónak, s ott tanítványaival elő is adatta? Az ajánlás keltének említett meghatározását az is valószínűsíti, hogy Báthori Miklós, kinek a művet ajánlotta, résztvett bátyja, István fejedelemmé választása előkészületeiben.

A darab teljes címe : Theophania, azaz isteni megjelenés, új és igen szép comoedia a mi első atyáinknak állapotjáról és az emberi tiszteknek rendeléséről, avagy grádicsáról. A tulajdonképpeni szöveg előtt rövid distichonos vers (rossz technikájú!) olvasható (»Ha ki rövideden akarsz comoediát, imé Olvasni néked nagy szeretettel adjuk« stb.), azután Prologus következik (Selneckerének első soraiból fordítva), melyet előadás esetén mondana az egyik szereplő ; végül (szintén Selneckerből fordítva) az Argumen-

tum Comoediae. A darab négy actusra, azok scenákra oszlanak ; a két első felvonás közben »chorus cantio« : istent dicsőítő angyali ének, prózában.

A sok tekintetben naiv és anakronizmusokkal teljes darabnak alig van cselekvénye. Az első emberi, akkor már elég nagy család körébe vezet vissza. Ádám munkára jár, Éva otthon gondoskodik a családjáról. Szánja-bánja a bűnét, mellyel Ádámot és az emberi nemzetet elvesztette ; vigasztalja azonban Isten kegyelme a Jézus ígéretével. Gyermekei közül Kain okoz neki legtöbb bánatot ; az csak a kígyóval szeret játszani, s magához hasonló haszontalan ifjak társaságában érzi jól magát. Annál inkább gyönyörködik Ábel és Seth Istennek tetsző életében, s igaz, engedelmes gyermeki szeretetükben. Most ünnepre készülődik. Megmosdatja gyermekeit, csak Kaint nem, mert az attól is vonakodik : a mosdás — azt mondja — árt az egészségnek. Eközben megjelenik hajlékában az Úr : Deus (kin Krisztus értendő!) ; két jó gyermekével együtt hálatelt szívvel, imádkozva fogadja, s boldog, hogy Isten kegyelmesen leányának szólítja. Kérelmére Isten »megkérdezi« a gyermekeket. Ábel szépen elmondja az ő parancsolatait, meg »hitének ágát«, Seth pedig a Miatyánkot. Kaint csak nagy nehezen tudják előkeríteni ; elbújt az Úr elől ; azt hazudja, hogy »elfelejtette«, amit megtanult volt, s egy zagyva, torz Miatyánk-töredéket fú el. Deus penitenciára inti és megdorgálja. Itt végződik szövegünk. Az eredetiben még ez következik : Deus elrendeli az »emberi tiszteket« : Ábel pap legyen, Seth király, Kain paraszt ; az angyalok dicsőítik ; búcsut vesz Évától ; az alig várja, hogy Ádám hazajöjjön, s boldogságát megoszthassa vele.

Egy rokon tárgyat, Seth és Kain ellentétes vallásbeli viselkedését, Bapt. Mantuanus (1448—1516) egyik pásztorkölteménye alapján Melanchton is feldolgozott egy levelében még 1539-ben. Ez igen nagy kedveltségre talált : több XVI. századbeli német költő, Hans Sachs többször is, feldolgozta. Selnecker témája hát nem volt előzménytelen.

Ha az egészet tekintjük (amint elmondtam), s nem csupán a naiv, iskolásan kitalált »cselekvényt« : nem is tetszik a darab oly együgyűnek, mint mondani szokták. Nem, mint dráma ítélendő meg. Tanítás az a házasságról és családról, megerősítve és megszentelve a házasság szerzőjének, az Istennek boldogító megjelenésével. Szép, nemes elképzelés, színpadilag iskolásan primitív kivitelben. A reformációnak a házasságról, családról, szülők és gyermekek viszonyáról vallott felfogását vetíti vissza az első családra; abban még közvetlenül él a bűnbeesés emléke, s öntudatától

vádolva, de Isten kegyelmében és ígéretében bízva, igazi benső vallásossággal szenteli magát Istennek.

Az asszonyról való felfogás Évában van tárgyasítva, s ez már nem az az asszonykisebbítő gondolkodás, melynek Armbruszt versében és máshol nyomait láttuk. Éva már megbánta bűnét, vádolja is magát ; de íme, Isten irgalommal, megbocsátással szól hozzá. Férjét szánja a reászakadt nehéz élet miatt, tiszteli, szereti, kedvét keresi, engedelmes neki. Fiait csak jóra oktatja : Isten parancsolataira, credóra (!), keresztyén (!) hit fundamentumára, amint férje is kívánja. Kedves, szép szavakkal szól jó gyermekeihez. S Ádám is mintaképe a gondos, szerető, istenfélő férjnek. Nem kárhoztatja, sőt vígasztalja Évát. A mi jól ismert, szép házasénekeink házastárs-ideálja áll itt szemünk előtt ; szinte azok emberséges oktatásait ismétli itt meg Ádám nagyon rokonszenvesen. A jó és rossz gyermek ellentéte is elsősorban a vallásosság és engedelmesség körül forog. Ábel és Seth tisztelik apjukat, anyjukat a parancsolat szerint, s hitben és Isten félelmében nevelkednek. Kain mindenben ellentétük.

A sovány cselekvény mögött ezt a szellemet kell megéreznünk, s akkor ítéljük meg helyesen, mint valóságos kor-dokumentumot. »A kor benső családi életére« nem következtethetünk belőle, ellenben a protestáns prédikátorcsalád-eszményét látjuk benne ábrázolva. Különben maga Deus egészen az ideális prédikátor módjára van elképzelve ; valósággal katechizál a gyermekekkel ; de szavaiban, s egyáltalán nyelvében és modorában nagy tapintattal van szerepeltetve. Talán inkább is a prédikátor, az Isten szerint való igazi lelkipásztor mintaképe akart lenni a szerző gondolatában.

Teológus-szem bizonyára Kainban és barátaiban is többet fedezne fel egyszerű vásott kölyköknél : ellenkező életfelfogásokat és hitbeli tévelygéseket is. Kain minden papságnak, szerzetességnek ellensége ; ő az élet szerelmese ; szívesen mond Jupitert Isten helyett, meg »Istenek«-et. Mintha szülei és testvérei »keresztyénsége« ellenében valami humanista pogányságot is képviselne. Barátja, Esau, szintúgy gondolkodik : együnk-igyunk, úgyis meghalunk! Ez a predestináció tanát csavarja maga javára : Isten az övéit beírta az ő könyvébe, s azokat is, akiket örök tömlöcre akar vetni ; azon hát úgysem lehet változtatni ; nekik azt rendelte, ahogy most szeretnek élni. Másik barátjának, Hamnak, semmi bizonyos sententiája nincs az Istenről ; hányódik, mint hajó a habok közt, a különféle sententiák között ; látja, hogy gazdag és szegény, hív és hitetlen egyaránt háborgattatnak és keserűséget szenvednek : Istennek nem sok gondja lehet az övéire! — Nemcsak holmi jó

vagy rossz emberek és gyermekek tehát ezek : nemcsak »jellemek«, hanem tanok, világnézetek, hitek, tévelygések képviselői.

Igaz, hogy a kivitel éppen ezt nem hangsúlyozza bennök felötlőbben, míg jó vagy rossz tulajdonaikat szinte fitogtatón mutogatja. Éva szinte az anyákhoz szól (magánbeszédben!) a jó és rossz fiúról, — kedves, szép, szerelmes szavakkal amarról ; »oktatja« az ifjakat, anyákat. Ábel : fitogtatott ellentéte Kainnak ; szép szólongatásokkal kedveskedik anyjának, s szinte a publikum számára magyarázza, mily gyönyörűség a fiúban, ha híven enged anyjának. Nem hiányzik az ellenkező túlozás Kain jellemében. De ő a legegyénítettebb alak. Jellemzésében Szegedi Lőrinc tovább megy eredetijénél : válogatott, népileg magyaros szólásokat ad ajkára, mintegy önhitt bárdolatlansága éreztetése végett. Heinrich Gusztávtól fogva, ki a darab eredetijét kimutatta, bizonyára ezek miatt ismétli majdnem mindenki, hogy Selneckernek sokszor igen ékes latinságát leszállította, hogy »népies törekedett lenni, de csak pórias lett«. Nos, nem ő lett pórias, hanem Kaint alakította e kiszólások által szántszándékkal póriasabbá (még pedig magyar ízzel) ; de hát az »emberek tiszti« közül úgyis a parasztét juttatta neki az Úr s anyja is, Seth is pórnak, parasztnak mondogatják. Nemhogy hibáztatnók emiatt Szegedit, épp ebből látjuk, hogy valódi alakító kedvvel, megelevenítő tehetséggel végezte a fordítás munkáját.

Egyáltalán nem szolgailag fordít. Néhány példa mutassa meg : latint miként tolmácsol magyarul. Ligna : forgács ; satis lignorum habeo : elég nyaláb fám vagyon ; sic enim experior rem sese habere : mert jól látom, hogy az kasza így fogja jobban ; precationes : az nagy sok pater noster ; fratrem : bátyámat, az jó sültet ; senibus morosis : az salapos süvegű vén embereknek. Az utóbbi két példában mintegy tovább fejleszti a forrásabeli kifejezést. Kain ilyeneket mond az apjáról : No már dörögjön Ádám bíró ; — ha apám igen bánja, tegye az másik vállára, nem kofitálok vele ; — ugyanazon bakkot nyúzza ő. Egyéb mondásai : csak legyen az haskó tele! (ez nincs a latinban!) ; — töltsük meg az ventert mind az torkunkig kövér hússal, igyunk jó boronya borát ; — megjött Antal Budáról! — üstökömre mondom! — legyet csapnék az száramon. Kain kérdi : »mint tetszik neked még életünk?« Esau feleli : »mint a solti bor az vadalmára.«

Efféléket Kain mondogat. Mások, ha durvábban szólnak, neki szólnak úgy. Deus is méltán mondja őt rusnyának, s Éva — miután szép szóval hiába kérlelte, tiktetűnek, kemény nyakú parasztnak, hitván szamárnak, akasztófára valónak (de nem egy szuszra!). Seth is róla mondja : akarmint perzseld az ebet, nem

leszen szalonna benne. (Mindössze egy szójáték esik ki a személyhez illő hangnemből ; mikor u. i. Kain Jupitert mond, Éva ezt kérdezi tőle : »micsoda jó pátert mondál!«.)

Nem póriasította hát el a német szerző »ékes« darabját Szegedi, csak Kainját, igen találóan. A komoly személyeket, Évát, Ádámot, jó fiait, s magát Deust, igenis inkább szép, emelkedett magyar nyelven tudta beszéltetni.

Ami Szegedi hitbeli álláspontját illeti, Révész Imre szerint csak általános evangéliumi felfogás érzik ki a darabból, különleges »református« (helvét) szellem nem, aminthogy Selnecker, az eredetinek a szerzője »erős lutheránus« volt. A darabban Luthernek és Melanchtonnak a német parasztlázadás után a társadalmi rendről (isteni jogrendről) vallott felfogása is érvényesül : az emberi »tiszteket« (társadalmi osztályok közti különbségeket) Isten rendelte el ; megnyugtatásul azonban a parasztság számára ott van a tanulással való érdemszerzés, az osztályából való fölemelkedés lehetősége.

Fentmaradt két magyar nyelvű levele 1588- és 1593-ból. Ezek erősen *ö*-ző, szegedi nyelvjárásúak, s e tájnyelvi sajátság legkorábbi hiteles emlékei közé tartoznak. Ezzel szemben a Theophania nyelvében alig akad *ö*-zés. Abban vagy a nyomda változtatta meg Szegedi Lőrinc hangrendszerét, vagy ő maga igyekezett alkalmazkodni az érzése szerint már kialakulni kezdő irodalmi nyelvhez.

Nem búcsúzhatunk el e Tiszántúli csoporttól anélkül, hogy meg ne emlékeznének e vidék helvét felekezetének egyik nagy pártfogójáról, Ecsedi Báthori István országbíróról (1555—1605), a sokáig Habsburg-párti, de baltapasztalatai folytán végül is nyíltan Bocskayhoz csatlakozott gazdag főúrról, bár irodalmi munkássága későbbi évekre esik. Kéziratban maradtak fenn : két Tractatusa : a Szentháromságban való személyekről (csonkán), meg a predestinációról ; és Dávid zsoltárai hangján és modorában írt, de »zsoltároknak« helytelenül nevezett fohászkodásai és elmélkedései. E prózai költeményeknek mondható szövegekből minden nyerseség — átok, feddés, fenyegetés — hiányzik ; emelkedett, bensőséges istenfélelem, »föltétlen biblicitás mellett . . . a misztikához közeljáró mámoros elmerülés az élő Istennel való közösség boldogságos érzésében«, s olykor bibliailag erőteljes nyelv jellemzi őket. Bűntudata sűrűn, s nem egyszer hathatósan nyilatkozik meg bennök : »Undok vagyok, Uram, felséged előtt, az föld sír alattam, az nap, hold és csillagok és az Ég homályosak az én bűneim miatt«. Szintúgy alázata : »És adj énnékem, szegény kutyakölyködnek az te asztalodból lehulló morzsalékodban«, ... »ne hagyj Uram, az én szabad akaratomra engem«. Többször, kivált a Szentháromság

tanát érintő szakaszokban, egyenest az eretnekekhez szól. Vallja a predestinációt, s Krisztust test szerint is közbenjárónak tartja. Jellemző részlet az, melyet akkor írt, mikor Szepsi várát, nemzetségi birtokát a német had megégette ; nem magáért fájlalja : bűneiért megérdemelte azt ; de szánja az eklézsiát, az ottani iskolát ; már nem mernek emberek elé menni, mert rájok hurrogatnak : »eretnekek, kálvinisták«; pedig ő Kálviny Jánost nem szolgálta, Luther Mártont sem ismerte, nem vár tőlük semmit ; ne bánják a vérszopók (Bástáék), ha ő Szűz Máriát isten gyanánt nem imádja, de ő véle örömest hallja a Gábriel angyaltól való izenetet ; Jézusért, ingyen kegyelemből várja az örök üdvösséget, akitől várta a szentséges Szűz is, s aki nélkül az sem üdvözült ; nem Bocskay fejedelemségéért könyörög, sem az istentelen, kemény nyakú hajdúkért, hanem az anyaszentegyházért. Kéziratos műve hosszas lappangás után nemrég került elő az Akadémia könyvtárában.

Ő egyszersmind a Vizsolyi biblia egyik legnagyobb támogatója volt, s vele fordulhatunk át Károlyi Gáspár és az északkeleti (tiszajobbparti) részek helvét irányú prédikátorai és írói felé : arra a tájékra, amelyen a reformáció első időszakában oly sok jelentékeny úttörővel találkoztunk volt.

*

Ami volt Méliusz a helvét irány számára Tiszántúl, az lett Károlyi Gáspár az északkeleti : tiszajobbparti részeken. Nagykárolyban született az 1520-as években. Némely adatok szerint családi neve Radics lehetett, s címeres pecsétgyűrűje tanúsága szerint nemes ember volt. Megfordult Wittenbergben és Svájcban. 1563-tól fogva némi megszakítással haláláig, 1591 legvégéig Göncön lelkészkedett, mint csaknem szuperintendensi hatáskört betöltő seniora (esperese) a kassavölgyi (abaúji, tornai és sárosi) egyházaknak. Az itteni egyházak u. i. nem választottak püspököt, csak esperesi konföderációban éltek, s egységük kifejezésére generális zsinaton jöttek össze ; majd csak 1734-ben alakult meg itt is a superintendentia. Egy időben (1584) otthagyta Göncöt, s Tállyára ment papnak, hol Mágócsy Gáspár volt a földesúr. Esperesi (szuperintendensi) hatásköre ott is érintetlen maradt. Ily minőségben lépett fel egyszer nagy szigorúsággal egy emberölési ügyben. 1584 nyarán Tarcalon a szőlőpásztor egy diákot, kit baracklopáson ért, vasbotjával halálosan megsebesített. Minthogy zsinati végzés szerint (Debrecen, 1567. 55. cikk) az emberölés halállal büntetendő, Károlyi követelte a tarcali bírótól, hogy azonnal ítélkezzék a gyilkos pásztor felett, s az ítélet végrehajtása céljából adja át a városi tanácsnak. A bíró, minthogy az elítéltnek joga van fellebbezni,

vonakodott a gyilkost azonnal kiadni. Erre Károlyi a bírót, esküdtjeit, s a tarcali egész egyházközséget kiközösítéssel fenyítette meg, úgyhogy a község hónapokon át híjával maradt mindennemű lelkészi szolgálatnak. Tállyán érte az 1586-i pestisjárvány, s elragadta második feleségét, két leányát, meg egy kis fiát. Megmaradt nagyobb leányával ezután ment vissza Göncre, s a következő évben újra nősült. Mint senior a hatvanas évekbeli zsinatoknak ő volt a lelke, meghívó levelek, tételek, válaszok szerzője. Az 1566-i gönci zsinaton ismét figyelmükbe ajánlták a lelkipásztoroknak a tarcaltordain már elfogadott genfi (Béza-féle) hitvallást és Kálvin kátéját, mely előzőleg egyetemes szavazattal már szintén bevétetett. A tiszántúli és inneni helvét irányúak között lényegbeli különbségek immár nem maradtak fenn, csupán szervezet- és rendtartásbeliek. Kivált pedig a szentháromság-tagadókkal szemben egyetértőleg vehették fel a küzdelmet. Nemsokára (1568) a tiszajobbparti seniorok — Károlyi és esperestársai — értesítették is Bézát, hogy a magyarok leginkább a Kálvin tanítását fogadták el, iratait nagyrabecsülik és olvassák. Károlyi hagyatékában volt is egy »Opus Calvini«-nak (Kálvin művének) jelzett könyv. Az említett gönci zsinat 22 cikkelyből álló kánonokat is alkotott. Az ott Egri Lukács ellen már megindított bírálatot Kassán (1568) folytatták tovább. Nem tudjuk, az 1568. aug. 24-én Sárospatakon tartott zsinaton, melynek végre sikerült megtörnie Egri Lukács ellenállását, s őt visszavonó nyilatkozatra bírni, mi része volt Károlyinak: e zsinat iratai u. i. elvesztek. Az 1569-i nagyváradi hitvitán az ő vezetésével jelent meg Méliuszék támogatására több tiszajobbparti prédikátor.

Korszakos jelentőségű nagy művét, a Vizsolyi bibliát megelőzőleg már 1563-ban Debrecenben kiadta Két könyv c. kis művét, melyben a később bibliafordításáról elhíresedett férfiúval mint íróval ismerkedhetünk meg. A mű teljes címe: »Két könyv minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencséjeknek okairul: melyből megérthetni, mi az oka az Magyarországnak is romlásának és fejedelmeknek szerencsétlenségeknek. És micsoda jelenségekből esmerhetjük meg, hogy az Istennek ítéleti közel vagyon«. Ez a »Két könyv« két fejtegetés. A terjedelmesebbik első: országok és királyok múlásának, jó vagy gonosz szerencséjének okait fejtik ki, — hazánkéit is; a másik az Isten ítéletének közelségére való jegyeket ismerteti. Egyazon történetbölcselet megnyilatkozása mind a kettő, s együtt a világvég előestéjén állónak tüntetik fel országunk romlását. A Dobó Domokoshoz, az egri hős testvéréhez, Gönc földesurához intézett ajánlásban Károlyi egyebek közt azért fejezi ki háláját, mert Dobó akkor is gondját viselte neki, mikor

a törökök Szatmárba szorították. Ez 1562-ben történt, mikor János Zsigmond a törökkel ostromoltatta meg Szatmárt, a tőle elpártolt Balassa Menyhártnak Ferdinándtól ajándékba kapott várát. A várat Zay Ferenc védelmezte, Dobó meg egyik alvezére lehetett az őrségnek ; Károlyi talán látogatóban járt szülőföldjén, s úgy szorult be a várba.

Az első könyv gondolatmenete ez. Országok és királyok megmaradására szükségesek ugyan bölcs királyok, jó tanácsosok, bátor és erős vitézek, de az is kell, hogy Istennek és Krisztusnak szolgáljanak. Ezt a zsidó nép és királyai története bizonyítja. Valahányszor Istenüket elhagyták és bálványimádók lettek, megbüntette, ha törvényeinek engedelmeskedtek, megsegítette őket. Végül is az egész országot rabságba viteté, s a földet idegen nemzetséggel szállítá meg. Adott nekik nagy kegyelmesen prófétákat, de nem hallgattak rájok ; kiszabadította őket a fogságból, de a farizeusok tanítására ismét eltértek az igaz tudománytól. Ekkor Rómával rontatta meg Jeruzsálemet, azóta máig pogány bírja országukat, s ők, a választott nép, minden nép közt utálatosak lettek. Ily jeles ország és nemzetség nem történetből romlott így meg, hanem mert Isten fegyverkezett ellenök. Mi ellenünk is! A török császár Isten szolgája, a magyar nemzetnek büntetésére : fejsze és fűrész, melyet Isten keze igazgat. Isten indítása nélkül, s ha Isten nem súgná az ő fülébe, hogy fegyverkezzék, a török császárnak sem jutna eszébe Magyarországot rontani. Oka a bálványimádás. Eleitől fogva nem volt Magyarországban egyetlen istenfélő király : mind egyig bálványimádók voltak! Adott nekünk Isten bölcs és tudós doktorokat : kevés böcsületük vagyon. Vannak választottak, de az ország nagyobb része bálványimádásba és istentelenségbe merült. Igaz, hogy míg a »római hüt« volt, nagyobb békesség és csendesség volt az országban, de nem mintha Isten jóváhagyta volna a bálványozást! Különben nem irtotta volna ki a klastromokat, barátokat, miséket! Hanem igenis penitenciára várta a hitetlen magyar nemzetet. Sokan meg is tértek az evangélium igazsága mellé, de sok maradt setétségben, sok csak képmutató. Nagyobb büntetés volt az a régi békesség a töröknél, e külső ostornál, mert bálványimádás volt, s az evangélium nem prédikáltatott. Ez a mai belső és lelki bódogság és békesség felülhaladja a régit, a testit. A bálványimádás a fő, de vannak más vétkeink is. Ha meg nem térünk, azt is a pogánynak adja Isten, ami kevés még megmaradt : rabságba vitet, levágat!

A második könyv a feltámadásnak és a lélek halhatatlanságának bizonyos voltát erősítve, az utolsó ítéletről szól. Mikor lesz, nem tudni ; bizonyos jelekből azonban közelinek gondolhatjuk.

Bolondok, akik egy bizonyos esztendőre teszik az idejét. Szent Illyés próféta szerint 6000 esztendőből áll a világ. Annak már ma nem sok a hija. Ő 5500-at számít már leteltnek, de figyelmeztet, hogy Illyés szerint a harmadik kétezer esetleg nem teljesedik be. Ismerteti aztán Nabugodonozor álmát a nagy emberről, Dánielét a tengerből kijövő négy fenevadról, mik mind a négy monarchiát példázzák; minthogy pedig már megvolt mind a négy, nem messze vagyon az ítélet. Arra vallanak más előjelek is: elszakadás az igaz tudomány melől, házasság és étel megtiltása (böjt) az emberek között, elszakadás az igaz anyaszentegyháztól, Mahumet és a pápa stb. Isten fia eljövetelének ideje bizonytalan. Várnunk kell őt szüntelen, mint ahogy hű szolga strázsát áll ura távollétében. Hit, szeretet, tiszta élet, levetése a vétkeknek: s akkor az ítéletben Istennek fiai közé számláltatunk!

A vázolt gondolatmenet egy-egy tételét, intelmét Károlyi bibliai idézetekkel, olykor egész idézet-sorozattal, nyomatékosítja, s azok rokongondolatai szép folyással, s mintegy meg-megújuló hangsúllyal emelik stílusa erejét. Hasonlatai is többnyire bibliai példák és történetek, melyek közül bibliai tárgyú epikánk már sokat feldolgozott. Idézetei általában nem szorosan vett fordítások, hanem szabad, kivonatos átírásai a megfelelő textusoknak, s ezért is többnyire jobb, magyarosabb folyásúak, mint későbbi, teljes bibliafordításában, bár találni köztük ahhoz közelálló részleteket. A bibliai stílust jól elsajátította. De néha könnyedségével lep meg, s világos tagoltsággal, még nagyobb lélekzetű mondataiban is. Legyen rá példa ez az egy: »Az Góliátnak penig azt mondja vala (t. i. Dávid): Te én reám jössz fegyverrel, kopjával és pajzszsal, én penig megyek az hatalmas Istennek nevébe tereád és ád az Isten tégedet én kezembe; megverlek téged, az te fejedet elveszem és adom az te testedet az égi madaraknak és vadaknak, hogy tudja mind ez egész föld, hogy Isten lakik az Izráel népe között, és hogy nem fegyverrel, sem kopjával szabadít meg az Isten, mert ő Isten, mert ő hada ez, és ád titeket mi kezünkbe.« Merít egy-egy példát az ókori történetből is. Ezeket kedves elbeszélő hajlammal sződösi előadásába. Mindjárt ajánlásában elmond egyet Fülöp király hálátlan szolgájáról, egy másikat Artaxerxes ajándék-szeretetéről.

Amint szövegét nézve a Két könyv szinte biblia-centónak minősíthető, úgy egész gondolkodását, történelem- és államböcseletét is bibliai(ószövetségi) szellem igazgatja. A történelem Károlyi szerint nem »történet« (vakeset): Isten igazgatja. Nem úgy adja az országot a népnek (a zsidónak sem, nekünk se), hogy akármint élnek, örökké az övék legyen! Szövetség az közte és a nép között,

s csak addig áll fenn, míg őt félik, tisztelik, parancsolatait megtartják ; különben ő fegyverkezik ellene. Olvassa a király Isten könyvét, s a szerint cselekedjék! Koronázáskor kezébe kellene adni a bibliát. Nem szükséges, hogy a Mózes ceremóniáira, vagy polgári törvényére kötelezze az országot : rendelhet más rendtartást és törvényt, de csak olyat, mely nem ellenkezik az Isten parancsaival. Ebből következik az engedelmesség, nemcsak a jó, hanem a gonosz fejedelem iránt is. A vétket azonban szabad kárhoztatni bennök és szabad inteni őket, hogy Isten gondviselés végett adta kezökbe a népet. Károlyi azt meg is teszi, nem lanyhább eréllyel, mint három év mulva Heltai : »Nincsen vége az nagy kegyetlenségnek, nincs az fosztásnak, kóborlásnak, ártatlan véreknek ontásának. Az szegény községnek bőrét lenyúzzák, húsát levonsszák, tetemét megrontják, mint az mészárszékre való oktalan baromnak . . . Ha aranyat vagy ezüstöt kévánnak, az szegény községre tátják torkokat . . . Ha házat vagy várat rakatnak, szegény ember vérével rakják . . . Az részegség, az tobzódás, mely igen uralkodjék az magyar nemzetségben, mindennél nyilván vagyon . . . Nincsen vége az sok lantolásnak, hegedőlésnek, sípolásnak, dobolásnak, lakodalomnak, kiváltképpen az fejedelmek között felettébb, de az község között is . . . Az magyari urak közől ha az Isten valamelyet méltóságra felemel, . . . csuda, mely igen irigykedik az többi reája . . . Innét vagyon ez, hogy ha ez ilyenek közől . . . valamely valami veszedelembe esik, mint ha pogányoktul megszoríttatik, az többi nem segéti meg, sőt inkább az többi ugyan hízik annak nyomorúságával«. Az uzsoráról úgy gondolkozik, mint Méliusz ; szabályul az evangelistát idézi (Lukács 6.35) : »Kölcsönt adj az te felebarátodnak és ne kévánj semmit reája«.

Az a bibliai alapú protestáns történetszemlélet, mely már Farkas András zsidó-magyar párhuzamával megkezdődött, azóta mélyült és kizárólagosabbá lett. A multból mindinkább megtagadta azt, amit az ő vallási szempontjával nem tudott közvetlenül összeegyeztetni : Farkas még tisztelettel szólt a régi szent királyokról, Horvát András, Bencédi már Szent László kultusza miatt is támadta a katolikus papságot, Károlyi pedig mint láttuk, már valamennyi királyunkat »bálványimádókká« bélyegezte. Mindez a felekezeti elridegülés tünete. De ugyane gondolatmenetbe illeszkedik bele a nemzet jelenvaló nagy kérdéséről, a török kérdésről való felfogása is. E felfogás — hogy Isten bűneinkért és az igaz hittől való elszakadásunk miatt veret a törökkel — már akkor eléggé meggyökerezett, de valóságos történetbölcseleti kapcsolataiban Károlyi fejtette ki először, mintegy szakszerű teljességgel. Amit ő itt e rendszer értelmében állít — Isten súgja a török császár-

nak, hogy fegyverkezzék a magyarok ellen — azt eposzában Zrínyi a cselekvény isteni megindításaként valósította meg. Második könyvének középkori eredetű, de már protestáns szempontú történetszemlélete a világkrónikának azt a műfaját folytatja, melyben már Batizi, Dézsi András és Bencédi Székely járt előtte. Minthogy ő a gönci papságban utóda, vagy egyideig még lelkésztársa volt Székelynek, Batizi pedig Szikszón volt utóda, vagy tanítótársa ugyanannak: műveik közt megvolt a személyes közvetítés lehetősége. Vannak is egyezések mindhárom mű közt, de a Károlyié különösen, még anyagrendjében is, a Batiziéval rokon, mintha csak attól kapta volna vázlatát. Kathona Géza azonban (Theol. Szemle 1943) kimutatta, hogy Károlyi a Carion-féle Chronicának Melanchtontól átdolgozott kiadásából merítette történetszemlélete alaptételeit, sőt a wittenbergi egyetemen Melanchton világtörténeti előadásaiból közvetlenül is megismerhette azokat, valamint — szintén Melanchton tolmácsolásában — Luther történetbölcseleti alapelveit.

A »romlás« okairól tudvalevőleg később (1602-ben) Magyari István adott ki egy híressé vált könyvet. Tárgy-, cím-, részben tartalombeli rokonság alapján feltehető, hogy olvasta Károlyi Két könyvét. Tüzetesebb egybevetés itt-ott csaknem szövegszerű párhuzamot is találhat a kettő között. Ferenczi Zoltán ugyan, Magyari kiadója, tagadja kapcsolatuk lehetőségét, Turóczi-Trostler József viszont, aki Magyari forrásait kimutatta, e kérdéssel nem foglalkozott. Szerinte Joh. Turmair (Aventinus) egy 1563-ban kiadott német műve volt Magyarinak főinspirálója. Olvashatta-e Károlyi emezt (az ő ajánlása 1563 karácsonyán kelt), s így rokonságuk a forrás közösségére vezethető-e vissza: kérdés. Egyébként Ferenczinek abban igaza van, hogy a Két könyvben sokkal kevesebb és enyhébb a katolicizmus elleni támadás, mint Magyari művében.

Szent biblia c. teljes bibliafordítása Vizsolyban 1590 júliusában jelent meg, ívrét nagyságban, három részre tagolva, két első részébe az ó-, a harmadikba az újszövetséget foglalva bele. Nyomdát épp e nagy mű kiadása érdekében állíttatott Ecsedi Báthori István országbíró Vizsolyban, biztosabb helynek tartván azt a zavartalan munka számára Göncnél. Támogatta a kiadást Vizsoly ekkori földesura, Rákóczi Zsigmond egri kapitány, a későbbi erdélyi fejedelem (ő engedte át egy üresen álló elhagyott épületét könyvnyomtatóház céljára), valamint Homonnai Drugeth István zempléni főispán (Báthori sógora), meg Mágócsy Gáspár. Nyomdásznak Mantskovit Bálintot hívták meg Galgócról. Ez Lengyelországból

jövén, már Semptén, majd Detrekőn Bornemisza Péternek volt nyomdai segédje. Bornemisza is tervezte volt az egész bibliának egy könyvben kiadását, de korán (1585) meghalván, nem valósíthatta meg tervét. Károlyi patrónusai az ő egykori nyomdája egész felszerelését megvették, de új betűket hozattak Németországból, s papíranyagot is onnan. Igy mégis az ő nyomdájából és az ő segédje keze alól került ki az első teljes biblia, a »Vizsolyi«, másfél évi műhelyi munka eredményeként, körülbelül 7—800 példányban. Ez volt a század legnagyobb nyomdászati teljesítménye. Manstkovit segédje (utóbb veje), Klösz Jakab 1597 tavaszán a nyomdával együtt Bártfára távozott. Vizsolyban a biblián kívül egy németből fordított Index biblicust is kiadott (1593). A biblia nyomtatása idején Szenczi Molnár Albert, mint 14—15 éves gyermek, Göncön tanult, s gyakran járt át Vizsolyba Károlyi Gáspár izeneteivel és leveleivel. Nem egyszer hallotta Károlyit felsóhajtani : csak az Isten addig éltesse, míg e bibliát kibocsáthatja, s kész lesz meghalni és Krisztushoz költözni. Ugyanő a fordítást előkészítő és fordítás közben folytatott — többek közt szótári érdekű — tanácskozásokról is megemlékezik. A munka megkezdése 1586-ra tehető. Károlyi munkatársaként Pelei János gönci tanítót emlegetik, de nem elég biztos alapon. Életrajzírója, S. Szabó József inkább Thúri Mátyás szántói, Czeglédi János vizsolyi prédikátorra, Huszti Imrére, Károlyinak gönci lelkésztársára, meg testvéröccsére, a szintén képzett teológus Károlyi Mihályra gondolt. A fordítás nyelvének vizsgálata arra vall, hogy legalább hárman voltak segítőtársai. Nyelvi tekintetben az egész Újtestamentum egységes részletnek látszik, tehát egyetlen fordító műve lehet. De az Ótestamentumban is vannak ugyane fordítóra valló részletek. Három év alatt egy ember képtelen lett volna az egész bibliát lefordítani. A sietség így is meglátszik rajta ; pl. csak abból is, hogy az újtestamentumi részek kivonatolását (csekély kivétellel) már mellőzték. Kérdés : Bencédi Székely Istvánnak, Károlyi gönci elődjének s ottegy ideig lelkésztársának arra a maga helyén idézett 1548-i nyilatkozatára, mely szerint ő rövid nap az egész bibliát ki tudná bocsátani : építhetni-e bizalommal ; s ha igen, feltehető-e, hogy az ő csakugyan megvolt fordításának a kézirata eljutott Károlyi és társai kezéhez, s azok fel is használták? Van, aki nemmel felel e kérdésre, de, mint látni fogjuk, legalább a zsoltárokra nézve megállapítható Bencédi nyomtatásban megjelent fordításának a felhasználása.

A mű ajánlása (a Magyarországon és Erdélyben levő urakhoz, nemesekhez, hívekhez és prédikátorokhoz) úgy is mint egy bibliafordítás hitbölcseleti megokolása, s úgy is, mint írásmű, külön figyelmet érdemel. Gondolatmenete az emberi élet rendeltetésének

legtágasabb elméleti kijelölésétől fokozatos közeledéssel jut el bibliafordítása személyes kérdéséig. Az ember teremtésének célja eszerint az »isteni esméret«, de az ember magától képtelen volna arra, ha Isten maga nem ismertetné meg magát vele ; »ő tanít minket magára« : beoltotta magát az ember természetébe, s rányomta dicsősége jegyét a teremtett állatokra is. De azok »néma mesterek«, a mi természetünk pedig megromlott. Szólt azért Isten maga magafelől, több ízben is ; de ezen maga felől való bizonyságtételeit a szent atyák a teremtéstől fogva közel kétezer esztendeig csak szóval hagyományozták át fiaik és unokáikra ; azalatt semmi írás nem volt ; hogy tehát kijelentett akaratáról meg ne feledkezzenek, s azt meg ne hamisítsák, parancsolta Mózesnek, hogy megírjon mindeneket, mert az írás inkább megmarad és regulája lesz az igaz tudománynak minden hamis tudományok ellen. Mózes után prófétái is nemcsak szóval tanítottak, hanem Isten akaratából meg is írták tanításukat. Az így keletkezett könyveket nevezzük Bibliának. De az sem termette meg a várt gyümölcsöket. Végül Isten, nyilvábban akarván magát kijelenteni, egyszülött fiát öltöztette testbe, Krisztus pedig mind e világon prédikáltatta és megíratta tudományát az apostolokkal. Próféták és apostolok írásait méltán nevezzük hát szent írásoknak. Nem is szabad azokon változtatni semmit sem, s csak azt a tudományt szabad bevenni, mely az övékkel egyez. Kérjük Istent, hírdettesse nekünk a Bibliában kijelentett akaratát az ő szolgái által és szóljon az ő szent lelke által a mi szíveinknek, belső füleinknek is, mert mindaddig hiába prédikáltatik nekünk a Krisztus, mígnem »az Isten Lelkétől hitnek általa a mi szívünkbe beoltatik és beplántáltatik az ígének hallásából.« Ezzel eljutottunk gondolatmenete első fő állomásáig, a bibliáig, mely Istentől kijelölt életcélunkhoz, az ő megismeréséhez legközvetlenebb kalauzunk. Következik a bibliai nyelvnek s azzal a bibliafordítás jogosultságának a kérdése. Isten azért íratta meg a prófétákkal zsidóul, az apostolok és evangelistákkal görögül az ő igéjét, mert azt akarta, hogy ne csak a papok, hanem a község is olvassa. Szabad hát azt közönséges nyelvre fordítani, s önkényes a trienti zsinat végzése, mely csak egy bizonyos deák fordítást (a Vulgata editiót) ismer el hitelesnek. Ő ugyan tiszteletben tartja azt, de ha valóban Szt. Jeromos fordította is, annyi idő óta »az írók restsége és gondviseletlensége« ronthatott rajta, maga Jeromos pedig senkire sem kötötte erővel az ő bibliáját ; ne kösse a római pápa se. Használjuk fel segítségül ezt is, más fordításokat is, de leginkább azt a nyelvet vegyük irányadóul, melyen az Isten lelke szólott : a zsidót, a görögöt, mert »jobb embernek a forrásból inni, hogynem a folyásból.« Még a magyar

nyelvű fordítás megbeszélése van hátra. Nagy mulasztás, hogy mostanig nem fordították le nyelvünkre »egészben« a Bibliát. Hibásak ebben a tanítók, de talán még inkább a fejedelmek: »csak arra sem viseltek ez ideig gondot, hogy a magyar nemzetségnek sok szép és nagy dolgainak vagy cselekedetinek históriáját megíratták volna... holott nincsen e világon oly nemzetség, mely arra gondot ne viselne.« Most megy ki teljes magyar biblia először, némely urak buzgósága és költsége által (kik a maguk nevét nem akarták ide beíratni); ő, Károlyi, ezt a nagy munkát egynéhány jámbor tudós atyafiakkal, kik neki a fordításban segítséggel voltak, közel három esztendő alatt végezte el, oly buzgóságos szeretettel, hogy egy szempillantásig el nem unta. Röviden beszámol fordítói elveiről, eljárásáról, forrásairól, s az ajánlást lezárva még az Olvasókhoz intéz néhány szót. »Szabad mindennek — (írja ott, Szt. Jeromosnak egy, az Ajánlásban is idézett mondatához fűzve saját vallomását) — szabad mindennek az Isten házába ajándékot vinni; egyebek vigyenek aranyat, ezüstöt, drágaköveket, én azt viszem, amit vihetek, tudniillik magyar nyelven az egész Bibliát, melyet eleitől fogva sokan igyekeztek offerálni, de véghöz nem vihették.«

E szép nyilatkozat világánál egész gondolatláncolata úgy tűnik fel, mint egyúttal saját, munkára-serkentő ihletének tudatosítása. Szent munka az övé, mert az emberi élet legfőbb célját, az Isten megismerését szolgálja Istennel való közvetlen érintkeztetésünk által. Magyar munka is, mert maga nemzetének adja kezébe az »isteni esméret« eszközét: *magyar* Bibliát visz az *Isten* házába. Ő teljesítette az egyik, a fontosabb feladatot, mit az addigi »tanítók« elmulasztottak; a másiknak, a nemzeti történetnek a hiányát azonban szintén fájlalja, s nemzeti öntudatára vall, hogy ebbeli érzésének akkor ad kifejezést, mikor bibliáját viszi ajándékul az Isten házába. Heltai Chronicáját (1575) bizonyára ismerte, de mivel az csak 1526-ig halad, nem tekinthette már kielégítőnek. Az Ajánlás gondolatvilága nemcsak a jelzett ponton terjed túl a vallási (felekezeti) érdek határán; megvan annak a maga művelődés-, és közelebbről irodalomtörténeti, sőt irodalomelméleti érdekessége is. Mikor a Bibliát mindenek olvasmányává kívánja megtenni, nemcsak protestáns felfogást hirdet, hanem az írás-olvasás terjesztését szorgalmazza egyszersmind, ami viszont az iskolázást feltételezi. Mikor Isten akaratának elébb szájhagyománnyal, Mózestől fogva írással való közöltetéséről szól, az irodalomelmélet alapvető kérdését érinti; a szöveg-rögzítés fokozott biztosításáét; de összekapcsolja a már ismert, s az ő Két könyvében is érvényesített világkrónika-conceptióval: az első

2000 évre számítva a puszta szóbeliség korát, s Mózessel kezdve az írásbeliségét : az irodalomét. Az írást Isten akaratából származottnak, tehát isteni eredetűnek vallja. De az írásbeli hagyományozásban is tud szövegromlásról, s annak korrektúrájaként teszi magáévá a humanista filológia »ad fontes« jelszavát : vissza a forráshoz, az alapszöveghez, az ős-szöveghez. Hogy efféle irodalomelméleti gondolkozásra legelébb a Biblia adott okot és alkalmat, önként érthető : az volt az »Írás«, az volt a féltett, a rögzítendő, s ha megromlott, a helyreállítandó szöveg : »textus«, Károlyi szavával : a »betű«, s helyes ismeretétől üdvösségünk függött.

Mint említém, az Ajánlás a tartalmin kívül alaki szempontból is figyelmet érdemel. Éppoly jeles írásmű az, mint a Két könyv, s Károlyi saját stílját és modorát ezekből ítélhetni meg. Célja felé logikus levezetéssel biztos, nyugodt léptekkel haladó értekezés az, feszesség és erőltetés nélkül, szép folyású, tiszta, világos magyar nyelven. Kétségtelen, hogy Károlyi Gáspárt a század legjobb prózaírói közé kell sorolnunk. Bibliafordítása különleges megítélés alá esik.

Annak ismertetésére térve át, Károlyi maga megmondja, mely alapszövegekre támaszkodott a fordításban. Ismerte az addigi magyar fordításokat, s héber és görög nyelv ismerete alapján összehasonlította az eredetiekkel. A Vulgatán kívül használta a Septuagintát, a domonkos-rendi Pagninus Santes (+ 1541) akkor elterjedt latin fordítását, Franciscus Vatablus párizsi tanár magyarázó jegyzeteit, az Ószövetséghez Münster Sebestyén kiváló hebreista (+ 1552) művét, a zsidó születésű Tremellius Immanuel és veje, Junius Ferenc heidelbergi tanárok latin bibliáját ; merített más fordításokból is. Közvetlen az eredetiből annyi idő alatt nem is lett volna képes az egészet lefordítni. Lefordította az apokrif könyveket is. Magyar elődei közül Bencédi Székely István 1548-ban megjelent zsoltárfordítását kétségtelenül használta, annak szövegéből több helyen egész mondatnyi részleteket vett át ; itt-ott a Heltai-féle zsoltárfordítással is egyezéseket tüntet fel. Sajnos, hogy a korábbi magyar fordításokhoz való visszonya máig sincs tüzetesebben megvizsgálva. — A szöveget, a megértés könnyítése végett — »mint a zsidók szokták« — versekre osztotta ; a caputoknak »summát csinált szép értelemmel«, a nehezebb helyekhez magyarázatot írt a lapszélre.

A vizsolyi biblia gyors elterjedésének igazolására Naprágyi Demeter veszprémi püspöknek egy Károlyihoz intézett levelét szokás idézni. Az azonban koholt levél. Más bizonyíték szól amellett, hogy az első kiadás hamar elfogyhatott. Már 1596 és 1605 közt új kiadás volt készülőben, de azt, nem tudni miért, nem

fejezték be ; csak töredékek kerültek elő belőle ; 1607-ben a nyomtató (Klösz Jakab) »ubiquitarius« (lutheránus) szellemű változtatásai miatt egy készülő bártfai kiadást hagyattak félbe. Szenczi Molnár Albert jobbítva adta ki negyedrétű alakban (Hanau 1608), 1500 példányban, majd, az elfogyván, nyolcadrétűben, 1500-nál több példányban (Oppenheim, 1612), ezt már magyarázatok nélkül Amszterdamban: 1645-ben jelent meg az első oly (nyolcadrétű) kiadás, melyhez Szenczi Molnár zsoltárai is hozzá vannak függesztve. Nevezetes kiadás a várad-kolozsvári (1661) nagy ívrétű, melyhez még I. Rákóczi György rendeletére fogtak hozzá, s melyből az apokrif-könyvek már hiányzanak. Újabb és újabb kiadásai sokat javítottak az eredeti vizsolyi szövegen, behatóbb revíziója a Brit és Külföldi Bibliatársulat kiadásában 1908-ban s azóta nagyon sok lenyomatban jelent meg. Erdős Károly számadatai szerint 1940-ig a teljes bibliát 100-szor, külön az Újszövetséget 65-ször nyomtatták ki.

Katolikus részről elég hamar érte támadás. Kalauzában Pázmány, bibliafordítása Oktató intésében Káldi György támadta meg, bírálatban pedig mind a mai napig protestáns oldalról is bőven volt része, sőt nem egy újabb kiadása, a Szenczi Molnárétól kezdve, megannyi bírálat eredménye. Pázmány és Káldi voltakép már a Molnár-féle változatot bírálták. Pázmány szerint Károlyi (és Molnár) tudatosan, protestáns tendenciával told be szavakat, fordít hamisan, ajánlásában alaptalanul vádolja szövegferdítéssel a Vulgatát, az egyházat pedig a biblia olvasásának tiltásával. Hasonlókat vet szemére Káldi, s részletesen fejtegeti, hogy minő veszedelem származhat abból, ha laikusok a magok eszével értelmezik a bibliát ; hatszáz esztendeig nem volt magyar biblia, de feltehető-e, hogy Isten nem kívánta az akkori magyarok üdvözülését ; nincs is parancs az Úrtól, hogy minden nyelvre le kelljen fordítani ; annál nagyobb hiba, ha oly megbízhatatlanul fordítják, mint Károlyi. Pázmány ellen Pécsváradi Péter nagyváradi pap (1629), meg Pósaházi János sárospataki tanár (1669), Káldi ellen Dengelegi János nagyenyedi prédikátor (1630) vette védelmébe Károlyi fordítását.

Modernebb bírálói közül Ballagi Mór (1864) volt iránta a legszigorúbb. Szerinte Károlyi mindazt a hibát elkövette, amivel a Vulgatát vádolja : toldozgat ; inkább a maga értelmét adja, mintsem fordít ; szót szaporít, körülír ; kihagy szavakat, mondatokat, héberül nem tudott jól ; az Újszövetségben inkább használta elődeit, mint az Óban, s az hasonlíthatatlanul jobb is ennél ; későbbi revízorai sok hibáját pótolták, de az ő igazításaik után sem felel meg a legszerényebb igényeknek sem ; prózája ízetlen, erőlködéssel

baktató, parlagiasan magyar, mégsem természetes ; nem igazodik feszesen az idegenhez, mégsem szabatos ; formáról, nyelvcsínről tudata sincs. Egyes részleteit más fordításokkal is egybeveti ; elismeri ugyan, hogy Károlyié magyarosabb, szebb, de rendszerint vele húzatja a rövidebbet. Ennek azonban, mint többször kiderül az az oka, hogy az összehasonlított szövegek nem ugyanazt az alapszöveget fordítják. Méltányosabban ítélt Erdős József (1906). Az Ószövetség eredeti szövegének varázshatású vonzóerejét, színgazdagságát, emelkedettségét ő szerinte sem tudta kellőkép érezhetővé tenni Károlyi ; Újszövetsége azonban a magyar nyelv akkori fejlettségének színvonalán áll ; szöveghűség szempontjából feltűnőbb fogyatkozásai nincsenek ; latinizmusai ellenére, világos, tiszta, egyszerű, kenetes nyelvéért megérdemelte nagy elterjedését. A fordítás exegétikai értékét az 1940-i Károlyi-Emlékkönyv két tanulmánya tette gondos vizsgálat tárgyává : Kállay Kálmán az Ó-, Pongrácz József az Új-szövetség fordításáét. Minthogy e tanulmányok a fordítás alapszövegét is a lehető határozottsággal megállapították, szilárdabb alapon állnak, mint Ballagi bírálata. Az ószövetségi részben különösen Tremellius volt erős hatással a fordításra : a könyvek élén álló summák is arra vallanak ; az újszövetségihez minden valószínűség szerint oly (1585-i) kiadás szolgált alapul, melyben benne volt ugyancsak Tremmelliusnak szír nyelvből készült latin fordítása, meg a Béza-féle latin fordítás ; használta a fordító Béza görög szöveg-kiadását is ; a lapszéli jegyzetek legnagyobb része is Béza latin jegyzeteiből való fordítás ; amint Béza teljesítményét, úgy Károlyiét sem szabad a szövegkritika mai eredményei alapján megítélni. Az első tanulmányból kiderül, hogy a fordító héber tudását gáncs alig illetheti, hogy igyekszik szó szerint fordítani, néha nem pontosan fordít, vannak — megértés kedvéért — betoldásai, széljegyzeteiben — összevethetés végett — más fordításokból idézetei; vannak allegórikus magyarázatai, melyek közös — Christocentrikus-alapú — értelme az, hogy az egész biblia, az Ószövetség is, Krisztusra utal, őt példázza. A másik tanulmány összefoglaló megállapítása az, hogy »Károlyi fordítása igen lelkiismeretes munka eredménye. Az a nagy gond, mellyel a különböző fordításokat mérlegelte, csak dicséretére válhat« : hibáktól, tévedésektől nem csak az övé, egyetlen bibliafordítás sem mentes. — Jóllehet Károlyi Erasmust is idézi ajánlásában, nincs megvizsgálva, figyelembe vette-e az Erasmus-féle szövegkiadásokat. — Harsányi István szerint Károlyi a szövegnek hű, világos, könnyen értehető tolmácsolására törekedett, evégből népi kifejezéseket, szólásmondásmódokat is felhasznált. Végül, Révész Imre elfogulatlan, de méltányos megállapítása (1938)

így szól : Károlyiék fordítása »az eredeti szövegek alapján készült, de újabb latin fordítások és a Vulgata, valamint egykori és régibb kommentárok, meg az előző magyar bibliafordítások sűrű figyelembevételével. Egészben véve a kor általános nyelvtudományi és exegétikai színvonalát megközelítő, helyenként elérő munka. Sok tárgyi tévedése és nyelvi idegenszerűsége mellett is hatalmas teljesítmény... Károlyi Gáspár megközelítőleg sem volt az a nyelvi lángész, aki Luther ; de nagyon sok tapogatózása és botlása ellenére is olykor valósággal ihletszerű villanással talált rá a máig leghelyesebb és legmagyarabb fordításra.«

Károlyi a nyelvi magyarosság szándékáról is nyilatkozik ajánlásában : »A fordításban — írja — éltünk, amennyire lehetett, tiszta igaz magyar szóval, idegen szólásnak módját nem követtük.« Ez a szándékuk azonban korántsem valósult meg egészen. Eredeti műveiben (ezt az Ajánlást is olyanul számítva) mindenesetre tisztább magyarsággal szólt, szólhatott is, mint a szent szöveg fordításában, mely a »betűhöz«, az idegen nyelvi alapszöveghez való ragaszkodást is nagy mértékben megkövetelte. Ily irányban befolyásolták azon korábbi magyar fordítások is, melyeket nyilatkozata szerint segítségül hívott. Hogy mely bibliai részletek származnak őtőle, melyek másoktól, nem lehet megállapítani. Valószínű azonban — a Két Könyvből kitetsző stilisztikai készségére gondolva, — hogy az általában legjobbnak minősített Újszövetségi szakasz az ő fordítása. Latinosságoktól az sem ment, de azok nagy része már akkor, és még sokáig, irodalmi nyelvünk megszokott tartozéka volt, s még Pázmány sem vonakodott élni azokkal, holott ő — mint Kempis-fordítása előszavában vallja — egész tudatossággal igyekezett úgy fordítani, hogy szövege eredeti magyar fogalmazásnak lássék. Károlyitól elég annyi is, hogy (Sylvester János után) az elsők egyikeként hangoztatta az idegen minták alól való felszabadulás elvi követelményét. Ez elv kimondása és szemmeltartása nélkül bizonyára több idegenszerűség csúszott volna be a Vizsolyi biblia nyelvébe. Latinos szerkezetek (»Valaki hiszi az Jézust lenni Krisztusnak«), igemód-használatok (»Mikoron pedig az hegyről alászállanának«), szó-elrendezések (»Miért én lelkem illyen igen magadat elhagytad«), latin szavak (paradysum, tutor, gradus), az ószövetségi részben héber mintájú kifejezések, szólásformák (»Minekutána elvégezte volna szólni« — »siete menni az ő szekerére« —, »mondá szívében«) : ezek és effélék a fordítás főbb idegenszerűségei.

Jóllehet — mint Szász Károly megjegyzi — »az irodalom, az egyházi- és nyelvtudósok mindig több gáncsolni, mint magasztalni valót találtak rajta«, a Károlyi-féle szöveg, anélkül, hogy egyházi

részről kötelezővé tették, vagy különösebben ajánlgatták volna, hovatovább általános használatába ment át, nemcsak a helvét, hanem mindenféle hitvallású magyar protestánsoknak. Mint első, teljes fordításnak példátlan sikere lett, s máig befolyásolta és régies ízben konzerválta az egész református magyarság vallásirodalmi nyelvét, részben élőbeszédét is. Akárhányszor javították, lényegileg azonos hatóerő maradt, stílus-jellege, hangzati különlegessége nem változott meg, nem ment veszendőbe. Magyar nyelven a »bibliai ízt« ennek a stílusa képviseli, s beletartoznak abba, nemcsak eredeti, most már archaikussá vált magyaros zamatai, hanem idegenszerűségei is, melyek a bibliai »szent nyelvek« örökségeként származtak át reá, s melyeket olvasói ma már csaknem valami ősi, gyökeres magyarság maradványaiként hajlandók becsülni. E nyelv életbentartásához nagy mértékben hozzájárulhatott a református magyarság másik, szintoly példátlan sikerű könyvtulajdona : Szenczi Molnár Zsoltárai. Szenczi első átdolgozója volt a Vizsolyi bibliának, s az általa némileg javított Vizsolyi zsoltárszövegnek figyelembevételével, olykor szó szerinti átmentésével foglalta versbe azokat. Aki a Károlyi bibliáját olvasta, s az ő zsoltárjait énekelte, egyazon nyelv és stílus iker-csarnokaiban maradt meg. A köz-magyar irodalmi nyelv sorsára a Vizsolyi biblia annyiban volt befolyással, hogy döntő segítséget nyújtott annak a folyamatnak, mely az első nyomtatványok í-ző nyelvjárása helyett az e-zőt kezdte kelendőbbé tenni, mely utóbbival egyebek közt — mint Trócsányi Zoltán megállapította — protestáns részen Károlyi Péter, Decsi Gáspár, katolikus részen Telegdi Miklós, Monoszlai András már 1590 előtt éltek irodalmi műveikben. Hatott reá később több bibliaolvasó református költő — Tompa, Arany, Szabolcska, Ady stb. — közvetítésével.

*

Károlyi Gáspár gönci pályatársai közül csak a legkorábbi (Bencédi Székely), meg a legkésőbbi (Gönczi István) hagytak irodalmi nyomot magukról. A többiek némelyikéről, mint láttuk, csak felteszik, hogy résztvettek bibliafordításában ; így Pelei János tanítóról, meg Huszti Imréről, ki lelkésztársa volt. Hogy Szőlős Pál, ki az ő tállyai évei alatt lelkészkedett Göncön, irodalmi munkásságot is fejtett volna ki, arról nincsen tudomásunk.

Az imént említett Gönczi István Károlyi életének csak vége felé (1591 augusztusában) lett gönci pap. Ő ott is született, s Debrecenben, Wittenbergben és Heidelbergben tanult. Panharmonia című munkájával (1599) egy, szepesi evangélikus részről

a »Calviniánusok« ellen szinte már évtizede folytatott irodalmi hadakozásba szólt bele a helvét álláspont védelmében. Azt a hadakozást egy előkelő szepesi birtokos, Horváth (vagy Gradeci Stansith) Gergely, a volt szigeti kapitánynak, Horváth Márknak a fia indította meg. Ez a nagy műveltségű úr, miután Pádua, Wittenberg, Strasszburg, Bázel egyetemein megfordult, s nagyobb európai utazást is tett, 1581-ben hazajött és tisztet, méltóságot lehetőleg elhárítva magától, katonai pályán sem óhajtva követni vitéz emlékezetű édesapját, műveltsége gyarapítására, a vallás és iskola ügyeinek intézésére fordította minden gondját. Igen szép könyvtára volt. Tudósok társaságát kedvelte, s a Mecénás szerepét is szívesen vállalta irántuk, mire példa Bocatius (Bock) János, a humanista kassai főbíró poéta, ki több latin költeményt is intézett hozzá. Külföldi útján sok jeles teológussal (Genfben Bézával is) megismerkedett, s rendületlenül ragaszkodott a maga lutheri hitnézetéhez, azt terjeszteni, a legcsekélyebb sérüléstől megóvni minden erejével törekedett. Nagyon szeretett vitatkozni, szóbeli vitákat (»colloquiumokat«) rögtönzött s nem nyugodott, míg vitára nem kényszerítette a gyanúba fogottat. Egyik birtokán, Nagy-Előrön (Kézsmárk közelében) iskolát alapított, külföldről hívott tanárokkal ; igazgatóul 1595-ben az ordotox lutheri tanokat hirdető Grawer Albert német teológust (utóbb weimari püspököt) tette meg, ki azután két év mulva Kassán lett iskolaigazgató s itt is, hazatérte (1599) után Németországban is, szóval és írásban támadta Kálvin híveit. Horváth Gergely maga is tanított iskolájában és vitákat rendezett. Gyermekkori barátja volt Nádasdy Ferenc ; egy annak szánt látogatása adott alkalmat a nevezetes csepregi colloquiumra (1591), melyről alább, Beythe Istvánnal kapcsolatban lesz szó. Támadásainak főcélpontja a kézsmárki születésű, egy darabig kassai tanító, 1580-ban eperjesi, 1583-tól haláláig 1600-ig kézsmárki lelkész, Ambrosius Lám Sebestyén volt. Lám azon lutheránusok közé tartozott, kiket, minthogy Kálvin némely tanával (főkép az úrvacsoraival) rokonszenveztek és szertartásban is az ő egyszerű formáihoz közeledtek, képek kifüggesztését a templomban ellenezték, ortodox ellenfeleik kryptokálvinistáknak minősitettek. Horváth Gergely már nyolc ízben küldött neki vele vitába szálló iratokat, miket iskolája növendékeivel lemásoltatva terjesztett. Egy ízben, mikor Lám egy ismerősének a lakodalmára rándult át Eperjesre, s ott véletlenül találkozott vele, hiába szabadkozott, szóbeli vitára kényszerítette. Az említett iratokra Lám, ha felelt, higgadtan felelgetett, szintén írásban. De a legutolsónak a vétele után eddigi vitájuk történetét előrebocsátva, nyomtatásban tette közzé cáfolatát (Antithesis ubi-

quitatis et orthodoxae doctrinae de persona Christi, 1591 — : a mindenütt-jelenvalóság és a Krisztus személyéről szóló orthodox tan ellentéte) a németországi Zerbstben, a »Nobilis provocator«, meg az »Ecclesiasta provocatus« (a kihívó nemes, meg a kihívott egyházi ember) között végbemenő párbeszéd formájában. Erre Horváth Gergely vágott vissza Responsiója (Felelete) I., II. és — már posthumus — III. részével (1592, 93 és 97-ben), meg egy Admonitióval : intelemmel (1593) ; Lám egy Defensióval védekezett (1592), 1595 végén és 96 elején pedig Thököly Sebestyénnek (a kuruc vezér szépapjának) kézsmárki várában szóvitát harcolt végig Horváth Gergellyel, meg annak tanár- és lelkészhiveivel, legfőként Grawerrel ; végül ettől latin és német nyelvű nyomtatott művekkel is megtámadtatván, maga is mindkét nyelven megírta a kézsmárki colloquium lefolyásának történetét (1598), mire Grawer még azon évben replikázván, könyvének már címében »pastor Calvinianus« megbélyegző névvel illette Lámot. Lám munkái a Defensión kivül az említett németországi nyomdában jelentek meg, mi lehetővé tette azon vád hangoztatását ellene, hogy német teológusokkal íratja azokat. Horváth Gergely és Grawer vitairatai a bártfai nyomdából kerültek ki. Horváth Gergely szívós őrállásának mindenesetre része volt abban, hogy a helvét irány Kassán túlra nem hatolhatott el. A teológiailag pedig képzettebb Lám Sebestyén vele szemben kevésbbé érvényesíthette befolyását ; az öt város szebeni zsinata (1598), bár nem volt fölöttes hatósága neki, hivatalosan kárhoztatta kálvinizmusnak minősített hitvallását.

Gönczi Istvánt, hogy visszatérjünk hozzá, Grawernek egy 1597-ben Bártfán kiadott Kálvin-ellenes munkája bírta szóra : a »Bellum Joannis Calvini et Jesu Christi« stb. című. Ez a »bellum« (harc), mint a hosszú cím maga megmagyarázza, a calvinianusok tanításának harca a Krisztusé ellen, blasphemia, melynek irtózatos voltát Grawer különösen a Krisztus személyére, az úrvacsorára, a keresztségre és a predestinációra vonatkozólag mutatja ki. A könyv »ütközetekre« (congressusokra) van felosztva, melyekben egyik félen Krisztus, a másikon Kálvin vezérkedik ; Krisztus katonái : Mózes, Dávid, az evangelisták, apostolok, stb. ; Kálvinéi : Zwingli, Béza, Bullinger, stb. Sculteti Szeverin bártfai lelkész írt hozzá bevezetést, mely szerint a könyvben ismertetett harc már s világ teremtése (5559 év) óta tart, Jézus és az ördög, az igaz egyház és az eretnekek között ; de e mostaniak a legveszedelmesebbek, mert hipokriták. Gönczi Panharmóniája (1599) a Grawerféle »harc«-cal szemben teljes összhangot állapított meg Kálvin és Krisztus tanítása közt, s Grawer könyvének »congressusai« ellenében megannyi »consensus« (egyezés) tényét bizonyítja ;

a »kryptokálvinista« megbélyegzést pedig azzal viszonozza, hogy »pseudolutheránusoknak« nevezi ellenfeleit. Könyvére elébb Sculteti Szeverin felelt egy »rövid intelem«-mel (Hypomnema sive admonitio brevis, Bártfa 1599), majd pedig 1606-ban maga Grawer (ekkor már az eislebeni gimnázium rectora) »Absurda, absurdorum absurdissima, calvinistica absurda«(Képtelenségek, képtelenségek legképtelenebbjei, kálvinista képtelenségek) címen. Amaz a lutherizmus felsőmagyarországi előzményeiről szólva, megemlíti többek közt Dévai esetét, s idézi Luthernek vele kapcsolatban az eperjesiekhez írt 1544-i levelét ; Grawer pedig részletesen ismerteti saját magyarországi dolgait is : Horváth Gergelyhez való viszonyát és Lámmal folytatott vitáit. — Gönczi könyvéhez ő maga is, meg Margitai Láni Péter, Grawert csipkedő epigrammákat írt. Emez gönci tanító volt, utóbb Debrecenben és több más tiszántúli városban lelkészkedett s 1629-ben püspökké választatott ; 1616 és 32 közt prédikációs kötete jelent meg. Dedicatiót Siderius János tarcali lelkész írt a Panharmoniához ; ez 1599-ben szepsii lelkész és esperes lett ; 1608-ban halt meg. Kisded gyemekeknek való Catechismusa 1597-től 1785-ig sok kiadásban jelent meg s több iskolában szinte hivatalos tankönyvként éltek vele. A káté-irodalomban a legnevezetesebb jelenségek egyike ; nagy népszerűségét a gyermeki felfogáshoz igazodó modora magyarázza ; igyekezett úgy írni, amint »a gyermeki elme megfoghatja.« Egyszerű világos, rövid imádságokat is közölt benne. Fennmaradt egy temetési éneke a Szilvásujfalvi-féle Halottasénekek közt.

Lám Sebestyénen kívül Horváth Gergely ellen lépett fel Tolnai Fabricius Tamás, Thököly Sebestyén udvari papja, egy 1594-ben kiadott művével. 1581-ben Wittenbergben járt, azután eperjesi tanár lett, 1591-ben Thököly udvari papja Kézsmárkon, 1595-től haláláig (1599-ig) sárospataki lelkész. Modesta et christiana disceptatio (szerény és keresztény megvitatás) c. könyve (1594) arról szól, hogy megtűrhetők-e a képek a templomban ; ő azok bárminő használatát bálványimádásnak bélyegzi, s Horváth Gergelyt, ki a maga kegyúri temploma számára ezüst feszületet készíttetett, szent képeket lakására vitetett, Bártfán megakadályozta az oltárképek eltávolítását, ily bálványimádásban mondja ki részesnek. Horváth helyett egy fiatal híve válaszolt Tolnainak, mire ő Exarmatio (lefegyverezés) stb. című munkájában nemcsak új adatokat közölt Horváth Gergely »bálványimádásáról«, hanem a vallás dolgaiba illetéktelenül beleavatkozó, befolyásával és tekintélyével visszaélő erőszakos embernek is festette, aki papokat, tanítókat, ha másként vélekednek, mint ő, elüldöztet állásukból.

Horváth Gergelyhez hasonlóan az északkeleti felvidék egy másik protestáns főura, Perényi Gábor (Péter fia) is szívósan ragaszkodott a lutheri állásponthoz. Már említettük, mint rótta meg a földesúri hatósága alá tartozó papokat, akik résztvettek az 1562-i tarcali zsinaton, majd pedig az újabb (1564-i) tarcali zsinat miatt kérdőre vonatván, mint hagyták el többen az ő jószágait, Kopácsi Istvánon kívül egyebek közt — kikről egyenként kell szólnunk — Thury Pál, meg Szikszai Fabricius Balázs. Nem sokkal utóbb Károlyi Andrásnak is helvét rokonszenvei miatt kellett távoznia Kassáról.

A mezőtúri születésű Thury Farkas Pál szülővárosában kezdett tanulni Szegedi Kis István tanítósága alatt. 55-ben Wittenbergbe iratkozott be, azután tolnai rector, majd sajószentpéteri lelkész s e minőségében vett részt a tarcali zsinaton. Az ott vitatott kérdések tisztázására Perényi Gábor kiküldte Lipcsébe és Wittenbergbe, majd pedig rendeletére a következő évben (1564) vitára kellett kiállania Terebesen az ötváros lutheránus papjaival. Elébb hajlandó volt engedni, s aláírta a Perényitől kívánt nyilatkozatot, később azonban jobbnak látta eltávozni. Biharra ment papnak, onnan végül Abaújszántóra került, s ott halt meg 1574-ben. Az ottani papságban öccse, Mátyás lett utóda. Sz. Molnár szerint az ő fia volt György, tolnai rector, a neves humanista költő. Ilosvai neki ajánlta Sokféle neveknek magyarázatja c. énekét, melyet utolsó versszakai szerint Thury Pál kisleányának (Katuskának) a keresztelőjére írt. Egy, tolnai rector korában barátaihoz intézett latin nyelvű Epistolája maradt fenn Bocatius János 1613-i és Szenczi Molnár Albert 1616-i kiadásában, Idea Christianorum sub Tyrannide turcica címen. Molnár az előszóban szép dicsérettel szól Thuryról, idézi epitaphiumát, s megmondja, hogy az ő fia volt György. Thury e levele a török uralom alatti állapotokról tájékoztatja barátait. Elmondja, mint zsarolja a török a magyart, bünteti mindenért, kényszeríti, hogy törökké váljon, s viszi el janicsároknak a gyermekeket.

Károlyi András, kinek, mint mondtam, szintén helvét meggyőződése miatt kellett helyet változtatnia, 1556-ban Wittenbergben, utóbb Krakkóban tanult ; hol működött azután, nem tudjuk. Kassára 75 elején került magyar prédikátornak, onnan, kálvini nézetei miatt elbocsáttatván, 1580-ban Korlátfalvára ment lelkésznek. Már Korlátfalván volt, mikor a krakkói nyomdából »Ez mostani visszavonásokrul való kis könyvecské«-je 1580 vége felé kikerült. Az elterjedt eretnekségektől indíttatva szól benne Krisztusnak kettős természetéről, egészen Méliusz értelmében az úrvacsoráról, az anabaptisták ellenében a keresztségről, végül

a választásról, katechizáló módon: kérdések és feleletek alakjában. Modorában is akad egy-egy Méliuszi vonás, kifakadás a pápisták ellen, kivált az ostya használata miatt (»Azért akármint forgódjék Pillancs Ferenc az sütővassal és bizonyítsa az ostyát kenyérnek, de nem hiszi Balázs bíró, sem Lukács bíró«). Könyvecskéjéhez külön címlappal »Szép ékes könyörgéseket« is csatolt, különféle alkalmakra szólókat, van köztük templombamenéskor, vasárnap, külön-külön mindenik hétköznap reggelén, estéjén, betegekért, boldog kimúlásunkért, döghalál és fegyver-, menydörgés, villámlás, és mennyütő kövek ellen mondandó imádság, nem-egyben fohász vagy hálaadás az ördögtől, a sátántól való megőriztetésünkért. Igen rövidek; jól folyó, ihletett ritmikájú nyelv, szép, bibliai szellemű képes beszéd jellemzi őket. Írt néhány latin sírverset is, egyebek közt Károlyi Péter halálára egyet.

E tiszajobbparti csoportban még Sárospatak három tudós férfiáról kell megemlékeznünk. Az első: Balsaráti (Bassarági) Vitus János (1529—75), Perényi Gábornak volt udvari orvosa (1560—67), s annak halála után lett tanár, végül 1571 végén lelkész Sárospatakon. Csanád megyében született; 3 hónapos korában a török feldúlta szülővárosát (Dombegyházát), szüleit rabságba hurcolta, őt magát egy török katona mentette ki a lángok közül, s egy nagybátyja nevelte fel az Arad megyei Balsarátban. (Valószínű, hogy e falu helyén van a mai Bassarága puszta, Dombegyháza közelében). Tanult Gyulán, Kopácsi István keze alatt Erdődön, Nagybányán, Patakon; 1549—56 Wittenbergben teológiát, azután meg orvostudományt tanult, s így ment tovább Bolognába, Páduába; Rómában IV. Pál pápa udvarában orvosi gyakorlatot is folytatott. Írt latin verseket, latin nyelvű munkát a pestis orvoslásáról (1564), magyarul pedig kiadta »A keresztyén vallásnak minden ágazatit« 1571-ben.

Szikszai Fabricius Balázs, Balsaráti sógora, 1561-től haláláig, 1576-ig volt — kis megszakítással — iskolaigazgató Sárospatakon. Szülővárosában, Szikszón, majd Patakon, Kassán, Bártfán (Stöckel Lénárdnál) tanult, néhány évi sajószentpéteri tanítósága után pedig Wittenbergben. Patakról alighanem a tarcali zsinaton való részvétele miatt kellett távoznia 1564-ben. Kolozsvárra ment igazgatónak, de Dávid Ferenccel való ellenkezései miatt már két év mulva visszatért Patakra. 1567-ben nőül vette Balsaráti Vitus húgát, Margitot; esküvőjükre Tolnai Decsi Gáspár (neki talán kolozsvári volt tanítványa) írt és adott ki epithalamiumot. Résztvett az 1568-i kassai zsinaton, s még az évben írásban is támadta Egri Lukácsot (Refutatio Argumentorum Lucae Agriensis). Különféle temetési oratiói Wittenbergben

jelentek meg; tartott ily gyászbeszédeket Perényi Gábor (1567)—, Perényi Péter özvegye, Székely Klára —, Perényi Gáborné Országh Ilona (1569) — és Balsaráti Vitus felett. Epitaphiumokat írt ez utóbbiról, Thury Pálról és Szikszai Hellopoeus Bálintról, s előszót és üdvözlő verset Heltai Bonfini-kiadásához (1565). — Legnevezetesebb munkája azonban latin-magyar szójegyzéke, melyet élete vége felé a tanításban használt, s minthogy tanítványai lemásolták, már kéziratban sokan megismertek. Nyomtatásban csak jóval halála után, 1599-ben adták ki, Nomenclatura seu dictionarium latino-ungaricum címmel, Debrecenben. Későbbről még nyolc kiadása ismeretes. Az első kiadás egyetlen példánya alapján újból közzétette Melich János (1906). Forrásai közé tartozott a Murmellius-féle latin-magyar-német lexikon (1533); ő is fogalmi csoportokba (összesen 101-be) osztotta be a szavakat, s egyes fogalomkörökön belül a szavak sorrendjében egyezik is nagyjában a Murmelliuséval. De használt több más forrást is, sőt Melich szerint maga is gyüjtött szavakat a nép közt. Másoktól azonban csak kritikával vett át anyagot, aminthogy Murmellius értelmezéseit is sokszor javította. Szerkesztett új, más nomenclaturákban fel nem található csoportokat is. Bő, a magyar viszonyoknak megfelelő szókincset sikerült így összegyüjtenie, pl. a magyar városok, s a hazai szőlőfajták nevét. Utóbb cseh és német értelmezéssel is kiegészítették s későbbi szótárírók (Sz. Molnár) is belőle merítettek. Igen gazdag a fűnevek (Herbarum nomina) betűrendes csoportja. Több mint 600 növénynevet tartalmaz. Népi növénynevei: Szent László füve, Boldogasszony tenyere, Boldogasszony haja; bárányüröm, hölgymál, iglice, katang stb. Képzett botanikus volt, régi forrásműveken kívül a természetből közvetlenül is tanult. Műve már kéziratban terjedt, úgyhogy 1590 előtti könyvek is meríthettek belőle. Találni is egyezéseket közte és a Clusius-Beythe István-féle alább említendő Nomenclatura közt. Szótárának az egyházi méltóságneveket csoportosító szakaszában szemet szúrhat egy-két pápistaellenes értelmezés: pl. »Papa = eretnek pápa; cucullatus erro = kullogva pusztító, dúló, fosztó. . . . csuklyás barát«. Irodalmibb érdekűek a könyvtár, a könyvek, epistolák szócsoportjai; ezekben a carmen-t vers-nek, a poemát verssel írt könyv-nek fordítja.

Fegyverneki Izsák, ki Báthori István országbíró támogatásával tanult külföldi egyetemeken (Wittenberg, Heidelberg, Bázel egyetemein), mindössze egy-két évig taníthatott a pataki iskolában. 1589 végén halt meg. Bázelben, 1586-ban adta ki Báthori Istvánnak ajánlva fölöttébb gazdag tartalmúnak elismert bibliai lexikonát (Enchiridion locorum communium theologicorum, stb. címmel),

mely 1628-ig még öt kiadást ért meg. Forrásaira címében utal.

*

Dunántúl, ahol Sztárai még mindvégig a lutheri irány bajnokaként tevékenykedett, Szegedi Kis István azonban már helvét szellemben hatott és szervezett, a két felekezet erőviszonyai területenként eltérő módon alakultak. A tolnai és baranyai (hódoltsági) részeken a helvét iránynak az Erdély és Tiszántúl felől ide is átcsapott antitrinitárius hullámmal, a nyugati határszélen viszont a lutherizmus szívós ellenállásával kellett küzdenie. Az előbbi terület inkább a tiszántúli, emez utóbbi inkább az északkeleti viszonyokkal mutat hasonlóságot, emez még személy szerint is kapcsolatba kerülvén Horváth Gergelyék körével. A két terület viszonyait külön-külön kell szemügyre vennünk.

Szegedi Kis Istvánnak, ki 1552-től 61-ig a tolna-baranyai egyházak helvét szellemű átreformálásán munkálkodott, a szuperintendenciában Veresmarti Illés, hercegszőllősi pap lett az utóda. Veresmarti írt úgyan egy könyvet »a Fiú Isten megoltalmazására«, de annak csak emléke maradt ránk. Nevét egy véres kimenetelű disputa tette emlékezetessé. E vita a baranyamegyei Nagyharsányban folyt le, 1574-ben, unitárius és helvét felek között, s e győztes utóbbiak, Veresmarti és társai, a vitát vezető török béggel felakasztatták a vesztesnek ítélt Alvinczi Györgyöt, Nagyharsány unitárius papját. Bírák voltak: a püspök, meg két paptársa (Siklósi Miklós és Kálmáncsai Mányoki Péter); Alvinczival csak a véletlenül ott időző Tolnai Lukács unitárius pap tartott; neki sikerült Pécsre szöknie. Egy Trombitás nevű, nagymarosi gazdag unitárius kereskedő nem hagyta annyiban a dolgot; jelentést tett róla a budai beglerbégnek. Az aztán Veresmartit és két paptársát Budára rendelte, tolmács útján kihallgatta őket hítvallásuk felől, valamint Trombitást és társait: két unitárius papot. Emezeknek adott igazat, Veresmartiékat halálra ítélte, börtönbe vetette, s csak nagy váltságdíj ellenében kegyelmezett meg nekik, miután az unitáriusok levélben közölték vele, hogy nem kívánják ellenfeleik halálát, hanem Istenre bízzák az ítéletet.

E »nagyharsányi« és »budai« disputációknak lett következménye az 1576 aug. 16-i hercegszőllősi zsinat, melyen a Veresmarti elnöklete alatt összegyült negyven prédikátor az unitárius tanokkal szemben megfogalmazta a helvétektől követendő cikkelyeket. E »hercegszőllősi kánonok« alapjául a Zoványi Jenő szerint bizonyára még Szegedi Kis Istvántól szerkesztett »baranyai kánonok« szolgáltak. A hercegszőllősiek váltak utóbb a sopron-vasmegyei

egyházkerület kánonaivá, melyek elkészítésében Réczés János csepregi esperesnek lehetett legnagyobb része. Az 1576-i kánonok eredeti latin szövegét Siklósi Miklós fordította magyarra, s mind a latin, mind a magyar szöveget már a következő évben közzétette Huszár Dávid pápai prédikátor. Siklósi Miklós marosi (nagymarosi ?) pap volt, jelenvolt Szigetvár ostromakor, s Zrínyiről epitaphiumot írt, mely a már Szikszai Hellopoeus Bálinttal kapcsolatban fentebb szóbahozott emlékkiadványban (De Sigetho Hungariae propugnaculo, Wittenberg, 1587) jelent meg. Huszár Dávid, Gálnak a fia, s Pápán (1576-tól fogva) utóda volt. E város az ő papsága alatt kezdett a helvét reformáció felé elhajolni. Említett kiadványát (Az alsó és fölső Baronyában való eklézsiáknak artikulusit) Siklósi Miklósnak ajánlta három latin distichonban. Figyelemreméltó az artikulusok közül a 23-ik, mely elrendeli az egyházi anyakönyvezést : »minden prédikátornak könyve legyen, azkiben a megkeresztölt gyermekeknek neveket és esztendejöket fölírja, a házasságban való sok zűrzavarnak eltávoztatásáért. Azt penig, a könyvet, ha onnan elmenne is, el ne vigye, hanem az utánna valónak haggya». Huszár Dávid adta ki, ugyancsak 1577-ben, a Heidelbergi Káté első magyar fordítását »imádkozó könyvvel« egyben. Imádságos szakasza 61 imádságot közöl részben magán, részben gyülekezeti használatra. Egyrészük ugyanolyan jellegű és rendeltetésű, mint a Károlyi Andráséi : reggeli, esti, étel előtt és után, útonjárókért, égiháború ellen, prédikáció előtt és után mondandó ; ezenkívül ottvan a Miatyánk és a Tízparancsolat parafrázisa, több, imádsággá átdolgozott zsoltár, s még különféle könyörgések : Isten országáért, igaz hitben megállásért, az anyaszentegyházért, az evangélium ellenségei, a tévelygések, a hamis hit ellen, s van imádság török fogságban levők számára is. A Heidelbergi kátét különben újra lefordította Szárászi Ferenc debreceni pap 1604-ben, s három évvel később kivonatosan, Szenczi Molnár Albert. Szárászi, egy diószegi úrhoz írt ajánlásában elmondja a Heidelbergi káté létrejöttének körülményeit, de arról, hogy Huszár Dávid már lefordította, nem tesz említést. Könyve végén ő is közöl könyörgéseket, s »egynéhány szép és emlékezetre méltó szentírásbeli sententiákat«, melyek minden rendbeli embereket — egyházi szolgákat, fejedelmeket, jobbágyokat, szülőket, magzatokat, stb. — tisztükre emlékeztetnek és intenek.

A nagyharsányi és budai disputátio emléke óvatosságra késztette az utódokat. Példa rá Tolnai Decsi Gáspár, 1575 óta tolnai pap, ki az 1588-i pécsi disputára nem engedte el híveit. Ő 1565-ben Kolozsvárt Szikszai Fabriciusnak volt a tanítványa, s jól ismerte Heltait is ; ennek Matthias Hunyadi-ja elé írt latin

verset (1565), amannak pedig esküvőjére epithalamiumot (1575). 1579-ben egy bibliai históriát foglalt versbe Dávid királynak Uriás feleségével való vétkéről, gyakorlatlan technikával, elejénvégén hosszas elmélkedéssel, folytonos oktatással. E verse három kiadást ért meg a XVI. században. Mint emlékezhetünk, ugyane tárgyat már 1544-ben feldolgozta, igen gyarlón, Biai Gáspár. Nevezetesebb munkája Decsinek Az utolsó üdőben egynahány regnáló bűnökről c. prédikációs kötete (1582, 1584[2]). Négy prédikáció van benne: a bűnről általában, a részegségről, a paráznaságról, a táncról egy-egy. Előszavában és egyik prédikációja elején bizonyosnak mondja, hogy mikor Pál apostol (2. Tim. 3) az »utolsó idők» állapotáról és erkölcseiről jövendőlt, a mi mostani időnkről szólt, mert soha ennyi cégéres bűn a mi nemzetünkben nem találtatott. A bűn nemeit (eredet és cselekedet szerint valókat) meghatározva, módot talál katolikusok és némely eretnekségek támadására. Mi jó, mi gonosz, azt a törvény (az írás) mondja meg; azt azonban nem mondja (mint a katolikusok), hogy pénteken húst enni, meg hogy házasodni bűn. Csak ördögi tudomány tilthat emettől. Bűnünkért nem menthetjük magunkat sem a csillagokkal, sem az ördöggel, sem azzal az eretnek káromlással, hogy Isten az oka a bűnnek. Hibáztatja kortársai hanyagságát a nevelésben: a mostani atyáknak és anyáknak nagyobb gondjuk vagyon ebeknek, lovaknak tanításában, hogysemmint magzatjokéban. — A részegség a legelterjedtebb bűnök egyike: Nem tiszták attól fejedelmek, egyházi emberek sem. A részegeknek társaság kell, részegítenek másokat is; társaikra »a bort nagy kannákkal köszöntik, kikből csordulatlan csöppenetlen kelljen hippenteniek«. Minden ürügy jó a bor »elköszöntésére«; isznak király egészségéért, bő bor, búza fejébe; némelyek »feleségekkel mondatnak jó bort János uramnak«, s nagy kisebbségnek tartják, ha annyit nem iszol, amennyit reádköszöntenek. Isznak »duskát« és »egyest«. «Körösztül áll az szemek és golyóbis a nyelvek alatt». Csudálgatják, mint fénylik és tündöklik a bor a pohárban, s így kiáltanak fel: »Vinum de Baronya, sicut Isten aranya». Ha leitathatták barátjukat, dicsekesznek vele. Részegség veszté Babilont, Tróját. »Te borcsiszár bátya!... csaknem mindennap felteszed az Orbán süvegét, még pedig kétszer, háromszor is!« Meghallgatja, aztán sorra cáfolja a részegeskedők mentségeit; felsorolja pénz- és időpocsékoló bűnük testi és elmebeli következéseit, mik »a házbíró embert böcsületlenné teszik az övéi közt.« — A paráznaságról inkább a régi próféták és bibliai példák, mintsem saját kora- és körebeli tapasztalatok nyomán szól. Ezt példázták régen a poéták a siciliai tengerben való csigákon, sireneseken, kik övig leányképűek, azon alól hal-

módúak voltak. Céloz Dávidra is, említett bibliai éneke hősére, ki palotájából más ember udvarára kakucsolván, megkívánta Uriás feleségét ; de a kása megégette a száját, s aztán már másokat is tartózkodásra intett. Szemet, fület gondosan őrizzünk! A »szeretetről való ének« (virágének) hallgatása gonosz gondolatokra ingerel. — A táncról való szigorú felfogását ma már könnyen megmosolyogjuk. De az mintegy hivatalos felfogása volt az ő egyházának. A hercegszőllősi zsinat egyik cikkelye pl. így szól : »Az tánc miképpen hogy keresztyén és tisztességes emberhez nem illik, ezenképpen senkinek szabaddá nem hagyjuk, hanem inkább azt akarjuk, hogy minden tanító közönségesképpen tiltsa. Az tanítónak penig ha valamellik vagy őmaga vagy háza népe táncoland, tisztitől megfosztatik.« »Az keresztyének táncáról« szóló prédikációjában Decsi Gáspár a pogányoktól eredezteti ezt a szerfölött regnáló bűnt. A pogányoktól terjedt az át a zsidókhoz ; előbb csak férfiak űzték, aztán férfi férfival, asszony asszonnyal járta, mígnem végre «annyi orcátlanságra jutának, hogy az férfiak az asszony«-népekkel, leányzókkal együtt kezdének táncolni.« Tökéletes és tisztességes ember ezt sohse javallta. Undok orcátlanság válogatni az asszonyok közt, meg hogy asszony fogdostatni hagyja magát. A tánc nincsen hitből, tehát bűn. Józan ember nem is igen táncol, »aki penig józanában táncol, bolondnak mondjuk« : így vélekedett a pogány Cicero is. Ellenzi Ágoston doctor, ellenzik a conciliumok, doctorok : »ezek közül fő (mint epistoláiból látni) az híres neves Caluinus János«. A magyar bölcsek közül mily nagy ellensége volt a táncnak »az megholt Christus Jézus szentelt vitéze, az Szegedi István« : mind írásai, mind élő tanítványai nyilván bizonyítják. A prédikáció a tánc »patronusi« mentségeinek erélyes visszautasításával zárul.

Mindezek textuson alapuló, s ahhoz nagyban és egészben ragaszkodó prédikációk. De nem exegézisei a bibliai szövegnek. Szabad, jól folyó, eléggé élénk, s bár szigorú elvű, de nem elméleti csökönyösségű beszédek. Tanulságosak, s élőszóban hallva érdekesek. Antik költőket, írókat szívesen idéznek. Decsi nem Méliusztípus! Van benne valami fölényes könnyedség. Prédikációinak kortörténeti, s mint vehettük észre, néprajzi érdekük is van. Részegség-korholó prédikációjára hatással lehetett Heltainak, kit ő személyesen ismert, alább tárgyalandó Dialogus-a.

A hercegszőllősi kánonokat — hogy e déldunántúli sorozatot lezárjuk — később (1612) 55 új cikkellyel bővítette ki Patai István rohonci (azelőtt pápai) pap, ki azontúl még több helyen lelkészkedett, s arról nevezetes, hogy veszprémi és kiskomáromi papsága idején ama hercegszőllősi articulus értelmében már anyakönyvet

vezetett, az 1610- és 20-as években pedig a helvét és ágostai irány egyesítése érdekében fáradozott. 1592-ben egy, főkép az úrvacsorával foglalkozó kátét adott ki, melyhez Beythe István írt, e kérdésben már helvét szellemben színtvalló üdvözlő verset. Beythével már a Habsburg-uralom alatt álló nyugati Dunántúl, Sopron és Vas vármegye, a Nádasdy- és Battyáni-uradalmak: lutherista és helvét ellentétek területére lépünk át.

*

A kői (Baranya megyei) születésű Beythe (Böjthe) István 1532—1612) a Dunántúl több helyén, de legállandóbban (1576-tól fogva haláláig) Németújvárt, Battyáni Boldizsár városában működött, mint egyúttal annak udvari papja. Megelőzőleg tanítóskodott Szakolcán, Alsólendván (valószínűleg Tőke Ferenc ottétekor) és Sárváron ; volt pap Alsólendván, Sopronban. Ide, mint emlékezhetünk rá, Sztárai Mihály ellenében választották meg (1574), Bornemisza Péter superintendens ajánlatára, aki előtt ekkor új vizsgát kellett tennie. Ekkor tehát még az ortodox lutheri felfogás híve volt. Attól Battyáni Boldizsár (Kristóf fia) udvarában kezdett eltávolodni, ki 1559—60-ban a bécsi kir. udvarban nevelkedett, Páduában tanult, II. Ferenc alatt a francia udvarban szolgált, s ott eretnek-égetéseknek is szemtanúja volt, s hugenotta eszmékkel telítve tért haza. Nyíltan azonban nem szakított a lutheri iránnyal, úgyhogy 1585-ben megválasztották az akkor még külön nem vált protestáns egyházak superintendensévé, Szegedi Máténak, az erős lutherista Nádasdy Ferenc udvari papjának utódjául. Két év múlva már superitendensi minőségben tartott zsinatot Csepregen és bocsátott ki kánonokat (az ú. n. Beythe-féle kánonokat), de még azokban sem találni nyomát helvét jellegű dogmatikának, noha egyéb tekintetben látszólag a hercegszőllősi cikkelyeket vette mintául. Lutherista oldalról azonban gyanakvással nézték, s igyekeztek színvallásra bírni. Volt már vitája Sibolti Demeterrel, Nádasdy Ferenc egykori nevelőjével, a vita idején csepregi rektorral. De különösen Réczés János csepregi lelkész szította ellene a tüzet. Végre 1591 júniusában megtörtént a két fél közt a nyílt összetűzés és szakítás, a Nádasdy által Csepregre összehívott colloquiumon. Erre a fentebb megismert Horváth Gergely dunántúli átutazása adott alkalmat. Ő szepességi otthonából Horvátországba igyekezvén, meglátogatta Nádasdy Ferencet a kitűnő evangélikus teológus, Skultéti Szeverin bártfai lelkész, a kryptokálvinizmus nagy ellenfele kíséretében. A két evangélikus főúr tanácskozásának lett eredménye, hogy Nádasdy megrendezte

az említett »colloquiumot«. A vita két napig tartott, s csak az úrvacsoratan körül forgott. A helvét irányt képviselő Beythét, aki fiával, András surányi pappal együtt jelent meg, Nádasdy papjai, s különösen Skultéti, erősen támadták, mire ő haragra gerjedve otthagyta a tanácskozást. Legyőzöttnek nyilvánították ; a többiek pedig aláírták a német teológusok által 1577-ben készített Formula Concordiae-t, mert Nádasdy kijelentette, hogy csak az ahhoz ragaszkodókat tűri meg birtokain. A colloquiumon készített jegyzetek alapján Skultéti még azon évben kiadta (latin nyelven) a colloquium történetét, mire Beythe István csak 1599-ben felelt Igaz mentség c. kéziratában. De mint láttuk, Patai István könyve elé már 1592-ben üdvözlő verset írt, mely helvét álláspontjának nyílt megvallásával volt egyértelmű. 1595-ben lemondott püspökségéről. A Formula Concordiae-t elfogadott lelkészek pedig külön esperességekben szervezkedtek, püspököt azonban csak Beythe halála után választottak, talán még azon katolikus tradiciójú felfogás alapján, hogy a püspök, ha felszentelték, püspök marad, meg bizonyára Beythe patrónusaira, a Battyániakra való tekintetből. Így történt meg a század végére a két fő protestáns irány különválása a nyugati részeken is.

Beythe irodalmi munkássága egészben véve már németújvári lelkészsége idejére, de még a püspöksége előtti évekre, 1582—84-re esik. Nem ismerjük kótás énekeskönyve szerezetése és kiadása évét, mert példánya nem maradt. Toldy Ferenc a saját könyvtárában megvolt némi töredéket vélt azonosíthatni vele. 1579-ben kiadott két latin művéből egyetlen példány sem ismeretes. Egyikük egy hitvallás (Confessio fidei) volt, a másik Brenz János wittembergi lutheránus teológus ubiquitas-tana ellen írt vitairat : Encomium ubiquisticum contra Brentianos. Így hát csak 1582 és 84-ben Németújvárt kiadott magyar nyelvű műveiről szólhatunk.

1582-ben kiadott kátéja (Körösztyényi tudománynak revid summája), melyet ifj. Battyáni Ferencnek ajánlott, az addigiakhoz képest semmi újat és figyelemreméltót nem tüntet fel, sőt Incze Gábor szerint stílus szempontjából mintha visszaesést jelentene. A lutheritől való eltérés alig-alig mutatható ki benne. Másik, ugyanazon évi műve afféle szertartási utasítás : (agenda) »Miképpen a körösztyéni gyülekezetben az körösztségöt, úrvacsoráját, házasok esküttetését, oldozatot, gyontást (!) etc. szolgáltassanak az egyházi tanítók«. Lényegbe vágó eltérés a lutheri szertartásoktól ebben sem érvényesül.

1584-ben négy kötet postillát adott ki : az egész esztendőre való vasárnapi, meg a szentek ünnepére való evangéliumoknak és epistoláknak magyarázatait. Az első kötetet Battyáni Boldizsárnak,

a másodikat az igehírdetőknek, a harmadikat Battyáni Boldizsárné Zrinyi Dorottyának ajánlta, az utolsót — nem császároknak, velágbíróknak, királyoknak, hatalmas uraknak, hanem — magának Jézus Krisztusnak ; ebben három latin verse is van : a lelki pásztorokhoz, Battyánihéhoz, meg saját művéhez. (»Autor ad opus«). Zrínyi Dorottyához írt ajánlásában ekként indokolja magyarázatai kiadását : »hogy amit prédikállottam ifjúságomtól fogva, afelől bizonyságot tennék mindönök előtt ; hogy ez jövendő velág megtudná hitömet és Istenöm felől való értelmömet.« Igénytelenebb közönséget tart szemmel, s kérdések és feleletek formájában (»rövid kérdezősködésekkel«) is azért rendezi el magyarázatát, hogy a »rudis Hungarica gens« (a nyers magyar nemzet) — mint egy másik ajánlásában mondja — könnyeben fogja fel és fordítsa lelki üdvösségére az ige titkait. Gondol arra is, hogy a hívek maguk, az istenfélő házigazdák pedig cselédjök előtt olvashatják : több helyen u. i. vagy a török miatt, vagy a hatalmasok hanyagsága folytán nincsen lelkipásztor, s terjednek az eretnek ariánusok és atheisták könyvei.

A négy kötet beosztása, rendje általában egyforma. Előrebocsátja az aznapi evangélium, vagy epistola magyar szövegét (az ú. n. perikopákat), megmondja »summáját«, kifejti — kérdések rendjén és sorszámozva — »tanuságit« ; sokszor magát a szöveget értelmezi : megmagyarázza, miért használja ezt vagy azt a szót, mit jelent ez vagy az a kép és hasonlat. Modora nyugodt, fejtegető felelgetés a feltett kérdésekre, lehetőleg vitatkozás nélkül. Inkább — amint ő nevezi — »veteködéseket« iktat be a kérdések közé, mintegy valaki másként vélekedőnek a tételeit, s úgy fejti ki aztán feleletében a magáét azokkal szemben. Egyebek közt efféle tévtanokat utasítgat vissza : Isten nem mindenkit hallgat és segít meg a nyomorúságokban, azért illik kétölködni ; Judás árultatása az Írás által megmondatott, ő hát nem kárhoztatható : Isten oka az bínnek ; hitetlenek bódogul élnek, az hívek nyomorgattatnak : azért Istennél nincsen semmi gondviselés avagy szorgalmatossága Istennek az ő híveiért. A Theophaniában, s Egri Lukács tételei közt találkoztunk már ezek legtöbbjével. Egy »veteködés« cáfolatában a »Lutherok«-at védi meg a vádtól, hogy vétkeznek, mivel eltávoztak »a rendölt hatalmasságoktul« : igen, eltávoznak az egyházban, de Isten parancsolatjától kényszerítve. Hitállása egészben véve nem is Luther-ellenes ; úrvacsoratanában azonban (»emléközet«, »bizonyosság«; — az ostya ellenzése), meg az »Isteni választás« (predestináció) kérdésében helvét elveket vall. Alkalomadtán katolikus elveket, szokásokat helytelenít, de nem durván : szól a böjt, a misézés, a klastromba-menés, a coelibatus, az angyalok

imádása ellen. A katolicizmussal szemben különösen a szentek ünnepeire való két kötet tanúsága érdekelhet. Feltűnhet, hogy Beythe prédikáció-típusa egészen a középkori nyomokon jár, s hogy a szentek ünnepére is ír prédikációkat. De kik az ő szentjei ? Jóformán csak az apostolok és evangélisták. Rajtok kívül Mária néhány ünnepe, Szent György, Iván, Lőrinc, Mária Magdolna, Mihály angyal, »Mind sok szentek«, Márton és Katalin ünnepe jelöltetik a két kötetben. Nem egyszer világosan látni (Iván, Márton, Katalin esetében), hogy a szent névnek pusztán naptári értéke van, s az egész prédikáció független a nap szentjének kultuszától. Más esetekben — azt mondhatni — puszta egyháztörténeti tanulság prédikációi célja. Ezért közöl több esetben rövid életrajzi adalékot is magyarázata után a nap szentjéről, s tesz efféle megjegyzéseket : nincs róla írás, hogy Mária elevenen vitetett volna fel Krisztustól a mennyországba. Meg is mondja : a keresztyén gyülekezet nem azért emlékezik a szent apostolok és martírok ünnepéről, hogy imádja őket, s örök élet megnyerését várja általuk, — mert azt csak Krisztus adja —, hanem hogy nyilván legyen, kiknek küldetése és hirdetése által terjesztetett az evangélium.

A jogrendre, egyházi és világi hatóságok viszonyára, anyagiak bírására vonatkozó felfogása egyezik a már megismert helvét confessiók, articulusok értelmével. A fejedelemségről több ízben is szól. A fejedelem feladata egyebek közt az isteni szolgálat szabályozása ; ő az Isten táblájának őrizője ; oktassa az alatta valókat, s kényszerítse is, hogy megadják Istennek tisztességét. Megbüntetheti, »kiveszthetí« az eretnekeket ; mert a polgári tiszttartó az egész törvénynek őrzője, az első táblának is. — Az evangélium szolgája és a polgári fejedelem közt azonban különbségek vannak : emezé a külső fenyítség fegyverrel, testi büntetéssel ; ő a külső bűnöket tiltja, testi oltalmai vannak : kazdagságok, fegyverek ; amaz mindezt a lelkiekben s lelkiekkel intézi. — A »kazdagságok« jók, de a gazdagok gonosz élete utálatos Isten előtt. — Tilalmas az olyan sorsvetés, mely bálványimádással leszen, vagy amellyel titkokat tudakolunk hiábavaló módon (hogy pl. hány esztendeig él valaki) ; de megengedtetik a »polgári sorsvetés«, pl. osztály esetén.

Beythe botanizálással is szívesen foglalkozott, s jó növényismerő lehetett. Mint hitelveiben, botanikai érdeklődésében is urával, Battyáni Boldizsárral járt egy úton. Ismerte Szigeti Frankovics Gergely soproni orvosbotanikust ; annak »Hasznos és fölötte szükséges könyv« c. orvosi könyve (1588) elé ő írt üdvözlő verset. Battyáni Boldizsár révén került ismeretségbe Clusius (Charles d'Écluse) világhírű belga botanikussal. Ezt II. Miksa

a bécsi császári kertek praefectusául hívta meg (1573). A kitűnő tudós ott magyar előkelőségekkel és orvosokkal is megismerkedett : Zsámboki Jánossal, a császár udvari orvosával, Purkircher György pozsonyi orvossal (ez hozta be Nápolyból a »paszulyt«), Istvánfi Miklóssal, a történetíróval és Battyáni Boldizsárral. Ő honosította meg Bécsben a tulipánt, vadgesztenyét, jácintot, orgonát. Többször vendége volt a franciául is jól tudó Battyáninak, beutazta, növényeket gyűjtve, a Dunántúl töröktől el nem foglalt részeit. Ez útjain Beythe is együttjárt vele. Érdeklődött a növények magyar neve iránt is. Miksa halála után Rudolf (protestáns hite miatt) elbocsátotta (1577), s ez után jó ideig, úgy látszik, Battyáni nagylelkűségéből élt. 1587-ben Frankfurtba távozott, utóbb a leydeni egyetemnek lett tanára ; 1609-ben halt meg. Nagy műve, melyben tehát Beythe Istvánnak is volt némi része, Antwerpenben 1583-ben jelent meg, szép rajzaival a leírt növényeknek (»Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam, Austriam et vicinas quasdam provincias observatarum historia« : Pannoniában, Ausztriában és a szomszédos tartományokban megfigyelt ritkább növények természetrajza). Ebben magyar területről 317 növényt sorol fel ; az árvalányhaj, rajzzal is bemutatva, itt szerepel először. Ugyanez évben Németújvárt önálló kiadványként, majd Clusius imént említett nagy műve 1584-i kiadásához függesztve jelent meg a pannóniai növények névtára (Stirpium nomenclator Pannonicus). Ehhez Clusius előszót írt a Res herbaria magyar tanulmányozóihoz, s ott emlékezik meg Beythéről, kitől e neveket tanulta növénykereső útjaikon. Ez egy kis nyolcadrétű, 10 lap terjedelmű latin-magyar növényszótár. Hozzá bizonyára Beythe (S. B. jelzéssel) írt egy latin hexastichont (hatsoros verset) az orvostudomány magyar tanulóihoz, s ő rendezhette sajtó alá. Beythe Istvántól Clusius nemcsak a növények magyar nevét tudta meg, hanem az egyik-másikhoz fűződő népmondákat is. A Gentiana (Szt. László király füve) címszóhoz latin tájékoztatás van fűzve Szent Lászlóról, csodatételeiről (a tatárok kiűzése alkalmával), s ezek közt a Szt. László füvéről szóló ismert legendáról ; a Pimpinella saxifraga címszóhoz a Csaba íréről (ezt átvette tőle Szikszai Fabricius szójegyzéke). Tudvalevő, hogy Beythe szójegyzékét Czwittinger újra kiadta a Specimenben (1711), de változtatásokkal, s némi bővítéssel. — Clusiusban a botanika története a mikológia megalapítóját is tiszteli. A pannóniai gombákról szóló művének (Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia, 1601) adatait a Battyányinál töltött idő alatt szedte össze, s festőt is, ki a gombák képét elkészítette, Battyányi segítségével szerzett. Maga az eredeti aquarell-gyűjtemény az ú. n. Clusius-kódex, a leydeni egyetemi

könyvtárban őriztetik. Lapjain olvashatók Beythe sajátkezű megjegyzései a gombák előfordulására, hasznára és ártalmára vonatkozólag. Minhogy Clusius e műve magyarországi gombákról szól, s munkatársai Battyányi és Beythe István voltak, színes képei a németújvári kastélyban készültek, a magyar botanika történészei nem alaptalanul tartják a mikológiát «részben magyar eredetű tudománynak». A Clusius-kódexet lemásolta s 1900-ban kiadta Istvánffi Gyula.

Beythe András, Istvánnak a fia, surányi pap, majd az ifj. Battyányi Ferenc nevelője, a Battyányiak udvari papja és németújvári pap (1564—1599), örökölte apja érdeklődését a növényvilág iránt, s 1595-ben egy magyar nyelvű Fíves könyvet adott ki, latin epigrammával az orvostanulókhoz, meg a várható Zoilushoz. Apja módjára ő sem a hatalmasoknak, hanem csak a hív keresztyén olvasóknak ajánlja művét. Afféle orvosi füves könyv ez, mint a Méliuszé. Nem írja le, csak megnevezi latinul, magyarul az egyes növényeket, mindeniknek röviden meghatározza «természetét». s részletesen kifejti «hasznait» a gyógyításban. Mintegy kétharmad részét (275 növénycikke közül 185-öt) szinte betű szerint Méliusztól vette át, a többit Dioscoridesnek és Matthiolusnak «bölcs írásokbul». — Payr Sándor neki tulajdonítja Az csepregi synatról szóló verset (1596), mely bibliai história álarcában támadja Nádasdy Ferencet és papját, Réczés Lajost, amazt Jeroboám, ezt Amariás néven, míg ő maga Ámos névvel szerepel benne. Ő írta azt az Encomium Ubiquisticum című, az evangélikusokat kíméletlenül támadó latin verset is, melyet Pázmány Péter 32 sornyi idézetéből ismerünk: Pázmány mint «bakbűzű fűzfa versekről» emlékezik róla. Egyes megnevezett lutheránus papok erkölcsi életét leplezi le benne. Egykorúak levelei Comoedia Ubiquistica címen is említik. Szerzőjének előbb Beythe Istvánt tartották és felelősségre vonták érte. Erre András nyíltan vállalta a szerzőséget.

2. ERDÉLY ÉS A SZENTHÁROMSÁGTAGADÓ IRÁNY

Tudjuk, hogy Erdélyben alig ellenőrizhető kezdetek után rendkívüli gyorsasággal terjeszkedett a reformáció. A katolikus Zápolyai János, hatalmi érdekei miatt, nem léphetett fel ellene erélyesen, s Fráter György ellenszenve sem állhatta útját az ország különleges viszonyai folytán. Az 1550-i tordai országgyűlés már szabad vallásgyakorlatot biztosított az evangélikusok számára. Utóbb pedig a fejedelem és a kormányzat részéről addig tanúsított csekély ellenállás is megszűnt, sőt egyenest az ő támogatásukkal tehette meg újabb, egyre szélsőségesebb lépéseit a reformáció, mindaddig, míg a katolikus Báthori István gátat nem vetett neki. Mintegy másfél évtized alatt szinte lázas gyorsasággal zajlott le ez a folyamat. Főbb fordulatai a következők voltak. 1556-ban Izabella a helvét irány hívének, Petrovics Péternek a kíséretében tért vissza Erdélybe ; Petrovics befolyására a protestánsok mozgása még szabadabbá vált, a katolicizmus még inkább visszaszoríttatott, a gyulafehérvári püspökség javadalmai állami célokra foglaltattak le, Bornemisza Pálnak távoznia kellett, s ő utána Erdélynek csekély megszakítással 150 esztendőn át, 1715-ig, nem is lett már katolikus püspöke, bár az 1557-i tordai országgyűlés mind a katolikus, mind az evangélikus vallás szabadságát újból biztosította. Ugyanez országgyűlés »vette be« az utóbbi vallást. Az anyaország viszonyaihoz képest Erdély valláspolitikája ezzel már új utakra tért : a katolikus vallás államvallási kizárólagosságának megszüntetése, a rajta kívül még más, államilag elismert »recepta religiók« rendszerére. Izabella halála után János Zsigmond uralkodása (1559—71) kedvezett az ekként megindult különleges fejlődésnek. 1564-ben a helvét irány is bevett vallás rangjára jutott, négy év múlva mindenféle hitelvű igehirdetés, tehát a szentháromságtagadó is, szabaddá tétetett, 1576-ban pedig emez is »bevétetett«. Négy recepta religiójával Erdély ekkor egyedül állt egész Európában, s bár e helyzet sem modern értelemben vett vallásszabadságot, sem felekezeti békét és egyenjogúságot nem jelentett — »négy különböző egyháznak területileg összekevert fennállása«, »vallásilag zárt területek elvi egységének« megbontása úttörő

kezdemény, s az igazi toleráncia és vallásszabadság előkészítője volt.

Nagy része volt a dolgok ilyetén alakulásában bizonyos lengyel, s a lengyel által közvetített vagy elősegített olasz humanista és reformációs erők hatásának. Izabella, Zsigmond lengyel királynak és az olasz Bona Sforzának a leánya, egyaránt utat nyitott lengyel és olasz műveltségi hatásoknak, tán még erősebben az utóbbinak, s férje is egyetértett olasz rokonszenveivel. Jó viszonyt tartott fenn a velencei köztársasággal, udvarában szívesen látott olaszokat. Nem változott ez Izabella visszatérte után sem. Hivatalokban, udvari életben lengyel-olasz renaissance-szokásokat és ízlést honosított meg ; tanácsaiba is bevitte lengyeleit ; női kísérete csupa lengyel kisasszony volt. A rendek ezt egyáltalán nem kifogásolták; helybenhagyták — mint már bevezető tájékoztatómban érintettem — Bebek és a két Kendy kivégzését is (1558), bár az is csak Izabella kegyencének, a lengyel Nizovszkynak uralmát volt hívatva biztosítani.

János Zsigmond már neveltetésénél fogva e hagyományokat folytatta. Olaszul tökéletesen tudott. Olaszokkal vette körül magát, palotája olasz ízlés, pompa és zene színhelye volt, testőrsége olaszokból állt. Nem csoda, hogy a lutheri és helvét változatok után, Lengyelországból jött olasz udvari orvosa, Blandrata György hatása alatt az olasz eredetű antitrinitárius tanokat is magáévá tette.

Az ő olasz-lengyel kapcsolataival már megkezdődik az erdélyi műveltségnek az anyaországétól különböző színeződése, mi később is jellemezte azt. Az anyaország hovatovább Bécs közvetítésével fogadott be nyugati hatásokat, míg Erdély fiai közvetlenül érintkeztek a nyugati forrásokkal, köztük olyanokkal, pl. a hollandiakkal, melyeket Bécs nem közvetített. Erdély különállása egyébként is János Zsigmonddal valósult meg teljesen, török fennhatóság alatt, bár ő mindent elkövetett, hogy az egész országot saját királysága alatt egyesítse. Alkudozott s harcolt is Ferdinánddal, meg Miksával e célból. Habsburg-leányt kért feleségül, kikötve, hogy Ferdinánd örököseinek kihaltával egész Magyarország az ő uralma alá kerüljön, addig pedig a Duna legyen határ a két országrész között. Ferdinánd ellenakciója (árulók toborzása, székely lázadás, hadjárat indítása ellene 1562-ben), János Zsigmond győzelmes terjeszkedése egészen Kassáig (1563), majd Schwendi Lázártól és Balassától visszaszoríttatása (1565) : e törekvés főbb fordulatai. 65-i balsikere folytán hajlandó lett szűkebbre korlátozni uralmát : belement az ugyanazon évi szatmári egyezségbe, mely szerint elismeri Miksa fennhatóságát, csak Erdély és a magyarországi »részek« fejedelme marad, s szövetségre lép Miksával a török ellen. A szul-

tán azonban közbelépett : 10 000 forint adó ellenében elismerte az erdélyi fejedelemséget, s Erdély szabad fejedelemválasztási jogát (1566). Ugyanezt megerősítették 1567- és 68-ban a Miksa és Szelim szultán közt megállapított fegyverszüneti egyezmények. Hasonló értelmű volt a Miksával János Zsigmond halála évében (1571) kötött speyeri egyezmény. Így szoríttatott vissza János Zsigmond Erdélyre és a részekre, s Erdély kénytelen lett mindinkább külön állami létre rendezkedni be. — János Zsigmond alatt lett a törvényhozás nyelve a magyar, s ez további különbséget jelentett Erdély és a Habsburg-országrész között. Kolozsvár elmagyarosodása, Torda, Enyed, Dézs, Alvinc szászainak beolvadása szintén az ő uralkodása idejére esik. Kolozsvárt iskola létesítését ő alatta határozta el az 1556-i országgyűlés ; ez az iskola lett 1568-ban az unitáriusok főiskolája. Az ő nevéhez fűződik a gyulafehérvári főiskola alapítása (1560). A vallási ügyek különösen érdekelték. Több hitvitán megjelent, olykor bele is avatkozott, a váradi disputa leírásának kiadását ellenőrizte, javított is rajta. Heltaival lefordíttatta és saját költségén adatta ki a Háló című, inkvizicióellenes munkát. Pártfogolt tudósokat, a fentebb már megismert Károlyi Pétert, a lantművész Bakfark Bálintot, Schutz György festőt. Maga tudott orgonázni, lanton is játszott. Építtetett Gyulafehérvárt : a fejedelmi palotát restaurálta.

Az 1540-es évek első felében már az egész szászság meg volt nyerve a lutheri reformnak, s megkezdte önálló egyházi berendezkedését. 44-től fogva az említett városok, s példájukra a székely városok is, meg a vidék, a reformáció hívei lettek. A most szóbanforgó időszakban a »felekezés« folyamata Erdélyben oly megállás nélküli lett, hogy mi sem állhatunk meg egyes fázisainál elkülönítve. De Dávid Ferenc és Heltai Gáspár, s kivált az első, alkalmasak arra, hogy az ő reformátori pályafutásuk köré csoportosítsuk a főbb jelenségeket. Ők végigjárták a reformáció egész skáláját, s Erdélyre nézve a reformációnak a szászságtól a magyarságra való átterjeszkedését saját nemzetiségi átalakulásukkal is tökéletesen példázzák. Bár áthaladtak a lutheri és helvét fokozaton, végeredményben mégis az unitárizmus képviselőit kell bennük látnunk. Itt minden az unitárizmus felé zajlik, igen korán annak kísértései között halad ; jó lesz hát előzményeivel, gyökereivel is megismerkednünk.

A szentháromságellenes tanok egyik termőföldje, mint már Arany Tamással kapcsolatban láttuk, Északolaszország és Svájcnak azzal érintkező része volt. E vidék »eretnekei« közé tartozott Spira (Spiera) Ferenc is (1549), kiről Tőke Ferenc szerzett éneket

1553-ban. Már 1546 körül alakult Vicenzában egy társulat egyházférfiakból és humanista tudósokból a római egyház hitelveinek megvizsgálására. Az inkvizició elől menekülve többnyire Genfben állapodtak meg. De ott 1553. okt. 27-én a hasonló tanokat hirdető Servet Mihály kivégzésének lehettek tanúi, s tovább menekültek Morva-, majd a vallási türelméről ismeretes Lengyelországba, hol Krakkóban körülbelől szintén 46 óta működött már az övékhez hasonló célú egyesület.

Servet Mihály (1511—53) spanyol orvos volt. Ő sem hazájában élt, hanem Strasszburgban, Párizsban, Lyonban, majd Genfben. Már 1531-ben a Háromságra vonatkozó tévelygésekről (De trinitatis erroribus) szóló művet adott ki Hagenauban. 53-ban jelent meg Christianismi restitutio — a keresztyénség helyreállítása — című könyve. Emiatt Kálvin ösztönzésére a genfi tanács börtönbe vetette, s minthogy tanait nem vonta vissza, a mondott napon mágyán égettette meg. Az ő hatása alatt álltak a magyarországi reformáció utolsó szakaszát többé-kevésbbé befolyásoló olasz szabadgondolkodók: a két Socino, meg Stancaro Ferenc és Blandrata György.

Az egyik Socino : Laelio, inkább elméleti, a másik — unokaöccse — Fausto, inkább gyakorlati jelentőségű teológus. Amaz 47 után élt külföldön, 55- és 58-ban Lengyelországban is megfordult. Emez (1539—1604) szintén menekülni kényszerülvén, 1559—62 Zürichben tartózkodott, de megint üldöztetvén, 74-ben Bázelbe, majd Lengyelországba ment, s híveit (a »sociniánusokat«) ott külön felekezetté szervezte meg. 78-ban Blandrata hívására Erdélybe jött, s elősegítette annak győzelmét a már radikálisabb Dávid Ferenc felett.

A mantuai születésű Stancaro Ferenc (1501—74) Vicenzából elűzetvén, Bécsben (1544—46) a héber nyelv egyetemi tanára lett, 50-ben Krakkóban, azután német egyetemeken tanított. Tanai és vitatkozásai miatt sehol sem maradhatván meg, két ízben is Petrovics Péternél keresett menedéket, mint annak orvosa : először bécsi tanársága után (s már akkor, 49-ben, megfordult Kolozsvárt), másodszor németországi, s azt követő lengyelországi rövid tartózkodása után, elébb Munkácson, majd (1553—57) Erdélyben, főkép Kolozsvárt, Marosvásárhelyen és Nagyszebenben. Vitái miatt itt sem állapodhatott meg. Több zsinat (a széki 55-ben) elítélte. Ő nem hagyta magát : követelte ellenfelei megbüntetését a polgári hatóságok által. Végre is távoznia kellett, s hátralévő éveit Lengyelországban töltötte. Méliusz első prédikációs kötete (Krisztus közbenjárásáról, 1561), mint láttuk, ellene irányult.

A piemonti Blandrata György (1515—88) Stancarónál sokkal

korábban került Erdélybe, de később oly időben tért vissza oda, mikor tanai befogadására már ott is megért a helyzet. Ő Bona Sforzának s aztán Izabellának lett udvari orvosa, Lengyelországba is visszakísérve őt. Azután visszatért hazájába. Onnan a paduai inkvizíció elől távozni kényszerülvén, Genfbe menekült, ott Kálvin tanait elfogadva, aztán megtagadva, 58-ban megint Lengyelországba ment. Kálvin keze oda is elért, s nehezítette helyzetét, annál inkább, mert Blandrata 52-ben már nyíltan tagadta a Szentháromság tanát. Elfogadta tehát János Zsigmond meghívását, s 63-ban — Erdélybe menvén — udvari orvosa és belső tanácsosa lett neki. János Zsigmond utódainak is megmaradt szolgálatában egészen — valószínűleg 1588-ban bekövetkezett — haláláig. Megnyerte tanainak Dávidot, s az uralkodót is. Mikor azonban Dávid a kisdedek keresztelését megszüntette és Krisztus nem-imádását kezdte hirdetni (mert »Krisztus nem isten«), megtagadta őt, s hogy elhallgattassa, 78-ban Socino Faustót is behívta. Vádjainak része volt Dávid fogságba vettetésében és erőszakos elnémításában. Ő hát megnyerte a »polgári hatóság« bosszúálló beavatkozását ellenfele rovására, mit Stancaro annak idején még hiába követelt. — Egy Izabellának ajánlott orvostudományi munkáján kívül, melyet még 1539-ben adott ki, Catechismust írt Dáviddal 1566-ban, szentháromságtagadó propositiókat a gyulafehérvári disputára (1566), s megint Dáviddal egy cáfoló iratot Maior György ellen (1569). Az erdélyi hitvitákon résztvett s jelentős szerepet játszott. Neki volt legnagyobb része abban, hogy Dávid végre is szakított Méliusszal és élére állt a háromságtagadó mozgalomnak.

Az említettek, s általában a páduai szabadgondolkodó hagyományt folytató antitrinitáriusok Erasmus tekintélyére is támaszkodtak. Ő ugyanis Novum Testamentuma két első kiadásában kihagyta s csak az 1522-i harmadikba vette be az ú. n. »Comma Johanneum«-ot (I. János 5 : 7), azt a szentírási helyet, mely összefoglalva említi a Szentháromság három személyét. »Quoniam tres sunt qui testimonium dant in coelo : Pater, Verbum et Spiritus Sanctus ; et hi tres unum sunt«. (Károlyi fordítása szerint : »Mert hárman vagynak, akik bizonyságot tesznek a mennyben : az Atya, az Ige és a Szentlélek, és ez három egy«). — Laelius Socinus, Blandrata és társaik Olaszországból Genfbe, majd Bázelbe, az erasmizmusnak Erasmus halála után is otthonába, menekültek és Erasmus szövegkritikai eredményeit szívesen használták fel érvül saját hitnézeteik mellett. Még nagyobb tekintéllyé vált Erasmus az erdélyiek számára : Heltai, Basilius István, s főkép, mint látni fogjuk, Dávid Ferenc, nyomatékosan szoktak hivatkozni reá.

*

Dávid Ferenc a XVI. század legsajátabb, s egyik legérdekesebb fia. Megítélését azonban felekezeti és világnézeti tekintetek bonyolítják. Azon felekezetek, melyeken túlhaladt, hajlandók benne puszta racionalistát látni, saját felekezete a reformáció beteljesedését magasztalja benne, az erasmista humanizmus, a felvilágosodás és szabadgondolkodás régibb és újabb hívei a XVI. század legmodernebb jelenségeként becsülik. Valóban racionalista volt, de e tekintetben csak legkövetkezetesebb azok táborában, kik az Írás szövegére tették fel hitüket, s hite éppoly meggyőződéses volt, mint ellenfeleié, s éppúgy kárhoztatta, ostromolta azokat, sőt saját, mindenkori előbbi álláspontját, mint azok az övét. Humanista eredetből indult, de nem ő vonta le az erasmista humanismus végső következtetéseit a hitvallás dolgában. Mondhatni, minden újabb lépését mások nyomán tette meg, igaz, hogy kritikai vizsgálat és lelkiismereti tusakodás után, sohasem erőszaknak engedve, sőt annak végeredményben egész a vértanúságig ellenállva. Engedékenyebb volt másoknál : érvektől engedte magát meggyőzetni, s volt képessége érvekkel másokat meggyőzni. Sikerei azonban alig képzelhetők el a különleges erdélyi viszonyok és János Zsigmond fejedelemsége nélkül. Hajlama, egyénisége és a körülmények hozták magukkal, hogy a keresztyén hit »megtisztításában« odáig ment, ahol az már-már megszűnt keresztyénség lenni. Az a szerszám, mellyel az első reformátorok láttak munkájukhoz, az ő kezében nagyon is éles volt, s végül is elevenbe vágott. De ő küldetést látott abban, hogy a másoktól csak részletenként megkezdett reformációt teljesen végrehajtsa.

Kolozsvárt született, még Mohács előtt. Apja Hertel Dávid, szász varga, anyja magyar nemes leány, s 1557-ben ő is magyar nőt vett feleségül, Barát Istvánnak, az énekszerző Kolozsvári főbírónak a leányát, Katát. Családi körülményeiben adva volt mind a szász, mind a magyar közösséghez való csatlakozás, illetőleg az amabból ebbe való kiválás lehetősége.

Elébb szülővárosában, a ferenceseknél, aztán Gyulafehérvárt a káptalani iskolában tanult, s itt pappá lett még Statileo († 1542) püspöksége alatt. Ugyanazon humanista körbe került itt, mint Kálmáncsehi. Itt vette fel, humanista divat szerint, apja keresztneve alapján a Franciscus Davidis nevet, s abból magyarosította utóbb »Dávid« vezetéknevét. Luther iránti érdeklődése már itt felébredt, mikor az 1543-i egyházülésen a brassói szász lutheristák Honter János magukkal hozott Apologiáját vitatták meg. Két gyulafehérvári kanonok, Medgyes Ferenc és Pesti Gáspár támogatásával csakhamar kimehetett Wittenbergbe, s négy évi ott-tartózkodás után már erasmista-lutheri szellemben kezdte meg tanítói

és papi pályáját és folytatta ugyane szellemben vagy nyolc sztendőn át.

Pályája ez első szakaszáról a következőket kell tudnunk. Wittenbergből hazatérte után rövid ideig a besztercei iskola igazgatója, nemsokára a szomszéd Péterfalva (Petres) község plébánusa, körülbelül 1553-tól fogva pedig a kibetegedett Vízaknai Gergely helyébe a kolozsvári iskola igazgatója lett. Izabella visszatérte után, 1556-ban — miután a szász lutheránusok nemzeti alapon szervezkedve Hebler Mátyás nagyszebeni plébánust püspökké választották —, a külön szervezkedés szükségét már azelőtt is belátó magyarok Dávidot választották meg püspökükké. A felajánlott szebeni és kolozsvári papság közül ez utóbbit fogadta el, s ezzel a maga személyére nézve is megkezdődött a szászságtól való elkülönülése. Kolozsvárt a magyarság már erősen gyarapodott, s ő mindinkább arra támaszkodott. A szászok kezdtek elhidegülni tőle ; kivált mivel a következő év elején magyar nőt vett el. Kormányzása alatt csak a magyar esperességek maradtak : a belsőszolnoki, dobokai, tordai, hunyadi, kükülleí és székelyföldi.

Időközben már megjelent a kísértés szelleme, mindkettő, mely utóbb elhódította őt mostani és ezutáni hitállásától. 1553-ban tűnt fel Erdélyben Stancaro, kinek már ismerjük a Krisztus közbenjárására vonatkozó, a Szentháromság tanát legalább is veszélyeztető felfogását. A dobokai Széken 55 elején vele rendezett vitában Dávid vezető szerepet játszott, majd pedig Stancarónak a zsinatot támadó művére Dialysis című könyvével válaszolt. Stancaro tehát, ki, mint mondtuk, 58- vagy 59-ben távozni lett kénytelen, Dávid magatartásában nem okozott változást. Hasztalan csábította egyelőre Kálmáncsehi is, ki Petrovics nyomán 56-ban jelent meg Erdélyben, sacramentarius elveket hirdetve. Ellene is kivette részét a küzdelemből már mint a magyar lutheránusok püspöke, s ez a küzdelem egyesítette még ideig-óráig a magyar és a szász egyházat. Az 57-i júniusi zsinaton, mely a sacramentarismust kárhoztatta, a szászok is megjelentek : a szeptemberin, melyen — ha igaz — Kálmáncsehi legyőzetett, vagy meg se jelent, már nem. Ez alkalommal írt Dávidhoz latin nyelvű üdvözlő ódát Schesaeus Keresztély. Dávid mind Stancaro, mind Kálmáncsehi tanai ellen tovább folytatta a küzdelmet, s ennek tulajdonítható, hogy az 1558-i tordai országgyűlés csak a katolikus és lutheránus vallásnak adott szabadságot, a többit kárhoztatta.

Mégis, ekkortájt már megkezdődhetett lelkében a válság, mely átvezette a helvét irányhoz, pályájának szintén körülbelül nyolc esztendőt átfogó újabb szakaszába. Azt Méliusszal egyetértő tevékenység, s a szászsággal való végleges szakítás jellemzi. A sacra-

mentarismus u. i. mégis csak terjedt a magyarok és a székelyek körében, s félni lehetett, hogy az apadó lutheránus magyarság beolvad a szászba. Dávid még most is arra gondolt, hogy egyesítheti a magyar és a szász egyházat az úrvacsora tanában, melyet ő most már helvét szellemben értelmezett. Ezt célozta Defensio orthodoxae sententiae de Coena Domini (az úrvacsorai orthodox tan védelme) című, Luthert cáfoló, elveszett munkájával (1559), de igyekezete az ezévi medgyesi zsinaton a szászok ellenkezésén megtört. Ekkor már lemondott püspöki tisztéről, s 59 augusztusában új meggyőződéssel ment a váradi értekezletre Heltaival és Molnár Gergellyel, az iskolaigazgatóságban utódjával. Ott találkozott Méliusszal először, majd még ez év novemberében Marosvásárhelyen újból. Izabella halála u. i. (szept. 15) reményt ébresztett Méliuszékban egyházuk önálló megszervezésére : ezért mentek be tanácskozni Marosvásárhelyre. Ott az úrvacsoráról sacramentarius értelemben határoztak, s ezt a Luther tanításával elsőül szakító hitvallást Dávid is aláírta. Ezzel természetesen megbukott a magyar és szász egyház egyesítésének terve. Hiába tett még egy kísérletet a János Zsigmonddal Medgyesre összehívatott zsinaton (1560. jan. 10.), a lutheriek őt és híveit forma szerint is kizárták egyházukból. Dávid elfogadta a Méliusztól kiadott Debreceni hitvallást, az 1564-i nagyenyedi zsinat pedig (áprilisban), letéve a lutheránus Alesiust (János Zsigmond udvari papját), őt nevezte ki a magyarok püspökévé. Két hónap mulva a tordai országgyűlés a »nagyszebenivel« egyenlő jogú bevett vallásnak nyilvánította a »kolozsvári egyház vallását«, s törvényesítette Dávid, Méliusz és Hebler püspökségét. Talán ide vezetendő vissza annak a felfogásnak az eredete, hogy a kálvinizmus a »magyar vallás«. Mert itt lutheri és helvét irány szétválása egyszersmind nemzeti szempontú szétválást jelentett a valláson belül : nagyszebenit és kolozsvárit, lutheránus németet és helvét hitvallású magyart állítva szembe egymással. Ez egyúttal Kolozsvárnak is magyarrá minősítésével volt egyértelmű, s csudálatos, hogy éppen egy atyai ágon szász származású magyar vált e fejlemények intézőjévé és mintegy szimbólumává.

A magyar egyház első erdélyi püspökét udvari papjává is választotta János Zsigmond. Dávidnak sok lett a dolga. Gyulafehérvárt — mint ez időtájt János Zsigmond is — keveset tartózkodott. Egyházai gondozása, bár négy papja segítette (köztük Basilius István és Egri Lukács), nagyon lefoglalta. Szintúgy a kolozsvári iskola. Molnár Gergely halála után Méliusz befolyására Szikszai Fabricius Balázst állította az élére, egy évre Károlyi Pétert, azután pedig Basilius segítségével maga vezette az oktatást. Iskolája nevesebb tanítványai Túri Pál, Tolnai Bálint, Skaricza Máté,

Gyulai Pál, Hunyadi Demeter voltak. Ez utóbbit a fejedelem segítette külföldi tanulásában. Dávid maga is támogatott egy külföldön tanuló ifjút.

Míg így újból diadalra juttatta új álláspontját, lelkébe már bizonyára újabb nyugtalanság fészkelte be magát. Az úrvacsora tanában tett engedékenysége további meggondolásra késztette. Épp e diadalmas időkben jött ismét Erdélybe Blandrata 1563-ban, s vele, most már mint János Zsigmond udvari orvosával, ő, mint udvari pap, sokat érintkezett. Blandrata adta kezébe 1564-ben Servet Restitutio Christianismi-ját, s ekkortájt olvasgatta Kálvin Institutióját is az 1558-i kiadásban, mely már Servet tanítását is cáfolni igyekezett. Gondolkodóba esett. 1567-től fogva már irodalmi munkáiban is látni véleménye változását. Ez évből való művei: De falsa et vera unius Dei Patris, Filii et Spiritus S. cognitione (az egy Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek igaz és hamis ismeretéről); Rövid magyarázat, miképpen az Antichristus az igaz Istenről való tudományt meghomálosította; Rövid útmutatás az Istennek ígéjének igaz értelmére. Ezekben a »catholicus« Méliusz »traditionalismusával« szemben már tisztán az »Írásra« támaszkodik, s annak semmiféle későbbi magyarázatát, egyházatyákét, doctorokét, nem veszi figyelembe, semmi tekintélyt amaz egyen kívül el nem ismer. Baráti körben már előbb szóvátette a Szentháromság tanában való kételyeit: Basilius, meg Egri Lukács tetszéssel fogadták. Szikszai Fabricius azonban ellenezte, s mikor Dávid már ez új értelemben kezdett prédikálni, lemondott és visszament Patakra. Utóda, Károlyi Péter, szintén nem fogadta el az új tanítást. Tudjuk, hogy Egri Lukács innen vitte azt magával, kihíva Károlyi Gáspár és társai támadását. — Ezzel jutott pályája harmadik, irodalmi munkásságának is leglázasabb szakaszába Dávid. Közte s a szászok közt a szakadék most már természetesen véglegessé vált.

Elszakadt azonban Méliustól is, s az zsinatokon és disputátiókon nem késett megindítani a harcot ellene. Ismerjük már e harc főbb mozzanatait: az 1566-ban Tordán kezdett, Gyulafehérvárt a fejedelem előtt erdménytelenül folytatott vitát; Méliusznak Debrecenben, Dávidnak Tordán 1567 februárjában csaknem egya idejűleg tartott zsinatát, mely utóbbin Dávid a maga pontokbfoglalt tanításával végképp elszakadt a háromságvallóktól, megvetve az új vallás alapjait, melyet ő maga ortodoxa fides-nek nevezett (»unitariusnak« majd csak Blandrata, 1575-ben a Kálvintól használt »trinitarius« ellenében) — magát a »professio evangelica« miniszterének nyilvánítva, míg Méliusz a »veritas catholica« miniszterének vallotta magát. (Az *unitárius* nevezet a XVII.

századtól fogva közkeletű lett.) — Tudjuk, mily latin és magyar műveket adott ki Méliusz a maga zsinatából. Dávid sem maradt tétlen. János Zsigmond az ez évben Gyulafehérvárt berendezett nyomdát rendelkezésére bocsátván, kiadta említett műveit, s azonkívül a Refutatio scripti Melii-t: Méliusz iratának cáfolatát. S e munkáknak részük volt abban, hogy a következő év elején a tordai országgyűlés kimondta bármi hitelvű ígehirdetés szabadságát.

Kettejük e harca további zsinatokat és vitákat eredményezett, bár egy-egy zsinaton a meghívó fél magára maradt; ilyenkor könyveikkel vívatták meg a harcot. Így 68-ban Méliuszék nagyváradi gyűlésére Dávid »De falsa et vera« stb. című, említett művét küldte el. Azok a wittenbergi Maior Györgygyel cáfoltatták, mire Dávid (Basiliusszal együtt) a Refutatio scripti Georgii Maioris-szal felelt (1659). Dávid és új hitvallása szempontjából még két zsinat, ill. disputa vált nevezetessé. Egyik az 1568-i gyulafehérvári, melyen ő szólalt fel és beszélt legtöbbet, János Zsigmond pedig több belső tanácsosával együtt elfogadta tanait, a kolozsvári nagy templomot neki adta át, az új egyház pedig megválasztotta püspökévé. Diadallal tért haza Kolozsvárra. A Torda-utca szegletén egy kerek kőre állva nagy tűzzel prédikálá — mint Kazinczy írja — a »keresztény színbe öltöztetett deismust«, s a hagyomány szerint az egész várost a maga hitére térítette. — Másik az 1569-i nagyváradi disputa, melyen szintén jelen volt János Zsigmond, s bár nem ő, hanem Békés Gáspár elnökölt, több ízben rászólt Méliuszra, nyiltan kifejezve elidegenülését tőle. Ez évek egyszersmind irodalmilag legtermékenyebb évei voltak Dávidnak. Külföldi tudósok és humanisták is üdvözlésére siettek, mint Villini Sándor varsói orvos, kinek egy pápaellenes művét le is fordította, meg a Boroszlóban tartózkodó magyar Dudith András, ki szerint Dávid, Blandrata segélyével, a pápaság által eltemetett Krisztust ásta ki sírjából. Közelebbi munkatársa, sikereinek osztályosa volt a Lengyelországból jött görög tudós, Paleologus Jakab, a kolozsvári iskola rectora, meg a németországi származású Sommer János, kolozsvári tanító, neki veje, ki azonban pestisben feleségestül már 1574 folyamán meghalt. Ez időtájt magyar irodalmi mű, a Debreceni Disputa is hirdette győzelmét Méliuszék fölött, játékos iróniával a vesztesnek ábrázolt fél rovására. Tanítása is ekkor hódított legnagyobb arányokban. 1570-ben Kolozsvár az ő hitén volt, szintúgy Aranyosszék, Dézs, Torda, Marosvásárhely fele, s kevés kivétellel Csík, Gyergyó, Udvarhely és Marosszék. Volt egyháza Gyulafehérvárt s Abrudbányán; volt Nagyváradon, 3000 hívővel, Basilius lelkészsége alatt; Temesvárt és Baranyában 60 egyháza, Karádi Pál püspöksége alatt. Az unitárizmus ugyanis átterjedt a Dunántúlra,

Baranyára és Tolnára, sőt voltak unitáriusok fent, Nagymaroson is. Baranyába Alvinczi György és Jászberényi György vitték át 1571-ben, vagy 72 elején ; 72 nyarán Válaszúti György is utánuk ment. Vitákat tartottak Laskón, Tolnán, Nagyharsányban (1574) ; ez utóbbinak véres kimenetelét már megismertük. Pécsett utóbb Jászberényi halála (1588) után Válaszúti György lett a papjuk. Válaszúti még ez évben vitát állt Skaricza Mátéval, s meg is írta lefolyását e »pécsi disputának«. A töröknek Pécsről kiűzése (1686) után a dunántúli unitárizmus pusztulásra ítéltetett, s hívei nagy része a helvét egyházba tért vissza : 1710-re Baranyában, 10—15 év mulva az egész Dunántúl nem volt többé unitárius község.

Sikerei tetőpontján János Zsigmond halála (1571. márc. 14.), s a katolikus Báthori István fejedelemmé választása végzetes csapást jelentettek Dávid Ferencre. Báthori elmozdította az udvari papságtól, elvette tőle a gyulafehérvári sajtót, a medgyesi lutheránus zsinat kérésére még 71 szeptemberében elrendelte a cenzúrát, 72-ben és 73-ban pedig határozatok hozattak az »innovatorok« — újítók — ellen. Mindez nagyon bénítólag hatott Dávid tevékenységére. Báthori inkább a trinitáriusokat támogatta, s az elhanyatlott helvét tábort igyekezett erősíteni. Lengyel aspirációi folytán enyhült ugyan magatartása Dávid hívei iránt, de utóda, Báthori Kristóf alatt azok helyzete még rosszabbra vált. Blandrata, a Báthoriaknak is udvari orvosa és tanácsosa, szintén Dávid ellen fordult, kivált mettől fogva látni kezdte, hogy ismét továbbhalad az újításban. Ez ugyanis az 1578-i tordai unitárius zsinaton elfogadtatta a felnőttkeresztséget s Krisztus és a Szentlélek nem-imádását. Blandrata erre Socino Faustót hívta be segítségül, s az »innovatorok« ellen újonnan hozott törvényzáradék alapján 79-ben börtönbe juttatta Dávidot. Ott halt meg a nagy »innovator« november 15-én. Megelőzőleg már levelet írt. 78-ban adta ki a Libellus parvus-t (»kis könyvecskét«), melyben Blandrata tételei ellenében azt fejti ki, hogy Krisztus nem nevezhető istennek, mert nem igazi isten (»Jesum Christum vocari nunc non posse deum, cum non sit verus Deus«)! — Egy 1575 után megjelent, Isteni dícséretek, imádságok és vígasztaló énekek c. gyüjteményt alaptalanul tulajdonítottak neki.

A mondottak következtében régi híveinek jelentékeny része visszahúzódott Dávid korábbi álláspontjára, vagy saját, azelőtt elhagyott egyházába. Némelyek azonban nem hátráltak meg, s utolsó irányát fejlesztették tovább ú. n. szombatossággá (zsidózássá). Így szenterzsébeti Eőssi András, a vagyonos székely főnemes, utána pedig fogadott fia, Pécsi Tamás, aki Bethlen Gábor főkancellárja lett (1620-ig), s azután is egész tehetségét e légszélső szekta ügyének szentelte. Mint már bevezető fejezetemben emlí-

tettem, e szekta néhány községben a XIX. századig fennmaradt, az udvarhelyi Bözödújfaluban pedig 1868-ban néhány szombatos család zsidó hitre tért át. Így a hitmegújító és tisztító törekvések, melyek az evangélium jegyében indultak volt el, utolsó, Dávid nyugtalan szellemétől nem független hullámverésükkel az ó-szövetségbe torkollottak vissza.

Nagyszámú műveinek és kiadványainak túlnyomó többsége (mintegy négyötöde) latin, s csak a többi magyar nyelvű. Zömük szentháromságtagadó időszakára esik, abban is az 1567-től 71-ig terjedő öt esztendőre. Egész irodalmi munkásságának majd kétharmada e rövid időközre zsúfolódik össze. Itt talált igazán magára, mikor legmerészebb lépését megtéve a magyar reformáció eladdig legelőbbrehaladott ágazatával is szembefordult, s valóban vezére lett egy új mozgalomnak. Művei inkább egyház- és vallás-, mintsem irodalomtörténeti jelentőségűek. De van bennök sok, ami az irodalomtudományt is érdekelheti. Műfajok szerint csoportosítva szólok főbbjeikről.

Az első csoportból, melyben viták, cáfolatok, feleletek, confessiók, védekezések, disputai propositiók, meghívólevelek és disputai ismertetések — egyszóval harcias jellegű és harcaival kapcsolatos iratok volnának sorozhatók : egy latin és két magyar nyelvű művét emelem ki. Az elsőben még lutheri alapról Stancaróval, a másik kettőben már unitáriusról Méliuszékkal vív. Stancaro azzal hívta ki maga ellen Dávidot, hogy az 1555-i széki zsinatnak őt elítélő határozatára a zsinatot támadó művel felelt, melyben a székiek megbüntetését követelte a polgári hatóságtól. Dávid kis munkája, a Dialysis scripti Stancari — Stancaro iratának megrostálása (1555) — ezt a követelést találja a legfelháborítóbbnak : az anyaszentegyház összeomlik, ha külső hatóság (magisztratus politicus) avatkozik bele igazgatásába. Ha Stancaro ily beavatkozást jogosnak tart a tévelygők büntetése végett, akkor elsősorban ő volna üldözendő a világi hatalmaktól, ki a székieket, mert Krisztust istensége szerint vallották közbenjárónak, a legrosszabb fajta ariánusoknak nevezte. Szemére veti multját, külföldi és itthoni szégyenletes kudarcait. — A reformációnak a fejedelmek kötelességeiről hirdetett tanítása ekként fegyverré, kétélű fegyverré vált a vitatkozó felek között. Dávid e tekintetben az Ágostai Hitvallás alapján áll, s különféle érvekkel igazolja annak helyességét. Érvelése különben a legvalódibb skolasztikára emlékeztet. »Argumentumait« avagy »ratióit« nemcsak előadja, hanem válfajok szerint egyúttal minősíti is, osztályozza. Vannak érvei »a consensu et definitione« — »ab effectis« — »a toto ad partes« — »ab etymologia vocabuli« —

s még ekkor »ab authoritate veterum orthodoxorum« is ; azaz : a köztudatból és a fogalomból — a hatásokból — a részek értelmezésére az egészből — a szó eredetéből — s még ekkor a régi igazhitűek tekintélyéből merítettek is. — Másfelől azonban humanista kenőccsel is él : az olvasóhoz distichonokban fordul, Horatius-idézettel kezdi fejtegetéseit, s első, Stancaro-elleni vágása is Horatiusi idézet ; említi Homerust ; szerinte »Furia et Erynnis« ingerlik ellenfelét ; különös nehezteléssel szól Stancaro azon arrogantiájáról, hogy Melanchtont mint »háromszorosan nyomorult grammatikust« (»ter miserum grammaticum«) meri kisebbítni. — E csoportbeli másik munkája : Az váradi disputátiónak... igazán való előszámlálása (1570). A disputa, melynek ismertetését az ellenfél hamis híresztelései miatt látta szükségesnek, hat napig tartott, s napokra van felosztva ismertetése is Dávid könyvében. Jelen volt a király is, de Békés Gáspár elnökölt. A kérdések — ki az egy Isten, ki az Atyaisten, a Szentlélek?, Krisztus istensége kérdése — kitűzése után Méliusz hangoztatott bizonyos kikötéseket : a bibliát senki ne a maga fejéből magyarázza, hitele legyen a régi magyarázatnak is, hites íródeákok jegyezzenek mindent, s a vita ismertetését, ítélés végett, külföldi főakadémiáknak is küldjék meg. Ehhez Dávid szólt hozzá, különösen tiltakozva ez utolsó javaslat ellen : az Akadémiák ítéletének ők nem vetik alá magukat, mert azok is »pöresük« nekik. Dávid és Méliusz imádsága után megkezdődött a vitatkozás. Rajtuk kívül résztvett benne Czeglédi György, Radics (Károlyi) Gáspár, Thuri Pál, Károlyi Péter, Hellopoeus stb. A vita sokszor félreterelődött : gyanúsítások, szemrehányások, védekezések, újabb nyilatkozatokat maguk után vonó közbeszólások : igen hátráltatták. Közbeszólt, beleelegyedett a vitába maga az elnök is, gúnyosan, gyanúsító kérdésekkel akarva sarokba szorítani Méliuszt, vagy csak letorkolni : hogy meri azt mondani Péter uram, hogy Dávid nem bizonyított semmit? — van fülök nekik is, jól hallották, hogy bizonyított stb. Közbeszólt János Zsigmond is : azért izente meg Méliusznak, hogy az ő birodalmában ne pápálkodjék, a papokat az igaz vallásért ne kergesse, a könyveket meg ne égesse, mert azt akarja, hogy itt szabadság legyen. Az utolsó napon valósággal leleplezte Méliuszt ; elmondta, hogy ma reggel behívatta őt magához és intette, álljon az Isten igazsága mellé, lelkiismetere ellen ne oppugnáljon, mert lehetetlen, hogy ne értené ; Méliusz megvallotta neki, hogy eddig nem tudta, mi a Krisztus istensége, de tegnap Dávid veté elébe ezt a kérdést, s »úgy búják az éjjel fejébe«. Méliusz mindezt nem tagadta, de a maga módján megmagyarázta, mire jött rá az éjjel. János Zsigmond a miatt is fölöttébb bosszankodott, hogy — mint fülébe jutott — Méliuszék azt

merték mondani: »akinek ura pöresse, annak Isten orvosa«; ő nem pöresse senkinek, csak intette őket, hogy Isten igazsága ellen ne tusakodjanak; de a nagy kövélység nem ereszti őket arra. Végül kijelentette, hogy mivel az »ellenkező fél« csak tétovázik, s a kérdésre nem akar directe felelni, véget vet a disputációnak.

»Melius Péternek és Caroli Péternek káromló írások ellen« — — Czeglédi Györgyöt is hozzájuk számítva — adta ki Dávid »Az egy ő magától való Felséges Istenről és az ő igaz fiáról« c. »rövid feleletét« 1571-ben, melyet e disputacsoportban harmadikul ismertetek. Főcélja a »háromságos, állatos és szömélyes isten«, meg a »béllett vagy duplás Krisztus« dogmájának megsemmisítése. (Az ellenfél Krisztus-tanának e csúfondáros minősítése Krisztus kettős természetére, s öröktől fogva, meg születése óta létezése idő-ellentétére utal). A pápa a háromság dogmáját Mózesből, az evangéliumokból, meg a pogányok filozófiájából állította össze; az Írásból vette az Atya, Fiú, Szentlélek neveket, a pogány filozófiából az »állat«-ot, meg a »természet«-et. Már pedig az ó- és újtestamentumot nem volna szabad összeelegyíteni: amannak Istenébe nem lehet beleérteni az akkor még meg sem született Fiút. A Szentháromság főkérdése mellett már ebben a műben állást foglal a »gyermekcsék keresztelése« ellen, minthogy az sincs az Írásban.

Disputa-féléken kívül fejtegetéseket és prédikációkat írt és adott ki. Fejtegetései közül hármat említek meg: mind a három 1567-ből való. Az elsőt, a latin nyelvűt, mely az Atyaisten, a Fiú és a Szentlélek hamis és igaz ismeretéről (De falsa et vera unius dei patris, filii et spiritus sancti cognitione) értekezik, vagy melynek legalább is megszerkesztését, bár nem az ő neve alatt jelent meg, neki tulajdonítják. Az ajánlás — János Zsigmondnak ajánlják lelkipásztorai — bizonyára Dávid fogalmazása, feltűnően sok erasmusi stíl-sajátsággal. A mű egyébként kompiláció a külföldi, főkép lengyelországi antitrinitárius irodalomból. Azok közt, kikkel bizonyítja, hogy ők nem új tant hirdetnek, Erasmust is kiemeli, mint aki a mi korunkban elsőül tanított világosan az egy Atyaistenről. A műnek a szentírás különböző interpretálásaival foglalkozó fejezete Erasmus Adnotationeseiből szemelget ki kritikai észrevételeket.

E latin nyelvű munkának éppen Erasmusra támaszkodó történeti áttekintését is előadja magyar nyelven Dávidnak itt kiemelendő másik fejtegetés-típusú műve, a Rövid magyarázat című, melyet Kolozsvárt 1910-ben hasonmás-kiadásban is közzétettek. Ez négy részből áll. Első része a háromságtan és ellenzői történetén tekint végig. Régi tévelygés az: Athanasius, Tertullianus, Ágoston, Jeronimus idejében vert gyökeret, meghomályosítva

az igaz istenről való tudományt. Kezdettől fogva voltak ellenzői ; s azok hosszú sorozata — az arianusok, Pomponius Letus, a zsidók és törökök, Averroes, Origines, Erasmus (»ki igen bölcs ember volt«), Hilarius, Beatus, Rhenanus, Joachimus abbas, Beliardus János, Servetus (ki »az egy Atyaistennek erős és hűséges tanítója vala«), Gentilis Bálint (kinek 1567-ben Bernben fejét vették), Ochinus Bernold — bizonyítja, hogy Dávidék nem új dolgot kezdtek. — Második része az eddigi reformáció elégtelenségét fejtegeti ; Luthertől fogva még csak a felszínen mozgott az, s nem jutott el a fundamentumig. Luther, Melanchton, Zwingli, a csehek és a helcvéiabeliek sok szemetet kigyomláltak, s eljuttattak már bennünket az úrvacsora és a keresztség igaz értelmére : de most már más hadnagyokat adott nekünk az Atya, kik az Antikrisztus mélyebb tévelygését törlik el. Csak Krisztus és az apostolok tudománya (a Szentírás és az apostoli Credo) lehet irányadónk. Már szinte kapuján vagyunk a Kánaán földjének, a Babilonnak. Isten — mint Dávid kiszámítja — 1570-ben fogja kijelenteni az Antikrisztus rútságából megtisztított evangéliumát, s azt égi jegyekkel fogja megbizonyítani. Ma még gyűlölséggel vetélkednek a tudományról, s nemhogy a fegyverből szántóvasat csinálnának, de ha lehetne, még a pennát is kopjává változtatnák. — Erre következik harmadik részül az ő »vallástétele«, melyet az Atyáról, a Fiúról és a Szentlélekről szóló egy-egy prédikáció formájában tár elénk. E szerint : öröktől fogva, s ő magától és mindenek felett való isten csak az Atya, menny és föld teremtője. Jézus Krisztus : teremtmény, az Atyaistennek fia, Szentlélektől fogantatott, szűztől született ; nem őmagától való Isten, de az Atya egyenlővé tette őt magával és imádtatni akarta ; a világ teremtésében nem vett részt ; egyetlen közbenjáró és ítélő, feje az anyaszentegyháznak, főpapunk. A Szentlélek az Atyaistennek és a Fiúnak lelke ; az Atyától származik és a Fiú által adatik a híveknek ; általa öltöztet az Atya fegyverbe bennünket az ördög, a világ és a test, s a pokol minden hatalma ellen ; általa tudjuk a hamisat az igaztól megválasztani, s az írás igaz és tulajdon értelmét megtalálni ; a Szentlélek a Fiúé is, mert úgy adta neki az Atya, mint őtőle örökösinek ; nem isten, nem imádandó. — A könyv utolsó része az Írás helyes, gondos értelmezéséről tanít : egybe kell vetni egyik írást a másikkal, s a világosabbal magyarázni a homályosbat. Az ótestamentum : példázat ; az új : jelentés ; az : ígéret, jövendölés ; ez : beteljesedés. Az óban az árnyéknak teste (Krisztus) még távol volt, az újban megadatott, s benne az Atya magát mint egyeleven tükörben megmutatta. Aki máskép gondolkozik, az — mondja Dávid — meggyőzheti őt, de csak ha nyilvánvaló írást tud mutatni.

Harmadik, említett fejtegetése, a Rövid útmutatás, példát is ad rá, mint kell az Írást magyarázni, s mily helytelenül magyarázták azok, kiknek értelmét ő nem fogadhatja el. A mellett azonban, hogy a szentháromságtagadás alapvető érveivel ismertet meg, személyes érdekű nyilatkozatával is magára hívja figyelmünket. E nyilatkozat Mikola Ferenchez intézett ajánlásában található. Régi bevett vélekedésektől — úgymond — elszakadni, Isten beszédének engedve, nehéz ; nehéz elállni a háromságos istentől, mit annyi atyák, conciliumok építettek ; nehéz elviselni atyánkfiai szidalmát és csúfolásait. De ez az elszakadás nem emberi erőből vagyon, Istennek kiváltképpen való cselekedete az, s ezt tudva elviselhetjük a nehézségeket, és vigasztalást lelünk lelkiismeretünk bizonyságtételében. Ő nem szívesen állt ki hadakozni : rettegett a tusakodás és visszavonás habjától. Talán magában eltemette volna az Isten igazságát ; de eretneknek kiáltották ki, támadták, s ő, aki eleinte nem is értette a vetélkedés minden cikkelyét, hovatovább eszébe vette, hogy »valamit az Antikrisztus az hamis fundamentumra épített, t. i. az állatra (substantiára) és személyekre, abban semmi sem igaz és meg nem állhat. Bár szidalmazzák, ő tudja, kinek hitt, s míg él, szólni fog. Istennek könyörög, s Krisztus lelkének erejét érzi magában, — ő, Dávid Ferenc, »az megfeszített Jézus Krisztusnak szolgája.« E vallomásszerű őszinteségével megható nyilatkozat szerint tehát a támadások sodorták vitába, kényszerítették vizsgálódni, s most már, hogy megismerte a teljes igazságot, nem hallgathat. Hasonló gondolattal végzi is könyvét: nem árt az írásból támadt visszavonás ; az igaz fél az ellenkező érvelésektől megerősíttetik, a Szentírás értelmére világosság derül, a hamisság kimutattatik.

Gondolatmenete két szentírási helyen alapul. Egyik a biblia legelső mondata : »Kezdetben teremté Isten a mennyet és a földet.« Mivelhogy e mondatbeli »kezdet« szó értelmét elhomályosították, ő megmagyarázza. Az nem örökkévalót, hanem bizonyos meghatározott időt jelent, amikor még semmi sem volt. Ez volt az első teremtés, mit az Írás egyedül az Atyának tulajdonít. A második kezdet, az újtestamentumban való, második teremtés az Atyának és Krisztusnak tulajdoníttatik, melyben a Krisztus az evangéliumot hirdette, új eget, új földet teremtett. (Új ég azért kellett, mert az angyalok is vétkeztek, s az első angyalok esete éppúgy tulajdoníttatik nekik, mint Ádámé nekünk). »Az ember Jézus Krisztus a láthatatlan Istennek látható képe és tűkere« : a láthatatlan Isten ismertetett meg benne, mert az cselekedett benne. Krisztus a Szentlélektől fogantatott és Szűz Máriától születék. Az Atyaisten mindeneknek felette van, Krisztusnak is. Viszont Krisztus felette van

minden teremtett állatoknak : feje mindnek, mert neki hatalom adatott, mind mennyben mind földön, ami senkinek nem adatott, sem ő előtte, sem ő utána. Ő a második Ádám, az új Ádám. Amint két teremtés volt : az ó és az új világé, úgy volt két születés, két Ádám ; van két élet, két halál (az első : testi : ebből feltámadunk ; a másik : lelki, a bűnbeesés következményeként : ez, mint örök tűz, örökké uralkodik az istenteleneken) ; van két feltámadás, két Jeruzsálem. Nyilvánvaló e kissé misztikus kimenetelű fejtegetésekből, hogy az ó- és újszövetség világát élesen elkülöníti egymástól, öröktől fogva való Istennek csak az Atyát tartja, a Fiút istenembernek, időben születettnek, az Atyánál kisebbnek.

A másik szentírási hely, melyre okoskodását alapítja, ugyancsak a Genesisben olvasható : »Azután mondta az Elohim, teremt*sünk* embert az mi képünkre és hasonlatosságunkra«(l. 26). A többesszámból (»a sokaságnak ígéjéből«) nem következik három személy. Azt Kálvin is erőszakos magyarázatnak mondja. Ha itt három személyről volna szó, akkor az »Elohim lelke«, mi a továbbiakban mondatik, már a negyedik isten lenne. Csak az Antikrisztus szolgái bizonyítottak több személyt a többes számból, a következő vers ezen mondatából pedig, hogy »teremte Isten azért embert az ő képére,« az *egy* állatot következtették ki. Elohim az Atya Isten ; *egy* teremtő Atya Isten van, nem három, sem hármas, sem három személy.

Magyarázata filológiai jellegű : írást írással magyaráz, a szó értelmét máshol való előfordulásával világítja meg, vagy kimutatja, hogy más-más helyeken előforduló különböző igék »egyenlő értelemben« vétetnek. Mint az exegétáknak általában, neki is sok dolga van az egyenes és átvitt jelentéssel : az »állatban« és az »árnyékban« való értelmével a kifejezésnek. Kép és jelentése értékéről külön is nyilatkozik : »A mi külső látható dolog előnkbe támasztatik az írásban, jegyzés és ábrázat, és addig szolgálnak, míg azok, kik azok által ábrázoltatnak, meg nem adattattnak. Mihelt kedig megadattatnak, szükség, hogy megszünjenek : mert mi szükség ott képnek és ábrázatnak lenni, hol az önnen maga vagyon, ki kijelentetik és ábráztatik.« Tanítása különben nem oly világos, mint mikor kész, kiforrott rendszert ad elő valaki ; inkább egy készülő rendszer küzdelmeit mutatja. Nem mond ki összegező határozottsággal egy-egy tételt, csak magyarázgatja lankadatlanul az Írás értelmét. Még ha beszédét »egy summába köti be«, akkor is annyira túlhalmozza bibliai szólamokkal, hogy maga a tétel nem jut kifejezésre önállóan. Modora a Méliuszénál és más kortársaiénál szelídebb és választékosabb ugyan, de neki is vannak éles, néha bántani kívánó kifejezései mind pápista, mind helvét ellenfeleivel szemben, mind vitairataiban, mind fejtegetéseiben.

Mint prédikátor, sok tekintetben rokon a már eddig látottakkal. Ő is textust magyaráz (leginkább Pált és Jánost), s abból fejtegeti ki és igazolja további bibliai utalásokkal tételeit: a »tanúságokat.« Bizonyos szabadabb mozgású exegézis az ő prédikálása is. Higgadtan fejtegető, vagy polémikus, nem szónokias ugyan, de folyamatosabb előadású, mint a Méliuszé. Itt-ott némi személyesebb lendület, a beszéd végén olykor fohász-szerű (pár sornyi) felemelkedés élénkíti. Ravasz László szerint talán az egész korban az ő beszédei a legdogmatikusabbak és erkölcsi kérdésekkel a legkevésbbé foglalkozók; nagyrészt tematikus beszédek, ritkán homíliák; akaratelhatározásra alig törekszik, fő dolga az elméleti meggyőzés; beszédeiben »minden zug észokokkal van tele«. 1569-ben adta ki *Első részét* prédikációinak. Tervezett továbbit is, de az elmaradt. Kötetét II. János királynak ajánlja. Kiadását azzal okolja meg, hogy lássa meg mindenki, mit prédikált ő híveinek »az Antikrisztus hármas istene és duplás Krisztusa ellen« — tehát csak legutóbbi éveiben. Ha az a tan, amely ellen ő prédikál, igaz volna, akkor a »Lutherek« ok nélkül szakadtak volna el a pápától. Szép lendülettel tesz vallást az ő hite mellett, nyugodt lélekkel vállal zúgolódást és káromlást, s Isten bocsánatát kéri üldözőinek. »Ám zúgolódjanak, káromoljanak bátor engemet az én ellenségim, az Világosságnak Atyja, az mi Krisztusunknak Istene látja és érti minden embernek titkát, ő leszen igaz ítélő bíró. Az Atya Isten a Krisztusért bocsássa meg az káromlóknak minden bűnöket és adjon ő nekiek ítéletre és igaz értelemre való lelket és igazgasson minden hívő keresztyént az világosságnak és békességnek útára. Ámen.« Hasonló nyilatkozatokat beszédeiben is találhatunk: »Az lelkiismeret kedig semmiben meg nem nyugszik, hanem csak az igazságban, és az szent írásnak az Jézus Krisztus felől való fundamentumában.«

Valóban csak az Írásra támaszkodik, annak egyedüli hitelét sűrűn hangoztatja. Az attól eltérő »leleményeket«: szent atyák, conciliumok, pápák tételeit — sokszor történeti rendben sorolva elő — pogányságnak mondja, s az Írással cáfolja, ahhoz igazítva a maga vallását. Mint más műveiben, itt is többször tart tanítást arról, hogyan kell eljárni a Szentírás értelmezésében, mint kell kifejteni azt a bő tartalmat, amit kevés beszéde rejt, mint kell érteni szólásait, melyek ezvilági dolgokról »példálnak« ugyan, de mennyeieket magyaráznak. Egy beszédében be is mutatja módszerét példákon. Egyébként prédikációi tárgya csaknem kivétel nélkül az ő új dogmatikája az Atyáról, a Fiúról és a Szentlélekről. Nem egyszer tételekben is megfogalmazza azt, legteljesebben utolsó (61-ik) prédikációja végén, megkülönböztetésül a pápásoktól és a

pogányoktól, »Pál apostolnak vallása és az egész derék szentírásnak folyása szerént«, — afféle magyarázatos, bizonyított Credo módjára.

Neki tulajdonítják az egyetlen, magyar nyelven megjelent anabaptista könyvet, illetőleg őt tekintik fordítójának. Címe: »Könyvecske az igaz keresztyéni keresztségről« stb.; Kolozsvárt nyomatott 1570-ben, Heltai Gáspár által. Villini Sándor, a már említett varsói orvos fordította volt le e könyv eredeti flandriai szövegét németre. Fordítása kéziratát megküldte Dávidnak, kérve, hogy nyomassa ki. Nos, az említett kolozsvári kiadvány nem nevezi meg Villini szövegének magyar fordítóját, közli azonban mintegy Dávidhoz intézett ajánlás és bevezetés gyanánt Villini levelét magyar fordításban. Dávid fordította-e a könyvet, vagy mással fordíttatta, nem tudni. Nyelvében némely fordulatok és pápaellenes kifakadások Heltai ugyanez évben megjelent Háló-jára emlékeztetnek. A könyv a gyermekkeresztelés ellen szól, mert azt csak Victor pápa szerzette 193-ban, tehát nincs az Írásban: emberi szerzés. Ha gyermekül kereszteltek meg valakit, mindegy, hogy pápistaságban vagy lutherségben keresztelték-e meg, mert értelem nélkül és hit nélkül keresztelkedett. Fejtegetései, a pápa Antikrisztusnak »majmozását« becsmérlő cáfolatai párbeszédes alakba: »Tanítvány« és »Mester« párbeszédébe vannak elrendezve. Mindenesetre jellemző, hogy már 1570-ben megjelenhetett, Dávid Ferencnek ajánlva, Heltaitól nyomtatva, egy leplezetlenül anabaptista kiadvány.

Báthori István bizonyára már erre a könyvre is céloz, mikor egy 1572-i levelében az ő »gonoszakaróit« mennyei dolgokban is hamisaknak jellemzi, ezeket mondván róluk: »Az Krisztus Jézust istenségétől, az Szentlelket essenciától fosztották meg; *az gyermeket keresztség nélkül is idvezítik*, és az embert minden bűntől megszabadétják, úgy hogy Isten azkit predestinált, idvözől, az kit nem, kárhozik, mert szabad az fazekas a sárral. Mert valamit az ember cselekszik, vagy jót, vagy gonoszt, Istentől vagyon, sem szabadsága, sem ereje nincs embernek etc.«

Mint énekszerző is nyomot hagyott magáról Dávid. Éneke — »Adjunk hálát mindnyájan az Atya Úristennek« — a Váradi énekeskönyvben már megtalálható, tehát még 1566 előtt szerzette. Nincs is benne semmi háromságellenesség: a reformátusok máig énekelik. Szilády szerint dallama is tőle származhat. Versalakja (7,7,7,8,8,7,8) nem sablonos; strófánként nagyobb lendületű körmondatos kifejtést tesz lehetővé. S csakugyan, az ének mindegyik versszaka egy-egy összetett mondat, kérő, esdeklő, felszólító accentussal. Hogy az Isteni dícséretek c. legrégibb unitárius énekeskönyvet nem ő szerkesztette, azt már említettük.

Több könyve előtt distichonok is olvashatók. Első, önállóan megjelent latin verse az 1550-ben pártfogójához, Medgyes Ferenc erdélyi püspökhelyetteshez írt »Elégia«, valami 60 distichonból álló, súlytalan humanista vers. Mindössze annyi a magva, hogy pártfogója a kettős királyság és török veszély idején híven szolgálja a haza békességét s gonddal őrzi »nyáját«. Humanista szerénykedések és túlzások keveregnek benne. Nem sejtett, hosszú, változatos utat volt megteendő e vers megírása után!

Ez a nagytehetségű racionalista, ez a fáradhatatlan, szenvedélyes keresője a végső hitigazságoknak, Ravasz László szerint »minden pillanatát arra használta, hogy lerontsa azt az oltárt, amelyet az előző pillanatban még szentségnek tartott«, s tragikussá ez azért vált, mert azzal a tudattal végezte, hogy épít. »Rontott, mert építni akart Palladio«: mondhatnók róla Kazinczyval.

*

Méliusz és Dávid nagy, komoly ügye mellett megjelent annak játékos, irodalmi támogatója, a költött hitvita, melyet szerzője egészen a maga szájaíze és hitállása szerint képzelhetett el és alakíthatott. Sztárai darabjaiban már minta is volt számára; az újabb disputatiókról kiadott, nem mindig elfogulatlan beszámolók pedig, a maguk párbeszédes formájával szintén csábítottak irányzatos kitalálásra és dialogizált (drámai) forma alkalmazására.

A helvét és unitárius ellentétek e korszakából két »hitvitázó drámáról« tudunk. Mindkettő több változatban, de csak késői kéziratokban maradt reánk. Változataik egyike egy nagyarányú, kéziratos unitárius egyháztörténeti műben maradt fenn, melyet 1767-ben kezdett írni Kénosi Tőzsér János bágyoni (tordaaranyosmegyei), majd pedig Uzoni Fosztó István ugyanottani pap, s végül Kézdiszentléleki Kozma Mihály, meg fia, János folytatott. A hatkötetes műnek van egy-egy példánya a kolozsvári unitárius püspöki, az ugyanottani unitárius kollégiumi, meg a székelykeresztúri unitárius gimnáziumi könyvtárban. Az első helyen említett példánynak 1801-ből származó másolatát a budapesti egyetemi könyvtár őrzi. Mindkét említett hitvitázó dráma egyik változata a székelykeresztúri példány első kötetében található. Az első kötetet Kénosi Tőzsér írta, s Uzoni Fosztó, meg Kozma János egészítette ki.

A két darab közül kisebb jelentőségű a Nagyváradi Komédia című. Szövege sem az imént ismertetett egyháztörténeti műben (mely az 1573. évhez osztja be), sem a Balassa József által ismertetett 1810-i másolatban (mely szintén 1573-inak vallja a szöveget) nem maradt fenn teljes egészében, nyomtatásban pedig máig

csak egy csekély mutatvány van közzétéve belőle. Borbély István kétségbe vonta 1573-nak, mint szereztetési évének hitelét, mert akkor, Báthori István uralkodása alatt, Méliusz halála után és Dávid tragédiája kezdetén, ily hitvita-paródiának már nem lett volna értelme. Ő ennélfogva még a váradi disputa (1569) előtt készültnek vallja. — A »Komédia« annak elképzelése, hogy mi lenne, ha egy vitán az unitáriusok nem győznének. De nem nyilvános, hanem magán-vitát rendezett két szereplőjével, a trinitárius házigazdával, meg egyistenhívő vendégével. A gazda : Jacobus Czakó Túri : nagyváradi trinitárius pap ; vendége : Stephanus Szabó Oroszházi : erdélyi »unius dei cultor«. Mindkét személy költött, s a vita is az. Az unitárius vallásról vitatkoznak, hosszas, száraz teologizálással, a nélkül, hogy meg tudnák győzni egymást. Végül is összevesznek, a gazda »coki«-kiáltással előzi vendégét és feleségére is ráförmed, mert az azt találta kibökkenteni, hogy Szabó mégis csak okosan beszélt!

Jóval régibb idő óta ismerjük már a Debreceni Disputát. Kanyaró Ferenc fedezte fel és tette közzé a Koszorú 1879-i évfolyamában, az imént említett unitárius egyháztörténet székelykeresztúri példányából. Azóta még két változata vált ismeretessé. Legrégibbnek bizonyult a kolozsvári unitárius gimnáziumé, mely önálló füzetben tartalmazza a Disputa másolatát. Ez a másolat még 1760 előtt kelt, mert akkor került ajándékként az intézet tulajdonába ; ezt tette közzé Alszeghy Zsolt a Magyar drámai emlékekben (1914). Alighanem a kolozsváriról készült 1810-ben az a másolat, mely a Nagyváradi Komédiával és más darabokkal együtt Balassa József említett kéziratos kötetében található. Végül legkésőbbi a Jakab Elek által közzétett szöveg, mert azt mint Firtos Ferenc megállapította, Kozma János csak utólag, 1813-ban másolta bele a többször említett székelykeresztúri példányba.

A darabra vonatkozólag a Tőzsér—Fosztó-féle mű mindenik példányában olvashatók a következő adatszerű állítások : sokak kezén forog bizonyos Disputatio Debrecinensis ilyen címen : Debretzennek Blandrata György és Dávid Ferentz által való unitária hitre tért históriája ; — szereplői kálvini, unitárius és lutheránus részről ezek és ezek ; — Péter püspök helyett »Péter pápa« sarcasticus titulust mond, talán János királynak a váradi dispután tett ismert kijelentése alapján (»a mü birodalmunkban ne pápálkodjék«) ; — a debreceni vitatkozás első napja 1567 december 4-én volt ; — kétes traditio szerint Válaszúton az iskola rektora elő is adatta. Csak a székelykeresztúri kézirat közli magát a darabot, s azt a nyilván téves adatot, hogy ezt a disputatiót 1542 április

13-án adták elő. Az idézett állításoknak nem mindenike helyes. 1567-ben Méliusz és Dávid közt nem volt vita Debrecenben, így tehát a darab nem lehet egy akkori debreceni vitának a paródiája, vagy játékos feldolgozása. Ellenben igaz, hogy szétküldetett az 1567 december 4-re (meg egy másik, 1568 február 2-ra) szóló meghívó, csakhogy nem lett foganatja, mert az erdélyiek nem jelentek meg. A darab tehát csak elképzelése annak, mi lesz vala, ha Dávidék csakugyan vitára kelnek Méliusszal Debrecenben, annak székhelyén. Hogy ők ketten Debrecenben vitatkoztak volna, arra más adat nincs, mint hogy Dávid 1569-ben, a nagyváradi hitvita előtt, felkereste őt Debrecenben, de nem tudott megegyezni vele. Hogy a darabot Válaszúton, e kis faluban előadták volna, nem valószínű, bár Kozma János ilyen címmel közölte: »Disputatio Debrecen. Comoedia valaszutina illustrata«. De ő talán az egyháztörténet kéziratainak a darab előadási helyére vonatkozó »kétes traditióra« utaló állítása alapján nevezte »válaszúti«-nak a Comoediát, látva, hogy az ottan felőle közölt többi adat csakugyan erre illik. Vagy talán a »válaszutina« szóban nem a falu, hanem a szerző neve lappang, a Kozma-féle cím nem válaszúti comoediát, hanem inkább Válaszúti-félét, Válaszúti György, fiatal unitárius teológus (1571-ben a kolozsvári főiskola széniora) által szerzett színdarabot jelent? Ha előadták, bizonyosan nem 1542-ben adták elő, mert minden jel szerint 1571-ben szereztetett, s így »1542«: íráshiba talán »1572« helyett. Válaszúti szerzőségét Firtos is valószínűnek gondolta, bizonyíték azonban e föltevés mellett nincsen, éppúgy, mint Karádi Pál szerzősége mellett, kinek, mint hite szerint a Balassi-Komédia szerzőjének, Kanyaró Ferenc tulajdonította. A két kitűnő darab egyezik abban, hogy mindegyik élő kiválóságokat állít pellengérre; nincs is kizárva, hogy egyazon ismeretlen szerzőtől származnak. Viszont ne higgyük, hogy unitárius szerzőt (mert annak kellett lennie) csak Erdélyben kereshetünk. Ez időben — láttuk! — Méliusz környezetében is voltak egységhívők; Sztárai egyik darabját, az Igaz papság tűkörét, mely, a mintát adhatta, Huszár Gál Debrecenben nyomtatta volt (1559); ott tehát sem a műfaj nem volt ismeretlen, sem szentháromságtagadó ellenfelek nem hiányzottak. — Ami a darab szereztetési idejét illeti, az a következő meggondolások alapján tehető 1571-re: sokkal előbbről nem keltezhetni, mert Blandrata Erdélybe jöttét s Dávidnak hozzápártolását új dologként híreszteli György cardinális, a darab egyik szereplője; későbbről sem igen, mert Méliusz halála (1572), Báthori István megválasztása, Dávidék csillagának lehanyatlása után ily csúfondárosan Méliuszékról, ily fölénnyel Dávidékről céltalan lett volna már szólani; a darabnak egy Szegedi

Lőrincre vonatkozó megjegyzése, ki egy erdélyi unitárius ifjút börtönbe juttatott, 1570-re utal ; végül Debrecenben az unitárius mozgalom 1571-ben érte el tetőpontját ; amennyiben pedig Válaszúti György szerzősége valaha bebizonyosodnék, ő 1572 nyarán a Dunántúlra ment át, s ott már más ellenfelek foglalkoztatták. Egyébként pedig a darab hitvita-anyagának legalább egy részéről (a György cardinális meg Charianus közt vitatottról) bizonyos, hogy a gyulafehérvári (1568-i) disputáéval azonos. Ez is arra vall, hogy 1571-nél sokkal régibb szereztetésű a darab nem lehet.

A Comoedia foglalata az, hogy az erdélyiek váratlanul beállítnak Debrecenbe, Méliuszék minden ijedelmük ellenére kénytelenek velük vitára kiállani a templomban és leveretnek. Egyikük, a kezdettől fogva engedékenyebb Vicarius Pál, nyíltan el is fogadja az erdélyiek igazságát, s melléjük áll, az egyik bíró pedig kijelenti, hogy »egész városostól együtt« ők is követik. A darab személyei a Tőzsér—Fosztó-féle kézirat felsorolása szerint kálvinisták (Péter pápa, Dékány, György cardinál, Vicarius Pál), unitáriusok (Varga Ferenc, Charianus János, Olasz doctor, Filep bíró) és lutheránusok (Gál, meg Máthé bíró). Péter pápa nem más, mint Méliusz ; György cardinal Czeglédi György ; Varga : Dávid Ferenc ; Charianus, kit a kézirat boroszlói papnak mond : Dudich András (nevéből — a teljes »Andreas Dudich« névből — ki is jön a Charianus anagramma) ; Olasz doctor : Blandrata ; Dékány csak afféle küldönce Méliusznak ; Vicarius Pál kiléte ismeretlen (Jakab hibásan azonosította Thúri Pállal). A két lutheránus bíró nem sok vizet zavar : szavaikban semmi lutheránusságot nem fedezhetni fel ; a Tőzsér—Fosztó-féle tájékoztató szerint János király két ily nevű lutheránus bírót tett meg az állítólagos igazi debreceni hitvita elnökeivé.

A darab három »cselekedetre« (actusra) oszlik. A két első az előkészületeket, a harmadik magát a vitatkozást tartalmazza, s körülbelül kétszer akkora terjedelmű, mint a két első együttvéve. Az elsőben ez történik. György cardinalis értesíti Méliuszt, hogy már Dávid is Blandrata hitéhez állt (»csak egy az isten«!), a »király fia« már meghagyta, hogy előtte háromságos istent senki ne prédikáljon ; Györgynek már nincs nyugta a parasztságtól, ráfutnak, mutassa ki, hol a Szentháromság a bibliában. Ajánlja Péternek, hogy hívassa be papjait, eskesse meg, s oktassa ki őket. Péter megírja és szétküldeti a Litterae convocatoriae-t. A másodikban : jönnek már a berendelt papok. Híre jön, hogy már az »erdélyi eretnek bestiák« is megérkeztek, a főbíró házához szállottak. A főbíró már harangoztat is a gyűlésre ; Péterék ijedten osztják ki egymás közt a szerepeket a vitatkozásra. A harmadik cselekedetben Péter

pápa, majd Varga Ferenc könyörgése után megindul a disputa és a már tudott eredménnyel zárul.

A vita — a kor szempontjából ez volt a darab fő érdeke — három szakaszból áll. Amint előre kiosztották, Péter pápa Vargával vitatkozik a Szentháromságról, György cardinal Charianussal Krisztusról, Vicarius az olasz doctorral a Szentlélekről. A darab szerzője jól ismerte az előző évek vitairodalmát, Méliusz és Dávid újabb műveit és tanításukat, s főbb ütköző pontjaik éles szembeállításával, laikusnak is érthetően tudta előadatni. Jól foglaltatja össze a vita végén megtért Vicariussal Dávid tanítását: a háromság emberi találmány; öröktől fogva való Fiú nincs, csak aki Szűz Máriától született; a Szentlelket harmadik személynek csak 341-ben (?) tette meg a níceai zsinat; Krisztus öröktől való fiúsága a 328-i (?) níceai gyűlés találmánya. — Az egész vitában megkülönbözteti Dávidékat a másik féltől az, hogy csak az Írásra építenek: »textus szerént«, »betű szerént« kívánnak tőle bizonyságot, s győznek, mert Méliuszék nem tudnak olyat idézni és így tanuk »emberi találmány«-nak bizonyul. Varga Ferenccel már Dávid saját modorában, műveiből vagy gyulafehérvári vitatkozásából kiszedett bibliai bizonyságokkal adatja elő vallását a darab. Csak azok alapján is, miket érvei, kifejezései közül fentebb idéztünk, reáismerhetünk hol itt, hol ott a darab folyamán. Amit Dávid cáfolt, hogy t. i. a »teremt*sünk* embert« textusból a háromság következnék, az itt Méliusz szájába van adva, s Varga Ferenc cáfolja azt úgy, amint Dávidnál láttuk. Még a »sokaságot jegyző íge«, meg a »négy istenség« téves levezethetősége is benne van cáfolatában. Hátrább Charianus is csaknem szószerint Dávid fogalmazásában összegezi Christologiáját, s az átvitt értelmet ő is árnyékozásnak mondja.

E Dávid-féle szigorú biblicizmussal állítja szembe a darab Méliusz traditionalismusát, s ennek alapján kereszteli el őket pápistáknak, csúfolja Méliuszt pápának, Györgyöt cardinálnak. Péter a vitára indulva, a biblián kívül Sz. Ágoston doctor könyvét is felviteti az apróddal, hogy mikor a biblia cserben hagyja őket, ezzel toldhassák. Ugyanő Athanasiussal is bizonyítja a háromságot, afféle »emberi találmánnyal«, Varga csudálkozására. Ő, Varga Ferenc, még a bibliát sem fogadja el Sz. Jeromos fordításában, mert ami az Isten könyveiben nem volt benne, a háromságot »Hieronimus orcátlansága tötte bé hozzája«, s az igaz bibliából ki is tudják azt. György szerint Vargáék elszakadtak a régi szent atyák írásától (vagyis a traditiótól), ő viszont hivatkozik »Athanasiustól fogva mennyi sok tudós jámborok voltak«, mindre. Péter a meghívó levélben maga mondja magát pápának, a római Damascus (?) pap főrabjának, Oremus barát társának, Debrecenben a római szék

helytartójának : valami új pápistának. Gál bíró viszont éppoly csalárdoknak mondja az ilyes újakat, minők »a régi pápisták« voltak.

A két félnek e hitelvi és módszerbeli szembeállítását erkölcsi egészíti ki, legbőségesebben Méliuszék rovására. Anyagiasságuk mindjárt a darab elején megnyilatkozik. Péter pápa hálát ad a Szentháromságnak, hogy ilyen jó szerencsével, gazdagsággal áldotta meg, hogy élhet, mint hal a vízben ; híre, neve a bölcs Alexanderénél is nagyobb, van szép felesége, szép gyermeke ; él, mint az úr ; beszél valamit vasárnap a vak parasztnak, aztán hetedszaka csak nyugszik, sétál, várja az ebédet. A rossz hír vétele után rászánja magát a meghívó levél írására, de »immár együnk először!« — mondja. Varga azt hiszi róla, hogy nagyobb gondja volt a jó hámos lovakra, hogysem az írás-olvasásra. György is négylovas kocsin érkezik, nagy csengés-pengéssel ; attól fél, hogy ha a vitában alól maradnak, elesik a gazdasszony fejéről a gyöngyös fedél ; Vicarius meg attól, hogy elesnek a jó bor mellől. — Rosszhiszeműek is. Méliusz, bár úgy van meggyőződve, s Luthertől, Kálvintól is úgy tudja, hogy »háromság« nincs az írásban, mégis azt akarja bizonyítani, egyébbel nem lehetvén, hát dialektikával ; arra utalja Györgyöt is, de György szerint már az is késő, mert a paraszton nem fog afféle hazugság. — Így állván a dolog, erőszakkal, handabandázással akarnának hatni. Az eretnek bestiák híveit — György szerint — azonnal meg kell fogni és megégetni ; a vitán »feljebb kell szólni« az ellenfélnél, bizonyság nélkül is cáfolni, nyíl nélkül való idegből is lövöldözni, lőni papiros fojtással is, csak pukkanjon : az is ijeszt ; ők magasabb széken üljenek, hogy a község őket hallja jobban ; az igazat se higgyék : torkolják le! Péter azzal kezdi a »vitát«, hogy ráripakodik ellenfelére : »Te hitván eretnek Varga Ferenc«, s megfenyegeti, hogy még ma hátára téteti a tüzet. Mikor Péter legyőzetett, György vakmerőn kijelenti, hogy ime megbizonyítók a Háromságot, amint Kegyelmetek meghallá, — Varga Ferencnek bedugók a száját, elannyira, hogy megnémula. — Gyávák is. Péter, megtudva, hogy disputálni kell, elájul ; majd pedig kijelenti, hogy ő, mint főember, csak hallgatni fog, nem is illenék afféle eszelősökkel vetélkednie : »Tü disputáljatok!« — Mikor Varga Ferenc már sarokba szorította, ő beteges ember — úgymond — nem szólhat tovább. György is azért hallgat el a vitában, mert »berekedt«. Vicarius is igazolja, hogy püspök uram mindenkor beteges, Kardinál uramnak pedig mindenkor meghűl ebben a hónapban a feje.

Az erdélyiek — mint szatírikus művek eszményi alakjai általában — rokonszenvesebbek ugyan, de halványabbak. A vitá-

ban készültebbek ; Varga Ferenc nem háza megmaradásáért imádkozik, mint Péter pápa, hanem az Igaz Isten megismerhetéséért ; szeretettel szól, nem haraggal ; világosan szól, a paraszt is azonnal felfogja igazságát ; elméje éles voltát Méliusz is elismeri ; tudománya oly ragadó, hogy egy írás nélkül való paraszt is meg tud róla győzni egy egész tartományt. Az erdélyiek demokratikusabbnak látszanak : Péterék parasztbecsmérlése viszont rikító módon van kitüntetve. Péter pápa a nagy csengés-pengést hallva, mindjárt György cardinálra gondol, »mert a paraszt nem jár olyan csengéssel-pengéssel«. »Vak paraszt« : így szeretik mondani ; már felnyílt a szeme, »megrágta az eb a szíjját« : nem fog rajta a dialektika! »Non est fides in paraszt, sicut piscis in haraszt« — mondja Péter pápa. »Hallgass, te vak paraszt« — inti le a kételkedő Gál bírót. György már-már Pétert is hibáztatja, hogy magyar könyveket adott ki : most már a paraszt is kisillabizálhatja, mi van benne, s benne van-e az Írásban a Háromság, vagy nincs. A paraszton itt általában népet, iskolázatlan, laikus hívőt kell érteni. Dékány si parasztnak mondja magát, pedig ő afféle küldönce Péter pápának.

A nép, a »parasztság« különben szintén jelen van a dispután, de nem szerepel, legfeljebb »igen suttog« hátul. Helyette és nevében a főbíró viszi a szót. »Az egész város képében« fenyegeti meg Pétert, hogy ha legyőzik, nem eszi többé az ő kenyerüket. Maga elhatározásából húzatja meg a gyűlésre hívó harangot. A vita végén kijelenti, hogy »egész városostól együtt« az erdélyiekhez áll. — Érdekes, hogy Dávid szász származására nincsen célzás ellenfelei részéről, de apja mestersége alapján ráragasztott »Varga« csúfnevét maga a szerző is elfogadja ; bizonyára csak azért, hogy a debrecenickre, pápáék- és cardinalékra annál megszégyenítőbbé tegye a csúfolt »Varga« diadalát.

Kétségkívül kitűnő tehetség volt, mint már az eddigiekből is kitetszhet. Volt-e más mintája a Sztárai darabjain kívül, nem tudjuk. Azokat ismernie kellett. Bizonyára Sztárai költött hitvitájára célozva mondja Péter pápa : »Bizony igen félek rajta, hogy szintén úgy járunk ezúttal mü, mint régen még egyszer a pápisták.« Az »Igaz papságnak tükörében« Böröcköt csépre, kapára igazította volt az »eretnek pap«, s a pápát is Tamás kapára. A Debreceni Disputában Gál bíró mondja, hogy ő is »csépre, kapára hajtja« a papját. Péter pápáék nagyhangú, erőszakos viselkedése, mindjárt tömlöccel, megégetéssel fenyegetőzése is Sztárai pápájára emlékeztet. Nem lehetetlen, hogy Sztárai sugalmazta szerzőnket már abban is, hogy egy második »pápa« — és »pápista«-ellenes hitvita módjára írja meg a magáét. — Sztárai művében azonban költött személyek, típusok szerepeltek, míg itt álnéven ugyan, de felismer-

hetőleg élő, hírneves emberek. A névtelen szerző csúfondáros verve-je már ennélfogva is élénkebben buzog. Ráfog híres ellenfeleire szégyenletes helyzeteket, szánalmas viselkedést, a maga célzata szerint torzítja alakjukat, s teszi őket nevetségessé. Ebben mesternek bizonyul, különösen a két első aktus kitalált jeleneteiben. Nemcsak a nyílt kifigurázásokban mutatkozik meg jellemelképzelő tehetsége ; lappangóbb jelenségek, kivált a beszéltetésbeliek, szintén arra vallanak. Péter pápa első szava : »Oh boldogságos Szentháromság!« — »Ki Atya, Fiú, Szentlélek vagy« — hangoztatja könyörgésében is. Varga Ferenc beszéltetésében pedig, mint láttuk, annak műveiből szedegeti össze jellemző kifejezéseit. Bodnár Zsigmond jól kifejtette e jellemzések egyénítő kiválóságát. Sztárainál az egy Böröck alakítása mérhető ehhez. — Névtelenünk nemcsak írja a komédiát, hanem világosan cselekedet formájában képzeli el, s látja lefolyni maga előtt, mondhatni színpadi képzelettel. Nyelve pedig valóban el tudja juttatni egyszerűbb felfogáshoz is az elvont fejtegetést, ügyesen népszerűsítve Dávid tanítását, s vádolva és ócsárolva Méliuszékét. Érzékletes, ízes szólásokkal, közmondásokkal tele van a műve. Íme közülük egynéhány : megrágta az eb a szijját ; félek, hogy ezúttal megesik a lúd a jégen ; subafa alá von ; orrába vonja a sertésfonalat ; nem jó zsákban macskát árulni ; a csávában esel ; nem az eben áll a kövér ló halála ; mint szintén a rossz hegedős, mind fájával s mind vonójával egyaránt vonja ; szólj belé, néked kezdték!

*

Dávid Ferenc útját, katolicizmustól szentháromságtagadásig, sokan végigjárták, s ennekfolytán elébb megteltek, azután nagyon kiürültek Erdély lutheránus és helvét egyházai. Nevesebbek közül alig is tudunk említni valakit, aki megmaradt valamelyik kezdetibb fokon. (Igaz, hogy nem mindeniknek ismerjük a teljes életrajzát.) Ilyenek Kolozsvár első reformátorai, iskolamesterei s egyúttal Heltai bibliafordító társai : Gyulai István, Vízaknai Gergely és Ozorai István, kik a lutheri fokon, Molnár Gergely, ki a helvéten állapodott meg, míg a már említett Szegedi Lajos átment az unitáriusokhoz s máshol fogunk róla szólani.

Gyulai István mint kolozsvári magyar prédikátor lett munkatársa Heltainak. Heltai megbízásából ő javította át a Jesus Sirah könyvének Heltaihoz Tolnából megküldött fordítását (1551). Fennmaradt egy sapphikus strófákban írt szép éneke Huszár Gál 1574-i kiadványában. Jó ritmusérzék s erőteljesen fel-fellendülni tudó líraiság emeli azt az átlag fölé : »Ím azon járnak, kik tőled

nem várnak, Hogy igazságnak ellene álljanak, Te szent ígédnek mind ellene mondnak, És szent fiadnak. — Felséges Isten, míg szenveded ezt el? Az nagy káromlást de míg szenveded el? Támadj fel immár és minket emelj fel, Nékünk is támadj fel!« — Vízaknai Gergely Heltaival együtt volt Wittenbergben (1540—44), s együtt jöttek haza, mikor hírét vették Adorján kolozsvári esperes halálának. Heltai főlelkész lett, ő pedig iskolamester és lelkész. Résztvett Heltai bibliafordításában. Utolsó adatunk róla az, hogy betegsége miatt 1553-ban Dávid vette át tőle az iskola igazgatását. Az keresztyéni tudománynak egynéhány fő articulusiról való könyvecskéje 1593-ban jelent meg, bizonyára egy jóval korábbi kiadás utánnyomataként. Jó magyar nyelven szép, nyugodt fejtegetés az a Szentháromság személyeiről, senki ellen ki nem élezve, legfeljebb itt-ott »tévelygést« emlegetve. Bizonyára még Dávid unitárius korszaka előtt írta : vele s más szentháromságtagadókkal sem vitatkozik. Igen tisztán és világosan fogalmazza meg a maga tételeit : a Fiú az Atyával egy isten, egy állat és egyenlő méltóság ; de más személy ; az Atyától nem emberi mód szerint, öröktől fogva született ; két természet van benne ; isteni és emberi ; emberré lett, hogy megváltson bennünket ; ő a mi egyedüli közbenjárónk ; — a Szentlélek az Istenség harmadik személye, öröktől fogva való, egyenlő hatalmú és méltóságú az Atyával és a Fiúval. — A kolozsváriak közül Ozorai Istvánról azon kívül, hogy Heltainak munkatársa volt, alig tudunk valamit. — Említendő még Molnár Gergely, ki 1558-tól haláláig, 1564-ig a kolozsvári iskola vezetője volt, Dáviddal és Heltaival résztvett az 1559-i nagyváradi értekezleten, mely az úrvacsorára nézve már Méliusz értelmében állapodott meg. Iskolája számára latin nyelvtant írt, mely számos kiadást ért meg. Halála évében jelent meg latin nyelvű Catechesise.

Még két ismertebb nevű egyházi férfiút kell megemlítenünk a szentháromság-hiten megmaradt erdélyiek közül. A gyulafehérvári humanista körből kikerült Károlyi Boldi Sebestyén 1545 körül szakíthatott a katolikus hittel, tíz év múlva már erdődi lutheránus lelkész és szatmárvidéki püspök volt, onnan azonban a helvét irány terjeszkedése elől Erdélybe húzódott vissza, Szászvároson lelkészkedett, s az 1568-i gyulafehérvári zsinaton ő volt a szentháromságvallók egyik arbitere. — A helvét irány mellett maradt meg Laskói Csókás Péter (Monedulatus Petrus Lascovius Barovius), ki sok külföldi egyetemet megjárván 1580-ban marosvásárhelyi iskolaigazgató, majd fogarasi pap lett, s csakhamar ismét külföldre távozott. Végül Gyulafehérvárt lelkészkedett 1587-ben bekövetkezett haláláig. Az iskolájában folyt magas színvonalú teológiai oktatásról Speculum exilii, stb. (Száműzettetés tüköre) c. nagy-

szabású teológiai enciklopédiája (1581) tájékoztat, mely ottani előadásait tartalmazza. A tiznyelvű Calepinusba (1585) ő írta a magyar részt.

E csekély számú visszamaradók ellenében Dávidot valóságos tábor követte: Basilius István, Császmai István, Gyulai Pál, Enyedi György, Sztárai Miklós, Szegedi Lajos, Tordai Máté, Karádi Pál, Válaszúti György, Alvinczi György, Bogáti Fazekas Miklós és mások. Csupa emlékezetes név. De irodalmi szempontból valamennyiöknek, Dávidnak is, föléje emelkedik Heltai Gáspár.

Heltai születésének sem helye, sem éve nem ismeretes. Első hiteles életrajzi adatunk felőle az, hogy 1543 februárjában a wittenbergi egyetemre íratkozott be, s 44-ben az ott már négy éve tanuló Vízaknai Gergellyel arra a hírre, hogy Adorján kolozsvári esperes meghalt, hazajött; a kolozsváriak őt még ez évben főlelkészükké, Vízaknait pedig neki alárendelt lelkésszé választották meg. Vízaknaival szemben való megkülönböztetése azt sejteti, hogy már idősebb, tapasztalt papként mehetett ki Wittenbergbe. Nem lehetetlen tehát, hogy — mint a Kénosi—Uzoni-féle Egyháztörténet állítja — már 1540-ben Kolozsvárt lelkészkedett. Ő szász származású volt (német műveiben *Helth*-nek, a latin nyelvűekben *Heltus*-nak nevezte magát), de már 1536 óta kellett magyarokkal érintkeznie, mert egy nyilatkozata szerint attól fogva tanult magyarul. Némelyek szerint Nagyszebenben, mások szerint a szintén szebenmegyei Heltau-ban (Nagydisznódon) született. Magyar neve: Heltai: ez utóbbit valószínűsíti. Wittenbergben Caspar Heltensis Transilvanus néven íratkozott be, mi szintén utalhat a Heltau helynévre. Kérdés, ő-e az a Caspar von Heltau, aki még 1503-ban ment a bécsi egyetemre, 1505-ben baccalaureusként vétetett fel az egyetem magyar nemzetébe, s ő-e az a Caspar von Heltau, ki 1526 után a Heltau szomszédságában levő Michelsbergnek volt a plébánusa. Ha ő, akkor születése idejét jóval korábbinak kell gondolnunk, mint amit (1510—15 táját) eddig tartottak annak. S valóban, 1565-ben már »késő vénségét«, »tiszteletre méltó öregségét« emlegetik, s ugyanez évben, Bibliája II. részének ajánlásában maga is vénségéről beszél, életének és hivatalának végső idejéről, melyet az Úr »még valamennyire« meghosszabbíthat. A wittenbergi útját megelőző időkből csak annyit tudunk, hogy ismeretségben volt Brodarics István püspökkel; Chronicájában említi ugyanis, hogy bizonyos adatokat még attól hallott. Brodarics 1539-ben halt meg, legtöbbet 1531—32-ben időzött a szász városokban, s Heltai is valószínűleg akkortájt ismerkedhetett meg vele. Így hát ifjabb korában, mint legtöbb reformátor-társának, neki is

valószínűleg megvoltak a maga humanista kapcsolatai. A reformáció felé Honter János ösztönzésére hajolhatott át, ki a szász reformáció megszervezését célzó szabályzatát (Reformatio Ecclesiae Coronensis) a brassói, majd a gyulafehérvári káptalan gyűlésén elfogadtatván, 1543 elejére kinyomatta, s föltehetőleg Heltaival vitette ki Wittenbergbe Luthernek és Melanchtonnak, helybenhagyás végett.

Kolozsvárt megtelepedvén, holta napjáig ottmaradt, hiába hívták csakhamar Besztercére (1548), majd Brassóba (1557). Magénéletében már kevés változás történhetett. 45-ben megnősült; hat gyermeke lett. Városának a reformációban való megszilárdulása egyre haladt, kivált Fráter György halála (1551) után. Ekkor megindíthatta bibliafordítási kötetei kiadását is, mire már 46 óta készülődött. Ekkor tájban lett társtulajdonosa Hofgreff György kolozsvári nyomdájának, mely 1550 közepe táján még Fráter György megbízásából adta ki a Váradi Regestrumot. Első közös kiadványuk az ő magyar nyelvű Catechismus minor-ja lett (1550); 53 után jó darabig nem világos a nyomdához való viszonya; 59-től fogva az ő kezére került a nyomda, s haláláig 22 magyar, 22 latin és egy görög munkát adott ki, bár 1571-től kezdve Báthori István cenzúra-rendelete sokat ártott neki. A hatvanas évek közepétől fogva profán műveket is nagyobb számmal jelentetett meg, s maga is — mikor Dávid újabb fordulása hosszas töprengésbe ejtette — a vallási vitáktól távol álló irodalmi munkálatokba fogott. 1571-ben Báthori István cenzúra-rendelete már szinte lehetetlenné tette, hogy nyomdája továbbra is a vallási irodalmat szolgálja ki. Így, részben kénytelenségből, adta magát egészen világi jellegű művek — széphistóriák, történeti munkák — publikálására. Halála (1574 vége) után vagy hét esztendeig özvegye vezette a nyomdát, első sorban a jó üzletnek bizonyult históriás énekeket adogatva ki. Kevesebb üzleti érzékkel folytatta a vállalatot (1584—1601) fia, ifj. Heltai Gáspár. Eleinte csak megrendelőkre várt, később ő is adott ki széphistóriákat. Nem elegendő alappal tulajdonítják neki az 1591-ben megjelent Magyar Arithmetica fordítását. Annak fordítója valószínűleg Klöss Jakab volt, ki Mantskovit segédjeként előbb a vizsolyi nyomdában működött, s a biblia elkészültével kerülhetett Kolozsvárra, hol néhány éven át ifj. Heltai Gáspár nyomdájának lett a művezetője. Amit a Magyar Arithmetica végén a magát meg nem nevező »Tipographus« mond az Olvasónak — »Meg bocsáss penig az vétkekről, *mert én magyar nem vagyok*« — azt a nyilván német születésű Klöss inkább elmondhatta magáról, mint a már magyar író fiának született, s magyar környezetben felnőtt ifj. Heltai. Heltai nyomdája általában magyar

nyelvű olvasókra számított ; német könyvet csak eleinte adott ki egyet-kettőt : a szászok könyvszükségletét a brassói nyomda elégítette ki.

Heltai nyomdájának nevezetes szerepe volt a magyar helyesírás szabályozásában. Nagyjában összeegyeztette az addigi rendszereket : a Huszita Bibliáét, a Sylvesterét, meg a krakkói nyomtatványokét, mely utóbbiakét Dévai Ortographiája foglalta volt szabályokba. Heltai helyesírása minden hangra kiterjedő tudatos és következetes rendszer volt. Ő rögzítette véglegesen néhány hang jelölését ; az *sz* hang *sz* jelét, a palatalizált mássalhangzók *ty, gy, ny, ly* jeleit és a magánhangzók hosszúságának ékezettel való megkülönböztetését. Minden, az ő nyomdájában megjelent műbe belevitte a saját helyesírását. Diadalát leginkább annak köszönhette, hogy a Vizsolyi Biblia, meg Szenczi Molnár Zsoltárfordítása is átvette az ő rendszerét. Így vált Heltai rendszere a későbbi protestáns helyesírásnak alapjává. (L. Kniezsa István, A m. helyesírás története, 1952. 11—15. l.).

Mióta Dávid Ferenc 1553-ban Kolozsvárra ment, s 56-ban a lutheristák püspöke lett, Heltai érezhetőleg az ő hatása alá került, s némi habozással ugyan, de lassanként mégis követte őt hitnézeti fordulataiban. 56-ban még vele együtt küzdött Kálmáncsehi ellen, 59-ben a váradi értekezleten vele együtt fordult Méliusz helvét felfogása felé, miért a lutheránusok következő évi medgyesi zsinata ki is zárta az egyházból. A Szentháromság megtagadásában azonban csak hosszas belső vívódás után tudta követni Dávidot ; a 68-i gyulafehérvári vitán még szemben áll vele, s a vita leírását is mint még Méliusz híve tette közzé ; de a váradi dispután (1569) már Dávid oldalán vett részt, s a gyulafehérvári disputatio leírását most már új címlappal és megpótolt előszóval Dávid párthíveként adta ki újra (1570). Dávid utolsó, szélsőséges fordulatát már nem érte meg : meghalt Chronicája nyomtatása közben, 1574 végén. Sokan azzal vádolták, hogy kénytelenségből ment Dávid nyomába, voltakép hívei után, mert Dávid újra meg újra elhódította azokat ; mások anyagi érdeket vetettek szemére ; Károlyi Péter, mint láttuk, Midásnak csúfolta, ki a vallásból is aranyat akar szerezni. Károlyi Péter azonban ellenfele volt neki, és semmi okunk szószerint venni állítását. Természetes, hogy Heltai, mint nyomdász, üzletember is volt, s azt igen jól tette : irodalmunk sokat köszönhet neki, sőt feleségének is.

Bár mindvégig szásznak vallotta magát, s a plébánia-templomban csak németül prédikált, műveinek nyelvét, súlyát, egyéni ízét tekintve szinte kizárólag magyar írónak minősül. Ő előtte az erdélyi magyarságnak sem sajtója, sem protestáns irodalma nem

volt. Nagyobb kátéja (1553) ajánlása szerint magyar nyelvű munkáival meg akarta mutatni, hogy nincs igazuk azoknak, kik őt a magyar nyelv ellenségének híresztelik. Legelső kiadott műve, a Catechismus minor (1550), magyar nyelvű volt; ugyanezt adta ki németül (Summa Christlicher Lehre) egy év múlva, s ugyanakkor Trostbüchlein címen egy alább ismertetendő könyvecskét, mely nem is eredeti szerzeménye neki; 53-ban már ezt is kiadta magyarul (Vígasztaló Könyvecske), s német nyelven többé semmit sem tett közzé. Latinul szintén keveset írt; egy Donatust adott ki (1554 stb.), Stancaro ellen a kolozsvári papok nevében egy Confessiót Krisztus Közbenjárásáról (1555), s a gyulafehérvári disputatio említett ismertetését (1568, 1570): tehát egy ízben sem saját személyes tulajdonát. Annál nagyobb magyar nyelvű műveinek száma és jelentősége, s velök részletesebben kell foglalkoznunk. Irodalmi tevékenysége, négy évnyi hézagot (1561—64) leszámítva, folytonos volt; 1550-től fogva haláláig csaknem minden évben kiadott egy-egy könyvet, 51-ben hármat, 53-ban kettőt. A négyévnyi hézag előtt az egy Donatuson kívül csupa vallásos művet írt, azután már világibb műfajokat is felkarolt.

Vallásos érdekű művei, az említett latin nyelvűeken kívül az új egyházak legelemibb szükségletei kielégítését célozták; így: kisebb és nagyobb kátéja, meg ágendája, Vígasztaló Könyvecskéje, csonkán fentmaradt Isteni dícséretei és könyörgései, s bibliafordítási kötetei. Vagy pedig tanulság kedvéért írattak, mint a részegségről szóló Dialógusa, meg a spanyol inkviziciót ostorozó fordítmánya, a Háló. Lássuk első sorban ezek főbbjeit.

Vígasztaló Könyvecskéje (1553) Joh. Spangenbergnek, egy Luther környezetéhez tartozó prédikátornak német eredetijéből való fordítás. Valószínű, hogy Trostbüchlein címen két évvel előbb kiadott német nyelvű, elveszett könyve sem volt egyéb, mint Spangenberg művének némi változtatással a maga nevén való kiadása. Ily eljárás nem volt szokatlan e korban: Spangenberg könyve is compilatio. Maga a Könyvecske a boldog kimúláshoz való készülődésről oktat ki; a halált csak aluvásnak mondja, a tőle való félelmet természetellenesnek tünteti fel, megszeretteti a mennyországot, kívánatossá teszi az odajuttató halált, s hirdeti lélek és test feltámadását. Babonáról, csillagoknak az emberi sorsra való befolyásáról elvetőleg szól. Heltai fordítását 1584-ben újra közzétette Sibolti Demeter, Vígasztaló Könyvecskéje III. részében. Heltai három verses betétét is lefordította Spangenberg könyvének. Ezek alapján volt szokás őt a »halálköltészet« művelői között emlegetni. Az első az ember kevélységét feddi, figyelmeztetve a halál elkerülhetetlen voltára. A második a halál mindeneken való hatal-

mát hirdeti, a haláltánc-énekek modorában, előszámlálva rang, hatalom, vagyon, bölcseség birtokosait, nagyokat és kicsinyeket, kik mind semmik a halál előtt. Teszi ezt a középkori hasonló művek kérdéshalmozó formájában, különös előszeretettel sorakoztatva fel az egyházi méltóságokat : »Hol vadnak most minnyájan a pápák, A kardinálok és patriárkák?« — érsekek, prelátusok, pispekek, prépostok, kanonokok, dékánok, vikáriusok, apáturak, priorok, gardiánok? — majd meg is nevezve a régi hírességeket : »Hol immár Páris s a szép Heléna, Hol Tarquinius és Lucretia?« hol Plato, Virgilius, Alexander, Hector, Akhilles, Priamus, Sámson, Salamon? »Minnyájan odavadnak s megholtak. Egy sem meniködett meg közzülek«. Hasonló részlet a mi Székelyudvarhelyi-kódexünkben is előfordul. A harmadik vers szerint három dolog miatt panaszkodik az ember : halnia kell, de nem tudja, mikor, s hogy hovajut : hogy lehetne hát jókedve? Ezt már Luther is, mint általában ismert verset idézgette (Heltai is »közbeszéd«-nek mondja), de az utolsó sorokat így változtatta meg : tudom, hová jutok, mit szomorkodjam hát? Ez a változat is megvan Heltainál. Verselése meglehetősen pongyola. Általában kilenc, második darabjában jobbára tíz szótagú sorokat ír, melyek kettesével, a harmadik darabban négyesével alkotnak versszakot. Mintha valamelyes jámbusi lejtésre emlékeznék a fordító füle. Leggyarlóbb verselésű a második (eredetije sem ösztönözhette különbre), legjobb a harmadik. Szilády Áron még egy verses darabot — A gyermeköknek való intés címűt — közöl a Heltai-félék szomszédságában, mint talán szintén tőle valót. E vers egy ábécés káté töredékéből való, mely Heltai nyomdájából került ki 1553-ban. Érdekessége, hogy páros rímű tizenkettősökből áll, de ebbeli feltűnő »modernsége« ellenére hanyag cezúrájú : 14 sora közül csak hétnek van középmetszete.

Heltai korában protestáns részen meglepő új jelenség volt imádságos könyv kiadása. Luther azt szerette volna, ha kiki szívediktálta imádságokkal imádkozik, nem pedig eléje tett kész szövegekkel él. Természetes, hogy ez az óhaja nem teljesülhetett, s elébbutóbb vissza kellett térni a katolikus hagyományhoz : imádságok szerzéséhez és közzétételéhez a hívek számára. Heltai az elsők egyike lett, ki Isteni dícséretek és könyörgések c. munkájával megtörte a jeget. Jellemző azonban, mennyire tisztában volt vállalkozása szokatlan, s egyenest katolikus-látszatú jellegével. »Ím elbolondult — fogják róla mondani előbeszédbeli nyilatkozata szerint — Ím elbolondult és gyermekké lött az vény Heltai Gáspár : ím esmét pápássá akar lönni, hogy új zsolozsmás breviárt akar szörzeni. Ím a szabad keresztyéneket újonnan a pápai kötrecbe akarja beszorítani.« Sajnos, e műve csak egyetlen, csonka, címlaptalan

példányban maradt fenn, s megjelenési éve ismeretlen. De aligha oly késői (1568 utáni), mint Szabó Károly feltevése nyomán gondolják. Hogy »vén«-nek mondja magát, abból, az életkoráról fentebb közlöttek szerint, ily későiség nem következik. Hogy ugyanott a predestináció ellen nyilatkozik, az Méliuszhoz való csatlakozása előtti időre is érthető ; nemkülönben az a gyanúja is, hogy munkájáért rágalommal fognak fizetni neki a »kolozsvári pasquillárok« és a »felette igen bölcs kovácsok, kik minden héten új opiniókat és hitnek ágait kovácsolnak«. Valószínű, hogy ezt olyankor írhatta, mikor maga még nem igen váltogatott új meg új »opiniókat«, vagyis szintén még lutheristа álláspontja idején. Védekezése is a vállalkozás koraisága esetén lehetett indokolt. A könyv egyetlen, csonka példánya fejtegetést tartalmaz az imádság szükséges és hasznos voltáról, s az egyházbeli imádkozásról, továbbá imádságokat a hét napjaira (egy-egy napra többet is), de csak a csütörtökre való harmadik imádságig bezárólag. — Mindkét Catechismusában, melyek közül az 1553-i Lutherének a fordítása, bőven szól az imádságról ; a kötetlen imádság mellett legalkalmasabbnak az Úri imádságot mondja, s magyarázza is a szokásos módon. A keresztvetést még megtartja. A bővítettben van imádság az eretnekségek ellen, Agendájában pedig (az 50-es évek elején) egy házastársakat megszentelő.

E vallásos művei csoportjában legnagyobb arányú vállalkozása volt néhány munkatársával közösen készített, kis híján beteljesített bibliafordítása. Már 1550—52 közt kiadott Evangéliumok és epistolák címen egy kötetet, vasárnapi és ünnepi alkalmakra való szentírási szemelvények (perikópák) fordításával. De az említett, teljesnek tervezett fordításhoz munkatársakat hívott segítségül, kikről a maguk helyén röviden már megemlékeztünk : Gyulai Istvánt, Ozorai Istvánt és Vízaknai Gergelyt, később e két utóbbi felváltására Egri Lukácsot és Szegedi Lajos dézsi főlelkipásztort, kinek bizonyos zsoltárfordításáról annak idején Sylvester János mondott volt kedvezőtlen ítéletet. A fordítás három első része 1551 és 52-ben, a három utolsó 1560, 1562 és 65-ben jelent meg. Elsőül (1551) Mózes öt könyve, valószínűleg nagyrészt Gyulai fordításában, Vízaknai lapszéli magyarázataival, Csáky Mihály költségén. Még ez évben kinyomatták Jézus Sirah könyvének a magyarját, melyet (valószínűleg Eszéki Imre és Tövisi Mátyás) Tolnáról küldtek meg Heltainak, ki aztán Gyulaival nézette át ; a fordítók (inkább átdolgozók) a nevelés érdekét tartották szemmel, mert szerintük e könyvből több jó erkölcsöt tanulhatni, mint Plato és Aristoteles nagy hosszú könyveiből ; fordítmányuk azonban csak a következő évben került forgalomba, Salamon könyvé-

nek valószínűleg nagyrészt Gyulaitól származó fordításával egybekötve. Nyolc esztendei szünet után látott napvilágot (1560) Heltai neve alatt a zsoltárok fordítása (II. János királynak ajánlva) ; 1562-ben az Új Testamentum kötete, Gyulai, s már az említett újabb munkatársak részvételével. S végül 1565-ben A bibliának második része címen az ó-testamentum történeti könyveinek (Józsue, Bírák, Ruth, Sámuel, Királyok) fordítása Heltaitól, az ő neve alatt, s az ő már szinte az élettől búcsúzkodó előszavával. Ezek után már csak néhány ótestamentumi könyv (Krónikák, Esdrás, Nehémiás, Eszter, Jób) maradt fordítatlan. Megjegyzendő, hogy a munkatársak része az egyes kötetekben csak feltevésszerűleg van tisztázva ; sem címlap, sem előszó nem mondja meg, melyik részt ki fordította. Csak a Zsoltárok, meg A biblia második része jelent meg Heltai neve alatt. Forrásaikat az egyes kötetek rendszerint megnevezik ; az eredeti szövegek mellett figyelembe vették a Vulgatát, s más latin fordításokat : Luthert is. Az Újtestamentum fordítása talán Bézára is támaszkodott. Ismertek korábbi magyar fordításokat is : Komjátiét, Pesti Gáborét, Sylvesterét, Bencédi Székelyét ; bizonyára némely régibb fordítások (talán a Komjátié) mintájára fordítnak néha egy-egy szót kettővel is, zárójelbe téve az egyiket. Az Újtestamentum (Nádasdy Annához, Mailáth István özvegyéhez szóló) ajánlólevelében Heltai utal Sylvester fordítására, s az övékét jobbnak tartja annál ; a kötetvégi magyarázatok közt hibáztatja Sylvestert, hogy a publicanust fukarnak fordította, mert az egy kiváló kereskedő nemzetségnek a neve (a Fuggereké!). A fordítások értéke különféle ; míg sokszor szóról szóra fordítanak, nem riadva vissza idegenszerűségektől, más részekben (pl. a Jézus Sirah könyvében) szabadabban tolmácsolnak, inkább értelem — mint szöveg szerinti hűségre törekedvén. Heltai az első kötet előljáró beszédében indokolja is azt : »mert — úgymond — nem jár a Szentlélek mindenütt a grammatika után, . . . hanem a grammatikának kell a Szentlélek értelme után járni.« Sokszor tudatosan keresik a magyarabb szólást. Az Újtestamentum kötete végén megjegyzi Heltai, hogy a *gratiára* nem tud magyar szót ; a malaszt, amivel fordítani szokták, tót szó ; ő hát istenítő kedvnek avagy kegyelemnek magyarázza. A fordításban olykor közmondásszerű magyaros szólásokkal találkozunk. Az 1562-i kötet egyik előljáró beszéde maga is idéz »közbeszédet« : »mennyével vényebb, annyéval gonoszb« — »mennyével agabb, annyéval latrabb«. A lapszéli vagy szövegközi jegyzetek korántsem oly terjedelmesek, mint a Méliuszéi, de ezek közt is akad nem egy pápaellenes. Az Újtestamentum egy részletének »elszakadás« szavához pl. ez a megjegyzés csatlakozik : »Szól a hálaadatlan világról, mely elszakadván a

Krisztustól és az Evangéliumtól, az Antikrisztus alá, azaz a pápaság alá adta magát.« Van ilyen a kötetvégi magyarázatok közt is. Így az »Epicureus« értelmezése az Olaszországból, a »pápa oskolájából« hazajöttekre utal : »Jaj azoknak!« Az előszók, ajánlások, természetesen szintén protestáns szellemben érintenek bizonyos korszerű kérdéseket. A Salamon könyve rövid előljáró beszéde pl. az engedelmesség erényét fejtegetve, a fejedelemség Istentől való elrendeltetését, minek hangoztatásával már többször találkoztunk, ily nyers szigorral vallja és hirdeti : aki az úrnak nem enged, majd enged a hóhérnak ; mert ott vannak minden város kapui előtt az akasztófák, kerekek, temető helyek : mind Isten helyeztette oda a fejedelmek által!

Jóllehet e bibliafordítás csaknem teljesnek mondható, mégsem terjedt el, s nem tette időszerűtlenné a csaknem három évtized múlva forgalomba került Vizsolyit, amely különben legalább zsoltárfordítási részében, némileg a Heltaiéra is támaszkodott. Csekély elterjedtségének több oka is volt : több szerző műve ; egyenetlen, nem egyöntetű fordítás ; hat kötetben, másfél évtized alatt, nagy megszakítással, s nem a bibliai könyvek sorrendjében jelent meg ; sőt nem is azonos formátumban : van tizenhatod-, van kisebb és nagyobb negyed- és nyolcadrét kötete. Ráadásul, megjelenése közben Heltai megváltoztatta hitbeli álláspontját, s megjelente után nemsokára ismét. Teljes bizalommal, gyanútlanul, egyik felekezet sem fogadhatta.

Az új egyház hittani szükségletein kívül az erkölcsiek kielégítésére is gondot fordított Heltai. 1552-ben tette közzé A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való Dialógusát, Kendy Antalhoz, a Ferdinánd-ellenes urak vezéréhez intézett ajánlásával. Fráter György halála után a reformációnak nem lehetett érdeke Ferdinánd uralma alá helyezkedni : az önálló Erdély kedvezőbb jövőt reméltetett vele. A bibliafordítás első kötetére is az Izabella visszatérésén szívósan munkálkodó Csáky Mihálytól szerezte meg a költséget Heltai. E Dialógus ajánlásából idéztem fentebb azt a nyilatkozatát, hogy 16 éve tanul magyarul. Ugyanott előre jelzi könyve főgondolatait : a bűn (részegség) állandóan leselkedik a hit útjain ; »valahol az Úristen templomot épít, ott mingyárt egy kápolnát rak melléje« az ördög ; karácsony után nyomban ott az ördög nagy ünnepe, a »regélő hét«, meg a farsang. A »dialógus« Antal és Demeter közt folyik. Amaz is szerette azelőtt az italt, de a jámbor prédikátorok hatása alatt józan polgárember lett belőle, s most oktatni, inteni kezdi teljesen lezüllött egykori barátját, Demetert. Naponként találkoznak egy héten át, s Antal minden

nap más-más veszedelmére mutat rá a tobzódásnak, mindenkor a Szentírásra, kivált Pál leveleire és Salamonra hívatkozva. A részegséget és a vele kapcsolatos bűnöket korholva társadalmi visszásságokat is érint: fejedelmek, nemesek, bírák, tiszttartók kegyetlen, istentelen bánását a szegénységgel. Az egész mű a polgári józan életmód, mértékletesség és takarékosság szószólója. Van katolikusellenes éle is. Demeter csudálkozva állapítja meg, mily sok jót és szépet tanult Antal a mostani jámbor prédikátoroktól, holott a barátoktól úgy hallotta, hogy amazok csak testi gyönyörűségre és szabadságra tanítják a népet.

Ez a Dialógus a német Franck Sebestyénnek egy tractatus-jellegű tanító munkáján alapszik (Von dem greulichen Laster der Drunckenhait« 1528), de Heltai fogta párbeszéd formára, toldott bele eredeti részleteket (a fényűzésről, női cifrálkodásról, a törvénykezésben részegségből eredő igazságtalanságról, nemes emberek tudatlanságáról, istentelen életmódjáról, a regélő hétről), mellőzve viszont másokat, pl. a meggazdagodó kereskedők kipellengérezését. Franck klasszikus idézeteiből, mythológiai példáiból sokat elhagy, viszont a bibliai idézeteket még szaporítja az ő addig megjelent fordítás-kötetei szövege szerint. Nyelve — korántsem lévén szószerinti fordítás — már ugyanaz a zamatos, közmondásokkal, világi szólásokkal, humorral fűszerezett magyar beszéd, mely Fabuláit is jellemzi, s némely nyelvtani botlásai ellenére sokkal elevenebbül hat, mint prédikátor-társainak tudós könyvstílusa. (Demeter ruhája oly rongyos, hogy »tizenkét macska is alig foghatna egy egeret dolmányában«; arca oly ráncos, hogy »discantot írhatnának rája«; »igen Antal a feje«; annyit tud hozzá, mint »bagoly a Paternosterhöz« stb.). Sok szemléletes, magyarosnak tetsző szólása azonban már Francknál megvan. Stílművészete természetesen eredeti betoldásaiban éri el a tetőpontot. Míg Waldapfel József rá nem mutatott eredetijére, magyar egyháztörténeti következtetéseket is hajlandók voltak levonni némely részleteiből; így Antal azon megjegyzéséből, hogy úgy hallja, mostanában »igen vetekednek egynihányan« az úrvacsoráról, azt következtették ki tévesen, hogy tehát a sacramentarius agitatio már ekkor (1551/52-ben!) feltűnt Erdélyben. — Heltai e műve hatással lehetett Tolnai Decsi Gáspár fent-ismertetett, 1582-ben kiadott, részegség-korholó prédikációjára; annak némely részletei egyeznek az övéivel. Decsi, mint láttuk, 1565-ben Kolozsvárt tanult, verset is írt Heltai azon évben megjelent Bonfiniájához: ismerte tehát Heltait, s bizonyára olvasta, vagy magával is vitte Dialógusát.

Pápaellenes, szintén nem eredeti műve a Háló (1570). Hispániai vadászság címmel is emlegetik, minthogy lapjai tetejére az van

fejcímül nyomtatva. Gonsalvius Reginaldus spanyol szerzőnek latin nyelvű eredetijéből fordította, mely 1567-ben jelent meg, s 68-ban már angolra, 69-ben hollandra és németre is lefordíttatott. Heltai a Hálót előljáró beszéde szerint János Zsigmond kívánságára fordította. Nevét nem tette ki, de Károlyi Péter, Az egy igaz Istenről c. művében, a Háló előljáró beszédének szentháromságellenes kifakadásait visszautasítva, több ízben névszerint Heltait mondja azok szerzőjéül. Különben a fordítás egész modora, stílusa is ő reá vall. Maga a mű a spanyol inquisitio borzalmait leplezi le, bemutatva, mily mesterkedésekkel csalja »hálójába«, fosztja ki és kínozza meg a »jámbor keresztyéneket« (a protestánsokat) Hispániában a pápa-antikrisztus. Heltai már akkor az egyistenvallók felekezetéhez tartozott, s előljáró beszéde ez új álláspontjának egyik első és eredeti megnyilatkozása. Minthogy az inquisitiót fejedelem: Katolikus Ferdinánd vezette be Spanyolországba és ruházta fel mintegy állami jelleggel, a fejedelmek tisztit is fejtegeti ott Heltai, kiknek kötelességük volna vigyázni, hogy országukban tisztán hirdettessék az Isten igéje, s hatalmukkal lépni közbe ott, hol az ördög hamis tudományt támaszt. Sajnos, sem fejedelem, sem pap nem teljesíti tisztit. A pap az evangélium helyett új tudományt, bálványozást tanít: három személyű, egy állatú istent. »Az ördögnek darabanti, Pápa és az ő pilesses doctori találták azt ki. Különös irgalma Istennek, hogy nekünk János királyt (János Zsigmondot) adta, az ördög álnokságai ellen megtartotta és szent fiának igaz ismeretére hozta.«

Itt ismételten látható, mily kétélű fegyver a »fejedelmek tisztiről« való említett felfogás. Olyan, mint a Heltai könyvében többször emlegetett »szallai« (szalai ?) kasza, »mely mind elől, s mind hátra fog«. Az ellenfél felé szívesen suhintat vele mindenik, de ha »hátra« (ő felé) vágnak vele, az ellen tiltakozik. — A János Zsigmondról mondottakat megismétli a »Végező beszédben« is, mely szintén tőle való. Rámutat ott, hogy Hispánián kívül máshol is tyrannis és kegyetlenség regnál a pápa és darabanti jóvoltából: »nem szabad ott a polgár magával«. Ránk is az a sors várna, ha az ördögnek e hóhéri nálunk is befészkelhetnék magukat. Mikor a vén török császár Gyulát, Szigetet vítatta, meg is kísérelték azt: több ezer barát és pap gyűlt be Miksa táborába; naponta miséztek, adná kezükbe Isten Magyarországot, hogy itt is »vadászhassanak«; már mindeniknek kebelében volt a levél, hol lesz majd apátúr, püspök, prépost stb. De gazda nélkül vetettek számot! — Úgy hangzik ez, mintha Isten különös kegyelmének tekintené Heltai, hogy Sziget nem katolikus Habsburg, hanem török kézre került!

Előljáró és Végező beszédén kívül a szövegben is vannak eredeti részletei. Nevezetes közülük az 1538-i segesvári colloquium vagy Disputáció leírása. Becses adalék az az erdélyi reformáció kezdeteinek ismeretéhez, mikor már ott is kezdett »tíl-túl villanni. . . az úr Istennek ígéje«, s kezdett nyilvábban prédikálni Szántai István mester Kassán. Kálmáncsehiről szólva, már utaltunk Heltai eme közlésére. Saját járulékos szövegeivel ekként magyar előzményekhez kapcsolja és unitárius álláspontra helyezi át Gonsalvius munkáját. Mert egyébként ily erős vádirat a katolicizmus ellen Erdélyben ekkor nem lett volna időszerű. János Zsigmond Dávidék mellett állt, Báthori István ellenhatása pedig még csak eljövendő volt. Gonsalvius műve azonban alkalmas volt arra, hogy a rég elhagyott pápistaságot, s az ahhoz hozzáértett szentháromságvalló felekezeteket végkép meggyűlöltesse magyar olvasóival.

Gonsalvius nemcsak általánosságban jellemzi az inquisitiót, hanem illusztráló »históriákat«, »példákat« beszél el, külön sorozatban részletezve tíz jeles ember vértanúságát. Az inquisitio az »ördög hálója«, mellyel a jámbor keresztyénekre vadászik. Az inquisitorok (»a szent vadászok«) : a pápa és az ő pilises doctori, hengerei (hóhérai), a hamis hitű, tolvaj, hipokrita, lator, álnok, kegyetlen bestiák, fene atyák, farkasok, oroszlányok, sárkányok és vipera kígyók. Fejük a nagy ördög, a pápa, minden bűneknek és latorságoknak atyja és patrónusa. — Íme, a magyar hitviták gyűlölködő, sértő kifejezései nem magyar különlegességek, a spanyol szerző műve végesvégig tele van velük, fölöttébb eltérve ebben Erasmus modorától, kit pedig mint a mi időnkben »a tudós embereknek hadnagyokat« említ. — Sorra ismerteti a spanyol inquisitio módszereit az áldozat léprecsalásában, vallatásában, megbüntetésében. Álnok mesterkedéssel csalják hálójukba ; első, ártatlannak tetsző kérdezősködésekkel keverik bajba őt és rokonait, ismerőseit ; beidézik, első kihallgatásánál beárulója is jelen van, de elbújtatva, hogy ha most még elbocsátják az áldozatot, tovább fondorkodhasson ellene, barátkozás színe alatt kémkedjen. Nekik nem az eretnekség a szívügyük, hanem az eretnekké bélyegezhetők vagyona. Mihelyt elfogtak valakit, marháit elkobozzák, hogy mire megölik, mindene a »kobzóba« legyen. Földalatti, undok tömlöcökben tartják hónapokon, éveken keresztül ; eledelt alig adnak nekik ; könyvet, bibliát megvonnak tőlük, szent éneklésért kegyetlenül büntetik őket : zabolát vetnek a szájukba. Ha többen vannak egy odúban, »legyet« (kémet) tesznek közéjük, mintha az is fogoly volna, hogy kilesse gondolkozásukat. Néha eltűnik egy-egy fogoly, nem tudni hová. Minden vádat elfogadnak, a poroszló vallomását is : »akárminemű legyen az eb, csak hogy nyúlat fogjon!« A tömlöc-

ből fel-felhozatják maguk elé a rabot : firtatják, rihesztik (riasztják), kitalált vádakkal gyötrik, fenyegetik. Oly igazságszeretők, hogy még procuratort (védőt) is adnak melléje : az azonban szintén ellene dolgozik. Ők a pörösök, a bírák is ők. A vallatásokat megmegismétlik : játszanak az áldozattal, »mint a körmes macska az egérrel«. Vallatják lent, a tömlöcben is, hóhérral ; azért lent, hogy kívül ne lehessen hallani jajgatását. Megcsigáztatják, s mikor már alig van benne élet, még »meg is gugolják« (gúnyolják) : »bezzeg rútul vagy! ha szükség, hadd híjjunk valami orvost!« Zsinórral »fojtják«, talpát égetik. »Keresztfogásokkal« igyekeznek zavarba hozni. Gyóntatót küldenek le hozzá, de az ajtón kívül íródeák hallgatja s írja gyónásukat. Hatósági urakkal is látogattatják, hogy fedezzék magukat. — A »szentenciázás« aztán nagy ceremóniával megy végbe a piacon. »Processió«-ban vonulnak fel ; az elítéltek megkötözve, ideggel, úgy, hogy annak megszorításával bármely pillanatban megfojthatók ; nyelvük lefogva csíptetővel, hogy ne szólhassanak a községhez. Szép könyörgéssel adják át őket a magistratus kezére : bánjanak velök könyörületesen! Némelyeket elevenen égetnek meg a mágyán, másokat már halva ; ezeket u. i. a mágyára menet titkon megfojtották, s úgy tüntetik fel, hogy Isten kegyelemből óvta meg őket a tűzhaláltól, minthogy visszatértek a római egyházba. Megszabadulni a kezük közül alig lehet, s csak fizetéssel ; s akkor is sárga, keresztes kámzsa viselésére köteleztetnek, mi alól csak a fejedelem mentheti fel őket időjártával, a kancellisták, íródeákok megkenése után. — Röviden szól végül a könyv Olaszországról, a »mostani« (1566-tól 72-ig uralkodott) pápáról (V. Piusról), aki maga is nagy inkviziciós volt : sírva nézte, mint égetik el az eretnekeket, azután pedig requiemes misét mondott érettük.

Amit a hazai hitvitázó és felekezeti élű irodalom már megkezdett : pápának és pápistaságnak a rosszhiszeműség, tehetetlenség, hipokrízis és erőszakoskodás színében való megbélyegzését : betetőzi a Háló, mely olvasmánynak is izgalmasabb volt sok más, hazai elődjénél.

Jóllehet ezúttal is idegen művet tolmácsolt, egyéniségét, ha másban nem, stílusában szabadon érvényesítette. Ebbeli képessége számára azonban sokkal kedvezőbb alkalmat kínált, s felekezeties egyoldalúság helyett általánosabb erkölcsi értékkel, az utókor ítéletében egyöntetűbb rokonszenvvel jutalmazta az a vállalkozása, mellyel egy német mesegyüjteményt tolmácsolt a maga szabad, eredeti módján. Mint írónak, kétségkívül ez a Száz fabula című a legfigyelemreméltóbb műve (1566). Eredetije a Stainhöwel-féle,

még XV. századi gyüjteménynek Brant Sebestyéntől származó, újabb meseanyaggal megtoldott, 1501-től fogva ismételten megjelent kiadása. Mikor ő Wittenbergben járt, e gyüjtemény ott igen népszerű volt, maga Luther is hozzáfogott átdolgozásához, s beszélgetéseiben is szívesen idézgetett belőle. Megvan benne három híján Heltai egész meseanyaga, még az előszavában elbeszélt mese is. Ama három közül kettő (a 66. és 73. számú) valószínűleg még szintén wittenbergi hozomány : ott hallhatta, s emlékezetből írhatta meg utólag ; a harmadikat, legnagyobb, novellaszerű fabuláját (a 99. számút) pedig alighanem maga szerkesztette meg, máshonnan ismeretes elemekből és motívumokból. Ennek kivonatát Bornemisza is felvette Ördögi kísértetekről szóló prédikációiba. — Előfordul, hogy Heltai az eredetinek két meséjét egyesíti, vagy máshonnan egészíti ki a forrásabelit. Elhagyja azonban, Luther példájára, a gyüjteménynek erkölcsi szempontból kifogásolható anyagát, a Poggio-féle facetiákat. Luthert követi a tanulságnak sokoldalú, szinte postillaszerű kifejtésében is. — Olvasottságára vall, hogy 1596-ban (Németújvárt) újra kiadták. Jegyzetekkel Imre Lajos tette közzé a Régi Magyar Könyvtárban.

Maguk a fabulák kedves, érdekes olvasmányok. De Heltai eredeti meseértelmezései szinte túlsúlyra jutnak (sokszor terjedelemben is) amazok felett, s bennök van műve főérdeke. Megnyilatkozik bennök a protestáns prédikátor erkölcsi felfogása a világ dolgairól, különösen pedig a társadalmi egyenlőtlenségről. Mintha egy XVI. századi reformátor »essai«-i volnának a korviszonyokról, ki megfigyeléseit fabulákkal illusztrálja. Vezéreszméje a vallási. Alig van értelmezése, melyben elő ne fordulna az Isten neve : Istené, ki megalázza a kevélyt, fölemeli az alázatost, megbünteti a csalárdságot, megjutalmazza az együgyű, de becsületes embert ; ki józan észt adott, hogy boldogulni tudjunk ; ki ellen nem illik zúgolódni, mert ő tudja, mit miért tett úgy. Általában : a fabula az emberi gonoszságot példázza, »Értelme« az isteni igazságra hivatkozik. Ezért gyakoriak az utóbbiban efféle felkiáltások : »Mert igaz az Isten!« — »Mert Istené a tanács!« — »Jaj e nagy hamisságnak!« — »Jaj e világnak!« — »De az Istennek akaratjából meglakolnak!« — »De az Isten nem siet, sem késik!« — »Ez okáért tarts az Istennek ítéletitől!« E szempont elsőrendűsége szinte kirívóan tűnik ki, mikor csak erőszakkal alkalmazható a fabulára. A róka és holló ismert meséjének pl. egyik tanulsága ez : »az Isten bölcs, tehát tudta, mint kellett teremteni tégedet.« A gazdájához a kis kutya módján törleszkedni akaró szamár meséjének »értelme« : »Az Istennek akaratjának módja vagyon ; bár ne kévánjad te, azért az Isten megismer tégedet.«

Több ízben hirdeti a királyok iránti köteles tiszteletet. Ne legyünk velük szemben tiszteletlenek, zúgolódók. A király »az Isten képe és helytartója«. Örüljünk, hogy jámbor, csendes fejedelmünk van, s ne kívánjunk mást, mert ad helyébe Isten olyat, »ki nemcsak a gyaptyút elnyíri, hanem a bőreket is levonssza és a ciberét bor gyanánt méreti . . . Istennek igaz ítíleti ez!« — Bizalmatlan a politikusok iránt ; hipokritákat lát bennük, kivált Fráter Györgyben, az »álnok, kincstartó barátban«, s a »ravasz« Grittiben ; de mit használtak álnokságukkal? — gyalázatosan elvesztek mindaketten. »Az Isten senkit úgy nem gyűlöl, mint aféle hipokrität . . . Mert az Isten Veritas, . . merő tisztaság és igazmondás.« Ne igyekezzünk hát álnoksággal a bosszúállásra, majd elvégzi azt az Isten. Ha ezt meggondolnák a nagy urak, jobb állapotban volna az ő dolguk : »Budában nem volna török bassa! De a nyereg hátunkon maradott és a zabola szájunkban!«

A társadalmi ellentétek : gazdag és szegény, tanult és tudtalan ember viszonya, jogai, kötelességei sokat foglalkoztatják. A dúsok, mint ő nevezgeti, nem igen rokonszenvesek előtte, bár korántsem ellensége minden vagyonnak. »A régi királyok a hív szolgákat és vitézeket megajándékozták jószággal : de meghidd, hogy kosszogásra, verítékre és vérre adták a jószágot. »Ma? A király viseli a nevet, de egyebek bírják a földet és az országot : »a fejedelmek mellé veti magát minden varga fölt, és ott suggorog, hazudoz, piheket szed, fandorly« (fondorkodik), s a fejedelmek ezeket ajándékozzák meg jószágokkal. A szegények állapota a nagyurak kapzsisága és kevélysége miatt szinte reménytelen : »Pauper ubique jacet!« A dúsok és kegyetlenek minden ok nélkül megnyomorítják : »dühös nevet költnek az ebnek, csak hogy megölhessék ; vagy ötte meg a hájat, avagy nem, de pálcát keresnek neki . . . Jaj e nagy hamisságnak!« »Vagy vétközett a szegény ember, avagy nem, de ő mindenkor bűnes« — mint a bárány a mesében, melyet a farkas azzal vádolt, hogy zavarja az ő vizét, noha alább ivott a folyóból. A szegény pedig jobb, ha hallgat ; mi haszna támadna fel a gonoszok és kegyetlenek ellen ? Azoknak áll a világ! De könnyű is őket kiforgatni, nem értenek a pörösködés fogásaihoz, nem ismerik a törvényt. Hamis bíró, hamis tanú ellátja a bajukat. De majd elérkezik a büntetés! »Gondolj vissza csak negyven esztendőtől fogva (Mohács óta!) hova löttenek el és hova lesznek naponként a nagy embermarók, az igen nagy urak, és az egyéb magabízók, mind az országban szerin szerte, mind a városokban? Úgy tetszik, hogy minden dicsőségök a porban fekszik.« »Ne higgyék hát el magukat! Fordulhat a szerencse, s ők maradnak alól. De meg vigyázzanak : a szegény is kifogyhat a türelemből, s akkor elkövetkezik a

bosszú ideje. »Azért mondják ezt közbeszédben : Et formica suam habet iram : Kicsin a hangya, de meg tud azért búsulni.«

Igyekszik vigasztalni, türelemre, megnyugvásra inteni a szegényt : »Isten így akarta az ő rendbeli életét« — »az ő szent bölcsesége szerint eképen akarta az emberi társaságot rendökben befoglalni . . . Ha különben akarta volna, megtalált volna tégedet is, és más hívatalba és rendbe helyheztetett volna tégedet. De nem akarta.« S ne mondd, hogy könnyű másnak uralkodni, míg neked feltörik a tenyered : »Bezzeg ez így jár, és az Isten így akarta. Mert ezt hagyta az apádnak.« »Igen jó az okáért a keresztyénnek az ő életét a kereszt alatt viselni, hogy el ne higgye magát.« Ne is irigyelje a gazdagot : nyughatatlanság, félelem, rettegés, sok gond emészti annak a szívét ; jó dunyhán hál, de nem alhatik, csak sürög-forog rajta és szünetlen szól és pöröl a párnával. Ha istenfélő, akkor nyilván a szegény a gazdag. »És noha a rabotás élet valamennyire nehéz és nyomorúságos, de azért csendesség, békesség és nyugodalom vagyon mellette. »Ne igyekezzék a dúsnak a társaságába : »Nem jó az urakkal cseresznyét enni : mert ottan lövöldözni kezdnek a magokval.«

Ha az eddigiekben az értelmezések szóltak a gazdag és szegény viszonyáról, említett legterjedelmesebb meséje (a 99-ik) nagy arányokban maga példázza azt. Egy nemes ember ispánnak fogadja fel az ördögöt, megállapodva vele, hogy fizetése az lesz, amit az év leteltével a jobbágyok kívánnak neki. Az év leteltével egy jobbágya azt kívánja a földesúrnak, hogy vigye el az ördög. Nyomban el is viszi feleségestül a pokolba. Részletes rajzát kapjuk e fabulában az ispán gazságainak, az úr töltöző lelkiismeretlenségének, az asszony cifrálkodásának, s tanúi vagyunk az igazságszolgáltatásnak is. Mint említettem, e mese valószínűleg Heltai saját szerkesztménye. Bármennyire pártját fogja is azonban a szegény népnek, vonzalmával alkalom adtán a szigorúság is összefér. Egy fabulája arról szól, hogy egy ember mit sem kapott a bálványától, míg csak könyörgött neki, de mikor haragjában széttörte, egy aranypénz hullott ki belőle. Így kell bánnia a gazdának is a maga gonosz családjával (azaz cselédségével) ; kedvezéssel semmire sem megy velök ; szükséges, »hogy jó som pálca és bot legyen kezedbe és aval bírjad gonosz keménységöket.«

Százada átlagfelfogását vallja az »asszonyemberekről« is. Az előbb idézett fabulája végén egy latinból fordított aranymondatba ekként foglalja be őket : »A diúfa, szamár, gonosz asszonember és házi nép nem teremt gyümölcset veretlen«. Egy másikban ily sententiát mond rólok : »az asszonyállatoknak hosszú a hajok, de igen rövid az eszek. Igen hamar meggondolják

magokat és igen gyors lovok vagyon. És miképpen az ebek akkoron sántálnak, mikoron ők akarnak, azonképpen az asszonyállatok akkoron sírnak, mikoron ők akarnak. És mihelt sírnak, ottan megójja magát a férfi : mert akkoron keres útat, miképpen megcsalhassa.« Szerencse, hogy felőlök is megkérdezi a bibliát, s ennélfogva elismeri, hogy »ő köztek is külembség vagyon, mert a jámborát Salamon igen dícséri.«

Vannak végül értelmezései, melyek személyes vonatkozása félreismerhetetlen. Szomorú tapasztalat sugalmazta neki a 22. fabula értelmezését, mely az elaggott ló és agár hálátlan elkergetéséről szól. A világ hálátlansággal fizet a jótétért ; tudják ezt a »tisztbeliek«, kivált a szegény prédikátorok. Olyanok ők, mint az útszéli hársfa : eső elől alája futnak az emberek ; de ha elmúlt az eső, ágat szakasztanak róla, süveg mellé, vagy más alávalóbb célra. »Ezt várjad hív szolgálatodért, egyebet nem! A prédikátorok olyanok, mint a györtyák. Azok égnek és világosságot adnak mindennek, és mindennek használnak, de azonközbe megemésztötnek őmagok.« Egy másik fabulájából az a tanulság, hogy az ember gyakran esztelenebb az oktalan állatnál ; a szamár, ahol egyszer elesett, oda többet világért sem megyen. »De az ember hiszen a csalárdnak. Eféle kábaság én bennem is vagyon, noha gyakorta nagy bút és kárt vallottam.«

A társadalmi egyenlőtlenségre s a nő alsóbbrendűségére vonatkozó nézetei általában véve megegyeznek kortársai gondolkozásával. A »fejedelemség« hibáinak elítélésében már Szkhárosi Horvát tól fogva több elődjével találkoztunk az eddigiek folyamán ; a nőkérdésben tréfás házasénekekre s Armbruszt Gonosz asszonyemberére utalhatunk vissza. Az utóbbi kérdésben kivételesnek találtuk Szegedi Lőrinc Theophaniájának Éva-koncepcióját.

A szegénység szenvedésének, urak gonoszságának oly szenvedélyes emlegetése azonban az engedelmesség megkövetelésével kapcsolatban, aminővel Heltai meseértelmezéseiben találkozunk, ha nem is egyedüli sajátja neki, de a XVI. századi átlagnál szokatlanabb, s nem is Luther és Melanchton, hanem inkább Franck hatására vall. Luther a parasztlázadás idején kibocsátott első, de még inkább a második kiáltványában azért ítélte el a lázadást, sőt kívánta emebben egyenest vérbefojtását, mert az üdvözüléstől a földi boldogulás célja felé téríti el a lelket. Franck viszont azért ítéli el a jobbágyok erőszakosságait, mert az beavatkozás a Gondviselés teendőibe, intézkedés a Gondviselés helyett, mely úgyis meg fogja büntetni a zsarnokságot. Franck végig megmaradt a Luthertől eleinte hangoztatott szabad magyarázat és kutatás elve mellett, lemondott állásáról s küzdött és bolyongott, szektá-

hoz nem csatlakozva ; a történetnek szinte fontosabb irányító szerepet tulajdonított, mint a bibliának ; »Chronika oder Geschichtsbibel« c. művének a 46. zsoltárból vett mottóját — »Kumpt her und schaut di werck des Herrn« — Heltai is mottóul használta a maga alább ismertetendő Cancionaléjához : »Jöjjetek és lássátok meg az Úrnak nagy cseleködetit« stb.

A Száz fabula nemcsak kor- és műveltségtörténeti szempontból tanulságos, hanem maiaknak is kedves, érdekes, szórakoztató olvasmány. Azzá Heltai egyénisége teszi, mely különösen előadási modorában és stílusában jut kifejezésre. Nem szószerint fordít, olykor a mese anyagán s költői formáján is változtat. Amit változtat az eredetijén, az jóformán mind művészi értékű s leginkább abban áll, hogy az egyszerű folyékony elbeszélés (puszta narratio) helyére dramatizált cselekvést állít : megjelenít, érzékeltet, megszólaltatja forrása néma alakjait, s ezáltal jobban leköti, az emberi világhoz közelebb álló képekkel szórakoztatja a figyelmet, megnöveli a mese saját érdekét. A kútba ugrott bak és róka meséje, párbeszédük nélkül, mely jórészt Heltai toldása, csekély érdekű, humortalan történet volna. Egy másik meséjében nem »közli«, »mondja«, hogy a fiatal kos csúfolja az öreget, hanem megszólaltatja : »Höcc, mint fut az aglemus! Bezzeg erősen rázza a ködment« stb. Különösen mikor már póruljárt a gonosz, szereti gúnyoltatni (»úgy kell«) a másikkal. Vagy monologizáltatja a póruljárt álnokot : pl. a farkast, kit egy szamár megcsalt, mikor pedig megehette volna : »Oh bolond lator, óh kába lator! hova tetted volt eszedet . . . Bezzeg jeles vitéz vagy!« stb.

Eredeti fordulatai, csattanós közmondásai, igaz népies ötletei a kifejezésben, paraszt-tréfára való hajlama : változatossá s végig élvezetessé teszik beszédét. Előszavában maga mondja, hogy a fabula értelmét »megspékölte és megékösítette szent írásokkal és egyéb szép bölcs mondásokkal és közbeszédekkel.« Ezt tette már a Hálóban is, igaz, hogy sokszor az eredetije nyomán. De abban is sok volt a sajátja (a »szallai kasza« hasonlata ; nem szégyenli, mint »cigány a lopást« ; »mü es más írrel kötjük« = mi is más hangon szólunk). A Száz fabula értelmezéseiben »a régi eszes magyarokat« is emlegeti, kik nagy bölcsen mondták ezt, meg azt (»Jótétel helyébe mást ne várj« — »A kölcsön adott fejszének jó ha csak a nyele megfordul« — »Kötve higgyed komádat«). Máskor csak ekként idéz — nyilván közkeletű példabeszédeket : »Azt mondják közbeszéddel : a gebét nem illeti a hintó szekér« — »Innét támadott a közmondás : Hadd hazudjon varga Bereck, azért ugyan jó talpat szab.« Van rá eset, hogy a fabulának csak az értelmezés adja meg a csattanóját ; igen, mert ott Heltai beszél s alkalmasan tud elsütni

egy helyi anekdotát. Ilyen mindjárt a legelső fabula, amely mindössze annyit közöl, hogy a kakas gyöngyöt talált a szeméten, de nem tudja mitevő legyen vele. »Mint a szebeni szőcs mondja volt — értelmezi Heltai — midőn a szép török lovat dícsírik vólt : bizony szép és kellemes marha vólna, ha ködment tudna csinálni ; de nem tud : mire való ezokáért?« Szereti — mint a nép — az érzékletes kifejezést : »pattantsd meg egy kevéssé az orrát« (az elbizakodott vargának) : »ottan meglátod, mely igen alázatos leszen« ; de vigyázz, mert »nyilván isméq orrodhoz méri a subafát«. Fogalmi ítélet — pl. »a gyáva kérkedik, a bátor tesz« — helyett primitívebb, de költőibb kifejezésmóddal él : rokonjelentésű képeket halmoz, melyek együtt ugyanazt az értelmet sugározzák : »Ha egynéhány dió vagyon a zsákban, nagyobban zörög, ha felvészed a zsákot, hogynem mintha teli volna« — a gyávák »megrakják a süveget darú- és strucctollakkal, de ha reákelnek, ottan megijednek és nyereg alá dugják őket« — »eféléknek szíve szájokban vagyon, de az embernek, aki ugyan ember, mellyébe vagyon« — »nem minden apró fenyegetéstől lankad meg az ina.«

A képes beszédet tréfa és gúny céljaira valóban népies kedvteléssel használja. Alsóbbrendű képpel jelöli a kifejezendőt : »Salamon zsírja« (agyvelő), »lisztes immár a fejed« (ősz), »hozzá kezdé magát törleni« (hízelegni kezdett), »mind egy Ádám fiai vagyunk, egy tésztából költünk«, stb. Vagy megfordítva : magasabbrendűvel, szebbel : »Rossz vakarója (pálcája) vagyon az uradnak« ; ugyane mese lovát pálcával »kínálják«. A farkassal, kinek bőrét levonta s csak fején és lábán hagyta meg az oroszlán, ekként gúnyolódik a róka : »Talám doctor vagy, hogy *birétomot* töttél fel és *keztyűt* viselsz?« Ugyancsak farkast gúnyol a róka egy másik mese csattanójaként ; a farkas egy legelésző öszvérbe kötött bele, nevét tudakolva ; az öszvér azt felelte neki, hogy fel van írva a hátulsó bal lábának a talpára, ott »megolvashatja« ; felemeli a patáját, a farkas váltig olvasná, az öszvér erre úgy fejbe rúgja, hogy »mind a két szöme kidűllyede« : »Tehát ott áll a róka és igen kacogván mondá : eredj el, szégyen!... úgy kell agebnek! Baccalariussá tötted magadat, írást akarsz olvasnyi, maga (= noha) sem te, sem egész nemzeted soha egy betűt nem tanólt. Vé, szégyen! Tetszik (= úgy tetszik), hogy homlokodhoz ütették az *írótáblát*.«

Stílusának ily kedves tulajdonságai mellett alig jöhet szóba nyelvének némi — jobbára hangzati — magyartalansága. A szóvégi *d* és *t*, *g* és *k* hangot, a hosszú és rövid mássalhangzót gyakran felcseréli, mint a magyarul beszélő németek rendszerint ma is. Ismétlődő nyelvtani hibája : tárgyas igeragozás az alanyi helyett. A sajtóhibákhoz hozzászokott akkori olvasó efféléken bizonyára

kevésbbé akadt fenn a mainál. Érdekes különben, hogy ellenfelei sem szász nemzetiségére, sem nyelvi vétségeire nem célozgattak, holott később egy Pázmánnyal kötekedtek az övéi, hogy nem tud jól magyarul. Voltak ugyan, mint hallottuk, akik őt a magyar nyelv ellenségének híresztelték, de azok sem nyelvtudását bírálgatták. Nem könyvből tanulta a nyelvet, hanem magyar emberek élő beszédéből; s főkép azon fordulatait sajátította el kiváló mértékben, melyek a fesztelen, sőt kedélyes érintkezés eszközei: magvas szólásokat, népszerű hasonlatokat, képeket, humoros, de velős mondásokat, idiotizmusokat, mik mind bizonyos kedélyi árnyalatot, — nem nyelvtanilag helyes, hanem lelkileg jellemzetes magyarságot árasztanak magukból. A század teológus írói közt ő a leginkább »író«: nemcsak a gondolattal törődik, a formát is élvezi. Szókincse meglepően gazdag. Az irodalmin kívül fő forrása az erdélyi nép nyelve volt, s több oly szót használ, mely ma is csak a székelyek közt forog.

A Száz fabula első oly magyarnyelvű munkája volt neki, mely bár vallásos szellemű és intő célzatú, de nem teológiai vonatkozású. Mint hallottuk, már ezután alig is adott ki utóbbi neműeket: mindössze a gyulafehérvári disputatio ismertetését (1568, 1570), meg a Hálót (1570). Tapasztalva, hogy a históriák rendkívül érdeklik kortársait, latin és magyar nyelvű történeti műveket és népszerű történeti énekeket adogatott ki. Már 1565-ben önálló kötetben közzétette Bonfini magyar történetének Mátyás királyra vonatkozó részét (Historia inclyti Matthiae Hunyadis). Brenner Márton 1543-i Bonfini-részletkiadásához képest, mely csak a három első decast tartalmazta, ez már új anyagot is közöl: a negyedik decast, a Csáky Mihály-féle (hibás) másolat alapján. Maga is önkényesen változtatott rajta. Praefatiót Szikszai Fabricius Balázs írt eléje; Mátyást, Bonfinit, Heltait magasztaló latin epigrammákat ugyanő, meg iskolájának több jeles tanítványa. Irodalomtörténetek tévesen állítják, hogy e kiadványban egy Mátyásról szóló eposz is megjelent, s azt Hunyadi Demeter írta. Ez csak epigrammát írt bele; az állítólagos eposz pedig nem más, mint Janus Pannoniusnak egy verse, melyet 1464-ben Mátyás nevében szerzett, válaszul egy olasz iskolamesternek Mátyáshoz intézett versére. Minthogy a vers Mátyás nevében szól, Heltai kiadványa Mátyásnak tulajdonítja a szerzőséget, és ilyen címen közli: »Matthiae Hunyadis regis Hungariae versus« stb. Talán e cím felületes, vagy éppen »javított« tudomásulvételén alapszik a Hunyadi Demeterre vonatkozó említett téves állítás. Heltai protestáns irányzatossága e kiadványban különös gyermekes módon nyilatkozik meg: a főpapi nagy címeket tótágast szedeti (pl. így: '(Pontifex Maximus)'

valamint Janus versében is a Pius pápát dicsőítő két sort. Bonfini szövegébe olykor maga is beleszól: pl. sajnálja, hogy Mátyást a pápa annyira elkábította (»O optimi regis fascinatus a papa animus!«). Efféléktől eltekintve azonban nem kicsinylendő jelentősége e kiadványnak, hogy általa legalább Mátyás egész története nyilvánosság elé került a Bonfini-féle nagy műből, s az énekszerzők meríthettek, s merítettek is már belőle. A teljes Bonfinit tudvalevőleg csak Zsámboki János nyomatta ki először, 1568-ban.

Szintén mások történeti tárgyú műveit, csakhogy most már magyar nyelvű, népszerű históriás énekeket tett közzé »Cancionale, azaz históriás énekeskönyv« c. kiadványában, 1574-ben. Tartalma ennek: túlnyomólag magyar, kisebb részben világtörténeti tárgyú, címlapja szerint olvasásra és hallgatásra egyaránt gyönyörűséges énekek. Köztük van Tinódinak több, a még 1554-i kiadásból kottákkal együtt rövidítve átvett, vagy megtoldott éneke; azonkívül — kotta nélkül — ugyanannak Zsigmond-krónikája, Temesvári János éneke Béla királyról, Valkai Andrásé Bánkról, Nagybánkai Mátyásé Hunyadiról, Görcsöni Ambrusé Mátyásról (bevégzetlenül), Temesvári Istváné Kenyérmezőről, s Valkai Andrásnak néhány idegen tárgyú éneke. Ezt vagy húsz évvel megelőzőleg Hofgreffel közösen bírt nyomdája még csupa bibliai tárgyú éneket tett közzé az ú. n. Hofgreff-féle énekeskönyvben. Azóta mind a közönség érdeklődésében, mind Heltai nyomdai lehetőségeiben jelentékeny változás ment végbe, mely egyaránt a profán, a világi irodalom számára bizonyult kedvezőnek. Heltai, mint a mű ajánlásában írja, most is »a bibliai históriáknak szép énekit és a zsoltárokat« szerette volna kinyomatni, melyeket sokan szerzettek szép nótákra és versekre; de ezt nem vihette véghez, — »kiváltképpen *mostan*«: vagyis tudjuk, a Báthori István által 1571 szeptemberében elrendelt előzetes cenzúra miatt, melynek — Waldapfel József szerint — közvetlen célja éppen Heltainak s az ő kolozsvári nyomdájának a megfékezése lehetett. Közvetve tehát e cenzúra-rendeletnek köszönhető, hogy Heltai nyomdája világiasabb érdeklődés kiszolgálására kényszerült. Mint azonban imént ismertetett Bonfini-kiadásában, itt sem valami »kritikai kiadás« volt a célja; a kiadandó szöveggel befolyásolni is akarta olvasóit. Tinódi szövegein is szabadon, sőt elfogultan változtatott, rövidített vagy toldott, nem egyszer a maga felekezeti álláspontja szerint. Mi mindent toldhatott be Tinódi Zsigmond-jába (talán a Tar Lőrinc pokoljárásáról szóló részletet is), a maga helyén már megemlítettük; Erdéli Históriájába ő toldotta bele azokat a versszakokat, melyek szerint János királyt Fráter György mérgezte meg. Szilády Áron a RMKT. IV. kötetében feltűnő példákat idéz Nagybánkai énekébe való önkényes betoldásai-

ból ; a jól verselő Nagybánkai művébe 44 rossz verselésű versszakot toldott be Hunyadi János származásáról, úgy, amint ő tudta azt, s mindjárt ismertetendő Chronikájában prózában megírta.

Ez az ő Chronikája az Magyaroknak dolgairól szintén történetnépszerűsítő művei közé tartozik, sőt azok közt kétségkívül a legnevezetesebb. Törzse ennek is Bonfini nyomán készült, s így Heltai a Mátyáskori humanizmus nemzeti nyelvre átterjesztői közt az elsők egyikeként érdemel méltánylást, aminthogy Werbőczy Hármaskönyve Weres Balázs-féle fordításának újabb kiadásával (1571) már ezen az úton indult volt el. Ő, aki a reformáció fokozatait, melyek végeredményben az Erasmus-féle humanizmussal rokon gyökerekből is táplálkoztak, végigjárta, e műveivel az Erasmust megelőző humanista és a reformációt követő világias nemzeti irodalom kapcsolójának szerepét töltötte be. Chronicája első magyar nyelvű előadása a magyar történetnek : Bencédi Székely u. i. (1559) csak évrendi adatokat közölt volt arról, világkrónikai keretben. Heltainak ez lett utolsó műve ; nyomtatását még ő kezdte meg, de már özvegye fejezte be 1575-ben. A mű törzse Bonfiniénak (az 1568-i kiadás alapján) nem annyira fordítása, mint inkább átdolgozása, s azt egészítette ki Mohácsig menőleg Brodarics és Zsámboki történeti munkáiból. Győrben, 1789-ben újból kiadták. Egy kivonatos kiadását Toldy Ferenc tette közzé 1854-ben, nemrég pedig Varjas Béla a Magyar Századok című sorozatban, teljes egészében.

Heltai királyok szerint osztja fejezetekre a maga könyvét, nem követve Bonfini felosztását. Annak dagályos, humanista stílusát népszerű, keresetlen modorral váltja fel. Néhol kételyét fejezi ki Bonfini közlésével szemben, máshol, különösen Hunyadi János származása kérdésében, egyenest cáfolja azt. A holló-mondát ő terjesztette el. Bonfininak a magyarok német-ellenességét emlegető részleteit elhagyja. Fejedelmek és alattvalók összetűzését elbeszélő részleteiben mindenkor az uralkodónak, a királynak a pártján áll, amint a Száz fabula értelmezéseiben is tapasztaltuk. Át-átveszi Bonfini elsőszemélyű előadási formáját (pl. »láttam Mátyás királyt«), s azzal a tájékozatlan olvasót zavarba hozhatja. Ellenszenve a katolicizmus iránt sokban megnyilatkozik. Legendákat, szent szűzekről, püspökökről szóló részleteket lehetőleg elhagy. A keresztes hadjáratok okait csak odavetve érinti. Csudát álomnak, kábaságnak minősít. Sz. Lászlóról, Julián bíbornokról éppoly tiszteletlenül szól, mint Bencédi. Mikor a pápa 1310-i búcsúadását említi, figyelmeztet : »de pénzért osztá, úgy értsd!« A »Patrona Hungariae«-hagyományt azonban átveszi, bizonyságául annak,

hogy e hagyomány az akkori protestantizmustól még nem volt teljesen idegen. Szent Istvánt pedig csaknem szociális érzékű királlyá teszi meg azzal, hogy Kupa legyőzésében a szegény község elnyomását célzó lázadás megfékezését látja. Mátyásért lelkesedik, de megrója hiú pompaszeretetéért, s hibáztatja, hogy — a pápa ösztönzésére — megindította a cseh háborút. — A Bonfinit folytató, Brodaricson és Zsámbokin alapuló részben még önállóbb, mint az addigiban. Itt feltűnik Zápolyai-ellenes magatartása.

A latin nyelvű történetírásban felhalmozott mondai elemek és költői feldolgozásra alkalmas részletek elnépszerűsítéséhez nagy mértékben hozzájárult. Ilyenek többek közt: a Csodaszarvas (magyarul e szó is nála olvasható először; van, aki egyenest az ő alkotásának tartja, a »Wunderhirsch« mintájára), — Csaba testamentuma, Lehel és Konrád, Béla és a Pomeráni, Korona és Kard, Cserhalom, Nándorfehérvár s a rab magyar leány, az Aradi gyűlés, Imre és Endre a táborban, Bánk, Zách Felicián, Endre és Johanna, a Hunyadiak hollós címere, Kemény Simon, Szilágyi Mihály és a szakács Világos várában, Kenyérmező, Mátyás-anekdoták, stb. Művével fölöslegessé tette Bonfini másolgatását. Jellemző erre egy íródeák válasza (1577-ben) urának, ki őt Mátyás történetének a lemásolására szólította fel: nem kell azt már kézzel leírni — úgymond — mert most jelent meg nyomtatásban egy könyv, melyben az olvasható. Nyilván Heltai szóbanforgó könyvére céloz. Az ő Chronikáján alapszik nem egy históriás ének (Bogáti Fazekasnak Mátyásról szóló éneke, mellyel a Görcsöni Ambrusét fejezte be; Gosárvári Mátyásé Az régi magyaroknak első bejövésekről, 1579). Előadása érdekes, korántsem krónikásan száraz. Egyes helyei éppen a színes részletek bőségével, s élénk elbeszélő — olykor párbeszédes — modorukkal tűnnek ki, mint különösen Zsigmond és Morsinai Erzsébet viszonyának, Hunyadi halálának ismertetése, Hunyadi László egész története, Mátyásé Podjebrád udvarában. — Tervezte Chronicája folytatását, de sem azt, sem szintén tervbevett világtörténetét nem készítette el.

*

A Száz fabula szerzőjét irodalomtörténetünk a világi elbeszélő próza első kiváló képviselője —, csaknem megalapítójaként ismeri és méltatja. Nem csoda, ha a század csekélyszámú szépprózai elbeszélései közül, melyek szerzői (Pesti Gábor óta) rajta kívül egytől-egyig ismeretlenek, többet, s épp a legnépszerűbbeket, neki tulajdonítanak. Legtöbb joggal, s csaknem teljes bizonyossággal tulajdoníthatni neki egy Poncianus-história magyar tolmácsolá-

sát. Nem azt, amely Eberus Balázs bécsi műhelyéből 1573-ban került ki, Gr. Eck nagy-győri kapitánynak ajánlva, s mely latin (strasszburgi 1512-i) szövegből fordíttatott és a Régi Magyar Könyvtár egyik köteteként Heinrich Gusztáv kiadásában forog közkézen ; hanem egy másikat, egy frankfurti (1565- vagy 70-i) német szövegen alapulót, melynek első, ma ismeretlen kiadása 1571 és 74 között jelenhetett meg Kolozsvárt, Heltai műhelyében, s melynek a következő századból négy lőcsei (1633, 1657, 1676, 1679-i) újabb kiadása ismeretes. Hogy e lőcseiek nem — mint azelőtt hitték — az Eberus-féle változat utódai, hanem egy minden bizonnyal Heltaitól származó Kolozsvárin alapulnak, azt Waldapfel József állapította meg. E szerint az 1633-inak Brewer lőcsei nyomdász nevét viselő ajánlása is a Heltai-féléből van átvéve, s az éppúgy mint a Cancionale (1574) említett előszava, arról panaszkodik, hogy szerzője nem foglalatoskodhat lelkibb dolgokkal, melyekből nagyobb haszon származnék az emberi társaságra, mintsem a Ponciánius históriájából : »de miért hogy a jó Isten megengedte, hogy akadály essék az fő dolgokban előnkbe, nincs mit tönnünk«. Az »akadály« ezúttal sem lehetett más, mint a Báthori-féle cenzúra. 1571 utánra kell hát gondolnunk itt is, amely időből Heltainak még papi működéséről sincs határozott adat s amikor vallási műveket meggyőződése megtagadása nélkül nem adhatván ki, kénytelenségből is legfőbb terjesztője lett a népszerű profán irodalomnak, hogy nyomdáját foglalkoztathassa. Ajánlásában természetesen nem mulasztja el, úgy mint Fabuláiban is tette, a Ponciánus keretébe foglalt profán, olykor nagyon is »ezvilági« történetekből hasznos erkölcsi tanulságokat vonni le, szinte prédikátori hagyományok modorában. A lőcsei változat ajánlásának és szövegének szókincse, hasonlatai, képes beszéde, példabeszéd-kedvelése, tősgyökeres népiességgel kevert németességei, alapszövege átalakításában érvényesülő szabadsága, megjelenítő, szemléletes, beszéltető, gondolkodást monológba öntő, kedélyi hangoltsággal, érdeklődve elbeszélő eleven modora : mind Heltaira vall. Övé az átdolgozáson megmutatkozó reformátori szín és biblikus íz, a katolikus szokásoknak és intézményeknek eredetijénél gyakoribb s mindenkor gúnyos emlegetése, valamint az »asszonyi emberek« lenézése. Heltaira vall végül a kötet végén olvasható (tanulságokat levonó) versezet, mely ugyanoly tökéletlen ritmusú, tíz szótagos, de párosrímű sorokból áll, mint a halálról szóló, fentebb megismert átdolgozásai egyike. A két változatban a szereplők nevei sem mindig egyeznek. Hogy különben a Heltai-nyomdának már 1577 előtt kellett Ponciánus-kiadványának lenni, azt a kiadványain ez évtől kezdődőleg előforduló metszetek is megerősítik, melyek a Pon-

ciánus 1565-i frankfurti kiadása metszeteiről vannak kezdetleges technikával átmásolva. Ily másolatok alapján készült dúcokat eredetileg bizonyára csak azonos (Ponciánus-) tárgyú könyv illusztrálása végett készíthettek. Nagyon valószínű tehát, hogy e rendkívül kapós népkönyvnek Bécsben és Kolozsvárt körülbelől egyidőben készült egy-egy magyar kiadása, s nincs kizárva, hogy Heltai figyelmét épp a bécsi fordítás hívta fel reá. Érdekes, hogy 1790 körül egy névtelen, bizonyos változtatásokkal, újból közzétette a Heltai-félét »Ponciánus római császár fiának... viszontagságairól való história« címen egy »régi és szakadozott« példányból. Hatásának népmeséinkben is van némi nyoma. Heinrich Gusztáv említett kiadása függelékében összeállítja a Ponciánus magyar vonatkozásait.

Ponciánus históriája, a »hét bölcs meséje« (»Historia septem sapientum« ; perzsa fordításának címe szerint : »Sindibád Námeh«, vagyis Szindibád könyve) keleti-ind eredetű mesegyüjtemény. Latin szövegének egy 1474-i hazai kézirata is ismeretes. Keretes elbeszélés. Főtörténetének szereplői : Ponciánus : római császár ; elhalt feleségétől való fia : Diocleciánus ; és második felesége. A császár, néhai felesége óhaja szerint, nem akarván fiát mostohára bízni, Rómától nem messze nevelteti hét bölcs mesterrel. Az új asszony (magtalan!) el akarja veszteni a fiút, s rábírja férjét, hogy hozassa haza mestereivel együtt. A mesterek azonban megtudják a csillagokból, hogy a fiú, ha csak egyet szól is otthon, meghal ; a fiú pedig egy kis csillagból megérti, hogy ha hét napig egyet sem szól, megmenekül a haláltól. Hazavitetvén, mostohája kísérteni kezdi Putifárné módján : hasztalan ; az nem szól, de írásban visszaútasítja. Az asszony erre bevádolja a császárnál, hogy Diocleción akarta őt elcsábítani. Ponciánus akasztófára ítéli fiát ; vitézei kértére mégis előbb tömlöcbe vetteti. Felesége, hogy sürgesse a kivégzést, egy mesét mond ; a hét bölcs egyike, hogy hátráltassa, ellenkező értelművel áll elő. Innenfogva a bölcsek is, a császárné is naponta mondanak egy-egy mesét (»példabeszédet«), a császár ezek hatására ide-oda ingadoz, mígnem az utolsó nap megszólal Diocleciánus, leleplezi mostoháját, hogy »leányruhában« szeretőt rejteget magánál, s ő is mond mesét a gyermeki hűségről. A császár ítél, az asszonyt ló farkára kötve viteti a vesztőhelyre, felakasztatja, holttestét pedig megégetteti. — E főtörténet kétségtelen lélektani érdekű, s lelki hatást céloznak »értelmükkel«, »hasonlatosságukkal« a beléje fogódzó elbeszélések is. Heltai e mű fordításával ugyanazon modorában maradt meg a példázatosságnak, melyet Száz fabulájával gyakorolt, melyet már Pesti Gábor méltatott a paraboláról szóltában s mely a század bibliamagyarázóinak szinte már vérébe

ment át. Mind a hét bölcs, mind a császárné meg is mondják elbeszélt történeteik végén azok értelmét, a főtörténetben szereplő alakok helyzetére alkalmazva »hasonlatosságukat«. Történeteik néha valóban csak a tanulságkedvéért vannak kitalálva. Az ártatlan hű ebet, feleségére hallgatva, hamis feltevés alapján megöli egy vitéz: világos a Ponciánusra, fiára és feleségére való célzás. Az apja kincsét rabolgató fiú, hogy megmenekedjék, kész levágni az apja fejét: világos, hogy csak Ponciánus ijesztgetésére találta ki a mesét felesége. De a legtöbb elbeszélés önálló, sokszor szinte regényes érdekű, valóban szórakoztató. Ilyen az »efézusi özvegy« néven ismert elbeszélés a férjéhez örök hűséget fogadó, de holta után azt meggyalázó nőről. Beledolgozta azt Zadigjába Voltaire, onnan szedte magyar versbe Verseghy Ferenc (»Szentesiné« címen); s Dugonics Cserei c. regénye (1808) tudvalevőleg a Zadignak ezt a mesét is magába foglaló magyarítása. Ponciánus históriája fölöttébb durva változatban közli ezt a mesét. Valóságos lovagregény-jellegű a császárné hetedik elbeszélése (az »Inclusa«-mese: az »elzárt nő« meséje), egy féltékeny királynak toronyban zárva tartott szép feleségéről, meg egy belé szerető vitézről, kik a legvakmerőbb módon, szinte szeme láttára csalják meg a királyt, együtt ebédelnek vele, templomban a pap előtt vele tétetik a kezüket egymásébe, kincseit előre hajóra szállítják, s áldásaitól kísérve vitorláznak el orra — és »bolondságának« késő felismerése — elől. Az ötödik mester meséje (a »Medicus«) Galenusról szól, ki a magyar király fiát meggyógyította; mestere, Hippokrates, ezért csupa irigységből megölette őt, holott aztán mikor ő betegedett meg, csak az egy Galenus tudta volna meggyógyítani. Az utolsó, kettős mesének, melyet Dioclecianus mond el, Amicus és Amelius barátsága az egyik tárgya; ezt dolgozta fel utóbb Gyöngyösi »Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tüköre« c. drámai formájú művében.

A középkori eredetű Sándor-regény első és egyedüli teljes magyar fordítását is Heltainak tulajdonítják. Ennek korábban csak egy 1627-i lőcsei kiadása volt ismeretes (»Az Nagy Sándornak, Macedónak győzhetetlen királyának históriái«), később Szabó Károly találta meg egy XVI. századi kiadását, melyet ő Heltai-féle nyomtatványnak tartott, s csaknem bizonyosra állította Heltainak szerzőségét is. Király György is valószínűnek tart legalább annyit, hogy e könyv vallásos jellegű befejezése tőle származik, s szerinte a munka egyébként is magán viseli Heltai keze nyomát. A fordítás vége szerint Plutarchos és egyéb bölcs írók lettek volna a forrásai. Lehet, hogy oly kiadást használt, amely azt állította. Forrása

valójában a II. vagy III. századi Pseudocallisthenes görög regényéből a X. században Leó nápolyi archipresbyter által latinra fordított Historia de proeliis (a csaták története) volt, melyen vagy száz évvel később a Haller Jánosé alapult. De e XVI. századvégi teljes, míg Halleré megcsonkította elején az eredetit. A Heltainak tulajdonított szöveg elég hű fordítás, csak itt-ott összevon több kisebb fejezetet, s a képtelen kalandokkal teljes indiai hadjárat elbeszélésén rövidít szerencsésen. Haller fordítása művészibb, szabatosabb, emez életszerűbb. — A szerzőség kérdése alaposabb vizsgálatra vár.

Toldy Ferenc, Imre Sándor, Beöthy Zsolt, Ferenci Zoltán, Horváth Cyrill a »Salamon és Markalf« néven emlegetett népkönyv fordítóját is Heltaiban sejtik. Kanyaró Ferenc inkább Heltai fiában. Felmerült Valkai és Bornemisza Péter neve, sőt Gyöngyösié is. Dézsi Lajos, ki a népkönyv szövegét a Régi Magyar Költők Tára VIII. kötetében közzétette, e kérdésben nem foglal állást. Nem is igen lehet. De mi most már a század egyéb szépprózai elbeszéléseivel együtt ezt is itt, Heltai-fejezetünk e függelékszakaszában ismertetjük.

Magyar nyelvű kiadásai közül legrégibbnek az látszik, mely Kolozsvárt, évjelzés nélkül jelent meg, de címlapja fametszetén az 1577. évszámot viseli. Címe : »Salamon királynak, a Dávid király fiának Markalffal való tréfabeszédeknek rövid könyve«. Később számos újabb kiadása jelent meg, egész a XIX. század végéig. A könyv anyaga különféle eredetű. Alaprétege a bibliából van kiszedve, de Salamon-ellenes humorral. A X. században már ily értelemben van róla említés. Legelső ismert latin kézirata a XIV. századból, első nyomtatott kiadása, a kölni, 1473-ból való. Egy részletének latin kézirata a mi 1453 és 70 között írt Béldi-kódexünkben is olvasható. Vannak igen korai német és francia változatai. A miénket deákból fordították.

Egész közleménye nagyjában három részre tagolható. Az első : Salamon és Markalf »vetekedése« ; a második : Markalf eszének próbára tevése ; a harmadik : disputa közöttük az asszonyi állatról. Az első részben mindenekelőtt Markalf és felesége (Policana) »állapatjával« (külsejével) ismerkedünk meg. Egyik házasfél groteszkebb a másiknál. Markalf »rövid állapatú ember, igen temérdek és potrohos«, fülei szőrösek, ajakai nagyok, mint egy lónak, ábrázatja mint a szamárnak, orra mint egy sós ugorka. Felesége se különb : szemöldöke mint a disznó sertéje, szakállkája is vagyon, mint a kecskének, orra likai nagyok, lábai rövidek és szőrösek, mint a medvének stb. Salamon, megtekintvén őket, nemzetségök és eredetök felől kezd érdeklődni, de Markalf kíván-

ságára elébb a magáét ismerteti meg velök : ő a 12 patriarchák nemzetségéből való, mert Juda nemzé Pharest stb., stb., Dávid nemzé őt. »Markalf ezt hallván felele : Én vagyok az 12 Parasztságnak nemzetségéből : mert Rusticus nemzé Rustát, Rusta nemzé Rustomát« stb., stb. Hasonlókép ismerteti felesége genealógiáját, aki a 12 Lupicanák nemzetségéből való. Már ennyiből is látni, hogy — nevetség kedvéért — bizonyos bibliai modor paródiája van itt megindítva. S valóban, amint Salamon most már felszólítja az »igen bőv beszédű és csácsogó ravasz álnok paraszt embert« beszéddel való vetekedésre, vetekedésük olybá tűnik fel, mint salamoni bölcseség tételeinek folytonos szembeállítása a maga alacsonyrendű eltorzításával : travestiája, leszállítása amannak, egy fortélyos, de otromba gondolkodásmód színvonalára. Mintha egy felsőbb-, meg egy alsóbbrendű életbölcseség, ízlés és stílus vetekednék egymással példabeszédekben. Már e részben is sok szó esik az asszonyállatról. — Szintúgy az említett másodikban, bár annak sem ez még a fő tárgya. Markalf fortélyos beszéde felkelti Salamon figyelmét, s az nehéz feladatokkal teszi próbára eszét. Homályos értelmű, teljesíthetetlennek látszó parancsot ad neki : Markalf végrehajtja, de oly módon, hogy bár az a parancs szavai szerint kifogásolhatatlan, valójában tiszteletlenség a király iránt. Majd megfenyegeti, hogy ha bizonyos állításait (hogy a szarkában annyi a fehér toll, mint a fekete ; a nyúlnak annyi íz van a farkában, mint a hátagerincében ; nagyobb a természet a szokásnál ; semmit asszonyembernek nem kell hinni, stb.) meg nem bizonyítja, halál fia lesz. Némelyik tételnek igaz voltáról Salamon maga meggyőződik, egyebeket Markalf bizonyít be kelleténél csattanósabban, Salamont bosszantón. A természet hatalmát azzal bizonyítja meg, hogy este felé, mikor a király macskája, hátsó lábain ülve, gyertyát tartott a király előtt, három egeret bocsátott ki hirtelen a köntöse ujjából : a macska eleinte habozott, de a harmadiknak, elvetvén a gyertyát, már utána futamék. Erre a király kitiltotta udvarából Markalfot, de az másnap mégis betolakodott, a ráuszított kutyák elé egy nyulat eresztett el, s így bántatlan bejutott a királyhoz. Ezzel másodszorra is megbizonyítá a maga tételét, hogy a természet nagyobb a szokásnál. Nagyobb előkészületet tett az asszonyokról való ítéletének demonstrálására. Elhitette egy nénjével, hogy meg akarja ölni a királyt s ezért egy nagy kést fog a ruhája alá dugni, — csak el ne mondja a nénje senkinek ; azután elment a királyhoz, s bevádolta a nénjét, hogy paráználkodott ; vádját szemébe is mondta az előhívatott asszonynak. Az erre felbőszült, s elárulta, hogy Markalf a király meggyilkolására készül : nézzék meg, ott a kés a ruhája alatt. Persze nem volt ott ; kiderült az igazság, hogy asszonyembernek

nem hihetni. Erre még Salamon is elismeréssel szólt : »Mindeneket okosan cselekedel te, óh Markalf«! — A harmadik rész, a disputa, mint mondtam, egészen az asszonykérdés körül forog. Markalf itt Salamon híres ítéletét hibáztatja, mellyel két vetélkedő asszony közül azt ismerte el egy gyermek édesanyjának, amelyik nem egyezett bele, hogy kettévágják a gyermeket, sőt inkább átengedte vetélytársának. Salamon ezáltal elkövette — Markalf szerint — azt a hibát, hogy hitt egy asszony érzelmének őszinteségében. Vitát indít az asszonyállatról, s bebizonyítja gyanakvása alapos voltát. Azzal az asszonnyal, amelyiknek Salamon odaítélte a gyermeket, elhiteti, hogy másnap mégis kettévágatja, s úgy osztja meg kettejük közt a király ; továbbá, hogy a király és tanácsi elvégezték, hogy már ezután minden férfi két feleséget vegyen magának. Az asszony továbbadja a hírt, csakhamar kétezer jeruzsálembéli asszonyi állat vonul fel a királyhoz, egyikük kemény szónoklattal támad reá, mire az, végkép meggyőzetvén Markalf igazáról, kimondja a sententiát : »Nincsen harag nagyobb az asszonyállat haragjánál! Jobb volna az oroszlányokkal és az sárkányokkal együttlakni és mulatni, hogysemmint az asszonyi állattal együttlakni!« Markalf, győzelme tudatában csaknem gúnyolni meri már a királyt : ma reggel, lám, még igen magasztalá az asszonynépeket, mostan immár szidalmazza őket? Salamon elkergeti, mert nem akar többé a szeme közibe nézni. Markalf egy sütőkemencébe bujva intézte aztán úgy a dolgot, hogy a király, bár látja őt, ne a szeme közibe nézzen. Salamon erre igen elpirul, s elrendeli, hogy akasszák fel a latort. Az tudvalevőleg csak annyi kegyelmet kér, hogy amely fát ő szeretend, arra akasszák fel. Kedvére valót azonban sehol sem talál. A király pedig belátja, hogy nem tud kifogni rajta, s holtig való ételt, italt, ruházatot rendel neki és feleségének, csak ne indítsa már többször haragra.

Salamon idézett végső sententiája az asszonyokról egyezik a Ponciánus Históriája Heltainak tulajdonított ajánlása eme mondásával : »jobb az embernek lakni vipera kígyókkal és skorpiókkal egy házba, hogy nem mint egy versenyes asszonyállattal«. Ez egyezésből azonban arra következtetni, hogy tehát Markalf-könyvünket is Heltai fordította, nem lehet, mert az a mondás mind a két helyen Bölcs Salamon Példabeszédeiből van idézve. Egyébként pedig az említett Ajánlásnak megvan a maga párja a Salamon és Markalf Praefatiójában, mely a könyv tréfás, sőt több tekintetben illetlen tartalmát igyekszik erkölcsi okulásra alkalmasnak tüntetni fel. Sok bölcs írt már — úgymond az ismeretlen fordító — különféle dolgokat példaadás végett : írtak szatirákat, komédiákat, tragédiákat, históriákat is, hogy a gyarló ember a nyomorúságban

és vétekben el ne merüljön. Lehet hasznot venni a tréfás dolgokból is, minők »az Markalfnak játékos és tréfás cselekedetei« ; valamint a bölcs orvos néha a méregből is orvosságot csinál, ezekből is szép tanulságokat meríthetni. Megjegyzi azt is, hogy több helyen »gyengébb és tisztességesb« szót használt fordításában, mint az eredetije ; »de azért sok helyénmaradott.« Bizony megmaradott!

Mint számos kiadása is bizonyítja, e népkönyv valódi népszerűségnek örvendett századokon át, noha Bessenyeiék korában már mint a műveletlen emberek jellegzetes olvasmányát emlegették gúnyosan. Valamely, az irodalomban is nyomon követhető hagyomány afféle udvari bolondnak tette meg Markalfot : Apor Péter némely régebbi erdélyi uraknak »asztali mulató markalfi, avagy az mint hitták, bolondjai«-ról tesz említést Metamorphosis-ában ; a történetíró Istvánfi Miklós, Pázmány Kalauza, Fröhlich Dávidnak egy földrajzi könyve (1639), Budai Ferenc Polgári Lexikona a mi Salamon Királyunk —, Szirmay Antal pedig Mátyás királyunk udvari bolondjaként említik. Istvánfi, meg a két utóbbi azt is tudja róla, hogy Moson vármegyében Óváron lakott. Rútsága közmondássá vált. Szirmay Antal (Hungaria in Parabolis) idézi ezt a szólást : »szép vagy, mint a régi Markalf«. Akasztófakeresése különösen emlékezetes maradt. Már egy 1590-i levélben hasonlatul használtatik az, a hiába való keresés példázására (»miképen hogy Markalph akasztófát magának nem talál volt sohun, szintén azonképen«... stb.) Pázmány írja Kalauzában : »Mint Markalf nem talált oly fát, melyet akasztásra javallana : úgy nem találnak a tévelygők oly bírót, ki az ő egyenetlenségeknek végét szakaszthassa« — Balásfi Tamás szerint is (Tsepregi iskola, 1616) a protestánsok úgy nem találnak napot, melyen szívesen bőjtölnének, mint Markalf fát, melyre felakasszák. Kazinczy a folytonos rossz időjárást — télben a hideget, nyárban a meleget, ősszel és tavasszal a sarat — okolva a templomozás elmaradásáért, emlékezik Markalf kifogására, aki »nem lelt egyenes fát az erdőben, mellyre magát kedve lett volna felakasztani«. Nem egy közmondásunk bizonyára Markalfnak köszönheti létét. Beniczky Péter verses közmondásainak a népkönyv volt egyik forrása. Meglepő azonban, hogy jóval a magyar nyelvű népkönyv megjelenése előtt, már 1548-ban említi Markalfot Tinódi Sebestyén. A Sokféle részegösről írt versében a tizenhatodikféle részegösről ezeket írja : »Meg sem mosdik borzas fővel tizenhatodik, Az konyhára, az pincébe ottan béesik, Ha meglátod mint Markalfot, bolondoskodik.«

A kolozsvári nyomdából került ki 1589-ben Az kopaszságnak dícsireti c. kis prózai mű. Nem eredeti mű ez sem. Forrása Synesios

püspöknek († 413), több bölcseleti és vallásos munka szerzőjének görög nyelven írt, s latinra utóbb Laus Calvitii címen lefordított műve (»Falakros Enkomion«). A miénk valószínűleg a latint használta, mely a görög szöveget nem fordította le a maga egészében. A magyar munka bevezető része a fordító sajátja. Elmondja, hogy vacsorára volt hivatalos: ott egy vendég kopaszságán az ifjak nevetgéltek: egyik szomszédja azt súgta szerzőnk fülébe, hogy a gazda gyertya-kímélés végett hívta meg a kopaszt, mert fényes, sima feje eléggé világít; másik szomszédja pedig hozzáfűzte: bezzeg könnyű volna ezt beretválni, ezen sem gazdagodnának meg a borbélyok! (A kopaszságnak efféle megcsúfolása Markalf jeles dolgai közt is található). Az öreg észrevette hogy rajta élcelődnek, s elkezdte aztán dicsérni a kopaszságot. E dicsérő szakasz már csaknem egészen Synesiosból való. Haj, szőr e szerint igen alávaló marha; a kopaszok mindenkor bölcs, tudós, becsületes emberek voltak; akkor eszesül meg az ember, mikor el kezd kopaszodni; a kopaszság használ az egészségnek; a vitézlő rendnek fölösleges a sok haj, csak az asszonyállatnak adott a természet hosszú hajat. Befejezést szintén a magáéból ír hozzá a fordító: aki hajában gyönyörködik, asszonytermészetű; ne gúnyolják a kopaszokat, Isten rendelte azokat közénk vezérekül. Az eredetiben idézett pogány történetek helyett a magyar bibliai példákra utal, s olykor magyar szokásokat is említ, pl. hogy a magyarok evés közben le szokták venni a süvegüket, mert áldással kezdik el az ételt, s valahányszor isznak, poharukat köszöntve valakire, Istent említik; »azért azt ítílték, hogy jobb fel sem tenni, hogynem minduntalan levenni az süveget.« Ily részletek miatt gondolta eredetinek a munkát első ismertetője, Szabó Károly.

Az »enkómion« műfajnak (»fonák dícséret« értelmében) a Mankóczi István viselt dolgairól szóló kéziratos töredék-mű felel meg igazán. Deák Farkas fedezte fel 1874-ben a Radvánszkyak zólyom-radványi levéltárának egy kódexében, melynek kézírása a XVII. század elejére utal. Dézsi Lajos tette közzé a Magyar Irodalomtörténeti Értekezések sorozatban (1905). A címnélküli kézirat a következőket beszéli el. Mankóczi egy papgazdaasszony fia; apja egy Szentbenedek kastélyában lakó pap volt; Mankócz nevű faluban az érsek jószágán jött világra. Minthogy apját ott nem ismerték, a föld népe valami prófétának vagy Jupiter fiának vélte. Felnevelkedvén, megismerkedék magához hasonló »főemberekkel«; sok országot eljárt (Csehországot, Ausztriát, Lengyelországot, Litvániát), de mindenek felett gyakorlá az jó Magyarországot. Minémű fődolgokban forgott, néhányat előszámlál a szerző, mert mindeneket megírni az övénél sokkal különb ingenium feladata

lenne. Egyik »fődolga« az volt, hogy egy vilnai vendégfogadóban egy zsidót, ki nemzetségét megtagadva danszkainak állította magát, arculcsapott, marháját egy társával felosztá, kocsisát, egy tatárt, le akarta vágni, mert annak a nemzetsége kóborlotta volt a mi országunkat ; megkegyelmezett azonban neki, oly feltétellel, hogy senkinek se árulja el őt. (Tanulság : amit az ember hol kaphat, hozzányúljon). Szintén Litvániában rátámadt szállásadójára, kit némelyek Cigánynak neveztek, noha ő tagadta, hogy az volna a neve : megtépte szakállát, s elvette szekerét. — Szepesben lött dolgai közül ezt beszéli el. Házasodni készülőben 13 pénzt gyüjtött ; jámbor mátkáját a lakodalmon arculcsapta, otthagyta, a pénzt hegedüsöknek adta (elmulatta), s hazament. De mikor egyszer lerészegedve feküdt az utcán, felesége két lábánál fogva vonta haza a falun át. (Tanulság : ki mint gyónik, úgy adják ; szöget szöggel!). Másszor megint megrészegedett, levágta egy szűcs lovának csípejét és orrát, bíró elé került, szidalmazta a bírót, abból új per, új bírság lett. Szokása volt, hogy — mint e pör után is — békesség kedvéért áldomást adott annak, akivel összeveszett volt, de az áldomás alatt még többel veszett össze. (»Bolondnak bú járása«).

Élő ember volt-e Mankóczi, mint némelyek gondolják : kérdés. Viselt dolgai közt világosan vándormotívum, hogy lakodalmán arcul csapta mátkáját (mint Gyergyai Argirusa), majd pedig elhagyta (mint Szent Elek a magáét). Származásának, színhelyeinek nagyon is pontos adatai éppen a költöttség leplezését s a hitelesség illúziókeltését célozhatják. Talán részben tapasztalati elemekből, részben irodalmiakból szerkesztette össze viselt dolgait valaki. Dézsi Lajos és Császár Elemér a művecskével kapcsolatban a picaro-regény műfajára gondolnak, Horváth Cyrill pedig a Salamon és Markalf hatására : tehát világirodalmi példákra és ösztönzésekre. Beöthy Zsolt csak azért nem sorozza a Till Eulenspiegelek világirodalmi sorozatába, mert Mankóczi sem nem furfangos, sem ügyes kalandor. Ő igen helyesen iróniku moralistának tartja a szerzőjét, aki fonákul azt hirdeti, amit megvetendőnek vagy nevetségesnek tart. Valóban : iróniájában annyira következetes, hogy — mint láttuk — tanulságait is visszásan vonja le, mintha példaként akarná elénk állítani a garázda Mankóczit. E tekintetben irodalmi tudatossága szinte kirívó módon nyilvánvaló. Legelső mondatában azon régi dicséretes szokásra hivatkozik, hogy »fő és az emlékezethez illendő embernek életit és fő cselekedetit meg szokták irnya, kiből ember tanulhasson és példát is vehessen« ; ő sem tűrheté hát, hogy ily »jeles és fő emlékezetre való embernek«, mint Mankóczi, cselekedetei temettetve maradjanak, hanem legalább a főbbeket tudtára akarja adni mindeneknek, hogy sok szép tanulságot

vehessenek belőle. A föld népével valami prófétafélévé, Jupiter fiává emelteti, hogy a fődolgok, melyekben »forgolódott« annál vaskosabban cáfoljanak rá a szépítő beharangozásra. Egy-egy deák nyelven közbevegyített mondata szinte csúfondárossá fokozza iróniáját: vilnai áldozatában »quasi divino afflatus spiritu« (mintegy isteni sugallatra) ismeri fel a zsidót, és »zelo multo« (nagy buzgalommal) csapja arcul. A humanisták (pl. Galeotti) »Dicta ac facta« panegyris-műfajának paródiája ez, s mint tudatos paródia érdemel figyelmet. Szokták a »vaskos nép-humor« termékének is minősíteni; a vaskosság azonban hozzátartozik hősének, a »jeles főembernek« alrendűségéhez, a humor pedig, mi a mű előadási modorában található, sem nem vaskos, sem népi, hanem éles és irodalmi. »Korrajzot« se keressünk benne, mintha a mi XVI. századunk Balassi Menyhártoktól és Mankóczi Istvánoktól hemzsegett volna, s ne háborodjunk fel Bodnár Zsigmonddal a »nyomorult kalandor« tettein kívül »a deákos és tanult szerző« erkölcsi magatartásán is. Inkább sajnáljuk, hogy ez egyik első parodisztikus emlékünkből csak ennyi készült el, vagy maradt reánk.

Toldy Ferenc áztatott ki egy XVI. századi erdélyi nyomtatvány fedeléből egy kisebb nyomtatott szöveget, melyet kezdő szavaival »Igen hasznos és drága nemes receptom« néven emlegetünk. Ő tette közzé a Nyelv- és Széptudományi Értekezések 1869-i folyamában »Egy szépirodalmi emlék« címen. Más irodalomtörténész is úgy emliti a szöveget, mint a néphumor alantas termékét, holott az tudós doctorokra hivatkozik. A nyomtatvány, mint Toldy megállapítja, »nyilt ív (placat)« formában táblázatos beosztással, falragasznak készülhetett, vagy üveg alátételre, mulató helyek, korcsmák, esetleg otthoni szoba falára. (Ugyanez erdélyi nyomtatvány fedeléből került elő Sztárai drámatöredéke, a Papok házassága). Toldy a Receptom megjelenési idejét 1550 és 75 közé gondolta, Trostler József, aki forrását kimutatta, a XVI század végére, vagy a XVII. század elejére teszi. Német eredetije u. i., melyet csaknem szolgailag híven fordít, csak a XVI. század utolsó két évtizedében keletkezhetett. Ez a német mű Sommer János »Malus Mulier«-e, a nőgyűlölő irodalom terméke; a tapasztaltabb Andreast és a naivabb Simont beszélteti a házsártos asszonyokról. A magyar csak azt a részt fordította le, mely ott András szájába van adva, a dialógus formát pedig egészen elejti. Az orvosi könyvek mintájára receptet közöl azon kóresetre, mikor »az asszonyi állaton, avagy az szolgáló leányon tunya, rest, avagy csácsogó szín vagyon«. E betegségről különböző tudós szerzők (Aesculapius, Galenus, Hipokrates és egyéb »bánatos doctorok«) könyvéből szedegette össze ezt a

receptumot, avagy orvosságot — mint mondja — »az tudós és bölcs doctor, kinek neve : Nem gondolok vele«. Erre aztán megmondja, mi a teendő, mikor ez a betegség a felyül megnevezett személyeket gyötörné. Az első recept ez : Végy (egyebek közt) botlevet, pálcafacsarékot, karóborsót, darabfapépet, dorongpecsenyét, sulyok-májat, mosófa lepényt, cséphadarófa fánkot, erős ökölhuppogást, s — legyen ezekből kenet ; rakd egymásután a beteg személynek a fejére, ágyékára, karjára stb., és mindaddig kenjed vele, míg a veres és kék veríték kiszármazik rajta ; annakutána töröld le az ötújjú fűvel. Ajánl más orvosságot is: arculcsapás pillulát, láb pillulát, electuariumot hozzá könyökduffolásból ; szirupot ostornyélből, széklábból ; ezt kell inni adni a beteg személynek este, reggel, hajnalban, az oldala felől, vagy ahol hasznosbnak gondoljuk ; étket is javasol aszúkenyérből, kútfacsarékból. Mindezt ne egyszerre adjuk, hanem egymás után. Megpróbáltatott ez a tudomány, még minekelőtte a kakasok futtokban elejtették a tarajokat. Az egésznek az értelme — verd el a házsártos asszonyt! — tudós műfaj (recept) formájába van áttéve, gyógykezelésnek minősítve. Ez benne a »humor«.

Szintén kései mű, 1592-ben jelent meg, Laskai János »debreceni mester« — utóbb hercegszőllősi, veresmarti pap, 1613—29-ig baranyai püspök — könyve Aesopus életéről, erkölcseiről, minden fő dolgairól és haláláról, címlapja szerint görögből és deákból fordítva. Eredetijét, vagy annak is végső alapját ugyanaz Maximus Planudes, konstantinápolyi szerzetes (1260—1310) írta, akiét Pesti Gábor fordította volt — nem teljesen — az ő Aesopusa elé. Ismerte-e Laskai a Pestiét? — nincs megvizsgálva. Jellemző azonban (visszapillantva most már a század elbeszélő prózájára), hogy ez a Planudes-féle Aesopus-típus (alacsony származású, rút, púpos, de eszes, furfangos ember típusa) más-más változatban mily állandóan ismétlődik a század kedvelt olvasmányaiban. Külsejének a leírása egészen a Markalféhoz hasonló, s talán, mint Pesti Gábor fejezetében céloztunk rá, nem is független attól. »Tréfabeszédei«, rejtélyeskedő állításai, érthetetlen, de utólag helyesnek bizonyuló cselekedetei, túljárása mások eszén, nála különbekén is : az említett típus rokonának, részben bizonyára ősének mutatják. Az ő személye mintegy jelképe a század egy egész, kedvelt olvasmány-ideáljának. Tárgya, hőse, sőt, szerzője ő ily olvasmányoknak s műfaja, a fabula, mint példázatos történet, parabola, »hasonlatosság« : szinte egyedüli elbeszélő neme e kor prózájának. Benne profán érdeklődés és teológus tanító szándék egymásra találtak.

Toldy, Pesti meséinek kiadása (1858) végén közöl még XVI. századi »erkölcsi íratokat«: A görögországbeli bölcseknek szép jeles mondásit (1591), meg egy »Igen szép könyvecskét, mely Catónak neveztetik« (1591, 1597, 1620).

Ezek után visszatérhetünk Dávid Ferenc »társaihoz«.

*

Heltain kívül, mint említettem, még számos teológus és író követte Dávidot. Nem itt kell szólanom mindnyájáról. Többen — mint Enyedi György, Bogáti Fazekas — egy későbbi énekszerző csoportba tartoznak, mások — mint Sommer János, Gyulai Pál, a Dáviddal több tekintetben kapcsolatba került Dudith András — a humanistákéba. Itt csak a tisztábban, vagy kizárólag teológus vitázó és egyház-szervező Dávidistákra vessünk egy futó pillantást, kik majdnem valamennyien első követői közé tartoztak Dávidnak a háromságtagadó irányban.

A kolozsvári származású Basilius (Balázs) István ez irány egyik legsikeresebb terjesztője volt. Hat évi külföldi, egy részében wittenbergi tanulás után 1555-ben tanára, csakhamar igazgatója lett a kolozsvári iskolának, 62-ben a beteg Egri Lukácsot helyettesítette lelkészi tisztében, 66-ban pedig — tordai (vagy rettegi?) papság után — rendes lelkész lett Kolozsvárt. Elfogadva a socinianus tanokat, résztvett azok védelmében a gyulafehérvári és a váradi dispután. 69-ben Váradon megszervezte az új egyházat, s aztán Belényesre ment. Onnan készült térítő útra a tiszántúli részekbe. Magához hívta Abrudbányáról Karádi Pált, Gyulafehérvárról Óvári Benedeket, s meghívta több, vele egyetértő lelkésztársát. Úgy indultak aztán útnak 1570 tavaszán Békésre, Vásárhelyre, Makóra, mindenütt otthagyva egy-egy társukat. Továbbhaladva, Szegedről küldték át a Dunántúlra Jászberényi Györgyöt és Alvinczi Györgyöt; Temesvárt Karádit, Simándon Óvárit hagyták hátra. Ekként vagy kilenc unitárius egyháznak vetvén meg az alapjait, Basilius visszatért Békésre, hol időközben, mint már a Debreceni Disputából tudjuk, otthagyott társukat Szegedi Lőrinc elfogatta. Basilius egyidőre ottmaradt, 72 táján Belényesen telepedett meg, lelkészkedett még több más helyen, s 1592-ben halt meg. Két nyomtatott műve ismeretes, mindakettő 1568-ból: Egynéhány kérdések a keresztyéni igaz hitről (melyben erős, de nem durva hangon fejtegeti, miben különbözik a római hit az igaz keresztyénségtől), meg válaszként Czeglédi György és Károlyi Gáspár támadására: Az apostoli Credónak rövid magyarázatja (háromságellenes szellemben, mert az Isten egységének állítása már a Credóban is benne van). Szól ebben Lutherről is; nagyra-

becsüli, de nem állíthatja róla, hogy egészen elrontotta az Antikrisztus tudományát : az igazi hit visszaállítása fokozatos munka, azt nem egyetlen személy végezte el. E fejtegetéseiben Dávid egy évvel előbb megjelent Rövid magyarázat-ának Erasmuson alapuló gondolatmenetére ismerhetünk. Egy kéziratban maradt műve azon szentírási helyeket magyarázza, melyekből a Trinitast szokás igazolni. Ezt Thoroczkai Máté 1619-ben magyar fordításban tette közzé. Verset is írt Dávid Ferencről, az őskeresztyén egyház vértanú Szent Istvánjához hasonlítva őt. Mikor Karádi Pál Dávid elítélése után 1579-ben az erdélyi főbb emberekhez Blandratát vádoló levelet intézett, Basilius felelt neki.

Karádi Pált, Basilius legnevezetesebb társát utoljára hagyva, s éppen csak megemlítve Dávid egyik első követőjét, Császmai István gyulafehérvári papot (ki a váradi dispután Tordai Sándor András dévai pappal vitázott, s annak írására adott ki Feleletet 1568-ban) : Szegedi Lajosról és Hunyadi Demeterről emlékezzünk meg röviden.

Szegedi Lajossal legutóbb mint Heltai bibliafordító munkatársával találkoztunk. 1525-ben Kálmáncsehivel együtt volt Krakkóban. Később Székesfehérvárt működött, a város 1543-i ostromáig. Bizonyára ő az a »lutherista próféta«, az a »Lajos nevű diák«, akit Szerémi György említ ez ostromról szóltában, neki tulajdonítva a polgárok elszakadását az apostoli széktől és az igaz katolikus hittől. Szerinte efféle eretnek cikkelyeket hirdetett : a pápa nem oldozhat ; az oltári szentség bálvány ; Szűz Mária közönséges asszony, akár a Lajos deák anyja ; böjtöt az evangélium nem parancsol ; szent alamizsna mitsem használ halálunk után. A »lator polgárok« Péter és Pál aranyozott szobrait rúdra akasztva lógatták ki az ostromlott város falán, hogy most mutassák meg, hatalmukban van-e segíteni ; kihívón viselkedtek a törökökkel szemben is és Szerémi szerint az ő hitetlenségük hozta Isten haragját a városra. Szegedi Lajosnak még fehérvári tartózkodása alatt küldött volt oda példányokat Sylvester a maga Újtestamentum-fordításából, Szegedi kárhoztató nyilatkozatot tett arról. 47-ben viszont, mint emlékezünk, ő küldött meg Nádasdynak valami zsoltárfordítást Ludovicus Thegezinus álnéven, s az ő magyarságáról, az álnevű fordítót leleplezve, Sylvester mondott kedvezőtlen ítéletet. 1553-ban Bécsben lett tanár, talán épp a Sylvester megürült tanszékén. Három év mulva Krasznán találjuk, mint már helvét hitirányú plébánust, 61 táján pedig már mint dézsi pap vesz részt Heltai bibliafordításában ; 64/65-ben magyar prédikátor Kolozsvárt, 71-ben unitárius lelkész Szászvároson. Mikor Dávidot pörbefogták, elpártolt tőle. 1583-ban halt meg. A Váradi (1566), s onnanfogva

több más énekeskönyvben olvasható az LI. zsoltárnak egy fordítása, melynek versfői »Ludovicus« nevet adnak ki. Ezt neki tulajdonítják és Dézsi Lajos is az ő valószínű szerzeményeként tette közzé a Régi M. Költők Tára VIII. kötetében. Egyike ez a szebb bűnbánati énekeknek. Ugyanolyan tízesekben van írva, mint Vásárhelyi András ismert éneke, s egy versszaka — (»Csak bűn az mi gyarló természetünk, Álnokságban mert mi születtetünk; Veszedelmes itt a mi életünk, Elkárhozunk, ha meg nem térendünk«) — mintha szöveg szerint is arra vallana vissza. A Szegediről itt közölt életrajzi adatok igen hosszú életpályát ölelnek fel, s nem is bizonyos, *egy* Szegedi Lajosra vonatkoznak-e azok mind, vagy esetleg két hasonló nevű személy közt volnának szétosztandók.

A bánfihunyadi Hunyadi Demeter Kolozsvárt tanult, Molnár Gergely alatt. Enyedi tanítóskodása után János Zsigmond költségén Páduában töltött két évet. 1577-ben Kolozsvárt lett rektor, két év múlva pedig Dávid utódja a püspökségben. Meghalt 1592-ben. Dávid radikális irányához képest az övé tartózkodó volt. Egy műve, melyet Bod Péter említ, a keresztség szükséges voltáról szólt, tehát bizonyára a gyermekkeresztelés visszaállítása mellett foglalt állást. Egy másik műve (szintén Bod szerint) az eklézsiai fenyíték kiszolgáltatását tárgyalta. Heltai Bonfini-kiadványa előtt neki is olvasható egy rövid latin epigrammája. Hogy ugyanott Hunyadi Jánosról eposza jelent volna meg latin nyelven, az — mint a Bonfini-kiadvány ismertetésében láttuk — téves állítás.

Az alföldi török hódoltságbeli egyházak kivonták magukat Hunyadi püspöksége alól, s a radikálisabb Karádi Pált választották meg püspökükké, aki, úgy látszik, magáévá tette Dávid utolsó állásfoglalását. Bod Péter reávonatkozó cikkelyéből kitűnőleg nonadorantista volt, vagyis Krisztus nem-imádása elvét hirdette. Kéziratban maradt, másolatokban terjedt műve — János apostol könyvének magyarázata — rajongó, chiliasta — eszméket hirdet. Bornemisza Péter cáfolatot írt ellene, s ugyane körül volt polémiája Bogáti Fazekassal. Karádon, némelyek szerint Székesfehérvárt született 1523-ban, s innen Erdélybe a negyvenes évek elején ment, a török veszedelem miatt. Ha Erdélybe Székesfehérvárról került, ez utóbbi helyen már ismerhette Szegedi Lajost. 1561-ben iktári Bethlen Gergely temesvári főkapitánynak lett udvari papja, s annak pártfogásával terjesztette az »új hitet«: bizonyára már a helvét változatot. Ura halála (1567) után Abrudbányán lett pap, s a szentháromságtagadásban Dávid legkorábbi követőinek egyike. A gyulafehérvári dispután választott bíróként működött. Basilius, mint láttuk, őt is meghívta alföldi térítő útjára. Előbb Simándon, onnan elűzetvén, Temesvárt lelkészkedett, 79-től fogva az alföldi

unitáriusok püspökeként. Dávid elítélése után éles hangon vádoló iratot küldött Blandrata ellen Dávid erdélyi híveihez, őt téve felelőssé az ártatlan ember vértanuságáért. Nem tudni mikor halt meg ; 1587-ben még élt. Utána nem választottak új alföldi püspököt; lassanként közeledés állt be az alföldi és erdélyi egyház között.

Válaszúti György Alvinczi és Jászberényi után 1572-ben költözhetett át Erdélyből a Dunántúlra. A megelőző évben még széniora volt a kolozsvári iskolának, 74-ben már másod-, Jászberényi halála (1588) után első papja lett Pécsnek. Erdélyben János Zsigmond halála óta rossz idők jártak Dávid híveire. Dunántúl nyugodtabban élhettek : ez lehet a magyarázata Válaszúti átköltözésének is. 10 évvel később Bogáti is hasonló okból mehetett utána, s lett egyidőre — mint pécsi papsága előtt valószínűleg maga Válaszúti is — tanító az ottani unitárius kollégiumban. Ez iskola lehetőleg kapcsolatot tartott fenn a kolozsvárival : oda szokta átküldeni továbbtanulásra jelesebb növendékeit. Így került Erdélybe egyebek közt Pécsi Simon is. Válaszúti halála évét nem tudjuk. Minthogy kéziratait 1608/9-ben másolgatta Pécsi Szabó (Sartorius) János, valószínűleg nem sokkal előbb halhatott meg, e másoló pedig utóda lehetett a pécsi papságban. Veresmarti Illés és társai megmentésében, az emlékezetes budai hitvita után, Válaszúti fontos szerepet játszott. Figyelmet érdemlő irodalmi nyomot azon, ú. n. »pécsi disputa« leírásával hagyott maga után, mely közte és Skaricza Máté ráckevei pap közt folyt le 1588 augusztusa végén, ugyanazon kérdések körül, mint a korábbi erdélyi viták. E leírásból rokonszenvesen emelkedik ki Válaszúti szelid, komoly egyénisége, az akkor már nagynevű Skaricza iránt tanusított tiszteletteljes modora — (»az országot és egyéb tartományokat átalfolyta az kegyelmed híre-neve«) — és szép magyar stílusa. Tanulságos a vita előzményének ismertetése is. E szerint pécsi polgárok a földvári sokadalomra igyekezvén, Tolnán akarnának megpihenni, de ott Decsi Gáspár hívei szállást sem hajlandók adni nekik, mert szentháromságtagadók ; a tolnai vásáron megjelent prédikátorok (köztük Skaricza) előtt elbeszélik tolnai megaláztatásukat, s vitát ajánlanak ; a pécsi, meg a tolnai tanács levelet váltanak egymással ez ügyben ; biztosítják Skariczát, hogy Pécsett semmi bántódása nem lesz, hozhat magával kevi embereket ; végre megérkezik Skaricza Pécsre, Válaszúti sétál vele, s megállapodnak a vita módjára és rendjére nézve. Mindez az efféle viták indítékairól, életbeli jelentőségéről és folyásáról minden egyébnél elevenebb képet nyujt számunkra. Beszédek és levelek szép, tisztességtudó stílusa, nem cifrálkodó, higgadt udvariassági formulái igen kedves magyar olvasmánnyá teszik e leírást.

A Balassi-komédiára térve át, azt, mint mondtuk, Karádi adta ki Abrudbányán, 1569-ben. Minthogy abrudbányai nyomdáról csak ez egy kiadványból van tudomásunk, némelyek e helymegjelölést ál-jelzésnek tartják Gyulafehérvár helyett. A darab címe: »Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról, mellyel elszakada az magyarországi második választott János királtul«. Először Horvát István hívta fel rá a figyelmet (1806), majd (1819) részletesebben is szólt felőle. Újra kiadta Toldy Ferenc (1855), Kertbeny Károly (1878), Szilády Áron (1912), s Magyar Drámai Emlékek című kötetében Alszeghy Zsolt (1914).

Hogy a darabhoz fűződő kérdésekhez hozzászólhassunk, meg kell ismerkednünk Balassi Menyhárt történeti személyével. Legidősebb fia volt a Mohácsnál elesett szörényi bánnak, Ferencnek, s bátyja Jánosnak, a költő Bálint apjának. Politikai pályáját János király pártján kezdte, ki őt egész fiatalon Hont főispánjává nevezte ki. János halála után Izabellától két ízben pártolt át Ferdinándhoz, s János Zsigmonddal szemben is elkövetett egy »árultatást«. Először akkor hagyta ott Izabellát, mikor garázdálkodásai miatt az 1542-i országgyűlés megfosztotta főispáni méltóságától; Ferdinándhoz állván át, barsi főispán lett, s 44-ben vitézül megvédte Lévát az Esztergomból reátámadt török ellen, aztán pedig folytatta fosztogató portyázásait; az 1548-i országgyűlés Gr. Salm Miklóst küldte hasonló várurak megfékezésére, s az elvette tőle Csábrág várát. Sikerült megugrania, s ezzel első árultatási aktusa lezárult. Visszament Izabellához, s azzal megkezdődött a második. Mert amint Izabella kiköltözött az országból, elkísérte ugyan Kassáig, de aztán megint Ferdinándnak ajánlotta fel szolgálatait. Még az évben (1551) Lippa ostromában tüntette ki magát (meg is sebesült), Ferdinánd pedig a következő évben dunántúli hadai főkapitányának tette meg. A darab miatt közelebbről érdekel árultatásainak ezután következett harmadik szakasza. Izabella visszatértének hírére (1556) megint Erdélybe ment, s az erdélyi seregek fővezére lett. 58 augusztus 31-én Izabella megbízásából néhány társával ő tette el láb alól az összeesküvő Bebek Ferencet és a két Kendyt. Jutalmul Szatmárt, Tasnádot és Nagybányát kapta. Izabella halála (1559) után egy ideig János Zsigmondot szolgálta, de csakhamar ismét ingadozott, s 1562 elején Ferdinánd már alá is írta a kegyelmébe visszafogadó királyi levelet, október 25-én pedig megkapta Detrekő várát. Még ez évben Hadadnál harcolt az erdélyiek ellen, fiával, az akkor 21 éves Boldizsárral együtt. Kérelmére (s nem »zálogul«, mint a darabban állítják) Boldizsár hamarosan a királyi udvarba került, Miksa pedig királyi asztalnokká nevezte ki; 66 végén hosszabb időre meglátogatta

apját ; még annak életében meghalt ; utoljára 1567 március végéről van felőle hírünk. Menyhárt pedig tovább folytatta rabló kalandjait, mígnem póruljárt. Már Ferdinánd halála (1564 július 25) után portyázni ment a meggyesalji szüretekre ; megtudván azt Somlyói Báthori István váradi kapitány, megtámadta Szatmárt, Menyhárt kincseit katonái közt szétosztotta, feleségét, leányát, meg István nevű fiát pedig az erdélyi fejedelemhez küldte. Az asszony, meg leánya ott haltak meg fogságukban (1567 február). István csak 1570-ben szabadult ki. Menyhárt Debrecen feldúlásával állt bosszút, s 68 február 9-én bekövetkezett haláláig résztvett Miksa vezérének, Schwendi Lázárnak hadműveleteiben mind János Zsigmond, mind a török ellen. E hadakozásaik során sikerült visszafoglalniok Szatmárt, s az időközben szintén erdélyi kézre került Nagybányát.

Valódi condottiere-típus volt. Vitéz katona, ki érdekei szerint váltogatja urait. S azok örömest kapnak rajta, árulásai után is visszafogadják, jutalmazzák, kitüntetik, mert jól ismerik katonai kiválóságát. A Komédia szerint a predestinációt hitte, tehát helvét protestáns volt. Forgách Ferenc Arius eretnekségével bemocskolt embernek mondja. Egykorú protestáns papok és tudósok, mint egyházak, iskolák pártfogóját magasztalják.

Ezt a Balassi Menyhártot pellengérezi ki a Komédia. »Kipellengérezi« : mert inkább is dialogizált paszkvillus az, mintsem költői szándékú drámai mű. Igazi cselekvénye nincs ; jellemrajzot azonban ad hőséről, sőt jobbára vele adat önmagáról. Mikor Balassi Menyhárt a darabban elénk kerül, legutolsó árultatása (mit ő — személyének kedvezvén — »bujdosásának « szeret mondani) : 1562-i átpártolása Ferdinándhoz : már megtörtént, családja János Zsigmond fogságában van, Szatmár és Nagybánya az övé. Ez a kiinduló helyzet. A darab szerint aztán érdekei biztosítása s birtokai növelése végett újabb árulást készít elő, miről életrajzi adataiból fentebb nem értesültünk. S ez irányú előkészületei teszik ki a Komédia törzsét, anélkül, hogy látnók azok kimenetelét. Tervezett árulásának indokai közt a családja iránti aggodalom is szerepel. Ha a vajda (János Zsigmond) visszaadná feleségét és gyermekeit s nekiadná Munkácsot, kész volna visszaállni hozzá. Titkos követek útján többször próbálkozott is már egyezkedni vele, de az megelégelte árulásait, s kereken elutasította. Itt nem érvén célt, a császárral alkudozik Bánya és Szatmár birtokában való megerősítéséért. Éppen most érkezik vissza megbízottja, Szénási, az érsek és a császár üzenetével : amaz támogatná, ha hit dolgában »egyes volna vele«, emez pedig Diósgyőrt ajánlja fel neki adományként, ha Szatmárt és Bányát kiadja kezéből. Menyhárt, deákjaival (Tamással és Józsá-

vai) tanácskozván, hajlandó egy hitre állni az érsekkel, hiszen a hittel való kereskedést minden kereskedésnél hasznosabbnak ismeri. Szatmárhoz azonban — mert annak birtokában ő valóságos »alföldi király« — ragaszkodik. Megüzeni az érseknek, hogy már misét hall és böjtöl, s gyónni is hajlandó. El is megy hozzá, meggyónja minden árulását és egyéb gonoszságát, majd pedig száz gíra ezüstöt ad neki, hogy járjon közbe a fejedelemnél. Az érsek ígéri jóakaratát, s »megoldozza«. Menyhárttal többé a darabban nem találkozunk. Nem tudjuk meg, mi lett a megkezdett alkudozás vége. Ahelyett egyszerre megváltozik a szín: az »udvarban« (Linzben) találjuk magunkat, s Menyhárt helyett fia, Boldizsár állíttatik elénk, Tamás deák társaságában. (Nem tudni, a vele való tanácskozás után Tamást miért küldte Linzbe Menyhárt, vagy attól független, új helyzet az ő linzi tartózkodása?) Boldizsár amint most megismerjük, egészen az apjára ütött. Korholja is Tamás, mint barbarust; mintha most jött volna ki Scythiából: a tudományt semmire sem becsüli, a »barbarust« »Borbálára«, a »benedictiót« »Benedekre« ferdíti. Apjáról is hasonló rosszalással nyilatkozik Tamás. Korholására Boldizsár azzal vág vissza, hogy hiszen ő is elárulta már egynéhány urát; az Izabellának szánt ételő mérget is ő hozta ki Törökországból! Tamás figyelmezteti, hogy ideje volna most már »udvarhoz menni«. »Bestye menjen!« feleli amaz — »hanem nyergeltess paripát, menjünk Gyötrekőbe!« (Így nevezi Detrekőt apja szavával, mert annak gyötrelem, hogy ott nem »kóborolhat«). Reméli Boldizsár, hogy útközben morvai és bécsi áros embereket, útszéli szép házacskákat is kifoszthat. Egy eddig nem szerepelt deák (Péter) szólal most meg, kétségbe vonván, hogy elmehetnének, mert — úgymond — »zálogok vattok adattatván Balassa Menyhárttul, hogy ű felségét kövessétek mindenütt, különben nem hinnének meg.« Boldizsár ráhagyja, hogy igazat mond. Elindulnak-e mégis, avagy ott maradnak, azt már nem mondja meg a darab. Vége a nyomtatványnak, s hogy a nyomdász kezében nem is volt több kiszedendő szöveg, azt a »Finis« szó mutatja.

A Comoedia tehát két, egymással szerkezetileg össze nem kapcsolt részre oszlik: az apa és a fiú comoediájára. Voltaképen csak helyzet- és jellemkép mind a kettő, s amennyiben történet, cselekvés indulna meg bennök, az mindkét esetben nyitva marad. Így volt-e, ennyi volt-e a kéziratban is, és ha több volt benne, Karádi szándékosan hagyta-e azt ki, vagy tudtán kívül kallódott el: nem tudjuk megállapítani. Karádi ajánlásának van egy mondata, melyből azt lehetne következtetni, hogy ő a megjelentnél teljesebb szöveget adott át a nyomdának; szerinte u. i. azért nyomatta ki

egyért, mert Balassi példájából megérthetni Isten »rettenetes büntetésének és haragjának súlságát« is. Márpedig, mint láttuk, ennek megfelelő kifejlés nincsen a kinyomott szövegben. Ez ellentmondás kétfélekép volna magyarázható. Vagy úgy, hogy ő nem a darabbeli igazságszolgáltatásra gondolt, hanem arra, amit annak kiadásakor (1569-ben) már mindenki, de a darab írásakor annak szerzője még nem tudott, nem tudhatott : hogy t. i. Menyhártnak felesége, leánya a fogságban meghalt, s őmaga megérte még Boldizsár halálát is ; — vagy pedig úgy, hogy nem volt módjában ellenőrízni a nyomda munkáját, mert akkor éppen távol volt Abrudbányától, vagy pedig csakugyan nem ott, hanem távolabbi (gyulafehérvári?) műhelyben nyomatta. Az első magyarázat nehezen volna összeegyeztethető az ajánlásbeli mondat fogalmazásával, a másodiknak megítéléséhez nincs biztos fogódzónk. — Az imént mondottak azonban támasztékul szolgálhatnak a darab szereztetése idejének meghatározásához. Minthogy Menyhárt még felesége és leánya kiszabadítására gondol, tehát halálukról (1567 február) még nem tud ; másfelől pedig Bánya és Szatmár birtokában való megerősítését várja, melyeket 1565-ben foglalt vissza Schwendivel : a darabot 1565/66-ban, legkésőbb 67 legelején írhatta névtelen szerzője, aki — mint látni fogjuk — jól ismerte Menyhárt dolgait. Boldizsárnak Linzből való »hazaszökése« 1566 végére utalhat, mikor u. i. hazajött apja látogatására.

A szerzőség kérdésének elég nagy irodalma van. Horvát István, s nyomában mások, a mű kiadóját, Karádit gondolták szerzőjének ; szerzőségét azért titkolta volna el, mert félt Balassi bosszújától. Bosszútól azonban így is félhetett, mint egy névtelen műnek megnevezett, s egyedül kérdőre vonható kiadója. De félnie 1569-ben már nem is igen volt kitől : Menyhárt és Boldizsár már akkor nem élt. Erdélyben pedig éppen jó néven vehették Balassi-ellenes állásfoglalását. Az ajánlás, meg a Comoedia nyelvének és helyesírásának összevetése is, mint Farkas Gyula megállapította, ellene vall Karádi szerzőségének. Ugyanő inkább Bornemisza Péterre gondolt, nemcsak nyelvjárási, helyesírási s részben stiláris egyezések, hanem a családhoz, s különösen Menyhárthoz való viszonya alapján, kihez egyidőben Ungvárra menekült, kit azonban katolizálása miatt csakhamar otthagyott, s műveiben elítélőleg emleget ; ungvári tartózkodása épp 1565-re esik, amely évben a Comoedia »cselekvénye« játszik. Farkas a Bornemisza-féle Elektra, meg Comoediánk között is céloz némi külső egyezésekre. A Bornemiszára vonatkozó feltevést Házi Jenő, egy, Menyhárt életéről alaposabban tájékoztató cikkében további érvekkel igyekezett támogatni. Szerinte Bornemisza azért hallgatta el szerzőségét,

mert a darab írása évében (1567-ben) Menyhárt öccsénél, Jánosnál volt udvari pap, később pedig Menyhárt fiának, Istvánnak pártfogását élvezte élete végéig. Legújabban (IT, 1951. 478) Nemeskürthy István tartja valószínűnek (de egyelőre csak néhány érvre hívva fel a figyelmet) Bornemisza szerzőségét. Még egy név került szóba : Szotyori Gáspáré, P. Thewrewk Józsefnek egy 1858-i munkájában. De ez csak puszta név : emberéről semmi adat. Mindössze annyit lehetett kideríteni, hogy a XVIII. század végén a hunyadvármegyei Szotyori- és a vele rokon családokban élt valami hagyomány Szotyori Gáspár szerzőségéről.

Beszélgetés, emlegetés, gyónás formájában jórészt mindaz benne van a darabban, amit Balassi Menyhárt politikai pályájáról mint történeti tényt fentebb összefoglaltam. De az ott felsorolt adatok némelyikével nem egyezik a Comoediabeli ; amazok ötrendbeli árulásról szólnak, Menyhárt maga pedig a darabban már az 1556-it hetediknek mondja »Isten hírivel«. Különben pedig a darab nemcsak politikai jellemtelenségében állítja őt elénk, hanem — ami annak voltaképpen magyarázata — harácsoló, kapzsi, cape-rape természetében. Már gyermekkorában kezdte a lopást : feltörte a szentegyházat, a monstranciát ellopta, özvegy, vén édesanyját minden marhájából kifosztotta. Szatmárhoz azért ragaszkodik, mert onnan királyként uralkodhat az Alföldön. Mikor nincs mit adnia szolgáinak, egy bizonyos özvegy asszony ökreit viteti el s vágatja le velök, jutalmul pedig a Melit György aratását engedi át nekik. »Aranypogácsát« igyekszik gyüjteni mindenből, főkép a máséból. Környékbeli birtokosok, nemesek, áros nép, az érsek jobbágyai : mind megszenvedték már kapzsiságát. Rokonait ellenség kezébe adta, beszűrte mások szöllőjét. »Tolvajlott, dúlt, fosztott és kóborlott« szegény magyart és keresztyént. Hit dolgában a gyónási jelenet mutatja be egész cinizmusát. Protestáns létére, anyagi érdekből felkeresi az érseket s katolikus formulák szerint, részben azok tiszteletlen eltorzításával meggyónja neki elkövetett gazságait ; de még e közben is kételyét nyilvánítja afelől, hogy Istennek gondja volna reánk. Látva, hogy száz gíra ezüst felajánlására az érsek legott hajlandó őt »megoldozni«, sajnálja, hogy nem előbb tette ezt az ajánlatot, akkor nem kellett volna magát oly sok bűn meggyónásával fárasztania. Nyíltan megmondja az érseknek : »Én a hütet mindenkor annyira böcsüllem, amennyire látom, hogy hasam és erszényem tellyesedhessék belőle ; annak kivüle énnekem sem hitem, sem Istenem«. E jelenetben szemünk láttára produkálja azt a »hittel való kereskedést«, melyet előbb Tamás deákkal való beszélgetésében a legkülönb s neki legkedvesebb kereskedésnek minősített. De a darab szerzője az érseket sem tünteti

fel sokkal kedvezőbb színben ; csúfondárosan elferdítteti vele a megoldozó formulát, s ismételten ajkára ad az ebédet — gyóntatás közben — türelmetlenül váró kijelentéseket. Nyilvánvaló ezek után, hogy a Komédiát »hitvitázó« drámának megtenni nem lehet.

Nemcsak Menyhárt, Oláh Miklós és Boldizsár, — a darab többi szereplője sem kitalált alak. Ezt a Boldizsárral együtt Linzben »kezeskedő« Tamás deákra nézve egész határozottsággal megállapíthatni. Nem más ő, mint a Tinóditól is említett Dacsó Tamás, ki már 49-ben Menyhárt szolgálatában állt s vele együtt védelmezte Lévát gróf Salm ellen ; 57-ben már Bebek Ferenccel, mint »főtanácsa és oratora« járt a portán gyanús politikai célzattal, s hazatérve ő lett egyike azoknak, kik Menyhárt vezetése alatt Bebeket felkoncolták ; a Comoedia szerint még az Izabellának szánt mérget is ő hozta Konstantinápolyból. Mindezt Boldizsár veti szemére neki, viszonzásul az apja árulásairól mondottakért. A névtelen szerző nyilván legbeavatottabb bizalmasai közé tartozhatott a darab hősének. — Józsa deák, Kelemen ispán sem lehetnek költött személyek. Bornemisza Péter is említ egy Józsa nevű, görög és deák írásban, polgári és egyházi dologban egyaránt jártas deákot ; Kelemen pedig igen reális adatokkal szerepel a darabban. Menyhárt szervitora lehetett Szénási István is, kit alkudozásaiban, mint láttuk, követül használt ; ő képviseli a darabban azt a felfogást, mellyel jóravaló ember nézheti Menyhárt életét, s mely bizonyára a szerzőé is volt. Toldy említett kiadásában tévesen teszi őt meg prédikátornak ; Menyhárt kifogásolja örökös jámborságát, szentségét, »prédikálásait«, hiszen — egyenest megmondja — nem prédikátornak tartja maga mellett.

A személyek e most megállapított életvalósága is a mellett bizonyít, amit előrebocsátottam, hogy t. i. komédiánk nem szépirodalmi, nem drámai mű akart lenni elsősorban, hanem Balassi Menyhárt gonoszságának (hogy szívesebben olvassák, dialogizált formában való) leleplezése. Szerzőjét nem (mint kiadóját, Karádit) erkölcsi felháborodás, hanem nyilván inkább személyes bosszúszándék ösztönözte. Balassi titkos bűneit is tudomására kívánta hozni másoknak. Híve volt János Zsigmondnak, ellenfele Menyhártnak. Talán ennek családja kiszabadítására célzó erőfeszítéseit kívánta meghiúsítani, vagy János Zsigmondhoz való visszatérését, e tervezett újabb árultatását, lehetetlenné tenni. E célzatához a legsúlyosabb érvet magával Menyhárttal adatja elő, gyónása ezen részletében : »Kérem vala Gyalut az király fiától és az anyjától (értsd : János Zsigmondtól és Izabellától), de nem adák. Én azon igen elbúsulék ; Bebek Ferenccel és Kendi Antallal öszvetanácskozánk, hogy méreggel öljük űket, és Erdélt magunknak foglaljuk, török

császárral együtt tartsuk ; . . . de én látám, hogy nem mehet végh-ez, gyorsan megfordítám a kaszát, elárulám társaimat ; ugyan éjjel házokra menék és levágatám űket.« Ez a leleplezés : hogy t. i. Menyhárt, az összeesküvés látszólagos megtorlója, maga is részese volt annak : mintha egyenest János Zsigmondot akarná Menyhárt közeledési kísérleteivel szemben felingerelni és elutasításra ösztönözni. Van is olyan feltevés, mely szerint a Comoediát az udvari párt íratta volna, János Zsigmond kedvéért, sőt, hogy maga János Zsigmond inspirálta volna.

Jóllehet csak leleplezés volt a célja, művészi tehetségéről is tanúságot tett a darab szerzője. Éppúgy élő személyeken gyakorolja a maga jellemző tehetségét, mint a Debreceni Disputa írója. De az nevetségessé torzítja, csúfondárosan elferdíti hősei valódi jellemét : emez azonban igaz adatokkal dolgozik, életből másol, s nem nevettetni, hanem elriasztani akar. Beszélgetéssel jellemez mindakettő ; de könnyebb a torzítás szándékával, mintsem hű jellemzetességgel beszéltetni egy-egy élő személyt. Mesteribb vállalkozás ez az utóbbi. Különösen kitűnő e tekintetben a gyónási jelenet, a darab e tulajdonképpeni magva, terjedelmében is csaknem felerésze. Ott az érsek is közreműködik Menyhárt jellemeztetésében. S a jellemzés nem is oly elfogult, mint az irányzatos műveké rendszerint. Menyhártnak családja iránti aggódó szeretetét is szóhoz juttatja, sőt egyszer a magábaszállás, a lelkiismeretfurdalás futólagos állapotában is bemutatja őt, bár ez esetekben talán féligmeddig saját szócsövének teszi meg. »Ó Úristen, hogy az gonosz név embernek halála után is megmarad!« — »Nagy dolog az, hogy a gonosz hírnév, soha, amint látom meg nem hal« : — mondatja vele gyónás közben. Mikor Bebekék meggyilkoltatását meggyónta, hozzá teszi : »az lelkiismeret mind furdala, hogy soha nem nyughatám, — úgy tetszett, mintha éjjel-nappal a földből, mikor öttem, ittem, aludtam, . . . reám tátván szájokat, kiáltottanak volna az én társaim«. Az érsek kérdésére, vajon megkönnyebbült-e a gyónás által, azt feleli : »Igen is, . . . de szintén elrémülék, nékem bűneim mintha mostan lettenek volna ; úgy tetszik, mintha ugyan ropognék és egy csontom sincs helyén . . . « Minde nyilatkozatai közé azonban cinikusak keverednek, s nincs mélyebb következményük. Éppoly adatok voltak azok a szerző kezében, mint a többi, s bizonyára közvetlen tudomása volt Menyhárt némelykor fel-felébredt, de legott elhessegetett önvádjairól.

Boldizsár jelenetében Tamás dorgálásai már nyilvánvalóbban elárulják a célzatot, s a jellemzés veszít addigi kiváló tárgyszerűségéből.

A Névtelennek nem közönséges tehetségére vall természetesen fonódó, s mégis egyénítő erejű dialógusa. A személyeknek helyzetükből folyó beszéde egyszersmind jellemző reájuk, a nélkül, hogy a szerzőtől súgottnak tetszenék. Mindenik a maga egyénisége szerint, vagyis drámai elkülönüléssel beszél. Semmi henye szó a beszéltetésben, semmi, ami a puszta beszéltetést szolgálná : embert, jelenetet képzeltet maga mögé a szó. Mily változatos, fordulatos gondolatmenetű egy-egy megszólamlása Menyhártnak, s mégis mily természetesen szövődik össze életszerű szóváltássá az előtte és utána szóltak beszédével! Jó példa rá Menyhárt harmadszori megszólamlása a darab elején, vagy tanácskozása deákjaival a második részben. A gyóntató jelenet könnyen egyhangúvá válhatott volna tárgyánál fogva : Névtelenünk rendkívül élénkké, figyelmet lenyűgözővé tudta formálni a két résztvevő eleven elképzelésével. Az érsek viselkedése ott nem kevésbbé érdekkeltő, mint a gyónóé : néha még maga is segít eszébe juttatni Menyhártnak bizonyos meggyónnivalókat.

Nyelve a Comoediának ugyanaz az egészséges, gyökeres jó magyar nyelv, mely e század irodalmának egyik legfőbb kincse és hagyatéka. Szabatos, találó, talpraesett, mert csak kifejezni akar, a nélkül, hogy különösebb szépségre törekednék. Az igazság, valódiság, a tény a század ideálja, s nyelve is csak egyenes, tárgyilagos közlésre törekszik. E tekintetben a Comoedia egyik legkitűnőbb terméke a maga korának.

3. A LUTHERIZMUS VESZTESÉGEI. NÉHÁNY FŐBB KÉPVISELŐJE AZ IDŐSZAK VÉGÉN

Nemcsak Erdélyben szorult vissza a magyarság körében a reformáció kezdetén még kizárólagos lutheri irány, hanem a Habsburg-országrészben is. A legszélsőbb, antitrinitárius hullám itt nem tudván hódítani, a lutherizmus veszteségeiből a helvét hitvallás gyülekezetei gyarapodtak. Mégis, Erdélyhez és a hódoltsághoz viszonyítva e részeken — Dunántúl és az északnyugati Felvidéken — maradt meg legszívósabban, ha megfogyatkozva is, a lutherizmus magyar állománya, bár más nyelvűekkel keveredve. Veszteségei az irodalomban is megmutatkoznak. Az előbbi időszak gazdag lutheránus irodalmával, nagyszámú tudósaival, íróival és énekszerzőivel összehasonlítva e mostani szegényebbnek mondható. S hovatovább más oldalról is veszély fenyegette: a katolikus részről meginduló ellenhatás. Legkiválóbb képviselői és bajnokai — Bornemisza Péter, Magyari és mások — már ez új veszedelemnek igyekeztek gátat vetni, s ők a dolgok történeti rendje szerint már az ellenreformáció fejezetébe illeszkednek be. Ezúttal még tisztán a reformációbeli felekezést tartva szemmel, a megcsappant lutheri felekezetnek aránylag kevés irodalmi képviselőjét van módunkban számbavenni. Legtöbb figyelmet Sibolti Demeter, meg Kulcsár György igényel közöttük.

Sibolti Demeter Tolnán és Temesvárt tanult, a Massay-családnál nevelősködött, három évet töltött Wittenbergben (1559—62), három-három évig volt a gyulai, majd a csepregi iskola rectora. Csepregen Nádasdy Ferencnek is nevelője volt (Beythe István után), s Bécsben is járt vele 67-ben. Tanítványa azután is nagy szeretettel gondoskodott róla. Ezt írja 68. júl. 14-én édesanyjának: »Az mint egyebektől értem, azt hallom, hogy Sibolti Demeter uram, ki ezelőtt nekem mesterem vala, mindent pénzen veszen és munkájával szerez, mely dolog, ha igaz, bizony nem jó. Kérem Kdet, hogy Kd megtekintvén az ű munkáját és jámborul való tanétását, Kd tudakozzék meg róla, ha valami nyomoruságba vagyon és ne hagyja Kd, mert bizony ha az úr Isten megtart, egy mesteremnek sem akarok hálaadatlan lennem, mert Isten megbintetne s emberek

elétt is szidalmamra lenne énnekem«. Anyja azonnal megnyugtatta hogy még eddig »nem hatta Demeter mestert«. Ebből is valószínű, hogy 68 után egyideig a sárvári iskolában tanított, Nádasdyné oltalma alatt. Később az északnyugati részeken lelkészkedett : Jókán (74), Nagyszombatban (76), s onnan előzetvén, Semptén (79). 85-ben a csallóköz-mátyusföldi protestáns egyházkerület püspöke lett, de e tisztjéről lemondván, még az évben Győrbe ment lelkésznek. Szenczi Molnár Albert, mikor tanulni 86-ban Győrbe érkezett, már ott találta, s tőle, mint apjának komájától gyakran részesült segélyben is ; hallgatta prédikációit, olvasta műveit, — amint mindezekről latin-magyar szótára előszavában (1604) emlékezik. Beythével és annak kryptokálvinista társaival többször vitatkozott, de a csepregi colloquiumot (1591) már nem érte meg : 1589-ben meghalt.

Lelki Hartz c. kis könyve Mantskovit Bálint nyomdájából került ki 1584-ben. Névtelen, de bizonyára Manskovittól származó bevezető ajánlása szerint Soós János kértére szedegetett össze e könyvben néhány jeles vigasztaló tanúságot a Szentírásból a kétségbeejtő ördögi kísértések ellen. Szabó Károly az előszó ezen szavaiból következtetett arra, hogy egy Mantskovittól valószínűleg szintén 1584-ben kiadott „Vígasztaló könyvecske" is Siboltitól való. Azonban a „vígasztaló tanúságok" amaz előszóbeli említése világosan a Lelki harc-ra vonatkozik, s így Szabó Károly következtetése egy másik műre : elfogadhatatlan. Az a másik mű valójában csak újra-kiadása a Bock Mihály-féle Würtzgärtlein Balassa Bálinttól való 1572-i fordításának, megtoldva Heltai említett Spangenberg-fordításával. A Balassáét egy fejezettel megszerezve, már Bornemisza Péter újra kiadta volt saját Vígasztaló könyvecskéje negyedik részeként 1577-ben ; utóbb pedig még egyszer Szalárdi Miklós 1643-ban. Sibolti kiadványának legfeljebb azon az alapon volna tekinthető, hogy ugyanazon betűkkel, ugyanoly papírra nyomtatva maradt fenn, mint a Lelki harc, s egyetlen ismert példánya azzal van egybekötve.

Siboltinak e szerint csak egy műve ismeretes : a Lelki Hartz. E 12-edrétű könyvecske azt célozza, hogy a kétségeit, aggodalmait feltáró bűnös embert megnyugtassa és vigasztalja. A bűnös embert u. i. jobban nyomja a lelkiismeret elviselhetetlen súlyossága, mint az emberre egész életében nehezedő sok nyavalya és háborúság : szegénység, fogság, betegség. A könyvben ő adja elő töprengéseit, s a Szentírás (vagy aki azt idézgeti) felelget neki kétségeire. Párbeszéd alakul ki ekként a bűnös ember és az Ige között. A Bűnös : aggódik, hogy bűnei kárhozatra viszik ; Isten csak némelyeknek bocsát meg ; Krisztus sokakért adta váltságul magát, de nem mondja az Írás, hogy mindnyájan üdvözülünk ; vajon neki hol a

helye? az ő hite erőtlen, s nem is ő rajta áll, mert a hit Isten ajándéka ; Istennek eltitkolt tanácsa, hogy kiket választ életre, s ő azt meg nem másíthatja ; nagy kételkedés van benne, bűnei rettentik ; vétkezett Isten és felebarátai ellen ; vádolja Isten törvénye, az ördög és lelkiismerete ; rettenti Kain, Saul, Judás és egyéb kárhoztak példája, sokféle nyavalya, betegség, szegénység, halál, pokol, s az utolsó ítélet gondolatja is. Felel kétségeire a Szentírás : Jézus Krisztus a bűnösök üdvözítésére jött erre a világra, mindenekért adta váltságul magát ; egy ember által jött ez világra a bűn és a kárhozat : egy Krisztus igazsága által váltatnak meg a bűnösök ; nyugodjék meg a Bűnös : »az Isten és az igazság hatalmasb az ördögnél és a bűnnél, az élet erősb a halálnál, az egy Menyország a pokolnál, az idvösség erősb az kárhozatnál« ; sokan üdvözülnek, de nem mindnyájan, mert sokan vannak és maradnak hitetlenek ; aki nem hisz a Fiú Istenben, az immár megítéltetett ; a kérdés nem az, erős-e a hited, avagy erőtlen ; nem a mennyiségből kell ítéletet tenni ; hanem a fondamentomból, melyben a hit nyugoszik : az Isten Fiának érdeméből és elégtételéből ; az a kérdés, hogy örömest hinnél-e, ha hihetnél? — ha nem, elvesztél, ha igen, meggyőzheted a te kísérteteidet ; erőtlenségünket a Szentlélek segíti : a tördelt nádat nem rontja el még jobban és a füstölgő csepűt nem oltja meg az Úr ; az a gondolat, hogy Isten akaratját meg nem változtathatjuk, az ördögtől fúvattatik az emberekben ; Istennek titkos tanácsa megjelentetett nekünk szent Fia által, ki az ő cancellariusa, tanácsának tolmácsolója ; aki Isten kegyelmének bizonyos voltában kételkedik, az az Istent hazudtolja, gyalázza a Fiú érdemét ; ha kárhoztatni akart volna bennünket az Úr, régen megmívelte volna (aminthogy az ördögöket egyszersmind kárhoztatta), s nem gondoskodott volna váltságunkról ; — ha kételkedel, kételkedésed ne cselekedet, hanem szenvedés legyen, ellene állj, bánkódjál, imádkozzál ; Krisztus egészen reávette ez világ bűnét, a tiédet is, ki te ez világnak legkisebb része is alig vagy ; megmondatott : »ha az ti bűneitek ollyanok lesznek is, mint az vörös bársony, megfejéredtek, mint az hó ;« — vádol az ördög? — feleld neki, hogy nem ő ellene, hanem az Úristen ellen vétkeztél ; Kain és a többiek példája a penitencia nélkül való hitetlenekre tartozik, nem mi reánk ; valakit szeret az Úr, megsanyargatja ; de szenvedésünk ideig való és elmulandó :» estve siralmunk, regvel örömünk« ; haláltól, pokoltól, Isten biztat, hogy megvált ; a halál Krisztus győzedelmével megemésztetett ; aki hallgatja Krisztus igéjét és hisz neki, örök élete lesz és nem megyen az ítéletre, de a halálról életre megyen. — Fohászkodás végzi, bizonyára a bűnös emberé, a dialógust : »Hova folyamjam azért, hanem csak te hozzád,

én Istenem, ki teremtőm, megváltóm, bírám, oltalmazóm és én idvözítőm vagy : a megharagudt Istentől a kegyelmes és megengeszteltetett Istenhöz. Kinek legyen dícséret, tisztesség és dicsőség, mindörökkön örökké, Ámen.« A szűkszavú, magvas, szépen megírt könyvecskében semmi felekezeti torzsalkodás : a Szentírás nem mások ellen, hanem a vergődő emberi lélek vigasztalására felhasználva benne.

A Dunántúl másik kiváló lutheránus prédikátora — mint művei címében vagy ajánlásában nevezgeti magát — »alsólendvai Kultsár György mester«. Göcseji tájszólása alapján is hihető, hogy Alsólindván született, s úgy látszik haláláig (1577) az ottani Bánffyak pártfogását élvezte : azét a családét, mely Tőke Ferencnek, Ráskai Gáspárnak és egy ideig Beythe Istvánnak is patrónusa volt. Eleinte más helyen lelkészkedhetett, s ott üldöztetvén, került haza 1573-ban Alsólindvára tanítónak. Egy év múlva már prédikátornak mondja magát. Alsólindva ekkori urának, Bánffy Miklós zalai főispánnak bizonyára kedvelt embere volt: ő lett keresztapja Bánffy leányának, Katalinnak. Három kiadványát ismerjük, mind a három Alsólindván jelent meg 1573- és 74-ben, Hoffhalter Rafael nyomdájában. Hoffhaltert bizonyára az ő kedvéért hívta oda Bánffy.

Első művét Az halálra való készületről szólót (1573) Bánffy Miklósnak ajánlta. Ez afféle »ars moriendi«. Négy részre osztva a következőket fejti ki : 1. Két életünk van ; az egyik idő szerint való, ezen a világon ; a másik örökkévaló, a másvilágon ; amaz csak zarándokság : vágyódjunk ki belőle, s a másikra, örök hazánkra viseljünk gondot. 2. Készüljünk a halálra már egészséges állapotunkban : az ige hallgatásával, gyakori emlékezéssel a halálra s távoltartva magunktól a bűnt ; készüljünk betegségünkben : gondoljuk meg Krisztus kínszenvedését, melyhez képest a miénk semmi ; álljunk ellen az ördög zúgolódásra késztő kísértéseinek, biztassuk magunkat Isten ígéretivel, könyörgéssel ; lelkipásztorunktól vagy valamely tudós barátunktól kérjünk vigasztalást, rendezzük tartozásainkat, gondoskodjunk hozzánktartozóinkról ; bocsássunk meg mindenkinek, engeszteljük meg, kiket megbántottunk ; tegyünk vallást hitünkről, ajánljuk lelkünket Istennek, testünket a földnek. 3. Az ördög kísértései, miknek ellent kell állnunk, számtalanok : biztat kevélység, haragtartás, tobzódás, veszteghevérés, paráznaság, hazugság bűneire, az örök élettel nem-törődésre ; ijesztget, hogy mivel elhagytuk elein hitét, vallását, el fogunk kárhozni ; csábít, hogy ragaszkodjunk ehhez a világhoz és cselekedetünk érdemében, vagy szentekben bízzunk. Kioktat a könyv, mit feleljen a beteg ember mind e kísértések ellen ; az utolsóra

természetesen azt, hogy bocsánatot, örök életet csak Krisztus érdeme által veszünk. 4. Találjunk vigasztalást Isten igazságának tudatában, s annak meggondolásában, hogy a halál szabadulás, csak álom, és mint az alvó emberben, azonképpen »az megholt körösztyénökben is az lélök él, meg nem holt,« — s hogy van feltámadás, van örök élet. — Záradékul néhány lapon a megboldogult és az elkárhozott lelkek állapotját vázolja a másvilági életben. Kulcsár, mint alsólindvai tanító és »prédikátor«, ismerte a szintén alsólindvai Tőke Ferenc irodalmi munkásságát ; azoknak »rettenetes példájok« között u. i., kik jó idején meg nem térvén, kétségbeesésben vesztek el, Spira Ferencét is megemlíti. Valószínűleg olvasta Dévai Tízparancsolat-fejtegetését is. Legelső mondata — »Azt szokták az embörök mondani közbeszédben, hogy nincsen jobb annál, mint akki meghal s idvözül« — szinte szószerint egyezik Dévai említett művének fentebb, a maga helyén idézett, szintén legelső mondatával. Egyébként is természetszerűleg vannak könyvének amazéval rokon gondolatai.

Vannak némi egyezései második művével is, melyet Zrínyi György-, Kristóf- és Miklós-nak, Bánffy rokonainak ajánlva, »Az ördögnek a penitenciatartó bűnössel való vetekedéséről« címen adott ki ugyancsak 1573-ban. Ezt — mint ajánlásában közli — Urbanus Regius (König Orbán német humanista, később augsburgi szuperintendens) írásából fordította »az szegény magyaroknak kedvökért, kik a diák és német írást nem értik«, mert nemcsak életében szóval, de holta után írása által is szolgálni kíván üdvösségökre. Ugyanaz a gondolat ez, melyet már Méliusz hangoztatott. A könyvecske különben a Kísértő és a Bűnös »vetekedését« (disputáját, beszédét) adja elénk. A Bűnös a Szentírásból és a szent doctorokból minden hamisságát elrontja a másiknak, utolsó, hosszabb válaszában nagy nyomatékkal részletezve a »sola fides« értelmét. Efféle »disputa«-szerű szakaszt láttunk az előbbi mű harmadik részében, s mint emlékezhetünk, Tőke »Spira Ferenc«-ében is hasonló kísértő disputa megy végbe Spira teste és lelke között.

Nagy művét, Postillá-ját, 1574-ben adta ki, Bánffynak ajánlva. (Újra kiadták 1579- és 1597-ben). Ajánlása szerint azon sok írástudó atyafira gondolt, kik, kevés lévén az egyházi szolga, ily tanítások olvasásával kívánnak hitökben erősödni ; kiadta azért is, hogy »az együgyű lelkipásztoroknak lenne valami módjok, mint kelljen elindulniok az szegény paraszt nép között az Isten igéjének hírdetésében« ; végül, hogy eretnek tévelygéseket elhárítson. Mint címében is jelzi : »prédikáció szerint« magyarázza az evangéliumi szakaszokat, melyeket »esztendő által keresztyének gyülekezetibe szoktak olvasni és hirdetni.« Minden vasárnapi és

ünnepi prédikációja az aznapi evangéliumi szakasz (perikópa) magyar szövegének közlésével kezdődik ; »Értelme« címen összefoglaló magyarázatot fűz hozzá, kijelölve a belőle levonandó »tanúságokat« ; s erre következik e tanulságok részletes kifejtése, a tulajdonképpeni prédikáció. Annak anyaga pedig többféle. Van benne exegézis ; néhány főbb protestáns hitelv kifejtése ; eretnekségek és balvélekedések cáfolása ; hívek és lelkipásztorok intése ; hozzászólás a gyakorlati (társadalmi) élet néhány, a reformáció korában napirenden tartott kérdéséhez. Exegétikai elemeit a szokványos szöveg-értelmezések teszik : mint érti az evangélium ezt vagy azt a kifejezést ; mit jelent ez s ez »hasonlatosság«, példabeszéd, személy és tárgy ; mit példáz, »jegyez« pl. a Szűz Mária, mit József, a jászol, a póla ; »Anna próféta asszony, minden jámbor cselédes asszonyállatoknak és özvegyeknek ábrázatjokat viseli, kitanítván őket az ő példájából az Isten szerént való tisztességes életre és igaz hütre« ; Jeruzsálem pusztulása az utolsó ítéletet példázza : romlásának előjeleit, éppúgy mint az utolsó ítéletéit egy-egy prédikáció részletesen ismerteti, valamint magának Jeruzsálem ostromának történetét is Josephus Flavius szerint. Ez a tárgya legutolsó prédikációjának is ; abban a »jelekből« ő is levonja a közkeletű következtetést : »közel vagyon ez világnak vége«. — A protestáns tanok közül, mint leglényegesebbel, a Szentháromság dogmájával foglalkozik alaposabban — (Krisztusról s a Szentlélekről külön prédikációkat is közöl) —, meg a keresztség és úrvacsora szentségével, a hit és jócselekedet értékével az üdvözülés és bűnbocsánat szempontjából, mi csak Krisztus érdeme által adatik ; természetes, hogy elvet minden »emberi fejtől támadott tudományt és szerzést«, s csak az evangéliumok, apostolok és próféták bizonyságát fogadja el. Némely tanításuknak külön »megbizonyításokat« is szentel (pl. annak, hogy Krisztus feltámadt). — Ismerteti a Krisztus isteni és emberi természetére vonatkozó különféle eretnek tanításokat (Sabellius, Photinus, Servetusét stb.), s bizonyítja velük szemben, hogy Krisztus az Atyával egy természetű és örökkévaló isten, s az »ígén« őt érti János. Cáfolja azon balvélekedést, hogy az emberek gonoszságának Isten az oka, s megmagyarázza, miért bocsát reánk kísértéseket, hamis tanítókat az Isten, s mi végre kísért bennünket az ördög. — Oktatja, inti a híveket : mi szabad, mi nem az ünnepnapokon ; mi az imádság lényege, kelléke ; mik s hányfélék a bűnök ; minő tisztelet illeti meg a halottakat, szabad-e siratni őket (szabad!) ; milyen legyen a temetés ; különösen inti őket templomjárásra ; a pásztorok az angyal hívó szavára otthagyták nyájukat, s mentek Betlehembe a csillag után ; nem mint mostanában »némely hitvány természetű pórok«, akik

nem gondolnak a prédikációval, mert — azt mondják — jószágukra kell gondot viselniök, s ha minden nap prédikációt hallgatnának sem öregbednék vele semmi jószágok ; a mi polgáraink, parasztnépeink és szolgalegényeink még ünnepnap is »az bor-házhoz sietnek«, s nem a »kenyér-házhoz«, a templomba, hol a mennyei kenyér vagyon ; pedig a nyáj, amelyet ama pásztorok őriztek, az övék volt ; míg odajártak Betlehembe, Isten őrizte azt s aztán nyájokőrizni ismét visszaküldte őket : nem parancsolta, hogy kietlen pusztába menjenek, baráttá legyenek. Egy prédikációjában a »szent házasságról« szól, kifejti, olyan formán, mint Batizitól hallottuk, mire való az, s mik a házasok tiszti. — Több ízben, s egyéb tárgyú beszédeiben is, figyelmezteti tisztökre a lelkipásztorokat és erkölcsös tiszta életre, mert »aki egyebeket meg akar feddeni, ő bűn nélkül légyen«. Ismer igaz és hamis lelkipásztorokat, szól is tévelygéseikről, de személyt nem nevez meg ; felvilágosítja ellenben híveit, hogy »a keresztyéni gyülekezetnek, még a parasztoknak is, szabad megítélniek az ő papjokat, püspököket és prédikátorokat és a hamisságért kivetni az ő tisztökből és helöttök mássakat, igazakat válogatni« ; tudják a Credót, meg a Miatyánkot, s a tanítók tudományának is e kettő a próbaköve.

Vallásnak, egyháznak e — mondhatni — belső ügyein kívül Kultsár postillái sem feledkeznek meg a gyakorlati élet oly kérdéseiről, melyekben, mint láttuk, a reformáció kezdettől fogva igyekezett megfogalmazni a maga álláspontját. Egyik a »fejedelemség«, másik a »gazdagság« kérdése. Szkhárosi Horvát András az elsők közt szólt volt ezekről (az utóbbiról »fösvénység« címen). Gazdagságról, fösvénységről két prédikációja is van Kultsárnak. Nyomatékosabban fejtegeti a fejedelmek és alattvalók egymás iránti kötelességeit, s útmutatást ad az utóbbiaknak törvénytelen szorongattatásuk esetére. A fejedelmeket különösen a hit iránt tartozó kötelességeik elhanyagolásával vádolja. Hogy most sok háznép, sok falu és város nem tér a Krisztushoz, sőt inkább elidegenedik tőle, oka az, hogy a háznépnek gazdái, fő-főnépek és fejedelmek magok »hütetlenek« ; Isten beszédét, ha elmennek is a templomba, csak képmutatásképpen hallgatják, de egy szálnyira sem fogadják. Mivel tartozunk nekik? Törvényes adóval igen, de törvénytelennel nem ; ha mégis olyat rónak ki ránk, könyörögni kell hozzájuk, hogy elégedjenek meg a törvényessel ; ha megtagadják, meg kell adni, amit követelnek ; de tudjuk meg nemcsak azt, hogy méltatlanul veszik, hanem azt is, hogy ők Isten ostora, s bűneinkért méltán szenvedünk általuk : »mostanában is nagyon panaszolkodnak az Magyarországbéli kösség az sok törvéntelenségről, inségről, rabságról és szolgálatról«, de okát nem gondolják meg, csak zúgolódnak

és Istenre kiáltnak. Ez az engedelmességre és magunk vádolására utaló felfogás inkább a Heltaiéval egyezik, mintsem Szkhárosi ingerültebb magatartásával. Úgyszintén a »rabotás népekhez« intézett vigasztalása is, kik »hivatalokban« (kötelességükben) híven eljárnak ; Ábrahám, Izsák, Jákób, Dávid példáját állítja eléjük, kik noha pásztorokból támadtak, ez világ szerint is jeles főemberek voltak : »mostanság se tartsák kisebbségől önmagoknak az rabotás népek és ne szégyenljék abban eljártokat és munkálkodtokat, amiben Isten az ő életeknek módját elrendölte ; mert azoké a pironkodás, akik alávaló és szegény pór nemből támadván, mindenkor urasságra vágynak és nagyobb tisztességet kívánnak őmagoknak, hogynem mint illenék.«

Modorában nincs ugyan semmi szónokias lendület, de az a tudós szárazság sem, mely egyebek közt Méliusz »magyarázatait« jellemezte. Egyszerű, világos, higgadt előadás az övé ; részletezőbb csak az evangéliumból olvasott egyik-másik szenttörténeti szakasz elbeszélésében. Vitatkozni, támadni, nyersen csúfolódni nem szokása ; magyar ellenfélt, pl. Dávidot, személy szerint meg sem nevez, olyankor sem, mikor épp a szentháromságellenes eretnekségeket ismerteti. A szentíráson kívül máshonnan alig idéz (Sz. Ágostonból igen ; természetrajzi tudnivalót — a keselyűkről — Pliniusból). Szenczi Molnár Albert a maga Postilla Sculteticájában Beythe, Bornemisza, Telegdi és Kultsár postillái közt a Kultsárét mondja legkülönbnek. Nyelvén van valami csekély göcseji íz, de nem következetesen ; idegen (latin) szót alig használ, latinizmusai aránylag ritkák. A »farizeus« magyar neve nála is »szörzetes zsidó«; a kovásztalan kenyér »pogácsás kenyér« ; a »képmutató« »képmutáló« is. Egy-egy szót meg is magyaráz : Krisztus megjelenése ünnepét a magyarok azért nevezik vízkeresztnek, mert eznap kereszteltetett meg Jánostól a Jordán vizében, s a vizet is eznap változtatta a mennyegzőben borrá.

Egy, a maga korában világhírű imádságos könyvet, Habermann (Avenarius) János wittenbergi tanárét, fordított le s adott ki 1593-ban Szalaszegi György muraszombati pap, a Poppel-család udvari papja. Habermann kiadványa egyike volt a Luther eredeti álláspontjával, az imádságrögtönzéssel gyökeresen szakító imádságminta-gyüjteményeknek. Bizonyos tekintetben visszatérést jelentett az a katolikus gyakorlathoz, aminthogy mintái közé egy jezsuita mű is tartozott : abból vette a naptárszerű és alkalmakhoz igazodó beosztást, sőt némely szövegrészleteket. Vannak imádságai a hét minden napjára, a napszakokra, egyes ünnepekre, alkalmakra, különféle életviszonyok, hivatások, társadalmi osztályok — pap,

fejedelem, házas, gyermek, útonjáró stb. — számára. Szalaszegi (Poppel Lászlónéhoz intézett) ajánlásából kiderül, hogy ugyane gyüjteményt már ő előtte is lefordította valaki, de nyomtatásban, úgy látszik, nem tette közzé. Ő nem a német eredetiből, hanem valamelyik latin nyelvű kiadásából fordította. Utána még Apafi Mihály udvarmestere, Osztopányi Pernyeszi Zsigmond is lefordította, 1693-ban. Ajánlásában Szalaszegi azt is jelzi, hogy le fog fordítani egy bizonyos, Prágából küldött Postillát is és azt Poppelné fiának, Ádámnak fogja ajánlani. E műve megjelenéséről nincsen tudomásunk. — A Pernyeszi-családnak egy korábbi tagja, András, 1577-ben felsőlindvai várkapitány, 1579-ben Nagyszombatban egy röpiratot nyomatott ki Bornemisza Péter ellen. De ő inkább katolikus, mintsem protestáns hajlandóságú volt s röpirata, már tartalma miatt is, egy Bornemiszáról szóló fejezetben lenne tárgyalandó. Szintén későbbi időszakaszba tartozik Soós Kristóf Sáros megyei nemes, ki világi létére prédikációkat írt és adott ki Bártfán 1598-ban és halála évében, 1601-ben.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

4. ÉNEKSZERZŐK A REFORMÁCIÓ ÚJABB SZAKASZÁBAN

Az ismertetett tudós teológusok közül, mint láttuk, többen énekeket is szerzettek: Huszár Gál, Szegedi Gergely, Sz. Kis István, Méliusz, Siderius János, Dávid Ferenc, Heltai. A két első énekeskönyvet is kiadott, úgyszintén Méliusz. Megismerkedtünk a Váradi énekeskönyvvel, meg Gönczi Györgyével és Szilvás-Ujfalvi Imre halottas énekeivel.

Mint az első, lutheri időszakban, itt is egy sereg jelentéktelenebb nevű, vagy névtelen szerző avatja tömegjelenséggé az ének műfaját. A felekezeti megoszlásnak ez időben még nem volt komolyabb hatása az ének-készlet hasonló szempontú szétkülönülésére. Aránylag ritkán lehet határozottan felismerni a szerzők felekezeti hovatartozását. Mint az első időszakban katolikus eredetű himnuszokat is felvettek a lutheránus énekeskönyvekbe, most a továbbhaladó felekezet is felhasználta az elhagyottnak az ének-készletét, a helvét a lutherit. Némelyik szerzőnek ismerjük felekezetváltoztatásait, de nem tudjuk, melyik álláspontján szerzette fennmaradt énekét. Az elbeszélőkről még most nem szólva, a líraiak egy része zsoltár-fordítás vagy átverselés, s a zsoltárnak nincs felekezeti irányzata. Viszont aki templomi éneklésre, vagy saját vallásos érzelmei megnyilatkoztatása végett költött éneket, azt természetesen inkább általános vallásos áhitat ösztönözte, mintsem dogma-bizonyítás szándéka. Ez utóbbit elvégezték a vezető, szervező egyéniségek.

Lássunk egy kis összefoglalást ez újabb vallásos és oktató líra termékeiről. Az énekek nagy része az 1560-as évekből való, néhány a hetvenes évek elejéről, kettő 1580-ból.

Az első időszakban feltűnt a világi szerzők nagy száma. Itt világit és egyházit nem tudunk oly bizonyossággal elkülöníteni. Úgy látszik, kezdett már kimenni a divatból, hogy versében a szerző bővebb felvilágosítással szolgáljon magáról. A mostaniak közül Szerémi Illyésről, meg Tuba Mihályról bizonyosan tudjuk, hogy pap volt. Amaz 1551—52 táján Sztárai helyére ment Laskóra, de csak egy-két évig lehetett ott: három éneke közül az elsőt már Kolozsvárt írta, 1561-ben. Tuba Mihály pedig Semptén volt prédi-

kátor Bornemisza előtt. Egy »szép dícséret« szerzőjéről, Dobokai Mihályról valószínű, hogy pap volt (Szamosújvárnémetiben). Szegedi Lajos, kiről mint Heltai munkatársáról már emlékeztünk, krasznai, kolozsvári, végül szászvárosi pap volt, s végigjárta a reformáció minden fokozatát. Pécsi János, egy házasének szerzője, talán tanító volt Kolozsvárt, hol éneke nyomtatásban megjelent 1580-ban. A zsoltárfordítók közt van egy István *deák* : egy haláltánc-ének szerzője, Pesti György *literátusnak* mondja magát : ezek bizonyára világiak. Zeleméri László, a zsoltárfordító, ha e néven ő említtetik egy 1588-i levélben, szintén világi lehetett, még pedig török területen lakó. Egy népszerű zsoltár fordítója Hartyáni Imre : úgy hívták Balassa Bálint inasát (íródeákját), kiről végrendeletében is megemlékezett ; semmi ok a kettő azonosítására, de azonosságuk tagadására sem. Két rabének szerzője, Palatics György, szintén lehetett világi ; egy ily nevű ember udvarhelyszéki birtokügyi oklevelekben többször is szerepel. Végül, ha igaz, egy nőt sorolhatunk a világi szerzők közé. Egy 1567-ben kelt könyörgésnek a versfőiből u. i. »Dóczi Ilona« név jön ki. Dézsi Lajos hajlandó e nőt az ének szerzőjének tartani ; az utolsóelőtti versszaka valóban mintha arra vallana. A psalmusfordító Tessini Imréről (hacsak nem ő az a Tessényi Imre cenki pap, ki jelen volt a csepregi colloquiumon), meg Zeleméri Lászlóról, Újlaki Péterről, s egy temetési ének »Tseh« nevű szerzőjéről semmi adatunk sincs.

A zsoltárfordítók közül csak néhány figyelemreméltóbbat említsünk meg. Az 51. psalmust ketten is lefordították : Szegedi Lajos, meg Hartyáni. A Szegediéről már megemlékeztünk. Hartyánié a különb. A zsoltár bűnbánatát s a lelki megtisztulás vágyát ő nemcsak tolmácsolni tudja, hanem őszintén magáévá tette : »Mely igen tiszta lennék, Úristen, ha megmosogatnál, Bizony a napnál, holdnál, csillagnál, szebb lennék az hónál, Senki nálamnál fejérb nem lenne, ha megtisztítanál.« Új hasonlatot is sző forrásába : »Mint az nyárfalevél, én úgy reszketek féltemben előtted.« Szegedi Lajosé egyszerűbb formája (4 × 10) miatt talán könnyedebb folyású, de a Hartyánié magvasabb. Zeleméri László psalmusfordítása azon földi királyokat és pap-uraságokat korholja és fenyegeti meg Isten büntetésével, kik Isten, Krisztus és az evangélium ellen fognak össze ; lazább kötése ellenére vannak élénkebb részletei : megszólaltatja az evangélium tagadóit, s Istent is. Intonálását méltó megjegyezni : »Zúgódik, dúl-fúl magában ez világ, Mikor feltámad köztünk az igazság, De ha tekinted dolgát, csak bolondság, És mindenképpen elmúlandó hívság.«

Az önálló énekszerzők közül kétségkívül Tuba Mihály semptei papé a pálma. Róla prédikátor-utóda, Bornemisza Péter írja,

hogy köszvényes, beteges ember volt, csak »nyögött és könyörgött«, családi élete is szerencsétlen volt : felesége »mással lakott«. E szenvedő embernél ujjongóbb, hívőbb Újesztendőre való dicséretet nem sokan írtak. Röviden, lírailag átélt történet gyanánt szemléli végig, idézi emlékezetbe Krisztus születését, növekedését, ellenségein való győzedelmét, s kéri, győzze le drága igéjével a mieinket is. Minden versszaka négy sorból áll ; a két első sor a szent történet egy-egy mozzanatát idézi emlékezetünkbe elbeszélő formában, a két utolsó sor pedig minden egyes ily emlékező mozzanat után felzendíti a vigasságra, Jézus imádására felszólító refraint : »Megteljesíté az Atyaisten, Szent ígéretit betölté szépen. Új esztendőben mi vigadjunk, Született Jézust mi imádjuk! — Im hozzánk küldé szentséges fiát, Anyjának választá az szűz Máriát. Új esztendőben . . .« stb. — Az ujjongó refraintől meg-megszakgatott és felfüggesztett elbeszélés strófánként új lendülettel mozdul tovább, s lelkes kérelembe szárnyal fel az ének vége felé : »Az gyermek Jézus felnevekedék, És ember korba hogy nevekedék, — (Új esztendőben, stb.), — Ellene monda sok hatalmasság, Az halál, ördög, hitetlen világ. (Új esztendőben . . .) ; Látván őket, értünk megveré, Nagy erejeket semmivé tevé. (Új esztendőben . . .). Támadj mellénk most is Úristen, És uralkodjál ellenséginken! (Új esztendőben . . .). Biztass minket a te szent fiaddal, kit értünk adtál, Jézus Krisztussal. (Új esztendőben ...). «Szép ritmusa, lélekből fakadó lírai energiája szinte hangos olvasásra ösztönöz. Egyszerűbb eszközökkel magával ragadóbb hatást alig érhetni el. A Váraditól fogva fel is vette több énekeskönyv, s faluhelyen karácsony-, vagy Szilveszter-estén ma is hallani törmelékeit énekes kéregetők ajakáról. Vetekedik vele Tuba Mihály másik, Az halálról szóló éneke, melyet Bornemisza gyüjteménye tartott fenn. Lényege szerint : lírai gyökerű elmélkedés : az élet mulandósága ellenére örömet hirdet, Istent várja a halálban, s a feltámadás és utolsó ítélet fölemelő elképzelésével zeng ki. Különösen szépek ez elképzelést megjelenítő versszakai ; az igaz hit sugalmazó, boldogító ereje érzik ki belőlük : »Lám, az Krisztus mennyországból, Ítéletkor udvarából, Angyalival dicsőségből, Mint bíró lejő az égből. Trombitálnak az angyalok, Kiknek szavát meghalljátok, Megromolnak magasságok, Hegyek, völgyek és az halmok . . . Akkor mi mind az Jézushoz, Angyalokkal mi urunkhoz, Gyüjtetünk mi az Szentekhez, Mint mennyei seregekhez.« Bornemisza, Tuba Mihály szenvedéseinek ecsetelése után azt mondja róla : »Mindazáltal ennyi keresztben is nem szakadott el az Úristentől«. Nem is! Sőt, mint e szép énekei mutatják, hozzá menekült és emelkedett.

Szerémi Illyés három énekében is akad figyelemreméltó. Ő 1551—52 táján Sztárai utóda volt Laskón ; utóbb Kolozsvárra került ; ott szerzette első énekét 1561-ben, a másik kettőt — nem tudni hol — 1564-ben és 80-ban. Mindeniket más-más versalakban írta, általában jó technikával. Az első arra int, hogy Krisztusra bízzuk magunkat : »Örvendezzetek és vigadjatok, Kik az Krisztusért háborgattattok, Csak az Istenhezti fohászkodjatok«. A második hálára és imádságra serkent, a madarak, a fülemile példáját is kedvesen említve : »Az filemile, lám, meg nem fárad soha szólásában, Mint Isten hagyta, igazán eljár mindenkor dolgában, Még éjfélkorban hozzája serken az énekléshöz : Keresztyén ember! tennen magadat te is szabjad ehhöz«. Bűneinkről való gondolkodást, lelki megtisztulást ajánl a harmadik : »Nincs drágább marhája embernek lelkénél, Azt erősben féltsed minden drága kincsnél.« — »Az ezerötszázban és az hatvanhétben, pünkösdnek elmúltában« kelt egy versfőiben Dóczi Ilona nevét őrző könyörgés. Két-két összerímelő 19-es sorból álló versszakaiban szép ökonomiával, prédikátori terjengősség nélkül vallja, hogy mindenkor csak Istenben bízott, s kéri hallgassa meg most is, mikor szíve így megkeseredett. Jól versel. Több nyilvánvaló jel tanusítja, hogy szótagszámra, metszetre tudatosan vigyáz. Így mindjárt kezdő versszaka második sorának szokatlan sorrendje : »Dícsérlek tégedet, én édes Istenem, nagy kegyelmességedért És énhozzám való az te szent fiadnak nagy irgalmasságáért.«

Nem egy ének céloz a haza nyomorult állapotára és könyörög szabadulásért. Egy De miseriis humanis (az emberi nyomorúságokról) c. névtelen ének könyörületért esedezik, mert nyomorgunk, pogányoknak vagyunk birtokában, lakó földünkről elkergettek, szüleinket fogságba vitték. Mint a legtöbb nyolcas sorfajú vers, ez is az ügyesebbek közé tartozik. Egy másik is azt kéri : ne bírassék pogánytól országunk, csendesedjék köztünk a vérontás. Egy harmadik így fohászkodik Istenhez : »Jusson eszedben jó Magyarország az te jó kedvedben.« A hagyományos zsidó-magyar párhuzam gondolatában fogant az Izrael népének megszámláltatásáról szóló ének, mely a zsidóknak Istentől való büntetésére, majd Isten haragjának megnyugvására elbeszélő módon tekintve vissza, kéri Istent, mi irántunk is szűnjön meg haragja. Minde névtelen énekek a Váradi Énekeskönyvben maradtak fenn. — A hazafiasvallásos típusnak egyik jellegzetes változatát képviselik Palatics György rabénekei. Az elsőt 1570-ben írta »Csonka toronynak erős tömlöcében«: valószínűleg Budán, török fogságban. Ez kissé hosszadalmas, úgyhogy jónak látja »könyörgésének sommáját megmondani.« Hálát ad az Úrnak, hogy ostorozza ; előszámlálja szenve-

déseit : nincs része a napvilágban, nehéz a vas; szabad életet kér, — de legyen az Úr tetszése szerint. Kezdő sora : »Uram! benned még az én reménységem«. Erre a nótára írta »Láss hozzám üdvösségemnek Istene« kezdetű versét Balassa ; ismerhette Huszár Gált 1574-i énekeskönyvéből, mert abban jelent meg. Megvan a bécsi Udvari Könyvtár azon arab betűkkel írt kődexében is, mely a Madzsar türki című ismert dalt fenntartotta, több, török-magyar keveréknyelvű verssel egyetemben. — Másik rabéneke ugyanazon gondolatok tömörebb előadása, őszinte bűnbánat szép megnyilatkozásaival : »Imé megesmerem kegyelmességét, Már megcsókolom szépen vesszejét«. Ki volt Palatics György, nem tudjuk. Az 1560-as években egy ilyen nevű »fő ember« Erdélyben udvari szolgálatban állt, s követségben is járt a töröknél. De ő volt-e szerzője e rabénekeknek, bizonytalan. — Megemlítem még egy Névtelen töredékét, mely a Lugossy-kódexben mindjárt Tőke Ferenc »Spira Ferenc«-e után következik, s ezért sokan ahhoz tartozónak vélték, annál inkább, mert tartalma szerint — nyavalyát, nyomorúságot bocsátott reá az Úr, de hite nagy hamarsággal, csoda módon megjött, s így megpróbáltatása javára vált — illett is ahhoz. Úgy látszik, inkább ellendarabja a hitét visszanyerni nem tudó Spiráról szóló éneknek. Emez 1553-ban, a töredék 66-ban kelt. — A bibliai epika lírai rokonát láthatjuk a Váradi énekeskönyv »Senki ne bízzék jó szerencséjében« kezdetű énekében, mely igazolásul röviden utal a figefa megátkozására, meg a »vérkórságos asszony« meggyógyítására.

Vannak ez énekek közt oktató, prédikátori jellegűek is. A házasének (epithalamium) műfajába tartozik Pécsi Jánosnak Kolozsvárt 1580-ban megjelent Oeconomia Coniugalis — házassági rendtartás — című verse. Egyetlen, nem ép, de régi kézírással kiegészített példányát az Akadémia könyvtára őrzi : latin nyelvű versfőszövege szerint egy bizonyos Budai Tamás esküvőjére készült. Szerzőjéről semmit sem tudunk. Szinnyei azzal a Johannes Quinquecclesiensis-szel azonosítja, aki Heltainak Mátyás királyról szóló latin nyelvű kiadványa elé több kolozsvári társával együtt epigrammát írt. Heltai e munkája kiadásakor, 1565-ben, már és még Méliusz »értelmén« volt. Valószínűleg epigramm-író hívei is. Hogy aztán Pécsi, munkája írásakor nem volt-e már unitárius, azt nem tudhatjuk. Maga a négyrímű tizenkettősökben írt versezet meglehetősen pongyola. Egy bevezetésszerű részében Isten szerzésének mondja a házasságot, s lelkére köti a férfinak, hogy jámbor, jó nemből való engedelmes társat válasszon magának. Az asszony se a gazdagságot nézze : ne úgy tegyen, amint mondani szokták : »Nem megyen Piroska Pálhoz, mert szegény Pál«! Következik egy fejezet az

asszony szépségéről, a házasság gyümölcséről, a férj kötelességéről, a gyermekek neveléséről. A szépség nem sokat ér : bizonyság rá a görög Heléna esete. Inkább a bibliai Sára legyen a mintakép. A jó asszony nem cifrálkodik : »Pávát nem követi az tarka köntösben«. Az asszony tapintatos legyen, lágyítsa ura haragját, mint Abigail. Egyszerű legyen : »Kendőzött álorcát utáld meg asszonyban«! — Gyermekáldás teszi széppé a házasságot. Legkedvesebb név az édesatya neve. A gyermek lesz istápja a szülőnek, mint József Jákóbnak. A házasságot csak a fráterek utálják, de ők álszentek. A férj mértékletes legyen, ne haragoskodjék : »Nagy sompálca nem kell jó asszonyembernek«. Viszont magát se hagyja elnyomatni : »Simon bíró nyergét felvetni ne hagyja!« A rossz asszony példája Sokrates Xantippéje, a jó férjé Jákób, ki Lea vakságát szeretettel szenvedte. Fő a szeretet. A gyermeket kiskorában kell a jóra, nemesre szoktatni. Ezzel kapcsolatban a római nevelésre és Bölcs Salamonra utal. Az Adhortatio Mulierum-ot bizonyosan ismerte. — A Cantio Jucunda de Helena Horvát, mely a Csereyné-kódexben maradt fenn, mintha csak a házasénekek tanításait akarná erősíteni : egy fiatalon özvegységre jutott, a házasélet örömeitől korán megfosztott, gyermektelen asszony panaszát adja elő. Némelyek hajlandók az ének szerzőjében nőírót látni, holott a cím megmondja, hogy Horváth Ilonáról szól, nem pedig ő írta. Inkább talán afféle »helyzetdalnak« kell felfognunk, melyet Horváth Ilona nevében, az ő panaszolkodásaként, ő helyette írt meg valamely énekszerző ismerőse, 1566-ban, a szolnokdobokai Kentelkiben. Özvegységét, szegénységét, szerencséje változását, megalázó helyzetét büntetésként fogja fel, sorsát például állítja mások elé. Van néhány szép sora, de egészben véve is megható szomorúsággal panaszolja a nő elhagyatottságát : »Én Istenem, hogy elvivéd az én szerencsémet, Ifjúságban kell viselnem én özvegységemet, Nagy bánattal kell megennem az én kenyeremet . . . Kell immáron bűneimért szegínsígben élnem, Más embernek háta megett kell már nyomorganom, Kivel én jót régen töttem, már azt kell szolgálnom . . . Már nem líszen, én Istenem, ki én írttem szóljon, Testembéli ruházatrul ki gondot viseljen, Nincsen immár hidegségtől már ki oltalmazzon . . . Búcsut vöttem ez világnak ű vígasságától, Keserűsíg elfordítá szívemet azoktul, Mer ez föld is sír alattam, hul járok ezentúl . . . Veszedelmes az ördögnek tisztességet tenni, Ez világnak hízelkedő szavának engedni : Tőrben esik az, ki akar ezeknek engedni« . . . minden ember okulhat ebből, megoltalmazhatja hírét-nevét, ha Isten szent törvényit hátra nem veti : »Az Úristen szent lelkivel vezérlje azokat, Igazgassa házasságban az ű íleteket, Mind halálig őrizhessík ű tisztessígeket.«

A házasénekek rokona Tolnai Bálintnak a Lugossy-kódexben olvasható éneke, a Historia de moribus in convivio, mely egy házassági alkalomhoz fűződve rendszertelen, pongyola előadásban oktat a vendégségben (»lakás«-ban) való helyes viselkedés reguláira. Első részében a gazda, a másodikban a vendégek illendő viselkedését fejtegeti, de legnagyobbrészt úgy, hogy az ily alkalmakkor szokásos szertelenségeket is ismerteti és korholja. E tekintetben műve Tolnai Decsi Gáspárnak »Az utolsó időben egynéhány regnáló bűnökről« szóló, fentebb ismertetett prédikációival állítható párhuzamba. Az ének maga elég hosszadalmas: százegynéhány strófából áll, noha Tolnai jól tudja, hogy unják a sok beszédet, s hosszú pecsenyét, rövid prédikációt szeretnek —, a hosszú éneket szent Iván énekének mondván. Inti hallgatóit — mert hallgatóságot kell oda képzelnünk —, hogy óvják magokat a rút zajgástól, mit a jó bortól megrészegedett emberek szoktak tenni, úgyhogy sem éneket, sem lantszót nem hallani üvöltésüktől. Bibliai példákkal emlékeztet, hogy Isten nem tiltja a szép lakodalmakat — maga Krisztus elment a kánai mennyegzőbe — de regulája van a »lakásnak«. A gazda szeretettel hívja, jó kedvvel tartsa vendégeit ; ha el akarnak menni, ne tartóztassa, hazakísértesse ; vendégség színe alatt, ital közben csalárd egyezkedésre ne szorítsa. Ne etesse, ne itassa szántszándékkal mértéken felül. Némelyek, csakhogy leitassák, sok étket adnak a vendég elé, sós pecsenyét pörkölnek, maszlagot is vetnek poharába, hogy megbolonduljon tőle. Különféle poharakat hordanak elő : borstörő, szennyes tál, töknyak, fúrt darabfa, bocskor, papucs, csizma, mind előkerül pohár gyanánt. A vendégség kezdetén imádság, végén hálaadás legyen, »köszöneti pohárnak« Isten hírével legyen, szép áldomásokkal, tiszta szívből ; de »duskát« senki senkire ne adjon Isten nevének vétkes említésével. Isten parancsa, hogy szegényt vendégelj, noha az téged viszontag nem híhat, de ezzel nem illik »compolárkodni«. Manapság ugyan csak gazdagnak van tisztessége : »szegény embör de hever mindönütt a porban.« (»Pauper ubique iacet« — hallottuk Heltaitól). Szabad azért főembert is vendégelni hálából, de nem hírnévvadászásból. Tékozlás, fösvénység, egyaránt rút. A vendéget szép renddel telepítsed le, kínáld, vagy vőféllel gyakorta kínáltasd. »Az hegedű, az lantszó szépen zöngedözzön, Az isteni dícséret legjobban zenegjön.« Bor vízzé ne váljék ! Tisztességes tréfa ám legyen ; de rút játék, csúf ruhába öltözés, kötözés, füstölés trágár embert —, ajtótörés, tollazás, bolond embert illet. »Kedves volna Istennek, ha róla szóllanál, Drága és szép dolgokról kérdést előhoznál, Históriát és példát az Írásból hoznál, Vagy szép mese-beszéddel embört vígasztalnál.« — A vendég ne menjen »hivatal« (hívás) nélkül lakodalmas házhoz ;

a hívást azonban meg ne vesse, ne mondja, hogy »én se megyök, te se jöjj!« Némelyek, nagy módot akarva mutatni, vagy mert »egy hívásra elmönnyi pór törvénnek tartják«, megváratnak gazdát, idejében érkezett vendégeket. Elégedésig enni, inni rendes dolog, tobzódni, zabálni nem szabad. »Rönddel járjon az pohár, körösztül ne járjon« ; mert az »átal-pohár« (mely u. i. »idestova«, »asztal átal« jár), azt teszi, hogy az egyik részeg lesz, míg a másik szomjúhon marad. Dicsőségnek tartják, ha sok bort ihatnak ; azért duskaitallal gyakran tusakodnak ; még azt is mondják, s azzal hetvenkednek, hogy »vagy kidőjt, vagy kidőjtöm!« Ilyenkor lesznek aztán kába beszéddel való, csordulás és csöppentés nélkül, szakáll-kenyés, szájtöllés és mosolygás nélkül való köszönések, fönnállások, majd csöppig kiivások. Némelyik, kezét összekulcsolva, foggal nyúl a pohárhoz, a fa-tejet szopja, hóna alatt a pohárt tányéron fordítja, nádcsőn szívja ki pohárból a bort, »vagy penig ajakával pohárt beburétja, egy hajtóban belőle az bort ő kiszopja, az poharat fölveti és ismét fölkapja.« Nem mer hagyni valamit a pohár fenekén — az ott maradtat cigányfinak nevezik, — mert akkor poharát ellopják. »Estve leszön nagy dánom, reggel penig bánom.« Verekedés, üstökvonyás, főtörés, öklözések lesznek, kocka, kártya, tánc következik, mikor sok a »veszteg űlést elúnja, viszketni fog talpa, hegedőben szép nóta azt csiklandoztatja,« mert mint közbeszédben mondják : »táncot az bor hajtja.« Még néhány tilalom következik : rakott tányért hazaküldeni, soká búcsúzkodni, vagy csak kapufától búcsuzni, követetlen (bocsánatkérés nélkül) elmenni nem illik. — Végül, ha netalán eddig papi szerzőre gondoltunk, megváltozik véleményünk, ezeket olvasván : »Ha kit én megbántottam az én énekemmel, Töltse rajtam bosszúját egy tele pim (pint) borral, Mert én már megfáradtam az énökmondással, hadd áztassam torkomat tőle adott borral.« Mindez nem zárja ki, hogy hálaadó és imádságszerű két versszakkal fejezze be oktatásait. Ki volt Tolnai Bálint, nem tudjuk, de világi énekmondót többet is ismerünk, ki vallásos, szent oktatásokat nem tart összeférhetetlennek az énekes hagyomány némely profánabb sablonjaival. Ő különben valódi bibliai tárgyú éneket is szerzett és adott ki. 1579-ben (nem tudni, hol) »A Szent János látásának 12. részéből való ének« címen. E művéről közelebbi adatunk nincsen.

A házaséneknek egy több tekintetben különleges, félig-meddig epikus képviselője az a Házasságról való szép ének, melyet Bessenyei Jakab tasnádi iskolamester szerzett 1562 január 22-én, »esztendőnek háború kezdetiben«, latin versfőszövege szerint — mire eddig nem láttunk példát — tulajdon esküvőjére, s mely — ez a másik érdekessége — egy antik regét beszél el, hogy annak »hasonlatosságából«

megmutassa, »micsoda egyesség és egymáshoz való szeretet kívántatik« a házasságban. 1580-ban Kolozsvárt ki is nyomtatták. Az elég gyarló (4/7 osztású) 11-esekben írt, laza kötésű versezetnek csak alig egyharmada (199 versszakából a közbülső 62) epikus jellegű, az is szinte lábbog a tanulságban, előtte-utána pedig merő oktatás és intés : a házasság — Ádám, Éva teremtése mutatja — Isten szerzése, az élet oskolája ; férjnek, nőnek megvan abban a maga tiszte ; egyakaró szeretetben éljenek egymással, »mint az galambok nagy szép békességben«. Maga az okulásul elbeszélt hitrege — »kinek mását talán mi nem hallottuk« — Ceyx és Halcyone ismert Ovidiusi meséje. Közvetlen forrása azonban nem Ovidius, hanem J. Stigelius német humanista. Ceyx, Apolló templomát akarva felkeresni, hajóra száll ; felesége Halcyone, nem mer vele menni, s őt is minden áron tartóztatni akarná a veszedelmes tengeri úttól. De hiába. Aggodalma valóra válik. A hajó viharba kerül, »patvaros szelek« nagy habot támasztanak ; Ceyx most emlékezik már felesége intésére ; ha reá hallgat, akkor békességben marad házánál, s felesége szeme előtt hal meg, mikor arra kerül a sor ; most társaival együtt a tengerbe vész, holttestét a hullámok a part közelébe sodorják, s úgy talál rá neje, kit már rég gyötört a lelkiismeret, hogy hitvesi kötelességét félelemből nem teljesítette ; most már halni szeretne ő is ; Isten madárrá (jégmadárrá) változtatja mindkettőjüket ; azóta a tengeren rakott fészkükben, és magas nagy kősziklákon lakoznak, s tartják hitöket mostan is. Halcionoknak mondatnak mindentől : »Zálagok és képek az szent házasságnak, Ez madarak az anyaszentegyháznak.« A házasélet áldásainak felsorolása közben Bessenyei megemlékezik a botránkoztatókról is, eretnekekről, fösvényekről, uzsorásokról. Az istenfélő házasember azonban békességben él házánál, feleségével nagy egyességben »Rendivel való megelégedésben, Örül, hogy nem részes az pártütésben.« Ez a »pártütés« bizonyára a Ferdinánd által János Zsigmond ellen előkészített felkelésre céloz ; Bessenyei Jakab nyilván nem vett részt abban, megelégedett »rendével« ; a székely szabadság eltörlése, mi a lázadás következménye lett, az ő életében nem okozhatott változást. Versében szebb, de mint egész műve, kelleténél továbbnyujtott részlet Halcyone siralma férje holttestének meglátásakor. A XVI. századi zsoltárköltészet szellemét lehelli az élet mulandóságát hasonlatokkal érzékeltető két versszaka : »Hamar elmúlik embereknek élete, Mint napnak fénye, rózsának ő színe, Nap elmenvén, leesik az ő fénye, Igen hamar elhirvad ő szép színe. Avagy mint a barlangból folyó forrás, Az kősziklából leszakadó zúgás, Hátra nem tér soha többé az folyás, Ekképen ember élete elmúlás.«

Egy másik oktató műfajban, a világkrónikában szerzett valami hasonlót, Bessenyei előtt egy évvel, Medgyesen, kárvallásán búsultában, de a felséges királyban bízva, Varsányi György. Az »perzsei« királyról, Xerxesről írt egy szép históriát, éppúgy csak általánosabb műfaji burkolatba rejtve, ahogy Bessenyei foglalta be a hitregei házastársak történetét a házasének szokványos oktató keretébe. De epikus műnek éppúgy nem tekinthető, mint amaz. Magát Xerxes történetét is, amit címe szerint igér, csak a »szerencse« példázása végett beszéli el (mindössze 41 versszakban a 111 közül). Eléje bocsátja a 6000 esztendőre terjedendő emberi történet kezdetének ismertetését, Ádám bűnbeesésétől fogva a vízözönig és a Babilon tornyáig. Xerxesnek sem annyira történetét, mint inkább hatalmát és kevélységét részletezi, bukását is éppencsak jelezve. Azután pedig több, hasonló értelmű szép példával, Polykrates-, Cyrus-, Sándor- s több máséval oktat, befejezésül a Dániel-féle négy monarchia rendjét ismertetve, melyeknek immár utolsójában élünk, s a »hatodik időben« ; a 6000 esztendőből 5561 már letelt, legfeljebb 439 volna hátra, de hamarább meglehet az ítélet, sok jelensége van közeledtének az erkölcs romlásában. Jobbítsuk meg magunkat s »immár az Istennek várjuk végső napját.« Mindezek előadása közben, ahol csak teheti, elmélkedik a »változásról« : a szerencséről, végül a magáéról is : vajha meg ne csalta volna őt a minap : kegyetlenül elvett tőle mindent ; de nem panaszkodik, azzal nem térül meg kára, Istennek ajánlja magát. Voltakép epikus látszatú elmélkedés ez a szerencséről, melyen azonban nem vak véletlent ért, hanem Isten rendelését. Olykor pedig, mintha a haláltáncok rettegett nagy hatalmát, a halált is értené rajta : hova lett gazdagságával Krézus, jó hadnagyságával Hannibál, Scipio, Julius császár, hova Pharao, Nero, Hercules, Achilles, Cato, Aristoteles, királyok, császárok, papok, püspökök? nem kedvez a szerencse senkinek! Hexameteres latin versfőszövege is a fátum egyetemes hatalmát állapítja meg. Az erkölcsi romlottságot, mely az ítélet közeledtét jelenti, a prédikátorok ismeretes példája szerint, de némi lírai felindulással rajzolja. Mint már megjegyezték, a Tompa Mihályéhoz hasonló keserű tapasztalatot se hagy említetlen : »Rokonság, atyafi atyafiat kerget, Az atya az fiát, fia atyát kerget.« Szinte mozdulatait is festi az álnok barátnak : »Véled gyakran beszél és ajánlja magát, Hallja jó barátom! úgy adja poharát, Ugyan lantol níha, látod térdhajtását. Ha igen eszes vagy, kérd elő forintját.« Tizenkettősei, mint e példák is sejtetik, szabatos metszésűek, aránylag ritkán szakít szót sorközepén ketté. Előadása világos, a vers korlátaiban is ép szerkezetű. Hogy a verses világkrónikában

magyar elődeit, Batizit, Dézsi Andrást ismerte-e, bizonytalan ; szöveg szerint nem, csak némely közkeletű műfaji motívumaiban mutat velük egyezést. Antik rege-anyagát, mint maga jelzi, Justinusból s részben a már akkor latin fordításban is olvasható Herodotosból merítette. A Polykrates-mondának ő magyar nyelven első feljegyzője. Verse 1574-ben nyomtatásban is megjelent.

Félig meddig szintén az oktatók közé sorozható a Váradi énekeskönyv egy névtelen éneke az utolsó ítéletről. Vázolja az ítélet lefolyását, s aztán kegyelemért fohászkodik. Jó, tudatos verselése miatt is szót érdemel. Egy felező tízesből, meg három tizenhatosból szerkeszti strófáit. Mennyire vigyáz a szótagszámra, mutatja ez a sora is : »Isten képére ékesíttetett óh emberi állat«, amelyben az *óh* nyilván töltelék-szótag. Van versének refrainje is, mégpedig versszakonként váltakozó ; a páratlan sorszámúaké ez : Mert eljő az nap, mely nap ez világ tűz miá mind megég«, a páros »számúaké ez : »Eljő bizonnyal az Isten fia szép fényes fölyhőben.«

Nem a biblián ugyan, hanem Szent Ágoston előadásán alapszik, de tárgya és műfaja szerint idesorozható Skaricza Máté mennyországleírása, melyet a Lugossy-kódex, meg Sz. Molnár Albert 1620-i imádságos könyve tartott fenn számunkra. Van neki ugyancsak a Lugossy-kódexben egy intő verse a bírákhoz (Adhortatio optima ad judices), megírta versben Ráckeve történetét, fordított több zsoltárt s állítólag a Luther énekét is ; pécsi disputatióját már Válaszúti Györgyről szóltunkban megismertük, s említést tettünk Szegedi Kis Istvánt méltató életrajzi művéről. Illő lesz itt, énekei ismertetése előtt néhány szót szentelnünk ez egyik legkorábbi magyar író-életrajznak. Mint tudjuk, Szegedi Kis Istvánnak Theologiae sincerae loci communes c. munkája bevezetéseként tette közzé 1585-ben, Bázelben, Szegedinek szintén általa rajzolt képmásával együtt. Szinte évről-évre haladva kíséri végig mesterét változatos, szenvedésekkel teljes életpályáján, folytonos éreztetésével annak a tiszteletnek, mely őt, mint rendkívülinek elismert emberi nagyságot itthon és a protestáns külföldön övezte. E pálya egy-egy fájdalmasabb szakaszán — így különösen török fogsága ecsetelésében — részletezőbben vesztegel, nem egyszer latin epigrammában is megörökítve a »kis termetű, de nagy eszű« férfiú életfolyásának egy-egy mozzanatát, vagy szatirával bélyegezve meg a vele szemben nagy hűhóval felvonult, de szégyent vallott vitatkozót. Nemcsak adatokat közöl, hanem a humanizmus és reformáció történetének és bajnokainak alapos ismeretével hősét e nagy szellemi mozgalmak áramlatába illeszti bele, különösebb figyelemmel a németországi tudományosság hazai

hatására. Az előbb Krakkóban tanult, s ott a zene és ének tudományában szép haladást tett Szegedi (Gálszécsi, Dévai és Batizi után) Wittenbergbe kerülvén, a görög és héber nyelv tanulmányozására talált kedvezőbb viszonyokat, s az utána oda kiment magyarok közül különösen Heltaival élt benső barátságban. Nem mulasztja el Skaricza megjegyezni, hogy a német humanizmus olasz költők hatására virágzott fel, elsőül Celtis Konráddal, de sem az, sem más honfitársai nem multák felül a mi Janus Pannoniusunkat. Skaricza saját élettörténetéből sem hallgathat el bizonyos részleteket, annyira össze volt az szövődve atyai mestere utolsó éveinek a történetével. Latin kéziratai, s kivált fentebb megismert híres »Tabulái« másolására sem talált nála szakértőbb másolót Szegedi. Gondos utánjárás, valódi kegyelet, eszmetörténeti látkör jellemzi íróéletrajzaink ez egyik érdemes ősét.

A maga korában igen jó hírű Skaricza Máté Ráckevén született 1544-ben ; egy évi pesti rektorság után 1564-től némi megszakítással 68-ig otthon tanítóskodott Szegedi Kis István oldalán ; közben meglátogatta a kolozsvári iskolát, ott egy évet Károlyi Péternél töltött, bejárta Erdély főbb városait, megfordult Nagyváradon is. 1569-től 72 tavaszáig a keviektől és Sz. Kistől kapott pénzsegéllyel külföldön járt. Olaszországban 15 hónapot töltött, abból hármat utazgatással, sok olasz város fölkeresésével ; legtovább Páduában tartózkodott, de Szegedi Kis István figyelmeztető levelére, hogy óvakodjék az olasz hit és szellem hatásától («ne fidem ingeniumque Italicum . . . inbiberet«), »az Alpokat megmászva« Genfbe ment át. Ott Bézánál is tisztelgett, s vele Méliuszról, Hellopoeusról és Sz. Kis Istvánról sokszor beszélgetett ; átadta neki ez utóbbinak ariánusok ellen írt műve kéziratát (az Assertio vera de trinitate címűt), csak olvasásra, de távozása után Béza kinyomatta. Meglátogatta a hat évvel azelőtt meghalt Kálvin sírját is. Zürichbe ment tovább Bullingerhez ; innen, nagy kerülővel, a schaffhauseni vízesést, meg a Duna forrását felkeresve, Bázelbe, ott időzött vagy egy félévig, azután pedig Salzburgon és Heidelbergen át, hol a bibliafordító kiváló hebraistával, Tremellius Immánuellel ismerkedett meg, Wittenbergbe ment ; onnan négy hónap mulva több német, belga és holland város érintésével Párizsba, a Csatornán át Angliába, hol Londont és Cambridge-et kereste fel. Hamburgon át Wittenbergbe tért vissza, az ő »második hazájába«. Ott könyvet vásárolt. Pénze apadni kezdvén, jónak látta hazaindulni. Lipcsén át Bécsbe érkezett, s onnan hajón jött hazáig. Mestere, Szegedi Kis István, az ő megérkezése után nemsokára (május 1-én) meghalt, ő temette,

s őt választották meg utódjává. 1576 augusztusában részvett a hercegszőllősi zsinaton, melyen a helvét hitvallásúak önálló szervezkedése történt meg, s gondoskodott az ott szerkesztett kánonok latin és magyar nyelvű kiadásáról. 1588 augusztusában ment el Pécsre vitázni az antitrinitárius Válaszúti György-gyel. 1591-ben meghalt »törökök csele által.«

Mennyország-leírása az említett két helyen nem teljesen azonos szövegű. A Szenczi Molnártól kiadottnak versfő-szövege: »Scariceus Máténak útitársa Szabó Sáráé«, a Lugossy-kódexbelié: »Scariceus Máténak útitársa Szabó Lásáré.« A kódex egy ismertetője nem tartja lehetetlennek, hogy a verset egy Szabó Lázár nevű énekes írta, ki Skariczának valamelyik térítő útján útitársa lehetett; ilyen alapon a másik változat szerint valami Szabó Sárát kellene szerzőül elfogadnunk. Azonban mindkét változat közlője maga is megmondja, hogy Skaricza a szerző. Sz. Molnár könyve Registomában, így: »Az mennyei paradicsomnak dicsőségéről szép versek Szent Ágoston írásából, mellyeket Scaritza Máthé az rátzkevei praedikátor fordított magyaról«; a Lugossy-kódex leírója a vers címében így: »Ex Augustino Confacta per Mattheum Scariceum. Descriptio Regni Coelestis.« Nincs hát ok kételkednünk Skaricza szerzőségében. A vers három tizenötös sorból szerkesztett strófákban van írva, az egyik változat szerint 34-, a másik szerint 35-ben. Az első strófa így hangzik: »Szóljunk az Szent Ágostonnal mostan az menyországról, Minden ember meghallgassa, szíve induljon abból, Mert mindnyájan még oda fel vitetünk innét alól.« Oda vágyik a lélek e tömlöcből, a bűn miatt elvesztett dicsőségét siratva. Ott minden szép eleven gyöngyből építtetett; cifrás arany magas házak, székek, ágyak, szép edények ott fényesen villognak; sár, szemét, hideg tél, sütő hévség ott nincs; szép éltető tavaszi szelekben virágok, örök rózsák, piros sáfrány, kék liliom, balzsamom illatoznak; édes mezők, vízfolyások gyönyörködtetnek; »az gyümölcsök, fügék, almák soha le nem hervadnak... hold járása, napnak fénye, csillagok nem változnak.« Ott Krisztus a tündöklő fény; világosak, mint nap, a szentek is; megunás nélkül való örömben, vétkezés, szükség, gond, betegség, nélkül élnek, látván a Teremtőt, egymás szívét-lelkét is általlátják s igaz szeretet kapcsolja össze őket. Könyörgés zárja a ragyogó leírást: élhessünk ottan mi is, Istenért, Istennel magával! — Másik verse, a bírákhoz intézett Adhortatiója, szintén vallásos eszmevilágban fogant. Isten igéje hallgatására, megfogadására inti őket; gondjuk legyen annak prédikáltatására, templomra, hasznát keressék a keresztyénségnek, a köznépnek; Isten képében járnak ők a község közt, a szerint viseljék hát

magokat ; mint Istennél nincs, ő bennök se legyen személyválogatás; megvesztegetni ne hagyják magokat ; jámborul éljenek, kíméljék a nyomorultakat ; ne nézzék a köznép háládatlanságát ; ha az meg nem köszöni fáradságukat, Istentől várják a jutalmat. »Az ki ez énököt versökben foglalta, Az bírák szömélyét ő meg nem utálta. Tanítani őket jó kedvvel akarta, Az ki jobban tanít, azt szabadon hagyta.« Az ének különben nem ment ismétlésektől ; gondolatmenete e miatt a második felében már nem elég határozott.

Nem igen szokták emlegetni egy harmadik szerzeményét : szülővárosa verses történetét. Igaz, hogy e vers jobbára csak témája ritka volta miatt érdemel figyelmet. Nem szülőföld-költészet ugyan ; nincs is benne semmi lírai megnyilatkozása a szülő földhöz való vonzalomnak ; kétségtelen azonban, hogy ösztönzője az volt. A szintén ráckevei születésű Magdics István »székesfehérvári püspöki szertartó, könyvtárnok« tette közzé a »ráckevei levéltárból« 1888-ban »Diplomatarium Ráczkeviense« c. kiadványában, melyet ugyancsak ráckevei születésű pöspökének, Pauer Jánosnak ajánlott. Maga a vers 1581-ben kelt ; versfői ily értelmű szöveget adnak ki : »Keviiek várasáról Scariceus Máté írá és éneklé Mátyás deáknak mint jámbor bízott urának kedvéért« (vagy : »kevéért«?). Ki az a »Mátyás deák«, nem tudjuk, de Skaricza szerzősége e szöveggel hitelesítve van. A nélkül az ő korához képest újabb modorúnak tetsző versezetet nehezen tulajdonítanók neki. Rímei, bár különösebb gondot nem fordít rájuk, már nem mindig afféle puszta ragrímek. Lehet, hogy a kiadás sem éppen kritikailag hű. A vers nagy feneket kerít krónikás előadásának. A magyaroknak Scythiából való kijövetelén kezdi (ami 374-ben volt) ; a hét kapitány választása, a »rút orrú Bendeguz« fiainak, Attilának és Budának, majd Attila fiainak, Ernáknak és Aladárnak viszálya ; Ernák visszahúzódása az őshazába, népe maradékának, a székelyeknek visszahagyásával ; testamentuma ; időmultával : Emese álma ; újabb kijövetel Álmos vezetésével ; Árpád »királysága« ; Zoltán, Toxun, Geyza és Sarolta ; Szent István, Szent Imre : szűkszavú, száraz közlésben vonulnak el szemünk előtt, lefoglalva »Kevi« történetének csaknem egész első felét (a 84 versszakból 35-öt). Miért, miért nem? itt abbahagyja a magyarok történetét : »Sokat tenne mindezekről szólni, Cronikákat kell inkább forgatni, Én sijetek csak Keviről szólni.« Voltaképen nem is ő, hanem Kevi beszél a továbbiakban (mint különben a vers elején is). Elmondja, hogy Albert idejében a Szöndörő-megyebeli Kovinból a török elől menekült rácok telepedtek le a csepelszigeti Szentábrahámtelkén, építettek ott kápolnát, kő-

házakat, s nevezték el a helyet Kovin-nak, utóbb Kiskevinek, Ráczkevinek. Nem Keve kapitányról neveztetik hát, mint némelyek hiszik, sem a görög Kew (?) szóról. Építkezéseik Mohács miatt elakadtak, de Fehérvár veszése után onnan menekültekkel gyarapodott Kevi lakossága, s tovább folyt a városfejlesztő munka. Felsorolja most már piacait, utcáit, közeit, mert — mondja —: »Veszett dolog én bennem lakásod, Uczáimnak ha nevét nem tudod.« Van ott Fa-, Kép-, Áros-, Rácpiac ; Fehérvári, Olajverő, Akasztófás, Makófalva-, Oldal-, Hegy-utcza, Szent Miklós utcája ; Szoros-, Fa-, Rév-, Köves-, Szénás-köz ; Ruhás oldal (szabókról), boros oldal (jó borokról így nevezve). Érdekes nyilatkozatot tesz a névadásról : »Nem szükség az uczát lakosokról Elnevezni, avagy az házakról, Mert ha eők kimulnak ez világbul, Az úcza neve is elvész abbul«, holott »örök nevezetének« kellene lenni. Végül polgárairól emlékezik meg : eleitől fogva nagy hűség, egyesség volt bennök : »Mostan pedig gyűlölség s irigység«. Isten segítségét kéri, egyességet, jó vallást hitükben, s ekként végzi : »Rút kietlen zűrzavar napokban, Mindezeket felírám más honnan, Ha egyszer lőn sok jég az Dunában Befagyásban és elindulásban. Tudom ezt, hogy sok jámbor emléti, De Krisztusra kell immár mutatni, Legyen azért erről megjegyzendő, Ezer eöt száz nyolczvan egy esztendő.« Versalakjáról — 4/4/2, vagy 4/3/3 — ez idézetek adjanak felvilágosítást.

Ha Luther énekének neki tulajdonított fordítása csakugyan tőle való, akkor leginkább abban kell látnunk költői tehetsége bizonyítékát. Híven követve az eredeti ének strófaképletét, tud annak korlátai közt erővel szólani, s kivált a legvégén — mint Arany mondta az e századbeli legjobb énekekről — »erős hittel Istenhez emelni« : »Megáll az Istennek igéje, És nem állhat senki ellene. Az nagy Isten vagyon mivelünk, És szent lelke lakozik bennünk. Ha testünk nekünk elvész, Ha marhánk elvész, Hírünk, nevünk, Feleségünk, gyermekünk : Az menyország megmarad nekünk.« Nem csoda, hogy katolikus énekeskönyvek is felvették. Skaricza szerzőségét azonban Barla Jenő kétségbe vonta, néhány más szintén neki tulajdonított zsoltárfordításra vonatkozólag is, melyek, mint az »Erős várunk«, már a Váradi (1566-i) énekeskönyvbe fel voltak véve. Nem tartja valószínűnek, hogy oly korán (még 22 éves kora előtt) több oly éneket szerzett, melyek egy énekeskönyv szerkesztőjének a figyelmét magukra vonhatták. Ennélfogva a Lampe-Ember-féle egyháztörténetben és Bod Péter Magyar Athénásában neki tulajdonított zsoltárfordítások közül csak azt az ötöt (az 52, 63, 74, 86 és 147-ik zsoltárét) fogadja el Skaricza szerzésének, amelyeket Gönczi György 1592-i énekes-

könyve is olyanokként jelöl meg. Ezek szorosan ragaszkodnak az eredetinek gondolatmenetéhez ; csak az utolsóul említett terjeng szabadon, s a menekülő Dávid könyörgését Isten hatalmának és gondviselésének dicsőítésévé alakítja át. A többi általában az igaz, az üldözött, idegen néptől szorongatott, hívő ember panaszszava, de bizakodása is Isten kegyelmében. Ezek némelyike (a 74 és 86-ik) minden különösebb figyelmeztetés nélkül is rá volt érthető az akkori hazai állapotokra. Az öt közül négy 11-esekben, egy pedig 12-es sorokban van írva. A 147. zsoltár első versszaka (»Drága dolog az Úristent dicsérni« stb.) erősen emlékeztet Sztárai 92. zsoltáráéra. Barla Jenő Sztárai hatását látja ebben. Gönczi ez esetben a szerzőt csak S. M. betűvel jelzi ugyan, mi Sztárai Mihályt is jelenthetne, de Bod Péter is Skariczáénak mondja.

Végül e csoportban a legérdekesebb emlékek egyike Pesti György nagyobb terjedelmű haláltánc-éneke. A Csereyné-kódexbe 1565-ben írta be Balázs deák, »Cantio de imagine mortis« (ének a halál képéről) címen ; Bornemisza énekeskönyve ilyen címmel közli : »A halálról való emlékeztető ének : mintha beszélne az Ádám fiaival« ; valami 70 sor híján megvan a Lugossy-kódexben is. Bornemisza több helyt önkényesen változtatott a szövegen. A szerzőről, kit a versfők »Georgius Literatus Pesti«-nek mondanak, semmit sem tudunk. Utolsó (82-ik) versszaka így hangzik : »Ezerötszáz és hatvan esztendőben, Bőjtmás hónak az tizedik napjában, Halál ábrázatja forgott eszében, Azki ezeket rendelé versekben.« Ebben a haláltánc-énekben, a szerzőnek néhány versszaknyi bevezető közlése után, nem a Halál egymást követő áldozatai beszélnek, hanem maga a Halál, s ő idézi amazok olykori alkudozó, vagy kiméletért esdő szavait is, nem mindig világos elkülönítéssel a maga beszédétől. Rendre felsorolja, kit mint ragadott el : pápát, császárt, királyt, tiszttartókat, hamis törvénytevőket, urakat, vitézeket, özvegy asszonyokat, barátokat, apácát, bábákat (vénasszonyokat), »mendikusokat« (medikust, orvost ért !), égbenézőket, gazdagokat, véneket, házasokat, részegeseket vegyest. Záradékul ismét a szerző veszi át a szót : elkerülhetetlennek, de örvendetesnek mondja a Krisztusban hívők halálramenését, a lélek megszabadulását a test tömlöcéből, s nyereségnek vallja a halált. A pápáról a Halál tiszteletlenül, s mind róla, mind a barátokról, özvegyekről és a magukat gyógyítni nem tudó »mendikusokról« gúnyosan is szól. Az apáca, ki »az halált életnél inkább dicsérte«, most siratja »csak kárban elköltött« ifjúságát : »Im, magtalan énnekem kell meghalnom, Jaj, nincsen senkit én utánam hagynom.... Kegyetlen halál mire hogy így rontod — Az szép virágokat im,

mire veszted? Az jó leányokat mire nem szánod? Az bábákat ám te dolgod, ha elhordod.« A gazdagokról szóló szakasznak ez a sora : »Bolond ember ma lelkedet megkérik«: sejteti, hogy Pesti éneke talán nem volt ismeretlen az »Ének az gazdagrul« c. XVII. századi vers szerzője előtt, ámbár ez a kifejezés (mire Révész Imre figyelmeztet) bibliai eredetű (Lukács 12, 20). Az »Ének a gazdagrul« megfelelő sora — istennek angyala szólítja meg ekként az elbizakodott gazdagot — így hangzik : »Tudod-e : megkérik ma az te lölködet.« Pesti forrását Dézsi Lajos határozta meg egy 1542-ben »Imagines de morte« (képek a halálról), 1545-ben már »Imagines mortis« (a halál képei) címen megjelent kiadványban, mely az ifj. Holbein halál-képeit tette közzé fametszetekben egy eredetibb (1538-i) lyoni kiadás francia nyelvű magyarázó verseinek latin fordításával. Az említett kiadvány latin szövegét Dézsi Lajos közli a RMKT. VII. kötete jegyzeteiben. Pesti e latin szövegtől elég függetlennek látszik. Ugyancsak Dézsi nem tartja lehetetlennek, hogy a magyar szerző, ki a versfőkben Georgius Literatus Pesti-nek mondja magát, a budai Bornemisza-családból való s talán éppen Péternek a testvére. Ez a feltevés nagyon csekély és kétes adatra támaszkodik.

Bár igen valószínű, hogy a felsorolt énekek mind protestáns szerzőktől származnak, nincs kizárva az sem, hogy katolikus szerző műve is lehet köztük. Egyről bizonyos, hogy az. Felnémeten (Hevesmegyében) írta egy Névtelen 1565-ben. Toldy találta »egy régi könyvbe leírva«, amelyben több hasonló is volt. Kár, hogy a könyvet és tartalmát nem ismertette közelebbről, mert a könyvnek azóta nyoma veszett. Így csak az ő közlése nyomán tehette közzé, Cantio címmel, a RMKT. VII. kötete, Dézsi Lajos jegyzeteivel. Egyike e vers az ellenreformációs mozgalom első fecskéinek. Itt éppen időrendi helye miatt szólunk róla, még a reformáció virágkorában járván. Már hangütése figyelmeztet irányzatára : »Jer mi emlékezzünk az Luter-papokról, És annak utánna az ő életekről, Predikállásoknak nagy változásáról, Önnön beszédeknek megcsúfolásáról.« »Emlékezik« is! Visszafordítja reájuk a katolicizmus (és részben — mint pl. a Debreceni Disputában — egymás) ellen vitairataikban, drámáikban hangoztatott vádak főbbjeit ; emlékezik pedig szatirikus ének műfajában, mire a protestánsok hadakozó irodalmában leginkább Szkhárosi Horvát mutatott volt példát. Emlékezik bőséges életökről, ruházkodásukról, feleségök piperéjéről, »új« tanításaikról. Bárány ruhában jöttek, szegénységet hirdettek, beérték egy forintos ruhával, egy darab kenyérrel ; most már »szegődnek«, mint a béresek ;

pimborok (pint boruk), font húsok készen kijár nekik, bírók által szedetik a béreket, »mint kegyetlen ispán egy pénzt sem engednek!« Isten igéjével uzsorás tőzsérekként komplárkodnak, »torkig való drága ráncos palástokat« nyakukat befedő »margitás gallért« viselnek, házastársuk fejét aranyos fedéllel borítják; »Csak szájokban Krisztus, nincsen példájokban, Nyelvvel igen vallják, élettel tagadják, Csak hassal imádják, szakállal követik, Hús-étel ő nekik hitek erőssége«. »Luter-papokon« nyilván helvét hitűeket is (általában protestánsokat) ért, mert csúfolja tanításuk változtatgatását kivált az úrvacsora kérdésében: »Most immár csak jelnek és pecsétnek mondják«, s ezzel «Uronknak szent vérét, Szent testét pusztejtják.« »Holt hitet hirdetnek cselekedet nélkül. És szeretet nélkül haszontalan — valót, Bőjtöt és zsolozsmát, jó cselekedetet, Idnepet vesztenek, — ez az nagy pusztaság.« A Névtelen nyilván katolikus pap volt, s mint látni, nem minden malícia és írói készség nélkül kezdte visszaadogatni a kölcsönt protestáns ellenfeleinek. Felnémet az egri kapitányság fennhatósága alá tartozott; 1565-ben Mágócsy Gáspár, a protestánsok pártfogója volt egri kapitány, lehetett hát — mint Dézsi Lajos megállapítja — a katolikus szerzőnek oka ellentámadásra.

*

Az epikus énekek ugyanoly műfaji változatokat tüntetnek fel, mint a korábbi időszakéi. De a »bibliai história«, bár még eleven műfaj, már láthatólag enyészésnek indul, hogy a következő évszázadra hírmondója se igen maradjon. A »históriás ének« újabb képviselői közül, alább megvilágítandó okból, csak kevés igényelheti figyelmünket e mostani keretben; a regényes változat, a »széphistória« pedig még csak most kezd belépni igazi virágkorába. Igy hát a bibliai história további egész történetén végigtekinthetünk mostan, míg a históriás ének sorsa jórészt, a széphistóriáé egészen, a fejlődés következő, századvégi fejezetének lehet időszerű tárgya. Azon verselők közül pedig, akik az epika különféle nemeit művelték, s munkásságuk arányai miatt is külön figyelemre jogosultak, az egy Ilosvait tekinthetjük a fejlődés e most tárgyalt szakaszába még beletartozónak. Vele fogom tehát ezárni ezt a fejezetet, s egyúttal könyvemet.

A bibliai história csoportjában felötlő jelenség, hogy ez az epikai változat Erdélyben csak most tűnik fel tömegesebben. Termékeinek legalább felerésze Erdélyben íratott. A műfaj időrendi megoszlása az elhanyatlás képét mutatja: 1557-től fogva mindenik évtizedre jut belőle néhány darab, de szinte fogyó arányokban. A szerzők

többsége, bár jellegük nem mindig állapítható meg, nyilván pap. Mindenesetre világi a mindjárt ismertetendő Erdéli Máté, s talán Torkos János. A műfaj enyészése egyrészt bizonyára a bibliafordítások szaporodtával, illetőleg a teljes biblia (a Vizsolyi) elkészültével magyarázható: fölöslegessé vált énekben népszerűsíteni a kedvelt ótestamentumi történeteket, olvasni lehetett azokat már eredendő helyükön, a Szentírásban, magyarul. De tudjuk, hogy ilyfajta énekek rendeltetése nem csupán a hiányzó bibliafordítás részbeni pótlása volt, hanem a regényes iránti érdeklődésnek vallásos szellemben való kielégítése is. Amint most már a hetvenes évektől fogva a világi regényes epika nagy lendületet vesz, nyíltan maga számára köti le az érdeklődést a bibliai tárgyak helyett, a nyomdász pedig (Heltai !) kiadói érdekből is siet az elvilágiasodó érdeklődést kielégíteni. Hiába az ellenreformációnak ugyancsak vallási téren megmaradó buzgalma és sikerei, világiabb szellők kezdenek fújdogálni, s az »áldott szép pünkösdnek gyönyörű idejére« Balassa Bálint már »borivóknak való« szép éneket szerez.

Az erdélyiekkel csak kezdve, futólagosan utalok vissza Nagyfalvi György deákra, ki Bánfihunyadon 1557-ben szerzé énekbe Kain és Ábel históriáját. Több figyelmet érdemel az időrendben utána következő Erdéli — vagy énekeinek versfői szerint Szentgratianus — Máté deák. Latin neve talán a marostordai Szentgericéből való származására utal. Keresztelő Szent János fővételéről és Szent István vértanú haláláról írt egy-egy éneket, amazt 1560-ban tizenegyes, emezt keltezetlenül, tízes sorokban, nem igen gondos technikával. Az első még a század folytában nyomtatásban is megjelent Debrecenben ; a másikat Mihály deák kódexe (1679 körül) tartotta fenn. Bizonyára ő az a Gratianos Máté, akit Méliusz 1570-ben az »undok hallálal meghalt« szentháromságtagadók sorában említ. Verseiből csak protestáns volta és katolikus-ellenessége tűnik ki : nyilván azok megírása után lett unitáriussá. Valami okból talán fogságot is szenvedett. Szent János tömlöcbe vettetéséről szólva »ma« sem hiányzó hízelkedő barátokra céloz, kik azonban mihelyt »barátjoknak urok miatt fogságok« történendik, cserbenhagyják, s nem lesznek szószólói. Ki volt az ő ura, azt megtudjuk első helyen említett éneke záradékából : »Tanuságul írja ezt bé könyvében, Erdéli Máté deák jó kedvében, Bámphi László fiának hívségében, 1560 jó esztendőben« ; versfőiben pedig (latinul) Bánfi Pálnak ajánlja szolgálatait. Bizonyára helyes az a vélemény, hogy nem az alsólindvai, hanem a losonci Bánffy Pál (László fia) értendő itten, több székely szék kapitánya, Székelytámad várának parancsnoka, majd Báthori

István lengyel király udvarmestere. Neki lett volna hát deákja, talán nevelője Erdéli Máté. Hogy aztán — ha az idézett helyen magára céloz — e miatt az ura miatt miért eshetett fogságba, nem tudjuk. Énekeinek már intonációjuk fölöttébb igénytelen: megmondom ezt, azután azt, — jelöntöm, emléközöm, beszélöm, hirdetem. Az első, a jelenre való célzások kíséretében nem nagy ügyességgel beszéli el, mint vétette fejét Ker. Szt. Jánosnak Heródes, hogy azzal jutalmazza feleségétől sugalmazott leányának táncát. Ma is így üldözik, tömlöcözik Krisztus igaz szolgáit a hízelkedők: »Csélcsapoknak mostan kenyerek vagyon, Mise sivöltőknek jó kincsek vagyon«; kár olyan embernek, mint János volt, egy leánynak táncáért, egy leányért veszni, »Egy kicsiny szököllésért fejét venni.« János tanítványainak a siralmát részvéttel, de talán Tinódi sirató sablonjai nyomán jellemzi Erdéli. Forrásait, Lukács és Márk evangéliumát híven követi, de Heródes születésnapi vigalmát némi önállósággal rajzolja. A farizeusokat, mint már előbb mások, ő is szerzeteseknek fordítja; Szent Jánost »Krisztus hopmesterének« mondja. A »térdhajtás«-ra ritkább kifejezés e versében: a leány »keskeny derekával nagy térdet sújta«; e kifejezést Szilády Áron Méliusz Aran Tamás-ából is ismeri. Az ének záradékának az a közlése, hogy »könyvébe« írja be, szintén nem volt szokatlan formulája az énekmondóknak. A kassai Sebestyénről szólva utaltam már erre. A Szent István haláláról való ének a szentre támadó zsidó papok erélyes vádolásával emelkedik ki a puszta narratióból, s ezúttal is részvétével, mit a megkövezetés elbeszélése közben alkalmazott »szegény« megnevezésbe önt bele: »Mégis szegény így könyörög vala« — Többet szegény nem szólhatott vala.« Talán van annak valami életrajzi oka, hogy mindkét énekéhez egy szent ember gonosz elvesztését választotta tárgyul. Van egy karácsonyi éneke is, gyors, de nem hibátlan ritmusú elbeszélése a szent történetnek a bölcsek Betlehembe menésétől Krisztus prédikálni kezdéséig. A »szegény«, kifejezéssel — az apró szenteken sajnálkozva — itt is él. A halálra ítélt gyermekek szüleinek rémülete, siralma, aránylag jobb helyei. »Tagjokat ő magzatjoknak — Csókolgatják szép fioknak, Csak magokban meg nem halnak, Az kegyetlenségen úgy jajgatnak. ... Magasságban nagy kiáltás — Hallaték nagy zokogás, sírás, rívás. Rákhel két fiát siratja, Nem akar vigasztaltatnia, Mert megöletett két szép fia, Kikért ő magát halni bocsátta.« Az Egyiptomba menekülést — az ottani éghajlati viszonyokkal ellentétben — a mi vidékünkön otthonos télies hangulatú tájkeretben adja elő, talán — mint Katona Lajos megjegyzi — részvét és karácsonyi hangulatkeltés végett.

Ugyancsak 1560-ban szedte versbe Abigail történetét egy Névtelen, »Erdélbe, az Kisküküllő mentében«, 4/7 osztású 11-es sorokban, kissé bőbeszédűen. Éneke még a század folyamán megjelent nyomtatásban, Bártfán és Debrecenben. Abigail, e történet szerint okossággal és szelíd beszéddel elhárítja a népét fenyegető veszedelmet, melyet férje, a részeges Nábál idézett volna fel, durván elutasítva Dávid király élelmet kérő követeit. A haddal Nábál ellen elindult Dávid elé Abigail kimegy, bőséges élelmet szállít ki neki, s megnyerő, engedelmes beszédével sikerül őt visszatartania eltökélt bosszújától. Nábál nemsokára meghal, s Dávid feleségül veszi Abigailt. Figyelmet érdemel a versben Abigail valóban szép beszéde, abban is a Dávid lelkiismeretének majdani jó érzésére való figyelmeztetés, ha nem ontja ártatlanok vérét: »Akkor benned gonosz lelkiismeret Nem marad, hogy mardoshassa szívedet.« »Áldott a te szép szódnak ékessége!« — feleli neki méltán a meggyőzetett Dávid. A történet elbeszélése után következik, intelem formájában, a különféle tanulságok levonása: asszonyok, Abigailhoz legyetek hasonlatosak; férfiak tisztességben tartsátok az ilyen asszont! E két tanulság a házasénekek epikai változatának tünteti fel a Névtelen énekét. További intelmei: gazdagok, ne űzzétek el a hozzátok forduló szolgáló embert, éltessetek mást is marhátokból; vitézlő urak, ti is gondoljátok meg, mire hívattatok Istentől: országnak, özvegyekárváknak- és a szegény községnek nyugodalmára, nem pedig rontásukra, vérük ontására. Itt bizonyos közeli példára — bizonyosan a Kendyek összeesküvésére — célozva szól némely jeles vitézekről, kik a kegyetlenségben bízva nem szolgálhattak hazájuknak: feltámadának ezelőtt egynéhány esztendővel: »Kérlek, mondd meg, mostan hová löttek el?« »Nagy hirtelenséggel elfogyának«, póruljártak híveik is és azokat e számunkra nem elég világos szavakkal gúnyolja — úgy látszik, gúnyolja — Névtelenünk: »Rúgnak vala sok sánta kacibások (= görbe lábúak, gacsosak), Az zabot siratják az szegén szászok, Csak szalannát esznek vala agarok, Ám járjanak (= de hagyján!), arról többet nem szólok«; csak arra kéri őket, hogy ami kevesen megmaradtak, Isten akarata szerint járjanak, hogy ennél is inkább el ne fogyjanak. Van egy sora az éneknek, melynek alapján azt lehetne hinni, hogy az énekszerző Nábálban a szász ember tulajdonságait: gazdag, fösvény, magának való jellemét is példázni akarja. Nábálnak u. i. sok kecskéje, juha volt, csak azokban telt kedve, nem kellett neki emberek barátsága: »Kik szőntelen barmok között forgódnak, Kecskékkel és disznókkal nyájaskodnak, Emberek személye előtt elbúnak, Mint az rókák, csak magoknak kullognak«;...

»Erről most igen szép példát hallhatnál, Kit gonosz kedvű gazdagnak mondhatnál, Kiket példáz, *Hermán uram*, nagy Nábál.« Ha a Hermán névvel, mint Szilády felveti, szászt akar megszólítni, akkor Nábált valóban a neki nem rokonszenves szász ember képmásaként állítja elő. De e jellemrajzhoz nehezen illenék a fent idézett »szegény szászok« sajnálkozó kifejezés. E kérdéshez még a könyvvégi jegyzetekben közlök néhány észrevételt.

Az eddigieknél csak egy évvel kelt később Torkos János Absolon-ja. Torkosról semmi adatunk. Énekét Bornemisza Farkasnak, »Erdélyben a királyi felség tanácsosának« ajánlta latin nyelvű versfő-szövegében. Több mint kilencszáz 11-es sorban beszéli el a vérfertőző történetet, Absolon testvérgyilkosságát, lázadását apja ellen, megöletését — folytonos tanulságok, »szép intések« kíséretében, melyek közül az utolsó majdnem negyven versszakra terjed. A sok magyarázás ellenére sem világos általános célzata, sem ítélete az egyes szereplőkről. A történet egyes mozzanatainak kapcsolata, olykor egyes sorok értelme is homályos. Példája lehet ez ének az egyénietlen elbeszélésnek, a válogatatlanul mindent elmondó, neveket is szükségtelenül halmozó s ezzel a főtörténetet szinte elfojtó formálatlanságnak, koncepcióhiánynak. Pedig, úgy látszik, volnának »az mü időnkre« irányított célzásai is. Igy különösen a kétszínű átpártolók ellen ; a királyok nagyhatalmú főtanácsosa ellen, aki »Királyt, mire akarja elviheti, Ifjú királt arra igyengetheti, Vagy jó vagy gonosz, mind rejáviheti«; királyok ellen, akik, minthogy »elejökről szállott reájok« a méltóság, azt hiszik, hogy »csak vérből szállott rejájok«, noha Isten adja a hatalmasságot, s el is veheti, másokat pedig szegénységből emelhet fel, mint Dávidot, hiába bosszankodtak aztán s mondogatták az irigyek, hogy »Mást is találtunk volna!« Királyoknak, uraknak az volna főgondjuk, hogy a bálványimádást eltávoztatnák, az igaz tudományt prédikáltatnák ; bálványozásban »sem királyt, sem császárt« nem jó követni. Lappang-e ezekben s effélékben célzás a király valamelyik tanácsosára, magára János Zsigmondra, s a török, vagy német császárra? — vagy pedig csak általánosságban maradó »szép intéseket« kell bennök látnunk? — nehéz volna eldönteni. A Dávidnak Absolon halálán való siralmát előadó néhány versszak Tinódi modorára emlékeztet ; Joáb önzését korholó beszéde pedig a Cantio de militibus pulchra egy hasonló jellegű részletére. Egyébként igen egyszerű intonatiói közül szintén Tinódira emlékeztetően válik ki ez : »No, Absolon halálát már halljátok, Az Isten mint eszveszté, *csudáljátok*, Gyakorta ily dolgot *nem hallottatok*, Méltó azért, hogy tü meghallgassátok.«

Nyugodtabb s világosabb elbeszélő az unitárius Sztárai Miklós, ki »Balázsfalván Kikellő mentében«, 1576-ban írta meg a »Vízezönnek« históriáját, tizenkettősökben, az »egy Isten« dicséretére. Verse öt év mulva nyomtatásban is megjelent Kolozsvárt, nótájául a Sodoma veszedelméről való énekre utalva. Emezt 1559-ben, Gyulán, Balázsdeák Márton írta. Sztárai a vízözön történetét egyszerűen, igen jó verseléssel beszéli el, s van egy-két szép, jól láttató versszaka : »Gondja az Istennek az Noéra vala, Mert noha az bárka tétova lább vala, De semmit az vizek nem árthatnak vala» ; — »Oly hamar az vizek apadni kezdének, Az földnek színéről helyére térének, Szent Mihály havának tizenkét napjára, Armenia hegyén az bárka megszálla. — Bárkában az Noé szépen hallgat vala, Az földről az vizek szállton szállnak vala. Karácson havának legelső napjára Nagy hegyek tetei megtetszenek vala.« Mint látni, keresztyén naptár szerint írja át forrása (Mózes I. 6—9) időpontjelzéseit. Az az adat, hogy Nóé fenyőfából csinálta a bárkát, Katona Lajos megállapítása szerint Luther bibliafordításának alapulvételére vall. Elmondja azt is, hogy a vízözön után Isten megengedte az állatok húsával való táplálkozást ; »Sem hússal, sem hallal nem éltek azelőtt«, csak földi gyümölcsökkel ; de most már víz miatt »nagy ösztevérsége« lőn a földnek, s ezért oldotta fel Isten a húsevés tilalmát ; de meghagyta, hogy véresen, nyersen, mint a vadak, ezután se egyék a húst ; embervért ne ontsanak, mert az embervérért bosszút fog állani, nem úgy mint az özönvíz előtt ; akkor u. i. még a gyilkost sem volt szabad megölni, — »Mert az Isten embert képére teremté.« Húst tehát most már szabad enni az özönvíz óta, de — »Im Rómából pápa ezt tőlünk megtiltja«, s következik néhány versszakot betöltő vádaskodás a pápa ellen, ki levelet is kész adni gyilkosságra, gyilkost megódoz, házasságot tilt. Mindez csak általános pápaellenesség, különleges unitárius színezet nélkül. »Az vízezön dolgának« mintegy száz sornyi »szép példázatja« zárja aztán az éneket : a bárka a szentegyházat, Nóé Krisztust példázza : »Ez gonosz világtól azért elszakadjunk És az szent Noéval az bárkában szálljunk.« Említettem verselése jóságát. Ilyen sorok, mint »Istennek ígéjét de ők megutálták«, meg : »Ezt is jól eszünkbe, kérlek, hogy mi vegyük«, inverziójukkal tanúsítják a sormetszetre való gondját ; ugyanazon igerag bővebb (régi) és rövidebb (új) alakjának — pl. az »elveszt*enéje*«, meg a »szenvedhet*né*« alakoknak szomszéd sorokban való váltakoztatása pedig a szótagszám iránti figyelmét ; szintúgy a névelő kitevése vagy elhagyása : hol *az* Noét, *az* hollót, *egy* galambot mond, hol csak Noét, hollót, galambot stb.

Sztárai Miklós Bagdi György nevű patrónusának ajánlta most ismertetett énekét. E Bagdi Györgynek Bocskay Sára volt a felesége, Erzsébetnek, Báthori Kristóf fejedelem feleségének (és a majdani fejedelem Bocskay Istvánnak) testvére. Mint Katona Lajos kikövetkeztette, az az »eszes fejedelemasszony«, akit egy Eszter dolga című, Kolozsvárt 1577-ben megjelent ének int Eszter követésére, s akinek — megnevezetlenül — voltakép ajánlja művét a névtelen szerző : aligha lehet más, mint a protestáns Bocskay Erzsébet. Ő u. i. feltehetőleg játszhatott afféle szerepet katolikus túlbuzgó férje mellett, mint Eszter Asverussal szemben, hogy azt a maga népe (felekezete) iránt szelídebb magatartásra hangolja. Eszter történetét, mint láttuk, Kákonyi Péter is feldolgozta, de míg ő, a héber szöveg alapján, Asverus idejébe, a Névtelen — a Vulgata toldalékfejezetei (X—XVI. fejezet) nyomán — Artaxerxesébe helyezi Eszter történetét. Neki Katona némi alakító képességet is tulajdonít s az átlagos bibliai énekmondókénál szélesebb körű klasszikus műveltséget állapít meg róla. Egyéb jelekből is következtetve, nem tartja lehetetlennek Bogáti Fazekas Miklós szerzőségét. Alakító képességére vall, hogy elbeszélésében nem ragaszkodik a chronologikus rendhez : Mardokeus álmát a bibliai könyvbeli helyéről előreteszi, mintegy az egész történet szimbolikus előjátékaként ; más részleteket is anticipál későbbi fejezetekből, s megfelelőbb szomszédsághoz kapcsol, színezéséül is az előadásnak. Ami pedig klasszikusabb látszatú műveltségét illeti : tanulságul ókori történeti példákra is utal. Elmondja pl., hogy Augusztus császár úgy neveltette leánygyermekeit, mintha közrendűek volnának : »Varrást, fonást, szövést véllek tétetett«, hogy meg tudjanak élni balsors esetén is — »Mert igen esmérte mindkét szerencsét« ; viszont Agatocles »fazekas fiából« lett igen gazdag herceg Sziciliában ; más is bízhat benne, hogy még »szerencse szárnyára kelhet«.

Abigail históriájának névtelen szerzője és Sztárai Miklós után harmadik, küküllőmenti énekes ez időben Illyefalvi István. Feltehető szülőhelye, Ilyefalva, Háromszékben van ; de ő a kis-küküllőmegyei Radnóton laktában fordította, helyesebben mondva: írta át elbeszélő énekbe (»ad notam Lucretiae«) a híres humanista Buchanan Györgynek latin nyelvű drámai művét Jephta sive Tragoedia Jephte címen, első részét radnóti Kendy Ferencnek, a másodikat e Ferenc leányának, Zsófiának ajánlva. Valószínűleg a Kendy-családnál nevelősködhetett. Utolsó versszaka szerint 1590-ben írta. Még az évben ki is adták Kolozsvárt. Ismeretes a műnek még egy kolozsvári, 1597-i (én ezt használtam), s egy XVII. századi lőcsei kiadása. Hogy Buchanan művéből

merítette, azt latin nyelvű címében, s utolsó versszakában maga megmondja. A skóciai származású Buchanan sokat tartózkodott Franciaországban, ott írta Jephta-tragédiáját is ; tanítója volt Montaignenak, majd hazatérve s nyíltan a reformációhoz csatlakozva V. Jakab skót király pártfogását élvezte egy darabig, annak ösztönzésére folytatta támadásait a ferencesek ellen, de állhatatlansága miatt protestáns részről is bizalmatlansággal kísérve. Írt történeti műveket is és támadó iratot Stuart Mária ellen. Jephtája a maga korában nagy hírre tett szert. Különösebb protestáns színezet azon még nem érezhető. Vannak (1567, 1571) német feldolgozásai is. Tárgyát a Bírák könyvéből merítette, de klasszikus, különösen euripidesi reminiscentiákkal gazdagította, s változatos versnemekben, mesteri latinsággal dialogizálta, szerkezetileg is a klasszikus tragédia hagyományaihoz igazodva. Új személyeket költött bibliai forrása szereplőihez. Ott csak Jefte és névtelen leánya említettik ; ő a leánynak (Iphigeniára célozva) Iphis (= erős) nevet ad ; felléptеti az anyát is Storge (= szeretet) néven, alvezért ad Jefte mellé, Symmachust (= bajtársat), s pappal és követtel (nunciussal) egészíti ki a játszó személyzetet. A követ, mint az antik tragédiák hírnöke, a színen kívül történt események közlésére hívatott. Dialógusok, monológok, karénekek teszik teljesebbé az antik műforma utánzatát. Közelebbről — tárgyi rokonsága szerint is — Euripides Iphigenia Aulisban c. darabjával érintkezik.

Illyefalvi, mint mondtuk, elbeszélésre írja át Buchanan drámai művét, olyanformán, mint a Sándor-kódexbeli »Három körösztyén leányzó« Hrotsuitha »Dulcitius«-át. Egyes részeket elnyujt, másokat elhagy ; némely bibliai részleteket viszont, miket forrása mellőzött, betold. Buchanant a formai változatosságban nem követi, végig a »Lucretia« nótája szerint, vagyis három-három, 19-es sorból álló strófákban írja énekét. Verselése kitűnő szabatosságú. Protestáns felekezetisége nem ütközik ki előadásából. Pap aligha lehetett ; mindjárt második versszakában inni kér : »Nincs oly jó szerencse, ki sokáig álljon, hogy búra ne forduljon, Minden jámbor tőlem ezt majd megértheti, csak nékem innom adjon.« Mégis, világi létére, korholja hallgatóit holmi hívságos énekek kedvelése miatt : »Sokan gyönyörködtek szerelem-énekbe, csak mind azt dúdoljátok, Szentírásból avagy bölcsek leveléből semmi dalt nem tanultok« : de illik ilyen nyitány saját szentírási tárgyához. Erkölcsi oktatásokra különben is nagyon hajlamos ; a történet egyes fordulataiból tanulságokat von le, a párbeszédekben vitatott témákhoz maga is hozzáhozzászól. Forrása műfaji jellegéből következik, hogy művében

sok a párbeszéd. Azok csaknem kivétel nélkül két ellentétes felfogás megszólaltatói, afféle, a középkorban kedvelt, de itt többnyire már humanista szerzőre valló »disputák«, s Illyefalvi szemmel láthatólag otthon érzi magát tolmácsolásukban.

A következőket beszéli el Buchanan nyomán. Jephtát, mint »nem igaz«, »fattyu gyermeket«, testvérei még kis korában elűzték hazulról. Ő azonban felküzdötte magát s híres, gazdag vitéz lett belőle. Híre haza is eljutott s az ammonitáktól megtámadott zsidók hozzá folyamodtak segítségért. Némi szemrehányások után hajlandó lett arra. Hadba vonulása előtt megfogadta Istennek, hogy győzelem esetén feláldozza neki azt, akivel hazatérve először találkozik. Feleségének már eleve balsejtelmei voltak ; soha nem is volt oly öröme, hogy arra bánat ne jött volna ; bátyját, nénjét, öccsét, anyját szerencsétlenül elvesztette, már csak leánya volt minden gondja (»Ettől házam népe, hogy el csemeteznék, az vala reménségem«); most álmot látott : egy juh az ölébe menekült a farkas elől, s az onnan ragadta el. — »Azonközbe két had öszveroppant vala, nagy sivalkodás vala, Dob, trombitaszóktól, lónyerítésektől az ég hangoslik vala, Fegyvercsattogástól hegyek és az völgyek erőssen zengnek vala.« Jephta győz, dicsőségében elbizakodva megy haza, s leánya az első, kivel találkozik! Elkomorodik, s az örvendezve hozzá siető leány nem győz álmélkodni és aggódni apja érthetetlen tartózkodó viselkedése miatt. Párbeszédükben, majd a leány monológjában, kit Jephta hazaküldött, szép részletek vannak. Jephta zavara s mogorva nyilatkozatai barátját, Symakost is meglepik s ellenmondásra késztik ; Jephta irigyli a parasztot, ki soha nem sietett főpolcra, s ha »kompódi módra« nem járhat is, békességben él ; Symakos másképp vélekedik : bolond, ki honn ül a porban, s ha módjában volna sem igyekszik feljebb »vékony nemzeténél«: »Ki tudja az ollyant, vólt-é soha vagy nem ; napja mint hólta annak ; Ha mikor élnek is, nincsen ismeretek afféle honn-laktaknak, Hóltok után penig csak annyi hírek sincs, mint Demién lovának.« Érvei nem győzik meg Jephtát. »Nehez paraszt írral mélly sebet kötözni«, mondja emez ; de hogy mi az ő »mély sebe«, azt csak hosszas elvi vitatkozás után fedi fel Symakosnak. Az pedig most már legalább halasztásra szeretné rábírni, hátha meg lehetne fordítni valahogy a »poklul tött fogadást.« Következik a pappal való jelenet, kit Jephta »jó plébános uram«-nak szólít ; a pap meg akarja győzni, hogy Isten ily áldozatot nem kíván, s hogy ily fogadás meg nem tartása nem bűn. Jephta azonban makacsul kitart fogadása mellett, vádol papokat, bölcseket, többre becsüli a tanulatlan embert, kit okoskodás nem térít le a maga egyenes útjáról : »Igen paraszt

módra Jephta beszél vala, jó szót nem fogad vala. — Magát Isten előtt s mind emberek előtt pap megmentette vala: Többet az malomba nem hegedült vala« — s otthagyta Jephtát. Ennyit beszél el az »első rész«. A második elején Symakos tudatja az anyával Jephta szándékát; tanúi leszünk az anya szívreható siralmának, férjével való párbeszédének, végül Iphis megdöbbent, majd egyre eltökéltebb magatartásának; már maga kéri, sürgeti feláldoztatását, s szép szavakkal búcsuzkodik a világtól: »Oh, drága csillagok, fényes nap, fényes hold, kit többször nem nézhetek, Szerelmes barátim, szép leánytársaim, kérlek, ne könyvezzetek! Minden ember nékem immár megbocsásson, Isten legyen veletek.« A papok hozzákészülődnek teendőjükhöz, a »mészáros pap« felköti a »surcát«, kardot vesz reszkető kezébe, elvágja Iphis nyakát, a kiszenvedett leány testét elégetik, a nép eloszlik, s hazamenet ki így, ki úgy sajnálkozik a történteken.

Jephta sorsa annyira személyes »tragédia«, hogy magyar viszonyokra vonatkoztatása — mi különben bibliai epikánk gyakori szokása — nem is várható. Annak ellenére Illyefalvi egy helyen alkalmat talál ily hazai utalásra. Mikor Jephta hadba készül Ammon ellen, a gyermekek is »atyjokért, bátyjokért siralmas éneket Istennek mondnak vala«; énekük szövegét Illyefalvi ily megjegyzéssel vezeti be: »Nem tudnak Erdélyben illyent az gyermekek, — az nótája ez vala«; közli aztán a gyermekek énekét, nyilván azzal a céllal, hogy az erdélyiek is így könyörögjenek Istenhez hazájuknak a pogány ellenségtől való felszabadításáért. Énekük egyik versszaka így hangzik: »Vajha még éltünkben valamely üdőre egyszer azt megláthatnók, Hazánk szabadságát, ellenség romlását még egyszer megérhetnők, Akkor az Istennek az dícsíreteket örömesben mondanók.« Volt-e valami alkalmi ok arra, hogy az erdélyi gyermekeket ily imádságra tanítsa, vagy csak általában hazaszeretetre nevelő szándék vezette Illyefalvit, nem dönthetni el. Báthori Zsigmond törökellenes politikája e vers írásakor (1590-ben) Carillo ösztönzésére már fejledezőben volt, de kérdés, hogy Illyefalvi, s az a Kendy Ferenc, kinek Jephta tragédiáját ajánlta, egyetértett-e e Habsburg-párti fordulattal. Egy Kendy Ferencet, testvéreivel, a törökbarát Sándorral és Gáborral együtt 1594-ben Báthori Zsigmond kivégeztetett. Ha ez lenne Illyefalvi Kendy Ference, nem valószínű, hogy műve 1597-ben Kolozsvárt újból megjelenhetett volna, ugyanazon Kendy Ferencnek ajánlva. Illyefalvi patrónusa személyének a kérdése még tisztázásra szorul.

Jephta tragédiáját Balassa Bálint is kezdte fordítani, nem sokkal halála előtt. Buchanan nagy hírű zsoltárparafrázisai közül

hármat tudvalevőleg le is fordított. Buchanan közvetítésével különben még egy mű került forgalomba nálunk : Linaere angol humanista Rudimenta Grammatices-e, melyet az ő átdolgozása alapján alkalmazott iskolai használatra Molnár Gergely kolozsvári tanító s adott ki 1568-ban Heltai nyomdáján.

*

Ez elég jelentékeny erdélyi csoporttal szemben Erdélyen kívüli szerzőktől a század e végső évtizedeiből aránylag kevés bibliai tárgyú éneket ismerünk, s azok is, egy kivételével, már azelőtt is megénekelt tárgyakat dolgoznak fel : a Makkabeusok históriáját, meg a Tóbiásét.

Az előbbiek az Ószövetség Vulgata szerinti két utolsó könyvéből merítettek. Dézsi András fentebb említett, 1549-ben kelt éneke Judás Makkabeusnak, a zsidók fejedelmének a pogány Antiochus ellen vívott diadalmas harcait adta elő, okulásul a mai fejedelmek és intelemül a debreceni magistratus számára. Sztárai Mihály (1546) az említett ószövetségi könyvekből Eleázár pap történetét választotta volt éneke tárgyául, aki u. i. Antiochus azon parancsának, hogy a zsidók disznóhúst egyenek, a vértanúságig ellenállt ; Eleázár feleségének és hét szép fiának kegyetlen megöletését csak röviden beszélte el. Ő a bibliai szövegen kívül más forrást is használt, mert nevét is tudja már a hét fiúnak (az elsőt hívták Makkabeusnak). Fráter Gáspár (1560), kit e tárgykör harmadik énekeséül ismertünk meg, csak Antiochus bűnhődésének, szörnyű betegségének ismertetésére szorítkozott.

A szóbanforgó ószövetségi két könyvnek nálunk is — mint már a középkor óta Európaszerte — nagy kedveltségére vall, hogy a már említettek után a reformáció ez újabb szakaszában még három énekszerző figyelmét vonta magára. Felekezeti (vallási) ellentétek és erőszakosságok idején a Makkabeusok rendíthetetlen hithűsége fölöttébb alkalmas lehetett ellenállásra buzdító példának. Eleázár és fiai vértanúságát Bornemisza Miklós (1568), meg Zombori Antal (1582) énekelte meg újabban, egy bizonytalan nevű szerző pedig Antiochus egy katonájának, Heliodorusnak, ki a jeruzsálemi templom kincseinek elrablására készült, kudarcát és megtérését.

Bornemisza Miklósról nevén kívül semmit sem tudunk. Felekezeti álláspontját sem határozhatni meg. Éneke a Lugossy- és a Kuun-kódexbeli másolatban s egy keltezetlen, meg egy 1605-i (debreceni) nyomtatványban maradt reánk. Ő is használt a bibliai szövegen kívül valami más, a Sztárai Mihályéhoz közelálló forrást :

csekély eltéréssel ugyanúgy tudja a hét ifjú nevét, mint az. Sorfaja az aránylag ritkább, 6/5 osztású tizenegyes : »Majdan nektek mondok jeles nagy csudát, Az szent Bibliából szép históriát, Eleázár papnak szörnyű halálát, Hét szép fiainak igaz vallását.« A papnak, fiainak és feleségének megkínzatását minden eddigi feldolgozásnál részletezőbben beszéli el, imádságaikat, Antiochus csábító szavaira adott büszke válaszaikat az igénytelen formában is erőteljes páthosszal tudja megfogalmazni. Az azonos szóból álló együgyű rím Bornemisza Miklós verselésében a halmozás stilisztikai értékével képes növelni a tartalom szépségét ily strófákban, minő pl. a tűzbevetett Eleázár végső gondolatát megszólaltató : »Régi szent atyáknak ki vagy Istene, Az nagy Ábrahámnak igaz Istene, Izsáknak, Jákóbnak igaz Istene, Vedd hozzád lelkemet, hívek Istene!« — vagy mint ez a kettő, melyben a hatodik fiú vértanúi boldogsága, s kínzója fölötti erkölcsi fölénye oly elragadó hévvel nyilatkozik meg : »Oh áldott viadal, kivel most vívok, Oh áldott szenvedés, kit most szenvedek, Mert minden kínoknak győzője vagyok, Rettenetes kénnak tűrője vagyok. Rettenetesb kénzást király te találj, Keréknél, fogónál, tűznél — te találj, Mert ezeket immár látod meggyőzni, Istennek nevéért semmivé lenni.« Vetekedik ezekkel az (itt Solomona nevű) anya néhány versszaknyi bátorító és intő szava legkisebb fiához : »Az te vén atyádnak ű halálának — Ne légy felejtője kénvallásának. . . Ingyen majd Istennel együtt vígadunk, Te hat bátyáiddal mind együtt leszünk, Isten országában örökké élünk.« A fiú, apjához, bátyjaihoz méltón, önként futamék a kínra, maga szökellék a tűzbe, s hasonló rettenthetetlenséggel követi őt a halálba, »sanyarú kénokkal« megkínzatott anyja. »Istennek vitézi mind ők valának. . ., Az örök életre így vitetének«. Kövessük mi is — így végződik az ének — ezek példáját ; bűnünkért rajtunk van ugyan Isten ostora, de tegyünk róla holtiglan igaz vallást, s bízzunk irgalmában : »Nem hagy azért minket az pogán kézben, Örökké elvesznünk az igaz hitben.«

A máskülönben szintén ismeretlen Zombori Antal nagyjában ugyane történetet beszéli el Historia sacra stb., hosszú latin című, Debrecenben 1583-ban megjelent, 1582-ben írt, s latin versfőszövegével az ő urának, a császár újvári főkapitányának, Samarjai Ferdinándnak ajánlott énekében, melyet »az Dunának mentében egy nyomorult kis helyben« rendelt versekbe. Műve két részre oszlik : mindenik előtt latin distichonokba foglalta annak tartalmát. Az elsőben Matatias, majd annak fia, Judás Makkabeus harcait számlálja elő, — Antiochus és főembere, Lysias ellen ; a másodikban Eleázárnak, Solomonának és a hét fiúnak

martíromságát. Ezek nevei, csekély hangzási eltérésekkel, sorrendjük tekintetében is a Bornemisza énekebeliekkel azonosak. Mint tudjuk, a tárgy maga is egymáshoz hasonló részletek — ütközet előtti könyörgések, buzdító beszédek, bátor, dacos nyilatkozatok, kínzatások — ismétlődő elbeszélését kívánja meg; de Zombori ezenfelül is sok bevezetéssel, tárgyának, felosztásának jelentgetésével, a »többire« (a versében u. i. el nem mondottakra) való utalásokkal, tanulságok levonásával és saját egyszer megfogalmazott mondatainak közhelyszerű, alig módosított ismételgetésével szívesen terjeng túl a szükségszerűn, míg végül elégülten ki nem jelentheti: »Már mi vitorláinkat mostan azért levonjuk, Gyönyörűséges partra immáron mi kijutunk.« Csábítja arra versalakja is: hat sorból alakuló strófaképlete, melynek két első, meg harmadik és ötödik sora 14, a negyedik és hatodik 7 szótagú. Éneke egészben véve mintegy 2000 sorból áll. Rímelhelyezése nem következetes; sokszor rímelteti a szót önmagával; de szótagszám és metszet tekintetében igen kevés kivétellel, tudatosan pontos. Nagyon sokszor él, nyilván töltelék-szótagul, a *lám* szóval (»Nagy hirtelenséggel lám, Jeruzsálem városát Az király feldúlatá«). Ugyane célból halmozza sokszor a jelzőket (»Az szegény vén szent jámbor«; »csuda nagy szép ígékkel«; »drága nagy szép beszéddel«), s efféle jelzős szerkezeteket kész versbeli ízületekként ismételget. Mennyire csaknem keresztyén vértanúknak tekinti zsidó hőseit ő is, mint a középkori szent irodalom — a Legenda Aurea is szentel nekik egy fejezetet — mutatja az a különben naivnak tetszhető eljárása, hogy Judással, majd (a királyhoz intézett szép, bátor beszéde végén) Eleázárral is, keresztyéneknek szólíttatja Izráel népeit. Eleázár egyenest ki is mondja, hogy keresztyéneknek és »martyromoknak« kíván jó példa lenni. A versezet több helye arra vall, hogy gyülekezetben való felolvasásra (vagy recitálásra) volt szánva: »Csuda drága dolgokat hallotok nyilván ebből, Kik itt most jelen vagytok ez szent gyülekezetben«; »De kérlek most titeket, kik itt vagytok fejenként, egy kevéssé szűnnek (*szűnjetek* helyett) sok zajgástul fejenként.« — Felekezeti szín semmi sincs rajta.

A Makkabeusok II. könyvének egy fejezete, mint mondtam, a jeruzsálemi templom kincseinek elkobzására kiküldött Heliodorus csudálatos esetét beszéli el. A templom Simon nevű gondnoka Antiochus egy helytartójának elárulta, hogy Onias, a főpap, kincseket rejteget a templomban; a helytartó Heliodorust bízza meg azok elkobzásával; mikor ez a templomba be akarna menni, hirtelen egy lovas ember (»lovagos«) bukkan fel előtte »két szép ifjú legény lovassal« (angyalokkal); ezek elverik őt, szállására

viszik ; a verés következtében beteg lesz, de megtér, Onias imádkozik érte, s meggyógyul. Hazamenvén, elmondja csodás esetét királyának is ; az is magasztalja most már a Sion istenét, s mindenek előtt hirdeti és vallja, hogy »sem földön, sem mennyen nincs ollyan nagy Isten«. — »Az Heliodorus azértan így jár vala, Ki minden szolgának erre igen nagy példa, Hogy földi urának senki Isten ellen szavát meg ne fogadja.« Ezt a történetet foglalta versbe — vagy Czeglédi Nyíri János kevi lelkipásztor (a címlap szerint), vagy Gyöke Ferenc, ki (a versfők szerint) e történetet »az bibliában találta«. E különös kettősség tisztázását Bodnár Zsigmond is, Katona Lajos is megpróbálta. Plágiumról (Czeglédi Nyiri részéről) alig lehet szó, hisz a versfőkből mindenki kiolvashatta volna a meglopott szerző nevét, ha Gyöke valóban szerzője lett volna a műnek. Valószínűnek látszik Katona Lajos azon, csak kísérletkép felvetett gondolata, hogy Gyökének megtetszett a bibliában talált tárgy, s ő szólította fel Czeglédit annak feldolgozására. Az ének egy debreceni évnélküli nyomtatványban maradt fenn. Versalakja : 6/7, 6/7, 6/6/7 : szabályos kivitelben. Előadása száraz elmondás, de legalább nem terjengős.

A Makkabeusok történetén kívül, mint említettem, Tóbiásé talált — Székely Balázs (1546) és Dézsi András (1550) után — Munkácsi Jánosban újabb feldolgozóra. Éneke sokkal hosszabb azokénál. Versfői szerint Regécen írta 1600-ban, Kassai Kalmár Jánoshoz és háza népéhez való szeretetiben, jámbor atyáknak és fiaknak példájokra. A vén Tóbiás, leigázott nemzetsége pusztulását látva, nem kíván már tovább élni ; isteni felindításra fiát, az ifjú Tóbiást elküldi Ragesbe, Gabaelnél »repositumban« hagyott tíz talentum ezüstjéért ; a fiút egy ismeretlen utas (Rafael angyal) vezeti oda ; a Tigris folyón átkelve, halat fognak, annak szívét, máját, epéjét gondosan elteszik ; megérkeznek Ráguel házába ; annak »szép leánya«, »az szép leány Sára«, már hétszer adatott »törvény házasságba«, s mind a hét férfi nyomban meghalt, mihelyt magára maradt a leánnyal ; ezt a leányban dühöngő Asmodeus ördög cselekedte ; most a hal szívével és májával kifüstölik belőle az ördögöt ; Ráguelék hálát adnak Istennek, az ifjú Tóbiás hazaindul Sárával, miután az angyal az ezüstöt is elhozta Gabaeltől ; otthon a hal epéjével az ifjú Tóbiás leveszi a hályogot apja szeméről ; az angyal tudatja velök angyal-voltát, s eltűnik ; a vén Tóbiás pedig feleségével, »Annasszonnyal« még sokáig él, s haláluk után Sárával az ifjú Tóbiás is. — Amit a versfőszöveg hangoztat : az atyák és fiak számára való tanulságot az ének oktatás formájában bővebben is kifejti, még pedig abban a »testamentum«-ban, mely voltakép a vén Tóbiás erkölcsi intelme útra készülő fiához.

Szebb, líraibb részletei az éneknek a búcsúzás alkalmával elhangzó áldások, az anya aggodalmának megnyilatkozásai eltávozott fia miatt, kit »nagy szűveszakadva« várt vissza, s hálaadások az ördög kiűzése, de főkép az angyal maga-megismertetése után. Ekkor u. i. az öreg Tóbiás így kezdi dicsérni Istent : »Az én testem noha gyakran sanyargatta, De azért lelkemet magának tartotta, Nagy tele torokkal mondom magosságba, Dücsősség Istennek az örök menyországba. — Nem szűnem dícsérni őtet életemben, Tudom, hóltom után viszen engem menyben. Dícséret, dücsősség és háladás légyen Az nagy Úr Istennek földön és mennyben Ámen.« — Az éneket egy XVII. századi keltezetlen nyomtatvány tartotta fenn, melynek egyetlen példánya a debreceni ref. kollégium könyvtárában található.

Nincs korábbi feldolgozása a Királyok könyve azon részletének, mely Bölcs Salamon egy nevezetes ötletéről szól, s melyet egy névtelen protestáns foglalt versbe először 1581-ben »egy szegény faluban«, s adott ki ugyanazon évben »Historia bipartita« (kétrészű történet) címen Debrecenben. E kiadás egyetlen nyilvántartott példánya külföldre került. De hozzáférhető (a Nemzeti Múzeumban) egy ugyancsak debreceni, 1629-i kiadása, mely azonban már más címet visel, noha nyilván azonos az említett 1581-i művel ; címe : »Historia a bölcs Salamon királynak két versengő asszonyi állatok között való igaz ítíletiről és törvénytételéről.« A két asszony, mint ismeretes, egy házban lakott volt; mind a kettő körülbelül egy időben szült fiat ; az egyiké egy éjjel meghalt, s míg a másik asszony aludt, emez elcserélte annak eleven gyermekével a maga halott fiát. A megcsalt asszony, reggel szoptatni akarván gyermekét, elébb azt hitte, hogy valóban az övé halt meg, de jobban megnézve, látta, hogy ez nem az, akit ő szült. Megindult a két asszony közt a versengés az eleven gyermekért ; Salamon elé mentek ítéletet kérni ; az elrendelte, hogy vágják ketté a gyermeket, s adják egyik felét egyik, másik felét a másik asszonynak. Az igazi anya legott lemondott gyermekéről, csakhogy meg ne öljék ; a másik azonban igenis kívánta, hogy vágják ketté, s ne legyen egyiküké sem. Salamon természetesen felismerte az igazi anyát, neki ítélte oda a gyermeket. Névtelenünk ezt a történetet műve második részében beszéli el, az elsőben Salamon trónrajutásának nehézségeit ismerteti, mindkettőben mennél elébb a tanulságok (köztük az asszonyi gonoszságra vonatkozók) levonására igyekezve. Versszakai 3 tizenkettős, meg egy tizenhármas sorból állanak ; számuk megközelíti a 150-et. Versfőszövege két latin nyelvű distichont ad ki, melyek az igaz bölcseséget csak az Úrénak, s csak tőle nyerhetőnek hirdetik. Célzás ez

Salamonnak az első részben ismertett kérelmére, mit teljesített is az Úr: adott neki tiszta értelmet, de — amit nem kért is — hosszú életet, gazdagságot, ellenségein pedig uralkodást.

*

Az epikai válfajok közül a bibliai tárgyú virágzott legdúsabban a XVI. század folyamán, de a végső évtizedekben, mint most láttuk, már ritkulni kezdett, s leginkább Erdélyben talált némileg már elkésett ápolókra. Ugyancsak néhány erdélyi és pedig unitárius verselő — Szentmártoni Bodó János (1625, 1632), Kolosi Török István (1631), Felvinczy György (1689), — meg néhány hódoltságbeli — Földvári Ambrus tolnai pap (1607), a baranyai Kozáron író Varsóczi István (1635) — élesztgetik még elvétve a következő században, s egy debreceni tanuló, Örvéndi Molnár Ferenc adja meg neki, mondhatni, a kegyelemdöfést azzal, hogy nem egy valamely bibliai történetet szemel ki önálló érdekű epikai tárgyként, hanem summásan versbe foglalja az egész szentírás kanonikus könyveit (1666). Érdekes, hogy száz év mulva harmadik kiadásban tették közzé. Az erdélyiek közül Szentmártoni Bodó János énekei értek el még nagyobb sikert; Tékozló fiúja 1764-ben hatod-, Mária Magdolnája 1736-ban ötödízben került kiadásra, emez pedig először csak ötven esztendővel megíratása után! Úgy látszik, a műfaj gyérülő képviselői némileg keresetté váltak. A hódoltságbeliek versei (Földvári Gedeonja, Varsóczi Keresztelő Szent Jánosa) csak kéziratos énekeskönyvekben maradtak fenn. Valamennyiök közül az »Aranyos vize gyönyörű mentében« írogató, s másnemű (a vasról, a sóról, a vadászásról szóló) munkáiról is ismeretes Sz. Bodó János volt a legügyesebb verselő, s a bűnös Mária Magdolna jellemzésében bizonyos fokig érdekesen eredeti is.

*

Tinódi legsajátabb műfajára, az egykorú magyar történetet megörökítő »históriás énekre« térve át, alig találunk e mi mostani időszakunkba tartozót. A legtöbb, mi még e századból hátra van, nemcsak szereztetése, hanem tárgya szerint is későbbi szakasz tartozéka. A nádudvari veszedelem, melyet Salánki György — Ali basa halála, mit Ihász Névtelene —, s a szikszói győzelem, melyet Tardi György énekelt meg, már 1580-as évekbeli események; Báthori Zsigmond összeesküvését tárgyalta Szerdahelyi Mihály (1594), 1595-i hadait egy Névtelen, a csepregi zsinatot (1596) egy másik Névtelen éneke. Marad tehát mostani érdeklődésünk

számára mindössze két ilyfajta ének : Csanádi Demeteré János Zsigmond életéről, s egy Névtelené Túri György haláláról, az első bizonyosan, a másik talán szintén 1571-ből.

Csanádi (Chanádi) Demeter secretariusa volt János Zsigmondnak. De még Báthori Istvánnak is bizonyára szolgálatában állt : 1583-ban u. i. »régi hív szolgálatjára« való tekintettel valami jószágocskát kért az akkor már lengyel király Báthoritól ; az írt is az erdélyi tanácsuraknak, hogy »prima occasione« gondoskodjanak róla, mert »ennyi ideig való szolgálatjának jutalmát is érdemelné«; addig is öregbítsék a fizetését. Csanádi nem sokkal János Zsigmond halála után Tordán szerzette Vita Joannis Secundi (a második János élete) c. versét, többnyire igen jó ritmusú (7/6 osztású) tizenhármasokban, ötvenegynéhány versszakban. Nem annyira elbeszéli, mint inkább a szerencse forgandóságának példázására idézi fel ura életének főbb fordulatait, s műve e részben Bessenyei Jakab és Varsányi György fentebb érintett elmélkedő típusú epikájával párhuzamosítható. Alapgondolata az, hogy nem véletlen intézi a szerencse forgását, Isten ád jó vagy gonosz szerencsét, s — ez a predestináció vallójának jellemzi Csanádit — az embernek még fogantatása előtt meghatározza életét ; de jóért, gonoszért áldanunk kell nevét. II. János (János Zsigmond) alighogy megszületett, meghalt az apja ; reáment (Budán, 1541-ben) a német, attól megmenté a török, de anyjával együtt kiküldé Budából, Török Bálintot fogságba veté ; a Judással atyafias, csélcsap Fráter György Ferdinánd kezébe adta országát, Jánost pedig és anyját Lengyelországba búdostatá ; mikor végül hazajöttek, három év múlva (miután három urat megöletett, mit Csanádi nem »dícsérhet«) meghalt Izabella ; János szerencsétlenül hadakozott a német párttal, azután belső ellenséggel kellett megküzdenie, nagy testi nyavalya szállt rá, s gyötörte utolsó napjáig ; mikor mátkáját hozni akarta, meghalt. Ritka eset, hogy a tanulság ennyire végig látható vezérfonala, szinte szerkezeti elve legyen az elbeszélt történetnek. Első kiadása valószínűleg az 1577-i debreceni ; öt év múlva Kolozsvárt adták ki.

»Az vitéz Túri György haláláról«, melyet egy névtelen (talán Túrinak deákja, Takáts Sándor feltevése szerint Alistáli Márton) még valószínűleg 1571-ben a híres vitéz halála évében megírt, a históriás ének azon változatát képviseli, melyre a középkorvégi »veszedelmek«, majd leginkább Tinódi első művei adtak példát. Formaságokban is Tinódit látszik követni. Tinódi így kezdte Szegedi Veszedelem-jét : »Szertelen veszödelm lám gyakran érközik«; Névtelenünk így : »Szertelen veszedelem reánk szálla.« A harcban elesettek megnevezése ; Túri özvegyének, fiainak,

leányinak, szolgáinak siralma : Tinódias modor. Dézsi nem elég okkal gondolja a verset afféle búcsuztatónak, melyet tán még a temetésen elmondtak. Elég egyenetlen, nem jól szerkesztett krónikás modorú ének az. Túri Györgynek azt a viadalát beszéli el, melyben a törököktől tőrbe csalva, Alsóoroszlánnál, a Sár mellett, vitéz védekezés után hősi halált halt. Észrevette a cselt, látta a túlerőt, de minthogy magyar rabokat is nagy számmal látott a török hatalmában, azok kiszabadítására igyekezve, felvette az egyenetlen harcot. Mikor leszúrt lova helyett egy másikra akart felülni, s lábán is megsebesítették, a törökök rávetették magokat, hogy élve kerítsék hatalmukba ; ő azonban, helyzetét megértve, kioldta sisakját, lerázta fejéről, s vagdalkozott holtig, tudva, várva, vállalva végzetét. Látni itt a heroizáló szándékot, némi hőskultusz kezdeti nyomait ; Túri u. i. nemcsak a magyar rabokért, hanem a bűnös népre haragvó Isten megengeszteléséért vállalja a vitézi halált : »Én éröttök nem szánom életemet, Kiontani mai napon véremet, Letaglalni szegényekért testemet. . . Csak te vagy, Uram, az én bátorságom, Az ellenség ellen az én paizsom, Ha kevesen vagyok, tebenned bízom, Hogy az te nevedben őket megbírom.« De Névtelenünkben nincs meg az a költői erő, mely később, Zrínyiről nem szólva, Kádár István XVII. századi énekében, sőt már Tinódi Losonczi-jában is annyira magával szárnyaltat, s az a balladás jelenetező élénkség, mely a Cantio de militibust jellemezte. Ő a hősi életáldozat elbeszélése után krónikás módra még más vitézi tetteit is előszámlálja Túrinak : Palota védelmét a budai basa ellen, a fehérvári bég elfogását, s a Szalaságot dúló törökök szétverését. Különben nemcsak intonálásul, hanem közben is szertelen veszedelemnek tünteti fel Túri halálát, mert vele »elesék tőlünk az föld oltalma«; Isten után már csak ő benne reménylettünk ; hozzáfogható nincs is több Magyarországban ; kevélység semmi sem volt benne, merészsége csudálatos nagy volt, Hunyadi óta a pogánynak ilyen rontója nem volt, »Vitéz és magyar módra termett vala.« Külsejét is leírja; olyanformán, mint Nagybánkai Mátyás a Hunyadiét : »Tisztes öreg és vastag ember vala, Idejének szintén jobbjában vala, Vitézi fejében szép két szem vala, Mindennemű jószág ő benne vala.« Kétségkívül fejledezőben van már az a gondolkodás, mely a XVI. század végvári vitézét eposzi hőssé költőiesíti majd el. Névtelenünk különben a királyt »és az ő nagy fizetetlenségét« okolja Túri haláláért, meg az urakat, kik vitézeknek fizetni nem akarnak, míg ellenben a törököket jól fizeti császárjuk, s ezért híven szolgálják őt. Énekünk a Lugossy-kódexben, s egy még XVI. századinak gondolt debreceni nyomtatványban maradt fenn.

Némely kifejezései azonban mintha későbbi kéz nyomára vallanának.

*

Lássuk a históriás ének másik, történetnépszerűsítő válfaját, amely ugyanis, mint Csáti Demeter Pannóniás éneke, Tinódi Sebestyén Zsigmond-krónikája, latin krónikák elbeszéléseit verseli át latinul nem értő olvasók (hallgatók) kedvéért magyarra. Heltai Cancionaléja több ilyet tartalmaz. Három közülök Bonfinin alapszik, s már csak ennélfogva is különbözik a puszta tényközlő krónikás énekektől, mert a Livius mintájához igazodó Bonfininak alakító és díszítő művészetéből is átvesz valamit. Bonfinit aknázza ki a kenyérmezei diadal két megénekelője : a Nikolsburgi Névtelen (1568) meg Temesvári István, telegdi »scholamester« (1569), valamint a tatárjárásé : Temesvári János deák (1571).

A kenyérmezei diadalról szóló egyik éneket utolsó versszaka szerint Nikolsburgban írták. Csak igen késői (17—18. századi) másolatban maradt fenn Tinódi Cronicájának egy példányához kötve, a kézsmárki ev. líceum könyvtárában. Késeiségére vall simább, bizonyára már másolóktól csiszolgatott nyelvezete. Ötsoros strófákban van írva ; a négy első sor 12-es, a strófazáró többször 13-as. Szótagszám, sormetszet általában pontos. Némely sora csak látszatra 13-as ; ezekben u. i. a »Báthori István« nevet nyilván négy szótagúnak számította, a szomszédos két *i* hang összeolvasztásával, vagy az elsőnek elidálásával. Egy ízben csakugyan »Bátor István«-nak írja. Hogy magyar éneket Nikolsburgban írhatott valaki, ezen a Cantio de militibus pulchráról egy korábbi fejezetünkben előadottak után nem csodálkozhatunk. Nikolsburg ekkor már Kerecsényi László gyulai kapitányé volt, családja ott lakott, kellett ott magyar deáknak is lenni. Ez a versíró deák ismerhette Tinódi énekeit vagy a Tőke Ferencét ; záradéka u. i. — »Jó Magyarországrul való gondolatban, kinek *csak galléra sincsen immár nyakunkban*« — egy azoknál található kifejezésre emlékeztet. Kerecsényi egy időben Szigetvár kapitánya volt, valamelyik deákja tehát ismerhette a dunántúli (alsólendvai) Tőke Ferenc versét. A Nikolsburgi Névtelen éneke sok tekintetben elüt a históriás ének szokványos modorától. De azt forrásának, Bonfininak köszönheti. Átveszi tőle Báthori hosszas oratióját az ütközet előtt ; a Kinizsi és elesettnek vélt bajtársa, Báthori közötti párbeszédet ; s a győzelmet követő vigadozás élénk leírását. Az oratiót azonban protestáns célzatossággal élezi ki. (Protestáns volta abból is kitetszik, hogy míg Bonfini szerint Báthori »az Úr testét« osztja ki a csata előtt, az ő verse szerint »az Úr vacsoráját« adatá

mindennek). Báthori István Bonfini előadásában is magasabbrendűnek mondja a Krisztusért harcolók vértanú halálát minden más polgári érdemnél ; ők — úgymond — a pogány ellen küzdve egy pillanat alatt több nyereséget szereznek harctéri halálukkal, mint mások, kik »egész életüket éhezéssel, önmegtartóztatással és szigorú vezekléssel töltik el.« Névtelenünk leplezhetetlenül a szerzetesek, az ő böjtöléseik és klastrombeli nyugalmas életük megbélyegzésére merít ösztönzést Bonfini idézett helyéből : »Sokan ez világban szerzetben ölteznek — írja — Nagy sokat bőtelnek, földágyon feküsznek,... De mi hozzánk képest igen keveset nyernek... Meghiggyétek, drágább nekönk egy csepp vérönk, Krisztus szerelméért melyet itt kiontjok..., Hogynem mint azoknak nagy sok bőjtelések. Ágy nélkül és földen való heverések, Azkik azt tettetik, hogy ők szerzetesek, És az klastromokban nagy békességesek, Mert nincsen senkitől nekik semmi félelmek«. Szintúgy kihagyezi — nem tudni, mi politikai indokból — Báthori beszédének egy másik, Bonfini fogalmazásában szelidebb részletét, azt u. i., hogy vannak, akik zsold fejében »egy tehetetlen és gyönge uralkodóért« hadakoznak — ekként : »Sokan ez világon császárokért vínak, Erőtlen, halandó királyokért vínak« — ők azonban Jézus Krisztusért viaskodnak, ők »mindnyájan szent vitézek«. A vers egyik legjobb részlete az, mely a holttestek közt Báthori nevét kiáltozó, őt kereső Kinizsi Pál kérdéseit, s a szinte félholtra sebesült Báthori felelgetéseit idézi. Bonfini szövegezését énekesünk itt valóban költői ihlettel, népköltészetünkből ismeretes párbeszéd-formulában, s erőteljes párhuzam-halmozással amplificálja: »Hol vagy Báthori István, vitézek vitéze? Hol vagy tisztaságnak szép nemes tököre? Hol vagy igaz hitnek oltalma, őrzője, Tökéletességnek egyetlen tököre? Hol vagy, felelj nekem, Úr Istennek vitéze! — Kenesy Pál vagyok, ki téged kereslek, Ha élsz, haláliglan, meghiggyed, nem hagylak, Pogányok közökből de kiszabadítlak!... Megösmerte vala immáron az vajda (t. i. Báthori!), Hogy az Kenesy Pál elérkezett volna,... Az holttestek között felele, ím ezt mondá : Ihon vagyok élek én is vitéz társam, Hitönket, házunkat meg is oltalmazom, Jóllehet magamot már csak alég bírom, Magyarország mellett holtomat nem bánom, Az Úr Isten hozott téged, vitéz társom!« Mint emlékezhetünk, a gyulai vitézek egy kalandját megörökítő, már-már balladai műnembe átmenő »Cantio de Militibus« minden valószínűség szerint az itt idézett dialógus mintájára alakította a maga énekének egy helyzetileg rokon részletét. Hasonló élénk részletezéssel verseli át forrása adatait az ütközet utáni vigalom ecsetelésében : a csatamezőn, »az hóttestek között« éjszaka rögtönzött lakmározást,

a »nagy szép huszártáncokat«, hegyeket-völgyeket betöltő »nagy keáltásokat«, a Herculesi erejű Kinizsi Pál csodaképpen való táncolását. Bonfini »harci énekekről«, a vezérek és előkelők dicséretét zengő »hevenyészett dalokról« is említést tesz; versünk azt így mondja: »Vitézek jó kedvet jó bortul vevének És az hadnagyokrul krónikát éneklének»: vagyis XVI. századi műfajnévvel krónikának nevezi a vezérekről rögtönzött énekeket, úgy amint fentebb »huszártánc«-ra keresztelte át latin forrása »katonai tánecait.« A nikolsburgi deák különben mindezeket azért látta jónak elbeszélni, hogy a régi magyarok vitézségét például állítsa a mostaniak elé; mert — úgymond éneke elején — arról még semmit se szóltunk, bár sok históriákat magyaráztunk, s »derék szent írásból énekeket írtunk.« Ő ezt nyilván általánosságban konstatálja az énekszerzőkről, s nem magára érti, mintha ő írt volna eddig több históriás és bibliai tárgyú éneket — bár írni írhatott e felől olyat is. Ellenben igenis tudatában volt tárgyválasztása ritkaságának, szinte azt mondhatni, újdonságának. Magyar történeti tárgyat tudós kútfőből Csáti Dèmeternek Pannóniai, Tinódinak Zsigmondról szóló énekén és Nagybánkai Mátyás Hunyadiján kívül nem is igen népszerűsített énekben más az ő Kenyérmezei »igen szép históriája« előtt, melynek lelkes múlt-szemléletére, történetben gyökerező nemzeti érzésére addigi epikánkban csak Nagybánkainál találni példát. Bonfini, íme, magyar nyelvű költészetünkben is római mintájú patriotizmus sugalmazója kezdett már lenni.

Ugyancsak Bonfini alapján énekelte meg a kenyérmezei győzelmet Temesvári István telegdi tanító, egy évvel a nikolsburgi deák után, amazéról bizonyára nem is tudva semmit. Énekének két nyomtatott kiadásáról van biztos tudomásunk, egy keltezetlen, de még XVI. századi kolozsváriról, meg a Heltai Cancionaléjának IV. részebeliről (1576). Közel ötszáz, 4/7 képletű, gondatlan ritmusú 11-es sorból áll. Valamivel terjedelmesebb, de terjengősebb, hígabb is az előbbinél, pedig a vajda oratióját, mely amott 135 sornyi, sokkal rövidebben (52 sorban) közli. Bonfini előadásán nem változtat célzatosan: szerzeteseket nem pellengérez ki; viszont nem Jézus Krisztusért is, hanem »mümagunkért, A mü országunknak megmaradásáért«, gyermekünkért, feleségünkért, atyánkfiáért és »mü marháinkért« szólíttatja harcba a vitézeket Báthorival. Az ütközet utáni »lakodalmokban« a »hősek« itt »nagy szép énekeket« mondnak, s beszélik, mint víttak »eleünk« a hadban; majd pedig »fegyverben szép táncokat« járnak. Kinizsi és Báthori megható szépségű szóváltása helyett itt szinte prózai szimplicitású párbeszédet kapunk. Némi tanul-

ságot ő is levon »Jó Magyarországnak múlta napjáról« a mára: bízzunk Istenben! amint eleinket, a mi nemzetségünket igazgatta régen, bizonnyal megrontja most is ellenségünket; támasszon most is oly urakat, kik által megrontja a pogányt, s »Kezünkbe megadja a mü országunkat«. Érdekes, hogy verse elején is az urakat jelenti tárgyául: »Tudom, hallottatok gyakran királyokról, De ím én is szólok két urakról«. Talán tehát a királyok iránt ő sem volt kedveskedőbb, mint nikolsburgi énekes társa.

»Deák krónikából« (Bonfiniból), Dézsen lakásában szerzé be énekbe Temesvári János deák a tatárjárás történetét; »Béla királyról« címen 1571-ben Heltai adta ki Cancionaléjában, s különnyomatban is, Tinódi Zsigmondjával együtt (1574). Ez a deák utóbb Belső-Szolnokmegye főjegyzője, Dézs város jegyzője, esküdtje, végül főbírája lett, azután prókátorkodott. 1606-ban még élt. Verse puszta narratio, bő ismertetésével a tatárok fertelmes erkölcseinek, Nagy Sándortól való egykori berekesztetésüknek, itteni pusztításaiknak, mit csak Esztergom, Székesfehérvár és Szent Márton klastroma kerülhetett el. Elején, elbeszélése közben többször, majd záradékul is, intelmeket osztogat, tanulságot von le. Sajnosan állapítja meg a magyar »visszavonás« sokszor megmutatkozott balkövetkezményeit; nincs itt becsülete a fejedelemnek; se fenyegetés, se szép szó nem fog a magyarokon; sok gonoszságukért büntette Isten a tatárokkal, ostoroztatja ma a törökkel: »Bárcsak tanólnának valaha magokon!« Temesvári János célja csak ismeretterjesztés volt és intelem, úgy, mint a bibliai történetek énekeseié. Minden jel szerint protestáns volt. Alakításra nem törekedett; de elbeszélése jó folytonossággal halad, kölcsönzött anyaga érdekességét nem csökkenti kifejezésbeli gyöngékkel. Tizenkettesei ritmusa nem rossz, hellyel-közzel — mint ebben a versszakban: »Palotát beronták, Kutent megragadák, Kegyetlen magyarok az nyakát elvágák, Ablakon nép közé fejét kihagyíták, De ezt a magyarok csakhamar megbánák« — igen jó.

Magyar történetet népszerűsítő ének e most látottakon kívül már nem sok kerül elő a század végéig. Gosárvári Mátyásé a magyarok első bejöveteléről (1579) már a Báthoriak patrónusságába tartozik; Görcsöni Ambrus Mátyás királya pedig bevégzetlen maradt, s csak a következő fejlődési ízületbe tartozó Bogáti Fazekas Miklós fejezte be. — Magyar tárgyúakon kívül elég szép számmal írtak világtörténetieket, főkép antik tárgyúakat — a trójai veszedelemről, Nagy Sándorról, Xerxesről és a perzsa fejedelmekről stb. — de azok többnyire inkább a regényes érdekű széphistóriákkal, mintsem az ismeretterjesztő történeti énekekkel tartják a rokonságot. Mindezeket tehát Valkai Andrással, meg

az imént említett Bogáti Fazekassal együtt, kik többféle típusú epikus énekeket szerzettek, joggal különítem el az énekszerzők jelen fejezetbeli csoportjából. Mint előre jeleztem, itt még az egy Ilosvai Péternek, Tinódin kívül ez időszakbeli legtermékenyebb epikus verselőnknek kell néhány lapot szentelnünk.

*

Pályája, ha egy Nagy Sándorról 1548-ban szerzett éneket igaz okkal tulajdonítanak neki, körülbelül harminc évet ölel fel, de számunkra nagy hézagokkal, mert 48 és 64 közt próféták, királyok, vitézek dolgairól, 64 és 70 közt Cirusról, Nebukadnezárról írt énekei elkallódtak. Énekszerzése arányaival azonban ennyi veszteség után is legközelebb áll Tinódihoz. Művelte az énekes epika csaknem minden változatát.

A Nagy Sándorról szóló említett éneket, versfői szerint »Petrus in Idar« szerzette. Régebben valami Idari Pétert gondoltak rajta, de Idar nevű község nem lévén ismeretes, az Idar szó r-jét a versfőszövegbe nem számítandónak kell tartanunk, s a versfők adatát úgy értelmeznünk, hogy »Péter szerzette Idán.« Minthogy pedig az abaúji Nagyida Perényi-birtok volt, s Ilosvainak, Toldija ajánlása szerint, kapcsolata volt a Perényiekkel, általában őt tartják az ének szerzőjének. Egyébként énekei versfőiben »Petrus Ilosvanus«-nak nevezgeti magát, egy esetben — Szent Pál történetében — »Sericeus Petrus Ilosvanus Literatus«-nak, s ugyanez éneke címlapján Ilosvai Péter deáknak. A Sericeus (= Selymes) név, melyet ezúttal használ, megkülönbözteti őt egy másik Ilosvai Pétertől, aki csepregi (majd talán debreceni) tanító volt, s állítólag a predestináció tanától megzavarodva 1562-ben felakasztotta magát.

Ha, mint valószínű, a Nagy Sándor históriáját ő írta, akkor tanító lehetett Nagyidán, még Szikszai Fabricius előtt, ki 1550-ben került oda. Legközelebbi ismert énekét (Szent Pálról) már Szatmáron végezte 1564-ben ; a Sokféle nevek magyarázatját 1568-ban az abaúji Szántón ; Ptolomeusát 1570-ben a szilágysági Kusalkőn ; végül Toldi-t 1574-ben, nem tudni hol, Perényi István ugocsai főispánnak ajánlva. Úgy látszik, hogy a Perényiek kötelékében kezdte és végezte énekszerzői pályáját, közben pedig talán vándorénekes volt. Legtöbb műve 1574-ben, Debrecenben jelent meg először nyomtatásban, névmagyarázó éneke Kolozsvárt, 1578-ban. Némelyik három-négy kiadást is megért, Toldi-ja tudvalevőleg a ponyván is elnépszerűsödött. Nagy Sándora több mint 2800 sor, Ptolomeusa megközelíti, Szent Pál-ja meghaladja az 1000-et,

250 körül mozog a Sokféle nevek, 400-egynéhányat tesz ki a Toldi Miklós sorainak száma.

Verselése, egy alább említendő különös kivételt leszámítva, igen jónak mondható. Nagy Sándorát 6/5 osztású 11-esekben írta, aránylag ritkán siklott át az azzal könnyen felcserélhető 7/5, vagy 6/6 osztású 12-sbe, szóközépi sormetszete pedig alig akad néhány. A szótagszámra való gondjának világos bizonyítéka a »Sándor«, »a Sándor«, »Alexander«, »az Alexander«, »Világbíró Sándor« nevek váltakozó használata a sorkitöltés alkalmi szükséglete szerint. (Pl. »Sándorra nagy sok szó népétől vala, Kit az Alexander mind jól ért vala«; — »Vitézi más napon láták ágyában, Világbíró Sándort nagy kórságában«). Szintúgy efféle mondattani különösségek : »Bűnnek nagynak köztök azt tartják vala«, vagy : »Sándor szerencsével ott naggyal jára«. Mint kortársai általában, a másik 11-est (a 4/7 vagy éppen 4/4/3 ütemezésűt) — Ptolomeusában — ő sem írja a ké-őbbi idők szabatosságával ; a kezdő 4 szótagot nem mindig metszi le érezhetően, sőt sokszor a Nagy Sándorában jól begyakorlott 6/5 tagozásba siklik által. De ennek a sorfajnak még ez időben leginkább csak a dallam rögzítette meg az ütemezését. Igen határozott ritmusúak a »Sokféle nevek« 14-esei ; ezek 8 + 6 képletű taglalásában alig hibáz, s a 8-as sorelemet is legtöbbször pontosan felezi. — Toldi-ja versszakai három 12-sből, meg egy 13-as zárból állanak ; szótagszámhiba szinte semmi bennök, metszet-eltolódás száz közül ha ötben. Annál feltűnőbb — s ezt jeleztem különös kivételnek — a pedig hasonló versalkatú »Szent Pál« hanyag verselése, melyhez a 12-s történetében csak a Zrínyié fogható. Ez ének három részében fokozatosan romlik a szótagszám, a metszet viszont fokozatosan javul ugyan, de igen magas hibapercentről nem nagyon alacsonyra (21-ről, 15-ön át 8—9-re), úgyhogy az e tekintetben legrosszabb I. rész körülbelől a Zrínyi-féle átlaggal egyezik. Szinte hajlandó volna azt hinni az ember, hogy a »Toldi Miklós« Ilosvaija nem azonos a »Szent Pál« Sericeus Ilosvanusával. Ő maga különben talán éppen verselése gondatlanságát mentegeti éneke végének eme soraiban : »Lőn ennek írása az nemes Szakmárban, Egy jámbor lakatgyártónak házában, Nem csuda, ha vétek vagyon az írásban, Sok reszelő, fúró kárt tett nékem írásban.« Kárt, valóban, még e mentegetődző sorok másodikában is, mely csak 11-esre sikerült.

Ének-kezdései többnyire igénytelenül prózaiak : eleget szóltunk már erről, arról, emlékezzünk most egyébről ; »Lám az Sándornak írását mely örömest hallod, Jó Hunyadi János dolgát ugyan megtanulod«: hallgasd meg most, amit a keresztségről

szólok. Hosszabb énekeit rendszerint több részre osztja, mert talán megunnák hallgatni, ha egyvégtében többet mondana, vagy — mint előre, a vers írása közben elképzeli — már zajonganak is : »Nincsen helye malomban az hegedőnek.« Az egyes részeknek néha latin címet ad. Van eset — s ez Ilosvai latin tudását dicséri — hogy a versfők hexameteres latin szöveget adnak ki, s azt »Capita versuum« címmel az illető énekrész előtt mintegy mottó módjára közli. Némely fordulatai arra vallanak, hogy lakomán való elmondásra szánta. Ptolomeusában, mely pedig egy szentírás-fordítás történetét adja elő, a királlyal rendelteti el, hogy »Hegedősnek jó bor innya adassék«; ez éneke egyik részét így végzi : »Több kérdések más napra haladjanak, Ma az versszerzőnek innya adjanak«; egy másikat így : »Jó volna megkínálnia most azzal Lantost, hegedőst az bornak javával«; egy harmadiknak a végén a király kívánságához, hogy »Minden ember lakjék vígan jó borral«, Ilosvai nem késik hozzáfüggeszteni a magáét : »Ne kerüld el a hegedőst most azzal, Hadd üsse el az rozsdát az torkáról«; Végül maga »Az király vígan köszöni jó borát, Nem felejti hegedősét, lantosát.« Az italjutalomra való gyakori célzásai Tinódinál alsóbbrendű énekmondót sejtetnek. Különben latin forrása is módot adott neki arra, hogy a maga mesterségét megbecsülendőnek hírdesse ; a szerint u. i. egy bölcs, kitől a király megkérdezte, mi módon tehetni kellemessé a vendégséget, azt felelte, hogy olyanok odahívásával, »qui regni negotia meminisse possunt, et principum vitas narrare ; his namque suauius nihil, neque iucundius inuenies.« Ilosvai ezt némileg a maga szája ízéhez idomítva, így szerzette versbe : »Azkik históriákról tudnak szólni, Nagy dolgokról meg tudnak emlékezni, Annak szavát ott is meg kell hallgatni, Níha lantnak, hegedőnek zengeni.« Hogy otthontalan, vándorénekes volt, vagy lett belőle, azt a körülményeiről számot adó némely énekzáradéka is gyaníttatja. A Szent Pál élete históriáját — mint már láttuk — Szakmárban, »egy lakatgyártó házában« írta, versírásra alkalmatlan környezetben ; Ptolomeusát, mint Csáti Demeterről szólva említettük, Kusalkőben szerzé, »Egy cellában, azaz egy füstös házban, Elvégezte el-fenn egy som-bokorban.«

Első, egyszersmind legterjedelmesebb éneke az 1548-ban, bizonyára Nagyidán szerzett Historia Alexandri Magni, mely (mint maga jelzi) a Kr. utáni I. századbeli Qu. Curtius Rufus regényes Sándor-életrajza, s részben a II. századbeli Justinus világtörténeti összefoglalása alapján, hőse egész történetét versbe foglalja : atyja, Fülöp halálától kezdve minden hadakozásait (a Darius ellenieket ; Tirus, Babilon, Persepolis elfoglalását ;

nemeslelkűségét Darius családja iránt ; indiai hadjáratát ; hadakozását Porus-szal ; s megmérgezését). Abban, hogy nem a kalandos Pseudo-Callisthenest fordította (mint Haller János), méltatói hajlandók józansága bizonyítékát látni, aminthogy Curtius elbeszéléséből is kihagyta a kevésbbé hihetőt. A középkorvégi kódexirodalom töredékes részletei óta Nagy Sándor történetének ő lett első feldolgozója. Műve még a század folyamán négy kiadásban került forgalomba. Kezdő szavait (»nagy sokat szóltunk Sándorról«) úgy értelmezik, mintha ő szólt volna róla elébb is. Ez azonban semmikép sem bizonyos. Előadása értelmes, világos, a vers nyűgét nem sinylő, helyenként kedvesen magyarító (a seregek »Jupiter hírivel« ütközzenek meg). Tárgyában vannak némi hősköltményi elemek : gyűlés leírása, beszédek, levelek, izenetek szószerinti közlései, csataképek ; seregszámlaszerű részletezések. Érdekessége azonban inkább exotikumaiban van : ismeretlen népek, tájak, világok, természeti tünemények (elefántok részvételével való harcok ; Darius népe ; a mardusok ; India világa ; a malakik népe ; a tenger dagálya, apálya) ismertetésében, miknek versbeli ügyes előadása Ilosvainak is becsületére válik. A gordiusi csomó (Ilosvai szerint »gyeplő«) megoldását így beszéli el : »Az Gordián városnál szálla meg népe. Rövid üdőn váras lőn hatalmában, Sándor ő népével méne várasban, Az Jupiter isten nagy templomában, Egy szekeret láta ott a templomban« — (tudvalevőleg ez volt az a szekér, melyen Gordios, elsőül érvén Zeus szentélyéhez, Frígia királyává lett ; szekerét Zeusnak áldozta s rúdjával úgy összekötözte, hogy senki sem tudta kioldani) — »Ottan a szekérről megtudakozék, Ki felől felelet ilyen adaték : Valakitől gyöplyü megódattatnék, Ázsia birodalma annak adatnék. Fegyverét kirántá Sándor, hogy hallá, Gyöplü kötözését hamar elvágá, Mert ű azt kezével meg nem oldhatá, Az jövendőmondást vévé magára.« Vannak hangulatot szerencsésen kifejező versszakai : Nagy hódításai után Sándor útja már merő vidám diadalút lett : »Jeles városokon mind általméne, Lakodalom módra jára ű népe, Virágokkal útját hintik előtte, Virágos koszorú vagyon fejekben. . . Renddel ű seregi mind mennek vala, Baráti legelől ott járnak vala, Király udvarnépe az után vala, Hol trombita, hol lant köztök zeng vala.« Elbeszélés közben többször történik célzás a szerencse állhatatlanságára, a mértéktelen becsvágy és elbízottság bekövetkezhető bukására. Legnyomatékosabb e részben a scythiai követek bölcs és merész intelme Sándorhoz : »Ha termeted Sándor, volna olyan nagy, Mint megmondhatatlan kévánságod nagy. . . Jobb kezeddel érnéd a napkeletöt, Balkezeddel érnéd a napnyugatot, De ha ezeket mind te megnyerhetnéd,

Fényes napnak, hiszem, fényét keresnéd. . . Az latrokat mondod, hogy te kergeted, De te azt eszedben ingyen sem veszed, Minden népek között, kiket eljártál, Nagyobb lator nincsen, Sándor, náladnál. . . Vagy elégedjél meg a szerencsével, Ki téged szeretett ilyen nagy kénccsel, Mert ha az szerencse szárnyára felkél, Mindent ű elviszen, mint az forgó szél.«

Minthogy egy későbbi énekét Kusalkőben írta, hol a Mohács körüli években Csáti Demeter szerzette volt a magáét, kérdés, nem járt-e ott Ilosvai már elébb, s nem Csáti énekére emlékezve fogalmazta-e így ezt a versszakát : »Mégis egy követet császár választa, Kit Alexanderhez akkor bocsáta. Az Alexanderhez az követ juta« stb.? Csáti rokon sorai így hangzanak : »Egy követet választának, Dunalátni bocsátának. . . Követ juta Duna mellé.« Az állítmányok (követet *választa*, *bocsáta*, a követ *juta*) egymás utánja látszik párhuzamosnak. Bár a felől a két szöveg független lehet egymástól. Tinódi énekeit bizonyára ismerte, de ez ének írásakor még aligha ; így a harci összecsapások efféle tömör jelzései, mint : »Nagy mendörgő képpen megütközének, Kiáltás nagy vala, mindent ölének«, vagy »Vala nagy üvöltés Sándor népe közt, Zengnek a trombiták az ű népe közt«, valószínűleg korábbi énekmondó hagyományra támaszkodnak mindkettőjüknél. Úgyszintén a »siralom« sablonja, melyre Tinódinál oly sok szép példát láttunk, Ilosvainál pedig a Dárius anyjáét említhetjük, mikor meghallotta Sándor halála hírét : elszaggatá ruháját, haját, halálnak bocsátá magát, nem akart enni, tovább élni, ötöd napra maga is meghalt. Kérdés, Nagy Sándor történetének egy epizódja nem játszott-e bele utóbb Ilosvai Toldija egy részletének alakításába, elhomályosult emlék gyanánt. Nagy Sándornak Porus elleni harcára célzok. Porus nagy ember volt, magassággal mindent felülmúlt ; hadát víz választotta el Sándorétól ; víz közt egy szép sziget volt ; arra úsztak a harcolni kívánók ; beúszott Sándor seregéből is két jeles ifjú (Nikánor és Simonakhus) ; ezek sokat megöltek az ellenségben, végre a szigetben ők is megölettetének. Toldi-ban a szigeten folyó öklelés, az özvegyasszony ott megölt két fia : lehetnek-e részben Ilosvainak ifjúkori munkájából felkődlő s Toldi-jához társuló motívumok : egyelőre csak kérdés maradhat, felelet nélkül.

Szatmáron, az említett lakatgyártó házában szerzette Az nagy Szent Pál apostolnak életéről és haláláról szóló énekét, az Apostolok Cselekedetei alapján, 1564-ben, megemlítve az elején, hogy már azelőtt is, »sokat szólt. . . szent írásból.« Tíz év múlva tette közzé nyomtatásban s azután még háromszor adták ki a XVI. század folyamán. Saul megtérését, térítő útját, elfogatását beszéli el benne.

azzal a tanulsággal, hogy akik Istennek fiai akarnak lenni, háborúságot kell szenvedniök — sok jámbor embernek nyomorúsággal kell mennyországba menni. »Azért — így kiált fel, mintha Luther énekére emlékeznék — hadd háborgasson az ördög minket, Ez világ, az pokol bár megöljön minket«, megoltalmazza lelkünket az Isten. Elbeszélés közben szerét ejti, hogy fiak, leányok nevelésére is tanácsot adjon. Pált szülei korán Isten törvényére szoktatták, hivalkodástól tiltották. Atyák, anyák vegyék ezt eszökbe, nagy félelemben jól tartsák, fiokat, »És az tanuságra bottal is felhajtsák, Az akasztófától menteni ha akarják.« Talán az iskolamester Ilosvai gondolt ezúttal némely iskolakerülő tanítványaira ! Fülöp evangélista kerülvén más helyt szóba, kinek »négy leánya próféták valának« s Isten félelmében jó erkölcsűek, ismét a szülőkhöz fordul Ilosvai : »Magzatjokra szorgalmatosan gondoljanak, Piacon nyargalást hogy meg ne szokjanak, De űk az Istennek félelmében járjanak.« A Pál elleni alaptalan vádaskodások ismertetését a prókátorok megintésére használja alkalomul, kik a hamis pert is forgatják pénzért, az igazságnak nem hagynak békét, hamisat pénzért »jámborítnak.« Dicséri ellenben az igaz tiszttartót, ki nem akarja vesztét az ártatlannak, »És nem hizelkedik az álnok papoknak«, hanem törvény szerint ítél. Pál tengerenjárását készülvén elbeszélni, egy példabeszédre utal : »Ha ki szíve szerint nem tud imádkozni, Annak az tengerre kelletik evezni, Ott az Pater nostert jól meg tudja tanulni.« — Érdekes, mennyire vigyáz előadása tagoltságának nyilvántartására : két ízben is jelzi, mivel fog végződni a soron levő »rész« (»Rövidebben szólok, mint jára városban, Ottan vége lészen első rész írásomban« — »Mikor vége lészen az egy feleletnek, Akkor lészen vége az második részének«) ; a végén nyomatékosan tudatja is, hogy most megáll, a következő részben pedig világosan visszautal a letett fonalra (»Lidiában akkor szent Pált hagytuk vala, Első rész éneknek hogy vége lött vala«). Mindez társaságban előszóval való előadás függvénye, mikor is a részekre osztás nem éppen szerkezeti követelmény, hanem valóságos, néha hosszabb szünetekkel való félbeszakítását jelenti a recitálásnak, olykor előre megnyugtatásával a türelmetlenkedőknek, hogy nem sokára pihenőhöz érünk, ne zajongjanak.

Szent tárgykörben maradt meg 1570-ben írt (1588-ban kiadott) következő művével, Ptolomeus királynak históriájával is, melyben az Ó-szövetség legrégibb görög fordításának, az ú. n. Septuagintának keletkezése történetét beszéli el. Ezt a fordítást a hagyomány szerint a Nagy Sándor után Egyiptomban uralkodó macedon-görög Ptolomeusok egyike, Ptolomeus Philadelphus készíttette Kr. e. 285 körül, az Alexandriában lakó, héberül már

alig tudó zsidók számára 70 (septuaginta) vagy — Ilosvai szerint is — 72 tudós férfiúval, Fárosz szigetén, 72 nap alatt. Ilosvai forrása egy vitatott hitelű könyv volt, melyet Aristeas néven szerzett, levél formájában, egy, a későbbi Ptolomeusok korában élt zsidó. E levélnek 1561-ben megjelent latin fordításából dolgozott Ilosvai, szabad betoldásával saját gondolatainak. Szilády, az énekhez írt jegyzeteiben, a latin forrás-szövegből is közöl részleteket. — Maga az ének két részből áll. Az első a fordítás történetét adja elő. E szerint Ptolomeus gazdag ajándékkal követeket küld Eleázár főpaphoz Jeruzsálembe, hogy elkérjék tőle a szent könyvet, meg 72 mestert annak lefordítására. Kérelme teljesülvén, nagy szívesen fogadja a mestereket, egy szigeten ad nekik szállást s bőséges ellátást. Az elkészült fordítás átadása nagy ünnepséggel történik meg. A második rész a fordítás átvétele után Ptolomeustól rendezett 7 napi »újudvart« ismerteti, a naponként tartott lakomákkal együtt, mely alkalmakkor a szentírás-fordító mesterek sorra megfelelnek Ptolomeus összesen 72, nem éppen fogas, inkább életbölcsességi, erkölcsi jellegű kérdéseire, bibliai s egyszersmind humanisztikus szellemben. E conviviumokon elhangzott kérdések és feleletek ismertetésére Ilosvai nem kevesebb, mint 120 strófát (az ő szavával: verset) szentel. Azt a kérdést, hogy mi módon tehetni kellemessé a vendégséget, s a feleletet rá (hogy lantosok és hegedősök meghallgatásával): már idéztem. Ime még egynéhány kérdés: Mint lehet jó és gonosz hírnevet egyaránt elszenvedni; viadalban győzhetetlen maradni; jót a gonosztól megválasztani; félelem nélkül élni (a lelkiismeret szavát követve!); feleségéhez szabni magát (kedvezve az asszonynépnek, mert nélkülök nem élhetünk!); hazájának szolgálni (életét is feláldozva érte!; mi drágább szépségnél, mi a prudentia; mi a bölcseség gyümölcse (»léleknek csendessége, lelki öröm!«); mi legdrágább és jobb az országban (a jó békesség, »ki nagy ritka madár Magyarországban!«). Elbeszélése egy-egy mozzanatával szívesen célozgat hazai állapotainkra. Ptolomeus megfogadta a jó tanácsot: Magyarországban, s »ottbenn« Erdélyben királynál, urunknál, sok tanács vagyon, — bár senki ne nyomorítna szegényt a tanácsaival! — de milyet nem hallott, iszonyodva, minap is egy úrtól: »légy lator, míg ifjú vagy, uram, Az másét te vedd el!« Éneke elején Ptolomeus gazdag könyvtartóját (könyvtárát) említve, melyben már 200 000 könyv van, de a király még világszerte többekért járatja embereit: figyelemreméltó dorgálást intéz a magyar urakhoz: »Urak, ha nem bánnátok, egyet szólnék, Házatokban minap széllel tekinték, Sehol én csak egy könyvet sem láthaték, Pintes serleget, ostáblát láthaték«, — pedig »Az vitézség

meglehet az pennától, Bár ne félnétek így a bibliától !« Ilosvai e szavaiban azonban túlzás valami feltűnő bibliofil nyilatkozatot látni ; ő elsősorban a bibliát hiányolja az uraknál. Tárgya szerint is (bibliafordítás!) az lehet legközelebbi gondolata. Éneke vége felé ismét a magyar urakhoz fordul, a Zrínyiére emlékeztető, de amazénál enyhébb iróniával : példa lehetne nekik Ptolomeus, ki nagy költséggel megfordíttatta a szent könyvet ; de ők Isten tisztességére fösvények, torkukra, borra költik a pénzt ; ha meg nem változnak, jó éjet mondhatnak Magyarországnak ; idején nézzenek helyt napkelet felé ! igaz ugyan, hogy nem vihetik el magokkal a szöllőt ; ismerjék meg vétköket, Isten még megbocsáthat nekik. Visszaemlékezve azonban Ilosvai sok példálózására, hogy így-úgy ideje volna már inni adni a hegedősnek — ily szent tárgyú énekben ! — az urak elleni kifakadásai (»Csudálatos az ti bufa kortyotok. . ., Én csudálom mely hév a ti torkotok, Hogy ennyi bort hamar felkortyanthattok«) némileg veszítnek jogosultságukból.

Nem ismeretlen már előttünk negyedik munkája, a Sokféle neveknek magyarázatja, mely Kolozsvárt 1578-ban jelent meg. Tíz évvel azelőtt írta Thury Farkas Pál szántói pap Katalin nevű leányának a keresztelője alkalmára. Első része dogmatizáló, a második vitatkozó, a harmadik névmagyarázó jellegű ; amint ő bejelenti : szól az keresztségről, az megrútításról (a valláséról!), s kinek-kinek az ő nevéről. Az első részben a két szentség (keresztség és úrvacsora) értelmét fejti ki. A másodikban a »babonás« (katolikus) papok ellen támad : viasz, olaj, gyertya, cifrás korozsma ellen ; s elmond bizonyos keresztelői szokásokat is ; sokan fiút várnak, s az eredmény szerint bánnak jól vagy rosszul az asszonnyal ; nagy »pusztöriköt« — keresztelő lakomát — tartanak, ha fiú lett, s pénzt aranyat adnak a hírmondónak ; nemrég a Felföldön egy »leányos« ember esztendeig bújdosott »szégyenletiben«! A bábák sok babonaságot tartanak, hogy a gyermeket meg ne igézhessék, el ne vegyék tejét a betegnek ; nem illőnek mondják más névre keresztelni, mint amit épp akkor a kalendárium mutat ; »Véle hozta gyermek nevét!« Vegyük jó néven, akár fiú, akár leány, Isten ajándékát, adjunk hálát érte, s ne adjunk szállást a sok babonának. A III. rész, az ének törzse, az egyes keresztnevek jelentését adja tudtunkra, hogy úgy éljünk, amint nevünk értelme utasít. Jézus, Péter, Pál-lal kezdi a férfiakét, majd néhány női nevet (Mária, Márta, Magdolna stb.) magyaráz meg, de sokkal kevesebbet. A Thury Katuskáé »tisztaság«-ot jelent. Érdekes, hogy a Kolozs nevet (melynek jelentése (»tanúságos«) a nő nevek közt magyarázza. A Bence nevet ő is, mint Arany, a Benedekkel

tudja egynek. Vannak szótörténeti érdekű adatai: »Antal az fejetek«, »megjakabolni« (megcsalni). Az elsőt már ismerjük. A másikhoz Szilády Áron Geleji Katona magyarázatát idézi, amely szerint Jákób, az elsőszülöttséget magának akarván biztosítani, a születéskor ikertestvérének, Ézsaunak megfogta talpát, hogy őt magánál később engedje megszületni: »megjakablá« őt.

Nagy Sándora után folyvást vallási tárgykörökben mozgott Ilosvai. Leghíresebbé vált művével, Az híres neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedeteiről és bajnokoskodásáról való históriájával, melyet 1574-ben szerzett, s még azon évben Debrecenben kinyomatott, ismét világi, de most már magyar hagyomány körébe lépett át. Versfőiben, latin nyelvű szöveggel, Perényi István ugocsai főispánnak ajánlotta. Első kiadása nem maradt fenn. Ismeretes 1629-i lőcsei, 1673-i kolozsvári, s még egy XVII. századi lőcsei kiadása. A XVIII. század óta a ponyván forog. Kéziratos másolata olvasható Petrovai Miklósnak, a kolozsvári ref. kollégiumban őrzött, 1670 körül összeírt énekeskönyvében. Az 1629-i lőcsei kiadást Dézsi Lajos tette közzé újból 1924-ben. Szilády az 1629-i, 1673-i, meg a Petrovai-féle változat egybevetése alapján közli a szöveget a Régi Magyar Költők Tára IV. kötetében s egy Olcsó Könyvtár-beli füzetben.

Az énekkel kapcsolatban felmerült kérdések egy része máig sincs kielégítőn tisztázva. Az idevonatkozó irodalmat tömören ismerteti Dézsi Lajos Magyar történeti tárgyú szépirodalom c. füzetében (1927). Itt abból csak annyit érinthetünk, amennyit saját irodalomtörténeti szempontunk megkíván. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Ilosvai művét sokszor még szakemberek is hamisan értékelik, nem tudva szabadulni Arany Toldijának emléke alól. Bodnár Zsigmond egyenest kimondja, hogy Ilosvai »művének gyarlósága akkor tűnik fel leginkább, ha egy 300 évvel utóbb élő nagy költőnknek, Arany Jánosnak két remek munkájával, Toldival és Toldi estéjével hasonlitjuk össze«! Érthető aztán, hogy oly magyarok, kik XVI. századi epikust Ilosvain kívül nem olvastak, s azt is csak Aranyhoz viszonyítva, az iskolában ha böngészték, a művészi alakítástól való korszerű tartózkodásában egyéni együgyűséget hajlandók látni s megnevetni. Általános az a meggyőződés is, hogy Ilosvai a »nép« által kerekdeden kiképzett mondát — »Toldi-mondát« — rontott és csorbított meg örökre a maga krónikás prózaiságával, — holott Ilosvai előtti időkből ily »monda« létezését senki sem tudja kimutatni. A mi kérdésünk kettő: mit tud s hogyan ad elő Toldiról Ilosvai? — másfelől pedig honnan tudhatta azt? Tárgyának későbbi sorsa részben a folklore, részben

modernebb irodalomtörténeti fejezetek figyelmét igényli. Ilosvai nem valami folyamatos élettörténetet ad elő, hanem egyes »dolgait«, »jeles cselekedeteit« ismerteti hősének, melyek legtöbbször nem is közvetlen egymásután, s egymásból folytak, de mind Toldi testi erejét jellemzik. Az erősség Isten ajándéka, hirdeti előre, s nincs is más és magasabb célja, mint Toldi testi erejét mutogatni követendő például a jó vitézeknek, bátorítására a félénkebbeknek. Előadása önként, de ki is nyilvánítottan két fő, körülbelül egyenlő terjedelmű részre oszlik ; előbb »ifjúságabeli dolgairól«, azután »vénséginek csuda dolgairól« emlékezik ; az elsőnek van egy toldalék-részlete, melyben az erős Toldinak két nemigen dicséretes kalandját mondja el, e részlet külön-állását is előre bejelentve. Nincs tehát előadásában semmi zagyvaság, sőt tervszerű elrendezés van benne, akár egy prédikációban.

Az első rész mindenekelőtt bizonyos keret-tudnivalókat közöl. Toldi 1320-ban született Nagyfaluban, Velencei Károly (Károly Róbert) királysága idején. Apja Lőrinc, bátyja György volt ; emez a király fiát szolgálta, fenn az udvarban, utóbb — öccse már akkor 20 éves volt — megházasodék. Károly meghalván, Lajos lett a király. Következnek most már Miklós erőmutatványai. Megszámozom őket oly rendben, amint Ilosvai előadásában kerülnek sorra. 1. Otthon lakott az anyjával, egy sorban dolgozva a béres szolgákkal, malomkövek emelgetésével csudáltatva magát. Mikor egyszer György hazajött Budából, s szolgái rúdhányásban, kődobásban vetélkedtek egymással, Miklós is közéjök elegyedett, s rúdat, követ valamennyiöknél messzebbre vetett. Györgynek ez nem tetszett, feddette érte. 2. Ekkor-e, vagy később, megölte Györgynek egy szolgáját ; el kellett bujdosnia hazulról, s anyja táplálta éléssel, titkon, míg György meg nem kegyelmezett neki. 3. Egyszer Lacfi hada, Erdélyből jövet, Váradot elhagyva, Nagyfalu határán (tehát a biharién) vonulva át, elvétette az utat ; Miklós mutatta meg nekik egy nyomtatórúddal, mely éppen kezében volt. 4. Megint gyilkosságba esett, megint elbujdosott ; bejutott Pest városába, egy tehénvágó híd körül ólálkodott, májat remélve, mikor egy bika, melyet a mészáros éppen vágni akart, elszabadult. Ő utána eredt, farkánál fogva visszavonta ; kapott is májat bőven, s egy darabig a mészárosoknak szolgált. 5. Budára átalmenvén, a király konyháján foglalatoskodott, szennyes fazekakat mosott, két öreg kondérban hordta a vizet a Dunáról. György ekkor nem volt az udvarban. Mikor a vitézek rudat hánytak, Miklós is odaballagott a konyháról s kétannyira vetette a rudat, mint azok. Látta ezt a király is. Megtudva, ki ő és hogy gyilkosságért bujdosott el hazul, megkegyelmezett neki,

Györgynek pedig levelet írt, hogy ne tartsa otthon. György azonban megdorgálja Miklóst, két lovat szerez neki s kényszeríti, hogy szolgálatra menjen. 6. Miklós (nyilván hazament az előbbi eset után, s most Györgytől kényszerítve) útnak indul a két lóval; velemegy hütös szolgája; annak ad át Miklós anyja egy rozskenyeret, melynek tésztájába száz arany van sütve, hogy szükség esetén Miklóson azzal segítsen. Budába jutva, megtudja, hogy újudvar van, Duna-szigetben egy cseh vitéz (Mikola) öklel, egy özvegyasszonynak két fiát már megölte; megfogadja, hogy bosszút áll értök. Tollát küldi a csehnek; két csónakon a szigetre indulnak, Miklós kirakja fegyverit s elbocsátja csónakát; szívből Úristent említi, ölbe megy a csehvel, térdre ejti, az ijedten könyörög életéért, Miklós azonban fejét veszi, s fejét és marháját az özvegyasszonynak adja. A király is csudálja vitézségét, erejét, fejéhez választja, s tizenkét lóra hópénzt adat neki. — Ime, ifjúságából hat, anekdotikusan kiragadott eset: a rúdhányás otthon; gyilkosság miatt elbujdosása; az út megmutatása nyomtatórúddal; újabb gyilkossága és Pestre bujdosása, ott a bika megfékezése, szolgálata a mészárosoknál; Budán rúdhányásban kimutatása erejének, királyi kegyelem; Györgytől ismét szolgálatba kényszerítése, a cseh legyőzése, bejutása a király vitézei közé. Állandó ez eseteken át bátyja meg nem okolt rossz indulata iránta, anyja gondoskodása róla; s van némi haladvány is bennök: ereje kimutatása elébb György szolgái, azután Lacfi vitézei, végül két ízben is a király szemeláttára: bejutása oda, ahonnan rosszakaratú bátyja addig távol tartotta. De nem feddhetetlen ő az eddigiekben sem: kétszeri (semmivel meg nem okolt) gyilkossága nyilván szintén nagy ereje történetéhez tartozik, s nem zár ki hasonló elfajulásokat a következendőkből sem. Miklós anyja és bátyja a továbbiakban nem szerepelnek többé, véget ér itten Miklósnak családi kötelékek közt lefolyt ifjúkora. A többi már minden családi vonatkozástól független marad.

Feltűnő azonban, hogy György megházasodásának, mi Miklós 20 éves korában történt, az előadott eseményekben semmi következménye nincs. Mire való volt hát azt egyáltalán megemlíteni? A Petrovai-féle variáns egy helye ezzel kapcsolatban gondolkodóba ejthet. Mikor u. i. Miklós két lóval szolgálatba indul, a nyomtatott szövegek szerint (110. sor) »Anyja Tholdi Györgynek Miklóst szánja vala«; ez elég különösen hangzik így, mert Györgynek és Miklósnak ugyanaz volt az anyja, felesleges volt tehát azt mondani, hogy a György anyja szánta Miklóst, ahelyett, hogy anyja szánta. Nos, Petrovai ezt így mondja: »*Ángya* Toldi Miklóst *Györgyné* szánja vala«: s három sorral alább is nem »*Anyja* Tholdi Györgynek szolgát azon kéré«, hanem »Ezen kéri szolgát asszony

Toldi Györgyné« (hogy t. i. a százaranyas rozskenyeret szükség esetén adja át neki). Így volna értelme György házasodása megemlítésének ; mert e szerint Györgyné, férje rossz indulatával dacolva, íme, jó lélekkel segítette — vele szemben — Miklóst. De lehet, hogy Petrovai is túlságosan értelmesíteni akarta a szöveget, s mi se siessünk következtetésekbe bonyolódni abból, hogy Miklós a bátyja házasodásakor 20 éves vala, s hogy a bátyja oly következetes ellenszenvvel volt iránta. Az első idézet könnyen volna hibás olvasattal magyarázható. Ha pl. Ilosvai eredeti szövege ez lett volna : »*Ángya*, Toldi Györgyné, Miklóst szánja vala«, a nyomda könnyen elferdíthette így : *Anyja* Toldi Györgynek Miklóst szánja vala,« — amiben aztán a Györgyre való utalás fölösleges okvetetlenkedéssé vált.

Következik most már az említett toldalék, melyet így vezet be Ilosvai : »Több dolgai között jó Toldi Miklósnak Még ifjú voltáról ilyeneket írnak«. Két, nem igen dicséretes »dolga« ez Toldinak, mit jó is volt elkülöníteni ifjúsága többi dolgaitól, mert ez a kettő valóban független azok családi vonatkozásaitól. Két haláleset történt körülbelül egy időben. A királyné egy szolgáló leánya (hercegleány) halt meg előbb, s gazdagon temették el, mert — még akkor »bálványimádás« regnálván, abból várták üdvösségét. — 7. Meghalt egy budai főember is ; annak ifjú özvegye iránt szerelem gerjedt Toldiban, de az tisztes és okos asszony volt, s megtréfálta őt ; vacsorára hívta, szobáit felcifrázta, ablakait kárpittal bevonta, az egyiket olyannal, melyre arannyal oroszlán volt írva ; Toldi csak egy apróddal jött, hamarosan ingre vetkezék, az asszony arra kérte, hogy mint a világ leghíresebb ugrója, ugorjék fel szerelméért arra az oroszlánra. — Toldi nekirugaszkodott, s — Buda piacára »csöndülést kiugrék«. 8. Egy darabig ott pironkodott egy ingben az utcán, aztán bebotlék egy lakatgyártóhoz, attól ruhát kapott, álkulccsal bementek a kápolnába, hol az említett hercegleány el volt temetve ; felbontották a sírt, Toldi leszállt belé, kiadta a »gazdagságot« a lakatosnak, az meg ráfordította a követ a sírra, elfutott, Toldi pedig a nagy bálványkövet csak sok vesződés után tudta felnyomni ; megvirradt, mire ijedten hazamehetett szállására. E két kaland már teljesen független mind családi, mind udvari kapcsolataitól Toldinak. A sírrablás erkölcsileg alantasabb színvonalra süllyeszti, nevetségessé is teszi, a másik még hozzá teljesen valószínűtlen történetként hat. Ez magában véve is cáfolja azokat, akik szerint Ilosvai a maga rideg józanságával mindent kihagyott volna a »mondá«-ból, amit nem tartott igaznak.

»Ifjúságabéli több sok dolgairól Én mostan nem szólok semmit az többiről, Szólok vénséginek csuda dolgairól« — így jelzi

Ilosvai, hogy második ízületét kezdi énekének. Ez ízületbe három csuda dolga tartozik Toldinak : a prágai út, párviadala az olasszal, s megcsúfoltatása a király apródjaitól. 1. A prágai kaland egyik legrészletesebben és élénkebben elbeszélt szakasza az éneknek. Miklós ismét a királyi udvarban van ; odatartozott-e az előbbi két kalandja idején is, vagy újból visszakerült oda? — nem mondja meg az ének. Lajos, a cseh király adót követelvén tőle, hadba indul, s tábort járat Prága körül ; »inasával«, Toldival bemegy a császárhoz, kit 11 király vesz körül ; de fél, s Toldi — biztatásul — nem győzi véresre nyomkodni a sarkát. A kinthagyott magyar had e közben támadásra indult ; egy követ lép be a császárhoz azt jelenteni ; Toldi, köntösujjával (melyben buzogányát hordta) agyoncsapja a hírhozót. A magyarok megveszik Prágát, s Lajos, Toldi taszigálására, most már kérdőre meri vonni a császárt, mire az békét ajánl neki. De Toldi megfenyegeti a 11 királyokat, ha urokat, Lajost híven nem szolgálják. Azok a császárral együtt fejet hajtanak Lajosnak. Vendégség után a magyar urak megtérnek Budába. Mint némely korábbi esetben Toldi, itt Lajos kerül méltatlan helyzetbe, s Toldi az ő rovására emeltetik ki. — 2. Az olasszal való viadal is a jobban elbeszélt szakaszok egyike ; erénye némi megjelenítő részletezés is ; kitűnő e tekintetben a barátruhába öltözött Toldi »bényomtatása« kurta pej lován Újhely piacára. Egyszer a király, miért, miért nem, megharagudott Toldira, úgyhogy az három esztendeig be sem ment az udvarba. A Németújhely várában rendezett újudvar, melyben különösen egy olasz győzködött (»Egy olasz az címert elvette magyartól«), — juttatta eszébe Toldit a királynak ; barátai megírták ezt Toldinak, ő »egy cseppet sem késék«, a mondott módon megjelent Újhely piacán, egyberoppant az olasz vitézzel, kivetette a nyeregből, menten fejét akarta venni, de a király megkegyelmezett az olasznak is, Toldinak is : »címere megmaradt jó Magyarországnak«. — 3. Ez eset után Kassán találjuk Toldit ; megvénhüdt, haja, szakálla megfehérült már. Egyszer a király valami gyűlésre hivatta ; nem szívesen ment ; előre elgondolta, hogy az ifjú vitézek meg fogják csúfolni vén szakálláért. Úgy is lett. De ő a csúfolódó ifjak közül hármat agyonsuhintott köntösujjával, s aztán a királyt is megfeddette »apró lelkei« miatt. A gyűlés eloszlott, Toldi hazament Nagyfaluba, két esztendő mulva meghalt, ott van most is feje csontja, »szertelen temérdek agyakaponyája«, öklelő fája. Az »erősséget« Isten ajándékának mondta Ilosvai az ének elején, Toldi nagy erejét láttatta is velünk 11 jeles cselekedetében, végül mégis megállapítja, hogy Toldi nem sok hasznát látta annak, marháját semmiben nem szaporíthatta : »Vétek ez lőn benne, hogy részeges vala, Minden reménsége borital-

ban vala«. Az éneknek e második része, a vén Toldit bemutató, sokkal elevenebb, sőt költőibb modorú elbeszélés a megelőzőnél, bár az egész mű természetéhez híven csak izolált esetekre szorítkozik. Ismeretes szebb versszakait (»Meghiggyétek tü ezt, tizenegy királyok«, — »Oh én vén szakálom, hivatlan vendégem«, — »Király, ha nem nézném vitézi voltomat«, stb.) Arany is átvette. Az egész mű, amint van, érdekesebb a legtöbb azonszázadbeli históriás éneknél. Vannak lélektani érdekű, s olyanokul ki is tüntetett elemei: fogadalma az özvegynek; a csónak eltökélt elereszt ése; Isten nevének említése a viadal előtt; szégyenkezése a király bátortalansága miatt; rögtöni készsége az újhelyi viadalra; ifjaktól megcsúfoltatásának előérzete. Vannak azokkal nehezen egyeztethetők: két rendbeli gyilkossága (de megokolva nem lévén, azok nyomatéktalan maradnak). A három apród megölése: előre félt megcsúfoltatása miatti indulatkitörés műve. A sírrablás, meg a kárpitra ugrás azért nem véshetők túlerősen Toldi rovására, mert voltakép mind a két esetben ő járt pórul: a lakatos őt hagyta cserben, az ifjú özvegy őt ugratta ki az ablakon.

Ilosvainak e most ismertetett tartalmú saját szövegét a XVIII. századi ponyvakiadások egy tíz soros epilógussal toldották meg, mely szerint, aki a mondottakat nem hiszi, tekintse meg Budán a Bécsi-kaput: meglátja ott Toldi súlyos buzogányát; paizsát, parittyából hajigált 20 fontos köveit, hegyes kópiáját — »és, kit a csizmáján viselt, sarkantyúját«. Ez az állítás ellenkezik Ilosvai azon fentebb idézett közlésével, hogy Toldi ereklyéi Nagyfaluban, temetkezési helyén vannak. Való, hogy a Bécsi-kapu közelében már 1573-ban láthatók voltak egy roppant nagy ágyún kívül valami hatalmas csont- és fegyver-maradványok. Gerlach István, ki a mondott évben Miksa egy követét, mint annak udvari papja, Konstantinápolyba kísérte, írja naplójában ezeket: »A bécsi kapu alatt függ egy nagy óriás láb, egy állkapca, egy kópja, mellyel némi török egy ekevasat átlyukasztott, s nagy vastag patkó, melyet kettétört vala«. Ekkor tehát még semmi jele annak, hogy e maradványokat a közhit Toldi ereklyéinek tartotta volna. Ily hiedelem később alakult ki, s már az említett ponyvakiadások előtt tud róla Bél Mátyás, utóbb Dugonics. Valószínűleg Ilosvai éneke nyomán keletkezhettek azok a Toldiról szóló népmondák, melyeket a mult században különösen Nógrádmegyében jegyeztek fel. Nógrádban valóban van egy Told, meg egy Nagyfalu nevű helység, s ezek neve szolgálhatott inditékul a monda nógrádi lokalizálásához, holott Ilosvai kétségtelenül a bihari Nagyfalut tartotta Toldi otthonának. Ő Nagy Lajos-, e mondák Mátyás korába helyezik Toldit, s erősen népmese-ízűek. Mind a Bécsi-kapura vonatkozó, mind

e mondai törmelékektől függetleníteni kell figyelmünket, s csak Ilosvai saját szövegére korlátozni, mikor most már forrásainak kérdését vetjük fel.

Ily irányban Négyesy László tett egy érdekes kísérletet. Nem valamely más írott művel vagy mondával hasonlította össze az Ilosvai-féle történetet, melyben ő »mondát«, s a monda legrégibb ránk maradt szerkezetét látta, hanem magából Ilosvai szövegéből igyekezett meghatározni a neki forrásul szolgált elbeszélést, amint ő nevezi, az »ős Toldit«. Ezt a 65.-iktől a 160. sorig terjedő részben találta meg, mely két elbeszélést foglal magába ; azok egyenként is határozott bonyodalom alaprajzát adják, expozicióval, epizódokkal és megoldással, azonfelül pedig egymással is összefüggenek, mint előzmény és következmény. Az elsőbe tartoznak : Toldi újabb gyilkossága után bujdosása, Pesten a bika megfékezése, a máj-jutalom, Budán is egy mészárosnál, majd a királyi konyhán szolgálata, rúdhányásban feltűnése, a király megkegyelmezése, levele Györgyhöz, hogy ne tartsa otthon az öccsét. A másodikba ezek : György — fukarul — mindössze két lóval indítja útnak Miklóst, hütös szolgájával, kire Miklós anyja a száz arannyal bélelt cipót bízta ; az özvegy asszony siralma ; Toldi bosszúfogadalma, a cseh vitéz legyőzése, a király vitézei közé befogadása. Az első elbeszélés tisztán testiség körében mozog, a második erkölcsi, lovagvilági magaslatra emelkedik. A Toldi-mondának tehát Ilosvait megelőző fejlődése során volt egy lovagi szellemű fázisa. Ilosvai nyersebb modora abból letörölt egyetmást (s Négyesy fínom érzékkel sejteti, hogy mit), de Arany ez Ilosvai-előtti kompoziciót rekonstruálta. Arany-monográfiájában (1929) Voinovich Géza is megállapítja ezt, s egyszersmind kritikai ismertetést ad a Toldi személyével foglalkozó, alább említendő tanulmányok nagy részéről (I. 102, 121—131. 1.). Négyesy kísérlete mindenesetre figyelmet érdemel, de az a gyöngéje, mi minden hasonló, bármily kiváló kísérleté, hogy t. i. tényszerűleg nem igazolható, s így csak feltevésnek számít.

Nézzük azonban a szöveget más szempontból. Nyilatkozik-e maga Ilosvai az ő forrásairól? Nyilatkozik, s a szerint kétségkívül volt írott forrása. »Keveset *olvasok* róla krónikákban« : mondja ; ha keveset is tehát, de mégis olvashatott Toldiról, történeti műben, vagy énekben, latin, vagy magyar nyelvűben. Mert a »krónika« név bármelyikét jelenthette e műfajoknak. Határozottabb, s két epizódjának, az özveggyel való kalandnak, meg a sírrablásnak, írott forrásból származását világosan vallja az a fentebb idézett megjegyzése, mellyel ezek elbeszélését kezdi meg : »Több dolgai

között jó Toldi Miklósnak Még ifjú voltáról ilyeneket *írnak*«. Ebből akár az is kiérthető, hogy Toldinak »több dolgai« is meg voltak írva forrásában, s ő azok közül ezen a helyen két, még ifjúkori dolgát választja ki mintegy ráadásul az eddig elbeszéltekre. Ez a nyilatkozata egyszersmind saját, válogató és rendező beavatkozása mellett is bizonyító értékű. Jelentheti még azt is, hogy e két dolgát hősének más forrásból meríti, mint az addigiakat. Hogy Toldi ifjúságáról forrásában több is volt, s ő csak szemelget annak anyagából, azt e két kaland elbeszélését követő nyilatkozata — »Ifjúságabeli több sok dolgairól Én mostan nem szólok semmit az többiről« — szintén megerősíti.

Írott forrásra vallanak vissza énekének némely évszám- és név-adalékai: hogy Toldi Nagyfaluban, 1320-ban született; hogy apja Lőrinc, bátyja György volt; hogy Laczfi András volt a nádorispán, s Erdélyből indult Budára. Ily adatokat, még ha nem volnának is mind hitelesek, valószínű, hogy csak írott forrás juttathatott el Ilosvaiig. A nagy urak névsorához, melyet a prágai kaland elbeszélése előtt közöl, részben Thuróczy és Székely István krónikája szolgálhatott neki forrásul. A mondottakban kész cáfolatát láthatjuk bizonyos szélső vélekedésnek: Moór Elemérének, aki szerint Ilosvai nem használt írott forrást, meg Karl Lajosénak, ki szerint a »Toldi-monda« »Ilosvai szellemének a terméke«.

A nevéből sejthetőleg szolnokdobokai, vagy beregmegyei származású, s a Tiszántúl és Abaújban egyaránt otthonos Ilosvai helyi és nemzetségi hagyományokból is meríthetett. Hogy Toldi Nagyfaluban van eltemetve és bizonyos ereklyéi ottan láthatók: ez lehet saját helyszíni értesültsége. A bihari Toldiakat ismerhette, s tőlük is szerezhetett már elmondásított emlékezéseket. Abaújban Nagyfalusi Toldi Annától, Báthori László alispán feleségétől kaphatott adatokat. E tekintetben érdekes, hogy éneke szerint Toldit Kassáról (Abaújból) hívatja fel utólszor a király.

Volt hát írott forrása, s ismert helyi és családi hagyományokat. De hogy az említett egy-két részleten kívül mit tartalmaztak azok; mit vett át, mit hagyott el anyagukból, mit toldott hozzájuk; anyagban, szerkesztésben mi volt az ő személyes része: nem állapíthatni meg. Hogy írott forrásai miféle művek lehettek, az erre vonatkozó feltevésekkel alább ismerkedünk majd meg. De sem azt állítani, hogy valami épkézláb népmondát elrontott, sem — Heinrich Gusztávval — »megdöbbentő tehetetlenséget« fedezni fel »rímes versekbe öltöztetett tákolmányában«: nincs jogunk, alapunk.

Most már Ilosvai személyétől függetlenül elemezve az énekében Toldira vonatkozólag megőrzött anyagot, elébb Toldi Miklós

kilétének, azután a neki tulajdonított »jeles cselekedetek« mondai rokonságának a kérdése igényli figyelmünket.

Ami először a személyi kérdést illeti, tudvalevő, hogy Toldy Ferenc valami ősmagyar mítoszi alakot, afféle magyar Herkulest képzelt Toldi Miklósban : a róla szóló monda az új hazában változott, bővült, s az Anjouk korában öltött volna végleges alakot. Hasonlókép őskori emlékek nyomait keresi a monda Toldijában Ipolyi Arnold ; a »magyar hősrege« egyik legnevezetesebb alakját látja benne, a roppant fegyvereiről szóló hagyományban pedig »a hős-óriási rege egy sajátságos, s itt-ott még gyakran előkerülő hősi traditiók s cultus éber nyomát« ; ez egykori magasabbrendű hősrege azonban csak a nép körében tengődött, felvette a népies epika bohócos tréfás hőseinek a jellemét is. Közel jár ehhez Bán Aladár nézete, ki a hagyományozott anyagból előcsillogni látja az »ősi Toldi-típust«, egy ősi »Toldi-néphit« törmelékeit ; Ipolyi Arnolddal egyetértve az óriások ismert típusába sorozza, kikben a nép a maga testileg hatalmasabb őseinek, az ősember kipusztult fajának maradványait, csodált, de kivételességük miatt részben már komikus hatású őslényeket látott. Moór Elemér is hajlandó bizonyos részletek népmesei származtatására, Berze Nagy János pedig valamelyes népmesei szerkezetet tenni fel oly epikai keretül, melybe a nép a maga Toldiról való tudomását : Toldi történeti alakját elhelyezte.

E mitikus, vagy (legalább részben) népmesei eredeztetéssel szemben Kemény Zsigmond, mint ismeretes, kezdettől fogva történeti személynek tartotta Toldit, s örült, hogy Arany is annak fogta fel. Hiteles történeti adatokat először Szilády Áron, utána Pór Antal, Karácsonyi János, Wertner Mór, Négyesy László, Mályusz Elemér, Fest Sándor derítettek fel egy Toldi Miklósról, az elbeszélés vélt hőséről. Minthogy Ilosvai is valóban élt, históriai hitelű személyt gondolt Toldijában, már csak egybevethetés végett is közlöm összefoglalólag az említettek által felkutatott adatokat. Ezek szerint a XIV. században élt Toldi Miklósnak Biharban volt birtoka. Apját Toldi Csókának hívták, volt egy Mátyás nevű testvére és György nevű fia. Tanult embernek kellett lennie, mert 1380-ban *Magister* Nicolaus de Told néven említtetik. Végigélte Nagy Lajos egész uralkodását, élt még Zsigmond alatt is. Mint nem legidősebb fiú, nem maradt apja birtokán, hanem egy főúrnak, a pozsonyi főispánnak állt szolgálatába, ki őt alispánjává és várnagyává tette meg. 1355-ben az esztergomi érsek militesei közt említtetik ; itt tehát már vitézi jellegű pályán forgolódott. 1365-ben mint a pápa zsoldjában állt angol-magyar »Fehér csapat« (»Alba Societas«) egyik vezére tűnik fel, s mintegy 1500—2000

magyar lovas katonájával vesz részt az ottani harcokban az egyházi állam és a nápolyi királyság (Johanna) oldalán. Ott angol főparancsnok alatt szolgált, angol kapitány-bajtársakkal együtt, s velük volt hosszasabb fogságban is. Csendesebb napokon harci játékokat, párviadalokat rendeztek a városok piacán. Hazatérve több vármegyében viselt főispánságot: Gömörben (1366?), Heves- (1372), Bihar- (1375), majd Szabolcsmegyében (1383). Egy 1388-i oklevélből következtetve Zsigmond környezetének előkelőbbjei közé tartozott; valami kezességi ügyben hívta őt ötödmagával a királyi levél Nova Civitasba (Vágújhelyre). 1390-ben még élt. Egyenes leszármazottjai rendje 1508-ig követhető. Bihari birtokai a XV. század folyamán azok kezén maradtak. Az okleveles adatok mind e bihari Toldi Miklósra vonatkoznak.

Voltak Toldiak Nógrádban is, volt — mint mondottuk — ott is Told, meg Nagyfalu; 1381-ben élt e családnak egy Miklós nevű tagja, de az egy másik birtokáról Nagykérinek nevezte magát, Mátyás idejében is élt Nógrádi Toldi Miklós, nagykéri birtokos, s ugyanakkor említtetik egy már néhai Toldi György. Ez a nógrádi család az ősmagyar Kökényes-Radnót nemzetségből származik, melynek a Tiszántúl szintén voltak birtokai. Ez megadná az alapot a két család hagyományai keveredésének feltevéséhez, ha bármelyik nek Miklós nevű tagjáról az Ilosvai közleményével egyeztethető történeti adatokat tudnánk felmutatni. A nógrádiról semmi közelebbi értesülésünk nincs. A bihariról közölteket kell hát Ilosvaihoz viszonyítva mérlegelnünk.

A történeti, bihari Toldi Miklós adatai közül csupán apja és testvére neve ad alkalmat összehasonlításra: az pedig nem egyezik az Ilosvaiéval. Sem főispánságáról, sem érseki és olaszországi katonáskodásáról nem tud Ilosvai semmit. Viszont Toldi nagy erejére, mi ő nála mindenek alapja, a történeti források nem utalnak sehol. Az az egyetlen forrásszerű adat, hogy Firenzéből két oroszlánt szállított haza, mint utóbb kiderült, nem ő rá, hanem egy olaszra vonatkozik. Ami Ilosvaiban elbeszélt anyag, az történetileg nem igazolható. Méltán kérdezhetjük Négyesy Lászlóval: vajon nem valamely más Toldiról keletkeztek-e azok az Ilosvai énekében először elénk kerülő hagyományok, s nem csak utólag és helyileg kerültek-e kapcsolatba az oklevelek bihari Toldijával, vagy egyáltalán valamely bihari Toldival? Mályusz Elemér, legalább két adatra nézve, Ilosvai némi helyesbítésével lehetőnek tartja a kapcsolat történeti indokoltságát. Ilosvai szerint u. i. a cseh király az *ifjú* Lajos király személyét akarta látni, s tőle követelt adót: Mályusz úgy véli, hogy a hagyomány tévesen szól itt Lajos királyról, Zsigmond helyett, kire az *ifjú* jelző inkább

illett, kit az öreg Toldi valóban szolgált, s kivel szemben Ilosvaitól említett goromba viselkedése érthetőbb, mint Lajossal szemben. Másik a »németújhelyi« újudvar kérdése. Ott u. i. Lajos még nem, csak Mátyás tarthatott újudvart. Mályusz úgy gondolja, hogy ezúttal is már Zsigmond idejebeli színhelynek téves megnevezése okozza a zavart. Ő a fentebb említett Vágújhelyre (Nova Civitas-ra) véli helyesbíthetőnek Ilosvai adatát. Ott u. i. már 1387-ben s majd 1388-ban volt fényes fejedelmi találkozás Vencel császár és Zsigmond között: ott mehetett végbe az Ilosvaitól említett párviadal.

Mindezek után is függőben marad az ének Toldija történeti személyiségének a kérdése. Amennyire nehezen egyeztethetők azonban az énekbeli Toldinak »jeles cselekedetei« egy valamely történeti személy valóságos viselt dolgaival, annyira rokonak különféle elbeszélő művek vándormotívumaival.

A Toldi-história ily nemzetközi kapcsolataira már Kertbeny Károly figyelmeztetett Arany Toldijának német fordításához írt jegyzeteiben (1851). Toldinak a vitézekkel való elvágyódásához Wolfram von Eschenbach Parzivaljában talált párhuzamot, a csónak visszarúgását indokoló szavaihoz pedig Gottfried von Strassburg Tristanjának párviadalában, s nem tartotta kizártnak a német hősköltészet közvetlen hatását a »Toldi-monda« e motívumaira. Greguss a francia Gamelin-, Heinrich a német Kurziboldmondára utalt, Riedl Frigyes, 1907-i egyetemi előadásában, Kertbenytől függetlenül, szintén a csónak-jelenet és a szigeti párbaj rokonságára mutatott rá. Fóti József Lajos (1908) az özveggyel való kaland és a sírrablás iker-epizódját egyeztette Boccaccio egy novellájával, s annak forrásaival, Marót Károly pedig (1909) ugyanez epizódokhoz német változatokat ismertetett; de közvetlen forrását a magyarnak egyikük sem tudta kimutatni. Birkás Géza terelte aztán a figyelmet (1912) a francia középkori epika motívum-analógiái, elsősorban a Rainouart alakja körül csoportosultak felé. Rainouart is, mint Toldi, nagy erejű, faragatlan, iszákos, félig-meddig groteszk alak, de jószívű, szánakozó; mindkettő előkelő származású, de elhanyagolt nevelésű. Testvérviszály; azzal kapcsolatos gyilkosság; hazulról elbujdosás; szolgálat a királyi konyhán; tornajáték alkalmával a király figyelmének felkeltése; a szigeti, majd a barátcsuhában vívott párbaj; az öklelőfa és egyéb kezdetleges fegyverek használata; udvari emberekkel való civódás és ebből folyó gyilkosságok: közös elemei élettörténetüknek. Birkás úgy gondolta, hogy a francia eposz után készült olasz regény terjeszthette el szomszédságunkban azok ismeretét, s talán délszláv közvetítés juttatta

át hozzánk. Karl Lajos (1914) a Rainouart-ral való egyezéseket fölöttébb általánosaknak találta, Karácsonyi János pedig (1912) délszláv átadás helyett inkább francia szerzetesek, leginkább prémontreiek közvetítő szerepére gondolt : ők honosították meg nálunk a Rainouart-nak megfelelő Reginald (Radnót) nevet. Első településük a nógrádi Told faluhoz közel eső Gəráb volt, s ők ruházhatták rá a Rainouart-történeteket az ottani Toldi-család valamely nagy erejű sarjára ; Ilosvai korára e család már elaprózódott, s ő a neki ismerősebb bihari család valamely tagjához fűzte azokat : ezért nem egyezik Karácsonyi szerint a történet Toldija az Ilosvaiéval. Heinrich Gusztáv (1915) szintén a közvetítés kérdéséhez szólt hozzá, s utal Wolfram von Eschenbach »Willehalm« c. eposzára, mely francia szövegek alapján Rennewart (Rainouart) történetét adja elő. Szintén német közvetítést tesz fel Moór Elemér (1914) : ő Toldi ifjúsága dolgait mesékből, az öregkoriakat német spielmann-ok szerzeményeiből származtatja. Spielmann-hatást a prágai kaland és az olasszal való párviadal elbeszélésében Berze Nagy János is valószínűnek vél (1915).

A Birkás Gézától nyitott úton tovább haladva, Solymossy Sándor a középkori francia epika igen nagy területét búvárolta át Toldi-analógiákért. S valóban Ilosvai énekének alig van részlete, melyhez rokon-motívumot ne talált volna, előbb (1918) a francia lovagi epikában (az ú. n. »roman courtois«-kban), utóbb (1924) a gesta-énekekben (»chanson de geste«-ekben), melyek részben az előbbieknek is forrásai voltak. Ilosvai éneke e chanson de geste-ek rendszerinti hármas beosztását — gyermekkor (enfances), lovagság (chevalerie), szerzetesség (moniage) — tükrözi ; Toldi mint típus is, ezek nyersebb, a királlyal is összezördülő hőseihez hasonlít. Toldi ifjúsága, konyhán szolgálása, erőversengése, a kenyérbe dagasztott pénz, a szigeti párbaj, a barátcsuhában megvívott párbaj, Toldi szembeállása a királlyal, a prágai kaland : mind-mind megtalálja a maga rokonát az említett eposzokban, sokszor, mint a prágai kalandban, egész motívum-sorozatra kiterjedően. Még a Boccaccio-féle novellákkal rokonított két epizódhoz is talált párhuzamot az átvizsgált francia művekben. Csak a bika megfékezésére nem. A szakáll-epizód nyugati származását kétségtelennek vallja, de tanulmányában azt már nem bizonyítja. Nyomatékkal hangoztatja, hogy mind e részletek a francia epikában találhatók meg, ellenben a középkori exemplumok, krónikás anekdoták, népmesék, népmondák anyagából semmi sem rokonítható az Ilosvaiéval. Első tanulmányában (1918) a közvetítést irodalmi (kéziratos) átszármaztatás formájában képzelte el, a hozzánk átplántált lovagi műveltség velejárójaként ; még pedig úgy, hogy

az udvarban megismert külföldi minták alapján lovagi eposz keletkezett nálunk is, s annak töredékeiből állította össze Ilosvai a magáét. Második tanulmányában (úgy, mint Karácsonyi János) szerzetesi közvetítést tesz fel. Franciaországból jött szerzetesek ismerték a chanson de geste-ek motívumait ; a Toldi-családnak pedig volt valahol kolostori kegyurasága és állandó sírboltja ; ott helyezték el Toldi ereklyéit, s mint franciaországi hasonló helyeken, itt is ők magyarázgatták a náluk megforduló jövevényeknek az ereklyék jelentését, magyarázatukat hasonló ereklyékhez fűződő francia motívum-emlékekkel is fűszerezve ; a közönség a hallott magyarázatokat szétvitte, élőszóval adta s fejlesztette tovább és Toldi személyéhez kapcsolta az idegen hősökről hallottakat. Toldi-»mondáinknak« tehát e szerint történeti alapjuk nincs ; Ilosvai néhány történeti hitelűnek látszó adata, ha nem téves, a sírfeliratról való, úgy mint a hasonló típusú francia énekekéi. A francia barátok, mikor már magyarul teljesen megtanultak, valószínűleg még a XIV. század folyamán, maguk foglalták versbe a Toldi személyéhez fűződött hagyományokat (fictiókat), s abból merített aztán Ilosvai.

Heinrich Gusztáv (EPhK. 1919—20. 176. l.), Solymossy első tanulmányát bírálva, a motívum-egyezésekre vonatkozó megállapításait általában helyesli, de egy Toldiról szóló lovagi eposz feltevését nem fogadja el ; valószínűnek tartja, hogy Ilosvai forrása egy prózai (latin nyelvű?) életrajz lehetett, melyben sok volt a költői, mondai elem ; költői értékét azonban Ilosvai nem ismerte fel, s csak rontott rajta. Mályusz Elemér (1934) Solymossy két értekezése tanulságait mintegy egyesítve, a klérus köréből származó, latin nyelvű lovagi eposzt tesz fel az Ilosvaié végső alapjául. Ilosvai anyagának egy rétege lovagvilágot tükröz, így különösen a két párviadal ; az elsőnek indokai részvét és megtorlás, a másodiké : a magyar címer megmentése ; s az az idealizmus, hogy Toldi a zsákmányt nem tartja meg magának, meg hogy az első hívásra természetes kötelességének tudja megjelenni a viadalra : csupa lovagi műveltség tanúbizonysága. Ily elbeszélés csak hasonló eszményekért lelkesülő hallgatóságnak számíthatott figyelmére ; tehát legkorábban a XV. század első felében keletkezhetett, mikor a királyi udvarból kiindulva a lovagi műveltség már otthonos lett az előkelőbb nemesség körében. Szerzője a klérus tagja lehetett, ki ismerte a nyugati lovagi epika motívumait, de a XIV. század magyar történetét, s Toldi életének egyes eseményeit is. Művét latinul írta meg. Mikor utóbb ez a műveltség a köznemességet is áthatotta, akkor lett szükséges annak magyarra fordítása. E versnek a nép közé lejutott elemeit szerkesztette össze Ilosvai, s meg

is toldotta saját szerzéseivel, minők különösen a sírrablás és az azzal kapcsolatos kaland.

A motívumok e francia csoportjához még Király Ilona tett észrevételeket (1934). Ő nem tartja valószínűnek, hogy a kolostorok nem pusztán megőrzői, hanem bölcsői lettek volna efféle költeményeknek, s hogy magyarországbeli francia szerzetesek írtak volna elbeszélő költeményt Toldiról. Ellenben valószínűnek tartja, hogy csak néhány francia hősi ének szolgált mintául a magyar szerkesztménynek. Így a Birkástól kijelölt Rainouart is, kinek öklelőfáját a saint-gilles-i bencés kolostorban őrizték, mely anyaapátsága volt a mi somogyvári zárdánknak. Ő a Kopasz Károlyról szóló ének Fülöpjét egyezteti Toldi Miklóssal, különösen ennek ifjúkorával. Azt az epizódot, hogy az ének hőse mészárosnál szolgál, csak itt találni meg.

Az eddigiekben leginkább annak hiányzott a tisztázása, hogy a felsorolt nemzetközi motívumok mi okból s mily körülmények közt ragadhattak éppen egy Toldi Miklós alakjára. E kérdésre leggyakorlatibb választ Fest Sándor adott (1938), ki egyébként is addig elhanyagolt irányba terelte a vizsgálódást. Ő Toldi olaszországi zsoldos kapitányságában lát alkalmat és alapot legalább némely motívumok átruházására, s annak, amit ő a Toldi-monda törzsének nevez: az Ilosvai éneke első 160 sorában foglalt motívumsorozatnak kialakulását is olasz földről eredezteti. Úgy képzeli, hogy valamely, az Alba Societas angol katonái tudatában népszerű angol mondai hősről ruháztak rá bizonyos adalékokat az ott Toldi távozta után is továbbharcoló s az ő vitézségét el-elmelegető magyar zsoldosok. Ezt az angol mondai hőst ő — mint egykor Greguss — szintén Gamelynben, de nem a francia, későbbi költemény, hanem egy 1340 körül keletkezett középangol költemény Gamelynjében véli feltalálni. E költemény szerzője ismeretlen, de több variánsa maradt fenn a XIV. századi nagy angol epikus, Chaucer hagyatékában, ki azt leghíresebb, de befejezetlen maradt, »keretes elbeszélés«-típusú művébe, a Canterbury Tales-be akarta feldolgozni. Diplomáciai küldetésben kétszer is megfordult Felső-olaszországban s érintkezésbe jutott a Fehér csapattal. Annak angoljai, ha másként nem, az ő közvetítésével megismerhették a szóbanforgó Gamelyn-mondát. Nos, e mondának egy összefüggő motívum-sorozatával egyezik az Ilosvai első 160 sorában előadott öt motívum: a két hős családi körülményei, bátyjukhoz való viszonya, jelleme; bátyjuk szolgájának megölése; bujdosásuk, melyben hű szolga kíséri őket; bosszúfogadásuk egy vitéz ellen, ki — az angolban egy apának, a magyarban egy özvegy asszonynak két fiát már megölte; végül királyi jutalomban részesülésük. A Toldi-

mondának e »törzse« tehát Fest Sándor szerint a közép-angol Gamelyn hatása alatt, felsőolaszországi magyar katonák közt keletkezett, többi eleme aztán időjártával toldatott hozzá. — E feltevésnek előnye, hogy egységes idegen compositióban mutat rá egész motívum-sorozat egyezésére, másfelől pedig, hogy Toldi életében ki tud jelölni oly időpontot és tartózkodási helyet, mely az idegen mondai elemek átruházását gyakorlatilag lehetővé tette. Viszont az egyező motívumok közül igazán jellegzetes csak a bátyja szolgájának megölése, meg a bosszúfogadás az elesett két vitéz fiúért ; s Ilosvai szövegének több más jellegzetes mozzanatához nincs köztük párhuzamosan megfelelő. Feltűnő az is,hogy Ilosvai anyagában Toldi olaszországi dolgairól egyáltalán nincs szó. De legalább Olaszország felé is meg van nyitva a vizsgálódás útja, s nem lehetetlen, hogy ahhoz a már többektől feltett tudós epikus szerzeményhez, melyből származnék Ilosvai népszerűsítő éneke, Itáliából hazatért magyar zsoldos kapitányok vagy katonák is szolgáltattak információkat. Ugyancsak az ő révükön kerülhetett bele a Boccaccio novellájával egyeztetett két epizód. Fest Sándor feltevése azt is megmagyarázná, miért éppen Toldi és nem valamely más magyar vitéz (pl. Kinizsi) személyéhez tapadtak hozzá azok az idegen mondai elemek,

Mindez érdemes kutatások és tapogatózások adalékaihoz csatoljuk még hozzá, amit fentebb a bibliai Sámsonról, meg Vitéz Franciskóról, most utóbb pedig magának Ilosvainak Nagy Sándoráról szóltomban említettem Toldi Miklóssal kapcsolatban.

Szinte egy évszázad óta serénykedő oly sok tudós buzgalomnak sem sikerült hát Toldi-históriánk kérdéseit megoldani. Bizonyos csak ennyi : Ilosvainak volt írott forrása, s merített családi és helyi hagyományokból is ; elbeszélése anyagának csaknem minden mozzanata feltalálható nemzetközi költészeti vándormotívumokban. De hogy mi okból és úton-módon ruháztattak rá egy magyar Toldi Miklós személyére, s arra a XIV. századi bihari Toldi Miklósra ruháztattak-e rá, kiről okleveles adataink vannak : bizonytalan. Ez elemek egy része lovagi műveltséget tükröz ; feltehető tehát, hogy Ilosvai írott forrása közvetve vagy közvetlenül a latin nyelvű lovagi epika valamely ma már elveszett terméke volt, ugyanúgy, mint fentebb Mályusz Elemér nyomán a Tar Lőrincről szóló töredékre, meg külön érveléssel Szilágyi és Hajmási históriájára vonatkozólag gondoltuk. Nincs kizárva, hogy vagy ő vagy közvetlen írott forrása három külön eredetű szövegegységre támaszkodott, melyek elseje Toldi ifjúságát, másodika a két szégyenletes kalandot, harmadika pedig, a legköltőibb érdemű, Toldi öregkorát tárgyazta. E részek modora u. i. nem egészen egynemű. Nem tagadhatni

meg azonban Ilosvaitól a szabad szemelgetés és tervszerű szerkesztés önállóságát írott forrásával és gyüjtött adalékaival szemben. Az ú. n. Toldi-monda minden valószínűség szerint az ő éneke alapján és támogatásával alakult ki. Éneke népszerűségére vall egyebek közt, hogy Balassa már »a Toldi Miklós nótájára« szerzette két költeményét.

Szerencsésebb utódaink talán e bonyolult kérdésben is többet fognak tudni, mint mi.

*

Mikor Toldiját Ilosvai megírta, már folyamatban volt a visszahatás azon fejlődési ízület — a reformáció — ellen, melynek keretei közt folyt le az ő énekszerzői pályája. Oláh Miklós, ki még Mohács előtt a királyi udvar humanista ifjai közé tartozott, megindítója lett az ellenreformációnak, s vele együtt és nyomában mások — Szántó István, Telegdi Miklós, Monoszlai András — korábbi erőtlen és szórványos próbálkozások után hozzáláttak magának a katolicizmusnak időszerű megreformálásához a trienti zsinat szellemében. A század végső évtizedeire már az ő mozgalmuk nyomja rá a maga bélyegét. Mind Habsburg-, mind erdélyi részen jeles humanista tudósok fejlesztik tovább a Mátyáskori nagy hagyományokat, egyúttal többnyire az Oláh Miklós-féle kezdeménynek is támogatóiként. Megváltozik a reformáció eddigi helyzete is és Bornemisza Péterrel, majd Magyarival történetének új szakaszába lép. Erdélyben Báthori István fejedelemsége vet gátat szabad terjeszkedésének. Ugyanakkor az eddiginél nagyobb mértékben válik irodalom-sugalmazóvá a világi szellem, a bibliai epika visszaszorul, a széphistória virágkorát éli, s megzendíti lantját a személyes líraiságnak nyelvünkön első igazi nagy —, századának legnagyobb költője, Balassa Bálint.

JEGYZETEK

Ez a könyvem közvetlen folytatása Az Irodalmi Műveltség Megoszlása című korábbinak. Az a magyar humanizmus irodalmi termékeivel s a reformáció első kísérletezéseivel foglalkozott, emez az Erasmus szellemében tovább haladó humanizmusból kiindulva a reformációba való átfejlődés menetét és szakaszait kíséri figyelemmel, a lutheri, majd a helvét változatokon át a ma unitáriusnak nevezettig, nem mellőzve a reformációtól esetleg érintetlen maradt egykorú irodalmi művek ismertetését sem. Az ellenreformáció mozgalma azonban már túlesik tárgy- és időkörén.

Könyvem anyagát a történeti kibontakozás menetéhez híven, életszerű rendben igyekeztem bemutatni. Erről a Tartalomjegyzék is nyújthat némi képet; előadásom folyamán pedig a gondolatmenet minden újabb lépését - szakaszát szerkezeti helyére vonatkozó figyelmeztetéssel tudatosítottam az olvasó számára. Mégsem tartom céltalannak összefüggő áttekintésben is megismertetni szerkezeti elgondolásomat.

I. A középkorvégi katolikus egységű (kolostori) irodalmiság ellenében megindul, s némi erasmista kezdemények után túlsúlyra jut és kb. az 1550-es évek közepéig számottevő versenytárs nélkül marad a Luther értelmében vett reformáció. E mintegy 25—30 évnyi (»átmeneti«) időszak írói néhány nagybirtokos család (Perényiek, Nádasdy, Enyingi Török) és a budai udvar (János király) körül csoportosulnak, azok birtokain élnek, velök függő viszonyban állnak, műveik megjelentetésében tőlük kapnak támogatást vagy műveiket olykor azok alkalmi ünnepeire ajánlják fel, s egymás műveiről általában tudomást szereznek. Perényi csoportjával indul meg az északkeleti vármegyék magyar lakossága körében a reformáció (sőt az egész magyar nyelvű nyomtatott irodalom), Nádasdyéval és Törökével a Dunántúlra terjed át, a budai központban pedig János embereitől hol ellenkezésre, hol támogatásra talál. Eközben követésre ösztönző műfaj-mintákat hoz létre az irodalom.

II. E minták (Tinódi, Istvánfi, énektípusok) most már nagybirtokos centrumoktól függetlenül is hatnak, tömegjelenségeket híva létre; s rendszerezésemnek ez a szakasza tisztábban irodalmi szempontúvá válik.

III. A protestantizmus addigi egysége megszűnik, felekezeti megoszlás indul meg benne: feladatommá most már e megoszlás folyamatának nyomonkövetése válik, s minthogy az teológusok tanbeli eltéréseiből származik, sorra veszem főbb intézőit, időrendi és területi egymásutánjukban. Nagybirtokosok szerepe itt sem hiányzik, s ahol kell, azt megismertetem; de egyenkénti szerepük nem terjed ki oly nagy területre, s egységes hitelvű személyeknek oly jelentékeny csoportjaira, mint a fejlődés első szakaszában. Itt tehát már nem ők, hanem a hitbeli felekezés teológus intézői lesznek anyagcsoportosításom pillérei. És pedig e III. szakaszban a legjelentékenyebbnek és korábbinak: a helvét változatoknak az intézői.

IV. Időrendben is Erdély és az unitárius elágazás következik, János Zsigmonddal, s Dávid Ferenc nyomdokain.

V. A felekezeti megoszlás (vagyis a lutherizmusból kiválás) után természetes módon vetődik fel a kérdés: mi maradt végül is a kezdetben szinte kizárólagos lutheri ágazat tulajdonában, s megfogyatkozott erejével még mennyiben vett részt az irodalom táplálásában. Az utóbbi szakaszok (»megoszlás«) irodalmi termékei között érthetőleg jelentékeny rész jut a hitvitáknak.

VI. Mint a megoszlás előtti szakaszok tárgyalása után, úgy most, e megoszlások ismertetésének végeztével számbaveszem az első korszak nagy irodalmi hagyományának, az ének-költészetnek újabb fejleményeit, mint nagybirtokos központoktól független, országos arányúvá terebélyesedett irodalmi eredményeket.

Bár könyvem terjedelmét azzal némileg növelem, szükségesnek láttam megadni a kellő tájékoztatást az irodalmi életet befolyásoló köztörténeti eseményekről és főbb inézeiről; nem mintha *magyarázni* akarnám azzal az irodalom jelenségeit, hanem hogy a tárgyalásom folyamán lépten-nyomon szóbakerülő személyekről és tényekről eleve közöljem olvasóimmal a szükséges tudnivalókat. Megtettem azt előbbi köteteimben is. Hasonlóképp gondoskodtam a vallás- és dogmatörténeti kérdések megvilágításáról, hiszen a tárgyalt művek nagy részének azok a közvetlen indítékai és tartalmai. Anélkül, hogy mintegy történet-bölcseleti alapvetésül előre bocsátottam volna egy minden további fejlődményt megmagyarázó gazdaságtörténeti bevezetést (aminek hiányát a lektori bírálatok általában kifogásolták, de aminek megszerkesztésére szakképzettség híján én úgysem volnék illetékes): igenis figyelembe vettem és nyilvántartottam a gyakorlati életnek mind gazdaság-, mind társadalomtörténeti konkrétumait, valahányszor azok irodalmi jelenségekben is megnyilatkoztak. Mindjárt a fejlődési folyamat alapvető, kezdeti szakaszát, mint imént ismertetett szerkezet-vázlatomból is látni, egyenest a XVI. századi társadalmi rendszer összefüggésében, a nagybirtok ismert »familiáris« keretei között mutattam be, s ily összefüggéseket a későbbiekben sem hagytam említetlen. Mikor pedig a kezdeti társadalmi keretekből tisztábban irodalmi jellegűvé bontakozott, s nőtt ki a fejlődés menete, minden kínálkozó alkalommal részletesen, s idézetekkel is bőven illusztrálva ismertettem írói magatartások és irodalmi »tartalmak« (témák) gazdaság- és társadalomtörténeti korszerű jelentőségét, úgyhogy olvasóim arról minden elméleti kioktatás nélkül, közvetlenül tudomást vehetnek és ítélhetnek.

Szövegemet folyamatos olvasmánynak szántam. Jegyzetekre figyelmeztető számok, lapalji jegyzetek zavarták volna olvashatóságát. A szükséges jegyzeteket tehát ide, a könyv végére különítettem el. A szakember tudja, mihez tartozik tájékoztató vagy igazoló jegyzet, s megtalálja azt itt az illető lapra utaló számok nyomán; a nem-szakember pedig bizonyára beéri azzal, amit szövegem nyujt neki. Az idézett XVI. századi szövegeket is könnyebb olvashatóságuk végett írtam át mai helyesírásra: úgyis csak stílusuk és értelmük érdekel ezúttal bennünket.

Köszönettel emlékezem meg Révész Imre akadémiai tagtársam szívességéről, aki könyvem kéziratát még 1951 nyarán átnézte, némely adataimat helyesbítette, hiányaimat pótolta, új adatokra figyelmeztetett, s teológiai tételek szabatosabb megfogalmazásában is segítségemre volt. Könyvemről beadott lektori jelentésének is számos észrevételét hasznosítottam végleges szövegezésemben.

Alábbi jegyzeteimben a következő rövidítésekkel élek :

Acsády (Acsády Ignác, Magyarország három részre oszlásának története : A m. nemzet története, szerk. Szi ágyi Sándor, V. 1897) ; *Akad.* (a M. Tud. Akadémia kiadványa) ; *Ak. Ért.* (Akadémiai Értesítő) ; *Akad. Értek.* (az Akadémiától kiadott Értekezések sorozata) ; *Anal. Rec.* (Analecta Recentiora ad historiam Renascentium in Hungaria Litterarum Spectantia. Edidit Steph. Hegedüs, 1906) ; *An. N.* (Analecta Nova, ex scriptis ab Eugenio Abel edidit Steph. Hegedüs, 1903) ; *Balassa* (Balassa Bálint Minden Munkái I. Kiadta Dézsi Lajos, Genius, é. n.), *Beöthy, Széppr.* (Beöthy Zsolt, A széppr ózai elbeszélés a régi m. irodalomban I. 1886) ; *Bodnár* (Bodnár Zsigmond, A m. irod. története I. 1891) ; *BpSz.* (Budapesti Szemle) ; *Bucsay* (Bucsay Mihály, Die Lehre vom heiligen Abendmahl in der ung. Reformation helvetischer Richtung : Deutsche Theologie 1939) ; *Csánki* (Csánki Dezső, M.ország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, 1890) ; *Dankó* (Dankó József, Joannes Sylvester Pannonius, Wien, 1871) ; *D. B. M.* (Dévai Biró Mátyás) ; *Dézsi* (Dézsi Lajos, Az elbeszélő költészet története, Kolozsvár 1907, Simonfi János jegyzése, Dávid Sándor kézírása); *DUHBl.* (Deutsch-ungarische Heimatsblätter) ; *Egyháztört.* (Egyháztört. c. folyóirat) ; *Ellinger* (Georg Ellinger, Philipp Melanchton, Berlin 1902) ; *Emlkv.* (Emlékkönyv) ; *EPhK.* (Egyetemes Philológiai Közlöny) ; *Erd.* (Erdély) ; *Erd. Múz.* (Erdélyi Múzeum) ; *Ethn.* (Ethnográphia) ; *Értek-nysztudkör.* (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből) ; *Figy.* (Figyelő, szerk : Abafi Lajos) ; *Földváry Antal* (F. A., A m. ref. egyház és a török uralom, 1940) ; *Gulyás Pál* (G. P., A könyvnyomtatás M.országon a XV. és XVI. században, 1929) ; *Hadtört. Közlem.* (Hadtörténeti Közlemények) ; *Harsányi István* (H. I., A magyar biblia, Bethlen-Könyvtár, 1927) ; *HC.* (Horváth Cyrill, Középkori magyar verseink, 1921) ; *Horváth Mihály* (H. M., Fráter György, 1872) ; *H-Sz.* (Hóman Bálint és Szekfű Gyula, M. történet, III. 1935[2]) ; *IMIT* (Izr. M. Tud. Társulat) ; *Incze Gábor* (I. G., A m. ref. imádság a XVI. és XVII. században, 1931) ; *Irod. Lex.* (Magyar irodalmi lexikon, Szerk. Ványi Ferenc) ; *Istvánffy—Vidovich* (Istvánffy Miklós Magyarország története 1490—1606. I—II., ford. Vidovich György, 1867—71) ; *IT.* (Irodalomtörténet c. folyóirat) ; *ITK.* (Irodalomtörténeti Közlemények) ; *Jászay* (Jászay Pál, A m. nemzet napjai a mohácsi vész után, 1846) ; *Kanyaró* (Kanyaró Ferenc, Unitáriusok M.országon, 1891) ; *Katona* (Katona Lajos, M. elbeszélő költészet a XVI. században, jegyezte ifj. Kiss Gyula, 1909/10, I—II.) ; *Kat. Sz.* (Katholikus Szemle); *Károli-Emlkv.* (K. E., szerk. Kenessey Béla, 1890) ; *Károlyi-Emlkv.* (Szerk. Vasady Béla, 1940) ; *Kezd.* (Horváth János, A m. irod. műveltség kezdetei, 1944[2]) ; *Kisf.T.Évl.* (A Kisfaludy-Társaság Évlapjai) ; *Kiss Áron* (K. Á., A XVI. században tartott m. ref. zsinatok végzései, 1882) ; *Kölcsey* (K. Ferenc Minden Munkái, Franklin I—X, 1886—87) ; *Lampe* (Debreceni Ember Pál Historia Ecclesiae reform. in Hungaria et Transsylvania c. művének Lampe Adolf által megjelentetett kiadása, 1728) ; *m.* (magyar) ; *Megoszl.* (Horváth János, Az irod. műveltség megoszlása, 1944[2]) ; *MKSzle* (Magyar Könyvszemle) ; *M. néprajz* (A magyarság néprajza, II. kiadás, sajtó alá rendezte Viski Károly I—IV.) ; *MNy.* (Magyar Nyelv) ; *Mságtud.* (Magyarságtudomány) ; *Msn.* (Magyarosan) ; *MSzázadok* (M. Sz. Irodalmi műveltségünk történetéhez. Egyet. Nyomda, Bp. 1948) ; *Mészöly* (M. Gedeon, Tinódi Sebestyén, 1906) ; *Min.* (Minerva) ; *Mon. Hung. Hist.* (Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. Kiadja a M. Tud. Akadémia) ; *Nagy Iván* (N. I., M.ország családai I—XII. 1857—65) ; *Nyemlt.* (Nyelvemléktár) ; *Nyr.* (Magyar Nyelvőr) ; *Nytud. Közl.* (Nyelvtudományi Közlemények) ; *O. K.* (Olcsó Könyvtár) ; *Papp Gusztáv* (P. G.,

K. Sánta Márton 1936) ; *Payr* (Payr Sándor, A dunántúli ev. egyház története, 1924) ; *Pintér* (Pintér Jenő Magyar irodalomtörténete II. 1933 : a XVI. század) ; *Polg. Lex.* (Budai Ferencz Polgári Lexicona, II. kiadás, 1866) ; *Prot. Sz.* (Protestáns Szemle) ; *Ravasz László* (R. L., A gyülekezeti igehirdetés elmélete, 1915) ; *Révész* (R. Imre, M. református egyháztörténet, I. 1938) ; *RMK.* (a Heinrich Gusztáv szerkesztésében megjelent Régi M. Könyvtár c. kiadvány-sorozat ; vagy, ha Heinrich neve nem említettik, a Szabó Károly-féle ugyanolyan című könyvészeti mű I. kötete) ; *RMKT.* (Régi M. Költők Tára I—VIII, kiadja a M. Tud. Akadémia, 1877—1930) ; *Salamon* (Salamon Ferenc, M. orsz. a török hódítás korában, 1864, 1885²) ; *Sebestyén* (Sebestyén Gyula, A m. honfoglalás mondái I—II. 1904—5) ; *Sólyom Jenő* (S. J., Luther és M. ország, 1933) ; *S. Szabó József* (S. Sz. J., Perényiek a m. reformáció szolgálatában, 1923) ; *Szalay Adal.* (Szalay László, Adalékok a m. nemzet történetéhez a XVI. században, 1859) ; *Száz.* (Századok) ; *Szekfű* (H.-Sz. III) ; *Szerémi* (Szerémi György, A mohácsi vész kora, ford. Erdélyi László, 1941) ; *Szilágyi Sándor* (Sz. S., Erdélyorsz. története I—II. 1866) ; *Szinnyei* (Sz. József, M. írók élete és munkái I—XIV. 1890—1924) ; *Takáts* (Takáts Sándor, Rajzok a török világból, I—III. 1915—17) ; *Theol. Sz.* (Theologiai Szemle) ; *Tört. Tár* (Magyar Történelmi Tár 1856—77 ; Tört. Tár 1878-tól) ; *T.-Trostler* (Turóczi-Trostler József, A m. nyelv felfedezése, 1933) ; *Tud. Gyüjt.* (Tudományos Gyüjtemény) ; *Veress* (V. Endre, Izabella, M. Tört. Életrajzok. XVII. 1901) ; *Yolland-Emlkv.* (Angol Filológiai Tanulmányok, V—VI, szerk. Fest Sándor, Országh László, Szentkirályi József) ; *Zenei Lex.* (Zenei Lexikon, szerk. Szabolcsi Bence és Tóth Aladár, I—II, 1930—31) ; *Zoványi* (Zoványi Jenő, A reformáció M.országon 1565-ig, é. n. 1921) ; *Zov. Lex.* (Zoványi Jenő cikkei a Theol. Lexikon részére a m.országi protestantizmus történetéből. Kézirat gyanánt. 1940).

3—12. A köztörténeti áttekintés forrása főkép Szekfű Gyula kötete a H.-Sz-ben, többször csak kivonatszerűleg. Bizonyos adatok a millenniumi M. Történet Acsády-írta kötetéből. Mások : Salamon 95—100, 281, 311, 341—357 ; Földváry Antal 167, 88—95, 153—180. — Musztafa basa levelei Miksához a magyar kapitányok ellen : Takáts, Eckhart, Szekfű, A budai basák m.-nyelvű levelezése, 1915. 81, 91. l.— Hogy a törökök magyar levelezést kívántak, s nem igen volt latinul értő diákjuk : u. o. 17, 383. l. — A budai basa felszólítása a debrecenvidéki prot. papsághoz : RMKT. II. 468.

12—15. A nagybirtokosok jelentősége, a familiáris rendszer, a püspöki szervezet bomlása egészen Szekfű szerint. Részben Révész nyomán. L. Tolnai Gábor Régi m. főurak című könyvének III. fejezetét is. Salamon Ferenc a »megyeiség«-ről : 156, 164—166, 173, 364—384, 317—326 ; a püspöki javak eldarabolását az országnak nem vallásbeli, hanem honvédelmi állapota idézte elő : U. az. 147—150. — Esztergomi érsekek Oláhtól Pázmányig : Török Gábor, Magyarország prímásai, 1869 ; Peisch Alajos : Monoszlóy András, 1941. 36. — Szerémi György idézett szavai : 1911. 158. l.

15—20. l. Révész Imre, A m. országi protestantizmus története ; U. az. : M. református egyháztörténet. Helyes-e Méliuszékat kálvinistáknak minősíteni : Révész »Szempontok a m. kálvinizmus eredetének vizsgálatához (»Tegnap és ma és örökké« c. kötetében, 1944). — A m. reformátusok úrvacsoratanáról Bucsay 263—281. A m. kálvinizmus bullingeri jellegéről Révész (imént id. m.). Az ellenállási jogról Eckhart Ferenc a Károlyi Árpád-Emlékkönyvben. A helvét egyház megalakulása Erdélyben : Nagy Géza, Kálvin hatása Erdélyre, Theol. Sz. 1936 ; vö. IT. 1937. 34. — A két főirány viszonya a magyar és német nyelvi közösséghez : Révész imént id. m. Felekezetek kevert együttélése : Ráth György, ITK. 1896. 46, 57.—

Négy recepta religió Erdélyben : Szekfű 269. l. — A szombatosokról Bözödi György, Székely szombatosok, Erd. Helikon 1934. 787.

20. l. Gulyás Pál, A könyvnyomtatás M. országon a XV. és XVI. században, 1929. — Hoffhalter Alsólendvára költözéséről U. az, Nyomdáink belső élete, ITK. 1948. 10. — A szegedi 1567-i nyomtatványról Trócsányi, MKszle 1943. 268. l. Idézet Szombathy Jánostól : Kaz. Lev. III. 359.

23. l. Perényi G. és neje : S. Szabó József.

24. l. Komjátiról Szilády Áron a Sz. Pál levelei akadémiai kiadásában ; Perényiné levele Nádasdyhoz, u. o. 486.

25—26. l. Erasmushoz való viszonya: Rupp Kornél, EPhk. 1895. 691; Gerézdi Rabán, Regnum 1944/46. 170—181 ; U. az, M. Századok 1948. 61—62. — Hogy a Vulgatát is használta : Erdős Károly, Komjáti B. zárójelei és synonymjai, Pap Károly-Emlékkönyv, 1939. — Hogy a reformáció gyümölcse : Harsányi 19. — Zoványi 121. — Komjáti nyelvjárása : Trócsányi, MNy. 1908, 1910.

27. l. Viszonya a Döbrentei-kódexhez : Farkas Gyula, MNy. 1914. 225 ; Mészöly, u. o. 1917. 75 ; Erdős Károly, imént id. m.

27—28. l. A plágium-vád : Horváth Cyrill, Viski Károly, Nyr. 1910; Trócsányi, MNy. 1910. A Krakkói Töredékek : Fraknói, MKSzle 1879 ; Szilády, id. h. ; Rupp Kornél, Ak. Ért. 1896. 414 ; Trócsányi, MNy. 1910. 255 ; Varju Elemér, MKSzle VII ; Harsányi István, EPhK. 1925. 124 ; U. az, A m. bibila 16—20. — A Krakkóban kiállított töredékről K. P., MNy. 1929. 63.

28—29. l. Murmellius : Maurer Mihály, Nyr. 28. 110. ; Varju Elemér, MKSzle 7. 97. — Szamota kiadása : Ak. Értekezések XVI. 7. sz. ; Dézsi, ITK. 1897. 378 ; Melich, A m. szótárirod. 1907. 25—39 ; Trócsányi, MNy. 1911. 364. A szójegyzék egy szavához (»isten keczkey« = szivárvány) Horváth Károly, MNy. 1949. 51. — A Murmellius-féle szójegyzékhez mutatót készített B. Simon Renée ; az megjelent 1944-ben a M. Nyelvtud. Társ. Kiadványai 70. számaként ; de példányai az ostrom alatt elpusztultak. (L. MNy. 1946. 87.)

29—33. l. Ozora : Karácsonyi János, A Sz. Ferencrend tört. 1923. I. 378. — Rupp Kornél, Ozorai szentírás fordításai, ITK. 1896. 290 ; S. Szabó József ; Révész, A m. protestantizmus tört. ; U. az. Theol. Sz. 1928. 167. — Ozorai Antikrisztológiája, teológiája egészen Révész Theol. Sz.-beli tanulmánya nyomán ; l. még Sólyom Jenő 140—45. — Idézetek Ozoraiból : műve 401—2. és 341—2. lapjáról, az akadémiai példány könyvtári lapszámozása szerint. — Bánffy Gergelyről és Czeglédi István leveléről Echkardt Sándor, Az Antikrisztus legendája, Kat. Sz. 1943. 203.

33—34. Perényi Péterről S. Szabó József, és Polg. Lex. ; Tolnai Gábor »Régi m. főurak« III. fejezete. — Siklósi M. éneke : RMKT. IV. 45 ; négyrímű versszakaiban 5, 5 és 5, 6 osztású sorok szabályosan váltakoznak. — Kopácsiról S. Szabó József, Károlyi G. élete és munkássága, Károlyi-Emlkv. 1940. 7, 10 ; Zov. Lex. 250.

34—35. l. Gálszécsiről, Énekeskönyve töredékéről Szilády, ITK. 1911. 373 : ott a három ének közölve is. L. még : Erdélyi Pál, MKSzle 1887 ; Divéky Adorján u. o. 1911. Az Erdélyi és Divéky közölte szöveggel nem egészen egyező szövegű töredék a Krakkói egyetem 1928-i könyvkiállításán bukkant fel ; erről MNy. 1929. 63. — A Lányi-kódex megjegyzése : nálam, Kezd. 156. — Gálszécsi »Kátéjáról« Bod, M. Athénás ; Révész Kálmán, Prot. Egyh. és Isk. Lap, 1894 (ő nem tartja kátének, mert nem

kérdések és feleletek formájában íratott) ; töredékét közli Hajnóczy Iván, MKszle 1925 és Sólyom Jenő, id. m. függelékében.

36—38. l. Farkas András verse : RMKT. II. Róla Szilády u. o. ; Irod. Lex. ; Szabolcsi Bence, A XVI. sz. m. históriás énekei és zenéjük, ITK. 1931 és : Zenei Lex. I. 481. — Katona Lajos II. 125 és RMKT. II. 480 utal Fekete Imre versére, de az nem egészen olyan alakú, mint a Farkasé. A »hólyagon átkelést« énekhagyományból Sebestyén II. 265. származtatja. Hogy Farkas Csáti énekéből merített : Bodnár I. 430. — L. még Toldy, M. Költ. Kézikönyve I. 4.

39—44. l. Batizi énekei : RMKT. II. Életrajza u. o. Sziládytól. L. Kazinczy M. Régiségek és Ritkaságok 176. lapját és Schesaeus versét is. — Kátéjáról Sólyom Jenő. Utalás Vásárhelyire RMKT. II. 417. — Házasénekéről Katona I. 40, 69 ; másolatairól RMKT. VI, 264, 383. és Kulcsár Adorján, ITK. 1939. 75. — A bibliai epikáról Katona II. 50 ; Sz. Molnár Albert a Postilla Sculteticában : idézi Dézsi, ITK. 1911. 257—58. — Képzőművészeti ábrázolatok hatásáról : nálam, Kezd. 215 ; Zsuzsánna históriájáról Katona I. 309, Jónás humoráról u. az I. 305. — A világkrónika-conceptióról Szilády a RMKT. II. Batizi-jegyzeteiben és a RMKT. V. Dézsi Andrásról szóló jegyzeteiben ; Katona ; Jos. Trostler, Die Anfänge der ung. Geschichsprosa, Ung. Jahrb. 1934. Kathona Géza : Károlyi Gáspár történelmi világképe, Theol. Szle 1943 és Theol. Tanulmányok 75. sz.

45—46. l. Csikei, Székely Balázs és Dobai : RMKT. II. Hogy esetleg Csiki a neve s talán székely : Katona I. 170. Hogy Perényi birtokán szerzette: Zoványi 113. l. — Révész Imre felveti a kérdést : nem Misztótfalu értendő-e a Nyigtótfalu-n? (Lektori jelentésében). — Székely Balázsról Katona I. 262, Dobai forrásairól s a prédikáció-irodalomról u. az II. 90. — Vas Mihályról Istvánffy—Vidovich 298.

46—48. l. Bencédiről S. Szabó József ; RMKT. VI. 379 ; Zov. Lex. 443. — Calendáriumához Heinrich Gusztáv, A m. csíziók, EPhK. 1880 ; nálam : Kezd. — Hogy a kétsoros versek distichonok : Kanyaró Ferenc, Erd. Múz. 1899. 591. A kalendáriumkészítés krakkói hagyományairól Waldapfel József, A krakkói egyetem s a m. és lengyel szellemi élet, EPhK. 1945. 33. — Kazinczy (név nélkül) : A legrégibb m. kalendárium, Hazai és Külf. Tud. 1808. 245. — Zsoltárkönyvéről Bodnár I. 122 ; Harsányi István 26. — Hogy nem héberből fordított, s hogy Károlyi zsoltárfordítása merített az övéből : Mohácsy Károly, Károlyi Gáspár zsoltárfordításának viszonya a korábbi fordításokhoz (kéziratos doktori értekezés, Bpest. 1948.) — Gerézdi Rabánnak az Apor-Kódex-szel kapcsolatos megállapításáról U. az, 17—19.

48—51. l. Németi Ferencről Gulyás Pál, Prot. Sz. 1928. 635. ; RMKT. VII ; Istvánffy-Vidovich 427, 464 ; Polg. Lex. I. 59. — A világkrónika forrásairól Jos. Trostler, Anfänge der ung. Geschichtsprosa Ung. Jahrb. 1934 ; krakkói ösztönzés lehetőségéről Waldapfel József, EPhK. 1946. 42 ; Kathona Géza ; Károlyi Gáspár történelmi világképe, Theol. Szle 1943 és Theol. Tanulmányok 75. sz.

51—52. l. A Damasek névről Sebestyén I. 527—30, Bodnár I. 125. A név korábbi irodalmáról (Cornidesről, ki röviden végzett vele, s Kiss Bálintról, ki úgy vélte, hogy Csaba testamentumában nem istenről, hanem Damascus városáról van szó, hol a hunok, Syriában jártok idején amaz istennek hódoltak) : Katona Lajos, A m. mythológia irodalma (Irod. Tanulmányai II. 213, 224.). Ő Sebestyén magyarázatát elfogadja. — A Deus—Dézs egyeztetésről Sebestyén II. 264, stb. ; Etymol. Szótár, Dézs címszó alatt.

53—54. l. Vilmányi: RMKT. VI; Négyesy, A mértékes m. verselés tört. 34—35. Mértékes versek további lajstromozásai: Kanyaró, Erd. Múz. 1899; Borsos István, ITK. 1899; Harsányi István, EPhK. 1910. — Trócsányi Zoltán, Irodalmi nyelvünk kialakulásának történetéhez, MNy. 1911. — Szombathy János levele közölve: Kazinczy, M. Régiségek és Ritkaságok 1808. — Bodnár gyanúja: I. 245.

54—55. l. Szkhárosi-Horvát: RMKT. II. — Hogy Tállya 1541 után még Ferdinándé volt: Acsády 225. — Szkhárosi pártállásáról legfeljebb a »Pál érsek levelére való felelet« egy — úgy látszik — Gritti-ellenes célzásából lehetne valamit következtetni, ha bizonyos volna, hogy ő írta ezt a verset: »Az fa mohot zsákba kötve az vásárra hordjad, Jó sáfránnak csak deákul igen kiáltassad, Grittiének azt nevezzed, az községre hányjad«. Ez a vers azonban 1548-ban kelt, jóval Gritti halála után.

55. l. Szkhárosi verseléséről én, MNy. 1941. 233. — »Egy jó kedvében«: csak versírásra való kedvet jelent. Így még a következőkben: Beriszló éneke végén, RMKT. II. 367; Batizinál: II. 124, Kákonyi Péternél: II. 314, Bornemisza Péternél: VII. 208. — Bornemisza írja, hogy Balassa Istvánnál, Detrekőben »nagy jó kedve volt az írásra«: l. Schulek Tibor, Bornemisza P., 1939. 129. — L. még nálam, Megoszl. 279—80.

59. l. Binder Jenő: EPhK. 1925. A csíkrákosi néphitről Sárosi Bálint, EPhK. 1947. 114. l. — J. Pannonius versének fordítása Hegedüstől: Ak. Ért. 1913. 163.

61—62. l. Sztárai életrajza Sziládytól: RMKT. V; Zoványi 218—224; Révész 66. l. szerint horvátul is tudott. Újabb pataki lelkészségéről Zoványi, IT. 1940; pápai papságáról Tóth Endre, A pápai ref. egyház története 1941; vö. Prot. Sz. 1942. 121. — Tarczay Erzsébet, A reformáció Horvátországban, Theol. Sz. 1929. 250, »szláv származásúnak« állítja, indokolás nélkül. — Lampe 103. szerint a baranyai Sztárán született; őt idézi a Tarczay Erzsébet által idézett délszláv folyóirat. — Gulyás József szerint (Perényiek a m. irodalomban, 1926. 5.) Sztárai Perényi fogsága miatt keseredett el annyira, hogy elhagyta Patakot.

62—63. l. Jankovich cikke J** jelzéssel jelent meg a Tud. Gyüjt.-ben (1829. VI) »M.országban volt Socinianus Ecclesiákról« cimen; a Sztáraira vonatkozó rész u. o. 42—44. — Sztárai levele térítői sikereiről Tuknai (Tolnai?) Miklóshoz 1551. június 10: Nagy Sándor, EPhK. 1883. 794; Szilády, RMKT. V. 302. — A szláv (Szilády szerint rác) közmondást Sztárai így idézi: »Popge pod coritom, pod troyam senom.« — Az első Bornemisza-idézet: Szilády, V. 321, a másik kettő: Schulek Tibor, Bornemisza P. 294.

63—64. l. Thury Farkas Pál id. m. 10. l.; v. ö. Révész 316. — Protestáns püspökség kérdése: Zoványi Jenő, Sztárai és társai mint képzelt püspökök, Prot. Sz. 1932.; Miklós Ödön u. o., és Sztárai drámáinak egyháztörténelmi háttere, Prot. Sz. 1942; Révész 67.; Miklós Ödön, Az első hazai prot. püspökök egyházalkotmányi helyzete, Egyháztört. 1943. — Elveszett műveiről: RMKT. V. 358 és Zoványi 433.

64—66. l. A pogány környezet ösztönző hatása: Bucsay 268. — A Hofgreff-énekeskönyvbeli dallamot Szilády tulajdonítja Sztárainak: RMKT. V. 354; kétségbevonja a Zenei Lexikon II. 582; v. ö. Szabolcsi Bence, A Hofgreff-énkv. dallamai, ITK. 1931; függelékében a 10. sz. dallam. — »Ezt kiáltja *szüntelen*, Nincsen senki *bűntelen*«: v. ö. Balassa: »*Szüntelen* kínozza *bűntelen* fejemet« (Dézsi-kiadás 29. sz.). — Zsoltárfordításairól Császár Ernő, ITK. 1902. 162.

66—67. l. Bod Péter szavai: A szent bibliának históriája, 1745. 39. — Halmozások: a LXV. psalmus 7. versszakától kezdve. Auxesis: XXXVI. ps. 7—8. versszak. — Katona Lajos észrevétele Sztárainak a bibliától való célzatos eltéréséről: I. 177. és II. 37.

69. l. Hogy a »Próféták által szólt« stb. sor nem okvetlen Sylvester-hatás, mert az közkeletű bibliai szólás: erre Révész Imre lektori jelentése figyelmeztet.

69. l. Mintáiról Szilády id. h.; Pukánszky Béla, A m. országi német irod. tört. 194; Dombi Béla, A drámaírás kísérletei M.országon a XVI—XVII. sz.-ban, 1932. 32—33. A töredéket először Toldy mutatta be az Akadémiában s tette közzé az Irod. Arcképek és Szakaszok-ban, 1878. — A Kerekotzki név talán valami kitalált »Krakovszki« (= Krakkói?) név elferdítése.

73. l. Miklós Ödön, Sztárai drámáinak egyháztört. háttere, Prot. Sz. 1942. 21. — A bíró szó gazda-jelentéséről Waldapfel József, MNy. 1937. 240.

73—74. l. A *sajtár* szó magyarázata Szilády tól: RMKT. V. 364. — A paptevés mint akadály: Miklós Ödön id. m., Prot. Sz. 1942. Az erdélyi püspökökről Zoványi 196—97, Révész 84. — Tordai Demeter, K. Boldiról és Kálmáncsehiről Révész 79, 81, 105. — Sztárai gyulai útjáról Szilády, id. h. 305. — Tisztázandó volna az is, hogy Tolnán gyakorolta-e Sztárai azon püspöki funkciókat, amelyek végzésére mint »episcopus de Laskó« már előbb jogosítva volt, s ugyanolyan püspökség megvalósítását érti-e lehetségesnek Tolnára, hol darabját írta, vagy olyanét, minő Erdélyben van? — Kérdés, hogy Józsa, tolnai plébános nem azonos-e azzal a »frater Józsa szent Domokos szerzetesbeli«-vel, aki Páduából, hol a Révay-fiúkkal együtt tanult, segélyért folyamodó levelet írt Révay Ferencné Paxy Annához 1551-ben, hogy megkezdett tanulását ne kelljen félbehagynia; anyja sokáig szolgálta Révaynét, ő még kis korában vált meg udvarából, a barátok közé állt be, s azok küldték ki tanulni Olaszországba. L. Deák Farkas, M. hölgyek levelei, 1879. 16—17.

76. l. Az Antal névről: Etymol. Szótár. A laskói defter: RMKT. V. 301.

78—80. l. Kákonyiról Szilády, RMKT. II. 472; verseléséről én, MNy. 1941. 229, 231.

81—83. l. Istvánfi Miklós Zápolyai nagyravágyásáról: Vidovich-fordítás 75 (az 1512. évhez). — Salamon a királypártiakról: 83. — János várai: Demkó Kálmán, Felsőmagyarországi várak, Hadtört. Közl. 1914. 212. A tokaji gyűlés résztvevőiről Jászay 80—83, a koronázásról 167, a kinevezésekről 240—41; l. Acsádyt is, 81.

83—84. l. Ferdinánd első hívei: Acsády 33; a visegrádi fegyverszünetről és a váradi békéről U. az, 87, 123. — János házasságáról Veress Endre 25—26; János gyászkísérete U. az 215; holtteste kivetése a koporsóból: Szalay, Adal. 198. — János jellemzése: Szilágyi Sándor Erdélyorsz. tört. I. 1864. 186—190, 253, 281, és: Salamon 92. — Velence készítette elő János török barátságát: Acsády 63—70. — Ferdinánd adófizetési készségéről Salamon 100, tiszteletdíjnak nevezett adójáról 108; Buda elfoglalása után Szolimánhoz intézett kérelméről Lukinich Imre, Erdély területi változásai, 1918. 35. — Egyházi átok V. Károly kívánsága: Acsády 80. — Ferdinánd árulkodásai a portán: Acsády 135, 310, Lukinich imént id. m. 15.

87—89. l. Izabella a nyírbátori megállapodást elárulta a portának: Lukinich id. m. 58. — Izabella apjának kiházasító tervei: Veress Endre 276; Erdély átadása, János Zsigmond eljegyzése Johannával: 331—42; Izabella kinevezései: 423—24; Petrovics halála, hagyatéka: 446; Perényi Gábor átpártolása: 468. — Fráter György tánca Izabellával: Horváth Mihály 420. és Veress 245.

89—92. l. János délszlávjai: Szekfű 27—28. l. — Fráter György életrajzi adatai: Antonius Wrantius de Georgii Utissenit, Fratris appelati, vita et rebus commentarius (Mon. Hung. Hist., Scriptores II. 16—34); Istvánffy-Vidovich 116—7, 234; Kazinczy: Martinuzzi életrajza, Tud. Gyüjt. 1820. XI.; Horváth Mihály 6—11; B. P. Horváth Emil, M. Családtört. Szemle 1941. 223. — Horváth Mihály menti Ferdinándot: 405—6.— Ferdinánd egyik önigazoló levele Ujlaki Ferenchez kivonatosan közölve: Istvánffy-Vidovich 354—57. — »Mindig alkudozik, sohase végez«: Veress 284. — Castaldo nyilatkozata: Horváth M. 385, Pallavicinié 386.; Tinódié Fráter Györgyről: RMKT. III. 50, 53—54, 56; Blandratáé: Veress 248—49. A porta hiányos értesülései: Salamon 111—13. — Kazinczy epigrammája Fráter Györgyről: Össz. Költem. (Abafi-kiad.) I. 57; nyilatkozatai: Erdélyi Levelek (Abafi-kiad.) 204, 216, 252, 257. — Keményről Papp Ferenc, B. Kemény Zs., 1923. II. 416. — Jókai »Fráter György«-e és Voinovich Géza »György barát« c. regénye lényegileg nem térnek el a Kemény Zsigmond-féle jellemrajztól. Jókai regényes elemekkel telítettebb rajza főkép a hintapolitika rendkívüli mesterét, nemcsak korának, de nemzete történetének legnagyobb diplomatáját állítja elénk: »Egy vezéreszméje volt: azt a részét az országnak, mely az ő kormányzatára volt bízva, elvonni a harcokból; . . . a két hadakozó felet, a németet és a törököt egyre hitegetni a szövetségével, azalatt gyüjteni haderőt és kincseket az ország számára, hogy amikor egyszer a sors kedvező alkalmat ád, az elveszettet önerejével visszafoglalhassa . . . Erdélyből visszahódítani Magyarországot, egy magyar király alatt.« (Centen. kiad. XLVI. kötet, II. rész XVI. fejezet). De Jókai, az ő ismert csudáltató módszerével a valóban rendkívüli embert szinte emberfeletti ügyességűvé, elképesztően leleményessé, minden helyzetet a maga javára átvarázsolni tudóvá mesésíti el; inkább elkápráztat mutatványaival, mintsem beleláttat lelkébe. — Voinovich érdeklődése erősen lélektani, s környezetére és kortársaira gyakorolt hatásában is az avatatlanokat nyugtalanító, talányos, de a passzív, tanácstalan tömegben egyedül céltudatos és következetes, nagy akaratú, magányos történelemintézőt érezteti velünk. Az ő regényében különben Fráter Györgyön kívül e fejezetem több más történeti személye (Izabella, Petrovics, Statileo, Verancsics, Werbőczy stb.) kútfő-hitelű ábrázolásban szerepel.

92—93. l. Fráter György magatartását délszláv származásával magyarázza: Szekfű 49. — Egység helyreállítása, török tartománnyá süllyedés meggátlása: Horváth M. 260—61; idézet tőle: 261. — Erdély önállósítása hátravetette Fráter György életcélját: Szekfű 55. — Erdélyt nem szerette: Szilágyi Sándor 290. — Gyanútlansága Alvincen, s hogy Nádasdyt jó emberének tartotta: Szekfű 55. — Idézet Szilágyitól: 310.

93—95. l. Vegedy gyulafehérvári főesperes: Horváth M. 425.; Szilágyi I. 267 szerint tordai esperes. — Fráter Gy. tudatlanságáról: Veress 82, Literatus János szerepéről: 205. — Fráter György 1548-beli sajátkézírású levelét Paxy Annához l. Deák Farkas M. Hölgyek Levelei, 1879. 11: »Az egész levélke, — jegyzi meg Deák Farkas —, még a címzés is, a Martimnuzzi frása«; eredetije a B. Révay Simon kisselmeci levéltárában. — Szekfű-idézet 54—55; a barát vonzalma egyszerűbb életformák iránt:

u. o. — Ferdinándot a szegény nép felszabadítására ösztönözte : Horváth M. 341. — Tinódi-idézet : RMKT. III. 56—57. — Verancsics javadalmait lefoglalta : Veress 259. — Az 1543-i gyűlésről Horváth M. 427, prot. ellenes magatartásáról Révész 288—89, 81—82, 73. — Hogy a váradi egyházfit megégettette : Horváth M. 426 ; Battyáni Orbánt sírjából kivettette : 415 ; az üldözés kisebb arányú volt, mint egyebütt : 427. — Hogy Sz. Kis István megvesszőztetése Csanádon történhetett, nem pedig Tasnádon, arra Révész Imre volt szíves figyelmeztetni. Sz. Kis István tasnádi tartózkodásának álhíre u. i. a Skaricza-féle életrajz egy sajtóhibáján (*Tsanad* helyett *Tasnad*) alapszik. Csanádi bántalmazásáról : Révész 73.

95—97. l. Statileóról Polg. Lex. III. 399, 151, Szalay, Adal. 85—92, 184, Szilágyi S. I. 256, Szekfű 19, Révész 81. — Czibakról Szerémi 125. 242, Istvánffy-Vidovich 229, Polg. Lex., Szilágyi S. I. 243, Acsády 103—110. — Petrovicsról Istvánffy-Vidovich 88, 260, Polg. Lex., Szilágyi S. I. 337, 361, Pallas-Lex., Révész 73, 91, 105, 182, 290, 292, Zov. Lex. 355, Bucsay Mihály : Szegedi Gergely 37. — Csákyról Istvánffy-Vidovich 439, 582, Polg. Lex., Veress 446, 297, Révész 115, György Lajos : Valkai András, 1927, 13—14.

97—98. l. Vegedyről Szilágyi S. I. 267. — János király Erasmus-példánya : Thienemann, Min. III. 29 ; Polidamus könyvajánlása : Waldapfel József, EPhK. 1946. 42.

98—102. l. Pécsi verse : RMKT. II. és Széchy Károly közlésében ITK. 1896. 390 ; latinja : RMKT. IV. 291 ; helyesbítések ehhez ITK. 1896. 389. — Az 1529. szeptember-októberi események : Acsády 77, Szekfű 23, Szerémi 198—202, Polg. Lex. III. 181. — A sapphicusról Kacziányi Géza, ITK. 1891. 18 ; HC. 228 ; Szabolcsi Bence, ITK. 1928. 103 ; Császár Elemér, u. o. 1929. 165 ; Péczely László 49—51. — 1524-i úrfelmutatási ének : HC. 29. — Baranyai Pál : RMKT. II., Tinódi : III ; Batthyány-kódex : Nyemlt. XIV. — Geszti László énekéről Alszeghy Zsolt, IT. 1936.

102—107. l. Istvánfiról Szilády RMKT. II ; Holub József a Békefi-Emlkv.-ben, 1912. — Battyáni Orbánról RMKT. IV ; Révész Mária Romulus Amasaeus Szeged 1933. — Szentgyörgyi verse : AnN. — Istvánfi első két latin verse u. o., mindhárom latin verse : Visnovszky Rezső, Szép-históriáink olasz-latin csoportja, 1907. — Unokaöccse vízbefojtásáról Polg. Lex. II. 205 ; Thaly, Száz. 1875 · H-Sz. III. 188. ; Istvánfi Miklós az 1542. év eseményei közt ezt így adja elő : »Hosszas viszály s pör keletkezett Nádasdy Tamás ellen is Istvánfi István jogtalan meggyilkolása miatt, kit ő elfogatott, s ámbár semmi bűnt reá nem bizonyított, mégis a Dunába fojtatott. Mire unokatestvére Istvánfi Pál, Verbőczy Imre, Macedoni Péter, Battyáni Farkas és más rokonok Nádasdyt becsületvesztési perbe idézték. De ez a bírákat megvesztegetvén, a vádlókat kijátszá ; s Ferdinándhoz fordulván, az utókornak rossz példájára kieszközlé, hogy a becstelenségi pert megszüntetvén, az ügy rendes törvény útjára utasíttassék.« (Vidovich György fordítása, 293—94). — Grizeldisz nevű leánya volt Báthori Kristófnak Szinnyei I. 670 ; Szerémi szerint ez nagyon szokatlan név volt, s Báthori előbb Krisztinának akarta kereszteltetni leányát, csak az olasz Blandrata vette rá a másik név elfogadására (l. Visnovszky id. m. 18). — Istvánfi versét Petrarca és Boccaccio novellájának fordításával együtt kiadta Vende Ernő, O. K. 1452—53. sz. ; Petrarca latin eredetije közölve RMKT. II. — A versnek forrásához való viszonyáról Pauer Károly, EPhK. 1879 és Mály Ferenc a szegedi áll. Sz. Erzsébet-líceum Értesítőjében, 1931. — A tárgy későbbi magyar feldolgozása : Ambrus Zoltán, A türelmes Grizeldisz, Új Idők, 1907.

107. l. Telamonról Széll Farkas, Egy XVI. századi codex, 1884. 41 ; Reichard Piroska, Telamon históriája, EPhK. 1910 (a szöveget is közli és cáfolja Széll Farkas feltevését).

107—110. l. Életrajza : Toldy, M. prózaírók a XVI. és XVII. században, 1858 ; Szilády a Nouum Test. akadémiai hasonmáskiadása Jegyzeteiben, 1895 ; Illéssy János, Adatok P. G. életéhez, ITK. 1893. 332 ; újabb megvilágítással Waldapfel József, IT. 1935 ; Gerézdi Rabán, Mságtud. I. ; U. az, M. Századok, 1948. 63. — A Mysser névről Szinnyei MNy. 1908 ; Kristóf György, IT. 1941. 69. l. (Bod Péter feltevésére utal, ki szerint e szó talán horvátot jelent) ; Mikszáth közlése a névről : Munkái XXVIII. kötet, Kisebb elbeszélések V., Révai Testvérek, 1910. 85. — Levelei : Szilády említett kiadásában. Nyugtatványát közli Thaly, Figy. V. 395. — Kazinczy kiadás-terve : Levelezése VI. 106. és VII. 304. — A fordításnak a Müncheni- és Jordánszky-kódexhez és Erasmus jegyzeteihez és parafrázisaihoz való viszonyáról Gerézdi Rabán, M. Századok, 1948. 64—66.

111—112. l. »Pesti G. Meséi«-t 1858-ban újból kiadta Toldy Ferenc »M. prózaírók a XVI. és XVII. században« címen tervezett sorozata első darabjaként. — »Ezópus fabulái« címen hasonmás kiadásban közzétette 1950-ben a Közoktatásügyi Kiadó. — Az Aesopusi mesegyüjtemények története : Turóczi-Trostler 45. — Hogy Dorpiusból fordít : Waldapfel József, IT. 1935. — Pesti és Heltai modora : Kerecsényi Dezső, Prot. Sz. 1929. 472. — Verseiről Waldapfel, id. h.

113—114. l. Hogy Pesti újabb lépése valószínűleg külföldi példák nyomán történt : Turóczi-Trostler 45—46. L. még Gerézdi Rabán, M. Századok 1948. 15. — Károlyit és Szenczit a »Szent biblia« 1770-i bázeli kiadása szerint idézem. — A Nomenclaturáról Melich, A m. szótárirodalom, 1907. I. 39—48 ; az »Isten kecskéje« szóhoz : Horváth Károly, Kégy, kegyelet, MNy. 1949. 51 ; a Nomenclatura kiadásaihoz : Sztripszky, ITK. 1937. 38.

115—116. l. Mindszenti Gábor kéziratáról s a kiadás gyanús szavairól Eckhardt Sándor, EPhK. 1943. 74. — Bethlen Farkas jegyzéke : ITK. 1912. 471.

117. l. Acsády Mindszentiről ITK. 1894. 42. Mindszenti Katalinról Polg. Lex. I. 112 és III. 426, Nagy Iván VII. 506, Thallóczy : Zay Ferenc. M. Tört. Életr. 1885.

118—120. l. Acsády Szerémiről ITK. 1894. 32. — Gévay Antal : Tudománytár VIII. 1840. Wenzel kiadása Mon. Hung. Hist., Írók I. E kiadást bírálja, számos helyesbítéssel : Szádeczky Lajos, Szerémi Gy. élete és emlékirata, Akad. 1892, és : Sz. Emlékirata kiadásának hiányai, Akad. 1892. Szövegem már figyelembe veszi az ő helyesbítéseit. — Korvin János birtokai : Csánki II. 137. — »Mondagyüjtőt« Acsády lát Szerémiben : ITK. 1894. 50.

121. l. Idézetek Szerémiből Erdélyi László fordítása szerint.

124—125. l. »Litteraria plebs« : Wenzel, Mon. Hung. Hist. Írók I. XIV. 1. — Idézet Acsádytól : ITK. 1894. 53—54, 59. — Szerémi konyhalatinságáról u. o. 48, és Szádeczky : Szerémi Gy. élete 76—79. — Hogy Verancsics hagyatékában melyek az ő saját művei : Acsády, id. h. 6—32.

126—127. l. Bornemisza Tamás műve : Podhradszky József, Eredeti két m. krónika, 1833 ; Mon. Hung. Hist. III. 1857. 195—203. ; Az Landor Fejirvár elveszése u. o. 123—203. Takáts Sándor (I. 291.) szerint Bornemisza feleségét, ki Buda legszebb asszonya volt, a budai polgárok ajánlták fel a szultánnak, hogy a várost felgyujtástól és kirablástól megmentsék ; a szultán őt magával vitte Konstantinápolyba ; Bornemisza ezért kapott nemesevelet Ferdinándtól. Neje később megmenekült a rabságból, de ő többé

tudni sem akart róla. Maga Bornemisza csak annyit mond, hogy feleségét s gyermekét is rabul adták a császárnak, de az jó kedvében »mindennek megkegyelmezött« : »Így lött az én feleségem fejének, gyermekimnek kegyelme.« (Id. h. 203). Takáts a nemeslevelet jelöli meg forrásául. — Zayról Thallóczy Lajos, Csömöri Zay F., M. Tört. Életrajzok 1885 ; Zay könyveiről U. az, 29.

130—131. l. Hogy nem ez volt egyetlen műve : id. kiadvány 132 ; idézetek : u. o. 175, 178. — Acsády megállapítása : id. m. 16—18.

131—132. l. Battyáni Orbán : RMKT. IV ; Gerézdi Rabán, Aldus Manutius m. barátai, MKszle 1946. 88—90. — Battyáni alkudozása Bornemiszával : Horváth Mihály Kisebb tört. munkái 1868. IV. 227. — Része a belopózott németek kiverésében : Istvánffy-Vidovich 271. — Izabellát a barát ellen ingerlők közé tartozott : Szilágyi S. I. 293.

134. l. Németi Ferenc : RMKT. VII ; halála időpontja : Mon. Hung. Hist. Írók III. 109 ; Gulyás Pál, Prot. Sz. 1928. 635 ; Hegyaljai Kiss Géza, u. o. 1932. 542. l.

137—139. l. Szentgyörgyi Gábor : Vita Domini Palatini Thomae de Nádasd (kiadva : Kovachich, Scriptores Rerum Hung. Minores, 1798. I. 128) ; Horváth Mihály, Gr. Nádasdy T. élete, 1838 ; Szerémi György 229, 231. — Gazdálkodásáról Komoróczy György, Nádasdy T. és a XVI. századi m. nagybirtok gazdálkodása, 1932. — Takáts Sándor : Rajzok a török világból I. 236. — A deákot ajánló levél : Szalay Ágoston, Négyszáz m. levél, 1861. 388. — Műveltségéről, politikai jelentőségéről Szekfű 184—188. — Levelezése : N. T. nádor családi levelezése, szerk. Károlyi Árpád és Szalay József, Akad. 1882. A csizmácska ajándék u. o. 47, a váradi püspök áldása u. o. 14.

140—141. l. András sárvári mester levelét közli Sz. (= Szilády), ITK. 1901. 237. — Mihály sárvári tanító könyvéről Szimonidesz Lajos, MKSzle 1942. 182. — Felekezeti hovatartozásáról : Révész Imre, Erdősi János, 1859 ; Dankó József, Joann. Sylvester Pannonius, Bécs 1871 ; Hegedüs István, Sylvester J. latin versei, ITK. 1910. 388 ; Sólyom Jenő 111—12 ; Payr Sándor, I. 56 ; U. az, Protestáns volt-e Nádasdy Tamás?, Prot. Sz. 1914. (Arra utal, hogy e korban több államférfi titkolta, politikai okokból, vallásos meggyőződését, a két felekezet hívei még ekkor jó barátságban éltek egymással, s a protestánsok még sok pápista elemet megtartottak szertartásban, elnevezésben stb., úgyhogy emiatt nehéz tisztán látni a felekezeti hovatartozás kérdésében. Sok érvet hoz fel a mellett, hogy Nádasdy »belső meggyőződése szerint protestáns volt«, de »mint politikus, nyilt vallástétellel a konfesszorok és mártírok szerepére nem vállalkozott, világi fényes pályafutását hitéért feláldozni nem akarta« ; prot. lelkészeknek, tanítóknak azonban védője és bőkezű pártfogója volt, családjában, udvarnépe között és uradalmában a reformáció előtt készséggel tárt kaput ; papjainak hit dolgában, úgy látszik, teljes szabadságot engedett. Id. h. 410, 483, 489, 422. Nádasdy 1560-végi levelét úgy értelmezi, hogy Luther-ellenességét nem ő állítja, hanem üzenetében a pápa : 478. l.) ; Révész 63—64 ; tőle az újraegyesülés reményére vonatkozó idézet). A pápa izenetéről : Családi Lev. 51.

141—142. l. Sylvester Újszövetsége nem a reformáció gyümölcse : Sólyom Jenő, Ker. Igazság 1941. 176. — Kazinczy idézete : M. Régiségek és Ritk. 1808. XVIII. 1. — A Sylvesterre vonatkozó adatok egy részét Kazinczy számára összeállította Szombathy János sárospataki tanár 1805-ben. (Kazinczy lev. III. 342—346.) ; Trócsányi Zoltán, Sylvester-problémák MNy. 1928 ; Harsányi András, Prot. Sz. 1941. Hogy már apjának »Sylvester« volt a vezetékneve, azt a következők alapján is gondolhatni. A »Rudimenta«

(1527) végén közölt latin verse előtt így nevezi magát : »Joannes Sylvestris Pannonius« ; a »Rosarium« (1527) ajánlását így címezi : »Simoni, episcopo Agriensi, a Joanne Silvestris Pannonio«. Az első idézetben a »Joannes« és a »Pannonius« nominativusban, a második idézetben ablativusban áll ; de a »Sylvestris« mindkét alkalommal genitivusban, ami azt jelenti, hogy Szilveszteré, a Szilveszter Jánosa. Dávid Ferenc apja Helter Dávid volt ; annak keresztnevéről magát Franciscus Davidisnak nevezte, s magyarul aztán Dávid Ferencnek. Sylvester is csak említett első műveiben teszi keresztneve mellé genitivusban az apja keresztnevét ; az Újtestamentum latin előszava végén már Joannes Sylvester-nek, ugyane műve végén magyarul Sylvester János-nak írja magát. L. további részleteket tőlem : S. J. vezetéknevéről, M. Ny. 1949. 256 ; Mikesy Sándortól u. o. 258. l. — Mikesy talált adatot egy Sylvester Ambrusról, ki 1523-ban a Szinyérváraljához közel fekvő Meggyesen élt ; meg egy Ambrosius Erdewsről, ki 1512-ben Szinyérváralján lakott. Ha bizonyos volna, hogy e két adat Sylvester János apjára vonatkozik, akkor lehetségesnek kellene tartanunk, hogy a család neve Erdős volt, s a Sylvester név annak humanista latinosítása. L. még Szabó T. Attila : A Sylvester családnév változatai az erdélyi régiségben, u. o. 264. — Bornemisza Sylvesterről : RMKT. II. 432 ; Ilosvai a Sylvester név jelentéséről u. o. IV. 261.

142—143. l. Erdődinek mondta Simonyi (Nyr. 1912. 428.), Trócsányi id. h., Harsányi id. h. — Hogy Erdődi Simon 1527-ben János hívei közé tartozott, az köztudomású ; a tót- és horvátországi urakat nagyrészt ő nyerte meg János számára ; a Budáról Tokaj felé menekülő Jánosnak ő is ott volt a kíséretében, s ekkor kapta tőle az egri várat és püspökséget. (L. Polg. Lex. III. 161, 378 ; Szerémi 134, 137 ; Istvánffy-Vidovich 170. Nem sokkal utóbb Eger Ferdinánd seregének adta meg magát, Ferdinánd pedig nov. 10-én Szalaházi Tamást nevezte ki egri püspökké és kancellárrá (Polg. Lex. III. 161). Tokaj felé menet be is tért Simon Egerbe, »de az odavaló püspökséget csakugyan soha se viselte« (u. o I 381). Hogy Sylvester tudomást szerzett Simonnak ily futólagos egri püspökségéről, az közelebbi viszony feltevését engedi meg köztük. Erdődi Simonról H-Sz. II. 572, III. 171, 173, 178, 190—191. — A szinyérváraljai Geszti-családról Mikesy Sándor : M. Ny. 1949. 264. — Sylvester életrajza : Révész Imre, Erdősi János, Debrecen, 1859; Jos. Dankó, Joann. Sylvester Pannonius, Wien 1871 ; Szilády, RMKT. II. 432 ; Payr Sándor, Erdősi Sylvester János, 1905. Összefoglaló méltatás róla : Harsányi András, Sylv. J., Prot. Sz. 1941. 474. — Cox Lénárdról s a krakkói egyetem verstanítási hagyományairól Waldapfel József, EPhK. 1946. 41.

143—144. l. Sylvester 1529-i wittenbergi tartózkodásáról Révész 64, Dévairól u. az, 60. — Sylvanus cseh költővel azonosítása : Trócsányi id. h. és Horváth Tibor Antal, Joh. Sylvester Pannonius, Vasi Szemle 1937.

144. l. Lőcsei papságának cáfolata : Hajnóci Iván, IT. 1913. 45. — Feleségéről Schulek Tibor, Bornemisza Péter, 16. — A gógánfalvi esetről Horváth Tibor Antal, id. m., Vasi Szemle 1937. — Fia születéséről és különféle bajairól 1541 és 43-ban kelt levelei Nádasdyhoz, ITK. 1893, és Payr 30. Lábbajáról Barthol. Reisacher epigrammja (közli Dankó id. m. 49). — A Rosarium : RMK. III. 274. sz. ; Melich, MKSzle 1913. 188. — Másik két krakkói művét hasonmás kiadásban l. Melich, A két legrégibb m. nyelvű nyomtatvány, 1912 ; vö. Melich, IT. 1912.

145. l. A nyelvtanban Hegendorf része : Turóczi-Trostler 32 ; ajánlásáról, címeréről Melich, MKSzle 1912. 101. — Rubinyi Mózes : Sylvester és Donatus, IT. 1913.

146—148. l. A németről mint »helvét« idiomáról Waldapfel József EPhK. 1946. 43. — A Krakkói Töredékről Melich MKSzle 1910. — Erasmus a tankönyvekről: U. az, IT. 1912. 290—291. — Plautus-részletek Sylvester tolmácsolásában: Tési Edit, Plautus M.országon, 1948. 7—9. — A Donatus-átdolgozásokról T.-Trostler. — Melanchton tétele a grammatika és teológia sorrendjéről Révész id. Sylvester-életrajzában. — Novicampianushoz Waldapfel József, EPhK. 1946. 44.

148—149. l. Gulyás Pál, A könyvnyomtatás M.országon a XV. és XVI. sz.-ban, 1929; U. az az Ortographia Ungarica 1549 előtti kiadásáról, MNy. 1928; erről tőlem is, MKSzle 1943 (»Próféták által szólt rígen«); Fitz József, A régi nyomdák gazdálkodása, Mságtud. 1942. 192—194; U. az, A vándornyomdák, u o. 1943. 22; az említett Sylvester-életrajzok; Sylvester levelei: ITK. 1893. 89, 92, 94, és RMKT. II. 489—491; Németh, Az első könyvnyomtató műhelyről M.országban, Tud. Gyüjt. 1817. VIII. — Hogy az Újtestamentum nyomásáról és Strutius használhatatlanságáról Vietor is tudott: l. Sylvester feljegyzését Peregi levelére Dévai Tíz Parancsolatának akad. kiadása végén. — Sylvester panasza Grammaticája sorsa miatt: levele Nádasdyhoz 1547. szept. 26-án: ITK. 1893. 96.

149. l. Grammaticája: RMK. I. 14. sz. Újra kiadta Kazinczy, M. Régiségek és Ritk. 1808, meg Toldy, Corpus Grammaticorum, 1866. — Hogy J. Pannonius nem írt nyelvtant, l. Huszti József J. Pannonius-monografiájában. — Sylvester hexastichonjairól: levele Nádasdyhoz, ITK. 1893. 92. — Nyelvtanának Donatushoz való viszonyáról, s önálló részleteiről Rubinyi Mózes, IT. 1913. 321—325.

150—151. l. Nyelvtana mintáiról T.-Trostler id. m. Ő Melanchtonon kívül leginkább Ambrosius Moibanus használatát tulajdonítja Sylvesternek. — Német nyelvtudásáról Trócsányi id. m. MNy. 1928. — A »maláta«-jegyzet: Újtestam. 167. levél hátlapján. — Reisacher epigrammját Sylvester nyelvismeretéről l. Dankó id. m. 49. (»Hungaricae Graecam, Solymam, linguamque latinam, addis...«).

153. l. Vietoris ajánlatáról l. a Dévai-féle Tíz Parancsolat akad. kiadása végén közölt levelezést; nyilván inkább az Ortogr.-ról van abban szó, mintsem a Tíz Parancsolatról, mint Szilády hiszi.

155. l. Sylvester levele Thegezinusról ITK. 1893. 96, RMKT. VIII. 443; l. tőlem »Próféták által szólt rígen«, MKSzle 1943. — Gerézdi Rabán szerint a kétértelmű szó (»olvasó«) kerülésére, még körülményesség árán is, Erasmustól kapta az elvi ösztönzést,; l. M. Századok 1948. 66—67.

155—157. l. Szent Pál fordításáról: RMKT. II. 489. — A »sincerior« teológia értelméről l. alább, a Szegedi Kis Istvánról szóló fejezetet! — Hogy a Vulgatát is használta: Erdős József, EPhK. 1906. 280. — Pesti Gáborról: RMKT. II. 491. — A *fukar* szóról Loványi Gyula, MNy. 1941. 331 (a *kufar*-ból származtatja, hangátvevéssel). — Miről vette észre, hogy magyarul is írhatni distichont: l. tőlem: »Próféták által szólt rígen«, MKszle 1943.

159. l. Tolnai Vilmos: MNy. 1911. 180. — V. ö. Harsányi András Prot. Sz. 1941. 177.

159—160. l. L. tőlem az imént idézett cikket. — Szilády-idézet: RMKT. II. 438.

161—162. l. Felekezeti álláspontjáról Révész, Dankó az id. életrajzokban; Zoványi 117; Harsányi István 23; Harsányi András, Prot. Sz. 1941; Révész 65. — Magyar versei: RMKT. II; »Az magyar nípnek« közölve: Révai, Elegyes versek, 1783, és Ribiny: Memorabilia avgostanae Con-

fessionis, 1787. I. 52—53., Marth fordításával. — Wallaszky állítása: Conspectus, 1808. 148. — Vienna de se c. latin versét l. RMKT. II. 492; közölte már Kölcsey, Kazinczyhoz 1808-ban írt levelében; l. Minden Munkái, III. kiad. 1887. IX. 18. — Többi latin versére nézve l. RMK. III; idézetek belőlök Révész és Dankó Sylvester-életrajzában.

163—165. l. Révész Imre D. Biró Mátyás, Pest, 1863; Fraknói, Adalékok D. B. M. élettörténetéhez, Tört. tár 1880; Szilády, RMKT. II. 247; főkép Sólyom Jenő 113. stb.; Révész 60; Szimonidesz Lajos, Kassa és környéke vallásos helyzete az 1550-es években, Egyháztört. 1943. 175; Szerémi 151; Bebek fogságáról U. az, 216. — A vlszlg. Dévairól szóló énekről RMKT. II. 431.

165—167. l. Latin műveiről Révész, D. B. M. 72, stb. (Közli az előbeszédek, ajánlások m. fordítását, s részletesen ismerteti az egyes művek tartalmát). — Szegedi Gergely Censurae, stb. c. munkája: RMK. III. 309. sz. — Életrajzi adatok Szegedi Gergelyről: Zov. Lex. 440.

167. l. Éneke: RMKT. II; arról Révész Imre, D. B. M. tanításai, Kolozsvár, 1915; a Dévairól feltehető énekről Szilády, RMKT. II. 431. — Ordinálás kézrátevéssel: Miklós Ödön, A m. prot. egyházalkotmány kialakulása a reformáció századaiban, Pápa, 1942; Révész Imre bírálata e könyvről: Egyháztört. 1944. 193—194; Miklós Ödön, Az első hazai prot. püspökök egyházalkotmányi helyzete, U. o. 1943. 321. — Az ábécés könyv, meg a katechizmus egyazon terv két részlete: Révész Imre, D. B. M. tanításai, 1915. 12.

167—169. l. Az Ort. Vng. újabb kiadása: Kazinczy, M. Régiségek és Ritk. 1808; Toldy: Corpus Gramm.; hasonmás Melich tanulmányával: MKSzle 1908 és A M. Nyelvtud. Társ. Kiadv. 8. sz. — Kazinczy Ragályi Tamással másoltatta le az Ort. Vng.-t a Széchényi-Könyvtár példányáról (Lev. VI. 106). Utóbb mégis Batizit tartotta szerzőjének: Lev. VI. 96. — A vers hexameteres formájáról Kanyaró Ferenc, Az első m. distichon, Erd. Múz. 1899. — A Tízparancsolat korábbi szövegei: Mondseei Töredék (1467 után); verses Tízpar. a Példák Könyvében. — Pater noster- és Credo-magyarázat a Nagyszombati- és a Székelyudvarhelyi-kódexben; a Nagyszombatiban Angyali üdvözlet is; Credo-magyarázat az Apor-kódexben. — Luther Kis Kátéjának hatása: Révész Imre, D. B. M. és Sólyom Jenő 116. — Szombathy János levele: Kazinczy id. m. és Kazinczy Lev. III. 359—363. — Az Ort. Vng. korábbi kiadásáról én: »Próféták által szólt rígen«, MKSzle 1943; annak Abádi azért sem lehetett a nyomtatója, mert Sylvester Újtestamentumát »első munkánk«-nak mondja. — Hogy a Miatyánk rövidebb szövege, keresztvetés, stb. felől igenis lehetett protestáns, azt Révész bizonyítja D. B. M. életrajzában. — Werner és Peregi levelei a Vietoristól Sylvesternek küldött könyvről At Tíz Parancsolat akadémiai kiadása függelékében; Szilády u. o. e levelek adatait nem az Ort. Vng.-ra, hanem a Tíz Parancsolat-ra érti.

170. l. A Tíz Par. új, betűhív kiadása Sziládytól, Akad. 1897. A valószínűleg második kiadásból való töredék-ív: Hajnóczy Iván, MKSzle 1925. 145.

172—174. l. »Magyar Luther«: Schaesaeus Ruinae Pann. c. műve 1797-i kiadása 53. lapjáról idézi Kazinczy, M. Régiségek és Ritk. 176. lapján: »Excellens etiam Devay pietate Mathias — Dicendi valuit tanta ubertate: Lutheri — Vngarici ut vulgo praeclarum nomen haberet.« — A felekezeti kérdésre vonatkozólag az addigi hozzászólások összefoglalása: Révész Imre, D. B. M. tanításai, 1915. 15—17; döntés u. o. 155—179; U. az: M. Ref.

Egyháztört. 1944. 193—194; Bucsay 263. stb. L. még Révész Imre: D. B. M.-tól erednek-e az 1544-i nagyváradi tételek? (Szentpéteri Kun Béla emlkv., Debrecen, 1946) 281. l. Idézet Dévaitól: Az Tíz Parancsolat akad. kiadása 32. lapjáról.

175. l. »Nincs jobb, ki meghal és üdvözül«; úgy látszik kelendő »közbeszéd« volt. Balassa »Méznél édesb szép szók« kezdetű éneke végén mintha ezt használná fel: »Ezt ha megnyerhetném, bár *meghaljak* ottan, ... Más kívánságom ez, *idvezűlek* osztán« (Dézsi-féle kiad. 67. sz.). Dévaival csaknem szószerint egyezőleg idézi Kultsár György is.

177. l. A »Túri György« nótája: RMKT. VIII. 471.

178—179. l. Pemfflinger Katáról és Márkról Révész 47. — Török Bálintról Szilády, RMKT. V. 265—277.; Sebestyén Béla, Enyingi T. B., Pápa, 1911; Dézsi Lajos, Tinódi 10. stb.; Martonfalvai emlékirata: Mon. Hung. Hist., Scriptores XXXI. 1881. — Tinódi énekei: RMKT. III. — Perényi és Török B. érintkezéséről Buda ostroma közben: Tinódi, RMKT. III. 273. — 1546-i adat Török B.-ról Torda Zsigmond Melanchtonhoz írt levelében: RMKT. V. 275. — »Leona lutteriana« u. o. III. 443.

179. l. Martonfalvairól Bodnár I. 240; Máté Károly, A m. önéletírás kezdetei, Min. 1926. 126—128.

182—184. l. Debrecen reformálásáról, Radánról és Dézsiről Szilády RMKT. V.; Radán nevéről Zov. Lex. 371; haláláról Zoványi 295; hogy énekét 1549-ben írta: Vértes O. András, ITK. 1930. 363; Waldapfel József IMIT. 1940. 93 — »Anna asszony«: RMKT V. 63. 64, 69. — Telegdi János levele: Két vitéz nemes úr levelezése, közzétette Eckhardt Sándor, 1944. 22. — A török megtérhetésének reményéről Szilády id. h.

184—185. l. Szabács viadaláról Horváth János, A középkori m. vers ritmusa, 1928. 117, és Az irod. műveltség megoszlása, 1944. 273. — A Pannóniai ének változatairól Széchy Károly, ITK. 1892, Sebestyén Gyula II. 241, stb. — Első kiadásai: Révai, Elegyes versek, 1787; Dugonics, Etelka, II. 1788. 310, és az Etelka III. kiadásában, 1805. II. 386. l.; Toldy, Handbuch 1828. — Az ének a 3 utolsó versszak híján közzétéve: RMKT.I; a 3 utolsó csak a RMKT. II.-ben. — Csátiról még: Dézsi Lajos, Tinódi Sebestyén, 1912. 31. l.; König Kelemen, 600 éves ferences élet Szécsényben, Vác, 1931.

186. l. A Deus-Dézs etymológiát l. Benczédinél, — Ilosvai idézet: RMKT. IV. 240. — Ilosvai »füstös ház«-ával v. ö. Tinódi, Egervár viadaljáról, RMKT. III. 161: »Ezt ki szörzé nagy betegös voltában, Kéncsös Kassában egy föstös szobában.« Hogy Ilosvai esetleg ugyanott írta Ptolomeusát, erre a lehetőségre már Széchy Károly gondolt: ITK. 1892. 452.

187—189. l. Tinódiról: Szilády, RMKT III; Mészöly Gedeon, Tinódi S., 1901; Dézsi Lajos, Tinódi S., 1912; U. az.: ITK. 1911. 257.

187. l. Tinódi nevéről Szinnyei Ferenc, Msn 1941. 110.

189. l. Perneszi 1556. jan. 31-i levele: Kárffy Ödön, Tinódi S. halála, Száz. 1908. — Nádasdy 1559-i levele: Dézsi, Tinódi S., 129.

190. l. Jázon historiáját, latin forrásával együtt kiadta Dézsi, ITK. 1911. — Volter kezdő sorai: »Egy krónikát mondok, urak, hallgassatok! Kinek talám mássát ti nem hallottátok«. Egervár viadalja 2. versszaka így kezdődik: »Im egy krónikát mondok, meghalljátok, Talán mássát soha nem hallottátok.«

191. l. A Jónásról szóló énektöredék: RMKT. VI. E história jellemzéséhez l. Katona Lajos I. 200—210.

193. l. Hogy annyi részeg-típust forrása, a Gesta Romanorum 159. sz. elbeszélése nem ismer: Katona Lajos, EPhK. 1900. 214; Szilády, ITK. 1901. 88.

195. l. Kölcsey: III. 1886. 38.

195—196. l. Dézsi Lajos ily fokozatokat különböztet meg Tinódi fejlődésében: udvari lantos, vándorénekes, Cronicája kinyomatásával énekszerző, nemesítésével »fő lantos«, Cronicája Ferdinándnak ajánlásával már »m. kir. lantos«. (Jázonról, ITK. 1911.)

196. l. Dézsi szerint (Egyet. előadás III. 9.) a Török császárok krónikájának lehet kivonata és folytatása az az 1597-i töredék, melyet Lukinich Imre fedezett fel s ismertetett: Kalazantinum, 1898—9. — A schmalkaldeni háború m. vonatkozásairól Károlyi Árpád, Száz. 1877. 642 és: Néhány tört. tanulmány, Akad. 1930. 40.

197. l. Első Ferdinándpárti éneke: Mészöly, 36. — Ferdinándpártiságáról Szilády, RMKT. III. XXVIII. l.; Nádasdy irányító befolyásáról u. o. XXV—XXVI, XXXIII. l. — BpSz. 97. k. (1899). 189.; Mészöly id. m. 58, 82—83, 107.

199. l. Ferdinánd-pártiságával ellenkezni látszó sorok: RMKT. III. 369. Hogy Valkai azokat átvette, l. György Lajos, Valkai András, 1927. 12.

199. l. Tinódi német mintáiról Pukánszky Béla, A m. országi német irod. tört. 1926. 123, 201, 377. l. — U. az: Seb. Tinódi und der deutsche Zeitungsgesang, Gragger-Emlkv. 1927. 115. — M. és német hegedősökről Petz Gedeon, ITK. 1891; Moór Elemér, a Toldi-monda és német kapcsolatai, Német Philol. Dolg. XIII. 1914; U. az: Deutsche Spielmannsstoffe in Ungarn, Ung. Jahrb. 1925. 253.

200—201. l. Tinódi a »rácz mód«-ról: RMKT. III. 43. — Dallamai »német és szláv« zenei rokonságáról Zenei Lex., »Tinódi« címszó alatt. Hogy a szerb epika sem hitelesen népi eredetű: Bajza József, Bpsz. 1937. 122. — Török hegedősökről és énekesekről Takáts II. 416—438. — Gergely deák, Szabadkai és Geszti énekéről én, Megoszl. 277—281; Alszeghy, IT. 1936. 211.

201—202. l. Poétának sohase mondta magát: Dézsi, ITK. 1911. 291.; vers-szerzőnek: RMKT. III. 16. — Acsády szerint énekeit csak másolatban és nyomtatásban terjesztette, vándorútra csak anyagszerzés végett indult: id. h. 23, 211. — Dallamairól Szabolcsi Bence, Tinódi zenéje, 1929: onnan az idézetek is; Zenei Lexicon: »Históriás ének« címszó alatt; Dézsi id. m.; Bartha Dénes, Erdély zenetörténete, 1936. 7.; U. az: Grundfragen der Musikkultur in Ungarn, Berlin 1937. 43—44. (hogy nem a kotta, hanem az élő gyakorlat örökítette tovább a dallamot). Kádár István éneke, dallamával, közölve Szabolcsi Bence »A m. zenetörténet kézikönyve« c. kiadványa 20.* lapján; a »Kifeküdtem én a magas tetőre« kezdetű népdal a 19.* lapon. — Hangjegyes kiadványok a Tinódién kívül: Gálszécsi énekeskönyve (1536), Armbruszt Kristóf verse a gonosz asszonyemberekről (1550? 51?), a Hofgreff-énekeskönyv (1553?), Tőke Ferenc Spira doctora (1553), Heltai Cancionaléja (1574), Huszár Gál énekeskönyve (1574). Farkas András versének a dallama csak XVIII. századi másolatban ismeretes. Nem m. nyelvű: Honter, Odae cum harmoniis (1548; 1562²).

203. l. Péczely László, A XVI. sz.-i énekköltés formái, Keszthely, reálgimn. Értesítő 1931; kivonatosan ugyanaz: IT. 1935.

204. l. Bornemissza »nagy jó kedve«: l. Schulek Tibor, Bornemisza P., 1939. 129. — V. ö. Horváth János, Megoszlás, 1944. 306.

207—8. l. »Kapitán György bajviadalja« Balassa énekének előfutára: v. ö. Mészöly Gedeon, Tinódi S. 1906. 117.; Eckhardt Sándor, Balassi B. 141. — Idézetek: RMKT. III. 18, 36, 50, 51, 53, 54, 113. — Nyári Lőrinc: III. 103—4.

209—210. l. Idézetek Tinóditól: RMKT. III. 33, 35, 58, 88, 280, 276, 58. — Bornemisza refrainjének egyeztetése Tinódival: Dézsi id. m. 140.

211—212. l. A Lutherről szóló versszak: RMKT. III. 192. — E versszak alapján is prot. szerzőt tesz fel Mészöly id. m. 92.; Szilády is: RMKT. III. XXX. l. — Budai Ferenc Tinódi-idézete: Polg. Lex. II. 431; Heltai Cancionaléjában az Erdéli História »Historiás Enec Janos Kiralnak testamentomarol« stb. címen keresendő. Hogy Heltai mily önkényesen járt el régibb művek új kiadásában, l. Szilády, RMKT. III. 385—387.; nálam is, alább, a Zsigmond krónikája tárgyalásában. — Zov. Lex. 483. l. »protestáns verselőnek« mondja Tinódit. — Tinódi Nádasdyról: RMKT. III. 46.

212. l. Tinódi Salmról: III. 16, Czeczeiről 58, Petruitról 11, a barátról 56, Castaldóról 57, Ferdinándról mint törvényes királyról 8.

213—4. l. Izabella és fia Ferdinándról: u. o. 57. és 60, Ferdinánd elhatározása: 54.

214. l. Tinódi mint kútfő. Sambucus lefordította Egervár viadalját; kiadva Ranzanus 1558-i kiadása függelékeként. Istvánfi Miklós különösen Eger ostroma előadásában használta. Forgách Ferenc Annaleseinek hozzá való viszonyát Bártfai Szabó László tisztázta. Budai Ferenc Polg. Lex.-a teljesen kiaknázta, népszerűsítve adatait. A legújabb történetirodalom is jóhiszemű forrásként értékeli. — Költők közül: Schesaeus a Ruinae Pann. 1571, III. könyvében az ő Losonczijából merít, egyébként is a Cronica a főforrása; Chabai Mihály Encomium Arcis Agriae c. distichonai (1556) Szilády szerint (RMKT. III. 436.) Tinódi ismeretére vallanak. Forrásul használta Arany (Losonczi, Szondi két apródja), Tompa (Árokháti Lőrinc-élhez). L. ezekről Dézsi, Tinódi S. 140—141. — Istvánfi Miklós epigrammja így hangzik: »Pannonici heroes, quos Mars atque inclyta virtus Astris beatos intulit, Tantum Tinodio debetis, credite, vati, Qui facta vestra concinit, Quantum grandiloquo Pelides magnus Homero Aiaxque debet scutifer, Ille etenim facit, ut post invida fata libellis Vivatis omnes in suis. « (Carmina, Juhász-féle kiad., 26. l.)

216—219. l. A Petrovay-féle szöveg másolatát Kristóf György volt szíves nekem megküldeni; Petrovay énekeskönyve a kolozsvári ref. kollégium tulajdona. — A »Sz. Patrick purgatoriuma« látomás-irodalmába tartozó középkori példánk: Nyemlt. VIII. 93. — A Zsigmond-krónika ezen részén Szilády (III. 468.) a forrásul említett ének humorát érzi; Solymossy (M. Néprajz III. 215), valamint Kardos Tibor (Középkori Kultura, 174—179) Tinódiénak tartja. Solymossy úgy véli, Tar valami nagy vétket követett el és gyóntatója ítélhette a legsúlyosabb penitenciára. Kardos a Zsigmond udvarában otthonos averroizmusban s annak Dantéval ellenkezésében látja Tar elhatározásának szülőokát; ugyanő a Tar-monda további hatását látja a pálos Soklyósi László esetében, ki Garai Miklósról és Zsigmondról jóslatokat is mond. — A Peregrinatiót közölte Széchy Károly, ITK. 1896. — John Mandeville hatásáról Fest Sándor, IT. 1936. 72. — Lovagi epika feltehető előzményéről Mályusz Elemér, A Toldi-monda, Hóman-Emlkv. — L. még Posonyi Erzsébet, A Tar L.-monda és a Sz. Patrik-purgatoriumi víziók keletkezése, Mságtud. 1942. — Bonfini, Dec. III. Lib. 9., szól egy

bizonyos Lőrincről »Qui signa ante funus Caroli detulit«; e helyhez Kovachich M. Gy. szerint (Scriptores rerum hung. minores, 1798. I. 334.) Liszti János veszprémi püspök a maga példányában ezt írta hozzá: »Toth (!) Lewrincz, qui maledicto Regis jussus ire ad Infernum, ivit et reversus multa miranda retulit«. Ez is igazolná a monda elterjedtségét. — A Tinódinak tulajdonított Tar-epizódot Jókai a maga Fráter György c. regényében (II. kötet VI. fejezetében) el is énekelteti vele a barát váradi püspöki palotatájában, megjegyezve, hogy effélékért őt Fráter György már egyszer kikergette, s azóta lett neki ellensége a lantos. Szerepelteti már Mohács előtt is (!), Kármán Demeterrel együtt, s Fráter György apjának és testvéreinek temetésén rigmusokat énekeltet vele azok viselt dolgairól; majd II. Lajos udvarában Szabács viadaláról, de más tárgyú s 1542-i énekéből vett idézetekkel (I. rész XIV. és XVIII. fejezete).

220—221. l. Ez énekesekről Dézsi, Tinódi S. 53, stb. — A kassai pör: Figy. 1886. 329, ITK. 1891. 40, Dézsi id. m. 54. — Tinódi-idézetek RMKT. III. 262, 250. — Kármánról Tinódi u. o. 43.; őt Szilády és Dézsi mondják nem-magyar hegedősnek, de azt legfeljebb a »rác mód« kifejezésbe lehetne belemagyarázni; Tinódi szövege arra nem ad okot. — Csabai Mátyás versét kiadta Bodola Gyula, Dobó István a M. Költészetben, Kolozsvár 1908; Szilády szerint (III. 436) vlszlg. ismerte Tinódi énekét, Dézsi szerint (id. m. 141. l. jegyz.) nem.

221—223. l. Tőke Ferencről Szilády, RMKT. VI. — Egyezések Tinódival: a török császár hatalmának azzal jelzése, hogy országunknak már csak a gallérát hagyta nyakunkba: Tinódi, RMKT. III. 288, Tőke, u. o. VI. 131; Egervár viadaljának első versszaka (III. 105), meg Tőke utolsó előtti két versszaka (VI. 150); párhuzamos hely a két ostromban a törökök bekiabálásának dobbal, trombitával elnyomása: III. 144, VI. 141; hogy Ali basa »szakálát is megszaggatta gondjába« (VI. 141), v. ö. Tinódi: »Az ő szép bajuszát mondják hogy szaggatta« (III. 36). — Spiráról Dézsi, IT. 1927. 211. — Epitaphiumáról Kemény József, Tört. és irod. kalászatok 155; Holub József, Istvánffy Pál, Békefi-Emlkv. 1912; Dézsi, Tinódi S. 146. — Szigetvár veszéséről Dézsi, RMKT. VII; Musztafa basa levele Miksához: Takáts S., Eckhart F. és Szekfű Gy., A budai basák magyar nyelvű levelezése, 1915. 22. — Dézsi érvei Tőke szerzősége mellett: csak »summában« adja elő, mint Tőke; nem írja le a várat, bizonyára mert előbbi művében már megtette; Szolimán viselkedése olyan, mint Tőkénél Alié; országunk maradékát »köntösünk félgallérának« mondja; Dézsi jelzi, hogy e kép Tinódinál is megvan. Megvan másnál is: a Nikolsburgi Névtelennél: RMKT. VIII. 50; a XVII. sz.-ban Szatmári Ötvös Istvánnál (Titkok jelenése, 1668. 91. — Idézi Földváry Antal. — Schesaeus verse a Ruinae Pannonicae kiadásában, 1571; újra: Anal. Rec. 306—320.; fordítása Hegedűs Istvántól Kisf. Társ. Évl. 60. 158.; l. róla Szekfű, MKSzle 1906. 321 és Simai Ödön, A szigeti veszedelem első költői feldolgozása, EPhK. 1903.

223—226. l. A Cantio de militibusról Dézsi, RMKT. VII.; U. az, Tinódi S. 180; a Kuun-Kódex ismertetése Dézsitől: ITK. 1916. — Kerecsényiről Polg. Lex. II., Zrínyiász II. 55. vsz. — Hogy foglyul ejtett előkelőbb törököket közvitézek ajándékozni szoktak főtisztjeiknek, akik u. i. el tudták tartani rabjaikat, míg váltságdíjat nem kaptak értök: l. Takáts I. 279 stb. — Balázsdeák Mártonról Nagy Sándor, EPhK. 1885. 157; RMKT. VI. 384, VII. 385, VIII. 454. — A Nikolsburgi Névtelen verse u. o. VIII.; Bonfinit ő vlszlg. csak Heltai kiadványából (Hist. inclyti Matthiae, 1565) ismerhette, Sambucusából (1568) még aligha; Heltai m. nyelvű Cronicáját (1575) még nem ismerhette. Bonfini szóbakerült részlete (IV. decas, 6. könyv)

Madzsar Imre fordításában (Mika Sándor, M. tört. olvasókönyv I. 1906. 204.) így hangzik : »Hol vagy, hol vagy Báthory? . . . ha még élsz, felelj Báthory : én vagyok Kinizsi . . . A vajda a minden felől halomra gyűlt hullák között így kiált : »Itt vagyok, Pálom, itt vagyok, még élünk«, stb. — A Nikolsburgi Névtelen énekében : »Az Báthory Istvánt úgy keresi vala, Felszóval kiáltván . . . : Hol vagy Báthory István, vitézek vitéze? . . . Hol vagy, felelj nekem, Úr Istennek vitéze! Kenesy Pál vagyok . . . Hol vagy? Felelj nekem . . . Megösmerte vala immáron az vajda, . . .Az holttestek között felele, im ezt mondá : Ihon vagyok, élek én is vétéz társam, . . . Jóllehet magamat már csak alég bírom«. Ő közvetlen Bonfiniból merített, hisz egész tárgya onnan való. — Temesvári István is írt éneket a kenyérmezei ütközetről, szintén Bonfini alapján, 1569-ben, de az ő szövegezésétől (RMKT. VIII. 130.) a Cantio pulchráé távolabb áll, mint a Nikolsburgiétől. — Kerecsényi deákja, vagy deákjai, minthogy ő elébb Sziget kapitánya volt, ismerhették a dunántúli énekeseket. A »gallér«-hasonlat, mely Tinódinál tűnik fel, s Tőke Ferencnél, meg a Névtelennek Sziget veszedelméről írt versében ismételten felbukkan, megvan a Nikolsburgi énekében is.

226—228. l. Szegedi András : RMKT. VI.

229—232. l. Ráskairól Szilády, RMKT. VI. és O. K. 1057. sz. (a Vitéz Fr. kiadásában) ; Széll Farkas, Egy XVI. századi codex, 1884. 26 ; e codexben az ének záradéka 1557-et mond szereztetése évének. — A történet rokonságáról Horváth Cyrill a Régi m. irod történetében ; Visnovszky Rezső, Széphistóriáink olasz-latin csoportja, 1907 ; Fóti József Lajos, ITK 1908. 266 ; délszláv rokonságáról Szegedy Rezső, ITK. 1912 ; nemzetközi elterjedtségéről Katona Lajos, Irod. Tanulm. 1912. I. 296. — A Csereiféle változatról, mely a Tört. Tár 1906-i évfolyamában olvasható (»Cserei történetbölcseleti műve«, közli Szádeczky Lajos) : Pintér Jenő, Jegyzetek a régi m. irodalom történetéhez, különnyomat a jászberényi m. kir. áll. főgimn. 1908—9. évi értesítőjéből. — Az asszonyt úrnak szólító török szokásról Németh Gyula szóbeli közlése alapján szóltam. — Török énekesek szerepéről magyar uraknál : Takáts I. 415—438. — A horvátok északravonulásáról, a Sopron megyében lejegyzett horvát románcról Bajza József, Bankó leányának nyugatmagyarországi horvát változata, IT. 1934. — L. még Payr 118. — A családi vonatkozású nevekről Szilády, RMKT. VI. 305.

232—235. l. A legtöbb felmerült kérdésről Dézsi, RMKT. VII. — A tárgy rokonságáról még : Gragger, Ung. Balladen, 1926 ; Ortutay-Buday, Székely népballadák 304—306 ; Kardos 247 ; Honti János, A Szilágyi és Hajmási-mondaszöveg története, ITK. 1930 ; Szabó Zoltán a felvidéki változatról ITK. 1936 — A borsodi Szendrőről, Bebek Rigómezőn elesett őseiről Polg. Lex. I., Bebek címszó alatt. — »Veszteg űltében« szerezte énekét Kákonyi Péter is : RMKT. II. 289. — A tárgy m. történeti alapjáról Thury József, ITK. 1893. — Dsemről én, Megoszl. 112. l. — Zrínyi a Hunyadiak genealógiájáról : Gr. Zr. M. prózai munkái, M. Szemle Társ. kiadása, 1939. 231.

236—237. l. Horvát változatokról Szilády, RMKT. VI. 312 ; Szegedy Rezső, Bp. Sz. 153. k., 1913 ; Pável Agoston, EPhK. 1913. — A széphistóriában említett »szentelt vitézek« talán johanniták vagy templáriusok (l. Bajza, IT. 1934.) — Hogy a versenyivás, meg a vén Bankó hahotázása minden horvát változatból hiányzik: Bajza IT. 1934. 15, 16.

238—242. l. A megemlített énekek a RMKT. következő köteteiben találhatók : Baranyai, Biai, Kákonyi, Tar, Thordai Benedek, A Tordai Névtelen a II.-ban ; az Adhortatio mulierum, Battyáni Orbán, Nagybánkai,

Nyilas Névtelene, Végkecskeméti a IV.-ben ; Fráter Gáspár a VII.-ben, a többi a VI.-ban.

239—240. l. Jobb verselők jegyzéke, sorfajok szerint. Az ú. n. ősi nyolcast, melynek mindössze két példája kerül elénk ebben az időszakban és csoportban, mindkét szerző igen jól írja : a Tordai Névtelen (1544), meg a »Magasztallak én Istenem« kezdetű dicséret névtelen szerzője (1559). Szintúgy a felező tízest Végkecskeméti, a 121. psalmus névtelen fordítója (11-essel váltogatva ; 1549), meg az Adhortatio Mulierum névtelenje (12-es refrainsorral zárva a strófát). A sapphikus 11-est (5, 6) az imént említett psalmusfordító Névtelen (10-essel váltogatva) ; Baranyai Pál pedig a tékozló fiú megéneklője, meg Gyulai István, egy Hymnus c. ének szerzője, három ily sorhoz egy ötöst társít strófa-zárul, így egészben véve az antik sapphikus strófa képletét modernizálva (1545?). Az egymetszetű 11-esben (4, 7) is van, aki elég jó ritmusérzékkel mozog : a »Manasses és Nabugodonozor« névtelen szerzője (1553 előtt), meg a Sarlóközi Névtelen (az utolsó ítéletről, 1552) ; Szepetneki János (Bátorítás, halál ellen) három ilyen sor után egy 13-assal zárja strófáját (1555). Nem rossz a felező 12-sben Balázsdeák Békesi (Sodoma és Gomora, 1559), jó Tar Benedek (Házasságrul dícséret, 1541) és Kákonyi Péter (Sámsonról, Astiagesről 1549), igen jó Paniti János (Házasok könyörgése, 1551) és Barát István (psalmus-fordítása). A 6+7-re oszló 13-asban egy Névtelen Ábrahám-ja (1555) jó ; két egymással rímelő 12-est 13-as refrainnel zár rímtelenül a 127. psalmus kitűnő fordítója. E sorfajnak s elemeinek szép kombinációja Pap Benedek igen jó verselésű dicsérete. A 8+5-re oszló 13-asban jó egy Jeremiási részletet fordító ének (»Emlékezzél, mi történék Uram mi rajtunk«), kitűnő a Nyilas Névtelenének házaséneke. A 14-esre Valkai Kelement említhetni (Isten előtt való igazulásról, 1545), meg Gregoriust (Micsodás az fösvény ember, 1555), a 15-ösre Thordai Benedek kitűnő XXX. psalmusát, melynek külön refrainje van a páratlan, s külön a páros rendszámú versszakok számára, s a kettő egymással rímel, — a 16-osra pedig egy Névtelen jeremiádját (»Keserves szívvel Magyarországban mondhatjuk magunkról«). Külön említendő Nagybánkai Mátyás, ki a felező tízesre és 12-sre, a 16-os és 19-esre egyaránt az átlagnál jobb verselésű példákkal szolgál. — Az említett énekek RMKT-beli lelőhelyére vonatkozólag l. a megelőző jegyzetet!

242. l. Biairól Katona II. 139 ; hogy Manasses könyörgése nem a bibliából van véve : U. az, II. 187.

243. l. Baranyai e sorait : »Énekbe minap az ki ezt bészerzé, Az ő *életét isten* elvégezé« : úgy értik, hogy ezt már az ő halála után írta volna valaki ő róla, vagy hogy hitehagyását értené halálán. — Lehet azonban íráshiba e helyett : »Az ő *énekét* itten elvégezé.« L. RMKT. II. 469.

245—246. l. Nagybánkairól Szilády, RMKT. IV. ; ugyanő, u. o. 273—278, közli Heltai toldását Hunyadi János származásáról.

246—249. l. Hogy Gregorius Szegedi Gergellyel azonos : l. Bucsay Mihály, Szegedi Gergely, 1945. 20—21. — Nyilas Névtelenéről RMKT. IV. 303. — A Sarlóközi ről, Gregoriusról, Armbrusztról és a Zay-ugróci epigrammáról RMKT. VI. — A mulier és a femina jelentéséről Katona II. 77—78.

248. l. A »Simon bíró« gúnynév először Tar Benedek énekében és az Adhortatio mulierumban fordul elő, valószínűleg a német »Siemann« átvételeként. A »bíró« e szólásban nem judex-et jelent, hanem csak gazdát, mint a házbíró, udvarbíró, várbíró összetételekben. L. Waldapfel József, MNy. 1937. 236.

249. l. A gyóntatni akaró apácák példája: Cornides-Kódex, Nyemlt. VII. 139.

249—252. l. Nyilas Névtelenéről RMKT. IV. Szirákiról és Panitiról u. o. VI. — Paniti Nagyszombatban lakozásáról u. o. IV. 269. — Tar Benedekről RMKT. II.; az Adhortatióról u. o. IV, további hatásáról u. o. 305—308. — Tar B. zárósorához (»Az énekszörzőt mondják jó embörnek«) l. a szegedi népnyelv eme szólását: »jámbornak mondja a gazdát«, mit közlője (Bálint Sándor, MNy. 1939. 333. l.) szerint arról a cselédről mondanak, aki váratlanul felmond. — E házasénekekről l. még tőlem: Hír három virágénekről, MNy. 1949. 5—6.

253—256. l. Császár Ernő, A m. prot. zsoltárköltészet a 16. és 17. sz.-ban. ITK. 1902; Horváth Cyrill, A Batthyány-kódexről, u. o. 1905. — A Névtelen 1559-i éneke: RMKT. VI. 262. — Gyulai István, Szepetneki, Barát István, Pap Benedek: u. o. VI; Thordai Benedek, Fodor Bálint, Valkai Kelemen: u. o. II; Végkecskeméti Mihály, Battyáni Orbán: u. o. IV; Névtelenek: u. o. IV. és VI.

253—256. l. A két névtelen vers-idézet: RMKT. IV. 73, VI. 17; Szepetneki: VI. 194; Pap Benedek: VI. 242; Barát István: u. o. 246; a Névtelen 127. psalmusa u. o. 256; Végkecskeméti u. o. IV. 48—50.; a latin zsoltárszövegek fordítása, zárójelben, Károlyi Gáspár szavaival.

256—258. l. A Batthyány-kódex: Nyemlt. XIV; Horváth Cyrill, ITK. 1905; a kódex koráról u. o. 140 és 413. l.; énekeiről Friedrich Károly, A m. evang. templomi ének történetének vázlata, 1914. — Himnuszok mint prot. népénekek: Horváth Cyrill, ITK. 1905. 142—145.

258. l. Ritmusos taglalás próza-látszatú szövegben: Nyemlt. XIV. 214, 215, 276; közölés példái: u. o. 166, 169, 176, 190; refrain: u. o. 168. — Az idézett két ének: Nyemlt. XIV. 151 és 209.

262. l. Genf és Debrecen »gúnyneve«: Révész Imre, A kálvinista Róma, 1934; v. ö. MNy. 1935. 129.

265. l. Huszár Gál életrajza: RMKT. VII, Révész 130, Payr 358, Gulyás Pál 239, Schulek Tibor: Bornemisza P. 20—22.

266—269. l. Miksa főhg. miatt palástolta: Zoványi 328. — Úrvacsoratana: Révész Imre, Huszár Gál . . . egyházi beszédei, Prot. Egyh. és Isk. Lap, 1862. 102; Zoványi 328, Révész 130. — A Libellus Epistolaris-ról Ráth György, ITK. 1896. 52, Révész 104. — Méliusz álláspontja: Révész 110, Huszáré u. o. 324. — Révész hajlandó Huszárt pályája végén helvét hite miatt üldözöttnek tartani: 324.

266—267. l. Énkvéről RMKT. VII. 359. VIII. 436. (Dézsi Lajos). — A zürichiek ének-ellenessége: Révész 234. — Huszár Gál előszava közölve RMKT. VII. 360; levele Bullingerhez: Révész Imre id. m., Prot. Egyh. és Isk. lap 1862; l. még Ráth György, id. h. 49; Zoványi 327; Révész 130.

269. l. B. Forgách Imre Huszárról: »parens meus alter et amicus longe omnium carissimus, theologus doctissimus«: l. Komáromy András, MKszle 1888. 214.

269. l. Zoványi 275—293; Révész 97—104.; Bucsay Mihály, Belényesi Gergely, Kálvin M. tanítványa, 1944; Belényesiről Révész is: 101, 125; Belényesi három levele Conrad Hubert strasszburgi prot. lelkészhez: EPhK. 1938. 314—320. — Hogy Krisztus testi vételének tagadása támadás a Szentháromság ellen: Bucsay, Szegedi Gergely, 1945. 19. — Ráth György, Bullinger és a reformáció, ITK. 1896. — Heltai: Zoványi 291—292. — Draskovichról Révész 105; Révész Imre: Kálvin legelső m. támadója

Draskovics Gy. és Confutatiója (Theol. Szle 1933, és a Theol. Tanulmányok sorozatában, Debrecen, 1933); Polg. és Pallas Lex.; műve: Confutatio eorum quae dicta sunt a Joanne Calvino sacramentario; ennek Kálmáncsehire vonatkozó részletét l. Papp Gusztáv, K. Sánta Márton, 1935. 19.

270. Kálmáncsehiről Révész 104—108; Zoványi 293—319; Papp Gusztáv imént id. m. — Gyulafehérvári kanonokokról Kiss Ernő, Dávid Ferenc, 1900. A Disputáról: Heltai, Háló, 56.; Zoványi 144. l. — Borsos krónikáját kiadta Gr. Mikó Imre, Erdélyi tört. adatok, 1855. I; utal rá Kiss Ernő id. m. — A »ladányi« zsinatot (1552) Zov. Lex. 213. l. szerint nem Püspök-, hanem Körösladányban tartották; Miklós Ödön püspökladányi zsinatról szól: Egyháztörténet 1943. 324.

271. l. Énekeskönyvéről l. RMK. I. 364. sz. — Papp Gusztáv id. m. 53. l. szerint a Kálmáncsehi püspökségre vonatkozó állítás nem nyugszik elég szilárd alapon. Mindössze Szegedi Gergely mondja őt egy Petrovicshoz írt, 1557-ben ki is adott levelében Petrovics episcopusának. Papp G. azt hiszi, csak tiszteletcímről van szó, s Kálmáncsehi nem tartott igényt a püspöki címre, mert különben annak világosabb nyoma maradt volna fenn, éppúgy, mint Wiener Pál (1553), Tordai Demeter (1554), K. Boldi Sebestyén (1555), Hebler Mátyás (1557), Dávid Ferenc (1557), vagy Sz. Kis István (1554) püspökségének. Hogy superintendentiájába a Szatmárvidék is beolvadt 1557-ben: Zov. Lex. 101, — hogy csak 1576-ban: Miklós Ödön, Egyháztört. 1943. 7.

271. l. Idézet: Révész 106. — A kolozsvári lelkipásztorok Responsiója közzétéve Papp Gusztáv id. m. Függelékében.

272—277. l. Sz. Kis Istvánról Skaricza Máté, Sz. Kis István életrajza, m. fordításban Faragó Bálinttól, A mezőtúri főgimn. története, 1906; Szilády, RMKT. VI; Zoványi 334; Révész 73; Balogh Ferenc, a Pallas Lex.-ban; Földvári László: Horváth Márk és Sz. Kis István, Prot. Egyh. és Isk. Lap, 1894; Wéber Samu u. ott u. arról. — A toronyi zsinat és Sz. Kis püspöksége: Kiss Áron 21, H-Sz. III. 273. — Hittani munkáiról ugyanazok és Zoványi 439. — A Balbinak tulajdonított Dialogusról György Lajos, Két dialogus régi m. irodalmunkban, Erdélyi Tudom. Füzetek, 1928. 12. sz.; — Balbiról tőlem, : Megoszlás 232. — A Speculumról Wéber Samu: A pápaság tükre a XVI. sz.-ból, Prot. Egyh. és Isk. Lap, 1894; u. arról Révész Kálmán u. o. — Johann Jacob Grynaeus (1540—1617) életrajzi adatai: Allgemeine Deutsche Biographie X. 71—72.

277. l. A Siralmas éneket Szegedi Gergelyének tartja Földváry László, Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez, 1898. 41, és Bucsay Mihály: Szegedi Gergely, 1945. 106. Minthogy versfőiben — »Szegedi fecit egre« — keresztnév nincs megjelölve, a szerzőség kérdése vitatható. Bucsay úgy véli, hogy a versfőkbeli »egre« Egerre utal, márpedig Egerrel Sz. Kis Istvánnak nem, Szegedi Gergelynek azonban voltak valamelyes kapcsolatai. Csakhogy az idézett versfőszöveg a »fecit« tanulsága szerint latinul van megfogalmazva, ennélfogva az »egre« is minden bizonnyal latin szónak (= aegre) veendő, s azt jelenti, hogy betegen, fájdalmasan. Már Toldy Ferenc, A m. költészet kézikönyve I. 1855. 175., majd pedig Szilády, RMKT. VI., Sz. Kis István szerzeményeként közölte. Súlyosabb és egészen kétségtelen érv kellene ahhoz, hogy a szerzőségre vonatkozó hagyományos köztudatot megfordítsuk.

279. l. Szkhárosi verse RMKT. II. 199, Pap Benedeké u. o. VI. 239. Hogy emez Sz. Kis István nyomán indul: Szilády u. o. VI. 377.

279. l. Szegedi Gergelyről Zoványi 322—26, 415—16. l.; RMKT. VI, VIII. 447; Révész 235. l.; Bucsay Mihály: Szegedi Gergely Bp. 1945. — Egri fogságáról u. az 82—88; Belényesi Gergellyel azonosítása: Bucsay: Belényesi Gergely, Bp. 1944. 3, u. az: Szegedi Gergely Bp. 1945. 4. — Mizsérrel azonosságát, s végig Debrecenben maradását tartja valószínűnek Zoványi 415—16. — Epistolája: RMK. III. 444. sz.; Bucsay Mihály id. m. 25.

280. l A Váradi Énekeskönyvhöz való viszonyáról RMKT VIII. 447, Révész 235; részletesen Bucsay, imént id. m. 93—108.

281—2. l. Zsoltárfordításairól Császár Ernő, ITK. 1902. 313. — Idézet Szilády tól: RMKT. VI. 369. — Sztáraihoz való viszonyáról Bucsay, imént id. m. 101—104. — Balassa rokon sorai: »Az én búsult lelkem én nyavalyás testemben Tétova bujdosik, mint madár a szélvészben.«

283. l. Szegedi zsoltárainak személyes adalékairól: Bucsay id. 78—79., részben Szilády nyomán.

285—288. l. Méliusz születése évét bizonyos források 1515-re tették; egy cseh kútfő végleg eldöntötte, hogy az 1530-as években született; ezt állapítja meg Révész Imre: Emlékezésül, Pap Károly-Emlkv. 1939. 430; a cseh kútfőt kiadta és kommentálta Theol. Szle. 1938 (Méliusz P. levélváltása a cseh-morva atyafiakkal) és 1939 (Jegyzetek M. P. és a cseh-morva atyafiak levélváltásához). Feltehető képmásáról Pap Károly, Méliusz Péter arcképe, IT 1913. — Életrajza: Révész 108. RMKT. VII; Zoványi Jenő: M. P. ifjúkora (Tanulmányok a m. prot. egyház és irodalom történetéből, 1887. 38—55.); Novák Béla, M. P. élete és munkái, 1899. — Szuperintendenciája kiterjedéséről Miklós Ödön, A szatmárvidéki szuperintendencia történelmének körvonalai, Egyháztört. 1943. 7.; a Szatmárvidék korai beolvadásáról Zov. Lex. 101. Teológiája: Zoványi 402, 412, 383—388, 397—400; Révész 111, 113, 123—125; U. az, Méliusz és Kálvin, Erd. Múz. 1936.

285—288. l. Révész Imre, A Debrecen-Egervölgyi hitvallás és a tridentinum, 1934; innen veszem Méliusz »traditionalismusát«. A hitvallás m. fordítása: Kiss Áron 73; idézet a predestinációról u. onnan, 103. l.; néprajzi érdekű elemeiről Barla Sz. Jenő, Az 1562. évi Debreceni Hitvallástétel népies vonatkozásai, Ethn. 1908. — Méliusz vitája Sztáraival: Zoványi 432; az Apologiában cáfolt vádakat felsorolja U. az 435—437.

288. l. Stancaro; Révész 90—92, Zoványi 361—367; Kanyaró Ferenc, Unitáriusok M. országon, 1891; Révész Imre, Száz. 1936. 43, stb.; Barlay Szabolcs, A magyar reformáció és az északolasz szabadgondolkodás, 1949. 12—15. Révész Imre, Debrecen lelki válsága 1561—1571: Száz. 1936, és Akad. Értek.

290—291. l. Fitz József, A vándornyomdák, Mságtud. 1943. 19—20; Takáts Sándor I. 21, 142—3, 148, 238; Ravasz László 186. — Arany Tamás: Zoványi 367, Révész 152.

291—292. l. Méliusz-idézet: könyve 88. lapjáról. — Egri Lukácsról Kanyaró id. m.; Révész 157.; az ellene tartott zsinatokról Kiss Áron: Károli-Emlkv., szerk. Kenessey Béla, 1890. 46. — Patkó, Somogyi: Révész, Debrecen lelki válsága, Száz. 1936. U. az, Félegyházi Tamás, Száz. 1937. — Karácsony Györgyről Istvánfi Miklós, az 1572. évhez; Révész Imre, Debrecen lelki válsága, Száz. 1936, és »Tegnap és ma és örökké« c. tanulmánykötetében, 1944.

293. l. Zsinatok, melyeken csak Méliuszék vettek részt: Debrecen, 1567; Nagyvárad, 1568; Csenger-Miskolc, 1570; a Debrecenbe 1568-ra összehívott vita elmaradt, mert az erdélyiek nem mentek el. Csak Dávidék

zsinatai ; Torda, 1567 ; Marosvásárhely, 1570. — János Zsigmond és Dávid látogatása Debrecenben : 1569. — Viták : Gyulafehérvár, 1568. márc. ; Nagyvárad, 1569 nov. ; Békés, 1570 (Méliusz és az akkor ottani pap, Basilius közt). — A nagyváradi disputáról Novák, Méliusz P. ; Kiss Ernő, Dávid F. ; Kiss Áron 636—654.

295—303. l. Révész a kátéról : 112. Idézet : Kiss Áron 571. — Zoványi Jenő, Melius mint exegeta (Tanulm. a m. prot. egyház és irod. történetéből, 1887. 3—37.). — Idézetek : Ravasz L. 186. Révész 230. — Bibliafordításairól Harsányi István 40—44. A Colossabeliekhez írt levél magyarázatjának új kiadása, mai helyesírással, »A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi ker. (ref. és ev.) egyházi írói« Incze Gábortól szerkesztett sorozatának VII. sz. füzetében, 1937. — A virágénekekre vonatkozólag l. tőlem : Hír három virágénekről, MNy. 1949. Mikesy Sándor : Zöldvár, u. o. Csefkó Gyula : Zöld Kódex, u. o. 1951.; 71. — A Jelenések könyve feddőzéseiről Horváth Cyrill, A régi m. irod. tört. 216—220 ; Méliusznak ugyanekönyvbeli török-magyar rokonításáról S. Szabó József, Méliusz nyelvtudása és fajrokonsági elmélete, Prot. Sz. 1936. 272 ; Földváry Antal 21. — Saját idézeteim Az két Sámuel stb. lapszéli jegyzeteiből : fol. 153 hátlap, 10, 22, 33, 27. — Méliusz énekei : RMKT. VII. ; »Ephes« = semmis ; »zarr, nekar« = jött-ment (Czeglédy Károly szíves közlése).

302—303. l. Vers-idézetek : RMKT. VII. 116, 152, 135. — Méliusz Herbariumáról Gombocz Endre, A m. botanika története 1936. 31—36, 60 ; Kneifel Mária, Purkircher György, 1942 ; Beke Ödön, Szókincs és nyelvhagyomány, Értek. Nyusztudk. 1948. 11—12. és ITK. 1948. 27, 28.

304—308. l. Az itt szóbakerültekről Szinnyei ; Pintér ; Zoványi cikkei a Pallass-Lex.-ban. — Heltai Hálója : RMK. 35. sz., 1915, kiadta Trócsányi Zoltán, 11—14. — Károli Péterről Bodnár I. 156—162. — Félegyházáról Révész Imre, Debrecen lelki válsága, Száz. 1936, s itt különösen : U. az, Száz. 1937. 273. stb. — Koncz József, A wittenbergi akadémián a XVI. sz.-ban tanult m. ifjak latin versei, ITK. 1891. 256. — Kátéjáról Enyedy Andor, A m. ref. kátéirodalom, Theol. Sz. 1928. 124. — Sz. Hellopoeus kátéjáról U. az, 123 ; latin verseiről Karenovich József, Zrínyi Miklós a szigetvári hős költészetünkben, 1905. 128—131.

308—309. l. Gönczi Györgyhöz Herepei János cikke, Erd. Múz. 1942. 559. — Az »articuli minores« jellemzése és m. fordítása : Kiss Áron, 686—695. — Énekeskönyvének azt a példányát ismertettem, melyet Szabó Károly ír le a RMK. I. 252. sz. alatt és első kiadásnak tart ; szerkezete valóban a legkorábbi többi kiadásokéval egyezik. L. Erdélyi Pál, Énekeskönyveink a XVI. és XVII. sz.-ban, MKszle 1899, különnyomat 33. l.

309—310. l. Sz.-Újfalviról Theol. Ismeretek Tára ; Trócsányi Berta, Yolland-Emlkv. 139. — Halotti énekek külön-csoportosítása a korábbi énekeskönyvekben : RMKT. VIII. 445—446. — Az énekek gondolatkörének ismertetése : Alszeghy Zsolt, A m. reformáció és antireformáció temetési énekei, ITK. 1916. — Hodásziról Zoványi, Pallas-lex.; Félegyházi kiadásáról Harsányi István 47. l.

311—315. l. Békési hitvita : Zov. lex. 41. l. — Az a Szegedi Lőrinc, ki a »Debreceni írók és tanárok 1588—1700« címen, Borovszky Samutól közzétett Lajstromban (ITK. 1898. 461. l.) említtetik, nyilván nem azonos a Theophania szerzőjével. — Házy Albert, A XVI. sz. társadalomelmélete Selneckernél és Szegedi Lőrincnél (1935) ; ő nem Pap Benedeket, hanem Abádi Benedeket gondolja Szegedi L. pártfogójának. — Hogy Szegedi L. Tolna-Baranyában működött : Gerhauser Albert, MNy. 1917. 274. l. —

A darab kiadva : Alszeghy, M. drámai emlékek ; de ott 1571 helyett sajtóhibával 1570-re van téve szereztetése éve. Újabb kiadása, ajánlásával együtt : Szeged a régi m. irodalomban (a Vajthó-féle M. Ritkaságok 34. sz. füzete). — Iratási ideje : Házy Albert id. m. 28. — Együgyűnek tekinti : Bodnár I. 472 ; ugyanő óv attól, hogy a kor belső életére következtessünk belőle : 473. — Heinrich Gusztáv : EPhK. 1887. — Hitbeli álláspontjáról Révész 238. — A darab társadalompolitikai háttere : Házy Albert id. m. —A tárgy népszerűségéről Ellinger, 67—68. l. — Leveleit Eckhardt Sándor közli M. Ny. 1951. 99.

315—6. l. E. Báthori Istvánról Révész 241 ; tőle az idézet is. Hogy fohászkodásai nem »zsoltárok« : Zov. Lex. 37. — A jellemzőként ismertetett részletet l. Incze Gábor, A m. ref. imádság a XVI. és XVII. sz.-ban, Theol. Sz. 1931. — Fohászkodásai első ismertetője Toldy Ferenc, Adal. a régi m. irod. történetéhez, 1869.

316—317. l. Károlyi Gáspárról Révész 134—137, Zoványi 369. — Neve írásáról Kristóf György. Prot. Sz. 1930. 237. — A Radics névről Kiss Áron, Károli-Emlkv. 74, és Kiss Kálmán u. o. 13. — Életrajzi adatok S. Szabó Józseftől Károlyi-Emlkv. 1940. — A tarcali esetről Harsányi István és Gulyás József, Új adatok Károlyi Gáspárról, 1927, kiegészítésül Iványi Bélának Göncz szabadalmas mezőváros története (1926) c. monografiájához. Ugyanerről Zoványi Jenő, Mettől meddig volt K. G. tályai pap és meddig gönci? Prot. Sz. 1934. 369. Újabban : Harsányi András, Az ismeretlen K. G., Prot. Sz. 1940. — A zsinatokról Kiss Áron. — Szatmár 1562-i ostromáról és Dobó Domokosról Polg. Lex. I. 353, III. 425 és Károlyi-Emlkv. 15.

317—321. l. Idézetek a Két könyvből : M. Irod. Ritkaságok, szerk. Vajthó László, 5. sz., 31, 61—62, 71, 73. — Hogy Batizi világkrónikáját Dézsi András és Károlyi G. felhasználta, azt Habis György A XVI. sz. világkrónikái c. kéziratos doktori értekezésében állapította meg, Bp. 1940. — Kathona Géza tanulmánya : Károlyi G. történelmi világképe. Theol. Szle 1943 és Theol. Tanulmányok 75 sz. — Ferenczi Zoltán nyilatkozata : Magyari-kiadása, RMK. 27. sz. 15. l. Turóczi-Trostler forrástanulmánya : Min. 1933. 230.

321—322. l. A vizsolyi nyomdáról Gulyás Pál, Mantskovit Bálint, Prot. Sz. 1929. 455 ; Fitz József, A vándornyomdák, Mságtud. 1943. 25—26, 35. — Hogy Vizsoly földesura ekkor Rákóczi Zsigmond : Révész Imre, Prot. Sz. 1940. 331 ; hogy épületet ő adott a nyomda számára : Gulyás Pál, Nyomdáink belső élete, ITK. 1948. 1. l. — Az Index biblicusról Thienemann, ITK. 1923. 25. — Sz. Molnár emlékezése Károlyiról és Peleiről a Vizsolyi biblia II. kiadásának (Hanau, 1608) előszavában és magyar-latin szótára (1604) ajánlásában ; idézi mindkettőt Dézsi, Sz. Molnár Albert Naplója, stb. 6. — Munkatársairól S. Szabó József, Károlyi-Emlkv. 1940. 22 ; Peleire vonatkozólag Sólyom Ernő, Prot. Sz. 1941. 260. — Segítőtársak részét a fordításban Csontos József értekezése (a Vizsolyi biblia nyelvéről) kísérelte meg meghatározni ; ugyanő tagadja Bencédi Székely állítólagos fordításának felhasználását Károlyiék által : Károlyi-Emlkv. 1940, 97—101.

322—325. l. Károlyi ajánlását »A Vizsolyi biblia előljáró beszéde« címen kiadta az Orsz. Bethlen Gábor Szövetség, 1940.

325. l. Forrásairól ő maga az Ajánlásban ; Erdős Károly, EPhK. 1906. 281. — Bencédi zsoltáraihoz való viszonyát Mohácsy Károly határozta meg filológiai módszerességgel, Károlyi G. Zsoltárfordításának viszonya a korábbi forrásokhoz c. kéziratos doktori értekezésében, Bp. 1948. Sólyom

Jenő, Prot. Sz. 1941. 260., az újtestamentumi részt látja a Heltaiéhoz közelállónak, de ezt esetleges közös alapszövegükre (a Bézáéra) gondolja visszavezethetőnek.

325. l. Naprágyi állítólagos levele: Sárospataki Lapok 1891. 988 (a közlő neve nélkül!); Harsányi István 53; a levél apokrif-voltáról Révész Imre Az Út 1951. aug. 19—25-i számában (»Falra borsót hányni« címmel). Eszerint a levelet tréfából S. Szabó József koholta, s azt a debreceni Prot. Lap 1929-i évfolyamában (316—7. l.) maga kinyilatkoztatta. Ez adatokra Révész Imre volt szíves felhívni figyelmemet. — A biblia kiadásairól Harsányi 54—62; Révész 136. — A töredékekről Havrán Dániel, MkSzle 1927; Krompecher Bertalan, u. o. — Erdős József adatai: Károlyi-Emlkv. 1940. 58.

326. l. Pázmány és Káldi kifogásait bővebben ismerteti Horváth Cyrill, A régi m. irod. tört. 406—412; Rácz Kálmán, Károlyi és Káldi bibliafordításai és a Károli-biblia védelme, 1892. — Ballagi: Nytud. Közl. 1864.

327—328. l. Erdős József: EPhK. 1906. — Harsányi 54. — Révész 136.

328. l. Nyelvi idegenszerűségek: Csontos József, A Vizsolyi biblia nyelve, Károli-Emlkv. 1890. 153, 155, 163, 165; Kállay Kálmán, A Vizsolyi biblia ótestamentomi részének exegetikai értéke, Károlyi-Emlkv. 1940. 68. — Szász Károly, A Károlyi-biblia háromszázados örömünnepének emlékkönyve, szerk. Radácsi György, 1891. 122.

329. l. Károlyi és Sz. Molnár, valamint Arany, Ady stb. viszonyához: Juhász Géza, Károlyi és költészetünk, Károlyi-Emlkv. 1940. 129. — Alapos egybevetés: Verebély Anna, Sz. Molnár Albert zsoltárfordításának viszonya Károlyi G. és B. Székely István zsoltárfordításához, Dokt. értekezés, Bp. 1948. (Kiadatlan). — Károlyinak a népnyelvre való hatásáról Csüry Bálint, id. Emlkv. 1940. 112. — Trócsányi Zoltán, Régi m. nyomtatványok nyelve és helyesírása (A M. Nyelvtudom. Kézikönyve I. 10. füzet, 1935) 14. l.

329. l. Szőllős Pálról és Huszti Imréről: Harsányi István és Gulyás József, Új adatok Károlyi G.-ról, 1927. 8—9; Zoványi, Prot. Sz. 1934. 369. — Gönczi István gönci papságáról Zov. Lex. 160.

330—332. l. Egészben véve Ráth György »Gr. Horváth G. és Lám S. hitvitája« c. értekezése alapján, ITK. 1894; Bocatius verséről Geréb László, EPhK. 1938. 385; Lámról Révész 138; Sideriusról Incze Gábor, A m. ref. imádság 1931. 41, 116. — Thökölyről Károlyi Árpád Száz. 1878. — Tolnai Fabriciusról Theol. Ismeretek Tára.

333. l. Perényi Gáborról Révész 133; — Thury Pálról Theol. Ismeretek Tára; Zoványi Prot. Sz. 1934. 512; RMKT. IV. 312; Révész 133. — Az Idea Christianorum 1616-i (Sz Molnár-féle) kiadásának ajánló levelét közli Dézsi Lajos, Sz. Molnár Albert Naplója stb. 1898. 76—78.

333—335. l. Károlyi Andrásról: Theol. Ismeretek Tára; sárospataki tanárságáról és sírverséről Koncz József, ITK. 1891. 257. — Könyörgései nagy részét kiadta Incze Gábor, A m. ref. imádság a 16. és 17. sz.-ban, 1931. 36 stb. — Balsarátiról Szinnyei; pataki papságáról Zoványi, IT. 1940. 161. — T. Decsi Gáspár Epithalamionja: RMK. III. 564. sz. — Sz. Fabricius Nomenclaturája újabb kiadása Melich Jánostól: Értesítő nyelvtudományi Közlemények. XIX. 9; méltatása is Melichtől: A m. szótárirodalom, 1907. 48—62; növénytani anyagáról Gombocz Endre, A m. botanika története, 1936. 23; egyes szavairól Beke Ödön, Szókincs és néphagyomány, ITK. 1948. 27, 28,

30, 33. — Egy m. nyelvű levelét közli Lukcsics Pál, MNy. 1931. 259. — Fegyvernekiről Szinnyei ; Révész. 274.

336—337. l. Veresmartiról Zov. Lex. 518. — A nagyharsányi és budai disputatióról Kanyaró, Unitáriusok M. országon, 1891 ; Szabó Károly, Ker. Magvető VII. 250 ; Révész 172. — A herczegszőllősi zsinat : Kiss Áron 674. — A hercegszőllősi és baranyai kánonok viszonyáról s Réczés János szerepéről Zov. Lex. 30, 185. — Siklósi Miklós : RMK. III. 765. sz. — Pápa a helvét irány felé : Payr 169. — Huszár D. imádságairól Incze Gábor 89 ; a török fogságban levőkét közli Földváry Antal, 61—63. — Incze G. (117. l.) szerint Szárászi azért fordította le a kátét, mert a debrecenieknek nem felelt meg Huszár D. fordításának zalai dialektusa ; Szárászi, Imrefi Jánoshoz írt ajánlásában erről nem emlékezik. Huszár Dávid »zalai magyarságának« forrása Sz. Molnár Albert Heidelbergi Káté-fordításának előszava ; erre Révész Imre mutat rá lektori jelentésében.

337—340. l. Decsi Gáspár bibliai históriájáról Dézsi III. 147. — Hercegszőllősi cikkely a táncról : Kiss Áron 683.

340—342. l. Beythéről Révész 146—149, különösen a két felekezet különválására vonatkozólag. Battyányi Boldizsár hugenotta vonzalmairól H-Sz. IV. 262 ; franciaországi tartózkodásáról Eckhardt Sándor, Mságtud. 1943. 36 ; Payr szerint (200. l.) Beythe vitte át a kálvinistákhoz ; kiváló műveltségéről Takáts I. 16, 36—7, 431—32 ; l. még Payr 193, 201, 406, 731—735 ; Theol. Ism. Tára ; Pallas Lex. — A csepregi colloquium Skultétiféle történetét magyarul l. Thury Etele, A Dunántúli ref. egyház törc. 70—90. — Toldy Ferenc a töredékről M. Költ. Tört. 1867². 184. — Kátéjáról Révész 258, Incze G. 35, Payr 725. Beythe Igaz mentsége ki van adva a M. Prot. Egyh. tört. Adattárban VII. 1908. 65—103. l. (L. Révész 150).

342—343. l. A cáfolt veteködések : I. 61, IV. 133, 150 ; a Lutherok megvédése : I. 241 , úrvacsoratana : II. 96, az ostya ellen : I. 207 ; isteni választásról : II. 147, IV. 119. — Máriáról III. 74 ; a fejedelemségről II. 121, I. 70, II. 10 ; kazdagságról I. 214, sorsvetésről IV. 134. Beythe Agendájáról Gulyás Pál azt véli, hogy az Homberger János gráci ev. lelkész német eredetijéből van fordítva : Prot. Sz. 1929.

343—345. l. Clusiusról és Beythe botanikai munkásságáról Gombocz Endre A m. botanika tört. 1936. 68—133 ; Szinnyei ; Pallas-Lex. — Kneifel Mária, Purkircher György, Bp. 1942. — Clusius és Beythe néhány növénynevéről Beke Ödön, Szókincs és néphagyomány, Értknysztudk. 1948. 11—12 és ITK. 1948. 27 (»csaba íre«), 28, 33 ; a növénynevek nyelvészeti problémáiról Barlay Szabolcs, A Clusiusnál található m. növénynevek kérdése, MNy. 1948. 69, 151 és 1949. 91. — Istvánffi Gyula kiadványa : A Clusius-codex mykologiai méltatása. — Beythe Andrásról Gombocz Endre id. m. 56—59 ; Payr 740—746.

346—350. l. Révész 12. fejezete ; U. az, A m. országi protestantizmus tört. 1923. 29 ; négy egyház területileg kevert fennállása : Szekfű 269 ; Várady Imre 169, stb. ; Pozsonyi Szentmártoni Kálmán, János Zsigmond. 1934. 337—342. — Az unitárizmus eredetéről Kanyaró F. id. m. ; Barlay Szabolcs, Pádua szellemi élete a XVI. században (kéziratos egyetemi pályamű, Bp. 1948) ; U. az, A m. reformáció és az olasz szabadgondolkodás, 1949 (ebben egyenként Servetről és a hazai unitárizmus történetében szerepet játszott olaszokról). — Erasmus hatásáról : Thienemann Tivadar, Mohács és Erasmus, Min. 1924. 52—55. (hogy nem Melanchton, hanem Servet vezette Erasmushoz) · Erasmus és a Comma Johanneum : Erdős József, Comma Johanneum (Emlékkönyv Csengery Jánosnak, 1926. 157); Gerézdi Rabán, Erasmus és az erdélyi unitáriusok, IT. 1947.

351—352. l. Életrajza : Szinnyei ; Kiss Ernő, Dávid F. 1910. Nevéről Trócsányi Zoltán, MNy. 1915. 223. — Értékelése kérdése : Iván László, Dávid F. a szellemtudományi lélektan tükrében, 1935. — Püspökké választása előzményei : Zoványi 196—202. l. Schesaeus verséről Szekfű Gyula, MKSzle 1906. 322 ; a vers m. fordítása Hegedüs Istvántól : Ker. Magvető 1879.

355. l. Kazinczy-idézet : Erdélyi Levelek, Abafi-féle kiad. 94. l.

355—357. l. Paleologusról Jakab Elek, M.-lengyel unitárius érintkezések, Száz. 1892. — Az unitárizmus terjeszkedéséről Kanyaró F. id. m. — Az 1575 után megjelent énekgyűjteményről RMKT. VII. 355.

358—359. l. Az váradi disputációnak előszámlálása c. művet csak Varjas Bélának a kolozsvári példányról készített szemelvényes másolatából ismertethettem.

359. l. A Rövid magyarázat 1910-i kiadásához Boros György írt tanulmányt, Pálfi Márton pedig jegyzeteket. Ennek, meg a De falsa et vera stb. c. kiadványnak Erasmushoz való viszonyáról Gerézdi Rabán, Erasmus és az Erdélyi unitáriusok, IT. 1947. 15—18.

360. l. Iván László szerint (Dávid F. arca, Ker. Magvető Füzetei 7. sz.) Dávid már 1565 óta éppúgy embernek tartotta Jézust, mint 1579-ben, csak a kifejezéssel gyötrődött, mert azt, hogy »isteni«, nehéz kellő szabatossággal megmondani. Annyit azonban, hogy »ember«, kezdettől fogva meg lehetett volna mondani, ha úgy hitte!

364. l. Ravasz László, 192—196. Az 1570-i könyvecskének 8 levélnyi töredékét Cseh Károly ipolysági gimn. tanár Melanchton 1570-i kiadású latin grammatikája egy példányának bekötési táblájából bontotta ki 1939-ben. (Hozzám írt levele szerint.) — Idézet Báthori Istvántól : Liszty János győri püspökhöz 1572. február 18-án írt leveléből ; l. Mon. Hung. Hist., Okmánytárak XLII., Báthori István király levélváltása az erdélyi kormánnyal, közrebocsátja dr. Veress Endre, 1948. 292—293.

364—365. l. Énekéről s az unitárius énkv. szerzőségéről RMKT. VII. 350, 355. Elégiájának m. fordítását közli Pálfi Márton, Ker. Magvető, 1909. 91. — Ravasz L. 191.

365—367. l. Az unitárius egyháztörténet kéziratairól Firtos Ferenc, IT. 1912. 353, és U. az, A Debreceni Disputa, Szászváros, 1917. — A Nagyváradi Komédiáról Borbély István, Ker. Magvető 1909 (némi szövegközléssel) és IT. 1913. 330 ; Balassa József u. o. 1913. 156. — A Debr. Disp. kéziratainak időrendjéről Firtos utóbb id. m. — A reá vonatkozó állítások : Alszeghy Zsolt, M. drámai emlékek, 474. — Dávid Debrecenben : Szinnyei. — A darab szereztetése idejéről Firtos.

368. l. Hegedüs István Schesaeusról szóló akadémiai értekezésében (1916. 24, 31. l.) megállapítja, hogy az az anyag, mely Schesaeus XII. éneke szerint a gyulafehérvári disputában vitattatott, azonos a Debr. Disp. említett részének vitaanyagával. A darab szerzője azt bizonyára nem Schesaeusnak 1571-ben megjelent művéből ismerte meg, hanem vagy jelen volt a gyulafehérvári vitatkozáson, vagy annak Dávid-féle Brevis enarratiójából (1568) merítette. Schesaeus a vita ismertetésében a lutheránus álláspontot juttatja diadalra.

372—373. l. Bodnár a jellemzés kiválóságáról : I. 467. — Heltai munkatársairól Harsányi István 29 stb. — Gyulai István verse : RMKT. VI ; bibliafordításáról Zoványi 189. — K. Boldi Sebestyénről Szinnyei ; Zoványi 171 ; Révész 81 ; Miklós Ödön, Egyháztört. 1943. 13. — Csókás Péterről Révész 265, 274, 281 ; Szinnyei.

374—375. l. Heltai nevéről Trócsányi Zoltán, MNy. 1915. 76.— Születése idejét már Zoványi, Prot. Sz. 1934. 165, korábbinak, 1500 körülinek gondolta. Waldapfel József (ITK. 1934 és Irod. tört. Füz. 54. sz.) az életkorára vonatkozó nyilatkozatok, s a Caspar von Heltau-ra vonatkozó, általa talált adat alapján hajlandó legalább 1490-ig hátrábbra képzelni azt ; ő utal Brodaricscsal való kapcsolataira is. — Honter és Heltai feltehető kapcsolatáról Zoványi 153.

375. l. A nyomda története : Gulyás Pál ; Czóbel Ernő, EPhK. 1911. 115—116. — Klöss Jakabról Gulyás Pál, MNy. 1930. 299. — Vallásos és profán kiadványok idő szerinti megoszlásáról Heltai nyomdájában : Waldapfel József, ITK. 1934. 237 és U. o. 1938. 125.

376—377. l. Heltai a Szentháromság tagadásában csak hosszas belső vívódás után követte Dávidot : Gerézdi Rabán, IT. 1947. 14. — Heltai Dávid F. nyomában : Borbély István, Heltai G., 1907 ; Harsányi István 39 ; RMKT. VI. 326 ; Waldapfel József, ITK. 1934. 238. — Heltai : Midász : l. Bodnár I. 161. — Ágendája ismertetése : Raffay Sándor, A magyarhoni evang. liturgia történetéhez, 1933. 32—35. — Miért ír magyarul : Waldapfel id. m.

377—378. l. A Vígasztaló könyvecskéről RMKT. VI. 331 ; Thienemann, ITK. 1922. 73 ; Incze Gábor 85, (ő egy könyörgést is közöl belőle). A három vers : RMKT. VI. — A Székelyudvarhelyi-kódex rokonszövege : Nyemlt. XV. 65 ; egyéb rokonságáról Szilády RMKT. VI. 328 ; a Cur mundus militat változatai : ITK. 1900. 243 ; m. fordítását közli Hajnal Mátyás, Az Jézus szívét szerető szíveknek stb. (1629), a Cantus Catholici (1651) pedig latinját is, magyarját is. »A gyermeköknek való intés« : RMKT. VI. 333.

378—381. l. Szabó Károly feltevése : RMK. I. 347. sz. — Catechismusai- és Ágendájabeli imádságokról Incze Gábor 28, 88. — Bibliafordításáról Harsányi István 29—40, Bodnár I. 124. — Hogy az Újtestamentum fordítása Bézára is támaszkodhatott : Sólyom Jenő, Prot. Sz. 1941. 260. — Bencédivel való gyérebb egyezéseiről s a Vizsoly bibliának hozzá való viszonyáról Mohácsy Károly : Károlyi zsoltárfordításának viszonya a korábbi fordításokhoz (kiadatlan dokt. értekezés, Bp. 1948). — Jézus Sirah fordításáról Zoványi Jenő, Tanulmányok a m. prot. egyház és irod. történetéből, 1887. 56—62.

381—382. l. A Dialógus részletes ismertetése Czóbel Ernőtől, EPhK. 1911 ; már ő utal (133. l.) Franck munkájára, de csak címe szerint van róla tudomása. A Dialógusnak Franck művéhez való viszonyáról, s nyelvéről Waldapfel József, Heltai G. forrásai, ITK. 1934. és Irod. Tört. Füzetek 54. sz. — Stoll Béla : Heltai G. könyve a pazarlás ellen, IT. 1951. 23. Trostler József, Anfänge der ung. Geschichtsprosa, 1934, tagadja, hogy a Dialógus Franck alapján készült. — Téves következtetés a sacramentarius agitáció koraiságára : Czóbel Ernő, id. h. 123.

382—385. l. A Hálót Trócsányi Zoltán adta ki a Heinrich-féle RMK. 36. sz. füzetében, 1935. A latin eredeti címe : Sanctae Inquisitionis hispanicae artes aliquot detectae. — Mi volt az a »szallai kasza« (= zalai kasza?), nem tudjuk ; magyarázási kísérletek Balassa István cikkében, MNy. 1947. 47 ; v. ö. ezzel a rokon szólással : »olyan mint egy bosznai kasza, mindenfelé vág« (1562-i adat : Tört. tár 1904. 429) ; Takáts Sándor is él e hasonlattal : »olyan volt a nyelvük, mint a boszniai kasza, mely mindenfelé vág« (I. 123) ; ugyanő a török hitre tért, de magyar érzésüket megtartó XVI. századi íródeákokról mondja, hogy akadtak hibáztatóik »amiért kétfelé is kaszálgattak« (I. 62) ; v. ö. Berettyó János és Korompay Bertalan :

Szallai kasza, MNy. 1949. — Gonzalvius szavai Erasmusról: Háló, id. kiadás 42. l.

385—386. l. A Száz Fabula második kiadása: Németújvár 1596. A Heinrich-féle RMK.-ban kiadta Imre Lajos (1897. 4. sz.). Forrását, ahhoz és Lutherhez való viszonyát, a forrásából hiányzó három fabula valószínű eredetét Waldapfel József állapította meg, ITK. 1934. 238—250. — Bornemisza átvétele: Király György, Ung. Jahrb. 1921.

386—389. l. V. ö. Beöthy, Széppr. I. 137—145.

389—390. l. Hogy Heltai álláspontja nem a Lutherével, hanem a Franckéval rokon, s Franckról magáról: Waldapfel József, id. m. ITK. 1934. 356—357; Stoll Béla szerint Franck álláspontja a néppel szemben a lutherinek felel meg: IT. 1951. 28—29. Heltainak a forrásaitól való eltéréseire utal Imre Lajos a RMK.-beli fentebb említett kiadás jegyzeteiben. Bár ő nem a Waldapfeltől megjelölt közvetlen forrást tartja szemmel, végeredményben ugyanazon német szövegekkel veti össze a Heltaiét; mintegy 10 fabulában jelöl meg Heltaitól beléjök vitt dialógusokat.

391—393. l. Heltai szókincséről Trócsányi Zoltán, MNy. 1916. 159. — J. Pannonius verséről én, Megoszl. 84—85.; Hunyadi Demeternek tulajdonítja Szinnyei, szintúgy Pintér II. 517.; én ez állítólagos eposzt sem a múzeumi, sem a pesti egyetemi könyvtár példányában nem találom. — Heltai prot. irányzatosságáról Zsilinszky Mihály, Heltai G. tört. művei, Bp. Sz. 36. k. 1883.

393—395. l. Báthori István cenzúra-rendelete: Waldapfel József, ITK. 1938. 126. — A Chronica jellemzéséhez Zsilinszky imént id. m.; Varjas Béla bevezető tanulmánya a Chronica új kiadásában (M. Századok, szerk. Tolnai Gábor; é. n.). — A Patrona Hungariae megtartásáról és Sz. István minősítéséről Szekfű Gyula, Sz. István a m. tört. századaiban, különny. a Sz. István-Emlkv.-ből, 1938. 30—31. — A »csodaszarvas« szóról Trócsányi id. m., MNy. 1916. 163. l. — Az íródeák leveléből: Eckhardt Sándor, M. nyomda és kézírás harca a XVI. sz.-ban, MKSzle 1944.

395—398. l. Waldapfel József, Heltai és a m. Poncianus, ITK. 1938. — Heinrich kiadása: RMK. 5. sz. — Ponciánus históriájának egy hazai németnyelvű dramatizált változata: Ernyei József, A felsőmagyarországi bányavárosok német népi színjátékai, 1932. I.

398. l. Szabó Károly, MKSzle 1883. 246; Király György, ITK. 1918. 243.

399—402. l. A népkönyvre vonatkozó adatok: Dézsi, RMKT. VIII. 480—483; Apor Péter: Mon. Hung. Hist. Scriptores XI. 362; Istvánffy-Vidovich 164. — Markalf-hasonlatok: Melith Pál levele Telegdy Pálhoz, 1590 (Eckhardt Sándor, Két vitéz nemes úr levelezése, 1940. 207. l.); Pázmánynál, Balásfinál: György Lajos, A m. anekdóta története, 1934, 158, Kazinczynál: Lev. VII. 323. — Tinódi-idézet: RMKT. III. 266; utal reá Gulyás József, ITK. 1926. 242.

402—403. l. A kopaszság dícsíretinek görög eredetijéről Bognár T. D., EPhK. 1890. 514. Ő a görög szöveget tartotta a magyar közvetlen forrásának, Trostler József a latint: EPhK. 1913. 715. — Szabó Károly eredetinek gondolta: RMK. I. 226. sz. — Újra kiadta Gyalui Farkas, 1890. — A kopaszság hasonló megcsúfolása »Salamon és Markalf«-ban: RMKT. VIII. 297. — Az Odysseia XVIII. énekében a kérők gúnyolódnak a még fel nem ismert Odysseus kopasz fejével: »Fáklyavilágképpen feje is fénysúgarat áraszt, Mert ime tarkóján nincsen neki egy haja szála« (Kemenes József ford., M. Könyvtár 705—710, 286. l.).

403—405. l. Császár Elemér, A m. regény tört. 1939². 32 ; Horváth Cyrill, A régi m. irod. tört. 529 ; Beöthy : Széppr. I. 174, stb. ; Bodnár I. 491.

405—406. l. Trostler, ITK. 1913. 385.—90.

407—409. l. Basiliusról Pallas-Lex., Kanyaró, Szinnyei ; Zov.-Lex. 35 ; Horváth Cyrill, A régi m. irod. tört. 233. — Szegedi Lajosról RMKT. VIII. 442—45 ; hogy 1544-ig Székesfehérvárt volt : Payr 513 ; Szerémi György a lutherista Lajos diákról, Erdélyi László fordítása szerint, 1941. 293—7. — Zov. Lex. 441.

409—410. l. Hunyadi Demeterről Szinnyei. — Karádiról Kanyaró id. m. ; Szinnyei ; Zov. Lex. 217. Révész 167—169. — Basiliust vádoló levelének másolata a Kénosi—Uzoni-féle kéziratos műben ; idéz belőle Pintér II. 480—81. — Válaszútiról Kanyaró ; Zov. Lex. 508. — A pécsi disputa leírásának kézirata a kolozsvári unit. főisk. könyvtárában ; részletet közölt belőle Jankovich Miklós, Tud. Gyüjt. 1829. VI. 31—79.

411—412. l. Az abrudbányai nyomda ál-jelzés : Kanyaró, MKSzle 1906. 299. — A Balassi-Komédia említése és kiadásai : Horvát István, Hazai Tud. 1806, Tud. Gyüjt. 1819. V. ; Toldy : M. Költ. Kézikönyve I. 1855 ; Kertbeny : M. ország legrégibb drámairodalma 1878 ; Szilády : RMKT. VII. — Balassi M. történeti személye : Beöthy Zsolt, Száz. 1876 ; Dézsi Lajos, RMKT. VII. 408 ; Polg. Lex. I. 59 ; H-Sz. III. 176 ; Házi Jenő, MNy. 1928. 98. — Forgách Ferencet idézi Polg. Lex. I. 66.

414—416. l. A szerzőség kérdéséről : Farkas Gyula, IT. 1913, MNY 1927 ; Házi Jenő, MNy. 1928 ; Szotyoriról Horváth János, IT. 1914. 289—93 646. l. Dacsó Tamásról : tőlem, IT. 1912. 108 ; Tinódi ő róla : RMKT. III. 211—215. — Józsa deákról RMKT. VII. 415. — Hogy Szénási nem »prédikátor« : u. o. 414.

417. l. Hogy a darabot János Zsigmond kedvéért, vagy ösztönzésére írták : Pozsonyi Szentmártoni Kálmán, János Zsigmond, 1934. 339. stb. ; ilyesmire gondolt Jakab Elek, Kolozsvár története, II. 181, kire az említett szerző hivatkozik is.

419—427. l. Siboltiról Zov. Lex. 408, Payr 361, Bodnár I. 165; Szinnyei ; Nádasdy Ferenc levele : Nádasdy Tamás családi levelezése, 1882. 193—94 ; Vígasztaló könyvecskéjéről — Siboltinak nem helytálló érveléssel tulajdonítva — Szabó Károly : RMK. I. 208. sz., s utána Thienemann, ITK. 1922. 76—77 ; Payr 833—36 ; Czóbel Ernő, EPhK. 1910. 607. — Kulcsár Györgyről Zov. Lex. 264 ; Szinnyei ; Payr 408 9 ; Kulcsár Endre : K. Gy. postillái, Figyelő 1887. 186 ; ugyanez évfolyamban Zoványi, Warga Lajos és Kulcsár Endre ismételt hozzászólása ; Postillája kiadásáról Gulyás Pál, ITK 1928, 302. — Szalaszegiről : Thienemann u. o. 77—80. — Pernyeszi Andrásról RMK. I. 160. sz., Pintér II. 129, Zov. Lex. 351, de részletesen Schulek Tibor : Bornemisza Péter, 1939, a Névmutató szerint. — Soós Kristófról Szinnyei ; Bodnár I. 217.

428—431. l. A vallásos líra termékeit l. a RMKT. VII. és VIII. kötetében ; Pesti György, Szerémi Illés, Németi Ferenc, Tuba Mihály, a Felnémeti Névtelen és Dobokai Mihály énekei a VII. kötetben, a többiekkéi a VIII.-ban. Egy Zeleméri Lászlót említ Révay Mihály turóczi főispán felesége, Bakics Anna, prókátorához 1588-ban írt levelében : M. Hölgyek Levelei, közli Deák Farkas, 1879. 53.

431—433. l. A névtelen énekek : RMKT. VIII. 12, 20, 18 ; Palatics éneke a Divinyi-féle Madzsar türki-t őrző bécsi kódexben : u. o. 463 ;

hogy a Madzsar türki szerzőjét tévesen mondják »Divinyi« helyett — amin maga Balassa Bálint is érthető — »Divinyi Mehmet«-nek : l. Németh Gyula, Balassa B. és a török költészet, M. Századok 1948. 98—100. — Palaticsról : ITK. 1912. 472. ; Báthori István király levélváltása az erdélyi kormánnyal, közrebocsátja Dr. Veress Endre, Mon. Hung. Hist. Okmánytár XLII. kötet 1948, 65, 218, 234. — A Lugossy-kódexbeli töredék : RMKT. VII. 312 ; »Senki ne bízzék jó szerencséjében« : u. o. VIII. 11. — Pécsi Jánosról Bodnár I. 449. — Ének Horvát Ilonáról : RMKT. VII. 316-

434—437. l. Tolnai verse : ITK. 1914. 86 ; Sz. János látomásaiból vett éneke : RMK. I. 161. sz. — Az ismertetett vers szövege : Dézsi, ITK. 1914. 86. — Bessenyei Jakab : RMKT. VII ; Varsányi György u. o. ; forrásairól Király György : ITK. 1919—21. 91. Hogy közvetlen forrása nem Ovidius, hanem J. Stigelius, arra Trencsényi-Waldapfel Imre mutatott rá e könyvemről írt bírálati jelentésében.

438—443. l. Az utolsó ítéletről : RMTK. VIII. 9. — Skariczáról Barla Jenő, Sk. M. élete és zsoltárköltészete, 1902 : Zov. Lex. 412 ; Dézsi III ; Révész 171 ; U. Szabó Gyula, A Lugossy-kódex, Mkszle 1913. 224 ; Dézsi, ITK. 1914. 80. (Skaricza verse a bírákhoz) ; Herepei János, Prot. Sz. 1936. 17. — Luther énekének fordítása kiadva : Toldy, A m. költ. kézikönyve I. és MVK ; v. ö. Szabó T. Attila, Kéziratos énekeskönyveink és verses kéziratainak a XVI—XIX. században, 1934. 37. — Ráckeve verses története : Magdics István, Diplomatarium Ráckeviense, 1888. — Trócsányi Berta, Ref. theológusok Angliában a XVI. és XVII. sz.-ban, Volland-Emlkv. 1944. 137. — L. még Szegedi Kis Istvánnál és Válaszúti Györgynél! — Luther éneke fordításáról Császár Ernő, ITK. 1902. 446 ; arról és Sk. M. zsoltárfordításáról Barla Jenő id. m. 31—48 ; Friedrich Károly, A m. evang. templomi ének történetének vázlata, 1944. 37.

443—444. l. Pesti éneke : RMKT. VII ; forrásáról és Pestinek a Bornemiszákkal való rokonságáról u. o. 335—343, 327. A vers újabb kiadása : Pesti Gy. haláltáncéneke Holbein képeivel, M. Bibliofil Társ. 1927. Kozáky István azt bizonyítja (DUHBl. 1929. 140), hogy Pesti a Holbein-féle képeknek egy magyarországi utánzatát, Wagner Bálint brassói lelkésznek »Imagines Mortis Selectiores« című, valószínűleg 1557-ben megjelent művét is használta.

444. l. Felnémeti Névtelen : RMKT. VII. 415.

446—449. l. Nagyfalvi György : u. o. VI ; Katona I. 33. — Erdéli Máté : RMKT. VII ; Katona II. 56—72. — Küküllei Névtelen : RMKT. VII. — A kaciba szóról Pais Dezső, MNy. 1915. 407. — Torkos János : RMKT. VII ; versének 721—722. sorát : »Bánatod mi rajtunk nem sok lett volna, Mindnyájan mi bár odavesztünk volna« : v. ö. a Cantio de militibus pulchra 166—167. sorával : »Mert te azzal egy szálat se gondolnál, Ha mindnyájan mi oda vesztünk volna« : u. o. VII. 180.

449. l. Lehet, hogy a »Hermán uram« közkeletű szólás volt a fösvény gazdag némi humoros jelölőjeként, s akkor a mondott helyen kettős pontot kellene utána tenni, s magára Nábálra volna értendő : »Kiket példáz Hermán uram : nagy Nábál«. Szilády Mikesből idézi ezt a közmondást : »Hermán, kövér ludat kíván«, s Kriza gyűjteményéből ezt a gyermekmondást : »Hérmán, Hérmán Kövér disznyót kiván, Nincsen kése mivel vágja, Csak a fogával rángassa.« Ezek erdélyi szólás-mondások. Van-e köze hozzájok Névtelenünk »Hermán uram«-jának, nem tudom eldönteni. Jó volna pedig világosan látni e kérdésben, mert e században általában ritka, bibliai tárgyú énekben — úgy látszik — példátlan a nemzeti-

ségi ellentétek fölvetése. A szász Heltait ugyan, mint tőle hallottuk, némelyek a magyar nyelv ellenségének híresztelték, s ő magyar nyelvű műveivel mutatta meg, hogy nincsen igazuk. Katona Lajos (I. 134—5) szubjektív vonást lát a Hermán uram-ra célzásban: személyes támadás ez valaki ellen, aki a szerzőnek ellensége lehetett, valami fukar gazdag ellen, aki őt, az énekmondót nem látta el rendesen. — Lehetne arra is gondolni, hogy a Hermán szóval hatalmaskodó, önkényeskedő férjet akar jelölni Névtelenünk, mintegy a Siemann (»Simon bíró«, hatalmaskodó asszonyember) kifejezés szintén német nyelvű, s »Herrmann«-alakban a német irodalomban is használatos ellentéteként. Az ének tanulságot levonó néhány versszaka valóban szembeállítani látszik e kettőt, s asszonyt és férjet óv azok követésétől: »Minden rendbeli asszonyi állatok, Abigail asszonytól tanuljatok, Uratoknak hívséggel szolgáljatok, Hogy Istentől ti es megáldassatok. És valakit az Isten néktek adott, Akármely frissen álljon az kontyotok, Vagy szép, vagy szörnyű, de azt hallgassátok, És tiszteljétök mert azzal tartoztok. Viszont immár uraim néktek szólok, Kik jó társsal ajándékoztattatok, Azt ti is nagy böcsülettel tartsátok, És Istennek arról hálát adjatok. Mert ha űtet nem tartod tisztességbe, Téged az Isten elveszen előle, Mint az Nábál, nem élsz te egyött véle, És ű lészen jobb jámbor felesége«. Mintha azt mondaná: »asszonyok, Abigail pédáját kövessétek, ne legyetek Simon bírók, még ha férjetek csúf és gonosz is; férfiak, ne kövessétek Nábál példáját, ne legyetek Herr-mannok, hanem tartsátok nagy böcsülettel jámbor feleségeteket.« — A Simon bíró szólásra, meg szójátékos párjára, a Herrmann-ra l. Waldapfel József, M. Ny. 1937. 236.

450—454. l. Sztárai Miklósról RMKT. VII. és Katona I. 27; Zov. Lex. 467. — Az Eszter dolgáról Katona I. 237—248: Schiller István: Bogáti Fazekas M. élete és vallásos tárgyú költészete, 1915. 40—45; Illyefalviról és Buchananról Katona I. 80—110. — Berg Pál: George Buchanan and his influence in Hungary, Yolland-Emlkv. 1941.

455—459. l. A Makkabeusok tárgykörébe tartozókról Katona II. 11—46; de Zomboriéról ő nem szól, elveszettnek tudja. Én a szegedi egyetem tulajdonában levő fotokópia alapján ismertetem; azt Varjas Béla volt szíves közölni velem; bizonyára Dézsi Lajos hagyatékába tartozott. — Bornemisza Eleázárja: RMKT. VIII. — Czeglédi-Nyíri és Gyöke viszonyáról Katona II. 33; Tóbiás könyve feldolgozóiról U. az I. 260—280; Munkácsiról U. az, röviden, I. 278; Dézsi 168. — Czeglédi Nyíri éneke a debreceni ref. kollégiumi könyvtár »H. 820. 122« jelzetű egyveleg-kötetében, Munkácsi Jánosé az »F. 689e« jelzetűben. Bölcs Salamon ítéletéről s a tárgy világirodalmi rokonságáról Katona I. 157—169; Bodnár I. 420.

460—466. l. A XVII. századiakról Dézsi III. 172 stb. — Sz. Bodó Jánosról Versényi György, Erd. Múz. 1902; Zov. Lex. 449; Kolosi Törökről U. az 243. — Csanádi: RMKT. VIII; kiadásairól Gulyás Pál, IT. 1928. 301; Báthoryhoz intézett kérelméről: Báthory István király levélváltása az erdélyi kormánnyal, közrebocsátja dr. Veress Endre, Mon. Hung. Hist. Okmánytár XLII. kötet, 1948. 19. — Túri György haláláról RMKT. VIII. — Nagybánkai Mátyás Hunyadi-arcképe: u. o. IV. 40. (»Nagy szép közép ember és temérdek nyakó Hunyadi János vala, Nagy öreg szemei, kegyes tekinteti, kegyelmességgel vala, Fejedelemséghez illendő erkölcse neki mindenben vala«). — A Nikolsburgi Névtelen: RMKT. VIII; — először Pekár Károly adta ki »Historiás ének a kenyérmezei viadalról 1568-ból« címen, 1905; — utolsó sorai: »Ez éneket szerzék . . . Jó Magyarországról való gondolatban, Kinek csak galléra sincsen immár nyakunkban«; v. ö. ezt Tinódi sorával: a török »Ez országnak hagyta

nektök félgallérát« (RMKT. III. 288.) és Tőke Ferencével: »Csak gallérát nyakunkba hatta vala« (u. o. VI. 131). — Bonfini-idézetek Madzsar Imre fordítása szerint: Mika Sándor, M. történelmi olvasókönyv I. 1905. 204—206.

463—466. l. Temesvári István és János: RMKT. VIII.

467—8. l. Ilosvairól Szilády, RMKT. IV.; a másik Ilosvairól ugyanő u. o. 308, Révész 248, Bodnár I. 187. — Művei megjelenési helyéről Vértes O. András, Az U és V hangok jelölésétörténetéhez, 1939 és MKSzle 1940. 77. — Az énekek keltéről és »Nagy Sándor« sorképletéről Szilády id. h. 313. — A Nagy Sándor sorainak összes száma 2828; ebből a 6/5 alapritmus helyett 7/5 osztású 76, — 6/6 osztású 126: összesen 202; de az ének IV. részében a 6/6 képlet sorozatosan ismétlődik 23-szor (az 1745. sortól az 1768-ig), mi teljes átringatózást jelent egy szomszédos ritmusba, s vagy 15 versszakkal odább, némi megszakításokkal megint vagy 25-ször. Ez nem jelenti a ritmusérzék tompaságát, csak a kísértésnek engedő fegyelmezetlenségét. S ha figyelembe vesszük, hogy az alapritmustól eltérő sorok közül legalább 60-ban idegen szók vannak (Eufrates, Európa, Paphlagonia, baktriaiak stb.), melyek diphtongusai, vagy magánhangzótorlódásai a mi szótagszámlálásunkat kedvezőtlenebb színben tüntethetik fel, mint ahogy Ilosvai az ő ejtése szerint számlálhatta: a 202 sorfaj-váltás talán félannyira zsugorodik össze. — Szótagszám pontosságára idézetek: RMKT. IV. 125, 163, 104, 129. — Ptolomeusában körülbelül a 412. sorig tart a kétféle 11-es közötti ingadozás, odáig kb. 240 a 4/7, s 260 a 6/5 osztásúak száma, azontúl mintegy 410 az elsőké és szintén 260 az utóbbiaké. Sorozatosan 6/5-be átcsapó versszakok találhatók Szilády kiadása 212. és 214. lapján. — A Szent Pál históriája I. részében szótagszámhiba alig, a II.-ban 5, a III.-ban 9%; metszethiba az I. rész 225 tizenkettőse közül 48-ban (21%), a II.-nak 279 sora közül 41-ben (közel 15%), a III.-nak 315 sora közül 27-ben (8½%); összesen 819 közül 116-ban (14,2%). Összevetésül a Zrínyiász néhány énekének adata: a legjobb XV. ének metszethibás sora 13%, a XIV.-é 15, a VI.-é 16, a IX.-é 22, a XII.-é 23, a VIII.-é 24%. L. Horváth János, A m. vers, 1948. 294.

469—70. l. A bölcs latin feleletе: RMKT. IV. 339. — Nagy Sándor históriájáról Sziládyn kívül Király György, ITK. 1918. 241, Dézsi II. 173.

471—474. l. A »Septuaginta« eredetibb magyarázata azon alapult, hogy a világ népei 70 különféle nyelvet beszéltek, s ez a görög fordítás minden népnek szól; e hagyomány elhomályosultával keletkezett az a legenda, mely szerint 72 bölcs külön-külön végezte a fordítás munkáját, s szövegeik egy betű különbség nélkül megegyeztek egymással. L. erről s a fordításnak, valamint a Pseudo-Aristeas szövegében foglalt bölcs feleleteknek humanisztikus jelentőségéről: Trencsényi-Waldapfel Imre, Humanizmus és marxizmus, 1948. 65—67. l. — Zrínyi iróniája: a Török Áfium végén (»fussunk ki az országból . . . úgy hallom, Braziliában elég puszta ország vagyon« stb.): Zr. M. Prózai Munkái, M. Szemle Társ. kiad., 1939. 299.

474. l. Az Etymol. Szótár 355. l. szerint a Bence név eredetileg talán a Vince magyar alakváltozata, s csak a XVIII. sz. végén, a XIX. elején lett a Benedek név becéző alakja. Ennek Ilosvai adata ellene szól: »Úr áldotta, jó Benedek azért az ő neve; Meghallgassa minden ember, kinek Bencze neve«: RMKT. IV. 259.

480. l. A ponyvabeli toldalékot és Szilády ehhez fűzött fejtegetését l. RMKT. IV. 376—377. — Gerlach naplója: Szalay, Adal. 220; V. ö. Szilády, RMKT. IV. 379. — A Toldi-mondákról Szilády, u. o. 349, 354, egyéb mesékről: 344—46.

480. l. A Toldiról szóló népmondákat ismerteti Bán Aladár: A T.-monda alaprétege, Ethn. 1917. — Négyesy László, Az ős Toldi, M. Múzsa 1920. 19.

482. l. Moór Elemér: A T-monda és német kapcsolatai. Bp. 1914. — Karl Lajos: Ilosvai Toldijáról, IT. 1914.

482—484. l. Heinrich Gusztáv Moór Elemér értekezésének bírálatában: EPhK. 1915. 395. — Bán Aladár: A T-monda alaprétege. Ethn. 1917. — Ipolyi: M. Mythológia II. kiad. 1929. l. 250—254. — Moór Elemér: id. m. — Berze Nagy János, Moór értekezésének bírálatában: ITK. 1915. 491. — Szilády: id. h. — Pór: Száz. 1894; Karácsonyi: Kat. Sz. 1899. (T. M. származása); Wertner Mór: Ak. Ért. 1913. — Négyesy (*n* betű-jeggyel) IT. 1913. 115. — Mályusz: T. M. Olaszországban, IT. 1923. 17; A T-monda tört. alapja, Hadtört. Közlem. 1924; A T-monda: Hóman-Emlkv. 1934. 126. — Fest Sándor: BpSzle 1938. márc.

484. l. Toldi gömöri főispánsága (1366-ban) kétes. Fest Sándor szerint ez évben Toldi még nem lehetett itthon; az olasz krónikák ekkori hosszú perugiai fogságáról írnak. BpSz. 1938. 327—28. l. jegyzet.

485—487. l. Kertbenyről Tolnai Vilmos, Ethn. 1919. 100. — Fóti J. L., A T-monda két idegen eredetű epizódja, ITK. 1908. 257. — Marót Károly: ITK. 1909. 174. — Birkás: Ilosvai T-ja, s az olasz és francia Rainouart-mondák, Ethn. 1912. — Karl Lajos: Ilosvai T-járól, IT. 1914. 94. — Karácsonyi János, Ethn. 1912. 321. — Heinrich: EPhK. 1915. 234. — Moór: A T-monda és német kapcsolatai, Bp. 1914. — Berze Nagy János, Moórt bírálva, ITK. 1915. 491. — Solymossy: A T-mondához, Ethn. 1918; A T-monda keletkezése, ITK. 1924.

487—488. l. Mályusz: A T-monda; a Gr. Klebelsberg K. M. tört. kutató Int. Évkönyve (= Hóman-Emlkv.) 1934. 126—149. — Király Ilona: EPhK. 1934. 11.

488—489. l. Fest Sándor: BpSz. 1938. márc. — Négyesy: Az ős Toldi, M. Muzsa 1920. 19. — A Chaucer hagyatékából ismert közép-angol költemény prózai magyar fordítása, Brodszky Páltól és Maller Sándortól, olvasható az Angol Filológiai Tanulmányok III. (1938-i) kötetében.

490. l. Balassának a Toldi M. nótájára írt két költeménye: a XX., meg a XXX. számú.

Abádi Benedek 148, 168, 515
Abigail hist. 448
Absolon hist. 449
Acsády Ignácz 497—8, 500—502, 507
Adhortatio mulierum 250—52
Ady Endre 329
Aesopus 111, 406, 501
Agenda 341
Alba Societas 488
Alistáli Márton 461
Alszeghy Zsolt 201, 366, 411, 500, 507, 515—16, 519
Alvinczy György 356, 407
Ambrus Zoltán 500
Amicus és Amelius 398
András deák (Eger) 221
Angyali üdvözlet 145, 169
»*Antal*« 498
Antikrisztus 30—31, 58, 301, 354, 360, 381
Antiochus 243
Apáti Ferenc 61
Apor-kódex 48
Apor Péter 402
Arany János 92, 186, 220, 254, 329, 483, 508
Arany Tamás 290—91
Argirus 404
Aristeas 473
Armbruszt Kristóf 247—49; 238
Astiages és Cirus 78.
Asverus 78—79
Asszonyállat, asszonyember 79, 248-49, 388, 401, 459
Attila 37
Ábéce 167—69
Ábrahám hist. 183, 242, 244
Ácháb királyról 45, 66

Bagdi György 451
Bajza József 231, 507, 510
Bakfark Bálint 348
Balassa (Balassi) Bálint 246, 277, 420, 454, 497, 506, 514, 526; — *Boldizsár* 413; — *Imre* 116; — *Isiván* 520; — *János* 5; — *Menyhárt* 411—12; 134
Balassa József 365—66, 519
Balassi-komédia 411—18
Balásfi Tamás 402
Balázsdeák Márton 225
Balbi Jeromos 513
Ballada felé 215, 225, 235
Ballagi Mór 326, 517
Balogh Ferenc 513
Balsaráti Vitus János 334
Bankó=Bánk 237
Baranyai Pál 243, 511
Barát István 238, 351
Barla Jenő 442, 514
Barlay Szabolcs 514, 518
Bartha Dénes 507
Basilius 407; 354
Batizi András 39—45; 34, 54, 101—2, 240
Battyáni (Batthyány) Boldizsár 340—45; — *kódex* 256—58; — *Orbán* 131—33; 95
Bácsi Ferenc 166

* A címszók utáni számok könyvem lapjaira utalnak. A számok sorát, ahol ily különbségtevésre szükség van, a fontosabb helyekre vonatkozók kezdik, s ezeket pontosvesszővel (;) választom el az utánuk következőktől. A »Jegyzetek« anyagából ide csak a szövegemben közölteket kiegészítő vagy megvilágító adatok, meg a könyvészeti hivatkozások vannak felvéve.

Bálint debreceni pap 179
Bálint Sándor 512
Bán Aladár 483, 526
Bánfi (Bánffy) Gergely 31, 495; — *István* 229; — Jakab 119—20; — *László* 446; — *Miklós* 422
Bártfai Szabó László 508
Básta 6
Báthori András Bonaventura 117, 271; — *Erzsébet* 138; — *István fejedelem* 364, 490, 521; — *István nádor* 121, 123; — *Miklós* 311
Bebek Ferenc 233 417; — *Imre* 163 166
Beke Ödön 515, 517—18
Belényesi Gergely 264, 269, 279, 512
Bence = Benedek 525
Bencédi Székely István 46—54; 60, 245, 325, 482, 516
Beniczky Péter 402
Benkő József 115
Beöthy Zsolt 404, 521—22
Beregszászi Pál 306
Berettyó János 520
Berg Pál 524
Berze Nagy János 483, 486
Berzsenyi Dániel 194
Bessenyei Jakab 435—36
Bethlen Ádámné 194; — *Farkas* 189, 501; — *Gábor* 310
Beythe András 345; 304; — *István* 340—45; 62, 518
Békési Balázs 238, 243
Békési hitvita 311
Bél hist. 239, 242
Bél Mátyás 480
Béla királyról 466
Béla király és Bankó leánya 236—7
Béza 284, 306, 517
Biai Gáspár 242
Bibliafordítás 25, 28, 109, 155—59, 296—99, 307, 310, 321—29, 380
Bibliai epika 40—43, 66—68, 78—80, 183—84, 190—92, 242—45, 338, 345, 393, 445—60
Bibliai lexikon 335
Binder Jenő 497
Birkás Géza 485, 526
Blandrata 347, 350, 354, 500
Boccaccio 104, 231, 485
Bock Mihály 420
Bocskay Erzsébet 451; — *Sára* 451
Bod Péter 36, 47, 66, 442, 495, 498
Bodnár Zsigmond 54, 65, 372, 405, 496—97, 506, 515, 519, 522—25
Bodola Gyula 509
Bogáti Fazekas 395, 409, 466
Bognár Teofil 521
Bonfini 104, 226, 245, 392, 463, 508—9
Borbély István 519, 520
Bornemisza Gergely 221; — *Miklós* 455; — *Pál* 96; — *Péter* 63, 144, 149, 210, 265, 267, 409, 414, 420, 444, 490, 503; — *Tamás* 126, 501
Boros György 519
Borovszky Samu 515
Borsos István 497
Brandenburgi György 119, 164
Brant Sebestyén 386
Brassicanus 108—9
Brenner Márton 104
Brodarics 83, 131, 374
Brodszky Pál 526
Buchanan György 451—52
Bucsay Mihály 173, 494, 497, 500, 511—14
Budai »Bécsi kapu« 480
Budai Ferenc 212, 402, 500, 508—10, 513, 516, 522; — *György* 50; — *László* 131
Buda veszéséről 195
Bullinger Henrik 73, 266, 268—69, 285

Calepinus 374
Cantio de militibus pulchra 223—26, 449, 523
Carion Joh. 49
Carneval-csata 59
Castaldo 6, 90, 213—14
Cato 407
Celtis Konrád 439
Ceyx és Halcyone 436
Chaucer 488
Cibere bán 59
Clusius 343—45
Columna, Guido da 190
Comma Johanneum 350
Confessio Catholica 285
Cornides Dániel 496
Cornides-kódex 249, 512
Corvin l. Korvin
Cox Lénárd 143
Cranmerus Tamás 69
Cur mundus militat 520

Csaba ire 344
Csaba testamentuma 51, 52, 395
Csabai Mátyás 221, 508
Csanádi Demeter 461
Csáky Mihály 97
Csánki Dénes 501
Császár Elemér 404, 500, 522
Császár Ernő 497, 512, 514, 523
Császmai István 408
Csáti Demeter 52, 185—87, 471
Csefkó Gyula 515
Cseh Károly 519
Csepregi colloquium 340—41
Cserei Mihály 231
Csikei István 45
Csoda szarvas 395, 521
Csontos József 516—17
Csupor Pál 219
Csűry Bálint 517
Czeczey Lénárd 109, 188
Czeglédy György 304—5, 407; — *István* 495; — *János* 458; — *Károly* 515
Czeglédi Nyíri János 458
Czibak Imre 95; 83, 132
Czóbel Ernő 520, 522
Czwittinger 344

Dacsó Tamás 417
Dallam 202
Damasek 52, 307, 496
Dankó József 502—504
Dávid Ferenc 361—65; 74, 275, 293, 519
Dávid királyról hist. 191, 242, 338
Deák Farkas 403, 498—99, 522
Debrecen-Egervölgyi hitvallás 285
Debreceni Disputa 366—72; 69
Deli Vid 223
Demkó Kálmán 498
Délszláv érintkezések 231
Dévai Bíró Mátyás 163—176; 39, 113, 140, 149
Dézs = Deus 52, 186
Dézsi András 182—84; 46, 455; — *Lajos* 146, 222, 267, 403—4, 429, 444—45, 475, 495—96, 506—10, 512, 516—17, 521, 523—24
Dialogus 381—82
Dies irae 310
Dietrich, Veit 164
Dioskorides 304
Distichon 53, 311
Divéky Adorján 495
Dobai András 46
Dombi Béla 498
Donatus 145, 149
Dorpius, Martinus 501
Dóczi Ilona 431
Dóczy János 119, 132
Dózsa György 82, 96, 121,123,129
Döbrentei-kódex 27
Draskovics György 269
Drágffy Gáspár 39, 45, 164
Drámai művek 69—78, 311—15, 365—72, 411—18
Drégel 198
Dsem 236
Dudith András 355
Dugonics András 398, 480, 506

Eberus Balázs 396
Eck Bálint 143
Eckhart Ferenc 494, 509
Eckhardt Sándor 495, 501, 506, 508, 516, 518, 521
Ecsedi Báthori István 315—16; 188
Efézusi özvegy 398
Egervár viadalja 198, 509
Egri Lukács 291, 342, 354, 379
Egyházi anyakönyvezés 337, 339
Egyháztörténeti ének 222
Enyedy Andor 515
Enyingi Török Bálint 178—79, 195; — *Imre* 178; — *János* 189, 284
Eössi András 356
Episcopus tisztség 63, 73—4, 308, 352,—53, 420
Erasmus 97, 109, 111, 147, 161, 327, 350, 359, 394
Erdéli História 198—99, 393, 508
Erdéli Máté 446—47
Erdély 74
Erdélyi Pál 495; — *László* 501
Erdődi Simon 83, 143, 503
Erdős József 327, 504, 517—18; — *Károly* 495, 516
Ernyei József 521
Eszéki Imre 62
Eszter hist. 78—79, 451
Exegézis 295, 362—63, 424

Ének az gazdagrul 444
Énekek formaságai 55, 204—206, 227, 468—69, 471
Énekeskönyvek 35, 47, 266—68, 271, 280—83, 309, 341, 393

Énekszerzők 35, 36, 39, 45, 54—56, 161, 167, 176, 182—84, 238—42, 246, 268, 276—79, 302—4, 364, 372, 428—45
Faber János 109, 163, 166
Fabri Ulrik 108—9
Fabulák 111, 385—92
Faragó Bálint 513
Farkas András 54—60; 34, 36—8, 45, 101—2, 240, 320, 507
Farkas Gyula 414, 495, 522
Feddő énekek 193—94, 247—49
Fegyverneki Izsák 335
Fejedelemség 56, 381, 425
Fejérthóy János 269
Fekete Imre 242, 496
Felnémeti Névtelen 444
Felnöttkeresztség 356
I. Ferdinánd 50, 51, 67, 90, 178, 189
Ferenczi Zoltán 321, 516
Fest Sándor 483, 488, 526
Félegyházi Tamás 306—7; 52, 292, 310
Figedi János 269
Firtos Ferenc 366—67, 519
Fischer András 16
Fitz József 504, 514
Flavius, Jos. 227
Forgách Ferenc 411, 508; — *Imre* 265, 512
Formula Concordiae 341
Foxe 69
Fóti József Lajos 485, 510, 516, 526
Földváry Antal 494, 509, 515, 518; — *László* 513
Fösvénység 57, 247
Fraknói Vilmos 495, 505
Franck Sebestyén 382, 389
Frangepán Beatrix 119; — *Ferenc* 83
Frankovics Gergely 343
Fráter Gáspár 243
Fráter György 89—95; 67, 86—88, 120—21, 208, 213—14
Friedrich Károly 512, 523
Fröhlich Dávid 402
Fukar 504
Funck (Funccius) Joh. 49

»*Gallér*«-*hasonlat* 510, 524—25
Gamelin 485, 488
Gazdagság 425
Gálszécsi István 34—36; 45, 143
Geréb László 517
Gerézdi Rabán 48, 496, 501—2, 504, 518—20
Gergely deák 507
Gerhauser Albert 515
Gerlach István 480
Gesta Romanorum 193
Geszti László 201, 507; — *Mihály* 145—46
Gévay Antal 118, 501
Gombocz Endre 515, 517—18
Gonsalvius Reginaldus 383, 521
Gordiusi csomó 470
Gosárvári Mátyás 395, 466
Gonosz asszonyemberekről 247—49
Gotffried v. Strassburg 485
Gönczi György 308—9; 52; — *István* 329—332
Görcsöni Ambrus 395, 466
Görög bölcsek 407
Gradeci Stansith Horváth Gergely 330—33, 340
Gragger Róbert 510
Grawer Albert 330—32
Gregorius 247
Greguss Ágost 485, 488
Gritti 95, 137—38
Grizeldisz név 500
Grynaeus Joh. Jac. 274, 513
Gulyás József 497, 516—17, 521; — *Pál* 495—96, 502, 504, 512, 516, 520, 522, 524

Gyalui Farkas 521; — *Torda Zsigmond* 270
Gyermekkeresztség 364, 409
Gyergyai Albert 404
Gyöke Ferenc 458
Gyöngyösi István 398
György Lajos 500, 507, 513, 521
Gyulafi János 306
Gyulai István 372, 379; — *Pál* 234

Habis György 516
Habermann János 426
Hadnagyoknak Tanúság 192
Hajnal Mátyás 520
Hajnóczy Iván 496, 503, 505
Haller János 399
Hangjegyes kiadványok 35, 36, 202, 341, 507
Haláltánc 378, 437, 443

Harsányi András 502—4, 516; — *István* 327, 495—96, 504, 515, 516, 517, 519—30
Hartyáni Imre 429
Hasonlatosság (parabola) 158—59, 300, 397
Havrán Dániel 517
Három istenfélő férfiak 239, 242
Házasénekek 40, 45, 249—52, 432—36
Házasságról 435
Házi Jenő 414, 522
Házy Albert 515—16
Hebler Mátyás 74, 288, 352
Hedio, Caspar 49
Hegedős István 221, 502; — *Márton* 221
Hegedűs István 497, 509, 519
Hegendorf Kristóf 145
Hegyaljai Kiss Géza 502
Heinrich Gusztáv 314, 396, 482, 485—87, 496, 516, 526
Heliodorus hist. 457
Heltai Gáspár 374—95; 52, 212, 215, 269, 306, 353, 508, 511, 517; — *Gáspárné* 304
Helyesírás 33, 38, 107, 153, 167—69, 376
Herbariumok 304, 344—45
Herbolya 219
Herepei János 515, 523
»*Hermán uram*« 449, 523—24
Herodotos 438
Históriás énekek 195—219, 221—28, 357, 395, 460—90
Hiszekegy 35, 169, 306, 310, 505
Hitcikkelyek (kánonok) 293, 308—9, 336—37, 340, 440
Hitvallások 261, 284—85
Hitvitázó drámák 69—78, 365—72
Hodászi Lukács 310
Hofgreff-énekeskönyv 258; 239, 242, 393
Hoffhalter Rafael 266, 306, 422, 495
Holbein 444
Holofernes 67
Holub József 500, 509
Homberger János 518
Homeros 358
Honter János 94, 351, 375, 507
Honti János 510
Horatius 147, 358
Horváth (Horvát) Cyrill 399, 404, 495, 510, 512, 515, 517, 522; — *Emil* 499; — *Endre* 52; — *Heléna* 433; — *István* 411, 414, 522; — *János* 497, 504, 506, 508, 512, 522, 525; — *Károly* 495, 501; — *Márk* 272; — *Mihály* 92, 499, 500, 502; — *Tibor Antal* 503
Hódoltság 8
Hóman-Emlékkönyv 526
Hóman—Szekfű 503, 513, 522
Hubert, Conrad 512
Hunyadi Demeter 409; 392
Hunyadi Jánosról 245, 511, 524; — *Mátyás* 38, 50, 120, 235
Husz János 49, 51
Huszár Dávid 337; 266; — *Gál* 265—69; 62, 73, 149, 220
Huszti József 504

Igaz papság tükre 70—78
Igen hasznos receptom 405—6
Idari Péter 467
Illéssy János 501
Illyefalvi István 451—54
Illyés próféta 45, 66
Ilosvai Selymes Péter 467—490; 29, 187, 503, 506
Imádságok 306—7, 337, 378
Imre Lajos 386, 521
Incze Gábor 314, 515—18, 520
Ipolyi Arnold 483, 526
Író-életrajz 438
Istvánffi Gyula 345, 518
Istvánfi Imre 188; — *István* 139; — *Miklós* 214, 344, 402, 496, 499, 500, 503, 514, 521; — *Pál* 102—107, 131, 139, 222
Iván László 519
Iványi Béla 516
Izabella 86—89; 6, 51, 126, 209, 213, 347, 508
Izsák házassága 41

Jakab Elek 366, 519, 522; — *Ödön* 234
Jankovich Miklós 62, 497, 522
Janus Pannonius 60, 104, 108, 392, 439
János király fiáról hist. 199
János Zsigmond 347—48; 6, 449
Jász = filiszteus 192
Jászay Pál 498

Jászberényi György 356, 407
Jázon hist. 190
Jeremiádok 253
Jeruzsálem pusztulásáról 226, 424
Jephta tragédiája 451
Joanna papissa 248
Jób hist. 242, 244
Jókai 499, 509
Jónás hist. 42, 191
Józsa deák 417, 522
Józsa fráter 63, 72, 276, 498
József hist. 245
Judit hist. 67, 191
Juhász Géza 517
Junius, Franz 325
Justinus 438

Kacziányi Géza 500
»*Kaciba*« 523
Kain és Ábel hist. 243
Kalendárium 47, 50
Kanizsay Dorottya 138; — *László* 138; — *Orsolya* 138
Kanyaró Ferenc 168, 366—67, 496—97, 505, 514, 518—19, 522
Kapitán György 196
Karácsony György 292
Karácsonyi János 483, 486, 495, 526
Karádi Pál 409—10; 367, 407
Kardos Tibor 508, 510
Karenovics József 515
Karl Lajos 482, 486, 526
Kassai Sebestyén deák 220, 265
Kathona Géza 496, 516
Katona József 228, 237
Katona Lajos 38, 67, 447, 451, 459, 496, 498, 506—7, 511, 523—24
Kazinczy Ferenc 53, 91, 142, 163, 167, 174, 355, 402, 496, 499, 501—2, 504—5, 519, 521
Kádas György 182
Kákonyi Péter 78, 510
Káldy György 326
Kállay Kálmán 327, 517
Kálmáncsehi Sánta Márton 270—71; 74, 163, 173, 256, 267, 352, 513
Kálvin 261, 264, 269, 317, 339, 362
Kálvinista Róma 261—62
Kárffy Ödön 506
Kármán Demeter 200, 220, 509
V. Károly császár 5, 196
Károlyi András 383—84; — *Árpád* 502, 507, 517; — *Gáspár* 316—29; 46, 48, 512; — *Péter* 306, 310, 329, 354, 359, 376
Károlyi Boldi Sebestyén 373; 74
Káté 35—36, 39, 47, 169—72, 307, 337, 340—41, 350, 377—78, 379
Kemény József 115, 509; — *Zsigmond* 92, 483, 499
Kendy Ferenc 454
Kenyérmezei diadal 463—66
Kerecsényi Dezső 501
Kerecsényi László 223
Ker. Sz. Jánosról hist. 447
Kerekotzki Ferenc 498
Kertbeny Károly 411, 485, 522
Kénosi Tőzsér János 365
Kinizsi Pál 122
Király György 398, 521, 523, 525
Király Ilona 488, 526
Kis Graduál 309
Kiss Áron 513—18; — *Ernő* 513, 515, 519; — *Kálmán* 516
Klöss Jakab 322, 326
Kneifel Mária 515, 518
Kniezsa István 107, 153, 169, 376
Kodály Zoltán 256
Komáromy András 512
Komjáti Benedek 24—28; 380
Koncz József 515, 517
Konc vajda 59
Kopaszságnak dicsireti 402—3
Kopácsi István 62
Korompay Bertalan 520
Korvin János 118, 120
Kovachich Márton György 502, 508
Kozáky István 523
Kozma János 366—67
Kölcsey Ferenc 38, 195, 505, 507
Kőnig Kelemen 506
Kőnig Orbán (Urbanus Regius) 423
Krakkói Töredék 27
Kristóf György 501, 508, 516
Kriza János 523
Krizsafánfia György 217
Krompecher Bertalan 517
Kulcsár Adorján 496; — *Endre* 522
Kulcsár György 422—26
Kurelac Ferenc 237
Kurcibold 485
Kükülleri Névtelen 448

II. Lajos 120
Landorfejírvár elveszése 127
Laskai János 406
Laskai Csókás Péter 373
Laszki Jeromos 86
Latin versek 161—62, 276, 308, 334, 365
Lazius Farkas 108
Lám Sebestyén 330—31
Lányi-kódex 495
V. László 120
»*Leona Lutteriana*« 123
Linaere 455
Liszti János 508
Lonitzer Ádám 304
Losonczi István 198, 209, 272
Lovagi epika 236, 489
Loványi Gyula 504
Lukinich Imre 498—99, 507
Lukcsics Pál 518
Luther 172, 211, 261, 269, 272, 315, 378, 386, 389, 407; — *éneke* 442, 471

Macarius József 269
Madzsar Imre 510, 525
Madzsar türki 522—23
Magdics István 523
Magyar történet 37—8, 50—53
Magyari István 321
Mailáth István 116, 137, 178—79
Maior Georg 350, 355
Makkabeusok hist. 183—84, 454—58
Maller Sándor 526
Manasses és Nabugodonozor 240, 242
Mandeville, John 218
Mankóczi István 403—405
Mantskovit Bálint 321
Margitai Láni Péter 332
Markalf 111, 406, 521
Marót Károly 485, 526
Marth János Mátyás 504
Martonfalvai Imre 179—181
Maurer Mihály 495
Maximus Planudes 111, 406
Mágócsy Gáspár 283—84, 445
Mályusz Elemér 483—84, 508, 526
Sz. Mária 171, 265
Mária Magdolna 83
Máté Károly 506
Medgyes Ferenc 351
»*Megjakabol*« 475
Megyericsei János 131
Melanchton 39, 140, 143, 147, 150, 272, 312, 315, 358, 389
Melich János 142, 335, 495, 501, 503—5, 517
Melit Pál 521
Menyország-leírás 440—41
Méliusz Juhász Péter 283—304; 64, 345, 352—55, 358—59
Méliusz-féle kánonok 293—94
Mészöly Gedeon 495, 506—8
Miatyánk 145, 169, 505
Mihály sárvári tanító 140
Mikes Kelemen 523
Mikesy Sándor 503, 515
Miklós Ödön 497—98, 504—5, 513, 519
Mikó Imre 513
Miksa fhg. 266
Mikszáth Kálmán 107, 501
Mindszenti Gábor 115—18; *Katalin* 117, 127, 501
Mizsér Gergely 279
Moczer (Muceus) l. Tövisi
Mohácsy Károly 496, 516, 520
Moldvai Mihály 221
Molnár Gergely 373; 353, 455
Monoszlói András 329
Moór Elemér 482—83, 486, 507, 526
Morgay János 129
Mózes és Józsue hist. 183—84
Munkácsi János 458; 46
Murmellius 28—29, 334
Musset 231
Müller, Sebastian 49
Münster Sebestyén 325
»*Mysser*« *név* 107

Nagy Iván 501; — *Sándor* 497, 509
Nagyajtai Kovács József 115
Nagybánkai Mátyás 245—46, 393
Nagybirtok szerepe 12—15
Nagyfalvi György 238, 242
Nagyharsányi disputa 336
Nagy Sándor hist. 398, 467
Nagyszombati Márton 201
Nagyváradi Komédia 365—66
Naivköltészeti elemek 80, 225, 250—52
Naprágyi Demeter 325, 517
Négyesy László 481, 483, 497, 526
Németh Gyula 510, 523
Németi Ferenc 134—36; 48, 283-84

Néprajzi adalék 59, 291
Nikolsburgi Névtelen 463; 226, 509
Novák Béla 514—15
Nyári Lőrinc 208, 508
Nyelv-stílus 26, 32, 53, 77, 106, 110, 112—14, 124, 131, 145, 151—53, 156, 174—76, 206, 299—300, 314—15, 319, 328—29, 335, 372, 380, 382, 390—92, 418, 426, 447, 512
Nyelvhelyesség 155
Nyilas Névtelene 249; 246
Nyomdák 20, 148, 265, 321—22, 376

Odysseia 521
Oecolampadius János 142
Oktató énekek 192, 246
Oláh Balázs 129; — *Miklós* 73, 140, 490
Ortutay Gyula 510
Ozorai Imre 29—33, 495; — *István* 373, 379
Óvári Benedek 407
Önéletrajz 179—81
Ördög (Tayfel) Mátyás 198

Pagninus Santes 325
Pais Dezső 523
Palatics György 431—32
Paleologus Jakab 355
Pallavicini 91
Paniti János 238, 250
Pap Benedek 134, 238, 279, 283; — *Károly* 514
Papok Házassága 70
Papp Ferenc 499; — *Gusztáv* 513
Paptevés 73, 167
Patai István 339
Patkó Mihály 292
Patrona Hungariae 394, 521
Payr Sándor 345, 502—3, 512, 518, 522
Pálfi Márton 519
Pásztói Rátholdi Lőrinc 216
Pável Ágoston 510
Pázmány Péter 326, 402
Pekár Károly 524
Pemflinger Kata 123, 178—79
Perecsényi Nagy László 52
Peregi Albert 108—9
Perényi Gábor 383; 284; — *Gáborné* 23, 29, 30, 48; — *István* 28, 29, 475; — *János* 24, 29, 39, 143, 154; — *Péter* 33—35, 46, 47, 61—62, 120, 164; 195
Perviz vajda 273
Pernyeszi András és Zsigmond 427
Perrusics Gáspár 272
Pesti Gábor 107—115; — *Gáspár* 351; — *György* 443
Petrarca 104
Petrovay Miklós 215, 475
Petrovics (Petruit) Péter 96, 213, 271
Petthő Gergely 52
Petz Gedeon 507
Pécsi disputa 410
Pécsi Ferenc 98—102; — *János* 432; — *Simon* 410; — *Tamás* 356
Pécsváradi Péter 218, 326
Péczely László 500, 507
Pénzről 57
Pintér Jenő 142, 232, 510, 521—22
Plautus 147
Plágium 27
Plinius 304
Podhraczky József 501
Polgári lexikon l. Budai Ferenc
Polidamus Valentinus 98
Polykrates 438
Ponciánus hist. 395—98
Pongrácz József 327
Ponori Thewrewk József 415
Posonyi Erzsébet 508
Postilla 64, 341, 423—26
Pozsonyi Szentmártoni Kálmán 518, 522
Pór Antal 483, 526
Pósaházi János 326
Pökry Anna 209
Predestináció («választás») 334
Prédikációk 46, 295—99, 338, 359—63
Prini Péter stb. Fogsága 195
Priscianus 149
Prudentius 310
Pseudocallisthenes 399
Ptolomeus 471
Pukánszky Béla 498, 507
Purkircher György 304, 344

Qu. Curtius Rufus 469

Rab-énekek 432
Radán Balázs 182
Radics l. Károlyi Gáspár

Raffay Sándor 520
Ragályi Tamás 505
Rainouart 485
Ravasz László 289, 295, 365, 514—15, 519
Ráckevéről ének 441—42
Rácz Kálmán 517
Ráskai Gáspár 229
Ráth György 494, 512, 517
Refrain 39, 255, 430, 438
Reichard Piroska 501
Réczés János 337, 340
Révai Ferenc 164, 269; — *Mihály* 522; — *Miklós* 504, 506
id. Révész Imre 502—505
Révész Imre 136, 167—68, 172, 271, 284—85, 292, 295, 315, 327, 444, 492, 494—99, 503—6, 512, 514—18, 522, 525; — *Kálmán* 495, 513; — *Mária* 500
Ribinyi János 504
Riedl Frigyes 485
Rolewinck, Werner 49
Rovásírás 52—53
Rubinyi Mózes 503—4
Rupp Kornél 495

Sachs, Hans 312
»*Sajtár*« 498
Salamon és Markalf 399—402
Salamon ítélete 459
Salamon Ferenc 85, 494, 498
Sarlóközi Névtelen 246
Sába királyné 301
Sámson 79, 242
Sámuel, Saul, stb. hist. 242
Sárosi Bálint 497
Schesaeus 306, 352, 505, 519
Schiller István 524
Schulek Tibor 497, 503, 508, 512, 522
Schutz György 348
Scultetus Ábrahám 61
Sebestyén Béla 506; — *Gyula* 496, 506
Segesvári hitvita 94, 384
Selnecker Miklós 311
Semptei Névtelen 236
Septuaginta 325, 471, 525
Serédi Gáspár 164
Servet Mihály 349, 354, 518
Shakespeare 231
Sibolti Demeter 419—22; 377, 522
Siderius János 322
Siklósi Mihály 34, 62; — *Miklós* 337
Simai Ödön 509
»*Simon bíró*« 248, 250—51, 433, 511, 524
Simon Renée 495
Simonyi Zsigmond 503
Singrenius 108
Skaricza Máté 438—43; 64, 410, 513
Skultéti Szeverin 340
Socino, Fausto 349—50; — *Laelio* 349
Sodoma és Gomora hist. 243
Sokféle részegösről 193
Sokféle neveknek magyarázatja 474
Soklyósi László 508
»*Sola fides*« 170
Solymossy Sándor 486, 526
Sommer János 355, 405
Somogyi Máté 292; — *Péter* 140
Soós Kristóf 427
Sólyom Jenő 173, 495—96, 502, 505, 516—17, 520
Spangenberg, Joh. 377
Spira (Spiera) Ferenc 222, 423, 432
S. Szabó József 495—6, 515—17
Stancaro 288—89; 349, 352, 357
Statileo 95
Stigelius J. 436
Stoll Béla 520
Stöckel Lénárd 172
Strutius 148, 504
Sulyok István 128
Sylvanus Pannonius 144
Sylvester Ambrus 142, 503; — *János* 141—63; 45, 380; — *Mihály* 149
Synesios püspök 402—3
Szabadkai Mihály 201
Szabács Viadala 506, 509
Szabolcsi Bence 258, 497, 500
Szabolcska Mihály 329
Szabó Károly 520—21; — *T. Attila* 503, 523; — *Zoltán* 510
Szalaházi Tamás 163
Szalaszegi György 426—27
Szalay Ágoston 502; *József* 502; — *László* 498, 500, 525
Szalárdi Miklós 420
Szalkai Mezőn Való Viadal 196
»*Szallai kasza*« 383, 520
Szamosmenti Névtelen 250

Szamota István 495
Szathmári Ötvös István 509
Szádeczky Lajos 501
Szárászi Ferenc 337, 518
Szász Károly 328, 517
Száz Fabula 385—92
Szegedi András 226; — *Gergely* 279—83; 165, 185, 309; — *Gergely fráter* 52; *Kis István* 272—79; 255, 281, 283, 339, 438, 500; — *Lajos* 408—9; 123, 379; — *Lőrinc* 311—15; 283, 404, 515; — *Rezső* 510
Szegedi Veszedelem 198
Szekfű Gyula 92, 494—95, 499, 500, 502, 509, 518—19, 521
Szelim szultán 322
Szenczi Molnár Albert 61, 309, 326, 376, 420, 438, 518
Szendrői Névtelen 232
Szent Athanasius 68; — *Ágoston* 438; — *Elek* 404; — *Erzsébet* 51; — *Imre* 37; — *István* 3, 37, 51, 395, 521; — *László* 37, 51, 59, 344, 394; — *Miklós* 100; — *Patrick* 217, 508; — *Pál, Remete* 51
Szentgratianus l. Erdéli Máté
Szentgyörgyi Gábor 104
Szent István vértanu haláláról 447
Szentmártoni Bodó János 460
Szent Pál Apostol Élete 471
Szepetneki János 254
Szeremlyéni Mihály 176
Szerémi György 118—25; 408, 494, 500, 503, 522; — *Illyés* 431
»*Szerzetes zsidó*« 426
Széchy Károly 500, 506, 508
Székelyek 52—54
Székelyudvarhelyi-kódex 378
Széll Farkas 107, 232, 501, 510
Széphistóriák 78, 102, 190, 228—37, 357
Szépprózai elbeszélések 395—407
Sziget Veszedelme 221—22
Szikszai Fabricius Balázs 334—35; 353—54; — *Hellopoeus Bálint* 307—8
Szilády Áron 62, 281, 411, 483, 495—96, 498, 501, 504, 505, 506—8, 509—11, 513—14, 522—23, 525
Szilágyi és Hajmási 232—36; 215
Szilágyi Mihály 120
Szilágyi Sándor 85, 92, 498—99, 500, 502
Szilvás-Ujfalvi Imre 309—10
Szimonidesz Lajos 502, 505
Szinnyei Ferenc 506; — *József* 518—19, 521—22
Sziráki Balázs 238, 250
Szirmay Antal 402
Szitnya, Léva stb. Megvevése 196
Szkhárosi Horvát András 54—61; 240, 279, 425, 444, 497
Szombathelyi János 168
Szombathy János 20, 53, 495, 497, 502, 505
Szopori Nagy Imre 179
Szotyori Gáspár 415
Szójegyzékek, szótárak 28—29, 114, 335
Sztárai Mihály 61—78; 240, 281, 288, 371, 443, 455, 497; — *Miklós* 450
Sztripszky Hiador 501
Szuperintendenciák 271—72, 284, 340, 513—14

Takáts Sándor 139, 289, 461, 494, 501—2, 507, 514, 518, 520
Tar Benedek 250; — *Lőrinc* 216—19, 393
Tarczay Erzsébet 497
Tatai Miklós 125
Telamon hist. 107
Telegdi Miklós 329; — *Pál* 183, 521
Temesvárban Losonczi Haláláról 198
Temesvári István 465; — *János* 466
Tékozló fiú hist. 242—43
Tési Edit 504
Thallóczy Lajos 127, 501—2
Thaly Kálmán 501
Thegezinus=Szegedi Lajos 408
Thienemann Tivadar 500, 516, 518, 520, 522
Thököly Sebestyén 331
Thuróczy János 245, 482
Thury (Túri) Etele 518; — *Farkas Pál* 333, 497; — *György* 177, 461, 506; — *József* 235, 510; *Katuska* 383; — *Pál* 63
Thurzó Elek 179, 237
Thurzó vak lantosa 220
Tinódi Sebestyén 187—219; 94, 240, 393, 402, 449, 461, 463, 506, 508

Tizparancsolat 35, 505
Toldi Anna 482; — *Györgyné* 478; — *Miklós* 475—90; 231, 471
Toldy Ferenc 50, 405, 411, 444, 483, 496, 500, 505, 513, 516, 523
Tolnai Bálint 434; — *Decsi Gáspár* 337—39; 329, 382, 434; — *Fabricius Tamás* 332; — *Gábor* 494—95; — *György (Nagy Tolnai ?)* 244; — *Vilmos* 159, 504, 526
Tomori István 119; — *Pál* 120—21
Tompa Mihály 292, 437, 508
Tordai Demeter 74
Torkos János 449
Toroczkai Máté 408
Tóbiás hist. 45, 183—84, 458
Tóth Endre 497; — *Lőrinc* 509; — *Miklós* 311
Török Császárok Krónikája 196
Történetirodalom 115—131
Tövisi Mátyás 63
Tőke Ferenc 221—23; 463, 509
Tremellius 325
Trencsényi-Waldapfel Imre 523, 525
Tristan 485
Trócsányi Berta 515, 523; — *Zoltán* 28, 53, 329, 495, 497, 502—3, 517, 519—21
Tuba Mihály 429—30
Turmair (Aventinus) Joh. 321
Turkovity Miklós 143
Turóczi-Trostler József 321, 405, 496, 500, 503—4, 516, 520—22

Udavarbírák és kulcsárokról 193
Újlaki Ferenc 108—9, 114
Urfelmutatási ének 101
U. Szabó Gyula 523
Utolsó ítéletről 438
Uzoni Fosztó István 365

Vajthó László 516
Valkai András 466; — *Kelemen* 238
Valla, Lorenzo 111
Varjas Béla 394, 519, 521, 524
Varju Elemér 495
Varkucs Tamás Idejébe Lött Csaták 196
Varsányi György 437
Vatablus Franciscus 325
Válaszúti György 410; 356, 367
Váradi Regestrum 93
Várdai Kata 183; — *Pál* 60, 82—83
Vásárhelyi András 39, 192, 409
Vegedy Imre 97, 499
Vende Ernő 500
Verancsics Antal 125; 115, 118, 265, 499
Verebély Anna 517
Veresmarti Illés 336—7; 410
Veress Endre 93, 498—99, 500, 519, 523—24, 437
Verseghy Ferenc 398
Versidom, verselés 35—36, 39, 41, 50, 54—5, 64—5, 100—102, 112, 133, 135, 157, 159—60, 182, 186—87, 202—3, 239—41, 254—5, 257—8, 268, 282, 303—4, 364, 378, 430, 431, 438, 450, 452, 457, 463, 468, 511—12, 525
Versmondattan 135, 241—42
»*Veszedelem*«-*műfaj* 200
Végkecskeméti Mihály 255—56
Vértes O. András 506, 525
Vietoris 148
Világkrónikák 43—45, 48—53, 183, 319—21, 437
Villini Sándor 355
Vilmányi Libecz Mihály 53
Virág Benedek 163
Virágének 42, 159, 298
Viski Károly 495
Visnovszky Rezső 500
Vita Joannis Secundi 461
Vitéz Franciskó 229—32
Vitéz Gedeon hist. 41
Vizaknai Gergely 373, 379
Vízözönnek históriája 450
Vizsolyi Biblia 376
Voinovich Géza 481, 499
Voltaire 398
Volter és Grizeldisz 102—107
Vörösmarty Mihály 44, 234

Wagner Bálint 523
Waldapfel József 382, 396, 501, 504, 506, 511, 520—21, 524
Wallaszky Pál 505
Warga Lajos 522
Wenzel Gusztáv 118, 501
Werbőczy Imre 188, 196; — *István* 123, 301
Weres Balázs 394
Wertner Mór 483, 526
Wéber Samu 513

Wolfhard Adorján 94
Wolfram von Eschenbach 485—6

Xerxes 437

Yonge közjegyző 217

»*Zalai magyarság*« 518
Zay Ferenc 127-31, 265
Zay-ugróci epigramma 249
Zápolyai György 120 ; — *István* 120 ; — *János* 81—86 ; 5, 36, 50, 51, 116—17, 118—23, 128, 137, 163, 178
Ziska 51
Zombori Antal 456
Zoványi Jenő 63, 272, 295, 495—99, 512—17, 519—20, 522, 524
Zrínyi Miklós (a szigetvári) 308
Zrínyi a költő 236, 308, 510, 525
Zrínyiász 123, 210, 223, 321, 509
Zsámboki János 189, 344, 393, 508
Zsigmond Király Fogsága 215
Zsigmond Krónikája 215
Zsilinszky Mihály 521
Zsoltárköltészet 65—6, 253—56, 280—83, 409, 429
Zsoltárfordítás 48
Zsuzsánna hist. 41—42

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

TARTALOM

BEVEZETÉS

Az irodalmi élet új jelenségei (3); a három országrész (4); a nagybirtok szerepe a vallási kérdésben (13); a reformáció irodalmi jelentősége (20) ..... 3—20

ELSŐ RÉSZ

Az átmenet évtizedei ..... 21—258

1. A PERÉNYIEK CSOPORTJA

Perényi Gábor és neje (23). Komjáti Benedek (23); Murmellius magyar tolmácsolója (28); Ozorai Imre (29). — *Perényi Péter* (33). Gálszécsi István (34); Farkas András (36). Batizi András; élete, kátéja, lírai énekei (39); bibliai epikája, s abban világi költészeti terminológia elemei (40); verses világkrónikája, s annak bibliai forrású történetkoncepciója (43). Csikei István, Székely Balázs, Dobai András (45). Bencédi Székely István; élete, Calendáriuma, Zsoltárkönyve (46); világkrónikája: forrásai, magyar történeti anyaga, pártállása, a »Csaba testamentuma«, Damasek isten, »Dézs« etymologiája (48). Vilmányi Libecz Mihály (53). Szkhárosi Horyát András; élete, viszonya Batizihoz, verselése, intonációi (54); Vígasztaló éneke, feddő és moralizáló énekei (56); katolikusokat támadó énekei, néprajzi adaléka: »Konc vajda és Cibere bán ütközete« (58). — Hódoltsági területen: Sztárai Mihály; élete, püspöksége (61); zsoltárfordításai, lírai és oktatói énekei (64); bibliai epikája (66); Sz. Athanasius-a és Cranmerus Tamás-a (68); hitvitázó drámái: A papok házassága (69); Igaz papságnak tíköre, személyi érdekű elemek abban, teológiai anyaga, célzata (70), művészi oldala, nyelve (75). Kákonyi Péter (78)..... 23—80

2. JÁNOS KIRÁLY KÖRNYEZETE ÉS ÍRÓ HÍVEI

Zápolyai János (81). *Izabella* (86). János délszlávjai; *Fráter György* (89); a vallási kérdésben is befolyásos főemberei: Statileo és Czibak Imre (95), Petrovics Péter és Csáky Mihály (96). — János viszonya tudósokhoz, írókhoz

(97). — Alkalmi művek szerzői: Pécsi Ferenc (98), Istvánfi Pál (102). — Valószínűleg János budai udvarából indult ki Pesti Gábor pályája; életrajza (107); Újtestamentuma, stílusa (109); Fabulái: forrása, nyelve, verses tanulságai, a humanista (111); Nomenclaturája (114). — Történeti művek írói: Mindszenti Gábor (115), Szerémi György (118); Verancsics köre: Bornemisza Tamás (125) a Zay Ferencnek tulajdonított mű Landorfejírvár elveszéséről (127). — Énekszerzők: Battyáni Orbán (131), Németi Ferenc (134) ..... 81—136

3. NÁDASDY CSOPORTJA

Nádasdy Tamás (137). Sylvester János: felekezeti hovátartozása, neve, családi származása (141); életrajza (143); krakkói kiadványai: a Rosarium, a Rudimenta, a Puerilium Colloquiorum Formulae; erasmista jellegük (144); továbbfejlődése Wittenbergben és újabb tervei (147); az újszigeti nyomda (148); a Grammatica hungaro-latina (149); bírálata egy zsoltárfordítás ajánlásának nyelvéről (155); az Újtestamentum (155), magyarázatai abban a biblia és a virágénekek képes beszédéről (158); magyar distichonai (159); azok sem vallanak protestáns szerzőre (161); húsvéti éneke és latin versei sem (161); a deákosok és Kazinczy figyelme iránta (163). — Dévai Bíró Mátyás; élete (163); latin nyelvű hitvitázó íratai (165); magyar éneke (167); az Ortographia Vngarica (167); At Tízparancsolatnak magyarázatja (169); teológiai álláspontja (172); a humanista: nyelve, stílusa (174). — Szeremlyéni Mihály (176) ..... 137—177

4. AZ ENYINGI TÖRÖK-CSALÁD KÖTELÉKÉBEN

Török Bálint (178). Deákja: Martonfalvai Imre (179). Két debreceni énekszerző: Radán Balázs, Dézsi András (182). — Tinódi előde a történetnépszerűsítő históriás énekben: Csáti Demeter (184). — Tinódi Sebestyén: életrajza (187); széphistóriája: Józon (190); bibliai epikája: Judit, Dávid, Jónás (190); oktató és feddő énekei: Hadnagyoknak tanúság, Sokféle részegösről, Udvarbírák és kulcsárokról (192); históriás énekei egyik, s jelentékenyebb változata: az újságoló (híresztelő) típus; pályája folyamán abban három műfajtörténeti szakasz különböztetendő meg (195); előzményei sem kereshetők egyetlen mintaadóban, német vagy délszláv példában (199); első énekei a magyar »veszedelem«-műfaj hagyományát foly-

tatják (200); dallamai, versidoma (201); saját nyilatkozatai műfajáról (203); sablonos elemei, szerkezet, tárgyismeret (204); szemléletessége, lélektani érdekű részletei (206); szubjektív elemek: vallásossága, politikai célzata, kútfő-értéke (210). Históriás éneke másik változata: a történetnépszerűsítő; Zsigmond fogsága; Zsigmond krónikája; a Tar Lőrincre vonatkozó betoldás; más epizódok (215) ..... 178—219

5. TINÓDI ÉS ISTVÁNFI NYOMÁBAN

Törmelék-adatok Tinódi műfajának gyakorlóiról: Thurzó vak lantosa, a kassai Sebestyén, Kármán Demeter, az egri »deákok«; Csabai Mátyás (220). Tőke Ferenc s a Névtelen éneke Sziget veszéséről (221). A Cantio de militibus pulchra; egyezései a Nikolsburgi Névtelen énekével (223). Szegedi András Jeruzsálem pusztulásáról (226). — Istvánfi nyomában; az ének-kezdetek vallomása (228). Ráskai Gáspár élete, Vitéz Franciskó-ja, előadása, tárgyi rokonsága, délszláv-származtatás földrajzi lehetősége; Ráskai magyarítása a történeten (229). Szilágyi és Hajmási széphistóriája; melyik Szendrőben szerezték; a történet erkölcsi színezete; átfejlődés a ballada-modor felé; az elbeszélés magyar történeti alapja; feltehető első kidolgozása Mátyáskori latin epikai műben (232). — A Semptei Névtelen verse Béla királyról és Bankó leányáról (236) ..... 220—237

6. A TÖBBI ÉNEKSZERZŐ

Mely vidékekre valók (238). Versformáik (239). — *Elbeszélő énekek.* A Hofgreff énekeskönyvbeliek: Biai Gáspár, Fekete Imre; névtelenek: Bél és Sárkány, Három istenfélő férfiak, Manasses és Nabugodonozor (242). — Békesi Balázs, Nagyfalvi György, Fráter Gáspár (243); Baranyai Pál, névtelen szerző Ábrahám pátriárkája, Tolnai György; Nagybánkai Mátyás (243). — *Oktató és korholó énekek.* A Sarlóközi Névtelen, Gregorius, Armbruszt Kristóf (246). — *Házasénekek.* Nyilas Névtelene, Sziráki Balázs, Paniti János (249); Tar Benedek, a Szamosmenti Névtelen (250); a házasének mint a szerelmi műköltészet első terméke (251). — *Jeremiádok, zsoltárköltészet.* Nemzeti érzés kifejezői; előzményei; három névtelen jeremiád; a zsoltárköltészet viszonya forrásaihoz, oktató jellege, művelői, verselése, szebb részletei; Végkecskeméti Mihály (252). — *Énekgyűjtemények.* A Batthyány-kódex; a Hofgreff-énekeskönyv (256) ..... 238—258

MÁSODIK RÉSZ

A reformáció felekezeti megoszlása 259

1. HELVÉT VÁLTOZATOK SZÓSZÓLÓI

Különbségek a megelőző időszakhoz képest; a lutheri irány versenytársai (264). Luther és a svájciak közt: Huszár Gál (265). *Az úttörők:* Kálmáncsehi Sánta Márton (269), Szegedi Kis István (272). *Tiszántúliak:* Szegedi Gergely (279); Méliusz Juhász Péter: pályája, szuperintendenciája, teológiai álláspontja (283); hadakozásai; katolikusok ellen: a Debrecen—Egervölgyi Hitvallás (285); lutheránusok ellen (288); a szentháromságtagadók ellen; Stancaro tanítása; Méliusz prédikációs kötete Krisztus közbenjárásáról; Arany Tamás, Egri Lukács, Somogyi Máté és Karácsony György ellen (290); Dávid és Méliusz vitái (291); prédikációi és bibliamagyarázatai (295); nyelve (299); feddőzései (300); verses munkái; Herbáriuma (302). + Méliusz társai és utódai: Czeglédi György, Károlyi Péter, Sárvári Gergely, Beregszászi Pál (304); Félegyházi Tamás, Szikszai Hellopoeus Bálint, Gönczi György (306), Szilvás-Ujfalvi Imre, Hodászi Pap Lukács (309); Szegedi Lőrinc (311); Ecsedi Báthori István (315). — *Tiszajobbpartiak.* Károlyi Gáspár; élete; a Két könyv; stílusa, történet- és állambölcselete, viszonya műfaji rokonaihoz (316); a vizsolyi nyomda; bibliafordító munkatársai, Szent Bibliája Ajánlása, alapszövegei, elterjedése (321); bírálói; befolyása az irodalmi nyelvre; hatása (326). — Károlyi Gáspár körül. Gönczi István fellépésének előzményei; Horváth-Gergely, Lám Sebestyén, Grawer Albert vitázó köre (329); Gönczi István, Margitai L. Péter, Siderius János (331); Tolnai Fabricius Tamás (332). — Perényi Gábor megtagadottjai: Thury Farkas Pál (333), Károlyi András (333). — Sárospatakiak: Balsaráti Vitus János, Szikszai Fabricius Balázs, Fegyverneki Izsák (334). — *Dunántúliak:* Veresmarti Illés, Huszár Dávid, Tolnai Decsi Gáspár, Patai István (336); Beythe István, Beythe András (340) ..... 264—345

2. ERDÉLY ÉS A SZENTHÁROMSÁGTAGADÓ IRÁNY

A reformáció állomásai Erdélyben; Izabella olaszai és lengyelei; János Zsigmond (346). Az unitárizmus eredete; Servet; a két Socinus; Stancaro; Blandrata (348). Dávid Ferenc; megítélése szempontjai; élete (351);

harcias és harcaival kapcsolatos művei: a Dialysis, A váradi disputatio előszámlálása (357); Rövid felelete, a Rövid magyarázat, a Rövid útmutatás (359); beszédei (363); Könyvecske a keresztségről (364); éneke, latin versei (364). — Dávid körül; hitvitázó drámák; a Nagyváradi Komédia; a Debreceni Disputa (365). — A szentháromsághit mellett megmaradt erdélyiek: Gyulai István, Vízaknai Gergely, Ozorai István, Molnár Gergely; Károlyi Boldi Sebestyén, Laskói Csókás Péter (372). — Dávid nyomdokain. Heltai Gáspár: élete (374); magyar műveltsége; a Vígasztaló könyvecske; imádságos könyve (376); bibliája (379); Dialógusa a részegségről; a Háló (381); a Száz fabula; forrása, társadalmi szempontjai, modora, stílusa (385); Bonfini kiadása (392); Cancionaléja (393); Chronicája (394). Heltainak tulajdonított, s más széppróza elbeszélések: Ponciánus (395), a Sándor-regény (398), Salamon és Markalf (399); Kopaszságnak dícsíreti, Mankóczi viselt dolgai, a Receptom (402); Laskai János Aesopus-életrajza (406). — Dávid többi társa: Basilius, Császmai, Tordai Sándor András, Szegedi Lajos, Hunyadi Demeter (407); Karádi Pál (409); Válaszúti György (410). — A Balassi-Komédia (411) ..... 346—418

3. A LUTHERIZMUS VESZTESÉGEI. FŐBB KÉPVISELŐI EZ IDŐSZAK VÉGÉN

Sibolti Demeter (419). Kultsár György (422). Szalaszegi György (426) ..... 419—427

4. ÉNEKSZERZŐK A REFORMÁCIÓ ÚJABB SZAKASZÁBAN

Általános jellemzés (428). *Zsoltárfordítók.* Hartyáni Imre, Szegedi Lajos, Zelemér László (429). *Önálló énekszerzők.* Tuba Mihály, Szerémi Illyés (429). *Hazafias-vallásos énekek:* három Névtelen (431). *Rab-énekek.* Palatics György (431). *Intők, oktatók:* Pécsi János házaséneke, Helena Horvát, Tolnai Bálint, Bessenyei Jakab, Varsányi György, Névtelen az utolsó ítéletről, Skaricza Máté, Pesti György haláltáncéneke (432). A Felnémeti Névtelen protestánsellenes szatírája (444). — *Epikus énekek.* Általános tájékoztatás (445). *A bibliai epika* elhanyatlása (445); erdélyi szerzők: Erdéli Máté, a Küküllei Névtelen, Torkos János, Sztárai Miklós, Névtelen Eszter-je (446); Illyefalvi István (451); — nem-erdélyiek: a Makkabeusok könyvének feldolgozói: Bornemisza Miklós, Zombori Antal, Czeglédi Nyíri János és Gyöke Ferenc (455); Tóbiás könyvé-

nek újabb feldolgozója: Munkácsi János (458); Bölcs Salamon ítélete (459). A bibliai epika későbbi sorsa (460). *Históriás énekek.* Egykorú tárgyúak; Chanádi Demeter; Túri György haláláról (460). Történetnépszerűsítők; Bonfini alapján: a Nikolsburgi Névtelen, Temesvári István, Temesvári János (463). A következő időszak énekszerzőinek jegyzéke (466). *Ilosvai Péter* ez időszak legtermékenyebb epikusa; írói pályája, neve, művei, verselése, énekei, formaságai (467). Nagy Sándor-a, Szent Pál-ja, Ptolomeus-a (469); Sokféle nevek magyarázatja (474). Tholdi Miklós-a; kiadásai; hamis megítélése; közleménye; a ponyvakiadások toldalék-szövege; a Toldi-mondák (475); forrásai: írott forrás, helyi és nemzetségi hagyományok (481); a személyi kérdés: Toldi kiléte: mítoszi, népmesei hős? történeti alak? a bihari Toldi; a nógrádi; a bihari meg az Ilosvaié összehasonlítva (483); nemzetközi költészeti rokonságok; az első egybevetések; Birkás, Solymossy, Mályusz, Király Ilona egyeztetései francia epikus művek motívumaival (485); Fest Sándor angol tájékozódása (488). Mindezek után mi a bizonyos, mi a kétes (489). — Kitekintés a következő időszakra (490) ..... 428—490

JEGYZETEK ..... 491—526

MUTATÓ ..... 527—538

SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár